حكاية بلد אומרים ישנה ארץ

מדריך סיורים دليل مسارات

סדק

Sedek / سدق

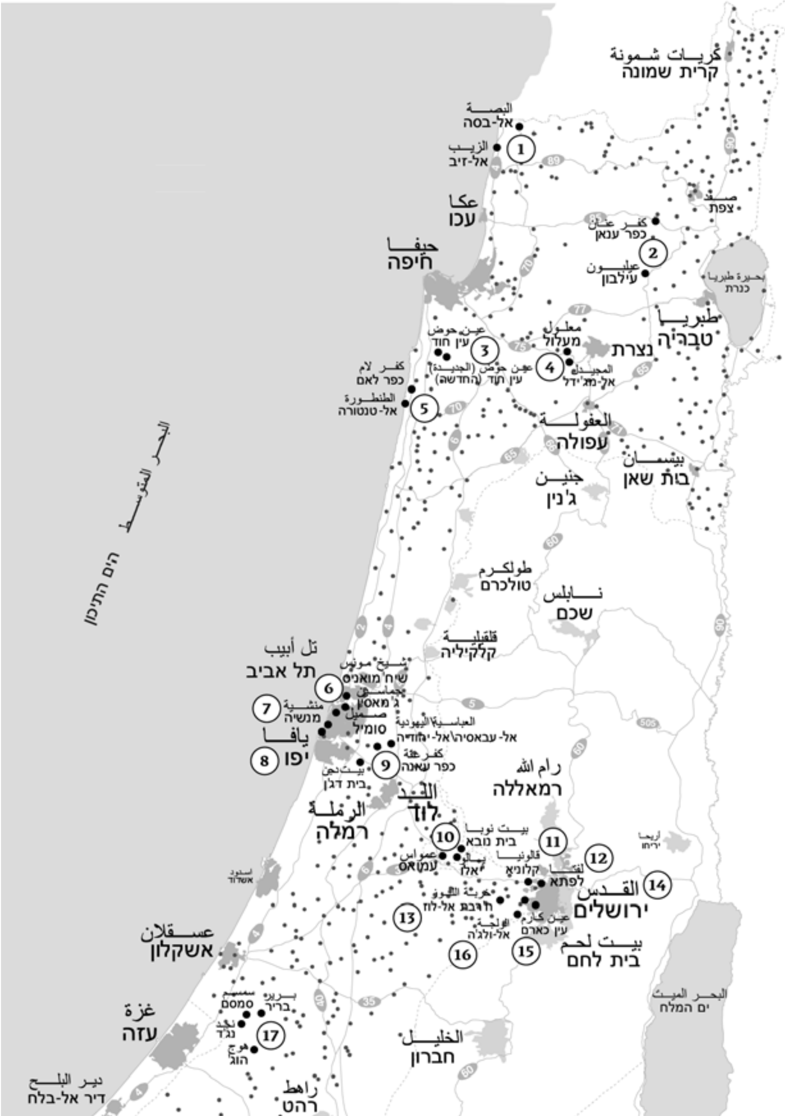
البحـر المتوسـط
הים התיכון
كريـات شـمونة
קרית שמונה
البصـة
אל-בסה
الزيـب
אל-זיב
1
عكا
עכו
صـفد
צפת
كفـر عنان
כפר ענאן
2
عيلبـون
עילבון
حيفـا
חיפה
بحيرة طبريا
כנרת
طبريـا
טבריה
عين حوض
עין חוד
3
معلول
מעלול
נצרת
كفـر لام
כפר לאם
عين حوض (الجديدة)
עין חוד (החדשה)
4
المجيدل
אל-מג'ידל
الطنطورة
אל-טנטורה
5
العفولـة
עפולה
بيسـان
בית שאן
جنيـن
ג'נין
طولكـرم
טולכרם
نـابلس
שכם
قلقيليـة
קלקיליה
تل أبيب
תל אביב
شيخ مونس
שיח' מואניס
6
جماسين
ג'מאסין
منشـية
מנשיה
7
صميل
סומיל
العباسية اليهودية
אל-עבאסיה\אל-יהודיה
يافـا
יפו
8
كفر عانة
כפר עאנה
9
بيت دجن
בית דג'ן
رام الله
רמאללה
اللـد
לוד
الرملـة
רמלה
بيـت نوبـا
בית נובא
10
عمواس
עמואס
يالو
יאלו
11
12
قالونيـا
קלוניא
لفتـا
לפתא
أريحا
יריחו
14
القـدس
ירושלים
اسدود
אשדוד
خربة اللوز
ח'רבת אל-לוז
13
عين كارم
עין כארם
الولجة
אל-ולג'ה
16
15
بيـت لحـم
בית לחם
عسـقلان
אשקלון
البحـر الميـت
ים המלח
سمسم
סמסם
بـرير
בריר
غزة
עזה
نجد
נג'ד
17
هوج
הוג'
الخليـل
חברון
ديـر البلـح
דיר אל-בלח
راهط
רהט

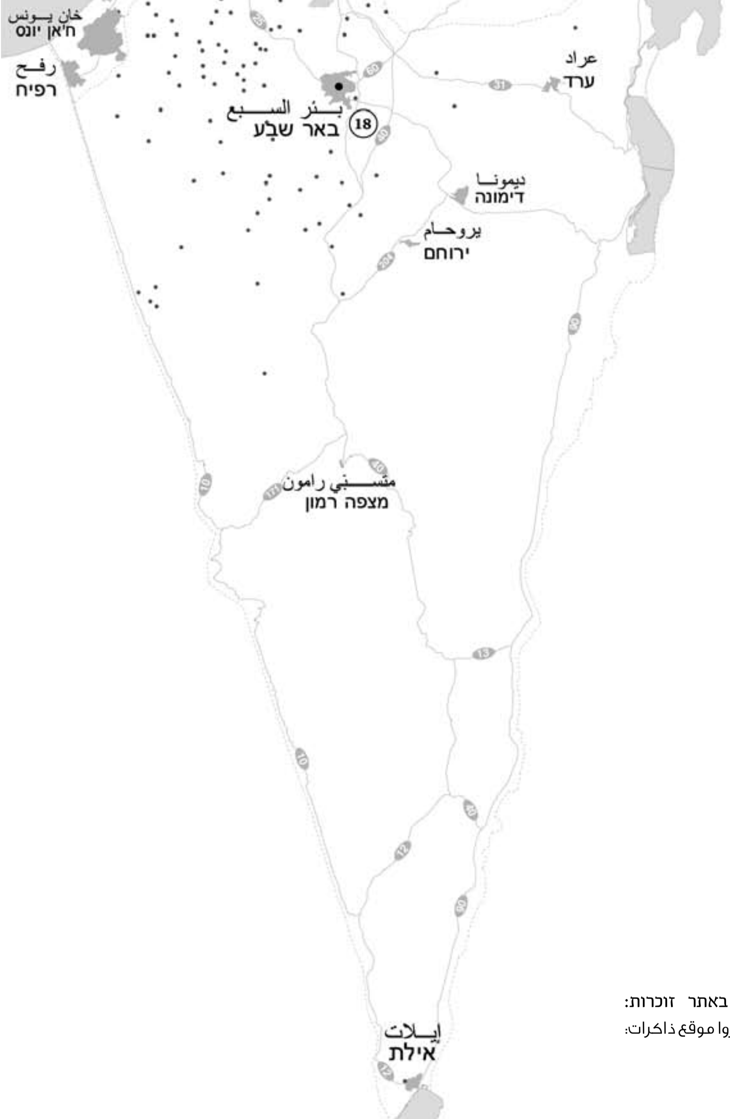

מקרא // مفتاح

יישוב פלסטיני שישראל הרסה בנכבה
قرية فلسطينية هدمتها إسرائيل في النكبة

יישוב פלסטיני שסיור אליו נכלל בספר
قرية فلسطينية في الكتاب مسار لجولة فيها

(18) מס' הסיור בספר
رقم الجولة في الكتاب

כביש شارع

גבול 1949 حدود ١٩٤٩

0 — 30 ק"מ كم

למידע על יישובים שלא מופיעים בספר ראו באתר זוכרות:
لمزيد من المعلومات عن قرى غير واردة في الكتاب أنظروا موقع ذاكرات:
www.zochrot.org

حكاية بلد
دليل مسارات

هيئة التحرير// ميخال بار أور، ميخائيل يعكوبسون، ليرون شواع، دان جولان، تسيلا زالط، ياهب زوهر، نوعام فرانكفورتر، نوعا جِز، رامز عيد، ميخائيلا كفير، نورما موسي، ايتان فيتكون، دانئيل شفارتس، أوهاد مطلون، نيبا جرينتسفاغ، تمار أبراهام، آبي بن دافيد، دافيد ساجي، راحيل ليئا جونس، أفيف جروس ـ ألون، إيتان برونشتاين أفريسيو، ريان رودريك بايلر، نوجا كدمان، إليشيباع سميت، عامي آشر، رونين زيف ـ لي، أورنا مرطون، أيوب أعمر، أسنات بار أور، تومر جاردي، فيليب تويتو، عمر الغباري.

محررون// تومر جاردي، نوجا كدمان، عمر الغباري

منتجون// أفيف جروس ـ ألون، تومر جاردي

محررة المرئيات// أفيف جروس ـ ألون

محررات ـ سائرات// ميمي حسكين، أوريت فورمان، كرمل (التي ذهبت وكتبت ملاحظات للجولة ولكنها لم تعد لتخبرنا ما هو أسم عائلتها)، نوجا كدمان، أساف روطمان، ميخال فيتل، نوعم وينكرط، شيرلي كولبك.

خرائط// علي أبو ريا، مجلة دار المعالم
www.almaalem.com

من العبرية إلى العربية// مرزوق الحلبي

الترجمة من الانجليزية إلى العبرية/
خاتمة (ليست بخاتمة)// عامي آشر

الترجمة من الانجليزية إلى العربية/
خاتمة (ليست بخاتمة) // الطيب غنايم

تحرير لغوي وتنقيح، عبرية// إفرات بن تسور

تحرير لغوي وتنقيح، عربية// مرزوق الحلبي

إنتاج وإصدار// ذاكرات / دار نشر برديس
www.zochrot.org / www.pardes.co.il

صفحة الغلاف الأمامي// بقايا بيت قرية الثل
في جبال القدس/ تصوير: نوجا كدمان

الطبعة الأولى// آب ٢٠١٢

رقم// ١ ـ ٠٢٤ ـ ٦١٨٣٨ ـ ١ ـ ٩٧٨ | مطبعة // ع. ر. طباعة م.ض

אומרים ישנה ארץ
מדריך סיורים

מערכת // מיכל בר אור, מיכאל יעקובסון, לירון שוע, דן גולן, צילה זלט, יהב זוהר, נועם פרנקפורטר, נועה גז, ראמז עיד, מיכאלה כפיר, נורמה מוסי, איתן ויתקון, דניאל שוורץ, אוהד מטלון, ניבה גרינצווייג, תמר אברהם, אפי בן-דוד, דוד שגיא, רחל לאה ג'ונס, אביב גרוס-אלון, ריאן רודריק ביילר, איתן ברונשטיין אפריסיו, נגה קדמן, אלישבע סמית, עמי אשר, רונן זיו-לי, אורנה מרטון, איוב אעמר, תומר גרדי, אסנת בר-אור, פיליפ טויטו, עמר אלע'בארי.

עורכים // תומר גרדי, נגה קדמן, עמר אלע'בארי

מפיקים // אביב גרוס-אלון, תומר גרדי

עורכת חזותית // אביב גרוס-אלון

עורכות-הולכות // מימי חסקין, אורית פורמן, כרמל [שהלכה וכתבה הערות לסיור אבל מעולם לא חזרה אלינו לאמר מה שם משפחתה], נגה קדמן, אסף רוטמן, מיכל ויטל, נעם ונקרט, שירלי קולבק.

מפות // עלי אבו ריא, חברת דאר אלמעאלם,
www.almaalem.com

מעברית לערבית // מרזוק אלחלבי

תרגום מאנגלית לעברית / לא סוף דבר // עמי אשר

תרגום מאנגלית לערבית / לא סוף דבר // אלטיב ע'נאים

עריכת לשון והגהה, עברית // אפרת אבן-צור

עריכת לשון והגהה, ערבית // מרזוק אלחלבי

הפקה והוצאה-לאור // זוכרות / פרדס הוצאה לאור
www.zochrot.org / www.pardes.co.il

כריכה קדמית //
שרידי הכפר בית ת'ול שבהרי ירושלים / צילמה: נגה קדמן

הדפסה ראשונה // אוגוסט 2012

מסת"ב // 978-1-61838-024-1

דפוס // ע.ר. הדפסות בע"מ

The publication of Sedek is made possible thanks to the support of: Trocaire, Misereor, CCFD, ICCO, Oxfam Solidarity, HEKS-EPER, SIVMO, Mennonite Central Committee, Broederlijk Delen, Oxfam GB, BOF.

محتويات الكتاب
תוכן עניינים

פתח דברים // תומר גרדי

1 **בין הגלוי לנסתר / מסע מאכזיב לאלזיב, מסע מבצת לאלבַּסָּה //**
כתבו: רונן זיו-לי ואורנה מרטון. צילמה: אורנה מרטון

2 **אחד שנשאר, אחד שנהרס / סיור בעילבון ובכְּפר ענאן//**
כתב: ראמז עיד. צילמה: מיכאלה כפיר

3 **שלושה כפרים שהם אחד / סיור בעין חוד, עין הוד ועין חוד אלג'דידה //**
כתבה: רחל לאה ג'ונס. צילם: פיליפ טויטו

4 **היער והעיר / סיור באלמג'ידל ומעלול //**
כתבה: תמר אברהם. צילמה: אפי בן-דוד

5 **מכְּפר לאם (הבונים) לאלטנטורה (דור) / סיור בכפרי חוף הכרמל //**
כתבה: נגה קדמן. צילמה: אלישבע סמית

6 **הצפון הישן / סיור בכפריה הפלסטיניים של צפון תל־אביב //**
כתב: מיכאל יעקובסון. צילמה: מיכל בר-אור

7 **סיור באלמנשיה כפי שסיפרתי לבתי //**
כתבה: נורמה מוסי. צילם: איתן ויתקון

8 **חזית ריקה: על מחיקה ושחזור / סיור ביפו //**
כתב: עמי אשר. צילמה: צילה זלט

9 **כפרים פלסטיניים בבקעת אונו / אליהודיה, כפר עאנה, בית דג'ן //**
כתב: מיכאל יעקובסון. צילמו: לירון שוע, מיכאל יעקובסון

10 **חשבון ארוך ומכאיב / סיור בפארק קנדה שלא תקראו בשלטי קק"ל //**
כתב: איתן ברונשטיין אפריסיו. צילם: ריאן רודריק ביילר

11 **מה שלא מחקו הבולדוזרים / סיור בקלוניא //**
כתב: יהב זוהר. צילם: נועם פרנקפורטר

12 **הדרך אל הכפר / סיור בלִפתא //**
כתבה: דניאל שוורץ. צילמו: אוהד מטלון, דניאל שוורץ

13 **סיור בח'רבת אללוז //**
כתב: דן גולן. צילמה: צילה זלט

14 **של זהב / סיור בשכונות יוקרה מערב־ירושלמיות שנוסדו על ידי פלסטינים //**
כתבה: תמר אברהם. צילם: דוד שגיא

15 **לא רק סמטאות ציוריות / סיור בעין כארם הפלסטיני //**
כתבה וצילמה: נועה גז

16 **בארץ המעיינות, או: נכבה בהמשכים / סיור בולג'ה הישנה והחדשה //**
כתב: יהב זוהר. צילם: דוד שגיא

17 **לחזור דרומה / סיור בין נג'ד, סמסם, הוג', ובריר //**
כתבה: ניבה גרינצווייג. צילמו: אוהד מטלון, ניבה גרינצווייג

18 **מעיר עות'מנית מתוכננת ל"עיר עתיקה" מתחדשת / סיור בביר אלסבע //**
כתבה: נגה קדמן. צילמה: אורנה מרטון

לא סוף דבר // אמל אקעיק

8 مدخل // تومر جردي

21 (1) بين الظاهر والمستتر / رحلة من أخزيب, إلى الزيب، رحلة من بيتست إلى البصّة //
كتب: رونين زيف ـ لي وأورنة مارطون. تصوير: أورة مارطون

45 (2) بقيت واحدة، وهدمت واحدة / جولة في عيلبون وكفر عنان //
كتبها: رامز عيد تصوير: ميخائيلا كفير

63 (3) ثلاث قرى في واحدة / جولة في عين حوض، عين هود وعين حوض الجديدة //
كتبتها: راحيل ليئا جونس. تصوير: فيليب تويتو

87 (4) الغابة والمدينة / جولة في مجيدل ومعلول //
كتابة: تمار أبراهام . تصوير : آفي بن دافيد

107 (5) من كُفر لام (هبونيم) للطنطورة (دور) / جولة في قرى ساحل الكرمل //
كتبت: نوغا كدمن. تصوير: اليشيبع سميت

139 (6) الشمال القديم / جولة في القرى الفلسطينية في شمال تل أبيب //
كتب: ميخائيل يعقوبسون. تصوير: ميخال بار أور

161 (7) جولة في المنشية كما حكيت لابنتي //
كتبتها: تورمه موسي. تصوير: إيتان فيتكون

183 (8) واجهة فارغة: عن المحو وإعادة الكتابة / جولة في يافا //
تصوير: تسيلا زلط. كتابة: عامي آشر

211 (9) قرى فلسطينية في سهل أونو / اليهودية وكفر عانة وبيت دجن //
كتب: ميخائيل يعقوبسون. تصوير: ليرون شوع, ميخائيل يعقوبسون

233 (10) حساب طويل وموجع / جولة في متنزه كندا لن تقرأوه في لافتات الكيرن كيمت //
كتب: إيتان برونشتاين أفريسيو. تصوير: ريان رودريك بييلر

255 (11) ما لم تهدمه الجرافات / جولة في قالونيا //
كتب : ياهب يزهار. تصوير: نوعم فرانفورتر

277 (12) الطريق الى القرية / جولة في لفتا //
كتبتها: دانيال شفارتس. تصوير: أوهاد مطلون, دانيال شفارتس

301 (13) رحلة إلى خربة اللوز //
تصوير: تسيلا زلط. كتب: دان غولان

327 (14) جولة في الأحياء الفخمة في غربي القدس التي اسسها فلسطينيون //
كتبت: تمار أبراهام. تصوير: دافيد سغي

379 (15) ليس فقط أزقة رومانسية / جولة في عين كارم الفلسطينية //
كتابة وتصوير: نوعا جيز

401 (16) من أرض الينابيع – أو نكبة في فصول / مسار في الولجة القديمة والجديدة //
تصوير: دافيد ساجي. كتبها: ياهف زوهر

427 (17) العودة الى الجنوب / مسار بين نجد،سمسم،هوج وبرير //
كتبتها: نيفا جرينتسبرغ. تصوير: أوهاد مطلون, نيفا جرينتسبرغ

455 (18) من مدينة عثمانية عصرية إلى "بلدة قديمة" متجددة / جولة في بئر السبع //
كتبت: نوغة كدمان. تصوير: أورنة مرطون

501 خاتمة (ليست بخاتمة) // أمل إقعيق

הספר הזה הוא הצעה. הוא הזמנה. הוא קריאה. הקורא בו נקרא, הקוראת נקראת, להכרה. להכרה של פלסטין שבתוך־תוכה של ישראל. להכרה של הנכבה הפלסטינית. להכרה בה.

אולם לפני אותה קריאה להכרה, לפני רגע המפגש של הקוראת בספר עם המילים ועם הצילומים, לפני ההליכה את הסיור, ועוד לפני היציאה לאור, לפני ההדפסה והכריכה, ההפצה לחנויות, המכירה, לפני כל אלה, הספר הזה עצמו הוא מעשה של הכרה. הוא מעשה של הכרות רבות, שמכיריהן הן היוצרים והיוצרות של הספר הזה. לפני שהוא קריאה להכרה, הספר הזה הוא מעשה של הכרה. הכרה פוליטית אזרחית, בנכבה הפלסטינית, דרך צילום ודרך כתיבה.

תומר גרדי / פתח דברים

כל אחד ואחת מהכותבות ומהצלמות שהשתתפו במעשה ההכרה הזה, היו גם שותפות במעשה העריכה של הספר, חברות במערכת המורחבת שעיצבה את אופיו ומהותו. חמישים או ששים אנשים הגיעו לפגישת העבודה הראשונה לקראת יצירתו, בינואר 2011 במשרדי עמותת זוכרות, נענים בכך לקול קורא אשר פרסמנו ובו קריאה לכותבים וצלמים שירצו לקחת חלק ביצירתו של ספר סיורים, אל רובעי ערים פלסטיניות וכפרים פלסטיניים שהרסה מדינת ישראל בנכבה הפלסטינית.

שתי הכרעות קיבלה המערכת המורחבת הזו, שהפכו על פיהם בפגישה ההיא שני עקרונות בסיס שאיתם באתי אני אל הפגישה, שתיהן הכרעות קשורות שפה. את הטקסטים של הסיורים העתידיים של הספר דמיינתי לפני אותה פגישה כמין תחפושת, מסכה. דמיינתי אותם כתובים כמו העתקה, כמו שיעתוק של לשונם האובייקטיבית־מתחנחנת של מדריכי טיולים סטנדרטיים. דמיינתי טקסטים חריגים רק בתוכנם, ובה בעת צייתניים בצורתם. לקראת אותה פגישה בראשיתית, צילמתי לכותבות עמודים ספורים מתוך אחד מרבבות המדריכים האלה, עמודים שאמורים היו להיות להן שבלונה. דגם.

לאנשים שבאו לפגישה ההיא, לצלמות ולכותבות, חברות המערכת, היו רצונות אחרים. לא היה להן עניין בכתיבה כזו. הם רצו להכיר את הכפרים, את הערים, את עברם הפלסטיני ואת ההווה הפלסטיני הכבוש שלהם, בלשונן שלהן, בדרכן.

هذا الكتاب هو اقتراح. هو دعوة. هو نداء، يُدعى فيه القارئ والقارئة إلى المعرفة. معرفة فلسطين التي في داخل إسرائيل، إلى معرفة النكبة الفلسطينية والاعتراف بها.

لكن قبل الدعوة للاعتراف هذه، قبل التقاء القارئة في هذا الكتاب مع الكلمات والصور، وقبل المسير بالجولة، وقبل الخروج إلى النور، قبل النشر والطباعة والتجليد والتوزيع على المكتبات، قبل كل هذا فإن الكتاب بالأساس هو عملية اعتراف. هو عملية اعترافات عديدة، والمعترفون هم مؤلفو ومؤلفات هذا الكتاب وصانعوه. الكتاب هو فعل اعتراف قبل أن يكون نداء للمعرفة. اعتراف سياسي ومدني بالنكبة الفلسطينية من خلال التصوير والكتابة.

تومر جردي / مدخل

كل واحد وواحدة من الكاتبات والمصورّات الذين شاركوا في فعل الاعتراف هذا كانوا شركاء وشريكات في عملية تحرير الكتاب أيضاً وفي هيئة التحرير الموسعة التي صممت طابعه ومضمونه. خمسون أو ستون شخصاً حضروا جلسة العمل الأولى عشية التحضير لإصداره، في كانون الثاني ٢٠١١ في مكاتب جمعية «زوخروت» ملبّين النداء الذي نشرناه وفيه دعوة لكتّاب ومصورين للمشاركة في تأليف كتاب جولات إلى أحياء مدن وقرى فلسطينية هدمتها إسرائيل في النكبة الفلسطينية.

بتّت هذه الهيئة الموسّعة في اللقاء المذكور في أمرين قلبا رأساً على عقب مبدأين أساسيين جئت بهما أنا إلى الاجتماع، أمرين متصلين باللغة. فقد تخيّلتُ نصوص الجولات العتيدة في هذا الكتاب نوعاً من التغطية أو القناع. تخيلتها مكتوبة وكأنها منسوخة، وكأنها مستنسخة عن اللغة الموضوعية ـ المتلطفة الدارجة في أي دليل جولات عاديّ. تخيلت نصوصاً مخالفة للقواعد من حيث المضمون ولكن منضبطة من حيث الشكل. عشية ذات اللقاء التمهيدي صوّرت للكاتبات والكاتبين عدة صفحات من كتاب جولات عاديّ، واحد من آلاف الكتب المتوفرة، صفحات كان من المفترض أن تشكّل بالنسبة لهن موديل، نموذجاً.

كان للأشخاص الذين حضروا اللقاء المذكور، للكاتبات والمصوّرات وأعضاء هيئة التحرير رغبات أخرى. لم تكن لديهن الرغبة في كتابة كالتي اقترحتها. فقد أردن التعرّف على هذه القرى، المدن، ماضيها الفلسطيني وحاضرها الفلسطيني المحتلّ، بلغتهن وبطريقتهن.

ספרי סיורים הם סוגה כשלעצמה. מסורתם הספרותית של הספרים הללו, כמו גם מסורתם של ספרי המדע־הבדיוני, קשורה קשר הדוק למסורת הכתיבה הקולוניאלית. ספרי המדע הבדיוני, ובייחוד ספרי המסעות בזמן, קשורים לאופן שבו דמיין בכתב האדם הלבן, במסעות הכיבוש הקולוניאליים, את תרבויות האנוש הזרות לו שפגש, כקיימות לא במקום אחר במרחב, אלא בעידן אחר בזמן. בעולם אשר אותו כינה חדש, חשב הקולניאל למצוא את הישן. אין כאן פרדוקס, אלא עדות לאופיה של התנועה אותה דמיין, לציר עליו דמיין עצמו נע. בדמיינו עצמו כזז בזמן, אפשר אותו קולוניאל גנרי את הספרות הזו, את כתיבת הנסיעה בזמן.

מתוך אותה מסורת קולוניאלית אלימה ומסועפת, צומחים גם, משורגים יחד עם ספרי המסעות, מדריכי הסיורים. את הלא־נודעת יש לדעת. ספרי ההדרכה וההרפתקאות הללו, מין קאמה סוטרה לאוהבי־לכת, ביקשו לכבוש שבילים ולסמן ולמפות, להתוות דרך לקורא, לפלס לו דרך המילה גישה, פתח אל ארצו-של-אף־אחד, ודרך המילה כמו לגאול מעיזבון, משכחה, חלקת ארץ. להפריח שממה של תרבות וידע, בגאוגרפיה לא מוכרת של נחשלות זרה.

את השאלה, אם כן, האם אפשר ואיך, לעשות שימוש באמצעי שמסורתו התרבותית, הספרותית, היא קולוניאלית, כדי לבצע פעולה שאותה אני מבין כדה־קולוניאלית, כמשחררת, ניסיתי להבין ולפתח מאז עלה הרעיון לכתוב ספר סיורים כזה, ביוזמתה של תמר אברהם, שגם כתבה שניים מהסיורים בספר. איך לפתח אופן פעולה אשר יפתח בפנינו את האפשרות שלא לרשת את אותה מורשת. אופן פעולה כזה חשבתי שאולי התחלנו לפתח כשסירבו חברי המערכת המורחבת באותה פגישה ראשונה לכתוב לפי המתווה הלשוני של מדריך הטיולים הסטנדרטי שהצעתי. כשהחלו להגיע הטיוטות הראשונות של הסיורים, ראיתי את הבדלי הלשון בין כתיבת כל סיור וסיור, איך כל כותבת וכותב, וגם איך כל צלם וכל צלמת, מכירים את המקום שאליו הם מדריכים את הסיור, מדריכים עצמם אל תוך המקום ובתוכו, בדרכן, בלשונם שלהם. עמדה היא מקום להתחפר בו, לעמוד, לירות, ואז לחזור להשתופף. לכותבות ולכותבים כאן לא היתה עמדה, לא מתוך מחפור ירי הן כתבו וצילמו. היה להם מוצא, תנועה, מבט שמשתנה ומשנה. בפליאה ראיתי, בהוקרה, בהתפעלות־מיופי, איך הפערים בלשונות בין הסיורים יוצרים מכלול רב־גוני, לא אחיד, שמדגיש את הסובייקטיביות של הכותבת, ולכן הוא גם מכלול שאינו מתיימר לדעת־כל על המקום, ואף יותר מזה, מודע להיותו חלקי, חסר, הופך על פיו, אני חושב, את המבט-מבע הקולוניאלי, הסמכותי, ההרמטי, שיודע על הארץ את הכל, הכל, בלי סדק.

*

كتب الجولات والرحلات هي قضية بحدّ ذاتها. التقاليد الأدبية لهذه الكتب على غرار التقاليد الأدبية لكتب الخيال العلمي تتصل بشكل وثيق بتقاليد الكتابة الكولونيالية. كتب الخيال العلمي، خاصة كتب السفر عبر الزمن، تتصل بالشكل الذي تخيله الإنسان الأبيض، في رحلات احتلالاته الكولونيالية للثقافات الإنسانية الغريبة التي صادفها، ليست كقائمة في المكان والحيز وإنما في حقبة أخرى من الزمن. في العالم الذي وصفه بالجديد أراد الكولونيالي أن يجد القديم. لا يوجد هنا تناقض وإنما دلالة على جوهر الحركة التي تخيلها، على المحور الذي تخيل نفسه يتحرك عليه. في تصوره ذاته متحركةً في الزمن فقد أوجد الكولونيالي النموذجي هذا النوع من الأدب، كتابات السفر عبر الزمن.

من داخل هذه التقاليد الكولونيالية العنيفة والمتشعبة، تنمو أيضاً، كتب دليل الجولات، مضفورة مع كتُب الأسفار. ينبغي معرفة ما هو غير معروف. كتب الإرشاد والمغامرات هذه، وهي أشبة بـ «كاما سوترا» لمحبي التجوال، تريد أن تحتل مسارات وتضع إشارات وتمسح خرائط وترسم السبيل للقارئ، أن تشق له بواسطة الكلمة مدخلاً ، باباً إلى بلاد لا– أحد، وكأنها بواسطة الكلمة تخلّص قطعة أرض من هجران ومن نسيان. لتحيي بالحضارة والمعرفة قفراً في جغرافية مجهولة ذات تخلف غريب.

هل وكيف يمكن استعمال أدوات هي في تقاليدها الثقافية والأدبية كولونيالية، لغرض القيام بفعل أفهمه على أنه نزع للكولونيالية، وعمل تحرّري؟ سؤال حاولت أن أفهمه وأن أناقشه منذ أن نشأت فكرة إصدار كتاب جولات كهذا بمبادرة تمار أبراهام، والتي كتبت مسارين من المسارات في الكتاب. كيف نطوّر طريقة عمل تُتيح لنا الإمكانية بألا نرث الموروث إياه ـ الكولونيالي. أعتقد أننا بدأنا نطور مثل هذا النمط من العمل عندما رفض أعضاء هيئة التحرير الموسعة في اللقاء الأول أن يكتبوا وفق المنهجية اللغوية لمرشد الرحلات المألوف الذي اقترحته. عندما بدأت تصلني المسودات الأولى للمسارات رأيت فوارق اللغة بين كتابة وأخرى، كيف أن كل كاتب وكاتبة وكل مصوّر ومصورة، يتعرف على المكان الذي يوجّه الجولة إليه، ويرشد نفسه إلى المكان وداخل المكان، كلّ بطريقتها هي ولغته هو. «الموقف» هو كموقع للتمترس فيه، للوقوف، لإطلاق النار، ومن ثم العودة والاختباء. للكاتبين والكاتبات هنا لم يكن متراس، ولم يكتبوا أو يصوّروا من داخل خندق. كان أمامهم مخرج، حركة، رؤية تتغيّر وتُغيّر. رأيت، بعين من الإعجاب والتقدير والانبهار، كيف أن الفوارق في الأساليب اللغوية بين الجولات خلقت كلاً متنوعاً غير موحد يؤكّد ذاتية الكاتبين والكاتبات وعليه فهو كلٌّ إجمالي لا يدّعي معرفة كل شيء عن المكان بل أكثر من ذلك فهو واعٍ لحقيقة كونه جزئياً وناقصاً ويقلب تماماً، كما أعتقد، زاوية النظر والتعبير الكولونيالية، السلطوية والمُحكمة التي تعرف عن البلاد كل شيء دون أي ثغرة.

*

בראשית קיץ 2011, עייף ועמוס מן העבודה הפורייה והמלבלבת עם ארבעים כותבות וצלמות, מעבודה עם מערכת של עשרות שותפים, וגם ועייף מעוד עשרות דברי יומיום שוחקים, מורטים ומטרידים, קפצתי על הזדמנות שנקרתה לי בדרכי, לנסוע לארבעה ימים לברצלונה על חשבון ברון, ארגון אמריקאי שהתעקש להזמין למלון חואן קרלוס הראשון בברצלונה נציג מעמותת זוכרות, לסמינר רב־משתתפים מכל קצוות תבל. לתבל אין הרי קצוות, ידעתי, התבל היא עגולה הרי, אבל אם אומרים האמריקאים, אז מי אני?

כשקיבלתי את ההזמנה הזדקקתי למילון כדי להבין ביטוי אחד בה שלא הכרתי. היה עלינו לבוא עם Business Attire. לא ידעתי מה זה Attire, אבל מילונים בספרייה שלי לא חסר, ויש הרי את גם אינטרנט, לא צריך לטפס אל המדף, ובכן בדקתי, attire הוא לבוש, מלבוש, כסות, אדרת, ואם כך יוצא ש-Business Attire הוא חליפה, מלבושם של אנשי העסקים.

יש מסה יפהפיה של ג'ון ברג'ר על החליפה, מתוך הספר 'על ההתבוננות', שיצא בהוצאת פיתום הנפלאה. למי נועדה החליפה, לאיזה אופי של תנועות גוף היא נגזרה, את גופו של מי היא מעוותת, את גופו של מי היא משרתת, מה היא משמרת, מי מקרין בתוכה מה, קריאה מעמדית בביגוד, באופנה. במלון חואן קרלוס הראשון לא קשה היה לראות לגופו של מי מאיזה קצה־תבל מעניקה החליפה כוח וסמכותיות, ומי לובש את החליפה כמין תחפושת מגכיחה. אני לא רציתי, לא קניתי חליפה, באתי עם הג'ינס ועם כמה מחולצותיי הפרחוניות. חליפות העסקים של לא מעט נשים דמו, לפחות בצבעיהן, לחולצה שאיתה נכנסתי לאולם הקבלה של המלון. אבל לא של הגברים. לא הרגשתי נח, מטבע הדברים. לא באולם הקבלה ולא בארוחת הערב החגיגית באולם האוכל במלון, עד שבקבלת הפנים ראיתי מרחוק גבר, לבוש כמעט בול כמוני, ג'ינס, חולצה יפהפייה וצבעונית, אפריקאי שחור עם אפרו עצום ממדים. הוא זיהה אותי, אני אותו, ממרחקים, כמו שותפים לאותה צרה. מבט ראשון. כמו אוהבים.

מאוגנדה? מישראל? חייכנו, השקנו כוס בכוס. החלפנו מילים ראשוניות. אף פעם לא הכרתי אף איש מאוגנדה, חשבתי לעצמי ואו אז נזכרתי בתוכנית אוגנדה המפורסמת. תגיד, שאלתי, לומדים אצלכם בבית הספר על תוכנית אוגנדה? שמעת על תוכנית אוגנדה? כאילו, אנשים יודעים על זה? הוא הסתכל בי. אני בו. פתאום הבנתי וראיתי שגם הוא הבין, שכאן פגישה היסטורית. פגישה היסטורית בין שני בני־אדם שרק בגלל תפנית כזו ולא אחרת בדברי־ימים אינם אויבים. הייתי יכול להיות הקולוניאל שלך, הכובש, אמרתי לו ונפלנו איש על צוואר רעהו, יין שנשפך, לא דם, על חולצות פרחוניות, מתחבקים וצוחקים.

אותו מפגש־בבל בחסות אמריקאית שאליו הגעתי היה מין מיקרוקוסמוס מוקצן, קריקטורי, מגוחך, של עולם העמותות והקרנות. את המשתתפים חילקו לפי תחומי עניין. חופש ביטוי ועיתונות, חינוך, מגדר, בריאות, פליטים, סכסוכים מזוינים, פיתוח כלכלי, וכו'. בכל תחום כזה שלושים איש. כל קבוצה בכל תחום חילקו אז לשלוש תת־קבוצות, עשרה בכל תת־קבוצה, ואז המשיכו לחלק כל תת־קבוצה בכל תת־תחום לשלוש תת־תת־קבוצות של שלושה או ארבעה אנשים.

في بداية صيف ٢٠١١، مُتعباً ومُثقلاً من العمل المثمر مع أربعين كاتبة ومصورةً، ومن العمل مع عشرات الشركاء، ومتعباً أيضاً من عشرات المشاغل اليومية الضاغطة التي تنغص العيش، انقضضت على الفرصة التي أتيحت لي وهي السفر لأربعة أيام إلى برشلونة على حساب منظمة أمريكية أصرّت على أن تدعو إلى فندق خوان كارلوس الأول في برشلونة ممثلاً عن جمعية "زوخروت" لسمينار متعدد المشاركين من كل أطراف العالم، وليس للعالم أطراف، هكذا تعلمت، العالم مستدير. لكن إذا قرر الأمريكيون "أطراف"، فمن أنا لأقول غير ذلك؟

عندما تلقيت الدعوة استعنت بالقاموس لفهم تعبير واحد لم أفهمه. كان علينا أن نأتي مع Busuness Attire، لم أفهم Attire. مكتبتي عامرة بالقواميس وهناك الإنترنيت أيضاً ولا حاجة لتسلق الرفوف. وقد فحصت. وجدت أن Attire هو اللباس، الرداء، الغطاء، وهكذا فإن Busuness Attire معناها بذلة، لباس رجال الأعمال.

هناك مقالة رائعة لجون برجر حول البذلة، في كتاب "عن التأمل"، الذي صدر عن دار بيتوم المدهشة. لمَن صممت البذلة، لأي حركات جسدية تمت خياطتها، جسد مَن من الأشخاص تشوه وجسد مَن تخدم، ماذا تحفظ وما الذي يشع من داخلها، قراءة طبقية في اللباس والأزياء. في فندق خوان كارلوس الأول لم يكن صعباً أن تعرف لأي جسد من أواخر العالم تعطي البذلة هيبة وقوة ومن هو الذي يلبس البذلة كقناع يعطي لصاحبه منظراً بائساً. لم أرغب في بذلة فلم أشتر، حضرت مع بنطال الجينس وبعض قمصاني الموردّة. البذلات الرسمية لعدد غير قليل من النساء شابهت، على الأقل من حيث اللون، القميص الذي دخلت فيه إلى قاعة الاستقبال في الفندق. لكن ليس بذلات الرجال. لم أشعر بالراحة بطبيعة الحال. ليس في قاعة الاستقبال ولا في المائدة الاحتفالية في غرفة الطعام إلى أن رأيت في حفل الاستقبال رجلاً يلبس مثلي تماماً، جينس وقميصاً جميلاً وموردّاً، أفريقي أسود البشرة عريض المنكبين، وقد رآني هو أيضاً، وأنا إياه من بُعد، كشريكين في المصيبة ذاتها. كمحبّيْن.

من أوغندا؟ من إسرائيل؟ ابتسمنا وشربنا نُخب بعضنا. تبادلنا كلماتنا الأولى. لم أعرف أبداً شخصاً من أوغندا. فكرت وعندها تذكرت خطة أوغندا المشهورة. قل لي، سألته، هل يتعلمون عندكم عن خطة أوغندا؟ هل سمعتَ عن خطة أوغندا؟ وكأنني بالناس جميعاً يعرفون عن ذلك؟ نظر إليّ. نظرت إليه. فجأة فهمت ورأيت أنه هو أيضاً فهم، أن هنا لقاءاً تاريخياً. لقاء تاريخي بين شخصين، وفقط بسبب منعطف تاريخي معين وليس آخر في سفر الأيام، ليسا عدوين. كان يُمكن أن أكون الكولونيالي عندك، المُحتلّ، قلت له وتعانقنا، انسكب النبيذ على الأرض، وليس الدم، على قميصين موردّين ونحن متعانقان ضاحكان.

لقاء بابل هذا برعاية أمريكية كان أشبه بميكروكوسموس ، كاريكاتوري، بائس لعالم الصناديق والجمعيات. قسموا المشاركين حسب مجالات الاهتمام. حرية التعبير والصحافة، التعليم، الجندر، الصحة، اللاجئون، النزاعات المسلحة والتنمية الاقتصادية وما إلى ذلك. في كل مجال من المجالات ثلاثون شخصاً. كل مجموعة توزعت على ثلاث مجموعات صغيرة، عشرة في كل مجموعة، وواصلوا تقسيم المجموعات الصغيرة إلى مجموعات أصغر في مجالات عينية من ثلاث أو أربع أشخاص كل واحدة.

אחרי שהסתיימה הפרגמנטציה החברתית, היה השטח מוכן לתחרות. כל תת־תת־קבוצה צריכה היתה לחשוב על פרויקט לקדמו. הצעה לתרומה חברתית אפשרית במקום מסוים בעולם, עם רציונל, חזון, אסטרטגיה, קהל יעד, דרכי פעולה, מוטבים, מדדי הערכה, תקציב, וכיוצא באלה. משך יומיים עבדה כל תת־תת־קבוצה על בניית הפרויקט שלה. ביום השלישי נפגשו שלוש התת־תת־קבוצות מתוך כל תת־תחום והובאו לתחרות בפני שופט מטעם המארגנים. World Justice Forum, קראו לגוף הזה. הפורום לצדק עולמי.

בתחרות בין שלושת הפרויקטים של שלוש התת־תת־קבוצות, ניצח פרויקט אחד. הוא זה שיעבור לשלב הבא, בו, מול ערכאת שיפוט גבוהה יותר, יתחרה הפרויקט המנצח עם עוד שני הפרויקטים המנצחים מהתת־תחום, על האפשרות לייצג את התחום בתחרות המכריעה. בתחרות המכריעה, השלב האחרון והסופי, מתוך עשרה פרויקטים המייצגים עשרה תחומים, יבחר חבר שופטים מערכאה עליונה אף יותר, חמישה פרויקטים. חמשת הפרויקטים הנבחרים מתוך – חשבון מהיר – תשעים, ייבחרו להיות ממומנים. בחירת הפרויקטים המנצחים תתקיים בארוע חגיגי, באולם הגדול של מלון חמשת הכוכבים. הטקס ייחתם בארוע מיוחד, נאום מסכם מפיו של לא אחר מהאחד, האיש השווה טריוליונים, ביל גייטס, סטיב אוסטין למבוגרים.

אותי ואת אוקולו לא עניין כל זה. כן, אנשים באוגנדה יודעים, אוקולו אמר. אלה שמגיעים לבית ספר תיכון. הוא עצמו נולד באיזור באוגנדה שיועד לקולוניזציה יהודית. הוא מכיר את האיזור על בוריו. בימים הגינו יחד, הוא ואני, חולקים תת־תת־קבוצה, פרויקט מופרך, לעגני, ההצעה שלנו לפורום לצדק עולמי. סיורים לימודיים אל היסטוריה חלופית, להכרת כיבוש אוגנדה שבסוף לא היה, אל מה שהיה אולי יכול להיות אילו. בערבים יצאנו אל העיר, להסתובב. חודש יוני שנת 2011 היה זמן האביב הספרדי, מקדים בחודש את המחאה הישראלית. פלאזה קטלוניה היתה מלאה תמידית במפגינים. הלכנו לכיכר כל ערב, נרגשים. הלוואי, אני זוכר אז שאמרתי לעצמי. הלוואי. הלוואי. הלוואי. קברניטי הפורום לצדק עולמי לקחו את משתתפי הסמינר לארוחות בבניינים של גאודי, גאלות עם גילדות של עורכי דין. מבחינתם פלאזה קטלוניה והמחאה העממית לא היתה אתר עם רלוונטיות לצדק עולמי. אחרי ההפגנות המשכנו, אוקולו ואני, להסתובב בעיר, לשתות. העברנו זמן, צחקנו, שיחקנו, סיפרנו סיפורים. רקמנו תוכניות סביב הערב האחרון. אני הצעתי שנלך ונבקש מביל גייטס שיאמץ אותנו לבנים. אוקולו אמר, בוא נחטוף אותו. בבאר אחר חלק אוקולו על התזה שהצעתי. אין שום קשר בין המצב הקולוניאלי לספרות הנסיעה בזמן, אמר. הנסיעה בזמן היא פרה־קולוניאלית, הוא טען ואז סיפר לי, הנדהם, את סיפורו של חוני המעגל, שנרדם מתחת שתיל של עץ חרוב והתעורר כעבור שבעים שנה. התווכחתי, גם אם ביטחוני אז התערער. אין דין ההשתהות בזמן כדין תנועה בו, טענתי בפניו. הוא חייך. הערבים הנפלאים איתו מתערבבים. בעיקר אהבנו יחד לדמיין. היתה לו אצבע קטועה מעינויי משטר שעבר בכלא באוגנדה, וחיוך רחב רחב, אוהב. נפרדנו בחיבוק ארוך, בשנה הבאה באוגנדה הבנויה! תמונה של בונו ושל בשאר אסד היו בלובי, לצדנו. לא זוכר של מי עוד. החלפנו כתובות אימייל.

بعد أن انتهى التقسيم الاجتماعي صار المكان مفتوحاً للمنافسة. كان على المجموعات الأصغر أن تفكّر في مشروع لتروّج له. مقترح يستحق الدعم في مكان ما في العالم مع منهجية ورؤى واستراتيجية وجمهور هدف وطرق عمل ومستفيدين ومعايير تقييم وميزانية وما إلى ذلك. عملت كل مجموعة كهذه طيلة يومين على مشروعها. في اليوم الثالث التقينا، المجموعات الثلاث من المجال الفرعي وقدمنا الاقتراحات لثلاثة قضاة من المنظمين. World Justice Forum، اسم هذا الجسم، فوروم العدل الاجتماعي.

في المنافسة بين المشاريع الثلاثة في المجموعات الثلاث الأصغر فاز مشروع واحد. وهو المشروع الذي سينتقل إلى المرحلة الثانية من المنافسة، حيث يتنافس أمام هيئة أعلى من القضاة مع مشروعين فائزين من المجال الفرعي على إمكانية التنافس من قبل المجال في المنافسة الحاسمة. المنافسة الحاسمة، وهي المرحلة الأخيرة، تختار هيئة قضاة عليا من المشاريع العشرة في المجالات العشرة، خمسة مشاريع فائزة فقط. المشاريع الخمسة الفائزة - من تسعين مشروعا - يتم تمويلها. أما اختيار المشاريع الفائزة فيتم في لقاء احتفالي في القاعة الكبيرة للفندق من فئة خمسة نجوم. ويتم اختتام المراسيم بحدث خاص، خطاب من الرجل الأبرز الذي يساوي التريليونات، بيل غيتس، ستيف أوستين للبالغين.

كل هذا لم يهمني ولم يهم أوكولو. حقاً إن الناس في أوغندا يعرفون، قال أوكولو. أولئك الذين يصلون إلى المدرسة الثانوية يعرفون. وُلد هو نفسه في منطقة خصصت لتكون مستعمرة يهودية. وهو يعرف المنطقة تماماً. وفكرنا سوية أنه سيأتي يوم نكون فيه في مجموعة ثانوية لمجموعة ثانوية لمشروع غير محتمل أصلاً، قلنا بسخرية، نطرحه على فوروم العدل العالمي. جولات تعلّمية إلى التاريخ البديل لمعرفة احتلال أوغندا الذي لم يحصل في نهاية الأمر، إلى ما كان يُمكن أن يحصل. في الليالي خرجنا إلى المدينة للتجوال. شهر حزيران ٢٠١١ كان موسم الربيع الإسباني الذي سبق موجة الاحتجاج الإسرائيلية بشهر. كانت ساحة بلازا كتالونيا مليئة بالمتظاهرين طيلة الوقت. ذهبنا إلى الساحة كل ليلة منفعلين. ليتهم، ليتهم، تذكرت أني قلت لنفسي يومها، ليتهم، ليت قادة فوروم العدل الاجتماعي العالمي اصطحبوا المشاركين في السمينار إلى الوجبات في عمارات جاودي، احتفالات مع مجموعات مؤتلفة من المحامين. بالنسبة لهم، لم تكن بلازا كتالونيا والاحتجاج الشعبي موقعا ذا صلة بالعدل العالمي. بعد مشاهدة المظاهرات واصلت مع أوكولو التجوال في المدينة والشرب. قضينا وقتاً، ضحكنا، وحكينا القصص. نسجنا الخطط حول الليلة الأخيرة من السمينار واقترحت أن نذهب إلى بيل جيتس لنقترح عليه أن يتبنانا. قال أوكولو هيا نخطفه. في البار خالف أوكولو النظرية التي اقترحتها. ليس هناك أي علاقة بين الوضع الكولونيالي وبين أدبيات السفر عبر الزمن، قال. السفر عبر الزمن هو من حقبة ما قبل - الاستعمار، ادعى وقصّ عليّ قصة الوليّ اليهودي حوني الذي نام تحت شجرة خروب واستيقظ بعد سبعين عاما. ناقشته وإن كانت ثقتي بنفسي قد تضعضعت. المكوث في الوقت لا يشبه السفر عبره، ادعيت أمامه. ابتسم. كانت الليالي الرائعة معه تختلط. الأهم، شُغفنا بالتخيّل. كانت له أصبع مقطوعة جرّاء تعذيب تعرّض له في السجن في أوغندا وابتسامة عريضة عريضة. محبّ. افترقنا بعناق طويل: السنة القادمة في أوغندا المعمرة! صور بونو وبشار الأسد كانت في اللوبي إلى جانبنا. لا أذكر صور

בשדה התעופה פרק־סרק אותי המאבטח של אל־על מכל מה שהיה עליי, אחרי שמצא אצלי במזוודה חומר כתוב בערבית. חיפוש משפיל ודכאני. העובדה הממשית חזרה טפחה על המציאות האלטרנטיבית, על ההיה־או־לא־היה, על האפשרות המשחקית, החלופית. כנראה ששם, בתוך כל הבלגן, אבד לי גם הפתק עם המייל שלו. אין לי איך למצוא אותו. אבל נשארו הזיכרונות ממנו. ונשארו גם הדברים שלמדתי באותו מלון חמוש בכוכבים. הספר הזה שאתם מחזיקים ביחד, שאת ההקדמה לו אני כותב עכשיו על המחשב בבית, שמאגד בו מעשים של הכרה של הנכבה ובנכבה כמעשה דה־קולוניאלי – אין לנו אלא להכיר גם את המנגנון הכלכלי אשר אפשר אותו, המנגנון, שצורה מזוקקת, קריקטורית שלו ראיתי במלון ההוא, בברצלונה. מאמץ טוב ורב השקיעו אנשים בעמותת זוכרות כדי שתוכל העמותה לממן את הוצאתו לאור של הספר הזה. את התרגום, ההדפסה, העיצוב, המשכורת שאני קיבלתי. אלא שגם את המנגון הכלכלי שמאפשר את יצירתו של הספר הזה יש לראות, גם במציאות שהוא יוצר יש להכיר, בכוחנות שלה, תחרות הכל בכל, המרדף אחרי חלוקת המשאבים, האיבה שהיא יוצרת בין המנצחים למפסידים במהלכה, הקרעים.

*

ההכרעה השנייה שקיבלו חברות המערכת המורחבת של הספר שבידכם באותה פגישה ראשונה, ינואר 2011 בזוכרות – אחזור לשם עכשיו בכתב כדי לספר עליה – היתה הכרעתם להפוך את הספר לדו־לשוני, בעברית וערבית. לפני אותה פגישה, קהל הקוראים המדומיין שלי לספר היו יהודים, קוראי עברית. פלסטינים, כך חשבתי, לא צריכים ספר סיורים כזה, ואם יש לפלסטינים כזה צורך, לא זוכרות, שהעיסוק בנכבה בעברית הוא הבסיס לעבודתה, ולקהל יהודי בעיקרו, צריכה להפיקו ולהוציאו־לאור.

במערכת המורחבת דעת הרוב הכמעט מוחלט היתה אחרת. פרסום הספר בעברית בלבד, אם אני זוכר נכון בשחזרי את הטיעונים, יהיה למעשה מחיקה של הערבית, כמו חזרה על המחיקה של 48', שנמשכת ונמשכת. כדי להפסיק את המחיקה צריך להתעקש על נוכחותה של הערבית. מלבד זאת, טענו עוד, ובעיקר השותפים הפלסטינים של המערכת, לא נכון הוא שהפלסטינים מכירים את ההיסטוריה של עמם ושל ארצם. חוסר הידע, בחסותה וטיפוחה של מערכת החינוך הממושטרת, כפופת השב"כ של הערבים בישראל, הוא עמוק. בצוות הכותבים יש גם פלסטינים, גם יהודים. יכתוב כל אחד בלשונו שלו, ואת הסיורים נתרגם.

מתוך ששים, שבעים האנשים שהתחילו את תהליך כתיבת הסיורים וצילומם, בצוותים של זוג, צלמת וכתבת לכל סיור, ידענו שלא כולם יגמרו את התהליך. זה לוקח הרבה זמן, מתיש, ארוך, תובעני, ובלי תשלום, בלי כסף. מה שלא חשבתי שיקרה הוא עזיבה של השותפים הפלסטינים ביצירת הספר. ככל שהתקדמנו עם הכתיבה והצילום, עזבו עוד ועוד שותפות פלסטיניות. הסיבות, כשהתעקשתי עדינות, שאלתי למה, היו סיבות פרקטיות, חומריות.

مَن كانت هناك أيضاً. تبادلنا عنوانيّ البريد الإلكتروني. رجل الأمن من شركة إل ـ عال في المطار فتشني وفكفك عني كل شيء أحمله، وذلك بعد أن وجد في حقيبتي مواد مكتوبة باللغة العربية. تفتيش مُهين ومُذلّ. الحقيقة الواقعية عادت لتطغى على الواقع البديل، على الذي كان أو لم يكن، على الإمكانية التي يمكن لعبها وتمثيلها، البديلة. هناك وسط تلك الضجة، يبدو أني فقدت قصاصة الورق مع عنوانه الإلكتروني. لا وسيلة عندي لأجده. لكن بقيت الذكريات معه. وتلك الأمور التي تعلمتها من الفندق المدجج بالنجوم. هذا الكتاب الذي تجدونه بين أيديكم والذي أكتب مقدمته على حاسوبي في البيت الآن، والذي يضم أعمالاً تقصد معرفة النكبة والاعتراف بها كعملية نزع للكولونيالي ـ لا مفرّ أمامنا إلا أن نتعرف أيضاً على المنظومة المالية التي أتاحت صدوره، المنظومة التي رأيت شكلاً مصفّى وكاريكاتورياً لها في ذاك الفندق في برشلونة. جهد كبير ومبارك وظّف القائمون على جمعية زوخروت حتى تستطيع الجمعية إصدار هذا الكتاب، الترجمة والطباعة والتصميم والأجر الذي تقاضيته. إلا أننا ينبغي أن نرى النظام الاقتصادي الذي يُتيح إصدار هذا الكتاب، وينبغي كذلك الاعتراف بالواقع الذي يُنتجه، بقوته، بمنافسة لا رحمة فيها، الركض وراء توزيع الموارد والعداء الذي يخلقه بين الفائزين وبين الخاسرين خلال المنافسة والانشقاقات التي يتركها.

*

القرار الثاني الذي اتخذته هيئة التحرير الموسعة لهذا الكتاب الذي بين أيديكم في اللقاء الأول، كانون الثاني ٢٠١١ في زوخروت ـ أعود إليه الآن لأحكي عنه ـ كان قرارها تحويل الكتاب إلى كتاب ثنائي اللغة، بالعبرية والعربية. قبل اللقاء المذكور، كان جمهور قرائي المتخيّل، من اليهود قراء العبرية. الفلسطينيون، فكرت، ليسوا بحاجة إلى كتاب جولات كهذا، وإذا كان لديهم حاجة كهذه، فليست زوخروت التي يُشكّل اشتغالها بالنكبة باللغة العبرية أساساً لعملها، ومع الجمهور اليهودي خاصة، ليست هي التي ينبغي أن تنتجه وتصدره.

في الهيئة العامة الموسعة كان رأي الغالبية االساحقة تقريباً مغايرًا. إن إصدار الكتاب بالعبرية فقط، إذا ما تذكرت الادعاءات يومئذٍ، سيكون عملياً محوًا للعربية وعودة رمزية إلى المحو الذي تمّ في العام ٤٨، المتواصل إلى اليوم. لغرض وقف المحو ينبغي الإصرار على حضور العربية. عدا ذلك، ادعوا أيضاً، خاصة الأعضاء الفلسطينيون في الهيئة، أنه غير صحيح أن الفلسطينيين يعرفون تاريخ شعبهم وبلادهم. غياب المعرفة بإشراف ورعاية جهاز التعليم العربي في إسرائيل الخاضع للضبط وتحت إمرة جهاز المخابرات "الشاباك"، حالة مستفحلة. وفي طاقم الكتابة فلسطينيون ويهود يكتب كل واحد منهم بلغته على أن تتم الترجمة إلى اللغة الأخرى.

عرفنا أن مِن بين ستين ـ سبعين شخصاً بدءوا سيرورة كتابة المسارات وتصويرها، بطواقم من زوجين، مصورة وكاتبة في كل مسار، أن عدداً منهم لن ينجز المهمة. لأنها تستغرق وقتاً طويلاً، مُنهكاً وكثير المتطلبات، بدون أجر وبدون ميزانية. لم يخطر ببالي أبداً أن الشركاء الفلسطينيين هم الذين سينسحبون من العمل على إنتاج الكتاب. كلما تقدمنا أكثر في الكتابة

חוסר זמן, לחץ עבודה, עומס. לסיבות האלה ודאי היה משקל, אצל הפלסטינים שעזבו, כמו גם אצל השותפים היהודים שלא גמרו לכתוב או לצלם את הסיור אותו התחילו. אולי היו סיבות נוספות לעזיבה של השותפות הפלסטיניות, כאלה שבחרו העוזבות לא לספר לי. אולי אמל אקעיק, שממנה ביקשנו לכתוב אחרית דבר לספר, את ההקדמה הזו אני כותב לפני שהיא כותבת את דבריה, תוכל לומר משהו בנושא. בכל מקרה, העזיבה של השותפים הפלסטינים שינתה לדעתי גם את משמעותה של ההכרעה לפרסם את הספר בעברית ובערבית. עזיבתם של הפלסטינים הפכה את התרגום למעשה חד־כיווני, מעברית לערבית, משפת הכובש, זו שבה אני כותב עכשיו, לשפתן של אלה שריבונותן נגזלה. עזיבתם הפכה את מעשה התרגום, לתרגום של מעשה ההכרה, מעברית לערבית את מעשה ההכרה בנכבה הפלסטינית. מהו מעשה התרגום הזה? מה הוא מחולל בשפה? אולי גם על זה תוכל אמל אקעיק לכתוב מילה. ואולי לא תרצה. התרגום הרי נועד לאלה שאינם מכירים את המקור. אלא שמי אם לא הפלסטינים מכירים את המקור? אולי אבקש ממרזוק אלחלבי, שתרגם לערבית בספר, לספר על מעשה התרגום שלו, מלאכה לשונית פוליטית סבוכה, עמוקה ותובענית. בכל אופן, לא נכון לומר שהפלסטינים השותפים עזבו, לא נכון, כי לא כולם עזבו, ואלה שנשארו, אני חושב, נותנים במתנה לספר הזה עוד שכבה, או עוד ממד, עוד מרכיב של אי־אחדות, עוד ריבוי אחד.

עכשיו, משיצא לאור, והוא בידך, הספר הזה הוא קודם כל ספר פרקטי, ספר לעשות בו שימושים, ספר סיורים. לשים בתיק, לצאת, ללכת, להכיר.

כל סיור בספר, אחרי ארבע או חמש גרסאות וטיוטות, עבר גם עריכת־הולך, מישהי-או-הוא שהלכו את הסיור, לוודא שהכיוונים לא מבולבלים, שסימני הדרך מובנים. עריכה כזו, גם אם מדוקדקת, לא יכולה להיות חובקת־כל, הרמטית. שימו לב בפניות. שימו לב בטיפוסים.

אל המקומות שהלאום מנסה להשכיח ולדחוק, הגישה לא יציבה, לא מוסדרת. הגישה אל הכפרים הפלסטינים שעל אדמותיהם השתלטו מושבים וקיבוצים, לעתים קרובות היא מגודרת, כמו הקהילות המגודרות עצמן. במקומות היישוב הפלסטיניים שעל אדמותיהם יישבה המדינה אזרחים דלים בפריווילגיות ובהגנות ממסדיות, משערכה הנדל"ני של האדמה עולה, מפקירה אותם המדינה ליזמים. השינויים כאן מהירים. אחדים מהמקומות ומדרכי הגישה שמתוארים בספר יתכן שלא יהיו עוד במקומם כשיתפרסמו הדברים.

סימון שבילים בישראל הוא מעשה שיש עליו מונופול לאומי. סימון שבילים אחר, הוא מעשה של התנגדות למונופול הלאומי, על האדמה והאמת. הספר הזה הוא אפשרות לקחת חלק במעשה של התנגדות כזה. חלוקה צודקת של שלל וגזל לא תיתכן. אין.

والتصوير، تركنا المزيد من الشركاء الفلسطينيين. الأسباب، التي اكتشفتها عند إصراري، حساسة. سألت لماذا؟ وكانت هناك أسباب عملية ومادية. قلة الوقت، ضغط عمل وأعباء. لهذه الأسباب وزنها دون شك، على غرار ما هو مع الشركاء اليهود الذين لم يُنجزوا مهمة الكتابة والتصوير التي بدءوها. ربما كانت هناك أسباب أخرى لانسحاب الشركاء الفلسطينيين اختارت الشريكات ألا تحكيها لي. ربما أن أمل قعيق، التي طلبنا إليها أن تكتب خاتمة للكتاب، وكنتُ كتبت هذه المقدمة قبل أن تكتب هي خاتمتها، تستطيع أن تقول شيئاً عن ذلك. على أي حال فإن انسحاب الشركاء الفلسطينيين حوّل العمل إلى عمل باتجاه واحد، من العبرية إلى العربية، من لغة المحتلّ، التي أكتب فيها الآن، إلى لغة الذين تم سلب سيادتهم. انسحابهم من المهمة حوّل عملية الترجمة إلى ترجمة عملية الاعتراف، من العبرية إلى العربية، عملية الاعتراف بالنكبة الفلسطينية. ما هو عمل الترجمة هذا؟ ما الذي يُحدثه في اللغة؟ ربما استطاعت أمل دعيق أن تكتب عن هذا، أيضاً. وربما لن تفعل. الترجمة مخصصة أصلاً للذين لا يعرفون الأصل. ولكن من، إن لم يكن الفلسطينيون، يعرف الأصل؟ ربما طلبت من مرزوق الحلبي الذي ترجم الكتاب إلى العربية أن يحكي عن عمل الترجمة، مهمة لغوية سياسية عميقة وجشعة. على أي حال، غير صحيح أن نقول أن الفلسطينيين المشاركين تركوا، غير صحيح لأن ليس الجميع فعلوا ذلك. أعتقد أن أولئك الذين بقوا، وهبوا هذا الكتاب طبقة أخرى، أو بُعداً آخر أو عنصراً آخر من التنوع، تنوع إضافيّ.

والآن، مع صدوره، وهو بين يديك فإن هذا الكتاب قبل كل شيء كتاب عملي. كتاب للاستعمال، كتاب جولات يوضع في الحقيبة، للخروج والتجوال والتعرّف.

كل جولة في الكتاب، إضافة إلى أربع أو خمس مسوّدات وصياغات، فحصت أيضاً من قبل محرّر متجوّل، قام شخص بتطبيق الجولة بنفسه للتأكّد من أن التوجيهات واضحة وأن إشارات الطريق مفهومة. عملية تحرير كهذه وإن كانت دقيقة، لا يمكنها أن تكون مُحيطة بكل شيء أو مُحكمة. انتبهوا في المنعطفات وانتبهوا لدى التسلق.

إن الطريق إلى الأماكن التي تقصد الأمّة أن تُنسيها وتُغيبها لا تكون مستقرة أو منظمة. الوصول إلى القرى الفلسطينية التي استولى على أراضيها موشابات وكيبوتسات، فإنها على الغالب مسيّجة كما مجتمعاتها نفسها مسيّجة. قامت الدولة في كثير من مواقع البلدات الفلسطينية التي استولت على أراضيها، بتوطين أناس عديمي الامتيازات أو الحماية من السلطة، وعندما يرتفع السعر العقاري لهذه الأراضي فإن الدولة تترك السكان القدامى تحت رحمة المستثمرين الأثرياء. التحولات هنا سريعة. بعض الأماكن وطرق الوصول التي يصفها الكتاب، ربما لن تكون قائمة في مواقعها عندما يصدر الكتاب.

تأشير المسارات في إسرائيل يخضع لاحتكار قومي. ومن هنا فإن تأشيراً بديلاً للمسارات هو عملية مقاومة ضد الاحتكار القومي للأرض وللحقيقة. الكتاب هو فرصة للمشاركة في عملية مقاومة كهذه. لا يمكن توزيع الغنائم والمسروقات بشكل عادل، لا يمكن.

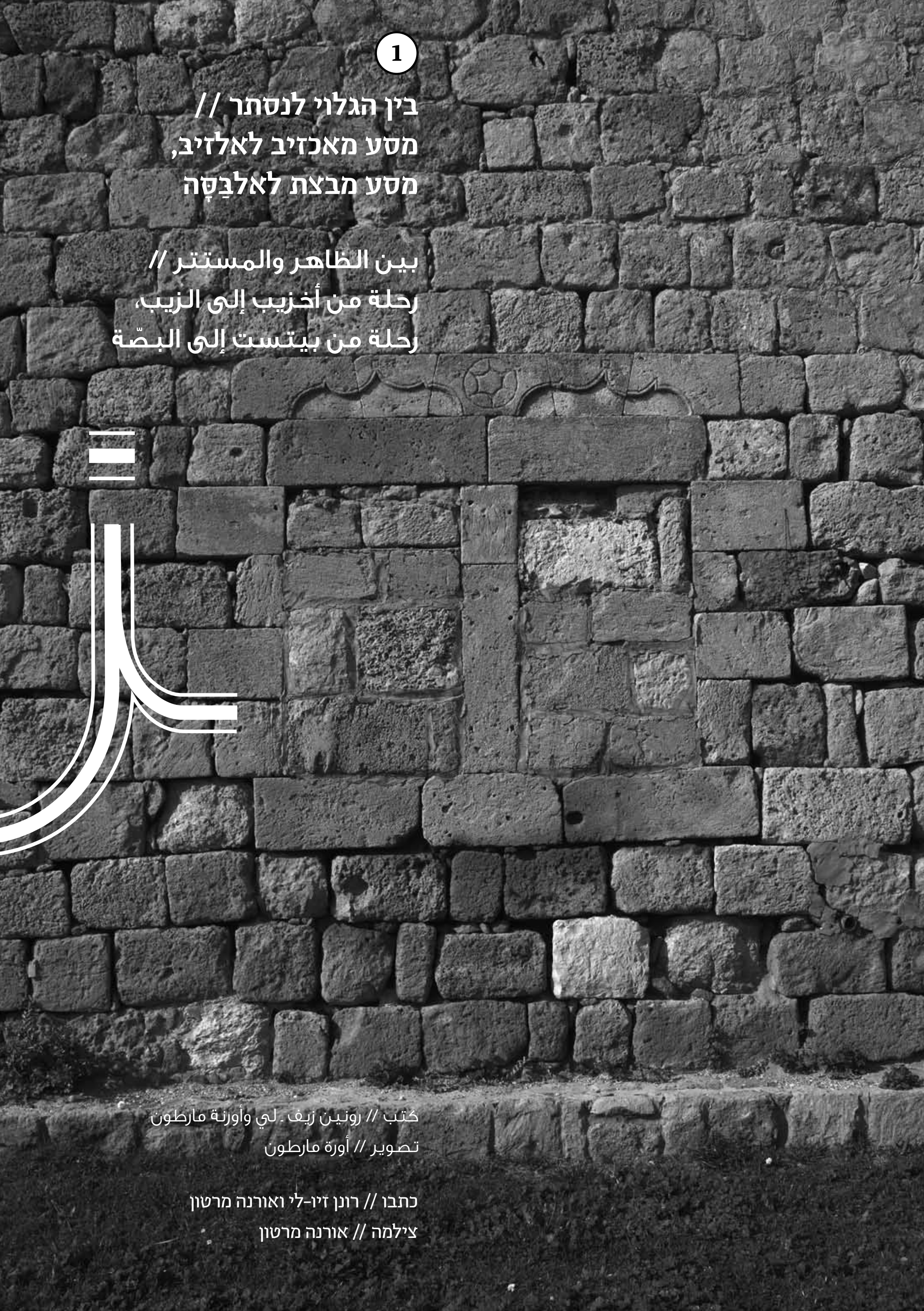

1

בין הגלוי לנסתר //
מסע מאכזיב לאלזיב,
מסע מבצת לאלבַּסָּה

بين الظاهر والمستتر //
رحلة من أخزيب إلى الزيب،
رحلة من بيتست إلى البصّة

كتب // رونين زيف ـ لي وأورنة مارطون
تصوير // أورة مارطون

כתבו // רונן זיו-לי ואורנה מרטון
צילמה // אורנה מרטון

חוף אכזיב הקסום הוא כיום אתר תיירות וטיול מפורסם. מטיילים מגיעים אליו להביט בנופי הסלעים והמפרצונים, בנוף הפראי, בשקיעות מהיפות בעולם; הם מבקרים בנקרות ראש הנקרה המרהיבות, אוכלים במסעדת אדלינה או באסתושה, ואולי אפילו לנים בחוף אכזיב.

הפעם נטייל לאותו המקום בדיוק, ונראה בו את מה שאולי פספסנו בביקורינו הקודמים. צפוי לנו, אולי, טיול קסום פחות, אבל מאתגר יותר. בסיור זה נכיר את אלזיב ואלבסה, שני כפרים פלסטיניים שבהם חיו אלפי אנשים עד ל-14 במאי 1948, אז כבשה ה"הגנה" את שני הכפרים.

אלבסה البصّة

מספר תושבים בשנת 1948 //
כ-3,420

عدد السكان في العام ١٩٦٧ //
حوالي ٣,٤٢٠.

מספר בתים בשנת 1948 //
כ-700

عدد البيوت في ١٩٤٨ //
حوالي ٧٠٠.

מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 //

חקלאות (חיטה, דגנים, פירות, ירקות ואגוזים); מסחר (היו בכפר מעל 20 חנויות וכן שוק פתוח במרכז הכפר); עם תושבי אלבסה נמנו גם אומנים, יצרני סבון ושכירים בבסיסים צבאיים בריטיים.

مصادر المعيشة الأساسية حتى ١٩٤٨ //

الزراعة (القمح، الحبوب، الفواكه، الخضار، الجوز)، التجارة (كان في القرية نحو ٢٠ حانوتا وسوق وسطها)، كان بين السكان حرفيون أنتجوا الصابون وعاملون أجيرون في معسكرات الجيش البريطاني.

בתי ספר //

בכפר היה בית ספר יסודי פרטי לבנים, אשר נבנה ב-1882, ובית ספר יסודי ציבורי לבנות. כמו כן היה בכפר תיכון נוצרי. בכפר היתה מכללה חשובה שסטודנטים הגיעו אליה מרחבי פלסטין ומחוצה לה. בין יתר המקצועות שנלמדו במכללה היה מקצוע הדפוס וגם תורת הנאום. בנוסף, לבריטים היתה תוכנית לבניית אוניברסיטה בכפר.

مدارس في القرية //

كان في القرية مدرسة ابتدائية خاصة للبنين أقيمت في العام ١٨٨٢ ومدرسة ابتدائية عامة للبنات. وكان في القرية ثانوية لمؤسسة مسيحية. كان في القرية كلية جاء إليها الطلبة من عموم فلسطين وخارجها. ضمن ما درسته الكلية فنون الطباعة وفن الخطابة. كان للبريطانيين خطة لإقامة جامعة في القرية.

אתרי דת //

בכפר היו שני מסגדים (שנהרסו) ושלוש כנסיות – כנסייה אורתודוקסית, כנסייה קתולית (שנהרסה ברובה), וכן מבנה הקרוי "בית האחיות" ששימש ככנסייה פרוטסטנטית. בנוסף, בשטח הכפר היו מספר קברי קדושים, בית קברות מוסלמי ובית קברות נוצרי.

مواقع دينية //

كان في القرية مسجدان (هُدما) وثلاث كنائس. واحدة أورثوذكسية وأخرى كاثوليكية (هُدمت بمعظمها)، ومبنى سمي بيت الأخوات الذي استعمل ككنيسة بروتستانتية. كذلك كان في القرية عدة قبور لقديسين ومقبرة إسلامية وأخرى مسيحية.

תאריך כיבוש //
ה-14 במאי 1948

تاريخ الاحتلال //
١٤ أيار ١٩٤٨

היכן נמצאים הפליטים //

רובם במחנות פליטים בלבנון, רובם באיזור העיר ג'וניה. תושבים אחרים של אלבסה היגרו מאוחר יותר ללאנסינג שבמדינת מישיגן בארצות הברית. מספר קטן של משפחות מהכפר גרות עד היום בבתיהן, באיזור צומת שלומי שעל כביש 4. אחרים חיים ביישוב מזרעה שבשטח ישראל. הפזורה של פליטי אלבסה שוקדת על חיזוק ושימור הזיקה לשפה ולזהות המקומית. לפי אומדן, הפזורה מונה כיום כ-30 אלף נפש.

أين يتواجد اللاجئون اليوم //

غالبيتهم في مخيمات اللاجئين في لبنان، في منطقة مدينة جونيا. البعض من لاجئي البصة هاجروا لاحقا إلى ولاية مشيجن في الولايات المتحدة. عدد قليل من السكان لا يزال يعيش حتى الآن في بيوتهم في منطقة مفرق شلومي على شارع ٤. آخرون يعيشون في قرية المزرعة في إسرائيل. يعمل مهجرو البصّة على تعزيز الانتماء إلى اللغة والهوية المحلية. يعدّ مهجرو البصّة الآن حسب التقديرات حوالي ٣٠ ألفا.

شاطئ الزيب الساحر هو الآن موقع سياحي مشهور. يصله السياح لتأمل منظر الصخور والخلجان الصغيرة والمنظر الطبيعي والغروب الذي يعتبر من الأجمل في العالم، يزورون أنفاق رأس الناقورة الساحرة ويتناولون طعامهم في مطعم أدلينا أو باستوشا، وربما يبيتون هناك على الشاطئ.

هذه المرة سنزور هذا الموقع بالذات لنشاهد ما قد نكون قفزنا عنه في المرات السابقة. في انتظارنا ربما رحلة أقل إدهاشا ولكنها قد تشكل تحديا أكبر. سنتعرف في هذه الرحلة على قريتي الزيب والبصّة اللتين عاش فيهما آلاف من الناس حتى ١٤ أيار ١٩٤٨، تاريخ احتلالهما على يد منظمة ألـ»هجاناة«.

יישובים יהודיים על אדמות הכפר //	بلدات يهودية على أراضي القرية //
שלומי, בצת, כפר ראש הנקרה, לימן	شلومي، بيتست، قرية روش هنكراة، ليمان
יישובים פלסטיניים קרובים // אלזיב, אלסמיריה (הרוסים)	بلدات فلسطينية قريبة // الزيب والسومرية (مهدومة)

אלזיב الزيـب

מספר תושבים בשנת 1948 // כ־2,200	عدد السكان في العام ١٩٦٧ // حوالي ٢,٢٠٠.
מספר בתים בשנת 1948 // 525	عدد البيوت في ١٩٤٨ // 525.
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות, דייג וארבעה בתי־בד (שניים מהם הופעלו באמצעות בעלי־חיים, ושני בתי־בד ממוכנים).	مصادر المعيشة الأساسية حتى ١٩٤٨ // الزراعة والصيد وأربع معاصر (اثنتان منها عملت بقوة دفع الحيوانات واثنتان مُمَكننتان).
בתי ספר // בית ספר יסודי (נהרס)	مدارس // مدرسة ابتدائية . هُدمت
אתרי דת // מסגד ובית קברות	مواقع دينية // مسجد ومقبرة
תאריך כיבוש // ה־14 במאי 1948	تاريخ الاحتلال // ١٤ أيار ١٩٤٨
היכן נמצאים הפליטים // רובם בדרום לבנון, בכפר קאנא. רבים אחרים חיים כיום ביישוב אלמזרעה שבשטח ישראל.	اين يتواجد اللاجئون اليوم // في جنوب لبنان، في كفر قانا. كثيرون منهم يعيشون حاليا في قرية المزرعة داخل إسرائيل.

יישובים יהודיים על אדמות הכפר // גשר הזיו, חלק מלימן, סער, שכונות צפוניות של נהריה: גבעת טרומפלדור, רסקו, נווה אלון.	بلدات يهودية على أراضي القرية // جيشر هزيب، قسم من ليمان، ساعر، الأحياء الشمالية من نهريا، جبعات ترومبلدور، رسكو، نفيه ألون.
יישובים פלסטיניים קרובים // אלבסה, אלסמיריה, אם פרג', אלנהר (הרוסים)	بلدات فلسطينية قريبة // البصّة، السميرية، أم فرج، النهر (مهدومة)

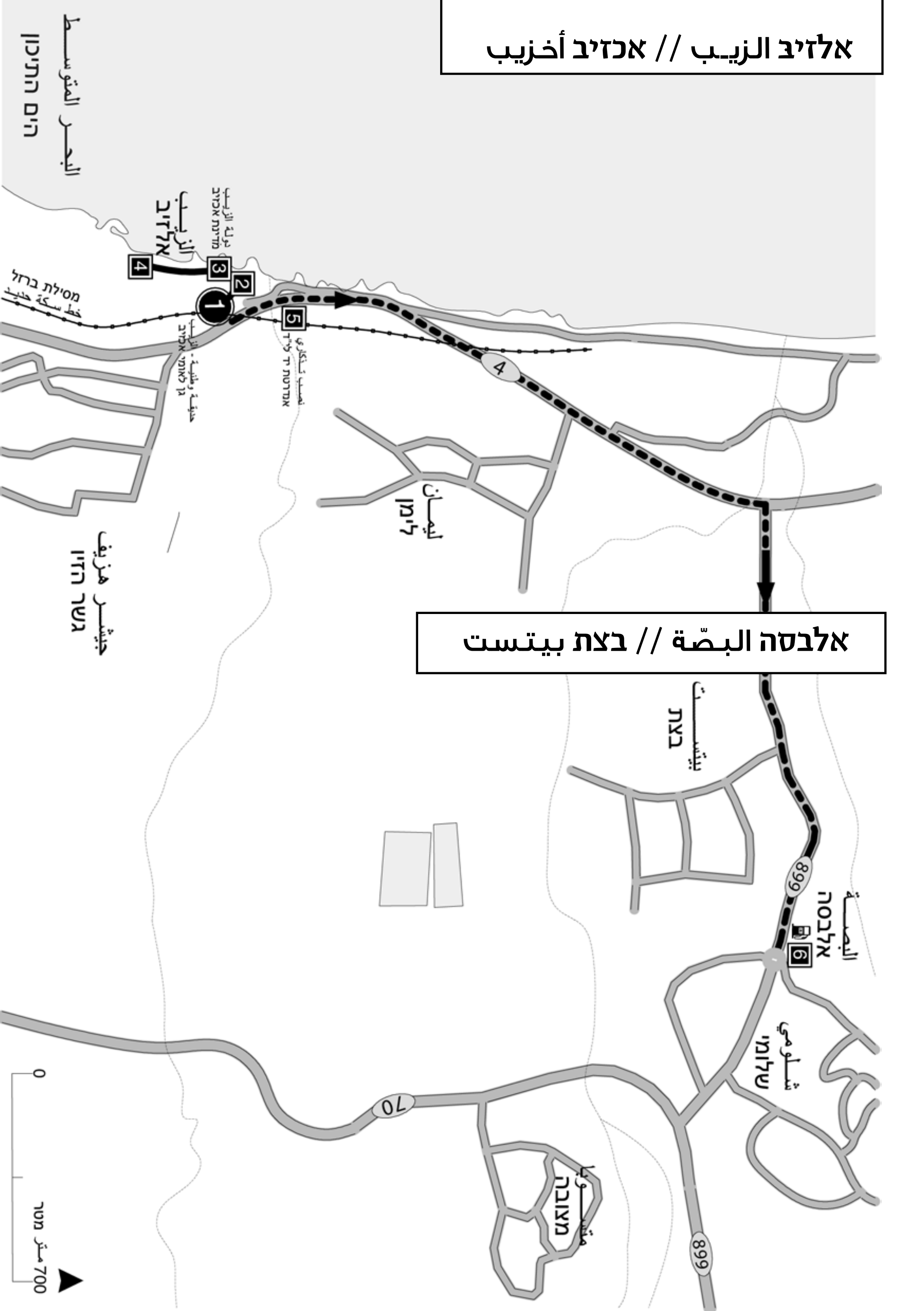

אלזיב الزيـب // אכזיב أخزيب
אלבסה البـصّة // בצת بيتست
הים התיכון
البحر المتوسط
מסילת ברזל
خط سكة حديد
גשר הזיו
ליمן
בצת
שלומי
מצובה
4
899
70
0
700 מטר

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול //
משולב

نوع المسار //
مدمج

נקודת מוצא //
הפארק הלאומי אכזיב

نقطة الانطلاق //
منتزه أخزيب الوطني

נקודת סיום //
מרכז שלומי

نقطة النهاية //
مركز شلومي

הגעה ברכב //

עולים על כביש 4, לקטע שבין נהריה לראש הנקרה. המגיעים מדרום עוברים את קיבוץ סער ולאחריו את קיבוץ גשר הזיו. מייד לאחר גשר הזיו פונים שמאלה לפארק הלאומי אכזיב. מחנים בכניסה ל"מדינת אכזיב" או לחילופין בחניה המרווחת של הגן הלאומי אכזיב. החניה בשפע.

الوصول بسيارة خصوصية //

نسافر على شارع ٤ إلى المقطع بين نهريا وراس الناقورة. القادمون من الجنوب يتجاوزون كيبوتس ساعر ومن ثم كيبوتس جيشر هزيب. بعد جسر الزيب مباشرة نتجه يساراً إلى منتزه بارك أخزيب الوطني. نركن السيارة في مدخل "دولة الزيب" أو في الموقف الواسع للمنتزه. هناك أماكن كثيرة للوقوف.

הגעה בתחבורה ציבורית //

מנהריה חברת נתיב אקספרס מבצעת נסיעות סדירות לשלומי בקווים 22, 23, 27, 32 ,24, 33. לתחילת המסלול, יורדים בתחנה שבפארק הלאומי אכזיב.

الوصول بالمواصلات العامة //

تقوم شركة نتيب إكسبرس بسفرات منتظمة من نهريا إلى شلومي عبر خطوط ٢٢، ٢٣، ٢٧، ٣٢، ٢٤، ٣٣. للبدء بالرحلة ينبغي النزول في محطة بارك أخزيب الوطني.

אורך המסלול //
4-3 קילומטרים

طول المسار //
٤–٣ كيلومتر.

משך המסלול //
כשלוש שעות

مدّة المسار //
حوالي ثلاث ساعات.

דרגת קושי //
קל

درجة الصعوبة //
سهل.

עונה ממומלצת //

כל השנה. הפארק הלאומי אכזיב, שחלק מהסיור נערך בשטחו, סגור למבקרים מתחילת חודש נובמבר ועד סוף מרץ כל שנה.

أفضل المواسم //

طيلة السنة. منتزه أخزيب الذي يمرّ جزء من المسار فيه مغلق من بداية نوفمبر حتى نهاية آذار من كل عام.

הפארק הלאומי אכזיב, בית הקברות של אלזיב

לכפר הפלסטיני אלזיב, שבשטחו נסייר, כמו גם לפארק הלאומי אכזיב ו"מדינת אכזיב" של אלי אביבי הנמצאים היום על אדמתו, מגיעים דרך כביש נהריה–ראש הנקרה.

אלזיב שכן על גבעה מעוגלת סמוך לחוף הים התיכון. הכפר נבנה על שרידי העיר הכנענית אכזיב, שנכבשה על ידי האשורים 701 שנה לפני הספירה הנוצרית. חפירות גילו שהמקום היה מיושב עוד במאה ה-18 לפני הספירה, ושעד המאה ה-10 לפני הספירה עמדה בו עיר מוקפת חומה. בתקופה הרומית (המאה הראשונה לפני הספירה עד המאה הרביעית לספירה) נקרא המקום אקדיפה, והצלבנים (במאות ה-12 וה-13) כינוהו קסאל (מצודה קטנה) למברטי, או קסאל אימברט. באתר ארכיאולוגי בכפר נמצאו יסודות בניינים, רצפות, בור מים וקברים חצובים בסלע.

منتزه أخزيب الوطني، مقبرة الزيب

نصل إلى قرية الزيب الفلسطينية التي سنتجول فيها وإلى منتزه أخزيب الوطني و«دولة أخزيب» التي أقامها إيلي أبيبي والموجودة على أراضي الزيب من شارع نهريا ـ راس الناقورة.

تقع الزيب على تلة مستديرة على شاطئ البحر المتوسط. أقيمت القرية على أنقاض المدينة الكنعانية أخزيب، التي احتلها الآشوريون العام ٧٠١ قبل الميلاد. كشفت التنقيبات الأثرية في الموقع عن حقيقة أن الموقع كان مسكونا منذ القرن الثامن عشر قبل الميلاد وأنه حتى القرن العاشر قبل الميلاد كانت المدينة محاطة بسور. في الحقبة الرومانية (القرن الأول قبل الميلاد وحتى القرن الرابع الميلادي) سمي الموقع بـ أكديبا وسماه الصليبيون (القرن ١٢ و١٣ للميلاد) باسم كسال (قلعة صغيرة) لمبارتي أو كسال إيمبيرت. وكان قد عُثر في حفريات أثرية في الموقع على أساسات أبنية وأرضيات وبئر ماء وقبور محفورة في الصخر.

בסיור באלזיב אנו נוכחים במצבם המוזנח של האתרים הקדושים, כגון בית הקברות והמסגד שנראה בהמשך, ובמרחק של המצב בפועל מההגנה המובטחת בחוק לאתרי הדת.

1 נחנה את המכונית בכניסה ל"מדינת אכזיב" או לחילופין בחניה המרווחת של הגן הלאומי אכזיב.

הנקודה הצפונית ביותר באיזור אכזיב היא בית הקברות של אלזיב, שנמצא לאורך הגדר של "מדינת אכזיב". אחריה, מצפון לדרום, נמצאים "מדינת אכזיב", הפארק הלאומי אכזיב ומועדון הים התיכון (club med).

נתחיל את הסיור בבית הקברות של אלזיב 2. אם החנתם את הרכב בחניון של הגן הלאומי, עליכם ללכת מעט צפונה, וממש מימין לשער "מדינת אכזיב" נמצאים הקברים של אלזיב.

נחפש את הקברים לאורך הגדר של מדינת אכזיב. בסיורים שערכנו במקום לא הצלחנו לגלות שמות על המצבות. בתי הקברות המוזנחים בישראל רבים בהרבה מן המסגדים והכנסיות: בעוד מסגדים וכנסיות נבנו רק בכפרים הגדולים יותר, ולעתים קרובות שימשו קבוצה רחבה יותר של כפרים

أوقفوا السيارة في مدخل «دولة أخزيب» أو في الموقف الواسع للمنتزه. 1

النقطة الأكثر شمالاً في منطقة الزيب هي مقبرة القرية الموجودة على طول السور في «دولة أخزيب». بعدها، من الشمال إلى الجنوب، توجد «دولة أخزيب»، منتزه أخزيب الوطني ونادي (club med).

نبدأ الجولة في مقبرة الزيب 2. خلال جولتنا في الموقع لم نستطع العثور على أسماء على الشواهد. المقابر المهملة في إسرائيل أكثر بكثير من المساجد والكنائس: ففي حين أن المساجد والكنائس أقيمت فقط في البلدات الكبيرة نسبياً وخدمت أحياناً كثيرة مجموعة من القرى الصغيرة في محيطها، فإن لكل قرية، مهما صغرت، كانت مقبرة. اعتُبرت هذه المقابر مثل مثيلاتها في العالم أماكن مقدسة وكانت هامة للمجتمع، إذ شكلت بالنسبة للأهالي مواقع ذكرى لموتاهم الأعزّاء الذين رحلوا. في غالبية المقابر الإسلامية والمسيحية، في أكثر من ٤٠٠ قرية هُدمت في العام ١٩٤٨، ترقد

سنقف خلال الجولة على الوضع المُهمل للأماكن المقدسة، مثل المقابر والمساجد، التي سنراها لاحقا في وضعية بعيدة جداً عن تلك التي يقضي القانون بضمانها للأماكن المقدسة.

קטנים מהסביבה, בית קברות היה לכל כפר קטן. בתי קברות אלה, כמו דומיהם ברחבי העולם, נחשבו לאתרים קדושים והיו חשובים לקהילות כאתרי הנצחה לבני משפחה ולחברים, בהם ניתן לכבד אנשים אהובים שהלכו לעולמם. ברוב בתי הקברות המוסלמיים והנוצריים בלמעלה מ-400 הכפרים שנחרבו בשנת 1948, קבורים בני משפחה של אזרחים ערבים החיים בישראל ושל הפזורה הפלסטינית ברחבי העולם.

במדינת ישראל קיים, לפי החוק, שוויון בין הדתות, ומובטחת הגנה לאתרים הקדושים להן. החקיקה העיקרית בנושא זה היא חוק השמירה על המקומות הקדושים, התשכ"ז–1967, הקובע (בסעיף 1):

> המקומות הקדושים יהיו שמורים מפני חילול וכל פגיעה אחרת, ומפני כל דבר העלול לפגוע בחופש הגישה של בני הדתות אל המקומות המקודשים להם או ברגשותיהם כלפי אותם המקומות.

جثامين أبناء عائلات عربية تعيش في إسرائيل والشتات الفلسطيني في أرجاء العالم.

بموجب القانون في دولة إسرائيل هناك مساواة بين الأديان، ويجب حماية المواقع المقدسة لهذه الأديان. التشريع الأساس في القانون هو قانون حماية الأماكن المقدسة - ١٩٦٧ الذي يقضي في بنده الأول:

> تكون المواقع المقدسة محمية من التدنيس أو أي مسّ آخر، ومن كل ما يُمكن أن يشكّل مساً في حرية وصول أبناء الأديان إلى الأماكن المقدسة لهم أو المس بمشاعرهم تجاه هذه الأماكن.

הריסות מונומנטאליות מבצבצות מתוך המדשאה בפארק הלאומי אכזיב // أنقاض تذكارية تظهر من العشب الأخضر في متنزه أخزيب

בסיור באלזיב אנו נוכחים במצבם המוזנח של האתרים הקדושים, כגון בית הקברות והמסגד שנראה בהמשך, ובמרחק של המצב בפועל מההגנה המובטחת בחוק לאתרי הדת. חוויית התפכחות דומה תחזור בהמשך הסיור, באתרים קדושים בכפר אלבסה, שם חורבות המסגד, הכנסיות ובתי הקברות נמצאים בדרגות שונות של התפוררות, ורק בחלקם ניתנה רשות לעדות הדתיות השונות לפעול לתחזוקת המבנים.

سنقف خلال الجولة على الوضع المُهمل للأماكن المقدسة، مثل المقابر والمساجد، التي سنراها لاحقا في وضعية بعيدة جداً عن تلك التي يقضي القانون بضمانها للأماكن المقدسة. تجربة مماثلة ستعود على نفسها في وقت لاحق من الجولة، في مواقع من قرية البصّة حيث خرائب المسجد والكنائس والمقابر في مراحل مختلفة من اندثارها، ويسمح في جزء منها فقط لأصحاب هذه الأماكن بصيانتها.

אחד מן הבתים הללו הוא ביתו של מוח'תאר אלזיב, השיח' מחמוד חסין עטיה – בית אבן יפה, אשר אביבי הוסיף לו קומה מעץ והפך אותו למוזיאון.

ביתו של מוח'תאר אלזיב, השיח' מחמוד חסין עטיה 3

ניכנס כעת בשביל שמוליך אל "מדינת אכזיב", מדינה לכאורה. הכניסה למקום כרוכה בתשלום של 20 ש"ח לאדם.

בשנת 1952 שכר אלי אביבי מהמדינה שני מבנים על החוף במטרה לשפץ אותם. אחד מן הבתים הללו הוא ביתו של מוח'תאר אלזיב, השיח' מחמוד חסין עטיה – בית אבן יפה, אשר אביבי הוסיף לו קומה מעץ והפך אותו למוזיאון. בשנת 1971 הוקמה "מדינת אכזיב" על ידי אלי ורינה אביבי, כצעד מחאה נגד בניית הגן הלאומי במקום. כחלק מתהליך המחאה נבחרו המנון, דגל והונפקו דרכונים. בפועל היתה מדינת אכזיב כפר נופש בוהמי אשר משך אליו צעירים רבים, בעיקר בשנות השבעים המאוחרות.

بيت مختار الزيب الشيخ محمود حسين عطية 3

ندخل الآن إلى الممر الذي يتجه إلى «دولة أخزيب»: هنا دولة! الدخول مشروط بدفع رسوم بقيمة ٢٠ شيكل.

في العام ١٩٥٢ استأجر إيلي أبيبي من الدولة مبنيين على الشاطئ بهدف ترميمهما. أحد البيتين هو بيت مختار الزيب الشيخ محمود حسين عطية . بيت من حجر جميل أضاف عليه أبيبي طابقا خشبيا كمتحف. في العام ١٩٧١ أقيمت «دولة أخزيب» بأيدي إيلي ورينة أبيبي كخطوة احتجاجية ضد إقامة الحديقة الوطنية في المنطقة. وكجزء من عملية الاحتجاج تم اختيار نشيد وطني واستصدار جوازات سفر. عملياً كانت «دولة أخزيب» قرية استجمام استقدمت إليها الكثير من الشبان في أواخر السبعينيات.

أحد البيتين هو بيت مختار الزيب الشيخ محمود حسين عطية. بيت من حجر جميل أضاف عليه أبيبي طابقا خشبيا كمتحف.

נצא ממדינת אכזיב באותו השביל שבו נכנסנו. נלך מעט דרומה וניכנס לפארק הלאומי אכזיב. דמי הכניסה עומדים על 33 ש"ח למבוגר ו-20 ש"ח לילד. הפארק סגור למבקרים מתחילת נובמבר ועד סוף מרץ.

نخرج من «دولة أخزيب» عبر الممر الذي دخلنا منه. نتجه إلى الجنوب قليلاً إلى منتزه أخزيب. رسوم الدخول هي ٣٣ شيكل للبالغ و٢٠ شيكل للولد. المنتزه مغلق من نوفمبر/ تشرين ثان حتى نهاية مارس/آذار.

המסجد المطلّ على البحر بقي على حاله إلا إن كل مؤشرات وظيفة المبنى الدينية قد محيت وسُدّت كل منافذه بأيدي سلطة الحدائق الوطنية، وهي سلطة حكومية.

מסגד הכפר, בית האפנדי ושרידי בתים נוספים 4

רוב רובם של השרידים בפארק הלאומי הם של אלזיב, שעמד כאן עד שנת 1948.

ב־13-14 במאי 1948 פשטה חטיבת כרמלי של ה"הגנה" על צפון־מערב פלסטין במסגרת "מבצע בן עמי", שכיבוש אלזיב היה אחד מיעדיו העיקריים. ב"ספר תולדות ההגנה" נכתב שתושבי הכפר ברחו עם הופעת הכוחות היהודיים. בראיונות שערך ההיסטוריון הפלסטיני נאפד' נזאל, מסרו תושבים מהכפר שבשל כיסויי הראש של לוחמי ה"הגנה" הם סברו שאלה כוחות תגבור ערבים, וההתקפה באה בהפתעה על 35-40 אנשי המיליציה של הכפר. את תושבי אלזיב שנותרו במקום על אף המתקפה העבירו השלטונות הישראליים מאוחר יותר לכפר אלמזרעה, שבו קובצו פליטים מכפרי הגליל המערבי. ה"הגנה" הפגינה נוקשות רבה ביחס לתושבים של אלזיב, כנראה על מנת להעניש את התושבים על חלקם המשוער בהרג

مسجد القرية وبيت الأفندي وآثار بيوت أخرى 4

غالبية الآثار في المنتزه الوطني هي من قرية الزيب التي كانت هنا حتى العام ١٩٤٨.

في ١٣– ١٤ أيار ١٩٤٨ داهمت وحدة كرملي التابعة لمنظمة الـ «هجاناه» شمال غرب فلسطين في إطار «حملة بن عامي» التي كان احتلال الزيب أحد أهدافها الأساسية. في «كتاب تاريخ الهجناه» ورد أن السكان هربوا مع ظهور القوات اليهودية. في مقابلات أجراها المؤرخ الفلسطيني نافذ نزال قال سكان من القرية أنه بسبب غطاء الرأس الذي اعتمره مقاتلو الهجناه ظنّ السكان أنهم أمام قوات تعزيز عربية، وإن الهجوم كان مباغتا بالنسبة لـ ٣٥–٤٠ عنصراً من ميليشيا القرية. أما السكان الذين ظلوا في الزيب، بالرغم من الهجوم، فقد نقلهم الإسرائيليون لاحقاً إلى قرية المزرعة التي تجمع فيه لاجئون من مختلف قرى الجليل الغربي. أبدت الـ«هجناه» تصلباً شديداً في تعاملها مع سكان الزيب، وكما يبدو لمعاقبتهم على قسطهم المفترض في مقتل

מבקרי הגן הלאומי עורכים פיקניק בצלו של מבנה עות'מני עתיק ובצד המסגד שנאטם //
رواد المتنزه القومي يرتاحون في ظل مبنى عثماني قديم إلى جوار مسجد تم إغلاقه

המסגד, הצופה אל הים, נותר על תלו, אולם כל הסימנים לתפקידו הדתי של הבניין נמחו, וכל הכניסות אליו נאטמו על ידי רשות הגנים הלאומיים, שהנה גוף ממשלתי.

לוחמים רבים משיירת יחיעם – שיירת אספקה של חטיבת כרמלי לקיבוץ יחיעם שהותקפה במרץ 1948. משה כרמל, מפקד החטיבה, הורה למחוק את אלזיב כדי להבטיח שתושביו לא יוכלו לשוב אליו. בדצמבר 1948 ביקר במקום יוסף ויץ, בכיר בקק"ל, ראה את ההרס וכתב בעקבות זאת: "אני מהרהר אם טוב שנהרס, ואם לא היתה הנקמה גדולה יותר אילו היינו מכניסים עתה יהודים לתוך בתי הכפר". קיבוץ גשר הזיו, שבחלקו הוקם על אדמות הכפר אלזיב, נוסד על ידי קבוצה ממפוני בית הערבה בתום מלחמת השחרור, כחלק ממפעל יישוב הגליל.

נמשיך עם שביל הכניסה ונגיע למסגד הכפר. המסגד, הצופה אל הים, נותר על תלו, אולם כל הסימנים לתפקידו הדתי של הבניין נמחו, וכל הכניסות אליו נאטמו על ידי רשות הגנים הלאומיים, שהנה גוף ממשלתי. אזרחים ערבים מוסלמים רבים מבקרים באתר הקמפינג, אולם ההזדמנות להתפלל כיום במסגד נמנעת מהם על ידי המדינה, שלא מכירה במורשתם הדתית.

الكثير من المقاتلين من قافلة «يحيعام» . وهي قافلة تابعة لوحدة كرملي أرسلت إلى كيبوتس يحيعام وهوجمت في آذار ١٩٤٨. موشي كرمل قائد الوحدة، أعطى أمره بمحو الزيب كي لا يعود سكانها إليها. في ديسمبر ١٩٤٨ زار المكان يوسف فايتس مسؤول كبير في الكيرن كييمت، شاهد الدمار وكتب عن ذلك: «أفكّر في جدوى الهدم وفي أن الانتقام سيكون أكبر لو أننا وطّنا يهوداً في بيوت القرية». كيبوتس «جيشر هزيب» أقيم بأيدي مجموعة من الذين تم إخلاؤهم من بيت العرباة في نهاية حرب ١٩٤٨ كجزء من مشروع تهويد الجليل.

نواصل مع ممر المدخل ونصل إلى مسجد القرية. المسجد المطلّ على البحر بقي على حاله إلا إن كل مؤشرات وظيفة المبنى الدينية قد محيت وسُدّت كل منافذه بأيدي سلطة الحدائق الوطنية، وهي سلطة حكومية. كثيرون هم المواطنون العرب المسلمون الذين يزورون الموقع إلا أن الدولة تحرمهم من فرصة الصلاة في المسجد ولا تعترف بموروثهم الديني.

ממסגד הכפר נמשיך אל בית האפנדי, שנמצא ממש בסמוך לו. שובו של השלטון הטורקי לארץ באמצע המאה ה-19, לאחר עשור של שלטון מצרי, הביאו עמם תמורות וחידושים (במסגרת הרפורמה שכונתה ה"טנזימאת"). אחד החשובים שבהם הוא חוק הקרקעות החדש, שבין השאר אפשר רכישת קרקעות על ידי זרים (לא מוסלמים). כדי להבין את המניע של אנשי הכפרים למכור את אדמותיהם, אפשר להתרשם מסיפור שסיפר לנו מר אבו סלים, עקור מן הכפר אלבסה החי כיום במעיליא, על עימות בין אנשי אלזיב לאנשי הכפר הסמוך אלבסה, שאליו נגיע בהמשך הסיור: אבו סלים סיפר כי בתקופת השלטון הטורקי תושבי שני הכפרים נאבקו על 500 דונם אדמה, כאשר כל אחד מן הצדדים טען שהאדמות שייכות לכפר האחר – על מנת להקל את עול המסים שגבה השלטון על האדמות.

نواصل من مسجد القرية إلى بيت الأفندي الموجود بجواره تماماً. عودة الحكم العثماني إلى البلاد في منتصف القرن الـ ١٩ بعد عقد من الحكم المصري استقدمت معها تحولات وتجديدات (في إطار إصلاح سمي بالتنظيمات) كان من أهمها وأبرزها قانون الأراضي الجديد الذي سمح للأجانب غير المسلمين باقتناء الأراضي. ولغرض فهم دوافع أهل القرية لبيع أراضيهم يُمكننا أن نتمعن في قصة حكاها لنا السيد أبو سليم، وهو مهجّر من البصّة ويعيش اليوم في معليا، عن مواجهة بين سكان الزيب وبين أهالي البصة المجاورة التي سنصلها في وقت لاحق. قال أبو سليم: اختلف أهالي القريتين على ٥٠٠ دونماً بحيث ادعى كل طرف أن الأرض تابعة للقرية الأخرى . بهدف التقليل من عبء الضرائب التي جباها الحكم التركي على الأراضي.

למרות העזובה ניתן להתרשם מאווירת הכפר המקורי, משביל המדרגות המתפתל ומהבינוי המדורג העוקב אחר שיפולי הגבעה.

חוק הקרקעות הביא להתחזקות מעמד הנכבדים העירוניים (האפנדים) על חשבון השיח'ים הכפריים, והטביע את חותמו על אורחות חייה של החברה הפלסטינית בארץ. הדרן של החווילות שבנו לעצמם האפנדים באותה תקופה בכפרים שמאדמותיהם רכשו משקף את מצבם וכוחם של בני משפחות מיוחסות בארץ בכלל ובגליל בפרט. אם יש לכם זמן נוסף לצד הסיור באלזיב ובאלבסה מומלץ לבקר גם בבתי אפנדים אחרים בגליל המערבי: בית ליברמן בנהרייה, שנבנה על ידי משפחת טועני מלבנון, ובית הקולונל בכפר אלמזרעה.

نסתובב בין בתי אלזיב שנותרו, נרד לים, ונשקיף על הבתים.

قانون الأراضي أفضى إلى تعزيز مكانة الوجهاء في المدن (الأفندية) على حساب شيوخ القرى وانعكس بوضوح على طبيعة الحياة في المجتمع الفلسطيني في البلاد. تدلّ فخامة الأبنية التي أقامها الأفندية لأنفسهم في تلك الفترة في القرية التي اشتروا أراضيها على وضع وقوة أبناء العائلات الثرية في البلاد عامة والجليل بشكل خاص. إذا كان لديكم فائض من الوقت نوصي بزيارة بيوت أخرى للأفندية في الجليل الغربي: بيت ليبرمن في نهريا الذي أقيم بأيدي عائلة طعني من لبنان وبيت الكولونيل في قرية المزرعة.

نتجول بين بيوت الزيب الباقية ثم ننزل إلى الشاطئ ونشرف على هذه البيوت.

נמשיך לאורך חוף הים דרומה. נעבור את השלט שאוסר כניסה, והנה אנו בכפר הנופש של מועדון הים התיכון באכזיב, שהתאים את בתי אלזיב לצרכיו. מייד עם הכניסה לכפר נעלה במדרגות שמשמאלנו אל בין שרידי בתי הכפר, ונפלס דרכנו מבעד לצמחיית הבר. למרות העזובה ניתן להתרשם מאווירת הכפר המקורי, משביל המדרגות המתפתל ומהבינוי המדורג העוקב אחר שיפולי הגבעה.

نواصل السير على طول شاطئ البحر جنوباً. نتجاوز لافتة «ممنوع الدخول» لنصل إلى القرية الاستجمامية التابعة لنادي الشرق الأوسط في الزيب التي لاءمت بيوت الزيب لاحتياجاتها. فور دخولنا القرية نصعد الدرج إلى يسارنا بين آثار بيوت القرية ونشق طريقنا عبر النباتات البرية. رغم الإهمال أمكننا أن نتبين الأجواء في القرية الأصلية من الدرج المتعرج ومن البناء المتدرج الذي يسير وفق انحدار التل.

גשר אלזיב

בעלי הרכב שבינינו יחזרו אל הרכב, וייסעו כ-200 מטר צפונה על כביש 4, כביש נהריה-ראש הנקרה. נעבור את הגשר ונחנה בצד. לחילופין ניתן ללכת בזהירות לאורך כביש 4 כ-200 מטר צפונה.

جسر الزيب

يعود أصحاب السيارات إلى سياراتهم ويسافرون نحو ٢٠٠ متر باتجاه الشمال على شارع ٤، شارع نهريا - راس الناقورة. نتجاوز الجسر ونتوقف جانباً. أو يُمكن السير بحذر على طول شارع ٤ نحو ٢٠٠ متر باتجاه الشمال.

رغم الإهمال أمكننا أن نتبين الأجواء في القرية الأصلية من الدرج المتعرج ومن البناء المتدرج الذي يسير وفق انحدار التل.

נגיע אל גשר יד לי"ד מעל ערוץ נחל כזיב, ליד שפכו אל הים. עד שנת 1946 היו בסמוך לאלזיב גשר רכבת וגשר כביש שהובילו לגבול המדטורי עם לבנון, ושרידיהם מצויים מימין לאנדרטה שבמקום. 5

פיצוץ גשר אלזיב נערך במסגרת "ליל הגשרים" ב-16 ביוני 1946 – מבצע של אנשי הפלמ"ח לפיצוץ 11 גשרים המחברים את פלסטין עם המדינות השכנות. פיצוץ הגשר התרחש בטרם עת, וכך נהרגו 13 לוחמי הפלמ"ח שהשתתפו בפעולה. לזכרם, ולזכר לוחם פלמ"ח נוסף שנהרג בהסתערות על הגשר, הוקמה במקום אנדרטת יד לי"ד.

בהמשך הנסיעה צפונה נוכל לראות שרידים של גשרים נוספים שבזמנו סייעו לחבר את פלשתינה עם הארצות השכנות במסילות רכבת וכבישים, ולהתרשם מעוצמתם. את המשך מסילת הרכבת ניתן לראות גם בראש הנקרה.

نصل إلى جسر «يد ليد» فوق وادي الزيب قرب مصبه عند البحر. حتى العام ١٩٤٦ كان قرب الزيب جسر للقطار وجسر للشارع وصل إلى الحدود الانتدابية مع لبنان ولا تزال آثارهما على يمين النصب التذكاري في المكان. 5

تم تفجير جسر الزيب في إطار «ليلة الجسور» في ١٦ حزيران ١٩٤٦ - وهي حملة نفذها مقاتلو البلماح واستهدفت تدمير ١١ جسراً توصل فلسطين مع دول الجوار العربية. تم تفجير الجسر قبل الموعد المقرر، الأمر الذي أدى إلى مقتل ١٣ من عناصر البلماح الذين شاركوا في العملية. وقد أقيم في المكان نصب تذكاري لهؤلاء ولعنصر آخر قتل في الهجوم على الجسر.

لاحقاً، عندما نسير شمالاً، نستطيع أن نرى آثار جسور أخرى ساعدت في الماضي على ربط فلسطين مع البلاد المجاورة بسكة حديد وشوارع، والتعرف على حيويتها. تتمة سكة الحديد تظهر، أيضاً، في راس الناقورة.

שלומי, הכנסייה היוונית אורתודוקסית של אלבסה 6

מגשר אלזיב נמשיך אל אלבסה. בעלי הרכב ייסעו צפונה על כביש 4, יפנו בצומת שלומי ימינה, אל כביש 899, ייכנסו לעיירה שלומי בכביש הכניסה הראשי, יפנו שמאלה בכיכר שממול תחנת הדלק וייחנו לאחר כמאתיים מטר מול הכנסייה של אלבסה. המתניידים בתחבורה ציבורית יוכלו להמתין לאחד מקווי חברת "נתיב אקספרס" הנוסעים מנהריה לשלומי ושהגיעו גם לנקודת ההתחלה של הסיור.

شلومي، الكنيسة اليونانية الأرثوذكسية في البصة 6

نسير من جسر الزيب إلى البصّة. يسافر أصحاب السيارات شمالاً على شارع ٤، ينعطفون يميناً في مفرق شلومي، إلى شارع ٨٩٩، يدخلون إلى بلدة شلومي من شارعها الرئيسي ويتوجهون يساراً قبالة محطة الوقود ويوقفون سياراتهم على بعد ٢٠٠ متر قبالة كنيسة البصة. المتنقلون في المواصلات العامة يستطيعون الوصول بأحد خطوط «نتيب إكسبرس» التي تسافر بين نهريا وشلومي وتصل نقطة الانطلاق إلى الجولة.

عظمة وجمال الكنيسة المثيرة للإعجاب التي أمامنا يدلان على أن البصة كانت بلدة كبيرة ومن بين القرى المتطورة في الجليل الغربي.

מקור שמו של אלבסה הוא כפי הנראה במילה הכנענית "ביסה", שמשמעותה ביצה. גודלה ויופייה של הכנסייה שמולנו, שנותרה מרשימה, מעידים כי אלבסה היה כפר גדול, ומבין המפותחים ביותר בגליל המערבי. מועצת אלבסה דאגה לסלילת דרכים בכפר, בנתה בתי ספר וקיימה בכפר שוק מדי יום ראשון. בתי הכפר הישנים היו בנויים אבן, מסודרים בצפיפות, ומופרדים בסמטאות מרוצפות אבן. אחרי מלחמת העולם הראשונה נבנו בכפר גם בתים ממלט, במרווחים גדולים יותר זה מזה.

בכפר גרו משך מאות בשנים פלסטינים ממוצא נוצרי ומוסלמי, במספר שווה פחות או יותר. כך לדוגמא, בהסתמך על נתונים של השלטון הבריטי משנת 1927, ניתן לראות את החיים המשותפים של בני דתות שונות ובני פלגים של הנצרות והאסלאם באלבסה, שכן הם מעידים כי בכפר גרו נוצרים פרוטסטנטים, קתולים ויוונים-אורתודוקסים, מוסלמים סונים, ואף מתואלים – מוסלמים שיעים שמקורם בלבנון.

مصدر اسم البصّة، كما يبدو، من الكلمة الكنعانية «بيصة» ومعناها بيضة. عظمة وجمال الكنيسة المثيرة للإعجاب التي أمامنا يدلان على أن البصة كانت بلدة كبيرة ومن بين القرى المتطورة في الجليل الغربي. فقد عمدت البلدية إلى شق شوارع وبناء مدارس ونظمت في البلدة سوقاً كل يوم أحد. بنيت البيوت القديمة من الحجارة، وأقيمت بشكل متراصّ تفصل بينها أزقة مرصوفة. بعد الحرب العالمية الأولى بُنيت في القرية بيوت من الإسمنت على مسافات أبعد من بعضها.

عاش في القرية مئات السنين فلسطينيون من أصول مسيحية وإسلامية بأعداد متساوية تقريباً. هكذا مثلاً، بالاستناد إلى معطيات السلطات البريطانية من العام ١٩٢٧، يُمكن رؤية الحياة المشتركة لأبناء الديانات المختلفة والطوائف المسيحية والمسلمين في البصة، إذ تدلنا هذه المعطيات على وجود مسيحيين بروتستانت، وكاثوليك يونانيين وأرثوذكس ومسلمين سنّة ومتوالية ـ مسلمين شيعة لبنانيي الأصل.

גודלה ויופייה של הכנסייה שמולנו, שנותרה מרשימה, מעידים כי אלבסה היה כפר גדול, ומבין המפותחים ביותר בגליל המערבי.

בתקופת שלטון הבריטים, הקרבה לגבול אפשרה לאלבסה להיות תחנת מעבר לסחורות. אבו סלים, שנולד בכפר כאמור, מספר על שיירות גמלים, מסחר וחיים שוקקים. כמו כן סיפר אבו סלים על 11 בתי הקפה שהיו באלבסה ובית המלון, שבהם בילו תשבים ואורחים שעות רבות מדי יום. שנתיים לפני כיבוש הכפר ב–1948 חובר הכפר על ידי השלטון הבריטי לרשת המים. הקרבה לגבול הביאה גם לנוכחות מוגברת של כוחות ביטחון, ובכפר היתה תחנת משטרה בריטית ונמל תעופה צבאי בריטי שהוקם בסמוך.

במרכז הכפר עמדו שלוש כנסיות: אורתודוקסית, קתולית ופרוטסטנטית. הראשונה, זו שלידה אנו עומדים כעת, שופצה על ידי הקהילה, שמקיימת כיום מגעים עם המינהל להשגת אישור לשיפוץ נרחב יותר ולהחזרת הכנסייה לשימושה. כיום המקום משמש כמקום תפילה והתכנסות גם עבור נוצרים מהקהילה הרוסית בשלומי. באופן רשמי ניתן להתרשם מיופיה של הכנסייה רק מן החוץ, אך ניתן גם לטפס על גבי האבנים שלמרגלות דלת

في فترة الانتداب جعل القرب من الحدود بلدة البصّة محطة لنقل البضائع. أبو سليم الذي ولد في البلدة يحكي عن قوافل جمال وتجارة وحياة نشطة. وحكى أيضاً عن ١١ مقهى وفندق كانت في البلدة قضى فيها السكان والزائرون ساعات طويلة كل يوم. قبل سنتين من احتلالها في العام ١٩٤٨ ربطها الانتداب بشبكة المياه. كما أن القرب من الحدود استدعى حضوراً أمنياً مكثفاً لقوات الأمن، فقد كان في البلدة مركز شرطة بريطاني وأنشئ مطار عسكري في الجوار.

في مركز البلدة قامت ثلاث كنائس: أرثوذكسية وكاثوليكية وبروتستانتية. الأولى، التي نقف عندها الآن، رممها مهجرو القرية الذين يسكنون داخل دولة إسرائيل حيث يجرون اتصالاتهم مع الدوائر المختصة لغرض ترميمها بشكل نهائي تمهيداً للعودة إلى الصلاة فيها. تُستعمل الكنيسة اليوم كمكان صلاة وتجمع لأصحابها وللمسيحيين من المهاجرين الروس في شلومي. يُمكن رؤية جمال الكنيسة من الخارج فقط، ومع هذا يُمكن أيضا تسلق الحجارة عند المدخل ودخولها لمشاهدتها

// הכנסייה האורתודוקסית באלבסה עדיין עומדת על תלה ומחכה לשיפוץ
الكنيسة الأرثوذكسية في البصّة لا تزال قائمة على حالها وتنتظر الترميم

خلال الحكم العسكري، منذ إقامة الدولة حتى العام ١٩٦٦، تم الإعلان عن منطقة البيوت «منطقة مغلقة». لكن رغم إلغاء القيود العامة المتشددة على تنقل المواطنين العرب فقد تم تجديد حظر دخول البصّة.

הכניסה, להסיט את הבריח, להיכנס ולראותה גם מבפנים. כאשר ביקרנו בכנסייה התרשמנו שמישהו דאג לניקיונה, והבחנו שהונחו בה ספרי תפילה בערבית וברוסית. אבו סלים ובנו וקים וקים סיפרו לנו על מאבק שהיה בתחילה בין הקהילה הרוסית שהגיעה לכנסייה לבין העקורים ובני משפחותיהם. לבסוף הושג הסדר והוסכם על שימוש של הקהילה במקום ללא תביעה לבעלות.

כנסייה זו היא בין המבנים הבודדים מאלבסה שנותרו בשלמותם. בסביבתה אפשר לראות מבנים נוספים עם גגות שקרסו, כמו גם שרידי מבנים שנהרסו על ידי בולדוזר. מחלקם פורקו אבנים שהועברו למקום אחר כחומרי בנייה. אנו מקווים כי גורלה של הכנסייה היפה לא יהיה כגורל יתר המבנים, אך לא נתפלא אם ללא עבודת שימור והצלה, בעתיד הקרוב תיוותר הכנסייה ללא קירוי, והחלל הפנימי יתמלא בשברים של תקרת הקשתות והרעפים אשר מעליה.

من داخلها. عندما زرنا الكنيسة رأينا أن أحداً قد اهتم بتنظيفها وأنه وضعت فيها كتب دينية بالعربية والروسية. أبو سليم وابنه شرحا لنا عن مواجهة قامت في البداية بين الجماعة من أصل روسي وبين مهجري البصة وعائلاتهم. في النهاية، تم التوصل إلى تسوية تقضي بالسماح للمهاجرين الروس باستعمال الكنيسة دون أن تكون لهم الملكية عليها.

هذه الكنيسة هي من المباني الكاملة القليلة التي بقيت من البصة. يُمكن أن نرى في محيطها مباني أخرى تداعت سقوفها وآثار مبان أخرى هدمتها الجرّافات. جزء منها تعرّض لتفكيك حجارته التي استُعملت كمواد بناء. نأمل ألا يكون مبنى الكنيسة الساحر هذا كمصير بقية المباني بجوارها، لكننا لن نُفاجأ في حال تخلف المعنيون عن الحفاظ عليها وإنقاذها، أن نجد الكنيسة بدون سقف وأن تمتلئ في الداخل بأنقاض سقفها وقرميدها وقناطرها.

הבית שליד הכנסייה

בשונה מבתי אלזיב, רוב בתי הכפר אלבסה נותרו על תלם בסוף המלחמה. לאחר המלחמה הפכו חלקם מהתושבים לפליטים מחוץ לגבולות המדינה, וחלקם לעקורים פנימיים, בתוך גבולות המדינה. בזמן הממשל הצבאי, מקום מדינת ישראל ועד שנת 1966, איזור הבתים הוכרז כ"שטח סגור"; אולם גם כאשר הוסרו ההגבלות הכלליות החמורות על תנועת האזרחים הערבים, חודש הצו האוסר על הגישה לאלבסה. רק בשנים 71-1970 הרסה המדינה את רוב בתי הכפר, על מנת לפתח את האיזורים התעשייתיים שלפנינו. מעטים מאוד בתי המגורים שנותרו על תלם עד ימינו אלה.

البيت بجانب الكنيسة

خلافاً لبيوت الزيب، ظلت بيوت البصة على حالها في نهاية الحرب. بعد الحرب، تحول جزء من السكان إلى لاجئين خارج حدود الدولة وجزء منهم إلى لاجئين داخليين ضمن حدود الدولة. خلال الحكم العسكري، منذ إقامة الدولة حتى العام ١٩٦٦، تم الإعلان عن منطقة البيوت «منطقة مغلقة». لكن رغم إلغاء القيود العامة المتشددة على تنقل المواطنين العرب فقد تم تجديد حظر دخول البصّة. فقط في العام ١٩٧٠ – ١٩٧١ هدمت الدولة غالبية بيوت البلدة لغرض إنشاء المناطق الصناعية التي أمامنا. قليلة جدًا هي البيوت التي ظلت على حالها إلى يومنا هذا.

בזמן הממשל הצבאי, מקום מדינת ישראל ועד שנת 1966, איזור הבתים הוכרז כ"שטח סגור"; אולם גם כאשר הוסרו ההגבלות הכלליות החמורות על תנועת האזרחים הערבים, חודש הצו האוסר על הגישה לאלבסה.

ממש בסמוך לכנסייה נמצאים שני בתים. לאחד הבתים, שממערב לכנסייה, אפשר להיכנס. בחצרו נמצא עץ פיקוס ענק המזמין לנוח בצלו הנדיב. הבית מכונה "בית האחיות" ושימש גם ככנסייה פרוטסטנטית. באחת הפעמים שהיינו במקום הגיע אב עם בן במדים, וסיפר ששירת כאן כחייל לפני 35 שנה והבית הזה שימש כחדר האוכל של הגדוד. מי שיבחר להיכנס פנימה, יוכל לעלות בזהירות גם לקומה השנייה.

לבית השני הסמוך לכנסייה, הגדול יותר, קשה להגיע בעונת הקיץ, בשל שדה הקוצים המקיף אותו. לפי מידע מהאתר Palestine remembered הוא שייך לח'ליל סאלח ח'ורי. בהודעה באתר מה-1 באפריל 2008 נכתב: *this is the house where my father was born in1922, it belongs to my grand father khalil saleh khoury.*

על פי עדות אחרת זהו "בית הכומר" – הבית הגבוה עם הקשתות ששרידיו עדיין עומדים לצד הכנסייה.

بجوار الكنيسة تمامًا بيتان. يُمكن الدخول لأحدهما وهو القائم غرب الكنيسة. في الباحة شجرة بيكوس عملاقة تدعو للاستراحة في ظلها. يُدعى البيت «بيت الأخوات» واستُعمل ككنيسة بروتستانتية. في إحدى المرات التي كنا فيها هناك وصل إلى المكان أب بزي عسكري مع ابنه وحكى لنا أنه خدم في الجيش [الإسرائيلي] في هذا المكان وأن البناية استُعملت كغرفة طعام لوحدته العسكرية. يُمكن الدخول والصعود بحذر على الدرج إلى الطابق الثاني.

من الصعب الوصول إلى البيت الثاني، وهو أكبر، في فصل الصيف بسبب حقل الأشواك الذي يحيطه. حسب المعلومات من موقع Palestine remembered فإن صاحب البيت هو صالح خوري. في تعريف عن البيت من مطلع نيسان ٢٠٠٨ جاء في الموقع الالكتروني: *this is the house where my father was born in1922, it belongs to my grand father khalil saleh khoury.*

حسب شهادة أخرى، البيت هو «بيت الخوري» - البيت العالي مع قناطره الذي لا تزال آثاره قرب الكنيسة.

מועצת אלבסה דאגה לסלילת דרכים בכפר, בנתה בתי ספר וקיימה בכפר שוק מדי יום ראשון. בתי הכפר הישנים היו בנויים אבן, מסודרים בצפיפות, ומופרדים בסמטאות מרוצפות אבן.

המסגד של אלבסה והכנסייה הקתולית

המסגד של אלבסה שופץ על ידי עמותת אלאקצא, לאחר שהפך לדיר צאן. המינהל הקיף את המקום בגדר ברזל גבוהה, ומתנגד לשימוש קהילתי במסגד ולתחזוקו בידי הקהילה. הקפת אתרי פולחן בגדר וההכרזה עליהם כ"איזורים סגורים", כפי שנעשו כאן, נועדו לחסום את גישת האזרחים הערבים אליהם ולכן פוגעת בחופש הפולחן שלהם. אין זה המקום היחידי שבו הוכרז על מסגד כ"איזור סגור" תוך פגיעה בחופש הפולחן: מדיניות דומה מיושמת גם במקומות אחרים, כגון אלמנשיה (כיום בתל־אביב) וביר אלסבע (כיום באר שבע). על הגדר סביב המסגד באלבסה תלוי שלט שאוסר על הכניסה למבנה, מטעמי בטיחות. על אף האיסור, הגדר ניתנת למעבר בקלות. המסגד נראה במצב יחסית טוב.

مسجد البصّة والكنيسة الكاثوليكية

حظي مسجد البصّة بترميم من جمعية الأقصى بعد أن تم تحويله إلى حظيرة غنم. أحاطت دائرة الأراضي المكان بسور حديدي عال وتعارض أن يستعمله المصلون أو أن يصونه أصحاب الشأن. إقامة أسوار حول الأماكن المقدسة وإعلانها «مناطق مغلقة» كما رأينا هنا، يُقصد بها منع المواطنين العرب من الوصول إليها وتمس حرية العبادة والطقوس الدينية. ليس هذا هو المكان الوحيد الذي أعلن «منطقة مغلقة» من خلال المسّ بحرية العبادة: سياسة مماثلة مطبقة أيضًا في مواقع أخرى مثل سلمة (ضمن حدود تل أبيب) وبير السبع. على السور حول المسجد في البصة علقوا لافتات تحظر الدخول لأسباب وقائية. رغم الحظر يُمكن تجاوز السور بسهولة. أما المسجد فيبدو في حالة جيدة نسبيًا.

فقد عمدت البلدية إلى شق شوارع وبناء مدارس ونظمت في البلدة سوقاً كل يوم أحد. بنيت البيوت القديمة من الحجارة، وأقيمت بشكل متراصّ تفصل بينها أزقة مرصوفة.

כדי להגיע מהמסגד לכנסייה הקתולית נלך במעלה הרחוב ונעבור מספר מפעלים. בסוף השביל, לאחר כ-200 מטר, נראה את שרידי הכנסייה.

כדאי לשים לב שרוב המבנים שנותרו על תלם באלבסה הם אתרי קדושה. הסיבה לכך היא שרק אתרים קדושים ספורים נהרסו לחלוטין ב-1948 ובהמשך. העובדה שכנסיות ומסגדים זכו ליחס שונה מרשויות המדינה מהווה ראיה לכך שישראל הכירה במעמדם המיוחד של אתרי פולחן; עם זאת, הטיפול שלו זוכים אתרים אלה, כפי שאנו רואים בסיור זה, מלמד כי אף שהמדינה ערה ככל הנראה לרגישויות הבינלאומיות בנושא זה, אין היא מכבדת דיה את מעמדם המקודש של האתרים.

للوصول من المسجد إلى كنيسة الكاثوليك نصعد مع الشارع ونتجاوز عددًا من المصانع. في آخر الممر، بعد نحو ٢٠٠ متر، سنرى بقايا الكنيسة.

يجدر الانتباه إلى أن معظم المباني التي ظلت على حالها في البصّة هي مبان مقدسة. والسبب أن مواقع مقدسة قليلة فقط هُدمت نهائيا في العام ١٩٤٨ أو لاحقـًا. حقيقة أن المساجد والكنائس حظيت بتعامل مغاير من سلطات الدولة تشكل إثباتـًا على أن إسرائيل اعترفت بالمكانة الخاصة لأماكن العبادة. مع هذا فإن الاهتمام الذي تحظى به هذه الأماكن، كما رأينا في هذه الجولة، يؤكّد أنه بالرغم من إدراك الدولة للحساسية الدولية حول هذا الموضوع إلا إنها لا تحترم مكانة هذه المواقع بما فيه الكفاية.

כיבוש הכפר

אלבסה נכבש ב-14 במאי 1948 במהלך "מבצע בן עמי", בו כבשה חטיבת כרמלי של ה"הגנה" את עכו והגליל המערבי. לפי "ספר תולדות ההגנה" נסו תושבי הכפר עם הופעתם של הכוחות היהודיים; אולם עדי ראייה מסרו להיסטוריון הפלסטיני נאפד' נזאל גרסה שונה, לפיה רבים מהנשים והילדים פונו מכאן עוד טרם המתקפה. גם ההיסטוריון הישראלי בני מוריס טוען שרוב תושבי הכפר התפנו לפני כיבושו, והיתר נסו במהלך המתקפה. בסך הכול 81 תושבים של אלבסה נותרו תושבי מדינת ישראל. מוריס מוסיף שחלק מהתושבים קיבלו הוראה או "המלצה" לנוע צפונה ללבנון, ושכמאה תושבים אחרים, בעיקר זקנים ונוצרים, הועברו לכפר אלמזרעה. אבו סלים סיפר לנו סיפור דומה, ותיאר ארטילריה שנורתה ואפשרה מעבר צפונה בלבד. לפי נזאל, מספר תושבים מהכפר נהרגו כאשר ניסו לחזור אליו לאחר כיבושו כדי להציל את רכושם.

בשנת 1949 הקימה ישראל על אדמות הכפר את מושב בצת, שאותו אכלסה במהגרים מרומניה ומיוגוסלביה. באותה שנה הוקמו קיבוץ ראש הנקרה ומושב לימן, גם הם על אדמות הכפר. עיירת הפיתוח שלומי הוקמה על אדמות הכפר שנה אחר כך, והיא ממוקמת מדרום לאתר הכפר המקורי. קיבוץ מצובה, שהוקם ב-1940, התרחב מאז וכיום כמה ממבניו שוכנים על אדמת הכפר. מספר קטן של משפחות מאלבסה גרות עד היום בבתיהן, באיזור צומת שלומי שעל כביש 4.

// מקורות //

ריאיון שנערך ב-10 בדצמבר 2011 עם תושב הכפר אלבסה מר אבו סלים ועם בנו ואקים ואקים.

מוריס בני (1991), **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947–1949**, תל־אביב: עם עובד.

احتلال القرية

احتُلت البصّة في ١٤ أيار ١٩٤٨ في إطار «حملة بن عامي» التي احتلت فيها وحدة كرملي التابعة للـ«هجناه» عكا والجليل الغربي. حسب كتاب «تاريخ الهجناه» فقد هرب سكان القرية عند ظهور المقاتلين اليهود. إلا أن شهود عيان أدلوا أمام المؤرخ الفلسطيني نافذ عزام بشهادة مغايرة قضت بأنه تم إخلاء النساء والأطفال من القرية قبل الهجوم. في مجمل الأمر، ظلّ ٨١ شخصًا من أهل البصّة مواطنين في إسرائيل. قسم من السكان تلقوا أمرًا أو «توصية» بالتحرك شمالاً إلى لبنان ونحو مئة آخرين، بالأساس مسنون مسيحيون، انتقلوا إلى قرية المزرعة. كان أبو سليم قد روى لنا قصة مشابهة لهذه القصة التي رواها «موريس» عن مدفعية هاون أطلقت قذائفها وعن طريق مفتوحة للهروب باتجاه الشمال فقط. حسب نزّال فإن عددًا من سكان القرية قُتلوا عندما حاولوا العودة إليها لإنقاذ أملاك لهم.

في العام ١٩٤٩ أقامت إسرائيل على أراضي القرية موشاب «بيتست» الذي أسكنته بمهاجرين من رومانيا ويوغسلافيا. وفي السنة نفسها أقيم كيبوتس راس الناقورة وموشاب ليمان على أراضي القرية، أيضًا. وأقيمت بلدة شلومي على أراضي القرية بعد سنة من ذلك التاريخ، وهي قائمة جنوب الموقع الأصلي للقرية. أما كيبوتس «متسوبا» الذي أقيم في العام ١٩٤٠ فقد توسع منذ ذلك الحين بحيث يقوم عدد من مبانيه الآن على أراضي القرية. لا يزال عدد قليل من سكان البصّة يعيشون حتى اليوم في بيوتهم في منطقة مفرق «شلومي» على شارع ٤.

// لمزيد من الاطلاع //

مقابلة أجريت في ١٠ ديسمبر ٢٠١١ مع السيد أبو سليم أحد سكان البصة ومع ابنه واكيم واكيم.

موريس بيني (١٩٩١)، **ولادة مشكلة اللاجئين الفلسطينيين، ١٩٤٧ – ١٩٤٩**، تل أبيب: عام عوفيد.

Khalidi Walid (ed.) (1992), **All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948**, Institute of Palestine Studies: Washington D.C.

www.palestineremembered.com | www.arabhra.org | www.zochrot.org | www.he.wikipedia.org

מסגד אלבסה, מוקף בגדר ברזל גבוהה // مسجد البصّة مُحاط بسياج حديدي عال

שרידי מועדון הים התיכון על חורבות הכפר אלזיב // آثار نادي الشرق ألوسط على أنقاض قرية الزيب

2

אחד שנשאר, אחד שנהרס // סיור בעילבון ובכְּפר ענאן

بقيت واحدة، وهدمت واحدة // جولة في عيلبون وكفر عنان

كتبها // رامز عيد
تصوير // ميخائيلا كفير

כתב // ראמז עיד
צילמה // מיכאלה כפיר

סיור זה משלב בחלקו סיור בעילבון, כפר פלסטיני שתושביו גורשו בכוח ב־1948, אך הורשו לחזור לבתיהם בסופו של דבר, בשונה מכל כפר אחר בארץ. המסלול עצמו מתחקה אחר תחילת מסלול הגירוש בסוף אוקטובר 1948 – מעילבון דרך מע'אר, כפר ענאן, והמעבר ליד הכפר פראדיה (לפני ההמשך למחנות הפליטים בלבנון) שממנו חזרו תושבי עילבון. גורלם של תושבי הכפר האחר במסלול, כפר ענאן, היה שונה משל הראשונים: הם גורשו, ובתיהם נהרסו. הביקור בכפר ענאן לאחר הביקור בעילבון מסייע למבקר לדמיין לעצמו מה היה אולי רואה היום בעילבון אילו תושביו נשארו כפליטים בלבנון, ומה היה אולי רואה בכפר ענאן אילו היו גם תושביו מורשים לשוב לבתיהם.

עילבון عيلبون

מספר תושבים בשנת 1945 // כ־650	عدد السكان في ١٩٤٥// حوالي٦٥٠
מספר בתים בשנת 1931 // כ־100	عدد البيوت عام ١٩٣١ // حوالي المائة.
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות וגידול צאן	مصادر المعيشة الاساسية حتى ١٩٤٨ // الزراعة وتربية المواشي
בתי ספר // בית ספר יסודי וחטיבת ביניים	مدارس // مدرسة ابتدائية وإعدادية.
אתרי דת // חלק מתושבי המקום מאמינים שישו עבר ליד הכפר בבואו מנצרת לכפרי הבשורה מסביב לכנרת. • בכפר שלוש כנסיות: הכנסייה הקתולית הישנה (בלב גרעין הכפר העתיק), הכנסייה הקתולית החדשה – כנסיית סנט ג'ורג', וכנסייה אורתודוקסית. • בשנות התשעים נבנו שני מסגדים, בשכונות המזרחית ובשכונה הדרומית. • בכפר בית קברות נוצרי ובית קברות מוסלמי. • בנוסף, קברו של התנא מתתיה בן חרש מהמאה ה־2 נמצא בצדו המערבי של הכפר.	مواقع دينية // جزء من سكان المكان يؤمنون أن المسيح قد مر بجانب القرية في طريقه من الناصرة إلى قرى البشارة حول طبريا. • في القرية ٣ كنائس: الكنيسة الكاثوليكية القديمة (في قلب القرية القديمة)، الكنيسة الكاثوليكية الجديدة– كنيسة سانت جورج وكنيسة أرثوذكسية. • في التسعينيات تم بناء مسجدين، في الحارات الشرقية والجنوبية. • في القرية مقبرة مسيحية ومقبرة إسلامية. • بالإضافة قبر متتيا بن حرش من المئة الثانية للميلاد موجود في الناحية الغربية من القرية.
תאריך כיבוש // ה־30 באוקטובר 1948	تاريخ الاحتلال // ٣٠ أكتوبر ١٩٤٨
היכן נמצאים הפליטים // תושבי עילבון גורשו ללבנון, אך אחרי מספר חודשים הורשו לחזור. נשארו מספר פליטים בסוריה ולבנון.	أين يتواجد اللاجئون اليوم// هجر سكان عيلبون إلى لبنان، ولكن عدة اشهر بعد ذلك سمح لهم بالعودة. بقي لاجئون في سوريا ولبنان.
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // אין	بلدات يهودية على أراضي القرية // لا يوجد
יישובים פלסטיניים קרובים // כפר ענאן, חטין, נימרין, לוביא	بلدات فلسطينية مهدمة قريبة // كفر عنان، حطين، نمرين، لوبيا

تدمج هذه الجولة، جولة في عيلبون، قرية فلسطينية تم تهجير سكانها بالقوة عام ١٩٤٨، ولكن سمح لسكانها بالعودة إلى بيوتهم في نهاية الأمر، على خلاف جميع القرى الأخرى في البلاد. تحاول الجولة العودة إلى بداية مسار التهجير في أواخر أكتوبر ١٩٤٨– من عيلبون عبر المغار، كفر عنان، والمرور بجانب قرية فراضية قبل التوجّه إلى مخيمات اللاجئين في لبنان والتي منها عاد سكان عيلبون. قدَر سكان القرية الأخرى في الجولة، كفر عنان، كان مختلفا فقد تم تهجيرهم وهدم بيوتهم. الزيارة في كفر عنان تساعد الزائر على تخيل ما كان يُمكن أن يراه اليوم في عيلبون فيما بقي سكانها لاجئين في لبنان، وما كان من الممكن أن يراه في كفر عنان فيما لو سمح لسكانها بالعودة إلى بيوتهم.

כְּפר ענאן كفر عنان

מספר תושבים בשנת 1945 // כ-420	عدد السكان في العام ١٩٤٨ // حوالي ٤٢٠.
מספר בתים בשנת 1931 // 79	عدد البيوت عام ١٩٣١ // 79
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות וגידול צאן	مصادر المعيشة الاساسية حتى ١٩٤٨ // الزراعة وتربية المواشي
בתי ספר // בית ספר יסודי משותף עם כפר פראדיה השכן (נהרס)	مدارس // مدرسة ابتدائية مشتركة مع قرية فراديا الجارة (هدمت)
אתרי דת // • מסגד (נהרס), בית קברות • בנוסף, מסביב לכפר פזורים מספר קברים ועצים שנחשבו לקדושים, במיוחד עץ האלון בן מאות השנים שבצומת חנניה, שכונה בפי תושבי הכפר "אלמבארכה" (המבורכת).	مواقع دينية // • مسجد (هدم)، مقبرة • بالإضافة حول القرية تنتشر عدة قبور وأشجار أعتبرت مقدسة، خاصة شجرة السنديان في مفترق حنانيا وعمرها مئات الأعوام وقد لقبها سكان القرية بالمباركة.

תאריך כיבוש // נובמבר 1948. התושבים גורשו סופית ב-1 בפברואר 1949.	تاريخ الاحتلال // تشرين ثان ١٩٤٨. هجر السكان نهائيا في الأول من شباط ١٩٤٩.
היכן נמצאים הפליטים // כרבע מתושבי הכפר חיים בכפר ראמה הסמוך, השאר במחנה הפליטים נהר אלבארד שבלבנון.	اين يتواجد اللاجئون اليوم // حوالي ربع من سكان القرية يسكنون في قرية الرامة المجاورة، الباقي في مخيم اللاجئين نهر البارد في لبنان.
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // כפר חנניה, ענבר, מורן	بلدات يهودية على أراضي القرية // كفار حنانيا، عنبار، موران
יישובים פלסטיניים קרובים // פראדיה, חוקוק	بلدات فلسطينية قريبة // فراضية ،حوكوك

עילבון عيلبـون // כְּפַר עִנְאן كفر عنان

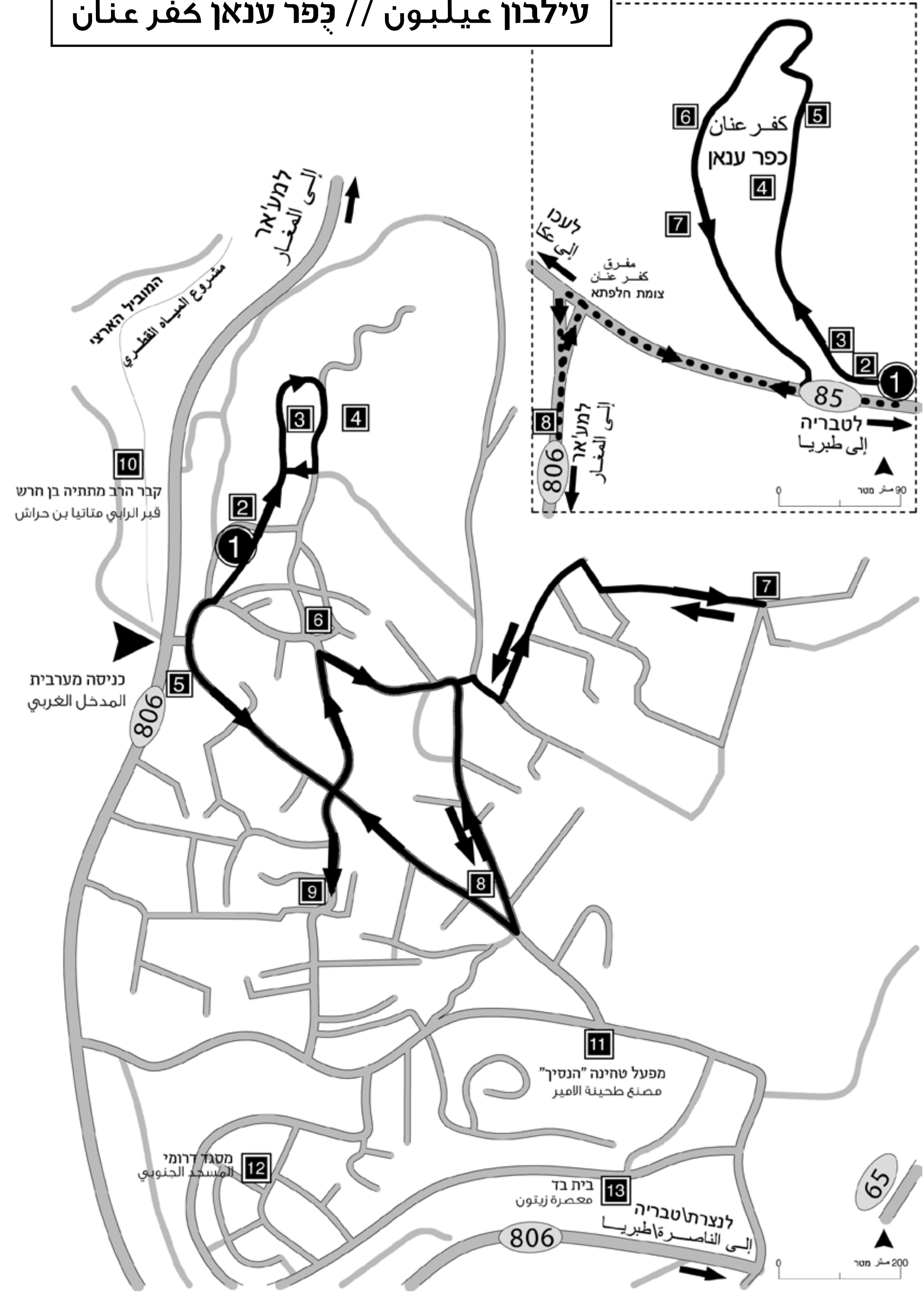

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול //	نوع المسار //
רגלי, עם נסיעה ברכב בין שני הכפרים	على الأقدام، وكذلك سفر بالسيارة بين القريتين
נקודת מוצא //	نقطة الانطلاق //
הכנסייה הקתולית החדשה בכפר עילבון	الكنيسة الكاثوليكية الجديدة في قرية عيلبون

נקודת סיום //	نقطة النهاية //
מגרש החניה ליד צומת חנניה, בצד הכפר ההרוס כפר ענאן	موقف السيارات بجوار مفرق حنانيا، بجانب القرية المهدمة كفر عنان
הגעה ברכב //	الوصول في سيارة خاصة //
מצומת גולני נוסעים צפונה 6 קילומטרים בכביש מס' 65, נכנסים שמאלה בצומת עילבון עד הכניסה המערבית של הכפר, וחונים ליד הכנסייה הקתולית החדשה (מס' 1 במפה).	من مفرق جولاني نسافر شمالا ٦ كم في شارع ٦٥، ندخل يسارا في مفرق عيلبون إلى داخل القرية ونوقف السيارة بجانب الكنيسة الكاثوليكية الجديدة (رقم ٦ في الخريطة).
אורך המסלול // כ-3 קילומטרים	طول المسار على الأقدام // حوالي ٣ كم
משך המסלול // 4-5 שעות	مدة المسار // ٥-٤ ساعات
דרגת קושי //	درجة الصعوبة //
החלק הראשון (בעילבון): קל	القسم الأول في عيلبون: سهل
החלק השני (בכפר ענאן): בינוני	القسم الثاني (كفر عنان): متوسط
מקום למלא בו מים //	مكان للتزود بالماء //
בכפר עילבון אפשר לקנות בקבוקי מים מאחת החנויות הרבות.	في عيلبون من الممكن شراء قناني ماء من إحدى الحوانيت.
עונה ממומלצת // אביב או סתיו	الموسم المفضّل للزيارة // الربيع أو الخريف.

עילבון

כפר עילבון נושק לקצהו המזרחי של עמק אלבטוף (בית נטופה) המרהיב, בין הכפרים מע'אר (מרר) בצפון, דיר חנא במערב, ובעינה-נוג'ידאת בדרום.

היום גרים בעילבון כ-5,000 תושבים, רובם נוצרים והשאר מוסלמים. הכפר יושב על גבעות בגובה 200 מטר מעל פני הים. גרעין הכפר העתיק בשכונה הצפונית נחשב לאתר ארכיאולוגי, והתגלו בו שרידים מהתקופות הפרסית, הרומית, הביזנטית, הערבית, והעות'מנית. הכפר העתיק היה ממוקם על גבעה נסתרת בין שני הרים 3, ומכאן שמו של ההר המזרחי בערבית: אל-חאמי (המגן). בתקופה הרומית, לאחר חורבן בית שני, ברחו מספר משפחות כוהנים מירושלים

عيلبون

تقع قرية عيلبون في أطراف القسم الشرقي من سهل البطوف الساحر، بين القرى المغار في الشمال، دير حنا في الغرب والبعينة نجيدات في الجنوب.

يعيش في عيلبون حاليا حوالي ٥٠٠٠ مواطن، غالبيتهم مسيحيون والباقي مسلمون. تقع القرية على تلة على ارتفاع ٢٠٠م فوق سطح البحر. مركز القرية القديمة في الجهة الشمالية يعتبر موقعا اثريا، وظهرت فيه بقايا اثرية من الفترة الفارسية، الرومانية، البيزنطية، العربية والعثمانية. القرية القديمة كانت على تلة مخفية بين جبلين 3. ومن هنا أسم الجبل الشرقي بالعربية: الحامي. في الفترة الرومانية، بعد خراب

מספר התושבים בשנת 1922 היה כ-320 תושבים, בשנת 1931 עלה ל-404, ובשנת 1948 גרו בו כ-650 תושבים, להם 14,712 דונם אדמה, שנרשמו על שמותיהן של משפחות הכפר באופן רשמי בשנת 1892 בתקופת שלטון הטורקים.

והתיישבו בגליל, כשמשפחת קוץ התיישבה בעילבון. הרומאים קראו למקום אילבו (Ailabo), שם שהוזכר גם בכתבי ארכיון בית הכנסת בקהיר.

במאות ה-18 וה-19 הצטרפו לכפר מספר משפחות נוצריות מהכפרים הסמוכים, והוא התחיל לגדול. מספר התושבים בשנת 1922 היה כ-320 תושבים, בשנת 1931 עלה ל-404, ובשנת 1948 גרו בו כ-650 תושבים, להם 14,712 דונם אדמה, שנרשמו על שמותיהן של משפחות הכפר באופן רשמי בשנת 1892 בתקופת שלטון הטורקים. תושבי הכפר עסקו בחקלאות, ובעיקר גידולי שדה (חיטה, עדשים, טבק) ועצי זית, המכסים היום את רוב האדמות של הכפר.

בשנת 1899 נבנה בכפר חדר הלימוד הראשון לבנים, על ידי הכמרים הגרמניים מכנסיית אלטאבע'ה שעל שפת הכינרת, ובשנת 1905 נבנה חדר דומה לבנות. בשנת 1943 נבנו שני חדרים גדולים ששימשו כבית הספר היסודי הראשון בכפר.

بيت المقدس الثاني، هربت بعض عائلات الكهنة من القدس واستوطنت في الجليل، في حين أن عائلة كوتس استوطنت في عيلبون. أطلق الرومان على المكان أسم ايلابو (Ailabo)، وهو اسم قد ذكر في سجلات أرشيف في كنيس في القاهرة.

في القرون ألـ ١٨ و الـ ١٩ انضمت إلى القرية عدة عائلات مسيحية من القرى المجاورة، وبدأت تتسع. كان عدد السكان في ١٩٢٢ حوالي ٣٢٠ نسمة. ارتفع في سنة ١٩٣١ إلى ٤٠٤. وفي سنة ١٩٤٨ عاش في القرية حوالي ٦٥٠ فردا، يملكون ١٤٧١٢ دونما، سجّلت بأسماء عائلات القرية بصورة رسمية في سنة ١٨٩٢ في فترة الحكم العثماني. عمل سكان القرية في الزراعة، خاصة زراعة المحاصيل (القمح، العدس، التبغ)،وأشجار الزيتون التي تغطي اليوم غالبية أراضي القرية.

في عام ١٨٩٩ بنى الرهبان الألمان من كنيسة الطابغة في طبريا غرفة التدريس الأولى في القرية للبنين، وفي سنة ١٩٠٥ بنيت غرفة مشابهة للبنات. في عام ١٩٤٣ بنيت غرفتان كبيرتان لتكونا المدرسة الابتدائية الأولى في القرية.

كان عدد السكان في ١٩٢٢ حوالي ٣٢٠ نسمة. ارتفع في سنة ١٩٣١ إلى ٤٠٤. وفي سنة ١٩٤٨ عاش في القرية حوالي ٦٥٠ فردا، يملكون ١٤٧١٢ دونما، سجّلت بأسماء عائلات القرية بصورة رسمية في سنة ١٨٩٢ في فترة الحكم العثماني.

חשיבותו של הכפר לאורך ההיסטוריה היתה טמונה כנראה במעיין המים השופע מערבית לכפר, ממנו שתו תושבי הכפר עד שנות החמישים. בעשור זה החלו החפירות בפרויקט מוביל המים הארצי, העובר כמאה מטר מעל למעיין, חפירות שפגעו קשות בזרימת המעיין.

בכפר שלוש כנסיות: הכנסייה הקתולית הישנה נבנתה במאה ה-19, והיא שוכנת בלב גרעין הכפר העתיק 3; במרחק של 250 מטר ממנה נבנתה בשנות החמישים כנסייה קתולית חדשה – כנסיית סנט ג'ורג' 1. לידה נמצאת הכנסייה האורתודוקסית משנת 1928.

בשנות התשעים נבנו שני מסגדים בעילבון, בשכונות המזרחית והדרומית 7 12.

تنبع أهمية القرية على مر التاريخ كما يبدو من عين الماء الوافرة غربي القرية، منها شرب سكان القرية حتى الخمسينيات. في هذه الفترة بدأت الحفريات في مشروع المياه القطري،الذي يمر حوالي ١٠٠م فوق العين، هذه الحفريات سببت ضررا كبيرا لجريان ماء النبع.

في القرية ثلاثة كنائس: الكنيسة الكاثوليكية القديمة من القرن التاسع عشر، وهي تقع في قلب القرية القديمة 3؛ على بعد ٢٥٠م منها بنيت في سنوات الخمسين كنيسة كاثوليكية جديدة – كنيسة سانت جورج 1. بجانبها هنالك الكنيسة الأرثوذكسية من سنة ١٩٢٨.

في التسعينيات بني في عيلبون مسجدان، في الحارة الشرقية والجنوبية 7 12.

בתחילת הסיור נכנסים ברגל אל מתחם הכנסייה הקתולית החדשה 1. ציור ענקי של ג'ורג' הקדוש הנלחם בתנין נמצא בצדה המערבי של הכנסייה. אם מתקיימת מיסה, אפשר להיכנס ולחוות את טקס התפילה המיוחד של הכנסייה הקתולית המלקיתית, שמשלב אלמנטים נוצריים אורתודוקסים מזרחיים שהשתמרו מאז ימי האימפריה הביזנטית, חרף ההשתייכות הרשמית לכנסייה הקתולית ברומא. לאחר סיום המיסה, הכומר של הכפר, האב מארון טנוס, יכול לתת למתעניינים מידע מפורט.

في بداية المسار ندخل مشيا إلى ساحة الكنيسة الكاثوليكية الجديدة 1. سنجد لوحة كبيرة للقديس جورج يقاتل التنين، موجودة في الجانب الغربي للكنيسة. إذا كان هنالك قداسا بالإمكان الدخول ومشاهدة طقوس الصلاة الخاصة بالكنيسة الكاثوليكية، التي تدمج بين عناصر مسيحية أرثوذكسية شرقية تم الحفاظ عليها من أيام الكنيسة البيزنطية، رغم الانضمام للكنيسة الكاثوليكية في روما. بعد انتهاء القداس، كاهن القرية، الأب مارون طنوس، بإمكانه أن يوفر معلومات إضافية للمعنيين.

بعد عدة دقائق اختار، أمام أعين جميع سكان القرية، دزينة من شباب القرية، الذين قسموا إلى أربع مجموعات، وزعوا في شوارع القرية وقتلوا على أيدي الجنود.

מהכנסייה הולכים צפונה ועוברים ליד בית הספר התיכון Galilee Christian High School 2, מוסד חשוב ביותר בעיני התושבים כיום, שנבנה בשנות השישים על ידי כנסיית Church of Christ מארצות הברית. ממשיכים אל תוך גרעין הכפר העתיק, עד שמגיעים לכנסייה הקתולית הישנה 3. למקום זה ערך נוסף מעבר להיותו מקום קדוש והיסטורי: רוב תושבי הכפר הצטופפו בו ביום ה-29 באוקטובר 1948, ערב כניסתו של הצבא הישראלי אל תוך הכפר, במהלך "מבצע חירם".

نتّجه من الكنيسة شمالا ونمر بجوار المدرسة الثانوية Galilee Christian High School 2، مؤسسة مهمة جدا في نظر سكان القرية، والتي بنيت في سنوات الستين من قبل كنيسة Church of Christ من الولايات المتحدة. نواصل إلى مركز القرية القديم، حتى نصل الكنيسة الكاثوليكية القديمة 3. لهذا الموقع قيمة إضافية غير كونه مكانا مقدسا وتاريخيا: غالبية سكان القرية تجمعوا فيه في ٢٩ أكتوبر ١٩٤٨عشية دخول الجيش الإسرائيلي إلى القرية، خلال «عملية حيرام».

באותו יום, שאריות היחידות הקטנות של צבא ההצלה, שהיה ממוקם בכניסה הדרומית של עילבון, נטשו את עמדותיהם, ותושבי עילבון שהו בכנסייה והתפללו לשלום הכפר. חיילי צה"ל ציוו על התושבים לעבור אל הכיכר הציבורית בכפר, אלחארא, אשר במעלה הכביש שליד הכנסייה. רחבה זו היתה מרכז חיי החברה של התושבים, בה חגגו את החגים ואת החתונות, ולידה אירחו את העוברים בכפר בחדר שנקרא "אלמנזול". כל התושבים נאספו בכיכר, ועל פי עדויותיהם, מפקד יחידת גולני שכבשה את הכפר, שהזדהה בפניהם בשם "חיים בטטה", דרש מהם לשבת על הרצפה. לאחר מספר דקות הוא בחר, אל מול עיניהם של כל תושבי הכפר, בתריסר בחורים צעירים מבין התושבים, אשר חולקו לארבע קבוצות, פוזרו ברחובות הכפר ואז נרצחו בידי החיילים.

في اليوم ذاته، تركت فلول الوحدات الصغيرة من جيش الإنقاذ، الذي كان موجودا في المدخل الجنوبي لعيلبون، مواقعها، وتجمع سكان عيلبون في الكنيسة وصلّوا من أجل سلامة القرية. أمر جنود الجيش السكان بالانتقال إلى الساحة العامة في القرية، الحارة، والتي تقع اعلى الشارع بجانب الكنيسة. هذه الساحة كانت مركز حياة السكان الاجتماعية، فيها احتفلوا بالأعياد والأعراس، وبجانبها استضافوا الزوار في غرفة خاصة سميت «المنزول». تجمع جميع السكان في الساحة، وبحسب شهاداتهم، طلب ضابط وحدة جولاني التي احتلت القرية، والذي عرفهم على نفسه باسم «حاييم بطاطة»، منهم الجلوس على الأرض. بعد دقائق عدة اختار، أمام أعين جميع سكان القرية، دزينة من شباب القرية، الذين قسموا إلى أربع مجموعات، وزعوا في شوارع القرية وقتلوا على أيدي الجنود. في الوقت ذاته أمر الجنود

לאחר מספר דקות הוא בחר, אל מול עיניהם של כל תושבי הכפר, בתריסר בחורים צעירים מבין התושבים, אשר חולקו לארבע קבוצות, פוזרו ברחובות הכפר ואז נרצחו בידי החיילים.

באותו זמן, החיילים ציוו על התושבים לעזוב את הכפר צפונה. בתחילה נאמר להם ללכת עד כפר מע'אר, אך בהגיעם לשם החיילים ציוו עליהם להמשיך עד ללבנון. המבקר בכפר היום יוכל לברר את פרטי הסיפור המזעזע מפיהם של זקנות וזקני הכפר שראו במו עיניהם את מה שהתרחש. הסיפור בפרטי פרטיו תועד בדו"ח של מומחים בינלאומיים שעברו בעילבון מספר ימים לאחר הרצח והגירוש (ראה להלן).

מכיכר אלחארא ממשיכים במסלול גירוש תושבי הכפר: הולכים בכביש הצר צפונה עד לבית הקברות הנוצרי **4**. בכניסה אליו מוצבת אנדרטה לזכר הנרצחים ב-1948. נכנסים לבית הקברות מהשער הגדול, ורואים את צורת הקבורה המיוחדת של הכפר – כל משפחה בנתה לה "ח'ושה" (خشة), חדר קטן שבו מכניסים את ארונות המתים. כל הבחורים שנרצחו נקברו כאן, על ידי מספר גברים מעילבון שצה"ל לקח בשבי באותו שבוע.

السكان بمغادرة القرية والتوجه شمالا. في البداية قيل لهم أن يذهبوا حتى قرية المغار، ولكن حين وصلوا إلى هناك أمرهم الجنود بمواصلة السير حتى لبنان. من يزور القرية بإمكانه أن يستوضح تفاصيل القصة الرهيبة من مسني ومسنات القرية الذين رأوا ما حدث بأم أعينهم. وثقت القصة مع تفاصيلها في تقرير لأخصائيين عالميين مروا من عيلبون أيام قليلة بعد القتل والتهجير. (أنظروا لاحقا).

من ساحة الحارة نستمر في مسار تهجير سكان القرية: نسير في الطريق الضيقة شمالا حتى المقبرة المسيحية **4**. في المدخل إليها هنالك نصب تذكاري لذكرى الذين قتلوا في العام ١٩٤٨. ندخل المقبرة من البوابة الكبيرة، ونرى طريقة القبر الخاصة في القرية – كل عائلة بنت لنفسها فزدقية، غرفة صغيرة إليها يتم إدخال التوابيت إليها. جميع الشباب الذين قتلوا، دفنوا هنا، على أيدي عدد من الرجال الذين أسرهم الجيش الإسرائيلي في الأسبوع ذاته.

תושבי עילבון חזרו לכפר רק לאחר התערבות בינלאומית של מספר גורמים במערב. מספר ימים לאחר הטבח, ועדה בינלאומית עברה בכפר, ראתה את הגופות וגבתה עדויות ממספר זקנים שנשארו במקום, ושלחה את רישומיה למוסדות האו"ם. דו"ח זה, ומכתביו של כומר הכפר מורקוס אלמועלם חשפו את הזוועה בפני העולם, ואילצו את ממשלת ישראל להסכים לחזרת תושבי עילבון במהלך ששת החודשים שלאחר הגירוש. כשחזרו התושבים, הם מצאו את כל בתיהם ריקים. על פי עדויות הכומר והזקנים שנשארו בכפר, הצבא הישראלי רוקן אותם בעזרת משאיות עם יציאת התושבים.

عاد سكان عيلبون إلى القرية فقط بعد تدخل جهات دولية في الغرب. أيام قليلة بعد المجزرة، مرت لجنة دولية في القرية، رأت الجثث وأخذت شهادات من عدد من المسنين الذين بقوا في المكان، وأرسلت ملاحظاتها إلى مؤسسات الأمم المتحدة. كشف هذا التقرير، ورسالة كاهن القرية مرقص المعلم الجريمة البشعة للعالم، وأجبرا حكومة إسرائيل على الموافقة على إعادة سكان عيلبون خلال الأشهر الستة بعد التهجير. حين عاد السكان، وجدوا جميع بيوتهم خالية من محتوياتها. بحسب شهادات الكاهن والمسنين الذين بقوا في القرية، أفرغ الجيش الإسرائيلي البيوت بواسطة شاحنات مع خروج السكان.

דו"ח זה, ומכתביו של כומר הכפר מורקוס אלמועלם חשפו את הזוועה בפני העולם, ואילצו את ממשלת ישראל להסכים לחזרת תושבי עילבון במהלך ששת החודשים שלאחר הגירוש.

מבית הקברות חוזרים להמשך הליכה בתוך סמטאות הכפר. פונים צפונה ואחרי כעשרים מטרים מערבה דרך הקסבה של הכפר, בסיבוב שיחזיר אותנו לכנסייה העתיקה, ומשם ניתן לחזור בחזרה אל הרכב.

כעת אפשר לבקר באיזורים אחרים בכפר, למשל במפעל מקומי לייצור תבלינים – "תבליני הכפר" [5]; אצל עבדאללה יוסף, אומן נחושת מקומי [8] המשלב בעבודתו את האומנות ההולכת ונעלמת של ציורים בחריטה על כלי נחושת; אצל ג'ורג'ית חורי ובעלה [6] מגדלי דבורים מקומיים שמוכרים ממיטב מוצרי הדבש ועשבי המרפא. בסוף הביקור בכפר מומלץ לבקר במוזיאון בית המורשת הפרטי של מר נאיף סמעאן, הכולל אוסף מרשים מחיי הכפר הפלסטיני המסורתי, כמו כלי עבודה, כלי אוכל, משחקים, כלים חקלאיים וכד' [9].

من المقبرة نعود للسير في زقاقات القرية. نتجه شمالا وبعد حوالي ٢٠ مترا إلى الغرب عن طريق القصبة في التفاف يعيدنا إلى الكنيسة القديمة، ومن هناك بالإمكان العودة إلى السيارة.

الآن من الممكن زيارة مناطق أخرى في القرية. مثلا، في مصنع محلي لإنتاج البهارات – «بهارات القرية» [5] عند عبدالله يوسف، فنان نحاس محلي [8] الذي يدمج في عمله فنا آخذا بالاختفاء من رسومات محفورة على أدوات نحاسية. عند جورجيت خوري وزوجها [6] مربيا نحل محليان يبيعان أجود أنواع العسل والأعشاب الطبية. في نهاية الزيارة للقرية نوصي بزيارة متحف التراث الخاص في بيت السيد نايف سمعان، الذي يضم مجموعة رائعة من الأدوات من حياة القرية الفلسطينية التقليدية، مثل أدوات عمل، أدوات طعام، ألعاب، أدوات زراعية وغيرها [9].

בשכונה המזרחית של עילבון ממוקם בית הקברות המוסלמי (מומלץ לנסוע אליו ברכב – 7), ובו אנדרטה לזכרם של 15 גברים בדווים משבט אלמוואסי, שנרצחו ליד הכפר ב-2 בנובמבר 1948 על ידי חיילי צה"ל. הם נתפסו ליד הכפר, הועמדו בקו אחד בכניסה המזרחית של בקעת בית נטופה כשפניהם מערבה, ואז נורו מטווח קצר. רק אחד מהנורים , סעד מואסי, הצליח לשרוד ולספר אחר כך על מה שקרה.

في الحارة الشرقية لعيلبون تتواجد المقبرة الإسلامية (من المفضل السفر إليها بالسيارة – 7) وفيها نصب تذكاري لـ ١٥ رجلا بدويا من عشيرة المواسي، الذين قتلهم جنود الجيش الإسرائيلي بجانب القرية في ٢ نوفمبر ١٩٤٨. قبض عليهم بجوار القرية، تم إيقافهم في صف واحد في مدخل بيت نطوفا الشرقي، وجوههم إلى الغرب، وتم إطلاق النار عليهم عن قريب. فقط واحد من الذين أطلقت النار عليهم، سعد مواسي، نجح من البقاء على قيد الحياة وقص ما حدث.

كشف هذا التقرير، ورسالة كاهن القرية مرقص المعلم الجريمة البشعة للعالم، وأجبرا حكومة إسرائيل على الموافقة على إعادة سكان عيلبون خلال الأشهر الستة بعد التهجير.

לעדויות התושבים ומידע יותר מפורט על שני מקרי הטבח בעילבון, מומלץ לקרוא את חוברת "זוכרות את הנכבה בעילבון" של עמותת זוכרות, באתר האינטרנט.

لشهادات السكان ومعلومات مفصلة عن المذبحتين في عيلبون، نوصي بقراءة الكراسة «ذاكرات النكبة في عيلبون» إصدار جمعية ذاكرات، في موقع الانترنيت.

חלק גדול ממצבות הקברים נשתמרו כמעט במלואן. בצדו המערבי של בית הקברות, במרחק של כ-20 מטרים ממנו, היה פעם מסגד הכפר.

כפר ענאן

כפר ענאן ממוקם על גבעה הפונה מערבה. הכפר עצמו הא המשכו ההיסטורי של הכפר הרומי Kefar Hanany, ויש הערכות שלפני כמאתיים שנה הוא נפגע ברעידת אדמה, אך שוקם, ותושביו המשיכו לחיות בו. בסביבת הכפר אפשר לראות מספר שרידים ארכיאולוגיים, כמו מערות קבורה רבות, בסיסי מבנים ועמודים ישנים, שרידי בריכות מים וכד'.

במהלך שנות השלטון הטורקי, לאור המסים הרבים שהוטלו על תושבי האימפריה השוקעת, סבל הכפר מחובות רבים, ואדמותיו (בסך של כ-6,000 דונם) נמכרו לפואד סעד, אחד מעשירי הגליל שגר בכפר ראמה הסמוך. שרידי ביתו של סעד עדיין עומדים ליד הכפר, בגבעה המערבית שלו. לפני שמת, ציווה סעד על בניו למכור את אדמות הכפר רק לבני הכפר עצמו, אם ימכרוהן; ואכן, בשנת 1945 הצליחו התושבים לאסוף את הכסף הנדרש וקנו את אדמותיהם לשעבר.

كفر عنان

تقع كفر عنان على تلة تتجه صوب الغرب. القرية نفسها هي استمرارية القرية الرومانية Kefar Hanany، وهنالك تقديرات أنها أصيبت جراء هزة أرضية قبل مائتي عام، ولكنها رممت، وواصل سكانها بالعيش فيها. بالإمكان أن نرى في الموقع عدة بقايا أثرية حول القرية، مثل مغائر دفن كثيرة، أسس مبان وعواميد قديمة، بقايا برك ماء وغيرها.

خلال سنوات الحكم العثماني، وأثر الضرائب الكثيرة التي فُرضت على سكان الإمبراطورية المتفككة، عانت القرية من ديون كثيرة، وأراضيها (حوالي ٦٠٠٠ دونم) بيعت لفؤاد سعد، أحد أغنياء الجليل الذي سكن في قرية الرامة المجاورة. بقايا منزل سعد لا زالت واقفة بجانب القرية، على التلة الغربية. قبل موته، أوصى سعد أبناءه أن يبيعوا أراضي القرية فقط لأبناء القرية نفسها، إذا أرادوا بيعها، وفعلا عام ١٩٤٥ نجح السكان بجمع المبلغ المطلوب واشتروا أراضيهم السابقة.

1 ממקום החניה עולים לכיוון שער הברזל ממול, שלידו ממוקמת מערת קבורה "אלמג'נזר" 2, שהפכה בימינו לקבר חנניה. משם הולכים מערבה בשביל אל גבעת הכפר. מסביב לשער ניתן לראות מספר קברי צדיקים 3, שהיו קדושים גם לתושבי כפר ענאן. לאחר הליכה קצרה של כמאה מטר אפשר לראות שרידי בתים הרוסים, 4 כשכל ערימה ריבועית היתה בית, עד שמגיעים לבית הקברות 5 בצדו המזרחי של הכפר. חלק גדול ממצבות הקברים נשתמרו כמעט במלואן. בצדו המערבי של בית הקברות, במרחק של כ-20 מטרים ממנו, היה פעם מסגד הכפר. לידו שכן בית המוח'תאר המרווח, שם התאספו להם בדרך כלל תושבי הכפר בערבי הקיץ כדי לדון בענייני כפרם ובעיותיו, או כדי לשמוע את מיטב המעשיות והשירים מפיהם של מספרי סיפורים.

1 من موقف السيارات نصعد باتجاه البوابة الحديدية 2، بجانبها تتواجد مغارة الدفن التي تحولت الى قبر حنانيا في أيامنا هذه. من هناك نسير غربا في مسار إلى تلة القرية. بالإمكان أن نرى حول البوابة عددا من قبور الأنبياء 3، والذي كانوا مقدسين لسكان كفر عنان، أيضا. بعد السير قليلا من الممكن رؤية بقايا بيوت مهدومة 4، في حين إن كل كومة مربعة كانت بيتا، حتى نصل إلى المقبرة 5 في الجانب الشرقي للقرية. قسم كبير من شواهد القبور بقيت تقريبا كما هي. في الجهة الغربية للمقبرة، على بعد ٢٠ م منها، كان هنالك مسجد القرية. بجانبه كان بيت المختار الواسع، هناك اجتمع سكان القرية في أمسيات الصيف لكي يناقشوا أمور القرية ومشاكلها، أو لكي يستمعوا إلى قصص وأشعار الحكواتيين.

قسم كبير من شواهد القبور بقيت تقريبا كما هي. في الجهة الغربية للمقبرة، على بعد ٢٠ م منها، كان هنالك مسجد القرية.

כדאי להסתובב בין שבילי הכפר ושאריות הבתים, 6 שבקושי ניתן לזהותם, במורד הגבעה המערבי. בתים אלה פוצצו על ידי כוחות הצבא הישראלי לאחר גירוש התושבים. ביניהם ניתן לראות מספר רב של מערות עתיקות 7, ששימשו את התושבים כמחסנים ומחסות לעדרי הצאן. ממורד הגבעה מערבה אפשר לראות את אחד הבתים ששרד, בגבעה ממול.

המעיין של כפר פראדיה, השוכן כשלושה קילומטרים צפונית לכפר ענאן, היה מקור המים גם של תושבי האחרון. שני הכפרים התחלקו ביניהם שווה בשווה במים שזרמו ליד הכפר אל כיוון צומת חלפתא (כיום חנניה). 8

نوصي بالتجول بين ممرات القرية وبقايا البيوت، 6 التي يمكن التعرف عليها بصعوبة، أسفل التلة الغربية. دمر الجيش الإسرائيلي هذه البيوت بعد طرد السكان. من الممكن أن نرى بينها عددا كبيرا من المغائر 7 القديمة التي استعملها الناس كمخازن وكملجأ للمواشي. من أسفل التلة غربا من الممكن رؤية أحد البيوت التي نجت، على التلة أمامنا.

عين قرية فراضية، الواقعة ٣ كم إلى شمالي قرية كفر عنان، كانت مصدر الماء للقريتين. القريتان تقاسمتا المياه التي جرت باتجاه مفرق حلفتا (اليوم حنانيا) بينها بشكل متساو. 8

طرد الجيش للمرة الثانية بقية السكان إلى لبنان بعد أن رأوا جثث أبنائهم ملقية بجانب الشارع الرئيسي.

כפר ענאן נכבש בנובמבר 1948. לאחר בריחת שאריות צבא ההצלה הערבי מהכפר, נכנס הצבא הישראלי ומצא דגלים לבנים מעל בתי הכפר. התושבים גורשו בכוח, אך לאחר מספר שבועות חזרו לבתיהם, בהם שהו עד שבתחילת 1949 פשטו כוחות צה"ל שוב על הכפר. השיטה היתה דומה להפליא לאופן שבו פעל הצבא בכפר עילבון שלושה חודשים לפני כן: מפקדי הצבא ביקשו מהמוח'תאר לאסוף את תושבי הכפר. לדברי הפליטים שבכפר ראמה הסמוך, החיילים קיבצו את התושבים בחלקת אדמה ליד צומת חלפתא, וכמו בעילבון הפרידו את הגברים מהנשים, אחר כך בחרו להם שמונה בחורים צעירים, לקחו אותם הצדה ורצחו אותם. הצבא הישראלי גירש בשנית את שאר התושבים ללבנון לאחר שאלה ראו את גופות בניהם מוטלות ללא רוח חיים ליד הכביש הראשי.

עם כיבוש כפר ענאן הרס הצבא כשמונה מבתי הכפר. מספר פליטים קטן שהצליחו להישאר בתוך

احتُلت كفر عنان في نوفمبر ١٩٤٨. بعد هرب بقايا جيش الإنقاذ من القرية، دخل الجيش الإسرائيلي ووجد رايات بيضاء فوق بيوت القرية. طرد السكان بالقوة، ولكن بعد عدة أسابيع عادوا إلى بيوتهم، وبقوا فيها، حتى دخول قوات الجيش الإسرائيلي مرة أخرى إلى القرية في أوائل ١٩٤٩. الطريقة كانت مشابهة بشكل غريب للطريقة التي استعملها الجيش في قرية عيلبون، قبل ذلك بثلاثة أشهر: طلب ضباط الجيش من المختار أن يجمع سكان القرية، بحسب أقوال اللاجئين في قرية الرامة المجاورة، جمع الجنود السكان في أرض بجانب مفرق حلفاتا، وكما حدث في عيلبون فرقوا الرجال عن النساء، بعدها اختاروا ثمانية شبان، أخذوهم جانبا وقتلوهم. طرد الجيش للمرة الثانية بقية السكان إلى لبنان بعد أن رأوا جثث أبنائهم ملقية بجانب الشارع الرئيسي.

مع احتلال كفر عنان هدم الجيش حوالي ثماني بيوت من بيوت القرية. عدد قليل من اللاجئين الذين نجحوا بالبقاء داخل دولة إسرائيل (في قرية الرامة

מדינת ישראל (בכפר ראמה) עתרו לבית המשפט בשנת 1952 בדרישה לקבל אישור לחזור לבתיהם. כדי למנוע זאת מהם דאגו השלטונות להרוס את שאר הבתים ואת בית הספר באותה שנה, ועל כן בית המשפט לא התערב בסופו של דבר.

قدموا التماسا إلى المحكمة مطالبين العودة إلى بيوتهم. لمنعهم من ذلك قامت السلطات بهدم بقية البيوت والمدرسة في نفس السنة. وعليه، فان المحكمة لم تتدخل في نهاية الأمر.

סמל הכפר שנותר בולט בתודעתם של בני כפר ענאן יותר מכול הוא עץ האלון העתיק, והיחיד, שליד הצומת 8, שלידו אפשר לסיים את הסיור. הם ראו בו עץ קדוש, וכינו אותו כאמור "אלמבארכה" (המבורכת). תחתיו נערכו חתונות הכפר, ואליו הביאו חולים להתברך בסגולותיו, בתקווה שיחלימו בעזרתו. תושבי הכפר מספרים גם שעץ זה שימש כמקום שאליו הביאו חשודים בגניבה על מנת לתת שבועת דין למעשיהם, מאחר ואיש לא היה צפוי לנסות לשקר ליד אלמבארכה.

رمز القرية الذي بقي بارزا في وعي أبناء قرية كفر عنان أكثر من أي شيء آخر كانت شجرة السنديانة القديمة، والوحيدة، بجانب المفرق 8، والتي من الممكن إنهاء الجولة في ظلها. اعتبروها شجرة مقدسة وأطلقوا عليها كنية المباركة. تحتها أقيمت أعراس القرية، وإليها احضروا المرضى ليتباركوا بها، على أمل أن يشفوا. يخبرنا سكان القرية أنهم أحضروا إلى هذه الشجرة مشبوهين بالسرقة لكي يقدموا قسما عن أعمالهم، حيث انه لم يكن متوقعا من أحد أن يكذب على مقربة من «المباركة».

הצבא הישראלי גירש בשנית את שאר התושבים ללבנון לאחר שאלה ראו את גופות בניהם מוטלות ללא רוח חיים ליד הכביש הראשי.

ההילה המקודשת הזאת כנראה לא ממש עזרה לתושבי עילבון, שב-1948 עברו כאמור ליד כפר ענאן זמן קצר לפני כיבושו, בתחנה העיקרית שלהם לפני שגורשו ללבנון. תושבי עילבון חיפשו להם קצת אוכל בכפר ענאן, והצטופפו סביב עץ האלון הגדול. על פי עדויותיהם של מגורשי עילבון, הצבא הישראלי הביא מספר סירי אוכל והניח אותם במרחק 300 מטר מהם, וכשהתחילו התושבים לרוץ לעבר האוכל, חיילי צה"ל ירו לעברם ורצחו אחד מהם, בזמן שתושבי כפר ענאן צפו במתרחש מגבעת כפרם. לתושבי עילבון לא היה מנוס אלא לברוח על נפשם צפונה ללבנון. הם היו כל כך רעבים ועייפים בדרך הייסורים הזאת, עד שאחת הנשים נאלצה להשאיר אחת מבנותיה ליד הכפר הסמוך פראדיה, כשלא יכלה לשאתה עוד. עד עצם היום הזה, תושבי עילבון הזקנים מספרים על המקרה הטראומטי של "מאלת כפר ענאן" (עץ האלון של כפר ענאן).

على ما يبدو هذه الهالة المقدسة لم تسعف أهل عيلبون، الذين مروا بجانب كفر عنان عام ١٩٤٨ فترة قصيرة قبل احتلالها، في محطتهم الأساسية قبل تهجيرهم إلى لبنان. بحث سكان عيلبون عن قليل من الطعام في كفر عنان، وتجمعوا حول شجرة السنديانة الكبيرة. بحسب شهادة مهجري عيلبون، أحضر الجيش الإسرائيلي عددا من طناجر الطعام ووضعها ٣٠٠ م بعيدا عنهم، وحين بدأ السكان بالركض باتجاه الطعام، أطلق الجنود عليهم النار وقتلوا واحدا منهم، في حين أن سكان كفر عنان راقبوا ما حدث من قريتهم. لم يكن مفرا أمام سكان عيلبون غير الفرار شمالا باتجاه لبنان لإنقاذ نفسهم. لقد كانوا جياعا ومتعبين إلى درجة أن إحدى النساء اضطرت إلى ترك إحدى بناتها بجانب قرية فراضية المجاورة، حين لم تستطع حملها أكثر. حتى هذا اليوم، يتحدث سكان عيلبون المسنون عن قصّة الحادث الأليم «ملة كفر عنان».

לעדויות התושבים ומידע יותר מפורט לגבי הטבח וגירוש כפר ענאן, מומלץ לקרוא את חוברת "זוכרות את כפר ענאן" של עמותת זוכרות, באתר האינטרנט.

لشهادات السكان ومعلومات أوفر عن مجزرة وتهجير كفر عنان، نوصي بقراءة كراسة « ذاكرات كفر عنان»، جمعية ذاكرات، في موقع الانترنيت.

// מקורות //

// لمزيد من الاطلاع //

www.zochrot.org

הכנסייה הישנה בגרעין הכפר בעילבון // الكنيسة القديمة في نواة القرية في عيلبون

”דרך הגירוש” היוצאת מגרעין הכפר בעילבון // "طريق التهجير الخارجة من نواة القرية في عيلبون"

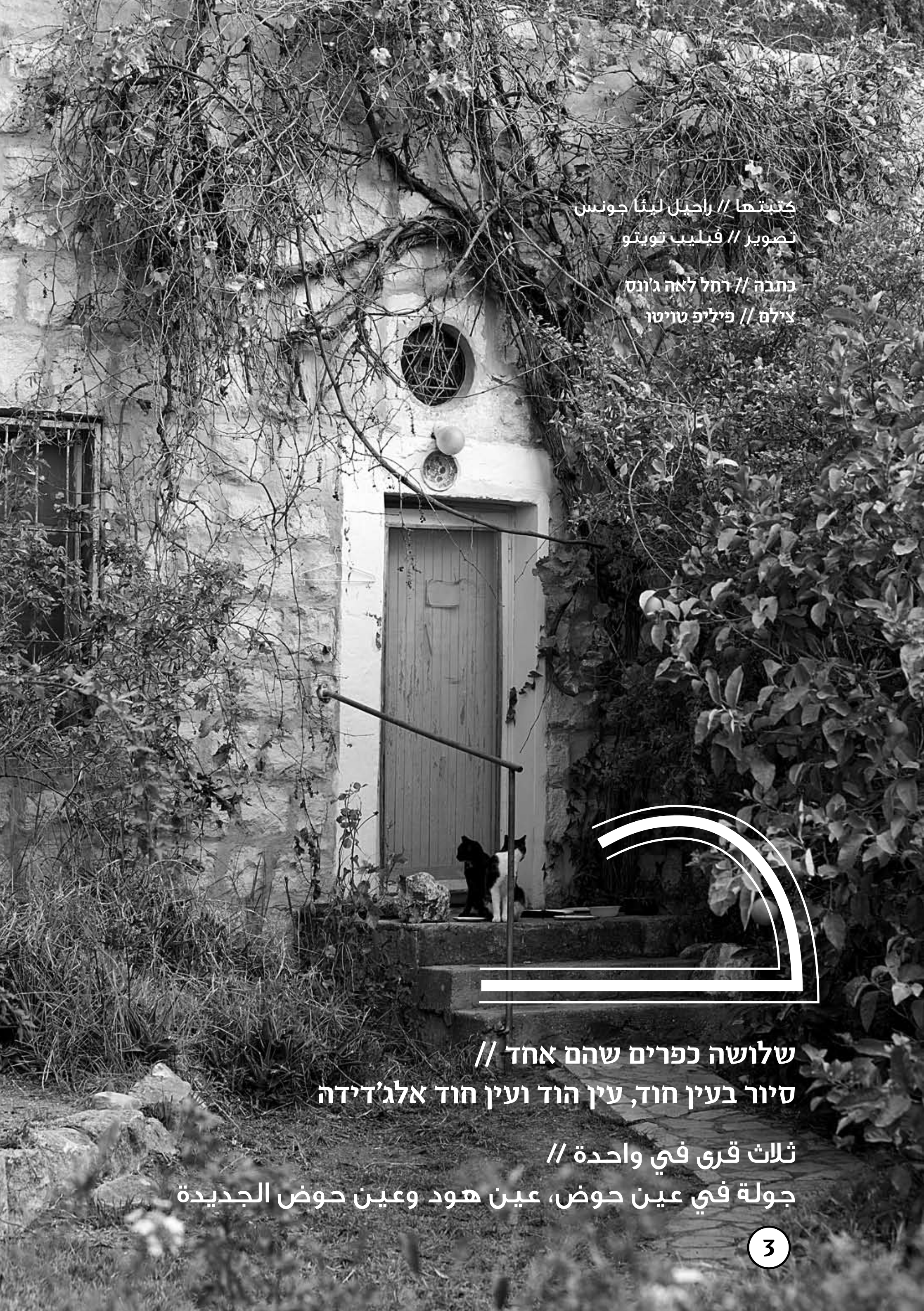

كتبتها // راحيل ليئا جونس
تصوير // فيليب تويتو

כתבה // רחל לאה ג'ונס
צילם // פיליפ טויטו

שלושה כפרים שהם אחד //
סיור בעין חוד, עין הוד ועין חוד אלג'דידה

ثلاث قرى في واحدة //
جولة في عين حوض، عين هود وعين حوض الجديدة

כשהייתי ילדה, היינו הולכות לפעמים, אמי ואני, לבקר בכפר האמנים עין הוד. היו לנו שם ידידים ששמותיהם נשכחו ממני, אבל יופיו של המקום הותיר בי רושם עז. הוא הזכיר לי את קליפורניה, שם נולדתי וגדלתי עד שעברנו לישראל, לשכונה צפון תל־אביבית סתמית של שיכוני עובדים. פרט אחד נחרט בזיכרוני: על הילד שבבית הוריו ביקרנו נאסר לאכול ממתקים בימי חול. בשבתות הותר לו לאכול ממתקים ללא הגבלה. מאחר שביקורינו נערכו בסופי־שבוע, זכיתי אף אני מן ההפקר, וכך יצאתי משם דרך קבע עם בטן מלאה.

עין חוד, עין הוד, ועין חוד אלג׳דידה הינם שלושה כפרים נפרדים במרחב ובזמן, אבל הסיפר שלהם הוא אחד. בכפר האמנים עין הוד, שבתיו היו עד 1948 בתיו של הכפר הפלסטיני עין חוד, וכן בכפר עין חוד אלג׳דידה הסמוך לו, מתקיימים כיום חיים ערים. לעומתם, הכפר עין חוד אולי איננו חי, אך הוא בהחלט עדיין קיים; לא רק משום ששרידיו עומדים על תלם, אלא משום ששאיפותיהם האישיות והפוליטיות של תושביו המקוריים וצאצאיהם, המונים כיום כ־5,000 נפש (חלקם בעין חוד אלג׳דידה) עדיין שרירות וקיימות, ותקוותם לבית פרטי ולאומי עוד לא אבדה.

עין חוד عين حوض

מספר תושבים בשנת 1945 // כ־700	عدد السكان في ١٩٤٥// حوالي ٧٠٠.
מספר בתים בשנת 1931 // כ־100	عدد البيوت عام ١٩٣١ // حوالي ١٠٠–
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות (זיתים, דגן, חרובים, דבש).	مصادر العيش الأساسية حتى ١٩٤٨ // الزراعة (الزيتون، الحبوب، الخروب، العسل).
בתי ספר // בית ספר אחד לבנים, הוקם על ידי השלטונות העות׳מנים בשנת 1888.	عدد المدارس // مدرسة للذكور أقامتها السلطات العثمانية عام ١٨٨٨.
אתרי דת // מסגד (כיום: מסעדה) ובית קברות (נהרס)	مواقع دينية // مسجد (اليوم مطعم) ومقبرة (هدمت).
תאריך כיבוש // ה־15 ביולי 1948	تاريخ الاحتلال // ١٥ تموز ١٩٤٨.

היכן נמצאים הפליטים // מחנה הפליטים בג׳נין, מחנות הפליטים אירביד וזרקא שבירדן, ומקומות נוספים, חלקם בתחומי מדינת ישראל (עין חוד אלג׳דידה, פורידיס, כפר קרע, טמרה, כאוכב)	أين يتواجد اللاجئون اليوم // جنين، مخيمات اللاجئين إربد والزرقاء في الاردن، وفي أماكن اخرى، قسم منها داخل أسرائيل (عين حوض الجديدة، الفريديس، كفر قرع، طمرة، كوكب)
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // כפר האמנים עין הוד, קיבוץ ניר עציון, פנימיית ימין אורד	بلدات يهودية على أراضي القرية // قرية الفنانين عين هود، كيبوتس نير عتسيون، مدرسة داخلية "يمين أورد"
יישובים פלסטיניים קרובים // אלסרפנד, עין ע׳זאל, אג׳זים, ג׳בע, טירה, טנטורה	بلدات فلسطينية مهدومة بالجوار // الصرفند، عين غزال، اجزم، جبع، الطيرة، الطنطورة

صورة الغلاف //
بيت أوسولا كلبين / أسعد الحربية أبو الهيجاء
תמונת שער //
בית אורסולה מלבין / אסעד אלחרבייה אבו אלהיג׳א

حين كنت طفلة، كنا نذهب أمي وأنا لزيارة قرية الفنانين «عين هود». كان لدينا أصدقاء نسيت أسماءهم، ولكن جمال المكان ترك بي أثرا كبيرا. ذكرني بشمال كاليفورنيا، هناك ولدت وترعرعت إلى حين انتقالنا إلى إسرائيل، لحيّ عُمالي عادي في شمال تل أبيب. معلومة واحدة بقيت في ذاكرتي: كان ممنوع على الولد الذي زرنا أهله تناول الحلويات في الأيام العادية (ليست أعياد). في أيام السبت سمح لنا تناول الحلويات دون حدود. ولأن زيارتنا كانت في نهايات الأسبوع فقد ربحت أنا، أيضا، من الفوضى، وهكذا خرجت من هناك بشكل دائم مع أوجاع في البطن ورغبة في التقيؤ.

عين حوض، عين هود وعين حوض الجديدة، ثلاث قرى منفصلة في المكان والزمان، ولكن قصتها واحدة. في قرية الفنانين عين هود، والتي كانت بيوتها حتى ١٩٤٨ بيوت قرية عين حوض، وكذلك في قرية عين حوض الجديدة المجاورة، تصطخب اليوم حياة كاملة. بالمقابل، القرية الفلسطينية عين حوض لربما ليست حية، ولكنها بالتأكيد لا زالت قائمة، ليس فقط لأن بقاياها لا زالت كما هي، ولكن لأن التطلعات الشخصية والسياسية للسكان الأصليين وأبنائهم الذين يبلغون اليوم حوالي ٥٠٠٠ شخص (قسم منهم يسكن في عين حوض الجديدة) لا زالت قائمة وحية، وأملهم في العودة لم ينتهِ.

עין הוד عين هود

מספר תושבים בשנת 1948 // -	عدد السكان في ١٩٤٨ // –
מספר בתים בשנת 1948 // -	عدد البيوت في١٩٤٨ // –
מקורות פרנסה עיקריים // אמנות ומלאכת יד, תיירות	مصادر العيش الأساسية // الفنون والحرف اليدوية، السياحة
בתי ספר // גן ילדים אחד	المدارس // حضانة أطفال واحدة
אתרי דת // –	مواقع دينية // –
תאריך הקמה // 1954	تاريخ الإقامة // ١٩٥٤

עין חוד אלג'דידה عين حوض الجديدة

תושבים בשנת 1948 // –	عدد السكان في ١٩٤٨ // –
מספר בתים בשנת 1948 // 2 בקתות רועים	عدد البيوت في ١٩٤٨ // خشتان للرعاة
מקורות פרנסה עיקריים // בניין, ובאחרונה הסעדה ותיירות	مصادرالمعيشةالرئيسية// البناء، ومؤخرا سياحة ومطاعم
בתי ספר // בית ספר יסודי אחד, שהוקם ב-1962	مدارس في المكان // مدرسة ابتدائية اقيمت عام ١٩٦٢
אתרי דת // מסגד	مواقع دينية // مسجد
תאריך הקמה // 1948	تاريخ الإقامة // ١٩٤٨
תאריך הכרה (סופי) // 2004	تاريخ الاعتراف (نهائيا) // ٢٠٠٤

עין חוד עين حوض // עין הוד عين هود // עין חוד אלג'דידה عين حوض الجديدة

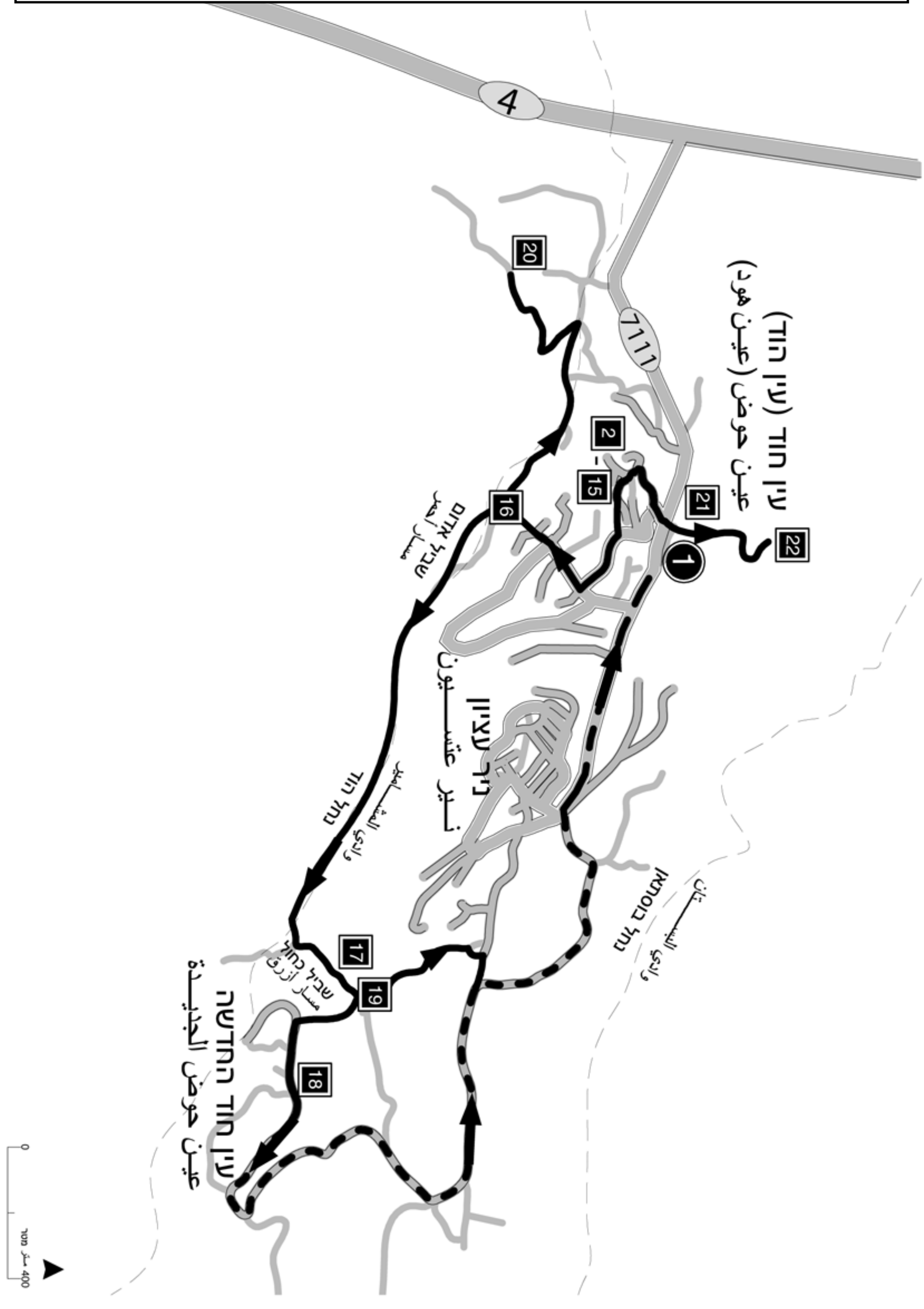

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול //
רגלי או משולב

نوع المسار //
على الأقدام أو مدمج

נקודת מוצא //

מגרש החניה של כפר האמנים עין הוד

نقطة الانطلاق //

موقف السيارات في قرية الفنانين عين هود

נקודת סיום //

- חלופה 1: עין חוד אלג'דידה.
- חלופה 2: בתי הקברות של עין חוד / עין הוד.
- חלופה 3: כרם הזיתים של עין הוד.

نقطة النهاية //

- البديل ١: عين حوض الجديدة.
- البديل ٢: مقبرة عين حوض/ عين هود.
- البديل ٣: كرم الزيتون في عين حوض.

הגעה בתחבורה ציבורית //

לבאים מדרום או מצפון, ניתן לנסוע ברכבת ישראל לתחנת "חוף הכרמל" בחיפה ומשם להגיע במונית שירות לעין הוד. לחילופין ניתן להגיע באוטובוס בקווי אגד 921, 222 או 202, לבקש מהנהג לעצור בתחנת "עין הוד" על כביש מספר 4 ומשם לתפוס טרמפ או ללכת ברגל כקילומטר במעלה כביש 7111 אל עין הוד.

الوصول في المواصلات العامة //

للقادمين من الجنوب أو الشمال، من الممكن السفر بالقطار إلى محطة "حوف هكرمل" في حيفا ومن هناك الوصول بسيارة أجرة لعين هود. أو بالإمكان الوصول بباص ايجد رقم ٩٢١، ٢٢٢ أو ٢٠٢، الطلب من السائق الوقوف في محطة "عين هود" على شارع رقم ٤ ومن هناك الوصول عن طريق توصيلة أو المشي حوالي كيلومتر واحد في شارع ٧١١١ إلى عين هود.

אורך המסלול //
6-3 קילומטרים

طول المسار //
٦–٣ كم

משך המסלול //

- חלופה 1: ברכב, 4-3 שעות; ברגל, 5-4 שעות
- חלופה 2: ברכב, 5-4 שעות
- חלופה 3: ברגל, 6-5 שעות

مدة المسار //

- البديل١: في السيارة، ٤–٣ ساعات، على الأقدام ٥–٤ ساعات
- البديل ٢: في السيارة ٥–٤ ساعات
- البديل ٣: على الأقدام، ٦–٥ ساعات

דרגת קושי //

- המסלול המשולב: קל
- המסלול הרגלי: בינוני

درجة الصعوبة //

- المسار المدمج: سهل
- المسار على الأقدام: متوسط.

עונה מומלצת //

סתיו, אביב, או יום חורף שמשי

الموسم المفضل //

الخريف، الربيع أو يوم شتوي مشمس.

הגעה ברכב פרטי //

הבאים מדרום או מצפון נוסעים בכביש החוף, יורדים במחלף עתלית וממשיכים מזרחה על כביש 721. פונים ימינה בצומת T, נוסעים דרומה בכביש מספר 4, פונים בפנייה הראשונה שמאלה אל כביש 7111 ונוסעים על פי השילוט אל עין הוד. חונים (חינם) במגרש החניה הציבורי משמאל לכניסה הראשית לכפר האמנים.

הבאים ממזרח נוסעים בכביש מספר 70 לצומת פרדיס ופונים ימינה (צפונה) בכביש מספר 4. ממשיכים עד הפנייה ימינה לעין הוד בכביש מספר 7111 וממשיכים בצורה דומה.

الوصول في سيارة خاصة //

للقادمين من الجنوب أو الشمال يسافرون على شارع الشاطئ. ينزلون في مفترق عتليت ويستمرون شرقا إلى شارع ٧٢١. يتجهون إلى اليمين في مفترق أل T، يسافرون جنوبا في شارع رقم ٤، يتجهون إلى اليسار إلى شارع رقم ٧١١١ ويسافرون حسب الاشارات إلى عين هود. يوقفون السيارة مجانا في الموقف العمومي إلى يسار المدخل الرئيسي لقرية الفنانين.

للقادمين من الشرق يكون السفر على شارع رقم ٧٠ إلى مفترق الفريديس والتوجّه إلى اليمين (شمالا) على شارع ٤. واصلوا حتى المفرق إلى اليمين باتجاه عين هود على شارع ٧١١١ وتابعوا بنفس الطريقة.

ב–1953, בתקופה בה רשויות המדינה עסקו בהחרבתם של מאות יישובים פלסטיניים אחרים שרוקנו מתושביהם במהלך המלחמה, את עין חוד הוחלט דווקא לשמר – ולהפכו ל"כפר אמנים".

היסטוריה

הכפר הפלסטיני עין חוד, שאדמותיו השתרעו על כ–12,500 דונם, שכן על המדרון המערבי של רכס הכרמל, כ–15 קילומטרים דרומית לחיפה. הכפר, כך מספרים, נוסד לפני כ–800 שנה על ידי מפקד בצבא סלאח אלדין, חוסאם אלדין, הידוע גם בכינויו אבו אלהיג'א ובתרגום חופשי: איש מלחמה. את הכינוי העניק לו סלאח אלדין בכבודו ובעצמו.

הכפר עין חוד שגשג עד יולי 1948, אז הופגז מן הים על ידי כוחות ישראלים בתוך ימים ספורים, וחרף התנגדות מתונה של תושבי הכפר להתקפה, הוא רוקן מתושביו. תחילה חיפשו תושבי עין חוד מפלט בגבעות הסמוכות, וכמו מרבית הפליטים מהאיזור התרכזו בדליית אלכרמל; מאוחר יותר פליטי עין חוד נשלחו מזרחה, כנראה על ידי הצלב האדום, ובוואדי ערה פגשו בכוחות עיראקיים שהורו להם להמשיך לצעוד בכיוון ג'נין. בסופו של דבר, מרבית פליטי עין חוד נותרו במחנות פליטים משני עברי הירדן. כחמישית מתושבי הכפר

خلفية تاريخية

أقيمت القرية الفلسطينية عين حوض، والتي امتدت أراضيها على حوالي ١٢٥٠٠ دونم، على المنحدر الغربي لسلسة جبال الكرمل، حوالي ١٥ كم غربي حيفا. أقام القرية قبل ٨٠٠ سنة، كما يروون، ضابط في جيش صلاح الدين يدعى حسام الدين، والمعروف أيضا بلقب أبو الهيجا: رجل الحرب. صلاح الدين بنفسه هو من أعطاه هذا اللقب.

كانت قرية عين حوض مزدهرة حتى تموز ١٩٤٨، حينها قصفها الجيش الاسرائيلي من البحر. خلال أيام معدودة، ورغم مقاومة السكان للمهاجمين، أخليت القرية من سكانها. في البداية بحث سكان القرية عن ملجأ في الجبال المجاورة، ومثل أغلبية اللاجئين من المنطقة تركزوا في دالية الكرمل المجاورة، لاحقا تم إرسال اللاجئين من هناك باتجاه الشرق، قام بذلك، كما يبدو الصليب الاحمر ، والتقوا في وادي عارة مع قوات عراقية أمرتهم بمواصلة السير باتجاه جنين. في نهاية المطاف بقيت غالبية اللاجئين من عين حوض في مخيمات اللاجئين من

עין הוד: לשכת העיתונות הממשלתית, 1954 // عين هود: مكتب الصحافة الحكومي، ١٩٥٤

הצליחו להישאר בתחומי מדינת ישראל בתום המלחמה, והוגדרו בלשון החוק כ"נוכחים נפקדים", דהיינו: נוכחים כאזרחים במפקד האוכלוסין של 1952, אבל נפקדים מכפריהם, אדמותיהם ורכושם, וכך משוללי זכויות קניין לפי חוק נכסי הנפקדים של 1950.

ב-1953, בתקופה בה רשויות המדינה עסקו בהחרבתם של מאות יישובים פלסטיניים אחרים שרוקנו מתושביהם במהלך המלחמה, את עין חוד הוחלט דווקא לשמר – ולהפכו ל"כפר אמנים". ב-1954 שונה שם הכפר עין חוד (שבערבית פירושו "מעין השוקת"), לשם החדש "עין הוד". לאור חזונו של מרסל ינקו, אמן יהודי רומני ואחד ממייסדי תנועת הדאדא, הכפר אוכלס מחדש במיטב יוצרי ישראל והיה למרכז של אמנות ואומנות. לא רבים

جهتي نهر الاردن. نجح حوالي خُمس من سكان القرية في البقاء في دولة إسرائيل عند نهاية الحرب، عرفهم القانون «بالحاضرين الغائبين»، أي: حاضرون كمواطنين في التعداد السكاني لعام ١٩٥٢، ولكن غائبون عن قراهم، أراضيهم وممتلكاتهم، وهكذا فقد ظلوا معدومي حقوق الملكية فيها بحسب قانون ممتلكات الغائبين لعام ١٩٥٠.

في ١٩٥٣، السنة التي قامت سلطات الدولة فيه بتهديم مئات البلدات الفلسطينية الأخرى التي أخليت من سكانها خلال الحرب، تقرر الحفاظ على عين حوض بالذات – وتحويلها إلى «قرية فنانين». في العام ١٩٥٤ تم تغيير أسم القرية من عين حوض إلى اسمها الجديد «عين هود». بحسب رؤيا مارسيل يانكو، الفنان اليهودي من أصل روماني وأحد مؤسسي حركة الدادا، تم توطين القرية بخيرة

في ١٩٥٣، السنة التي قامت سلطات الدولة فيه بتهديم مئات البلدات الفلسطينية الأخرى التي أخليت من سكانها خلال الحرب، تقرر الحفاظ على عين حوض بالذات – وتحويلها إلى «قرية فنانين».

יודעים שלפני הפיכתו של המקום לכפר אמנים נעשה ניסיון לאכלסו במהגרים מצפון אפריקה, אשר סירבו להישאר בו. המקום, כך טענו, רדוף רוחות עבר.

בינתיים, בגבעות שמעל עין הוד, וליתר דיוק בג'בל אלווסטאני (הגבעה המרכזית), התיישב אדם לא פחות יצירתי – מוחמד מחמוד עבד אלע'אני אבו אלהיג'א ("אבו חילמי") עם ארבעת בניו, שתי בנותיו ובני ביתם. הם התיישבו בשטחים החקלאים שלהם, בבקתות הרועים שבבעלותם, והחלו בונים מחדש את חייהם. העובדה שהמקום היה מיושב לא הפריעה לקק"ל לנטע בו יער, ולא מנעה מהממשלה לספח אותו בשנות השישים ל"גן לאומי כרמל".

עד שנת 2004 נחשבה עין חוד אלג'דידה (עין חוד החדשה) לכפר "בלתי-מוכר" על פי החוק הישראלי. בתי הכפר, שהוגדרו בדיעבד כ"בנייה בלתי-חוקית", נועדו להריסה, ומתושביו נמנעו שירותים בסיסיים כגון מים, חשמל, ביוב וכביש גישה. ב-1992 זכה אמנם הכפר המאולתר להכרה רשמית

مبدعي إسرائيل وأصبحت مركزا للفن والفنون. القليلون يعلمون انه قبل تحويل القرية لقرية فنانين كانت هنالك محاولة لتوطين القرية بمهاجرين من شمال أفريقيا، الذين رفضوا البقاء فيها. وقد ادعوا أن المكان مسكون بأشباح الماضي.

في هذه الاثناء، على تلة فوق عين هود، وللدقة على جبل الوسطاني، استوطن شخص لا يقل ابداعا – محمد محمود أبو الهيجا (أبو حلمي) مع ابنائه الأربعة، بنتاه وأبناء أسرهم. استوطنوا في أراضيهم الزراعية، في خشش الرعيان، وبدأوا ببناء حياتهم من جديد. رغم كون المكان مسكونا لم يمنع ذلك «كاكال» من زراعة حرش، ولم يمنع الدولة من ضم الأراضي في سنوات الستين الى «بارك الكرمل القومي».

حتى ٢٠٠٤ اعتبرت عين حوض الجديدة قرية «غير معترف بها» حسب القانون الاسرائيلي. بيوت القرية التي عرفت على أنها «بناء غير قانوني»، كانت معدّة للهدم، ومنع من سكانها تلقي الخدمات الأساسية مثل المياه، الكهرباء والمجاري أو شارع معبد.

ממשרד הפנים, וכך שוב ב–1994, אולם הרבה לא השתנה עד 2004, אז הועלה עין חוד אלג'דידה "מעל הקו", בלשונו הציורית של שר השיכון דאז, והוכר כיישוב מן המניין במועצה האיזורית חוף הכרמל.

תנועת הדאדא, שברוחה פעלו רבים מאמני עין הוד, דגלה בשלילת מוסכמות בורגניות, צורניות ולשוניות, וגילתה עניין מיוחד בפרדוקסים. מאפיין נוסף של אמנות הדאדא היה שימוש בחפצים מן המוכן והוצאתם מהקשרם. בעיני האמנים, עין חוד היה objet trouvé או בעברית "רדי-מייד". ההוד של עין הוד, בעיני האמנים, היה נעוץ באסתטיקה ה"פרימיטיבית" כביכול של בתי הכפר הערבי. למעשה, האמנים הם שהדגישו את המראה ה"ילידי" – בין השאר הודות לשירותיהם ולמומחיותם של ילידי הכפר עצמם. במשך השנים

في ١٩٩٢ حازت القرية على اعتراف رسمي من وزارة الداخلية، وهكذا مرة أخرى عام ١٩٩٤، ولكن لم يتغير الكثير حتى ٢٠٠٤، حينها رفعت عين حوض الجديدة «فوق الخط»، حسب أقوال وزير الاسكان في حينها، وتم الاعتراف بالقرية كبلدة رسمية ضمن المجلس الاقليمي» «حوف هكرمل».

حركة الدادا، التي اتبعها الكثير من فناني عين هود، وضعت على رايتها نقض القيم البرجوازية، في أشكالها وخطاباتها، واهتمت بشكل خاص بالجدليات. ميزة إضافية لفن الدادا هو استعمال أغراض جاهزة وإخراجها من سياقها. في نظر الكثير من الفنانين، كانت عين حوض بمثابة «الغرض الجاهز». عظمة عين هود، في نظر الفنانين، كانت موجودة في الجمالية «البدائية» لبيوت القرية العربية. في الواقع، كان الفنانون هم من قاموا بإظهار

يروى انه في السنوات الاولى بعد تأسيس قرية «عين هود»، حين يختلف الفنانون فيما بينهم على حدود الملكية، توجهوا للفلسطينيين من عين حوض الجديدة لكي يحكموا ويبتوا في الأمر.

עבדו עקורי עין חוד כפועלים בכפר אבותיהם בשיפוצים, בגינון, בניקיון ובשמירה, ולעתים גם כבוררים: מסופר כי בשנים הראשונות לאחר ייסוד עין הוד, כאשר התגלעו בין האמנים מחלוקות על גבולות רכוש, הם פנו אל הפלסטינים מעין חוד אלג'דידה שיכריעו מה שייך למי.

באוקטובר 1998 השתוללה על רכס הכרמל שריפה שחוללה נזקים במספר יישובים, לרבות ניר עציון ועין הוד. האש הגיעה גם אל פאתי עין חוד אלג'דידה, אך התושבים בלמו אותה בכוחות עצמם. אספקת המים המאולתרת מניר עציון נותקה, ומאמצי הכבאים התמקדו בכיבוי השריפה ביישובים היהודיים ובפינוי תושביהם. עין חוד אלג'דידה, הכפר הבלתי-מוכר בלב היער, כמעט ונשכח. מהדורות החדשות הוצפו באנשים מבכים ("אתם לא יודעים מה זה לאבד בית, לראות את כל מה שיצרת נחרב בן לילה"), כמו גם ברמיזות על "הצתה על רקע לאומני". אחד מתושבי עין חוד אלג'דידה נחקר בחשד להצתה, אף שבמשטרה הודו כי אין ראיות התומכות בטענות הללו –

المنظر «الأصلاني» للقرية – بفضل خدمات وتخصص أبناء القرية ذاتهم. على مدى سنوات، عمل مهجرو عين حوض كعمال في قرية آبائهم في الترميمات والحدائق والنظافة والحراسة وأحيانا كمحكمين: يروى انه في السنوات الاولى بعد تأسيس قرية عين حوض، حين يختلف الفنانون فيما بينهم على حدود الملكية، توجهوا للفلسطينيين من عين حوض الجديدة لكي يحكموا ويبتوا في الأمر.

في أكتوبر ١٩٨٨، اندلع حريق على جبال الكرمل تسبب في أضرار كبيرة في عدد من البلدات، منها نير عتسيون وعين هود. وصلت النار يومها إلى مدخل عين حوض الجديدة، أيضا ولكن السكان أوقفوها بقواهم الذاتية. انقطع تزويد الماء المرتجل من نير عتسيون، وتمحورت جهود رجال إطفاء النار في القرى اليهودية وفي إخلاء السكان. وبدا أن عين حوض الجديدة، القرية غير المعترف بها وسط الحرش، قد نُسيت تقريبا. عرضت نشرات الاخبار الفنانين المفجوعين مرة تلو الأخرى: «انتم لا تدركون معنى فقدان البيت، أن ترى كل ما عملت يختفي في ليلة وضحاها»، وكذلك ايحاءات «بعملية حرق

מסופר כי בשנים הראשונות לאחר ייסוד עין הוד, כאשר התגלעו בין האמנים מחלוקות על גבולות רכוש, הם פנו אל הפלסטינים מעין חוד אלג'דידה שיכריעו מה שייך למי.

ואכן הוא מעולם לא הועמד לדין. דפוס זה חזר על עצמו בשריפת הענק על הכרמל בסתיו 2011. שוב, האשמה הוטלה על הערבים ולא על הברושים הדליקים שניטעו כדי להפקיע את הנוף מהזית והחרוב.

على خلفية قومية». تم اعتقال احد سكان عين حوض الجديدة بتهمة إشعال النار، رغم أن الشرطة اعترفت أنها لا تملك أدلة تثبت ذلك ـ وبالفعل لم يتم تقديم لائحة اتهام ضده. نفس طريقة التعامل تكررت في الحريق الهائل في خريف ٢٠١١. مرة أخرى، وُجّهت أصبع الاتهام للعرب وليس لأكواز الصنوبر القابلة الاشتعال التي زرعت لتطهير المكان من الزيتون والخروب.

עין הוד: פריץ כהן, לשכת העיתונות הממשלתית, 1954 // عين هود: بريتس كوهن، مكتب الصحافة الحكومي، ١٩٥٤

למצוא את עין חוד בעין הוד

הסיור, כמו הסיפור, מתחיל בעין חוד. כאן נרכיב משקפיים דו־מוקדיים שיאפשרו לנו לראות את רובדי ההיסטוריה על סתירותיה. איננו מבקשים לראות רק את מה שהיה ולהעמיד פנים כי ניתן להעלים את ההווה. ראייה דו־מוקדית משמע לראות את ישראל/פלסטין בעת ובעונה אחת: כמו ישראל/פלסטין, מה שנראה הוא יפה מאוד – ובה בעת מכוער נורא, מתוק במיוחד ומר להחריד. יש דרכים רבות לגשת אל המציאות הזו, וזו המוצעת כאן היא רק אחת מהן. אפשרו לעצמכם, אם כן, להיות יצירתיים, הרי הגעתם לכפר אמנים.

إيجاد عين حوض في عين هود

المسار، كما القصة، يبدأ في عين حوض. هنا سنضع نظارات ثنائية التركيز ستمكننا من رؤية طبقات التاريخ بتناقضاتها. لا نطلب رؤية ما كان فقط والتظاهر بأنه من الممكن إخفاء الحاضر. الرؤية ثنائية التركيز تعني رؤية إسرائيل/فلسطين في الوقت نفسه: مثل إسرائيل/ فلسطين، ما سنراه جميل جدا – وقبيح جدا في الوقت ذاته، حلو بشكل خاص ومرّ بشكل رهيب. هنالك طرق عديدة للتعامل مع الواقع، وما نقترحه هنا هي فقط طريقة من هذه الطرق. اسمحوا لأنفسكم إذن بأن تكونوا خلّاقين، فقد وصلتم الى بلد الفنانتين.

את הרב־ממדיות של המקום בחרתי להראות כאן על ידי הצגת שכבה נוספת של מידע על זו הנמסרת בסיורים שמוצעים על ידי אגודת כפר האמנים.

اخترت إظهار الأبعاد المتعددة للمكان بواسطة عرض طبقة إضافية من المعلومات على تلك التي تعرض في المسارات المقترحة من قبل لجنة قرية الفنانين.

את הרב־ממדיות של המקום בחרתי להראות על ידי הצגת שכבה נוספת של מידע על זו הנמסרת בסיורים שמוצעים על ידי אגודת כפר האמנים. רשימת הבתים ובעליהם המובאת לפניכם נמסרה לנו על ידי תושב עין חוד אלג'דידה, לפי מיטב זיכרונו וידיעתו. את המפה המצורפת לקחנו, אם בזכויות וביוצרים עסקינן, מן האתר של אגודת כפר האמנים. צאו, אם כן, לסיור "רשמי" שכזה, אבל ספרו לעצמכם שאתם פליטים או עקורים פלסטינים, והקשיבו לדברי מדריכ/ת הסיור דרך הפילטר הזה. כשתראו בית יפה במיוחד, דמיינו שהיה זה ביתו של סבכם; הביטו בו באהבה, בכאב, בכעס. נסו לומר למטיילים בקבוצה שהבית הזה היה שלכם. ראו כיצד הם מגיבים. במידה ונפלה טעות ברשימה, התנצלותנו לקוראים, למסיירים לפליטים ולאמנים.

اخترت إظهار الأبعاد المتعددة للمكان بواسطة عرض طبقة إضافية من المعلومات على تلك التي تعرض في المسارات المقترحة من قبل لجنة قرية الفنانين. قائمة البيوت وأصحابها التي نستعرضها هنا أعطانا إياها، من سكان عين حوض الجديدة، مبنية على ذاكرته ومعرفته. الخريطة المرفقة أخذت، إن كنا هنا نتعامل مع الحقوق ومع الفنانين، من موقع لجنة قرية الفنانين. انطلقوا اذن للجولة «الرسمية» هذه، ولكن قولوا لأنفسكم أنكم لاجئون أو مهجّرون فلسطينيون، واصغوا إلى كلام المرشد/ة عن طريق هذه المصفاة. حين ترون بيتا جميلا بشكل خاص تخيلوا أن هذا البيت كان لجدكم، أنظروا إليه بحبّ، بألم او بغضب. حاولوا أن تقولوا للمتنزهين في الجولة أن هذا البيت كان لكم. أنظروا كيف ستكون ردّة فعلهم. في حال كان هنالك خطأ في القائمة، نعتذر للقراء، للمتنزهين، للاجئين وللفنانين.

www.ein-hod.org
English site: www.ein-hod.org/en

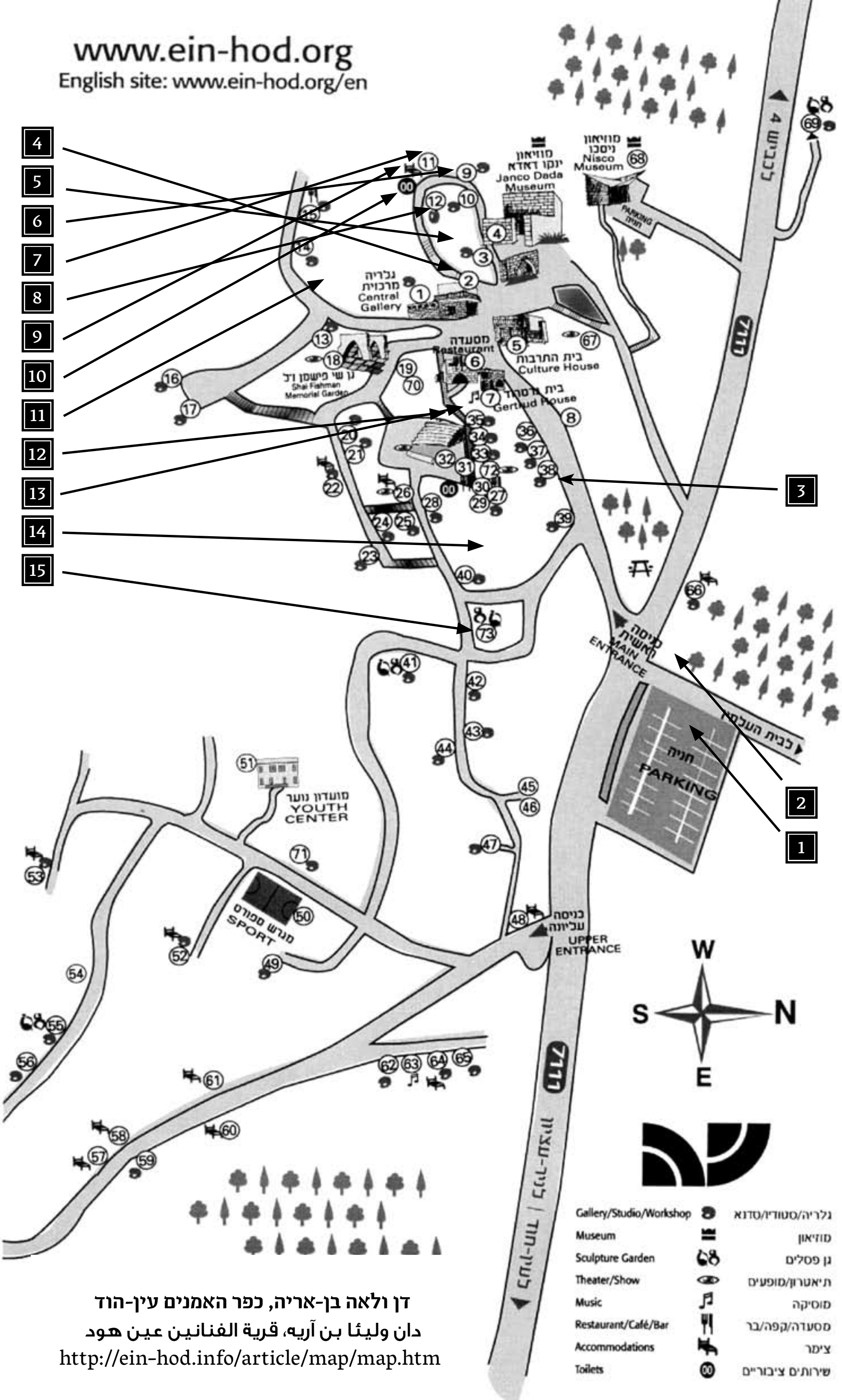

דן ולאה בן-אריה, כפר האמנים עין-הוד
دان وليئا بن آريه، قرية الفنانين عين هود
http://ein-hod.info/article/map/map.htm

في الزاوية الشمالية الغربية. بالامكان إيجاد الشاهد الوحيد الذي بقي كاملا مصنوعا من حجر وردي. هذا على ما يبدو قبر المختار حسين أبو الهيجا.

תחנה מס' 2

בית גיורא בן דב / מחמוד עבד אלהאדי חסין אבו אלהיג'א. נישא לרוקאיה אבו אלהיג'ה ("אם ג'יהאד"), בתו של אבו חילמי. ב–1948 גלה לעין חוד אלג'דידה, שם חי עד יום מותו.

المحطة 2

بيت جيورا بن دوف/ محمود عبد الهادي حسين أبو الهيجا. تزوج من رقية أبو الهيجا (أم جهاد)، إبنة أبو حلمي. في ١٩٤٨ هُجّر أبو الهيجا إلى عين حوض الجديدة، هناك عاش حتى مماته.

תחנה מס' 3

בית זיווה קיינר / זיידאן חסין אבו אלהיג'א. היה מוח'תאר עין חוד מ–1917 עד 1936 ודמות פעילה במרד הערבי בשנים 1936–1939. מת בכפר הולדתו, ונקבר בבית הקברות של הכפר.

المحطة 3

بيت زيفا كينير/ زيدان حسين أبو الهيجا. كان مختار عين حوض من ١٩١٧ حتى ١٩٣٦ وناشط في الثورة العربية ١٩٣٩-١٩٣٦. مات في قريته ودفن في مقبرة القرية.

תחנה מס' 4

מזכירות עין הוד (קומה עליונה) וגלריית המכירות (קומה תחתונה) / בית חסן אסעד עבד אלקרים אבו אלהיג'א. גלה אל מחנה הפליטים ג'נין, שם חי עד יום מותו.

المحطة 4

سكرتارية عين هود (الطابق العلوي) وجاليري (الطابق السفلي)/ بيت حسن أسعد عبد الكريم أبو الهيجا. هُجر إلى مخيم جنين، عاش هناك حتى مماته.

תחנה מס' 5

גלריית התצוגה של עין הוד / בית בד תחתון, שהשתייך לבית איברהים.

מול בית הבד, שהוסב לגלריה, מחוץ למוזיאון ינקו-דאדא, ניצב קטע מחומת ברלין. היזכרו בחומה שגובהה שמונה מטרים המונעת מכם לבקר אצל סבתכם, רופא השיניים או רופא הנשים, בית התפילה שלכם וכפר אבותיכם. בשבתות וחגים ניתן להתבונן בהתרחשות סביב דוכן ה"פיתה וזעתר" שניצב ליד, ולראות כיצד עקורי עין חוד, מספקים מנה חמה של "אותנטיות" לתייר הישראלי.

المحطة 5

جاليري العرض عين هود / المعصرة التحتانية، ملك عائلة إبراهيم.

مقابل المعصرة التي تحولت إلى صالة عرض، خارج متحف يانكو – دادا، يقف مقطع من جدار برلين. تذكروا الجدار التي كان طولها ٨ امتار وتمنعكم من زيارة جدتكم، طبيب الأسنان أو طبيب النساء، بيت الصلاة أو قرية أبائكم. في أيام السبت والاعياد من الممكن التمعن في طاولة «الخبز والزعتر» الواقفة هناك، ورؤية كيف أن أحفاد أم جهاد، من مهجري عين حوض، يوفرون وجبة من «الأصلانية» للسائح الإسرائيلي.

בפינה הצפון־מערבית ניתן למצוא את אחת המצבות הבודדות שנותרו שלמות, עשויה מאבן ורדרדה. זהו ככל הנראה קברו של המוחת'אר זיידאן חסין אבו אלהיג'א.

תחנה מס' 6

בית מרסל ינקו / מחמוד מוחמד עבד אלסלאם אבו אלהיג'א ("אבו פארוק"). גלה לכפר יאמון שבאיזור העיר ג'נין ובהמשך עבר למחנה הפליטים בעיר, שם חי עד יום מותו. (מוזיאון ינקו-דאדא הסמוך הוקם בחצר שלו).

المحطة 6

بيت مارسيل يانكو/ محمود محمد عبد السلام أبو الهيجا (أبو فاروق). هُجر إلى قرية اليامون في منطقة جنين ومن ثم انتقل إلى جنين، هناك عاش حتى مماته. (متحف يانكو دادا المجاور أقيم في ساحة بيته)

תחנה מס' 7

בית סופיה הלל / מוחמד מחמוד עבד אלע'אני אבו אלהיג'א ("אבו חילמי"). גלה עם משפחתו לעין חוד אלג'דידה, שם חי עד יום מותו.

المحطة 7

بيت صوفيا هيلل/ بيت محمد محمود عبد الغني أبو الهيجا (أبو حلمي). هاجر مع عائلته الى قرية عين حوض الجديدة، هناك عاش إلى يوم مماته.

תחנה מס' 8

החנות של אבו חילמי, בה הוא מכר אורז, סוכר, טחינה ושאר מוצרים בסיסיים למשק הבית.

المحطة 8

دكان أبو حلمي، باع فيها الأرز والسكر والطحينة وباقي المنتجات الأساسية للبيت.

תחנה מס' 9

בית אחמד מחמוד עבד אלע'אני אבו אלהיג'א, מוח'תאר עין חוד מ-1936 עד 1948. לאחר שהוגלה אל הכפר יאמון בפאתי העיר ג'נין, המשיך לשרת כמוח'תאר של יוצאי עין חוד במחנה עד יום מותו.

المحطة 9

بيت أحمد محمود عبد الغني أبو الهيجا، مختار عين حوض منذ ١٩٣٦ حتى ١٩٤٨. بعد نفيه إلى قرية اليامون في ضواحي جنين، استمر في وظيفة مختار مهجري عين حوض في المخيم حتى مماته.

בשבתות וחגים ניתן להתבונן בהתרחשות סביב דוכן ה"פיתה וזעתר" שניצב ליד, ולראות כיצד עקורי עין חוד, מספקים מנה חמה של "אותנטיות" לתייר הישראלי.

תחנה מס' 10

שירותים ציבוריים / בית סאלח עבד אלהאדי אבו אלהיג'א. גלה אל מחנה הפליטים בג'נין, שם חי עד יום מותו.

תחנה מס' 11

בית שמואל רעיוני / ראשיד עבד אל סלאם אבו אלהיג'א. גלה אל מחנה הפליטים בג'נין, שם חי עד יום מותו.

תחנה מס' 12

בית בד עליון. השתייך לבית אחמד.

תחנה מס' 13

חצר / על פי המסופר, זוהי החצר שסביבה התגוררו ארבעת בניו של מייסד הכפר חוסאם אלדין, וממנה התפשטו משפחות צאצאיהם לרחבי הכפר בדורות הבאים.

المحطة 10

بيت شموئيل رعيوني/ رشيد عبد السلام أبو الهيجا. هُجّر إلى مخيم اللاجئين جنين، عاش هناك حتى مماته.

المحطة 11

مراحيض عمومية/ بيت صالح عبد الهادي أبو الهيجا. هُجر إلى مخيم اللاجئين في جنين، عاش هناك حتى يوم مماته.

المحطة 12

المعصرة العليا. ملك بيت أحمد.

المحطة 13

ساحة/ حسب القصة، هذه الساحة التي عاش حولها أربعة ابناء مؤسس القرية حسام الدين، ومنها انتشرت عائلات أبنائهم ألى باقي القرية في الأجيال اللاحقة.

גלריית התצוגה של עין הוד / בית בד תחתון, שהשתייך לבית איברהים. // جاليري العرض عين هود / معصرة ملك بيت إبراهيم.

في أيام السبت والاعياد من الممكن التمعن في طاولة «الخبز والزعتر» الواقفة هناك، ورؤية كيف أن أحفاد أم جهاد، من مهجري عين حوض، يوفرون وجبة من «الأصلانية» للسائح الإسرائيلي.

תחנה מס' 14

חורבה סמוכה לקופת החולים / שרידי בית שגילו מוערך כ–400 שנה.

תחנה מס' 15

בית אורסולה מלבין / אסעד אלחרבייה אבו אלהיג'א. גלה אל מחנה הפליטים בג'נין, שם חי עד יום מותו.

תחנה מס' 21

בית הקברות של עין חוד / בעבר המזבלה של כפר האמנים עין הוד. בפינה הצפון־מערבית שלו ניצן למצוא את אחת המצבות הבודדות שנותרו שלמות, עשויה מאבן ורדרדה. זהו ככל הנראה קברו של המוחת'אר זיידאן חסין אבו אלהיג'א. 2

المحطة 14

خربة مجاورة لصندوق المرضى/ بقايا بيت وجدوه يقدّر عمره بـ ٤٠٠ سنة.

المحطة 15

بيت أورسيلا ملبين/ أسعد حربية أبو الهيجا. هُجر إلى مخيم اللاجئين في جنين، هناك عاش حتى مماته.

المحطة 21

مقبرة عين حوض/ في السابق مزبلة قرية الفنانين عين هود. في الزاوية الشمالية الغربية. بالامكان إيجاد الشاهد الوحيد الذي بقي كاملا مصنوعا من حجر وردي. هذا على ما يبدو قبر المختار حسين أبو الهيجا. 2

בית הבד: פריץ כהן, לשכת העיתונות הממשלתית, 1960 // ريتس كوهن، مكتب الصحافة الحكومي، ١٩٦٠

התחנה הבאה: גלות

בקצהו הדרומי של כפר האמנים, במורד הרחוב מגן הילדים, תמצאו מספר דרכי גישה היורדות אל הוואדי המשתפל ממזרח למערב. נכון לזמן כתיבת מילים אלה, דומה שאין דרך מלך אל הוואדי, ודרכי הגישה אליו משתנות מעת לעת בשל בניית בתים וחידוש תשתיות. מומלץ לפיכך לשאול ביום הסיור עצמו תושבים מהמקום מהי דרך הגישה הטובה ביותר לוואדי. בתום הירידה אל הוואדי, תזהו שביל מסומן בסימון לבן-אדום-לבן. עלו על השביל וצעדו מזרחה (שמאלה) בכיוון עין חוד אלג'דידה **16**. שימו לב: השביל צר ומרביתו בעלייה מתונה. הוא קוצני לעתים, אינו מוצל, ועובר באיזור מחיה של חזירי בר. למתקשים בהליכה מומלץ לוותר, לחזור אל מגרש החניה, ולהגיע ברכב לעין חוד אלג'דידה.

בלכתכם בשביל חשבו על יעדנו כעל מקום מפלט. אל הוואדי הזה פנו תושבי עין חוד בחפשם שקט, כאן הסתתרו זוגות אוהבים, כאן שיחקו ילדים, ולכאן נמלטו התושבים כשכפרם הופגז מן הים ביולי 1948. דמיינו את הפחד, את הבלבול, את אי הוודאות, ואת הוודאות: איש מהם לא העלה בדעתו שלא ישוב לביתו. ועם זאת, בוואדי הזה החלה שארית חייהם: היהודים שחיים כיום בעין הוד אינם מתכוונים לעזוב, וזכויותיהם של הפלסטינים נרמסות מזה יותר משישים שנה.

לאחר כשני קילומטרים (לנו, שלושה מבוגרים ושתי ילדות בנות חמש ביום חם בהליכה מתונה, הדרך ארכה כשעה) תגיעו להצטלבות עם שביל הליכה שסימונו לבן-כחול-לבן. צעדו בשביל זה אל יעדכם הסופי: גלות.

إلى هذا الوادي توجه سكان عين حوض في البحث عن سكينة، هنا اختبأت أزواج محبة، هنا لعب الأطفال وإلى هنا هرب السكان حين قصفت قريتهم من البحر في تموز ١٩٤٨.

المحطة الاتية: المنفى

في طرف القرية الجنوبي، في منحدر الطريق من روضة الأطفال، ستجدون عدد من الطرق التي تؤدي الى الوادي المتعرج من الشرق الى الغرب. إلى حين كتابة هذه الكلمات، يبدو أنه لا يوجد طريق متبع للوادي، وطرق الوصول إليه تتغير من حين إلى آخر بسبب بناء البيوت وتجديد البنى. من المفضل إذن سؤال السكان في يوم الجولة عن طريق الوصول المثلى إلى عين حوض الجديدة. في نهاية المنحدر إلى الوادي، سترون مسار مع إشارة ابيض ـ أحمر ـ ابيض. سيروا على المسار واتجهوا شرقا في اتجاه عين حوض الجديدة **16**. انتبهوا: المسار الضيق وغالبيته في صعود معتدل. فيه أشواك في بعض المواقع، وهو ليس مظلّل، ويمرّ من منطقة تعيش فيها خنازير برية. لمن يستصعبون السير من المفضل عدم الاستمرار، العودة إلى موقف السيارات، والوصول إلى عين حوض الجديدة بالسيارة.

في سيركم في المسار أعلى التلة فكروا فيها على أنها نوع من الملجأ. إلى هذا الوادي توجه سكان عين حوض في البحث عن سكينة، هنا اختبأت أزواج محبة، هنا لعب الأطفال وإلى هنا هرب السكان حين قصفت قريتهم من البحر في تموز ١٩٤٨. تخيلوا الخوف، البلبلة، عدم الوضوح والوضوح. لم يخطر على بال أي منهم بأنه لن يعود أبدا الى بيته. ومع هذا، بدأت في هذا الوادي بقية حياتهم: اليهود الساكنين في عين هود اليوم لا ينوون الرحيل، وحقوق الفلسطينيين– التاريخية، السياسية، الاجتماعية– تُداس منذ أكثر من ستين عام.

بعد كيلومترين (لنا، ثلاثة بالغين وبنتان في عمر الخامسة في يوم حار، امتدت الرحلة حوالي الساعة) ستصلون إلى مفرق مع مسار سير يحمل الاشارة أبيض ـ أزرق ـ أبيض. سيروا في هذا المسار إلى هدفكم الأخير: المنفى.

אל הוואדי הזה פנו תושבי עין חוד בחפשם שקט, כאן הסתתרו זוגות אוהבים, כאן שיחקו ילדים, ולכאן נמלטו התושבים כשכפרם הופגז מן הים ביולי 1948.

לאחר שתחצו את הנחל (ליתר דיוק, זרימת הביוב מעין חוד אלג'דידה, יישוב שעדיין לא מקבל את התמיכה הממשלתית הנחוצה לשמירה נאותה על איכות הסביבה) תגיעו, מקץ כעשר דקות, אל שוקת בטון 17. כאן מומלץ לעצור למנוחה ולשתייה. לאחר שתחליפו כוחות, זהו לפניכם הצטלבות. פנו בשביל הלא מסומן העולה ימינה (ולא בשביל המסומן העולה שמאלה אל מכלאות בעלי החיים!). אפשר שתיתקלו בדרך בסוסים – אם לא תטרידו אותם, הם לא יטרידו אתכם. אנא הקפידו על סגירת שערי גדרות המרעה מאחוריכם. המשיכו לעלות בשביל. הקטע הזה תלול מאוד, ולעתים גם חלקלק. כעבור כחצי קילומטר (כעשר דקות הליכה), תראו מימינכם את בית הקברות של עין חוד אלג'דידה, שם קבור בין היתר אבו חילמי. המשיכו בשביל המתעקל שמאלה במעלה הגבעה, וכך תגיעו אל מרכז הכפר.

בכפר שתי מסעדות. אני ממליצה על "הבית" 18, מסעדה בבעלות משפחת מוחמד מובארכ אבו אלהיג'א. כמרבית בני דורו, גם אבו אלהיג'א עבד

بعد عبور الوادي (للدقة، جريان المجاري من عين حوض الجديدة، بلدة لا تتلقى الدعم الحكومي اللازم من أجل الحفاظ على البيئة) ستصلون، بعد عشر دقائق الى ساحة باطون 17. هنا من المفضل التوقف للراحة ولشرب الماء. بعد أن تستعيدوا قوتكم سترون أمامكم مفرقا. توجهوا إلى المسار الذي لا يحمل إشارة والذي يصعد إلى اليمين (وليس إلى المسار مع الاشارات إلى اليسار المؤدّي إلى حظائر الحيوانات). من الممكن أن تجدوا أحصنة في الطريق، إن لم تقوموا بإزعاجهم فإنهم لن يزعجوكم. الرجاء اهتموا بإغلاق بوابات المراعي من ورائكم. استمروا في الصعود في المسار. هذا القسم هو منحدر شديد ومنزلق. بعد نصف كم (حوالي عشرة دقائق مشي) سترون على يمينكم مقبرة عين حوض الجديدة، هناك دُفن أبو حلمي ايضا. استمروا في المسار الملتوي إلى اليسار باتجاه التلة، وهكذا ستصلون إلى مركز القرية.

هنالك مطعمان في القرية. أوصي بمطعم «البيت»، 18 مطعم تملكه عائلة محمد مبارك أبو الهيجا. مثل غالبية أبناء جيله، أبو الهيجا عمل في

בצעירותו כפועל בניין בכפר אבותיו. לאחר מכן למד הנדסה אזרחית והקים את "אגודת הארבעים", העמותה הראשונה שטיפלה במצוקת הכפרים הלא־מוכרים. בשבתות ובחגים המסעדה מלאה עד אפס מקום, כך שמומלץ להזמין מראש.

לאחר הארוחה צאו לטייל בשבילי הכפר. זכרו שאתם נמצאים בקרבת בתי מגורים, וכי אפשר שהדיירים ירצו לשמור על מידה של פרטיות נוכח זרם התיירים. עצרו לתצפית על חוף עתלית, שאפו מלוא ריאותיכם אוויר צח, התענגו על השקט, ודמיינו טרטור גנרטורים תמידי וניחוח אדי בנזין. ב-1999, כשצילמתי את הסרט "500 דונם על הירח", הכפר הפסטורלי הזה, נטול החשמל, המים, הביוב וכביש הגישה, היה אולי המקום הרועש ביותר עלי אדמות. שימו לב לבתים אדומי־

شبابه كعامل بناء في قرية أجداده. بعد ذلك درس الهندسة المدنية وأقام «لجنة الأربعين» الجمعية الاولى التي عالجت قضايا القرى غير المعترف بها. في أيام السبت والأعياد يكون المطعم مزدحما وعليه، نوصي بالحجز مسبقا.

بعد الوجبة اخرجوا للتجوّل في مسارات القرية. تذكّروا أنكم تتواجدون في منطقة سكنية، وأنه من الممكن أن السكان راغبون بالحفاظ على نوع من الخصوصية في خضم كثرة السواح. توقفوا لتطلّوا على شاطئ عتليت، استنشقوا الهواء النقي، تلذذوا بالهدوء وتخيلوا أصوات المولدات الأبدية ورائحة بخار البنزين. في ١٩٩٩، حين صورت الفيلم «٥٠٠ دونم على القمر»، هذه القرية الوادعة التي تفتقد للكهرباء والماء والمجاري وطريق معبد إليها كانت لربما المكان الأكثر ضجيجا على وجه الأرض بسبب المولدات الكهربائية.

המסגד תוכנן כך שצריחו יתנשא מעל צמרות העצים שעד 1998 הסתירו את הכפר. זו היתה מעין הצהרה: אולי איננו נראים, ומוגדרים כנוכחים-נפקדים, אך כעת לפחות יישמע קולנו.

הרעפים, והיזכרו באסתטיקה של כפר האמנים. הביטו במסגד ובצריחו. המסגד תוכנן כך שצריחו יתנשא מעל צמרות העצים שעד 1998 הסתירו את הכפר. זו היתה מעין הצהרה: אולי איננו נראים, ומוגדרים כנוכחים-נפקדים, אך כעת לפחות יישמע קולנו. המסגד בעין חוד "הישנה", לעומת זאת, לא הוכר ככזה על ידי משרד הדתות שכן היה נטול צריח. בהעדר הכרה כמקום קדוש, הפכו אותו אמני עין הוד לבר-מסעדה ועברו כך על חוקי הדת המוסלמית והטעם הטוב.

انتبهوا للبيوت مع القرميد الأحمر وتذكروا جمالية قرية الفنانين. انظروا إلى المسجد ومئذنته. خطط المسجد بشكل تعلو مئذنته فوق قمم الأشجار التي خبأت القرية حتى ١٩٩٨. هذه كانت بمثابة مقولة: ربما نحن غير مرئيين، ومعرفين على إننا حاضرون غائبون، ولكن الآن على الأقل ستسمعون صوتنا. بالمقابل، لم تعترف وزارة الأديان بالمسجد في عين حوض «القديمة» كهذا بسبب كونه بلا مئذنة. دون الاعتراف به كمكان مقدس، حوله فنانو عين حوض إلى بار ـ مطعم وبهذا خرقوا قوانين الدين الاسلامي وقوانين الذوق الرفيع.

שלוש חלופות לסיום הסיור

חלופה 1

אם באתם ברגל אך התעייפתם, ועין חוד אלג'דידה הומה מטיילים, לא תתקשו לתפוס טרמפ בחזרה אל מגרש החניה שבעין הוד, שם תסיימו את הסיור בבתי הקברות של עין חוד 21 ועין הוד 22. סיירו בהם כמו שמתואר בסופה של חלופה 2.

אם באתם ברגל וכך גם ברצונכם לחזור, שובו על עקבותיכם: רדו במורדות ההר אל השוקת, פנו בשביל לבן-כחול-לבן דרומה (שמאלה) ולאחר מכן בשביל שסימונו לבן-אדום-לבן מערבה (ימינה) לאורך הוואדי בכיוון הים. 16 כשתראו את בתי כפר האמנים מימינכם, צאו מהוואדי ועלו ימינה בחזרה אליו, ומשם החוצה למגרש החניה.

ثلاثة بدائل لإنهاء المسار

بديل ١

إذا قدمت مشيا على الأقدام وتعبتم، وعين حوض الجديدة مليئة بالزوار، لن تجدوا صعوبة في العثور على توصيلة إلى موقف السيارت في عين هود، هناك تنهون المسار في مقبرة عين حوض 21 وعين هود 22. تجولوا هناك كما وصف في نهاية البديل رقم ٢. اذا وصلتم مشيا على الأقدام وتودّون العودة مشيا، أيضا فعودوا من حيث أتيتم: انزلوا في منحدرات جبل «شوكت»، توجهوا في مسار إشارته زرقاء - بيضاء (يسارا) وبعد ذلك في مسار إشارته أبيض - أحمر - أبيض (يمينا) على طول الوادي باتجاه البحر 16. عندما ترون بيوت قرية الفنانين على يمينكم اخرجوا من الوادي واصعدوا يمينا عودةً إليها ومن هناك إلى موقف السيارات خارجها.

انظروا إلى المسجد ومئذنته. خطط المسجد بشكل تعلو مئذنته فوق قمم الأشجار التي خبأت القرية حتى ١٩٩٨. هذه كانت بمثابة مقولة: ربما نحن غير مرئيين، ومعرفين على إننا حاضرون غائبون، ولكن الآن على الأقل ستسمعون صوتنا.

חלופה 2

מסלול רגלי חלופי בחזרה מעין חוד אלג'דידה לכפר האמנים עובר ליד קיבוץ ניר עציון. רדו במורדות ההר מעין חוד אלג'דידה אל השוקת, אולם בהצטלבות זו 19 עלו צפון־מזרחה (ימינה) בשביל שסימונו לבן-כחול-לבן, לכיוון מכלאות בעלי החיים וקיבוץ ניר עציון. זה המקום להרהר בפליטות ובגלות כמכנה משותף ליהודים ולפלסטינים: ניר עציון, שהוקם ב-1948 על ידי פליטים מגוש עציון, הוא יישוב בעל צביון דתי-ימני (להבדיל מאוכלוסיית כפר האמנים עין הוד, המזוהה כחילונית-שמאלנית). יישוב זה הוא שסיפק מים לעין חוד אלג'דידה כאשר הרשויות סירבו לעשות זאת לאורך השנים. לאחר כשני קילומטרים, בהגיעכם אל פסגת ההר (הליכה של כ-20 דקות), פנו שמאלה בכביש הסלול המסומן לבן-שחור-לבן. הדרך הזו, שכיום משרתת את עין חוד אלג'דידה ושכוסתה על ידם באספלט קטע אחר קטע בשנים 2000–2010, לא נועדה במקורה למטרה זו, אלא הועדה לאפשר גישה למשאיות כיבוי־אש במקרה של שריפת

بديل ٢

مسار سيرا على الأقدام عودةً من عين حوض الجديدة إلى قرية الفنانين يمرّ بالقرب من كيبوتس نير عتسيون. انزلوا في منحدر الجبل من عين حوض الجديدة إلى «شوكت»، في هذا المفرق اصعدوا إلى الشمال الشرقي 19 (يمينا) في مسار إشارته أبيض - أزرق - أبيض، باتجاه حظائر الحيوانات وكيبوتس نير عتسيون. وهو المكان الذي يُمكن أن تفكروا فيه باللجوء والمنفى في سياق مشترك للفلسطينيين واليهود: نير عتسيون، الذي أقيم في العام ١٩٤٨ بأيدي لاجئين من «غوش عتسيون» هو تجمع سكني ذو توجه ديني - يميني (خلافا لسكان قرية الفنانين عين حوض المحسوبة على العلمانية - اليسارية). وهو التجمّع الذي زوّد قرية عين حوض الجديدة بالمياه عندما رفضت السلطات القيام بذلك على مدار سنوات.

بعد كيلومترين، لدى وصولكم إلى قمة الجبل (سير لمدة ٢٠ - ٣٠ دقيقة)، اتجهوا يسارا في شارع معبّد إشارته أبيض - أسود - أبيض. هذا الشارع الذي يخدم سكان عين حوض الجديدة والتي عبدوها

יער. לכו בעקבות הריח בכיוון הרפת של ניר עציון. לפרות האלה היה חשמל הרבה לפני שתושביו הפלסטינים של עין חוד אלג'דידה זכו לכך.

// אזהרה // איני ממליצה לעשות את המסלול בהליכה, בייחוד לא עם ילדים קטנים. שולי הדרך צרים מאוד והמכוניות הנוסעות בה מפירות את השלווה ומהוות סיכון. את הרפת ניתן לראות גם מהרכב, אם תסעו בכביש הסלול מעין חוד אל-ג'דידה אל עין חוד / עין הוד.

בין אם בחרתם בחלופה 1, 2 או 3, אם טרם ירדה החשיכה, צאו לסיור רגלי קצר אל בתי הקברות של עין הוד ועין חוד. הדבר עשוי לדרוש מכם מידה של עבודת בילוש, שכן בית הקברות הראשון 22 (במעלה השביל העולה צפונה) מטופח מאוד ואילו

بأنفسهم قطعة بعد أخرى في الأعوام ٢٠٠٠ - ٢٠١٠، غير مخصصة لهذا الغرض، وإنما لخدمة سيارات الإطفاء في حالة نشوب حريق في الأحراش. سيروا في أعقاب رائحة الحظائر في نير عتسيون. وكانت حظائر البقر هذه تزودت هذه بالتيار لكهربائي سنوات طويلة قبل أن يتزود به سكان عين حوض الجديدة.

// تحذير // لا أوصي بقطع المسار سيرا على الأقدام خاصة ليس مع أولاد صغار. فجوانب الطريق ضيقة جدا والسيارات السائرة فيه تشكل خطرا. يُمكن رؤية الحظيرة من السيارة أيضا إذا ما سافرتم من عين حوض الجديدة إلى عين هود.

سواء اخترتم بديل ١ أو ٢ أو ٣ وإذا ما لم يحلّ الليل بعد، اذهبوا لرؤية مقبرتي قريتي عين حوض. وقد يستغرق الأمر منكم التقصّي والبحث. فالمقبرة

بالنسبة لسكان عين حوض الجديدة فإن فتح طريق للوصول إلى مستشفى أو مدرسة أو مركز تجاري أكثر أهمية من تقديس أشجار الزيتون التي لا يُقطف ثمرها . على الأقلّ بأيديهم هم.

השני כמעט סמוי מן העין. 21 למעשה הוא נמצא ממש לרגליכם, בין מגרש החניה לביתם של גיורא בן דב / מחמוד עבד אלהאדי חוסיין אבו אלהיג'א ובעבר שימש כמזבלה של כפר האמנים. בשלב מסוים, בעקבות פניות חוזרות ונשנות של עקורי עין חוד, הקצה משרד הדתות תקציב לניקוי בית הקברות ולגידורו, אולם הכסף מעולם לא הגיע ליעדו. הרי לפניכם דוגמא נוספת לאזרחות סוג א' ואזרחות סוג ב' – אפילו בקבר.

אם חזרתם אל מכוניתכם ויצאתם מחניית כפר האמנים, תוכלו לעצור בכרם הזיתים העתיק 20 שלמרגלות עין חוד / עין הוד, בצד הדרומי של כביש 7111, קרוב מאוד לכביש מס' 4, כמתואר בחלופה 3.

الأولى 22 (في الطريق الصاعدة شمالا) تحظى برعاية خاصة بينما المقبرة الثانية تكاد تكون مستترة عن العين 21. عمليا، هي موجودة بين موقف سيارة بيت جيورا بن دوف/محمود عبد الهادي حسين أبو الهيجاء واستُعملت في الماضي كمزبلة لقرية الفنانين. في مرحلة معينة وفي أعقاب توجهات متكررة لمهجّري عين حوض فقد خصصت وزارة الأديان ميزانية لتنظيف المقبرة وتسييجها إلا أن الميزانية لم تصل أبدا إلى هدفها. مثال آخر لمواطنة درجة أ ومواطنة درجة ب حتى في القبر.

إذا عدتم إلى سياراتكم وخرجتم من موقف سيارات قرية الفنانين تستطيعون التوقف في كرم زيتون قديم 20 عند أسفل عين حوض الفنانين على جانب شارع ٧١١١ قريبا من شارع رقم ٤ في بديل رقم ٣.

חלופה 3

רדו בשביל דרך הוואדי אל השוקת והמשיכו דרומה בשביל שסימונו לבן-כחול-לבן כפי שתואר לעיל, אולם במקום לפנות ימינה אל כפר האמנים המשיכו קדימה במורד הוואדי עוד כמה מאות מטרים. בתחתית הוואדי תגיעו אל כרם זיתים, **20** אשר גילם של העצים בו מוערך בכ-600–400 שנה. כאן נתקיימה, משך שנים, הביאנלה לפיסול של כפר האמנים עין הוד. יום אחד פנתה אוצרת אל אמן פלסטיני נודע והזמינה אותו להשתתף בתערוכה. האמן, שידע כי כשמדובר בעין הוד רב הנסתר על הנגלה, פנה אל מוחמד מובארכ אבו אלהיג'א מעין חוד אלג'דידה על מנת ללמוד על המקום. אבו אלהיג'א הציג בפני האמן את הקשיים העיקריים של תושבי הכפר, דהיינו, בזמנו: העדר תשתיות בסיסיות כמו כביש גישה. בקשותיהם החוזרות של תושבי עין חוד אלג'דידה לסלול כביש לאורך הוואדי (שזה עתה ירדתם בו) נתקלו בסירוב מצד תושבי כפר האמנים, בנימוק שהדבר ישחית את הסביבה, יפגום בנוף ויביא כליה על כרם הזיתים העתיק. מנגד טענו תושבי עין חוד אלג'דידה כי עצי הזית שניטעו בידי אבותיהם שייכים להם, וזכותם לסכן את עברם על מנת להבטיח את עתידם (באותה עת, אורכה של דרך העפר המתפתלת ברחבי יער הקק"ל מעין חוד אלג'דידה אל כביש מס' 4 היה כ-8 קילומטרים, בעוד בקו אווירי המרחק הוא כ-2 קילומטרים בלבד). עבור תושבי עין חוד אלג'דידה, הגישה לבית הספר, לבית החולים או לקניון היתה חשובה יותר מקידוש עצי הזית שאינם נמסקים – לפחות לא על ידם (ראו תמונה בעמוד הבא). לאחר ששמע זאת אישר האמן הפלסטיני את השתתפותו בביאנלה והציע את עבודתו: סלילת קטע כביש בתוך כרם הזיתים. הצעתו התקבלה. כביש כאמנות? סבבה. כביש או נמות? גוועלד!

עבור תושבי עין חוד אלג'דידה, הגישה לבית הספר, לבית החולים או לקניון היתה חשובה יותר מקידוש עצי הזית שאינם נמסקים – לפחות לא על ידם.

بديل ٣

انزلوا في مسار الوادي إلى «شوكت» وواصلوا جنوبا في مسار إشارته أبيض - أزرق - أبيض كما مبين أعلاه، لكن بدل التوجه يمينا إلى قرية الفنانين واصلوا السير إلى أمام في منحدر الوادي بضع مئات من الأمتار. في أسفل الوادي تصلون إلى كرم زيتون **20** عمر الأشجار فيه يصل إلى ٤٠٠–٦٠٠ سنة. هنا، تُقام كل عام بينالا النحت لقرية حين حوض الفنانين. في أحد الأيام توجهت أمينة البينالا إلى فنان فلسطيني ودعته للمشاركة في المعرض. لأن الأمور بشأن عين حوض خافية أكثر مما هي بيّنة توجّه الفنان إلى محمد مبارك أبو الهيجاء من عين حوض الجديدة للاطلاع بمساعدته على تاريخ المكان. عرض أبو الهيجاء أمامه المصاعب الأساسية لسكان القرية، وكانت في حينه: عدم وجود بُنى تحتية أساسية مثل شارع إلى القرية. وكانت التوجهات المتكررة لسكان عين حوض الجديدة بخصوص فتح شارع على طول الوادي (حيث نزلتم) قد رُفضت من سكان قرية الفنانين بادعاء أن الأمر سيخرب البيئة الطبيعية ويأتي على كرم الزيتون المعمّر. هذا في حين أن سكان عين حوض الجديدة ادعوا أن الزيتون غُرس هناك بأيدي أجدادهم وأن من حقهم أن ينتقصوا من ماضيهم لضمان مستقبلهم (في ذلك الحين كان طول الطريق الترابية المتعرجة داخل حرش «كيرن كييمت» من عين حوض الجديدة إلى شارع رقم ٤ حوالي ٨ كم بينما المسافة خط هواء هي ٢ كم فقط). بالنسبة لسكان عين حوض الجديدة فإن فتح طريق للوصول إلى مستشفى أو مدرسة أو مركز تجاري أكثر أهمية من تقديس أشجار الزيتون التي لا يُقطف ثمرها - على الأقلّ بأيديهم هم (أنظر الصورة). بعد أن سمع الفنان الحكاية قرر المشاركة في البينالا واقترح عملا هو عبارة عن شق شارع وسط كرم زيتون. وقد قُبل اقتراحه. الشارع كفنّ ؟ فليكن. شارع حقيقي؟ يا للهول !

בסופו של דבר, האמן לא השתתף בביאנלה. הדרך, תרתי משמע, לא נסללה, יופיו של המקום נשמר, וכך גם כיעורה של המציאות.

لم يُشارك الفنان في نهاية الأمر. ولم يتم فتح الشارع وتم الحفاظ على جمال المكان وعلى بشاعة الواقع. مثل يوم سبت كثيرة السكاكر والمحليات التي عادة ما تنتهي بأوجاع بطن وغثيان.

// מקורות //

ג'ונס, רחל לאה (2002), **500 דונם על הירה**: סרט תיעודי בן 48 דקות על עין חוד, עין הוד ועין חוד אלג'דידה. בהפקת: RLJ Productions/NY, Momento!/Paris and Sindibad Films/London.

// المصادر //

جونس، راحيل ليئا (٢٠٠٢). **٥٠٠ دونم على القمر**. فيلم وثائقي من ٤٨ دقيقة عن عين حوض، وقرية الفنانين وعين حوض الجديدة. إنتاج: RLJ Productions/NY, Momento!/Paris and Sindibad Films/London, 2002.

Slyomovics Susan (1998), **The Object of Memory: Arab and Jew Narrate the Palestinian Village**, University of Pennsylvania Press.

Khalidi Walid (ed.) (1992), **All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948**, Institute of Palestine Studies: Washington D.C.

מסגד עין חוד אלג׳דידה // عين حوض الجديدة

4

היער והעיר //
סיור באלמג'ידל ומעלול

الغابة والمدينة:
جولة في مجيدل ومعلول

تصوير // آفي بن دافيد
كتابة // تمار أبراهام

צילמה // אפי בן דוד
כתבה // תמר אברהם

אלמג׳ידל ומעלול היו כפרים פלסטיניים באיזור נצרת עם רוב מוסלמי ומיעוט נוצרי. ביולי 1948 כבש הצבא הישראלי את הכפרים. את אלמג׳ידל, שעל חורבותיו הוקמה בהמשך העיר מגדל העמק, הרסו בולדוזרים ישראליים; את מעלול, שעל אדמותיו נמצאים יער כפר החורש ובסיס של חיל האוויר הישראלי, כיסו עצים שנטעה הקק״ל. השרידים העיקריים שנותרו משני הכפרים כיום הם הכנסייה הקתולית והכנסייה היוונית-אורתודוקסית.

אלמג׳ידל المجيدل

מספר תושבים בשנת 1948 // כ-2,000	عدد السكان في العام ١٩٤٨ // حوالي– ٢٠٠٠
מספר בתים בשנת 1931 // 293	عدد البيوت عام ١٩٣١ // 293
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // טחנת קמח, חקלאות	مصادر المعيشة الاساسية حتى ١٩٤٨ // طاحونة القمح، الزراعة
בתי ספר // • בית ספר יסודי לבנים • בית ספר יסודי לבנות (נהרסו) • בית הספר הפרנציסקני לבנים ולבנות (עדיין עומד)	مدارس // • مدرسة ابتدائية للبنين • مدرسة ابتدائية للبنات (هدمت) • المدرسة الفرانسسكانية للبنين والبنات (لا تزال قائمة)
אתרי דת // • המנזר הפרנציסקני על שם המלאך גבריאל • כנסייה אורתודוקסית	مواقع دينية // • الدير الفرانسيسكاني على اسم الملاك جبريل • كنيسة ارثوذكسية
תאריך כיבוש // ה-15 ביולי 1948	تاريخ الاحتلال // ١٥ تموز ١٩٤٨
היכן נמצאים הפליטים // בעיקר בנצרת	اين يتواجد اللاجئون اليوم // بالأساس في الناصرة
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // מגדל העמק	بلدات يهودية على أراضي القرية // ميجدال هعيمك
יישובים פלסטיניים קרובים // נצרת (קיים), יפיע (קיים), איכסאל (קיים), מעלול (נהרס), זרזיר (קיים), ספוריה (נהרס), ריינה (קיים), משהד (קיים), כפר כנא (קיים), עין מאהל (קיים)	بلدات فلسطينية قريبة // الناصرة (موجودة)، يافة الناصرة (موجودة)، إكسال (موجودة)، معلول (هدمت)، زرازير (موجودة)، صفورية (هدمت)، الرينة (موجودة)، المشهد (موجودة)، كفر كنا (موجودة)

كانت المجيدل ومعلول قريتين فلسطينيتين في منطقة الناصرة مع أكثرية مسلمة وأقلية مسيحية. في تموز ١٩٤٨، احتل الجيش الإسرائيلي القريتين. المجيدل والتي أُقيمت على أنقاضها مدينة مجدال هعيمك، هدمتها الجرافات الإسرائيلية. معلول، التي غطت أراضيها الأشجار التي زرعتها الكيرن كييمت، تتواجد على أنقاضها غابة كفار هحورش ومعسكر لسلاح الطيران. الآثار الأساسية التي بقيت من القريتين اليوم، هي الكنيسة الكاثوليكية والكنيسة اليونانية – الأرثوذكسية.

מעלול معلول

מספר תושבים בשנת 1948 // כ-800	عدد السكان في العام ١٩٤٨ // حوالي- ٨٠٠
מספר בתים בשנת 1948 // 184	عدد البيوت عام ١٩٣١ // 184
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות.	مصادر المعيشة الاساسية حتى ١٩٤٨ // الزراعة
בתי ספר // (לא ידוע).	مدارس // غير معروف
אתרי דת // • כנסייה אורתודוקסית • כנסייה קתולית • בית קברות נוצרי • בית קברות מוסלמי	مواقع دينية // • كنيسة أرثوذكسية • كنيسة كاثوليكية • مقبرة مسيحية • مقبرة إسلامية
תאריך כיבוש // 15 ביולי 1948.	تاريخ الاحتلال // ١٥ تموز ١٩٤٨
היכן נמצאים הפליטים // בעיקר בנצרת וביפיע	اين يتواجد اللاجئون اليوم // بالأساس في الناصرة ويافة الناصرة

יישובים יהודיים על אדמות הכפר //	بلدات يهودية على أراضي القرية //
יער כפר החורש, ובסיס של חיל האוויר הישראלי	حرش كفار هحورش، وقاعدة لسلاح الجو
יישובים פלסטיניים קרובים //	بلدات فلسطينية قريبة //
נצרת (קיים), יפיע (קיים), איכסאל (קיים), אלמג׳ידל (הרוס), זרזיר (קיים), ספוריה (הרוס), ריינה (קיים), משהד (קיים), כפר כנא (קיים), עין מאהל (קיים)	الناصرة (موجودة)، يافة الناصرة (موجودة)، اكسال (موجودة)، المجيدل (هدمت)، زرازير (موجودة)، صفورية (هدمت)، الرينة (موجودة)، المشهد (موجودة)، كفر كنا، عين ماهل (موجودة)

מעלול معلول

אלמג'ידל المجيدل // מגדל העמק ميجدال هعيمك

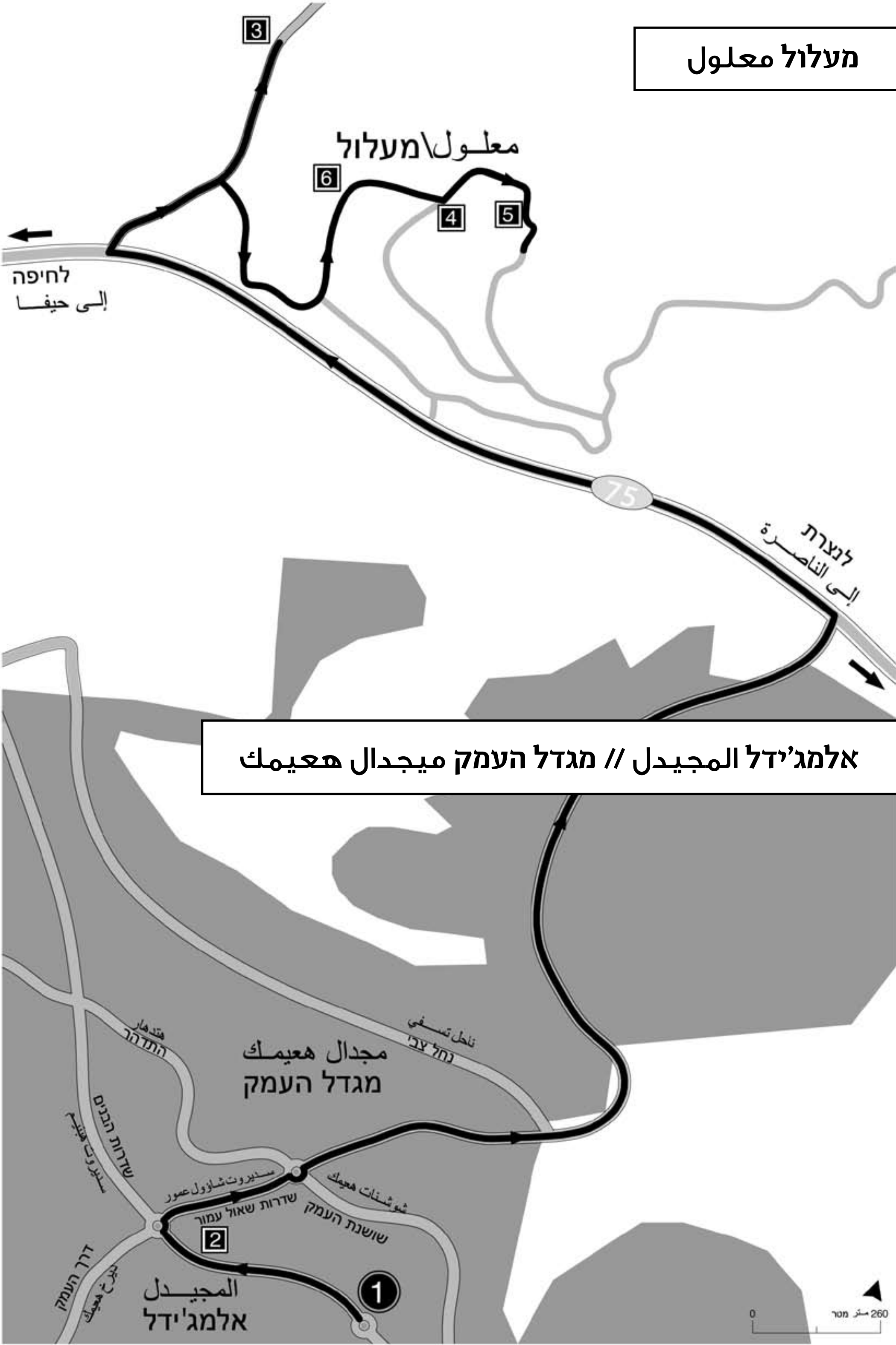

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול //	نوع المسار //
• חלופה 1: רגלי • חלופה 2: משולב – ברכב וברגל	إمكانية ١ على الأقدام إمكانية ٢ مدمج– في السيارة وعلى الأقدام
נקודת מוצא //	نقطة الانطلاق //
מגדל העמק, שדרות הבנים 110	مجدال هعيمك، سدروت هبنيم ١١٠

נקודת סיום //	نقطة النهاية //
יער כפר החורש, לפני הכניסה לאתר "מקורות" למי שתלוי בתחבורה הציבורית: תחנת האוטובוס בפיצול של כביש 75 וכביש 7555.	غابة كفار هحورش، قبل الدخول إلى موقع "مكوروت" لمن يعتمد على المواصلات العامة: محطة الباص على مفرق شارع ٧٥ وشارع ٧٥٥٥.
הגעה ברכב //	الوصول بالسيارة //
מגרש החניה נמצא ליד תחנת המשטרה.	موقف السيارات موجود بجوار محطة الشرطة.
הגעה בתחבורה ציבורית //	الوصول بالمواصلات العامة //
קו 826 תל־אביב-נצרת עילית. תחנת האוטובוס "המלך גבריאל" מול תחנת המשטרה.	خط ٨٢٦ تل ابيب – نتسيرت عليت. محطة الباص "الملك جبريئيل" مقابل محطة الشرطة.
אורך המסלול //	طول المسار //
כ-8 קילומטרים	حوالي – ٨ كم
משך המסלול //	مدة المسار //
כשעתיים וחצי אם נוסעים ברכב ממגדל העמק עד אתר "מקורות" ביער כפר החורש; כארבע שעות אם הולכים את כל המסלול ברגל.	حوالي ساعت٨ن ونصف في حال سافرنا من مجدال هعيمك حتى موقع "مكوروت" بالسيارة، ٤ ساعات إن مشينا كل المسار
דרגת קושי //	درجة الصعوبة //
קל	سهل
עונה ממומלצת //	الموسم نوصي به //
כל השנה	كل السنة

מנזר וכנסייה בלב עיר יהודית

הסיור מתחיל בלב מגדל העמק בשדרות הבנים – על הכביש הראשי העובר דרך העיר. מול תחנת האוטובוס "המלך גבריאל", שדרות הבנים 110, נמצאת תחנת המשטרה העירונית; במרחק של כ–300 מטרים משם נמצא המרכז המסחרי של העיר. מגדל העמק נוסדה ב–1953 כמעברה, וב–1988 הוכרזה כעיר. בעקבות ההגירה מברית המועצות בשנות התשעים גדלה האוכלוסייה והגיעה ב–2009 ל–24,800 איש (וביניהם 30 אחוז "עולים חדשים"). לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ולפי הגדרותיה, 92.6 אחוז מהתושבים במגדל העמק הם יהודים, 0.0 אחוז "ערבים מוסלמים", "ערבים נוצרים" ודרוזים, ו–7.4 אחוז "אחרים".

دير وكنيسة في وسط مدينة يهودية

يبدأ المسار في وسط ميجدال هعيمك في سدروت هبنيم – على الشارع الرئيسي الذي يقطع المدينة. مقابل محطة الباص «الملك جبرائيل»، سدروت هبنيم ١١٠، تتواجد محطة الشرطة البلدية، على بعد حوالي ٣٠٠م من هناك يتواجد مركز المدينة التجاري. تأسست ميجدال هعيمك عام ١٩٥٣ كمحطة سكنية انتقالية، وفي ١٩٨٨ أعلن عنها كمدينة. على اثر الهجرة من الاتحاد السوفيتي في سنوات التسعين ازداد عدد السكان ووصل في العام ٢٠٠٩ إلى ٢٤٨٠٠ (٣٠٪ قادمون جدد). بحسب المعطيات من دائرة الإحصاء المركزية وتعريفاتها، ٩٢٫٦ من سكان ميجدال هعيمك هم يهود، ٧٫٤ هم آخرون.

מבנה זה הוא אחת העדויות הבודדות לכך שמגדל העמק לא הוקמה על קרקע בתולית.

המבנה ליד תחנת האוטובוס מוסתר ברובו מאחורי חומה; כדאי ללכת לאורכה ולהציץ עליו מזוויות שונות. מבנה זה הוא אחת העדויות הבודדות לכך שמגדל העמק לא הוקמה על קרקע בתולית. זהו המנזר הפרנציסקני לשעבר על שם המלאך גבריאל (אותו אחד אשר בשם תחנת האוטובוס הפך ל"מלך" גבריאל) שנבנה בשנת 1903. 1 המנזר כלל גם כנסייה, שאת המגדל שלה עדיין רואים מעל החומה, ובית ספר תלת-לשוני לבנים ולבנות, שבו לימדו בערבית, איטלקית וצרפתית. המנזר שירת את תושביו הנוצרים של הכפר הפלסטיני אלמג'ידל, שעמד כאן עד 1948 ומנה כאלפיים תושבים. על פי אחת המסורות, התושבים הנוצרים, שהיו מיעוט בכפר, הגיעו אליו במאה ה–18, אחרי שנאלצו לברוח מאיזור ירושלים בעקבות סכסוך דמים.

על פי תוכנית החלוקה של האו"ם מה–29 בנובמבר 1947, הגבול בין המדינה היהודית לזו הערבית אמור היה לעבור בדיוק בין היישובים היהודיים נהלל, שריד וגניגר בצד אחד, לבין אלמג'ידל בצד

يختفي المبنى بجوار محطة الباص بمعظمه خلف سور، نوصي بالمشي على طول الجدار والنظر إليه من زوايا مختلفة. هذا المبنى هو بمثابة إحدى الشهادات الوحيدة التي تثبت أن ميجدال هعيمك لم تقم على أرض عذراء. هذا هو الدير الفرانسيسكاني السابق على اسم الملاك جبريل (والذي تحول في محطة الباص إلى الملك جبرائيل) والذي بني عام ١٩٠٣ 1 . الدير شمل، أيضا، كنيسة، ولا زال من الممكن رؤية برجها فوق السور، ومدرسة ثلاثية اللغة للذكور والإناث، علموا فيها بالعربية والإيطالية والفرنسية. خدم الدير سكان القرية الفلسطينية المجيدل، والتي كانت هنا حتى ١٩٤٨ وكان عدد سكانها حوالي الألفين. بحسب إحدى الروايات فان السكان المسيحيين، والذين كانوا أقلية في القرية وصلوا إليها في القرن ألـ ١٨، بعد أن اضطروا إلى الهرب من منطقة القدس بسبب صراع دامي.

بحسب خطة الأمم المتحدة للتقسيم من ٢٩ تشرين أول ١٩٤٧، فان الحدود بين الدولة اليهودية والدولة العربية كان من المفروض أن تمرّ بالضبط

هذا المبنى هو بمثابة إحدى الشهادات الوحيدة التي تثبت أن ميجدال هعيمك لم تقم على أرض عذراء.

השני. אלמג'ידל נמצא על ציר התחבורה היהודי החשוב חיפה–עפולה, ובשלב הראשון של הלחימה התמקדו מאמצי ה"הגנה" במניעת הקציר בשדות אלמג'ידל לאורך כביש זה. בהמשך, כך מסופר באתר עיריית מגדל העמק, השליך מטוס של חיל האוויר הישראלי החדש פח בנזין על הכפר, שגרם לשריפה גדולה ולבהלה רבה. רוב התושבים, בעיקר נשים וילדים, נמלטו אל העיר הגדולה השכנה נצרת, בה קיוו למצוא מחסה. באלמג'ידל נותר אז קומץ של אנשים שניסו להגן על כפרם. ובכל זאת, ב–15 ביולי 1948, במסגרת "מבצע דקל", כבש הצבא הישראלי את אלמג'ידל ללא קושי. על פי עדויות אחדות נמלטו התושבים האחרונים שנשארו בכפר עוד לפני כניסת הצבא. על פי עדויות אחרות, נותרו באלמג'ידל מספר מגנים, שגורשו למחרת והוסעו לנצרת. מכל מקום, אלמג'ידל רוקן כליל מתושביו, להוציא אדם אחד: הכומר של מנזר המלאך גבריאל נותר במקום, ויתכן שדגל הוותיקן שהתנוסס מעל המבנה הגן עליו ועל המנזר. השלטונות הישראליים, שהרסו בהמשך את כל בתי הכפר, נרתעו מהריסת המנזר.

بين البلدات اليهودية نهلال، سريد وجينجير من ناحية وبين المجيدل من الناحية الأخرى. المجيدل كانت على محور المواصلات اليهودي المركزي بين حيفا – العفولة، وفي المرحلة الأولى من القتال تركزت جهود الـ«هجاناة» في منع الحصاد في حقول المجيدل على طول هذه الطريق. فيما بعد، هكذا تروي القصة في موقع بلدية ميجدال هعيمك، ألقت طائرة تابعة لسلاح الجو الإسرائيلي الجديد حاوية بنزين على القرية، أدت إلى حريق كبير وحالة هلع. غالبية السكان، بالأخص النساء والأطفال، هربوا إلى المدينة المجاورة الكبيرة الناصرة، على أمل أن يجدوا فيها ملجأ. بقي في المجيدل القليل من الناس في محاولة للدفاع عن قريتهم. وعلى الرغم من هذا، في ١٥ تموز ١٩٤٨، ضمن «عملية ديكل»، أحتل الجيش الإسرائيلي المجيدل دون صعوبة. بحسب الشهادات فان آخر السكان الذين بقوا في القرية هربوا حتى قبل دخول الجيش. بحسب شهادات أخرى، بقي في المجيدل عدد من المدافعين، الذين طردوا في صباح اليوم التالي إلى الناصرة. على كل الأحوال تم تفريغ المجيدل من سكانها بشكل تام، ما عدا شخص واحد: راهب دير جبريل بقي في

הכומר עזב, עבר להתגורר במבנה אחד מפליטי הכפר, אדם ממשפחת אבו האני שנמלטה ב-1948 לנצרת, המטפל עד היום בבית ובגינה.

חוצים את הכביש וממשיכים כמה עשרות מטרים מערבה (שמאלה). עוברים ליד תחנת המשטרה וליד מגרש משחקים. מאחורי מגרש המשחקים, במרחק מספר מטרים משדרות הבנים (ולכן לא בולט לעין העוברים על הכביש), נמצא מבנה דת נוסף – הכנסייה האורתודוקסית של אלמג'ידל. הכנסייה נבנתה בשלהי המאה ה-19 בעקבות הפעילות הגוברת של הכנסייה הרוסית-אורתודוקסית בארץ הקודש. היוונים-אורתודוקסים היו העדה הנוצרית הגדולה ביותר באלמג'ידל, ואחריהם באו הרומים-קתולים. בכפר חיו גם מספר קטן של לותרנים.

علم الفاتيكان الذي رفرف فوق المبنى حماه وحمى المبنى. السلطات الإسرائيلية التي قامت فيما بعد بهدم جميع بيوت القرية، توجست من هدم الدير. بعد سنوات كثيرة، حين غادر الراهب، انتقل أحد لاجئي القرية للسكن في الدير، شخص من عائلة أبو هاني والتي هربت إلى الناصرة عام ١٩٤٨، وهو لا زال يعتني بالبيت والحديقة حتى اليوم.

نقطع الشارع ونستمر بضع عشرات الأمتار إلى الغرب (يسارا). نمر بجوار محطة الشرطة وساحة ألعاب. وراء ساحة الألعاب، على بعد بضع أمتار من سدروت هبنيم (ولهذا فهو لا يظهر للمشاة الذين يقطعون الشارع)، يتواجد مبنى دين إضافي– كنيسة المجيدل الارثوذكسية بنيت الكنيسة في أواخر القرن التاسع عشر أثر نشاط الكنيسة الروسية – الأرثوذكسية الآخذ بالازدياد في الأرض المقدسة.

בשנת 1925 בחרו תושבי אלמג'ידל לראשונה מועצה מקומית. המשימה הראשונה בה עסקה היתה התקנת תאורה לאורך כבישי הכפר.

ניכר לעין שהכנסייה שופצה לאחרונה, והוקפה בחומה חדשה. עד לשיפוץ שנערך זה לא מכבר, עברו על המבנה שנים רבות של הזנחה. את מצבה לפני כארבעים שנה תיאר ג'בר מוסא נאסר, אשר נולד באלמג'ידל ב-1919. נאסר נשלח ב-1933 לבית היתומים הסורי בירושלים, ובסופו של דבר היה למנהל בית הספר הלותרני בבית סחור. לאחר ביקורו בכפר הולדתו בשנות השבעים של המאה ה-20 סיפר על רעפים שבורים, על חלונות ודלתות שנאטמו (להוציא פתח אחד ללא דלת), על קירות מלאי סדקים ולכלוך, על המזבח, קיר האיקונות והאריחים שנקרעו ממקומם, על שכבת זבל על הרצפה ועל פרות ששוכנו במבנה. בשנות התשעים יזמו פליטים מאלמג'ידל שגרים בנצרת את שיפוץ הכנסייה, והיום מתחתנים בה בני ובנות הכפר. אם רוצים לקבל מבט טוב יותר על הכנסייה והחצר מסביב אפשר להקיף את החומה עד לחזית האחורית ולעלות שם על אבנים. יתכן שיעמדו כבר מוכנות ממבקרים קודמים.

اليونان– الأرثوذكس كانوا الطائفة المسيحية الأكبر في المجيدل، بعدهم كان الروم – الكاثوليك. عاش في القرية عدد صغير من اللوثيريين، أيضا.

من الواضح إنه تم ترميم الكنيسة مؤخرا، وبني حولها سور جديد. قبل الترميم الذي حدث مؤخرا، عانت الكنيسة من الإهمال لسنوات طويلة. جبر موسى ناصر وصف وضعها قبل أربعين سنة تقريبا، وهو من مواليد المجيدل عام ١٩١٩. أرسل ناصر سنة ١٩٣٣ إلى بيت الأيتام السوري في القدس، وفي نهاية الأمر كان مدير المدرسة اللوثيرية في بيت ساحور. بعد زيارته للقرية التي ولد فيها في السبعينيات من القرن العشرين تحدث عن قرميد مكسور، عن شبابيك وأبواب تم إغلاقها (ما عدا فتحة واحدة دون باب)، عن جدران مليئة بالشقوق والأوساخ، عن المذبح، وحائط الإيقونات والنقوش التي قلعت من مكانها، عن طبقة نفايات على الأرض وعن بقرات وضعت في داخل المبنى. في سنوات التسعين بادر لاجئون من المجيدل يسكنون في

חרף הרושם שיוצרים שרידיו הבנויים היחידים, אלמג'ידל לא היה כפר נוצרי, אלא כפר פלסטיני עם רוב מוסלמי. ב-1912, למשל, חיו בו 657 תושבים מוסלמים ו-196 נוצרים. אולם את המסגד, בניגוד לכנסיות, הרסה ישראל. על פי מקור אחד עמד המסגד במקום בו נמצא עכשיו המרכז המסחרי של מגדל העמק. 2 כדי להגיע אליו נמשיך כ-300 מטרים על שדרות הבנים בכיוון מערב, עד לכיכר העיר.

תושבי אלמג'ידל הנוצרים השתייכו ברובם לחמולת אלכסברה, ואילו המוסלמים השתייכו לארבע חמולות. שתיים מהן, דאר ווקד ואללוובנה, ישבו בכפר במשך דורות, והכפר אכן מתועד במפקד האוכלוסין העות'מני ב-1596 עם 22 תושבים; החמולה השלישית, אלברבירה, כנראה ממקור

الناصرة إلى ترميم الكنيسة. واليوم يتزوج فيها أبناء وبنات القرية. إذا أردتم رؤية الكنيسة والساحة التي تحيطها بشكل أفضل بإمكانكم أن تسيروا حول السور حتى الواجهة الخلفية والصعود هناك على أحجار. من الممكن أن تكون الأحجار هناك وقد خلفها زائرون سابقون.

على الرغم من الانطباع الذي تخلفه بقايا البنايات الوحيدة، فان المجيدل لم تكن قرية مسيحية، وإنما قرية فلسطينية مع أغلبية مسلمة. في ١٩١٢ مثلا، عاش فيها ٦٥٧ مواطنا مسلما و١٩٦ مسيحيا. ولكن المسجد، على خلاف الكنائس، قامت إسرائيل بهدمه 2. بحسب مصدر واحد فان المسجد كان في المكان الذي يتواجد عليه المركز التجاري اليوم. لكي نصل اليه نستمر حوالي ٣٠٠ م في سدروت هبنيم باتجاه الغرب، حتى دوار المدينة.

في سنة ١٩٢٥ انتخب سكان المجيدل لأول مرة مجلسا محليا. المهمة الأولى التي قام بها المجلس كانت وضع إضاءة على طول شوارع القرية.

צפון־אפריקאי, הגיעה לכפר במאה ה-18 או ה-19; הרביעית, אלמצרוה ("המצרים"), מקורה בחיילי אברהים פחה שנותרו במקום אחרי סיום השלטון המצרי ב-1841. פרנסתו העיקרית של הכפר באה מטחנת קמח ששירתה את כפרי הסביבה, וביניהם גם את נהלל, המושב הראשון בארץ, שהוקם ב-1921. בשנת 1925 בחרו תושבי אלמג'ידל לראשונה מועצה מקומית. המשימה הראשונה בה עסקה היתה התקנת תאורה לאורך כבישי הכפר.

سكان المجيدل المسيحيون انتموا في غالبيتهم لحمولة الكسابرة، في حين أن المسلمين انتموا إلى ٤ حمائل. اثنتان منها: دار واكد واللوابنة، سكنوا القرية على أجيال، والقرية يرد ذكرها بالفعل في التعداد السكاني العثماني في ١٥٩٦ مع ٢٢ مواطنا، الحمولة الثالثة البريرة، على ما يبدو في الأصل من شمال أفريقيا، وصلت إلى القرية في القرن الـ ١٨ أو الـ ١٩، الرابعة المصاروة، مصدرها من جنود إبراهيم باشا الذين بقوا في المكان بعد نهاية الحكم المصري في ١٨٤١. مصدر المعيشة الأساسي للقرية كان طاحونة القمح والتي خدمت قرى المنطقة، وبينها نهلال، أيضا، المستوطنة الأولى في البلاد والتي أقيمت عام ١٩٢١. في سنة ١٩٢٥ انتخب سكان المجيدل لأول مرة مجلسا محليا. المهمة الأولى التي قام بها المجلس كانت وضع إضاءة على طول شوارع القرية.

עיריית מגדל העמק אינה מתכחשת להקמת העיר על חורבות אלמג'ידל. הכנסיות מסומנות במפת העיר, ובאתר האינטרנט של העירייה נפתח הפרק על תולדות העיר במילים אלה:

> ראשיתה של העיר בכפר הערבי מוג'ידל. כפר, שבו התגוררו כ-1300 נפש, חלקם הגדול מוסלמים, ומיעוטם, כ-200 איש, נוצרים. רובם עסקו בחקלאות והיו אנשים שוחרי שלום. היחסים בין תושבי הכפר ויישובי הסביבה היהודיים היו תקינים. אומנם, כפעם בפעם התעוררו חילוקי דעות ביחס לשטחי קרקע ומרעה, אבל אלה נפתרו בהבנה הדדית, ואף בחאפלות משותפות. המתח התעורר בין שני העמים, כאשר ועדת החלוקה של או"ם החליטה ב-1947 על חלוקתה של ארץ ישראל.

بلدية مجدال هعيمك لا تنكر حقيقة قيام المدينة على أنقاض المجيدل. الكنائس تظهر في خريطة المدينة، وفي موقع البلدية على الانترنت يبدأ الفصل حول تاريخ المدينة في الكلمات التالية:

> بداية المدينة في القرية العربية المجيدل. قرية، سكنها حوالي ١٣٠٠ نسمة، غالبيتهم مسلمون، وأقلية، حوالي ٢٠٠، مسيحيون. غالبيتهم عملوا في الزراعة وكانوا مسالمين. العلاقات بين سكان القرية وسكان المنطقة اليهود كانت سوية. ولكن، أحيانا كانت هنالك خلافات حول مساحة الأرض والمرعى، ولكن هذه الخلافات كانت تجد حلولا بتفاهم متبادل، وحتى في احتفالات مشتركة. ظهر التوتر بين الشعبين حين قررت لجنة الأمم المتحدة للتقسيم في ١٩٤٧ تقسيم أرض إسرائيل.

بلدية مجدال هعيمك لا تنكر حقيقة قيام المدينة على أنقاض المجيدل.

בהמשך תיאור הלחימה מדגישה העירייה שהמוח'תאר וזקני הכפר התנגדו, לשווא, לאימוני הנשק של הצעירים, אך בסופו של דבר, כך נכתב,

> כיבוש הכפר הערבי מוג'ידל הניח את היסוד הראשון למגדל העמק. עקרונות אחדים עמדו ביסודה של החלטת הממשלה להקים את הישוב. בראש ובראשונה עמדה לפני המוסדות המיישבים שאלת פיזור האוכלוסיה בארץ, שלא הכל יתרכזו באיזור המרכז, ועוד יותר מזה היתה הבעיה בוערת, כאז כן היום - ייהוד הגליל.

فيما بعد وفي وصف القتال تبرز البلدية ان المختار وشيوخ القرية عارضوا، دون جدوى، تدرب الشبان على الأسلحة، ولكن في نهاية الأمر، هكذا كتب

> احتلال القرية العربية المجيدل وضع حجر الأساس الأول لمجدال هعيمك. عدة اعتبارات كانت وراء قرار الحكومة إقامة البلدة. في مركز الاعتبارات كانت هنالك مسألة انتشار السكان في البلاد، لكي لا يكون تركيز في منطقة المركز، وأكثر من ذلك فان المشكلة كانت ملحة في السابق كما اليوم– تهويد الجليل.

לנקודה הבאה בסיור ניתן להמשיך ברכב או ברגל, באותה הדרך: בכיכר העיר, ליד המרכז המסחרי, פונים ימינה (צפונה) לשדרות שאול עמור. בצומת ה-T שבקצה הכביש פונים שמאלה (מערבה) לכביש מספר 75, לכיוון חיפה. כעבור קילומטר וחצי פונים ימינה אל תוך יער כפר החורש, ואחרי כ-300 מטרים, לפני שער אתר "מקורות" פונים שמאלה על פי השילוט "עין תמרת".

للنقطة التالية في المسار بالإمكان الوصول بالسيارة أو على الأرجل، في الطريق ذاتها: في دوار المدينة، بجانب المركز التجاري، نتوجه الى اليمين (شمالا) لسدروت شاؤول عمور. في مفرق ألـ T في نهاية الطريق، نتجه يسارا (غربا) لشارع رقم ٧٥، باتجاه حيفا. بعد كيلومتر ونصف نتجه إلى اليمين إلى داخل حرش كفار هحورش، وبعد ٣٠٠ م، قبل بوابة موقع «مكوروت» نتجه يسارا حسب اللافتة «عين تمرات».

עיריית מגדל העמק אינה מתכחשת להקמת העיר על חורבות אלמג'ידל.

מעלול:
שרידי כפר ביער קק"ל

כ-400 מטרים אחרי הפנייה רואים בצד שמאל מבנה אבן עם שרידי תעלה. תעלה זו הובילה הנה מים מעין תמרת. 3 אל עין תמרת עצמה מגיעים דרך שביל רגלי, שאליו נפנה שמאלה מטרים ספורים אחרי המבנה (את הרכב אפשר להשאיר בשולי הכביש). השביל הזה, כמו גם השביל אליו נגיע בהמשך, יהיה אולי סגור באמצעות גדר תיל המיועדת למנוע מפרות לצאת ממקום המרעה שלהן (ולא לעצור מטיילים). אלה הם שבילים רשמיים מסומנים, ובדרך כלל יש נקודה בה ניתן לפתוח את הגדר בקלות.

עין תמרת היתה מקור המים של הכפר הסמוך לאלמג'ידל – מעלול. הכפר הפלסטיני מעלול היה המשכו של הכפר היהודי מהלול, שהתקיים כאן בימי המשנה והתלמוד. הכפר מזוהה גם עם העיר המקראית נהלל בנחלת שבט זבולון, שנזכרת ביהושע יט, טו, ביהושע כא, לה ובשופטים א, ל. ל.

معلول:
بقايا قرية في غابة ألـ«كيرن كييمت»

٤٠٠ م بعد الدخول نرى من جهة اليسار مبنى حجريا مع بقايا قناة ماء. 3
هذه القناة نقلت الماء من عين تمرات. إلى عين تمرات نفسها نصل عن طريق مسار مشي، والذي نتوجه إليه إلى اليسار أمتار قليلة بعد المبنى (بالإمكان ترك السيارة على جانب الطريق). هذا المسار، مثل المسار الذي سنصله لاحقا، سيكون ربما مغلقا بواسطة أسلاك شائكة لمنع الأبقار من الخروج من مرعاها (وليس للإيقاف المتنزهين). هذه مسارات رسمية يشار إليها، وعادة هنالك نقطة بالإمكان فيها فتح الحاجز بسهولة.

عين تمرات كانت مصدر الماء للقرية المجاورة المجيدل– معلول. القرية الفلسطينية معلول كانت استمرارية للقرية اليهودية مهلول، والتي كانت هنا زمن المشناه والتلمود. القرية معروفة أيضا مع البلدة الموروث اليهودي نهلال في منطقة سبط زبولون المذكورة في سفر يهوشع ١١، وفي

זוהי הסיבה שבעטיה המושב שהוקם ב-1921 בסמוך נקרא "נהלל" – אחד ממקרים רבים שבהם נבחר עבור יישוב יהודי חדש שם מקראי. הבחירה נועדה לציין חזרה אל מקום שבו החיים הופסקו כביכול עם הכיבוש הרומי או הכיבוש המוסלמי.

נראה שהחיים המשיכו בפועל דווקא בנהלל-מהלול-מעלול: שם המקום עבר אמנם שינויים קלים בהתאם לשפות המשתנות של יושביו, וסביר להניח שחלק מהתושבים היהודים התנצרו תחת השלטון הביזנטי והתאסלמו תחת השלטון המוסלמי, אולם הספרות מלמדת על המשכיות של היישוב לאורך הדורות.

سفر القضاة أ. وهو الدافع من وراء إقامة الموشاب نهلال في العام ١٩٢١ في المنطقة. واحد من الحالات التي تم فيها اختيار أسم من الموروث الديني لبلدة يهودية.

الهدف من هذا الاختيار هو العودة إلى المكان الذي توقفت فيه الحياة مع الاحتلال الروماني أو الاحتلال الإسلامي. يبدو أن الحياة استمرت في الواقع بالذات في نهلال-مهلول-معلول: هناك مر المكان بتغييرات طفيفة في الواقع وفقا للغات سكانه المتغيرة، ومن الممكن ان نفترض أن قسما من السكان اليهود تنصروا تحت الحكم البيزنطي وتأسلموا تحت الحكم الإسلامي، ولكن الأدبيات تعلّمنا عن استمرارية الاستيطان على مرّ الأجيال.

נראה שהחיים המשיכו בפועל דווקא בנהלל-מהלול-מעלול: שם המקום עבר אמנם שינויים קלים בהתאם לשפות המשתנות של יושביו, וסביר להניח שחלק מהתושבים היהודים התנצרו תחת השלטון הביזנטי והתאסלמו תחת השלטון המוסלמי, אולם הספרות מלמדת על המשכיות של היישוב לאורך הדורות.

עצי תאנה גדולים מצלים על עין תמרת, ומעידים יחד עם עצי זית ועץ תות על חקלאות הבוסתנים הפלסטינית.

أشجار تين كبيرة تظلل عين تمرات، وتشهد معا مع أشجار الزيتون والتوت على زراعة البساتين الفلسطينية.

الماشية في القرية كانت متنوعة، قال عارف إسماعيل: «هناك أناس كان لديهم الكثير من القطعان. عائلة إبراهيم صلاح امتلكت أكبر قطعان من الماعز الأسود. لأبي صلاح كان أربعة أو خمسة جمال. لشخص واحد أو اثنين كانت بقرة».

يبدو أن الحياة استمرت في الواقع بالذات في نهلال - مهلول - معلول: هناك مر المكان بتغييرات طفيفة في الواقع وفقا للغات سكانه المتغيرة، ومن الممكن ان نفترض أن قسما من السكان اليهود تنصروا تحت الحكم البيزنطي وتأسلموا تحت الحكم الإسلامي، ولكن الأدبيات تعلمنا عن استمرارية الاستيطان على مرّ الأجيال.

חוזרים אל שער אתר "מקורות", ועולים ברגל בשביל המקיף את מחנה חיל האוויר הגדול מצד ימין. כעבור כ-300 מטרים מגיעים אל מפגש דרכים. פונים בו שמאלה, על שביל העולה במתינות. חולפים בצד שמאל על פני בית קברות, אשר אליו נתייחס יותר בדרך חזרה.

כמה עשרות מטרים אחרי בית הקברות נראה בצד ימין של הדרך בית אבן, שמחצית החזית שלו נהרסה ומעבר לקיר ההרוס נחשף חלל הבניין. במחצית החזית שנותרה נמצא חלון עם תריס עץ פתוח. מבנה זה היה המסגד של מעלול 4. פליטי הכפר ניסו לפני זמן מה לשפץ אותו, אך העבודות נעצרו על ידי קק"ל. כרגע מתנהל מאבק משפטי בין עמותת עקורי מעלול לבין מדינת ישראל על שיפוץ המסגד. המסגד עומד היום באמצע יער, ולא נותר שריד עומד מבתי המגורים שעמדו מסביב. בסך הכול היו במעלול 184 בתים, בהם חיו ערב הנכבה כשמונה מאות איש.

نعود إلى بوابة موقع «مكوروت»، ونصعد مشيا على الأقدام المسار الذي يحيط معسكر سلاح الجو الكبير من جهة اليمين. بعد حوالي ٣٠٠ م نصل إلى ملتقى طرق. نتجه فيه إلى اليسار، على مسار يصعد باتزان. نمر من جهة اليسار بمقبرة (النقطة ٣ في الخريطة)، والتي سنتطرق إليها لاحقا في طريق العودة.

عشرات الأمتار بعد المقبرة نرى من جهة اليمين بيت حجر، نصف واجهته الأمامية مهدومة ومن وراء الحائط المهدم يطل فضاء المبنى. في نصف الواجهة المتبقية يتواجد شباك مع مصراع خشبي مفتوح. هذا المبنى كان مسجد معلول 4. لاجئو القرية حاولوا قبل فترة ما ترميمه ولكن «كيرن كييمت أوقفت العمليات. حاليا، هنالك نضال قانوني حول ترميم المسجد بين جمعية مهجري معلول ودولة إسرائيل. يقف المسجد اليوم في وسط الحرش ولم يبقَ أي اثر للبيوت السكنية التي كانت حوله. كان هنالك ١٨٤ بيتا في معلول، عاش فيها حوالي ٨٠٠ شخص قبل النكبة.

ב–1948, מספרם של תושבי מעלול היה פחות ממחצית מספר התושבים באלמג'ידל; אולם במפקד האוכלוסין העות'מני מ–1596 היה היחס הפוך: 77 תושבים במעלול מול 22 באלמג'ידל. במאה ה–19 גדלה אוכלוסיית מעלול פחות מאוכלוסיית אלמג'ידל, אולי משום שהכפר לא נמצא על ציר תחבורה ראשי. באותה תקופה הגיע היקף האוכלוסייה בכפר ל–300 נפש בקירוב, ב–1922 הסתכם מספר תושביו ב–346, וב–1948, כאמור, בכשמונה מאות –חלקם מוסלמים וחלקם נוצרים קתולים ויוונים-אורתודוקסים.

في ١٩٤٨، كان عدد سكان معلول أقل من نصف عدد سكان المجيدل، ولكن في تعداد السكان العثماني من ١٥٩٦ كان العلاقة معكوسة: ٧٧ ساكنا في معلول مقابل ٢٢ في المجيدل. في القرن التاسع عشر كبر عدد سكان معلول أكثر من المجيدل، ربما لأن القرية لم تكن متواجدة على محور مواصلات رئيسي. في تلك الفترة وصل عدد السكان إلى حوالي ٣٠٠ نسمة وفي ١٩٢٢ وصل عدد السكان إلى ٣٤٦، وفي ١٩٤٨، حوالي ٨٠٠– قسم منهم مسلمون وقسم آخر مسيحيون كاثوليكيون ويونانيون أرثوذكس.

ממשיכים לעלות על הגבעה. לא להיבהל מכלבי השמירה של המחנה הצבאי! הם עשויים אמנם לצאת מביתניהם ולנבוח כאשר שומעים שמישהו מתקרב, אולם הם נמצאים בצדה השני של גדר המחנה וקשורים לחבלים המאפשרים להם לרוץ רק לאורך הגדר, הלוך וחזור אל הביתן שלהם.

نستمر في الصعود على التلة. لا تفزعوا من كلاب الحراسة في معسكر الجيش! من الممكن أن تخرج من بيوتها والنباح عندما يسمعون اقتراب أحدهم، ولكنهم موجودون في الجهة الثانية من الجدار ومربوطون بحبال تمكنهم من الجري فقط على طول الجدار، ذهابا وإيابا إلى بيوتها.

כאשר מרימים מצלמה מעל החלון אפשר לראות שהקירות הפנימיים צבועים מחדש בלבן ושיש עליהם גם ציורים. הכנסייה נראית מוכנה לשימוש, ויתכן שמתקיימים בה מפעם לפעם טקסים.

פתאום, כמו פנטום בין העצים שנטעה הקק"ל, נחשף על הגבעה מבנה כנסייה בעל כיפה עם שני מגדלי פעמונים. זאת היתה הכנסייה הקתולית של מעלול 5 . הכנסייה שופצה, כמו גם הבית הסמוך, ששימש אולי את הכומר. בשיפוץ זכתה הכנסייה בדלתות חדשות ובתריסים חדשים, המונעים מהמטייל להציץ פנימה. חלון חצי עגול מעל הדלת הצדדית נותר פתוח, להוציא רשת למניעת כניסת יונים. כאשר מרימים מצלמה מעל החלון אפשר לראות שהקירות הפנימיים צבועים מחדש בלבן ושיש עליהם גם ציורים. הכנסייה נראית מוכנה לשימוש, ויתכן שמתקיימים בה מפעם לפעם טקסים. ברחבה לפניה, על מה שנראה כמו בור מים, הוקמה אבן מזבח מאולתרת ועליה צלב.

فجأة، مثل الشبح بين الأشجار التي غرستها «كيرن كييمت»، يطلّ على التلة مبنى كنيسة مع قبة وبرجي أجراس 5 . هذه كانت كنيسة معلول الكاثوليكية. رممت الكنيسة وكذلك البيت المجاور، الذي استخدمه الكاهن ربما. في الترميم حظيت الكنيسة بأبواب ومصارع جديدة تمنع المتنزه من الإطلال إلى الداخل. شباك نصف دائري فوق الباب الجانبي بقي مفتوحا، ما عدا شبكة لمنع الحمام من الدخول. عند رفع الكاميرا فوق الشباك بالإمكان رؤية الجدران الداخلية المطلية بالأبيض مجددا وعليها رسومات، تبدو الكنيسة جاهزة للاستعمال، وربما تجري فيها مراسيم من مرة إلى أخرى. في الباحة أمامها، على ما يبدو بئر ماء، أقيم حجر مذبح مؤقت وعليه صليب.

במרחק כמה עשרות מטרים משם, על פסגת הגבעה, עומדת הכנסייה האורתודוקסית שגם היא שופצה לאחרונה. בקיץ 2009 עדיין אפשר היה

على بعد بضع عشرات الأمتار من هناك، على قمة التلة، تقف الكنيسة الأرثوذكسية والتي تم ترميمها مؤخرا، أيضا. في صيف ٢٠٠٩ كان لا زال

عند رفع الكاميرا فوق الشباك بالإمكان رؤية الجدران الداخلية المطلية بالأبيض مجددا وعليها رسومات، تبدو الكنيسة جاهزة للاستعمال، وربما تجري فيها مراسيم من مرة إلى أخرى.

להציץ פנימה דרך אחד החלונות, אך בינתיים הם נחתמו. באותה עת היה קיר האיקונות של כנסייה זו מטויח בצבע לבן, ועל הקירות הצדדיים נתלו תמונות של איקונות. הצלב לפני קיר האיקונות היה עטוף בפלסטיק, מטאטא נשען על הקיר, בקבוקים ריקים היו מפוזרים על הרצפה המלוכלכת. עם השנים נפל הטיח מהתקרה, ואבניה נחשפו.

כאשר מסתובבים מסביב לכנסייה האורתודוקסית רואים בורות, שרידי קירות בגובה שלוש-ארבע שורות אבנים, ואבנים מסותתות בודדות. למעשה, היער מלא באבנים מבתי מעלול. שלט שהוצב לפני רחבת הכנסייה הקתולית על ידי קק"ל, המועצה האיזורית עמק יזרעאל ומשרד התיירות מציין שכאן כנסייה אורתודוקסית וכנסייה קתולית שהן, יחד עם מספר קברים, השרידים היחידים של הכפר מעלול, שתושביו נטשו אותו ב-1948.

נראה שבמחצית הראשונה של שנת 1948 המלחמה פחות או יותר פסחה על מעלול, אשר, בניגוד לאלמג'ידל, לא נמצא ליד ציר תנועה בעל

بالإمكان النظر إلى الداخل عن طريق أحد الشبابيك، ولكن تم إغلاقهم في هذه الأثناء. في ذلك الوقت كان حائط الأيقونات مقصورا بالأبيض، وعلى الحيطان الجانبية علقت صور لأيقونات. الصليب أمام حائط الأيقونات كان ملفوفا بالبلاستيك، مكنسة متكئة على الحائط، زجاجات فارغة كانت مبعثرة على الأرض الوسخة. مع مرور السنوات، سقطت القصارة من السقف، وظهرت الحجارة.

حين ندور حول الكنيسة الأرثوذكسية نرى آبارا وبقايا جدران على علو ٣-٤ أحجار، وأحجارا مرصوفة. في الحقيقة الحرش مليء بأحجار من بيوت معلول. لافتة وضعتها «كيرن كييمت»، المجلس الإقليمي عيمق يزراعيل ووزارة السياحة أمام ساحة الكنيسة الكاثوليكية، تشير إلى وجود كنيسة ـرثوذكسية وأخرى كاثوليكية، وهما، بالإضافة إلى عدد من القبور، الآثار الوحيدة لقرية معلول، التي غادرها سكانها عام ١٨٤٨.

يبدو انه في النصف الأول من سنة ١٩٤٨ لم تصل الحرب تماما إلى معلول، والتي، بعكس المجيدل،

هذه كانت المقبرة الإسلامية التابعة لمعلول. عدد من الشواهد، قليل منها مع كتابات، بقيت إلى جانب شظايا الشواهد.

חשיבות אסטרטגית. אך תוכניות ההנהגה הציונית לגבי האיזור, שעל פי תוכנית החלוקה של האו"ם אמור היה להיכלל במדינה הערבית, כבר התבררו. באפריל 1948 הצהיר דוד בן גוריון: "לא נוכל לעמוד במערכה אם לא נאכלס, תוך כדי המלחמה, את הגליל העליון והתחתון, המזרחי והמערבי, את הנגב וסביבות ירושלים, ולו גם באופן מלאכותי – באופן צבאי. [...] המלחמה תביא בעקבותיה גם שינוי גדול בחלוקת האוכלוסייה הערבית." בפגישה ב-22 באפריל 1948 עם יוסף ויץ, האחראי לרכישת קרקעות מטעם קק"ל, הודיעו מפקדי ה"הגנה" על נכונותם להעמיד כוח אדם וציוד להקמת ששה יישובים חדשים על אדמה בבעלות יהודית או לא־ערבית, וביניהם אדמות סמוכות למעלול. כך, מייד לאחר קום המדינה, ב-21 ביוני 1948, הוקם על אדמות מעלול היישוב תימורים, שעבר ב-1954 לאיזור באר טוביה, ובמקומו הוקם ב-1981 היישוב תמרת.

لم تقع بجانب محور مواصلات ذو مكانة إستراتيجية. ولكن مخططات القيادة الصهيونية للمنطقة، والتي بحسب خطة التقسيم التابعة للأمم المتحدة كانت من المفروض أن تكون تابعة للدولة العربية، ظهرت بشكل جلي. في نيسان ١٩٤٨ أعلن بن جوريون:«لن نستطيع الصمود في المعركة، إن لم نقم بتوطين، في خضم الحرب، الجليل الأعلى والأسفل، الشرقي والغربي، النقب وضواحي القدس، ولو كان ذلك حتى بشكل اصطناعي- بشكل عسكري. (...) الحرب ستسفر عن تغيير كبير في التقسيم السكاني للعرب.» في اجتماع في ٢٢ نيسان مع يوسف فايتس، المسؤول عن شراء الأراضي من «كيرن كييمت»، أعلن ضباط الـ«هجاناة» عن استعدادهم لوضع قوى عاملة ومعدات من أجل إقامة ستة مستوطنات جديدة على أراض بملكية يهودية أو غير عربية، ومن بينها أراض مجاورة لمعلول. وهكذا، فور قيام الدولة، في ٢١ حزيران ١٩٤٨، أقيمت المستوطنة «تيموريم» على أراضي معلول، الذي انتقلت في ١٩٥٤ إلى منطقة بئير طوبيا، وأقيمت مستوطنة «تمرات» عام ١٩٨١.

ב-15 ביולי 1948 נכבש מעלול על ידי הצבא הישראלי, שעות ספורות לפני כיבוש אלמג'ידל. כל תושביו נאלצו לעזוב ובתיהם נהרסו. פליטי מעלול התיישבו בעיקר בנצרת וביפיע, שם רצו לבחירות המקומיות כ"מפלגת פליטי מעלול".

בדרך חזרה אל שער אתר "מקורות" חולפים שוב ליד שרידי בית הקברות 6 . זה היה בית הקברות המוסלמי של מעלול. מספר מצבות, מעטות מהן עם כתובות, נותרו בו, לצד שברי מצבות. בית הקברות הנוצרי, אותו לא רואים מכאן, נמצא בתוך שטח בסיס חיל האוויר. במהלך שנים ביקשה מהצבא תושבת כפר כנא סלוה סאלם קובאטי היתר לבקר את קבר אביה בבית קברות זה. סלוה סאלם קובאטי מעולם לא הכירה את אביה, פרס סאלם, אשר נהרג במרץ 1948 כאשר אמה כבר נשאה אותה בבטנה. היא נולדה ביולי, שבועיים אחרי שאמה ומשפחתה, יחד עם שאר תושבי מעלול, הפכו לפליטים. ב-2008 נודע הסיפור לעיתון "הארץ", שהגיש שאילתא בעניין לצבא. לבסוף התברר שהצבא תומך באישור בקשתה של קובאטי, אך העניין הועבר להחלטת שר הביטחון. במשרד הביטחון נמנעו מלענות בחיוב, מחשש לתקדים.

זה היה בית הקברות המוסלמי של מעלול. מספר מצבות, מעטות מהן עם כתובות, נותרו בו, לצד שברי מצבות.

في ١٥ تموز ١٩٤٨ احتل الجيش الإسرائيلي معلول، ساعات قليلة قبل احتلال المجيدل. اضطر جميع سكان معلول المغادرة وتم هدم بيوتهم. لاجئو معلول استوطنوا بالأساس في الناصرة ويافة الناصرة، هناك ترشحوا للانتخابات المحلية في «حزب لاجئي معلول».

في طريق العودة إلى بوابة موقع «مكوروت» نمر مجددا أمام بقايا المقبرة 6 . هذه كانت المقبرة الإسلامية التابعة لمعلول. عدد من الشواهد، قليل منهم مع كتابات، بقوا إلى جانب شظايا الشواهد. المقبرة المسيحية، والذي لا يمكن رؤيته من هنا، يتواجد في داخل معسكر سلاح الجو. لسنوات طالبت سلوى سالم قبطي مواطنة من كفر كنا تأشيرة لزيارة قبر والدها في هذه المقبرة. سلوى لم تعرف والدها، فارس سالم، الذي مات في آذار ١٩٤٨ حين كانت أمها حبلى بها. ولدت في تموز، أسبوعين بعد ان تحولت والدتها وعائلتها مع جميع سكان معلول إلى لاجئين. في ٢٠٠٨ عرفت صحيفة «هآرتس» عن الموضوع وقامت بتقديم مساءلة في موضوع للجيش. في النهاية تبين إن الجيش يدعم قبول طلب قبطي، ولكن تم نقل الطلب إلى وزير الأمن. في وزارة الأمن خافوا من الاستجابة للطلب خوفا من أن تكون سابقة.

// מקורות //

אטלס הזהב (2011). הוצאת מפה: מפת הכבישים בעמ' 16 ומפת מגדל העמק בעמ' 146

מפת יער כפר החורש באתר קק"ל: www.kkl.org.il

מוריס בני (1991), **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1949–1947**, תל־אביב: עם עובד.

// المصادر //

الأطلس الذهبي (٢٠١١)، خارطة الشوارع ص ١٦ وخارطة مجدال هعيمق ص ١٤٦،

خارطة كفار هحورش في موقع كيرن كييمت: www.kkl.org.il

موريس بيني (١٩٩١)، **ولادة مشكلة اللاجئين الفلسطينيين، ١٩٤٧ – ١٩٤٩**، تل أبيب: عام عوفيد.

Pappe Ilan (2007), **The Ethnic Cleansing of Palestine**, Oxford.

Nassar, Jaber Mussa (1997), **Al-Mujeidel. Wo ist mein Dorf? Die Geschichte eines palästinensischen Lutheraners und seines verschwundenen Dorfes**, manuscript.

www.migdal-haemeq.muni.il | www.palestineremembered.com

הכנסייה האורתודוקסית של אלמג׳ידל // الكنيسة الأرثوذكسية في المجيدل

5

מִכְּפַר לאם (הבונים) לאלטנטורה (דור) //
סיור בכפרי חוף הכרמל

من كُفر لام (هبونيم) للطنطورة (دور) //
جولة في قرى ساحل الكرمل

כתבה // נגה קדמן
كتبت // نوغا كدمن
צילמה // אלישבע סמית
تصوير // اليشيبع سميت

מבין כעשרה כפרים פלסטיניים ששכנו עד 1948 באיזור חוף הכרמל, ועשרות ששכנו בין תל־אביב לחיפה, נותרו כיום רק שניים – פורידיס וג'סר אלזרקא. בסיור הזה נבקר שני כפרים ששמותיהם כבר לא מופיעים על מפת ישראל, שתושביהם נעקרו מהם, ושבתיהם נהרסו ברובם, בידי מדינת ישראל. המסלול מתחיל בכפר לאם – מושב הבונים של היום – יורד לשמורת הטבע בחוף הבונים, ממשיך דרומה בשמורה לאורך החוף המפורץ, ומגיע לכפר אלטנטורה, עליו נמצאים כיום כפר הנופש דור וקיבוץ נחשולים. המסלול בנוי כסיור רגלי, אם כי ניתן לקצרו ולנסוע ברכב בין שני הכפרים, תוך דילוג על ההליכה הרגלית בשמורה.

כפר לאם كفر لام

מספר תושבים בשנת 1945 // 340	عدد السكان في العام ١٩٤٥ // 340
מספר בתים בשנת 1931 // 50	عدد البيوت في العام ١٩٣١ // 50
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות (דגנים, מטעי פרי, גידול בעלי חיים)	مصادر المعيشة الاساسية حتى ١٩٤٨ // الزراعة (الحبوب والكروم وتربية المواشي)
בתי ספר // בית ספר יסודי לבנים נבנה בכפר ב-1882, אך נסגר בתקופת המנדט.	مدارس في القرية // مدرسة ابتدائية للبنين بٌنيت في القرية العام ١٨٨٢ وأغلقت إبان الانتداب
אתרי דת // מסגד (נהרס)	مواقع دينية // المسجد (هُدم)
תאריך כיבוש // 15-16 ביולי 1948	تاريخ احتلاله // ١٥–١٦ تموز ١٩٤٨
היכן נמצאים הפליטים // ירדן, תימן, ונצואלה.	أين يتواجد اللاجئون منها اليوم // الأردن واليمن وفنزويلا.

יישובים יהודיים על אדמות הכפר // מושב הבונים, מושב עין איילה.	مستوطنات يهودية على أراضي القرية // موشاب هبونيم وموشاب عين أيالة
יישובים פלסטיניים קרובים // אלסרפנד, ח'רבת אלמנארה, אלסואמיר, עין ע'זאל, אלטנטורה	قرى فلسطينية قريبة // السرفند وخربة المنارة السوامير وعين غزال والطنطورة.

من بين نحو عشر قرى فلسطينية كانت حتى العام ١٩٤٨ في منطقة ساحل الكرمل، وعشرات التي كانت قائمة بين تل أبيب وحيفا، بقي منها اليوم قريتان ـ الفريديس وجسر الزرقاء. سنزور في هذه الجولة قريتين لا يظهر إسماهما على خريطة إسرائيل، هجّر أهلهما منهما وهُدمت معظم بيوتهما بأيدي دولة إسرائيل. تبدأ الجولة من كفر لام ـ موشاب هبونيم حاليا ـ تهبط إلى المحمية في شاطئ هبونيم وتواصل جنوبا على طول الساحل المليء بالخلجان وتصل إلى قرية الطنطورة حيث تقوم قريتا الاستجمام، دور وكيبوتس نحشوليم. الجولة تقوم على السير وإن كان بالإمكان تقصيرها والسفر في السيارة بين القريتين من خلال التنازل عن السير بالقدم عبر المحمية.

אלטנטורה الطنطورة

מספר תושבים בשנת 1945 // 1,490	عدد السكان في العام ١٩٤٥ // ١,٤٩٠.
מספר בתים בשנת 1931 // 202	عدد البيوت في العام ١٩٣١ // 202
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות (בעיקר דגנים, וגם ירקות, בננות, הדרים זיתים), דיג, עבודה כפועלים בחיפה	مصادر المعيشة الاساسية حتى ١٩٤٨ // الزراعة (بالأساس الحبوب والخضروات والموز والحكضيات والزيتون) صيد الأسماء والعمل بالأجرة في حيفا
בתי ספר // בית ספר יסודי לבנים נבנה בכפר ב-1889 ובית ספר לבנות נבנה ב-1937-38.	مدارس في القرية // مدرسة ابتدائية للبنين بُني في العام ١٨٨٩ ومدرسة للبنات بنيت في العام ١٩٣٧– ٣٨.
אתרי דת // קבר השיח' עבד אלרחמן אלבוג'ירמי.	مواقع دينية // قبر الشيخ عبد الرحمن البجيرمي.

תאריך כיבוש // 22-23 במאי 1948.	تاريخ احتلاله // ٢٢–٢٣ في أيار ١٩٤٨
היכן נמצאים הפליטים // הרוב הגדול במחנה הפליטים ירמוך שבסוריה. חלק במחנות פליטים ג'נין וטולכרם, וחלק בירדן. מעטים גרים בפורידיס (ישראל) וברמאללה (הגדה המערבית).	أين يتواجد اللاجئون منها اليوم // معظمهم في مخيم اليرموك في دمشق ـ سوريا. قسم منهم في مخيمات جنين وطولكرم وقسم في الأردن. قلة تعيش في الفريديس ورام الله.
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // קיבוץ נחשולים, מושב דור.	مستوطنات يهودية على أراضي القرية // كيبوتس نحشوليم وموشاب دور
יישובים פלסטיניים קרובים // כפר לאם, אלסרפנד, ח'רבת אלמנארה, אלסואמיר, עין ע'זאל	قرى فلسطينية قريبة // كفر لام والصرفند وخربة المنارة والسوامير وعين غزال

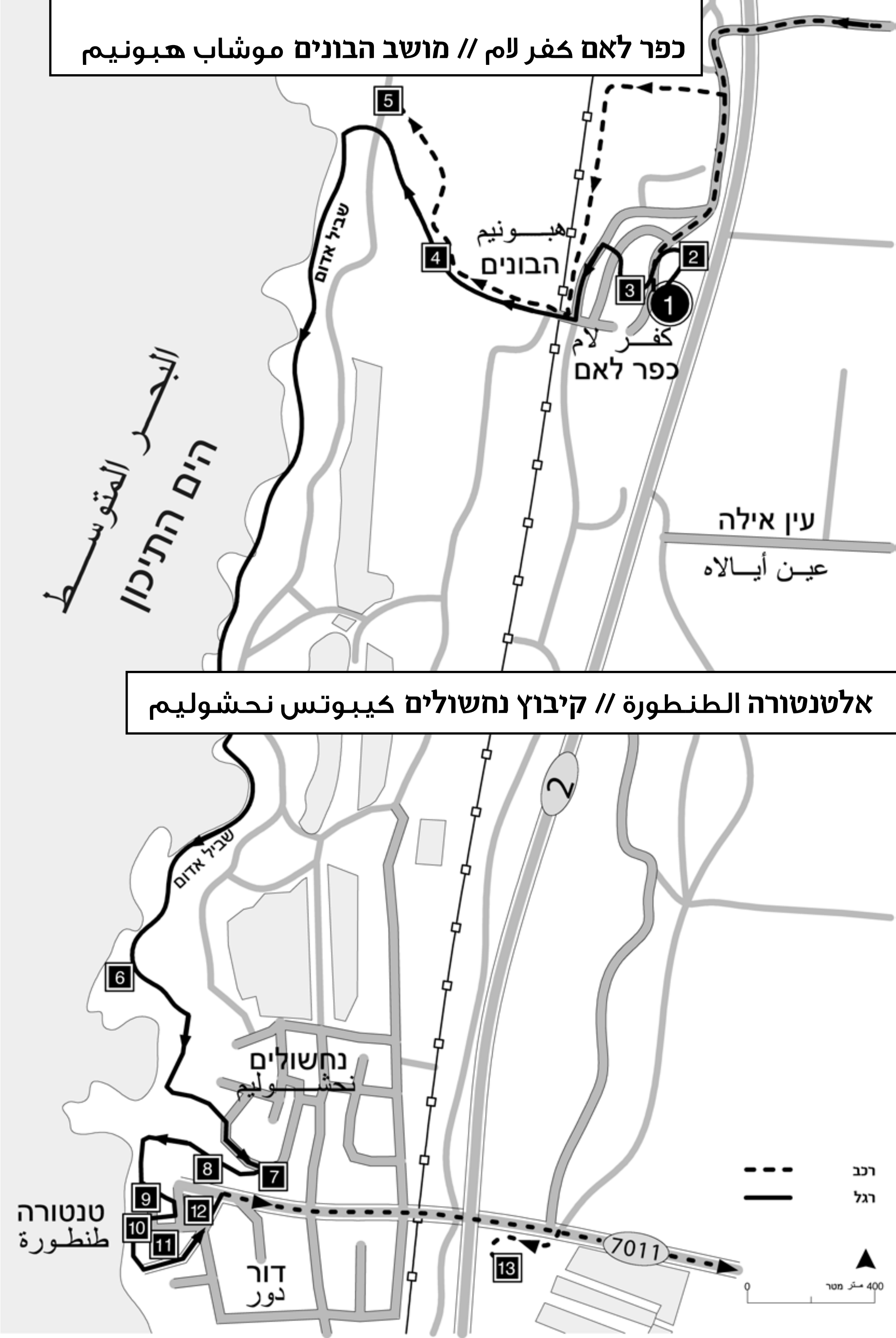
כפר לאם كفر لام // מושב הבונים موشاب هبونيم
5
4
هبـونيم
הבונים
3
2
1
كفـر لام
כפר לאם
שביל אדום
البحـر المتوسـط
הים התיכון
עין אילה
عيـن أيـالاه
אלטנטורה الطنطورة // קיבוץ נחשולים كيبوتس نحشوليم
2
שביל אדום
6
נחשולים
نحشـوليم
7
8
9
12
10
11
טנטורה
طنطـورة
דור
دور
13
7011
רכב
רגל
0
400 متر מטר

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול //

- חלופה 1: רגלי
- חלופה 2: משולב –מסלול רגלי בשני האתרים העיקריים ונסיעה ברכב ביניהם

نوع المسار //

- إمكانية ١ سيرًا
- إمكانية ٢ مدمج . مسار سيرا على الأقدام في الموقعين الأساسيين والسفر بالسيارة بينهما

נקודת מוצא //

הכיכר המרכזית במושב הבונים (ליד מזכירות המושב)

نقطة الانطلاق //

الساحة المركزية في موساب هبونيم (بجانب سكرتارية الموشاب)

נקודת סיום //

מגרש החניה של חוף דור/טנטורה

نقطة النهاية //

موقف السيارات في شاطئ دور/الطنطورة

הגעה ברכב //

נוסעים בכביש החוף הישן (כביש 4), כ-300 מטרים מצפון לצומת עופר פונים מערבה לכיוון הבונים. הכביש מתעקל דרומה, עד לכניסה למושב הבונים. נכנסים למושב ונוסעים לראש הגבעה, מקיפים כיכר רחבה וחונים מימין, מתחת לעצי שקמים.

الوصول بالسيارة //

نسافر على طرق الساحل القديمة (ش. ٤). حوالي ٣٠٠ متر شمال مفرق عوفر نتجه غربا جهة هبونيم. الطريق ينعطف باتجاه الجنوب إلى مدخل هبونيم حتى مدخل هبونيم. ندخل الموشاب ونسافر لراس التلة. نلتف حول ساحة واسعة ونتوقف إلى اليمين تحت أشجار الجمّيز.

הגעה בתחבורה ציבורית //

קווי אגד 202 מפרדס חנה, 222 מחדרה, 921 מתל־אביב ו-922 מנתניה עוצרים בכביש 4 במסעף הבונים בדרכם לחיפה או ממנה. המסעף במרחק של כשני קילומטרים ממושב הבונים, וניתן לחכות בו לטרמפים עם רכבים הנכנסים למושב.

الوصول في المواصلات العامة //

خط إيجد ٢٠٢ من برديس حنا، خط ٢٢٢ من الخضيرة، خط ٩٢١ من تل أبيب و ٩٢٢ من نتانيا تتوقف في شارع رقم ٤ في نحطة عبونيم في طريقها إلى حيفا أو منها. المحطة هي على بعد ٢ كيلومتر من هبونيم ويمكن الانتظار فيها لسيارات مارة قد تقلكم إلى داخل الموشاب.

אורך המסלול //

כ-8 קילומטרים כולל הליכה בשמורת החוף בין הכפרים; לחילופין, כ-4 קילומטרים לסיור רגלי בכפרים עצמם בלבד.

طول المسار //

حوالي ٨ كم بما فيها السير في المحمية الطبيعية على الشاطئ بين القريتين، أو ٤ كم سيرا على الأقدام في القريتين

משך המסלול //

כארבע-חמש שעות. לחילופין, אפשר לסייר כחצי שעה-שעה בכל אחד מן הכפרים, ללא ההליכה הרגלית לאורך החוף ביניהם.

مدة المسار //

من أربع إلى خمس ساعات. أو يُمكن التجوال لنصف ساعة في كل قرية من القريتين بدون السير على الشاطئ بينهما.

דרגת קושי //

קל–בינוני

درجة الصعوبة //

سهل . متوسط

מקום למלא בו מים //

מושב הבונים, מלון נחשולים, חוף דור

مكان للتزود بالماء //

موشاب هبونيم، نُزل نحشوليم، شاطئ دور

עונה מומלצת //

כל השנה. בקיץ מומלץ להביא בגד ים ולהתרענן במפרצי שמורת חוף דור-הבונים וחוף טנטורה. באביב פריחה של פרחי בר בשמורת החוף.

موسم مفضّل //

طيلة السنة. في الصيف نوصي بإحضار ملابس بحر للانتعاش في مياه خلجان محمية دور . هبونيم وشاطئ الطنطورة. في الربيع تتفتح الأزهار البرية في المحمية.

حسب قدامى السكان في هبونيم فقد اعتادوا أن يستعملوا أحجار الكركار من بيوت كفر لام المهجورة للبناء وللتجميل الخارجي.

נשים פעמינו למושב הבונים, ששוכן על גבעת הכורכר אשר עליה חיו עד 1948 תושביו הפלסטינים של כפר לאם. נעבור את שער הכניסה של המושב, וכ–150 מטרים אחריו נראה מימין קירות אבן גדולים משופעים, ומעליהם סלעים חצובים ושיחי צבר. אלה הן כמה מהמחצבות העתיקות שברכס הכורכר שבסביבות מושב הבונים, שפעלו בעיקר בתקופה הביזנטית. כמה מהן הוסבו למתקנים חקלאיים ולמערות קבורה.

נמשיך במעלה הגבעה באותו כביש. מימינו נראה שיחי צבר, משרידי כפר לאם, וגדרות בנויות אבני כורכר, שגם הן מקורן ככל הנראה באותו כפר. לדברי ותיקי הבונים, נהגו במושב להשתמש באבנים מבתי כפר לאם המרוקנים לצורכי בנייה ונוי. בראש הגבעה נגיע לכיכר רחבה, מוקפת אבני כורכר, שמעטרות גם את גינות הנוי הסמוכות. נקיף את הכיכר ונחנה מימין, מתחת לעצי שקמים גדולים 1. כאן נתחיל את הסיור הרגלי בכפר לאם / מושב הבונים.

نتوجّه إلى موشاب هبونيم الذي المقام على تلة الكركار التي عاش عليها حتى العام ١٩٤٨ سكان كفر لام الفلسطينيين. نتجاوز بوابة الموشاب، بعد نحو ١٥٠ مترا منه سنرى إلى اليمين جدران كبيرة مائلة من الحجارة ومن فوقها صخور مقطوعة وأشجار الصبار. هذه هي جزء من الكسارات القديمة في تلة الكركار حول موشاب هبونيم التي كانت تعمل بالأساس في الحقبة البيزنطية. قسم منها تحول إلى منشآت لأغراض زراعية ومغائر دفن للموتى.

نواصل السير صوب التلة صعودا في نفس الطريق. سنرى إلى اليمين أشجار الصبار من بقايا كفر لام، جدران مبنية من حجارة الكركار مصدرها كما يبدو القرية نفسها. حسب قدامى السكان في هبونيم فقد اعتادوا أن يستعملوا أحجار الكركار من بيوت كفر لام المهجورة للبناء وللتجميل الخارجي. في رأس التلة نصل إلى ساحة واسعة محاطة بأحجار الكركار التي تزين الحدائق المجاورة. نلتف حول الساحة ونوقف السيارة إلى اليمين تحت أشجار جمّيز عالية 1. من هنا نبدأ الجولة سيرا على الأقدام في كفر لام/ موشاب هبونيم.

בסוף שורת השקמים, כשפנינו אל הכניסה למושב, נלך ימינה, בשביל שבחלקו מרוצף אבני כורכר ישנות. אבני כורכר תוחמות את השביל מימין, וכמה אבנים כאלה משמשות לנוי בחצר בית קטן וישן משמאל. בהמשך השביל נראה מחסנים משני צדינו, ומולנו מתגלים שרידי מבצר עתיק, מגודרים. ניתן להיכנס למתחם המבצר משמאל לגדר, בין השיחים 2. המבצר לא הוכשר למבקרים, והשיטוט בו דורש זהירות, והשגחה צמודה על ילדים. המבצר שוכן ממש מעל כביש החוף, וניתן לראותו מהכביש.

في نهاية صف أشجار الجميز، عندما يكون وجهنا إلى جهة الموشاب، نسير يمينا في مسار مرصوف في جزء منه بحجارة كركار قديمة. أحجار الكركار تحدّ الممر من اليمين وبعض هذه الأحجار تُستعمل في باحة بيت صغير وقديم من جهة اليسار. فيما بعد سنرى مخازن من جهتينا، ويظهر قبالتنا آثار قلعة قديمة، مسيّجة. يُمكن دخول القلعة من يسار الجدار من بين الأشجار 2. لم يتم إعداد القلعة للزوار والتجوال فيه يستدعي الحذر ومراقبة شديدة على الأطفال. القلعة تنتصب فوق أوتوستراد الساحل ويُمكن رؤيته من الشارع.

לדברי ותיקי הבונים, נהגו במושב להשתמש באבנים מבתי כפר לאם המרוקנים לצורכי בנייה ונוי.

המבצר המוסלמי / צלבני

כאן, בראש הגבעה, נמצא אתר בן אלפי שנים בו התגלו ממצאים מהתקופות הכלכוליתית, הפרסית, ההלניסטית, הרומית והביזנטית. המבצר, שכונה "כפרלט" ושאת שרידיו אנו רואים, נבנה כנראה בידי הח'ליף השאם אבן עבד אלמלכ מבית אמיה, במאה השמינית לספירה, בתקופה המוסלמית הקדומה. בתקופה זו נבנו מספר מצודות לאורך חופי הארץ, אשר נועדו למנוע פלישה מהים. שליטי הארץ המוסלמים חשש מפלישת הביזנטים, ששלטו בארץ טרם הובסו בידי הערבים. למבצר מבנה מרובע, והוא אחד המבצרים הבודדים ששרדו בארץ אשר בפינותיו מגדלים עגולים – מהמאפיינים הבולטים של הבנייה בתקופה הערבית הקדומה, לעומת המבצרים הצלבניים, שמרביתם התאפיינו במגדלים רבועים.

القلعة الإسلامية/الصليبية

هنا في رأس التلة موقع عمره آلاف السنين، عُثر فيه على آثار من الحقب المختلفة، الكلكوليتية والفارسية والهيلينية والرومانية والبيزنطية. القلعة المسماة «كفرلط» والتي نرى آثارها بُنيت كما يبدو بأيدي الخليفة الأموي هشام ابن عبد الملك في القرن الثامن الميلادي في الحقبة الإسلامية القديمة. في هذه الحقبة أقيمت عدد من القلاع على طول شواطئ البلاد قُصد بها منع أي غزوة من جهة البحر. وقد خاف الحكام المسلمين من غزو بيزنطي الذين كانوا يسيطرون على البلاد قبل انهزامهم أمام جيوش المسلمين. للقلعة مبنى مربع وهو أحد القلاع القليلة التي بقيت في البلاد وفي زواياه أبراج دائرية . من المزايا البارزة للبناء في الفترة العربية القديمة، قياسا بالقلاع الصليبية التي تتميز بأبراج مربعة.

وقد عُثر في المواد بين حجارة الحائط على قطعة نقدية من فترة السلطان محمود الثاني (١٨٢٦ للميلاد)، وشظايا أدوات خزفية شملت قُصَعا وطناجر طبيخ وأباريق . التي استعملتها حسب التقديرات العائلة الفلسطينية التي سكنت هناك.

במהלך כיבוש מישור החוף על ידי הצלבנים בסוף המאה ה-11 נפל גם מבצר כפרלט המוסלמי בידיהם, והם שיפצו וחיזקו אותו. בתקופת הצלבנים נזכר כפרלט כ"סיניורה" – אחוזה כפרית קטנה בנחלתם של נסיכי קיסריה הצלבניים. בשנת 1291, עם הכיבוש הממלוכי השני של האיזור, נפל המבצר בידי המוסלמים ונחרב, והיישוב שבקרבתו חדל מלהתקיים. מאז, עם השנים התפתח במקום כפר ערבי אשר נשא את השם כפר לאם. חלק מבתיו נבנו ממש בתוך המבצר הנטוש, או צמוד לחומותיו. ברשימות המס העות'מניות מסוף המאה ה-16 נרשם כי חווה בכפר לאם שילמה מסים לממשל. נוסעים אירופאים שביקרו במקום בשנות הארבעים והחמישים של המאה ה-19 ציינו שבכפר לאם חיו כ-300 אנשים במתחם המבצר הצלבני, בבתי בוץ ואבן.

خلال عملية احتلال الصليبيين لمنطقة الساحل في نهاية القرن الحادي عشر سقطت قلعة «كفرلط» في أيديهم وقد رمموها ودعّموها. وذكر «كفرلط» في الحقبة الصليبية كـ «جنة» . عزبة صغيرة في أراضي أمراء قيساريا الصليبيين. في العام ١٢٩١ مع الاحتلال المملوكي للمنطقة سقطت القلعة في أيدي المسلمين وتهدمت وانتهى وجود القرية القريبة منه. منذ ذلك الوقت نشأت في المكان قرية عربية اسمها كفر لام. قسم من بيوتها بُني داخل محيط القلعة المهجورة أو لصق جدرانها. في سجلات الضرائب العثمانية من القرن الـ ١٦ ورد أن مزرعة في كفر لام دفعت الضرائب للسلطان. رحّالة أوروبيون زاروا الموقع في الأربعينيات والخمسينيات من القرن الـ ١٩ أشاروا إلى وجود ٣٠٠ شخص في كفر لام في محيط القلعة وفي بيوت من الطين والحجارة.

מולנו, מימין לגדר, נראה את חומת המבצר הדרומית. זהו שריד ממגדלים בצורת חצאי עיגולים אשר שמרו על שער הכניסה של המבצר – שני פתחים מקושתים שפונים דרומה. המבנים הנמוכים עם הפתחים המקושתים הם קמרונות המבצר. מולנו, בתוך המתחם המגודר, נבחין בשרידי עמוד מרובע, ובשרידים של חדרי המבצר. מעבר להם נראה בתים מטים לנפול – בתים מכפר לאם שנבנו בסמוך למבצר, ונותרו במקומם. אחד מהם הוא מבנה מטויח שאליו צמוד מבנה קטן עם גג רעפים; מבנה אחר, בעל קירות מטויחים, שוכן תחת עץ אורן גדול. במתחם המצודה התגלה מאגר מים מהתקופה העות'מנית, ששימש מן הסתם את תושבי כפר לאם הפלסטיני.

قُبالتنا، على يمين الجدار، نرى جدار القلعة الجنوبي. إنه أثر من الأبراج بصورة نصف دائرة حرسوا بوابة القلعة ـ فتحتان مع قنطرة تتجهان إلى الجنوب. أما المباني الواطئة مع فتحات القنطرة هي قُمرات القلعة. قبالتنا داخل الساحة المسيجة، سنرى بقايا عمود مربع وآثار غرف القلعة. عبرها نرى بيوتا آيلة للسقوط ـ بيوت كفر لام التي بنيت لصق القلعة وبيقيت مكانها. واحد من هذه البيوت مبنى مقصور في لصقه مبنى صغير مع سقف قرميدي، مبنى آخر، ذو جدران مقصورة، يقف تحت شجرة صنوبر كبيرة. في محيط القلعة تم العثور على مجمع مياه من الفترة العثمانية الذي استخدمه سكان كفر لام الفلسطينيون.

במילוי שבין אבני הקיר נמצא מטבע מזמנו של הסולטן מחמוד השני (1826 לספירה), וכן שברים של כלי חרס שכללו קערות, סירי בישול, פך וקנקנים – ששימשו, ניתן לשער, את המשפחה הפלסטינית שגרה באותו בית.

27 מ' ממערב למצודה נחשף בחפירה ארכיאולוגית קיר מכפר לאם, אשר נבנה מאבני כורכר מסותתות. במילוי שבין אבני הקיר נמצא מטבע מזמנו של הסולטן מחמוד השני (1826 לספירה), וכן שברים של כלי חרס שכללו קערות, סירי בישול, פך וקנקנים – ששימשו, ניתן לשער, את המשפחה הפלסטינית שגרה באותו בית. כיום לא ניתן לראות את אתר החפירה.

٢٧ مترا غرب القلعة تم الكشف عن حائط من قرية كفر لام كان بُني من حجارة كركار منحوتة. وقد عُثر في المواد بين حجارة الحائط على قطعة نقدية من فترة السلطان محمود الثاني (١٨٢٦ للميلاد)، وشظايا أدوات خزفية شمت قُصَعا وطناجر طبيخ وأباريق ـ التي استعملتها حسب التقديرات العائلة الفلسطينية التي سكنت هناك. اليوم لا يُمكن رؤية موقع الحفريات.

כפר לאם

בתי כפר לאם נבנו בסמוך זה לזה מאבן, בתוספת בוץ או מלט, ותושביו היו מוסלמים. כקילומטר בלבד מצפון לכפר לאם שכן במשך מאות שנים הכפר אלסרפנד. לאחר גירוש תושביו ב-1948 נבנה בסמוך לו מושב צרופה.

كفر لام

بُنيت بيوت كفر لام بجوار بعضها من الحجر مضاف إليه الطين أو الإسمنت. كان سكانها من المسلمين. على بعد كم فقط شمال كفر لام قامت قرية الصرفند مئات السنين. بعد أن تم ترحيل سكانها في العام ١٩٤٨ أقيم بجوارها موشاب «صروفة».

هنا، في هذا الموقع كانت حتى العام ١٩٤٨ غالبية بيوت كفر لام.

נחזור על עקבותינו, ומייד עם יציאתנו ממתחם המבצר נפנה שמאלה ליד מכולה שמשמשת כמחסן. נפסע בחורשת אורנים, ונבחין בקצה המזרחי שלה באבנים מוטלות, שאפשר להניח שנערמו מהריסות בתי כפר לאם. מזרחה משם, במורד הגבעה, נראה קווי צבר, שסימנו את חלקות הכפר. דרומה, בהמשך החורשה, נראה מתקן מים אותו מקיפות אבני כורכר, ולידו אנדרטה לנספים בשואה, בנויה מאבן בזלת.

נחצה את החורשה, ונגיע למדשאה. באיזור זה עמדו עד 1948 רוב בתי כפר לאם. מדרום למדשאה נגיע לבניין מוארך וגדול **3**, שבקומת הקרקע שלו שוכנים ספריית המושב, חדר הדואר ואולם התכנסות גדול ומקומר, וכן משרד המכירות של הרחבת היישוב. בקומה השנייה, אליה מוביל גרם מדרגות חיצוני, מצויים משרדי מזכירות המושב. בניין מרשים זה היה ביתו של מוח'תאר כפר לאם, את שמו לא הצלחנו לברר. מגרש החניה שמצפון לבניין היה חצר מרכזית, שסביבה עמדו בתים נוספים.

نعود على أعقابنا ومع خروجنا من محيط القلعة نتجه يسارا بجانب حاوية تُستخدم كمخزن. نسير في حرس من صنوبر حيث نرى في طرفها الشرقي أحجارا ملقاة التي نقدر أنها تكومت هناك من أنقاض قرية كفر لام. إلى الشرق من ذلك، في منحدر التلة، نرى صفوف الصبار التي أشرت على حدود قسائم الأرض. إلى الجنوب في آخر الحرش سنرى خزان ماء تحيطه حجارة الكركار وإلى جانبه نصب تذكاري لضحايا المحرقة بُني من حجارة البازلت.

نقطع الحرش ونصل إلى ساحة مزروعة بالعشب. هنا، في هذا الموقع كانت حتى العام ١٩٤٨ غالبية بيوت كفر لام. جنوب ساحة العشب الأخضر نصل إلى بناية مستطيلة وكبيرة **3**، تقوم في طابقها الأرضي مكتبة الموشاب وغرفة البريد وقاعة اجتماعات مستديرة وكذلك مكتب مبيعات يشرف على توسيع الموشاب. في الطابق الثاني نصعد إليه بدرج خارجي تقوم مكاتب سكرتارية الموشاب. هذا البناء الفخم هو بيت مختار كفر لام، الذي لم نستطع معرفة اسمه. موقف السيارات شمالي المبنى كان الساحة المركزية التي قامت حولها بيوت أخرى.

באיזור זה עמדו עד 1948 רוב בתי כפר לאם.

בית המוח'תאר והבתים הצמודים לו היו בשימוש מושב הבונים למן היווסדו, כפי שמתואר ב"בוניקלופדיה" – אנציקלופדיה למונחים בהבונים שהוציא המושב בשנת תשמ"ה:

> השתמשנו בהם להרבה דברים – מכבסה, מקלחות, נגריה, מחסן-כללי, חדר גנרטור, חדר אוכל, מטבח ועוד. [...] בית המוכתר שינה את תפקידיו במשך השנים. המטבח הכללי – למטבח המתנדבים. הנגריה – למועדון, המחסן למתפרה. [...]. והבית נשאר להיות מרכז העצבים של המשק.

ב-1957, כשאחד הבתים שליד בית המוח'תאר התמוטט, הרסו רשויות המושב את יתר הבתים, למעט בית המוח'תאר שעדיין משמש את המושב.

נעלה במדרגות על מנת להגיע לגג הנרחב, ממנו ניתן להשקיף מזרחה ולראות את קווי הצבר, ואת החלקות החקלאיות של מושב הבונים, שמצויות כיום על אדמות כפר לאם ומשתרעות עד כביש 4. אדמות כפר לאם כללו 6,838 דונם. רובן היו מעובדות, והיו בהן חמש בארות מים.

بيت المختار وبيوت مجاورة له كانت تحت تصرف موشاب هبونيم منذ تأسيسه كما هو وارد في «بونيكلوبيديا» ـ موسوعة لمصطلحات من هبونيم أصدرها الموشاب:

> «استعملناها لأغراض كثيرة ـ مغسلة، حمامات، منجرة، مخزن عام، غرفة للمولّد الكهربائي، غرفة طعام ومطبخ وغيره. [...] غيّر بيت المختار استعمالاته مع الوقت. من مطبخ عام ـ إلى مطبخ المتطوعين. المنجرة ـ إلى نادٍ، المخزن على مخيطة. [...] وبقي البيت مركز العصب في الموشاب».

في العام ١٩٥٦، عندما انهار أحد البيوت بجانب بيت المختار، هدم مسؤولو الموشاب بقية البيوت عدا بيت المختار الذي لا يزال في خدمة الموشاب.

نصعد على الدرج للوصول إلى السطح الواسع للنظر شرقا حيث نرى صفوف الصبار وحقول موشاب هبونيم الموجودة على اراضي كفر لام وتمتد حتى شارع رقم ٤. بلغت مساحة أراضي كفر لام نحو ٦٨٣٨ دونما. أكثرها كانت مفتلحة وفيها خمس آبار ماء. هنا كان مصدر معيشة السكان الذين زرعوا الحبوب والكروم وربوا الماشية.

על אדמות אלה היתה פרנסתם של תושבי הכפר, אשר עיבדו דגנים, טיפחו מטעי פרי וגידלו בעלי חיים.

נחזור לכיכר המרכזית שליד הספרייה שבבית המוח'תאר. בספרייה ניתן לקבל מפתחות לחדרי השירותים שליד המדרגות לגג. ממול נראה את מגדל המים של המושב, שהוקם בשנותיו הראשונות. נמשיך מעט עם הכביש הראשי של המושב דרומה, כשמשמאלנו מגרש כדורסל מוקף אבני כורכר, ומימינינו צרכניית המושב. הכביש ממשיך לאיזור ההרחבה של מושב הבונים, בה נבנות ב-2011 107 יחידות דיור חדשות.

نعود إلى الساحة المركزية بجوار المكتبة في بيت المختار. يُمكن في المكتبة الحصول على مفاتيح المراحيض بجانب الدرج المؤدّي إلى السطح. مقابلنا سنرى خزان الماء التابع للموشاب الذي أقيم في سنواته الآولى. نسير قليلا مع الشارع الرئيسي للموشاب جنوبا بحيث يكون إلى يسارنا ملعب كرة سلة محاط بحجارة الكركار وإلى يميننا متجر الموشاب. يستمر الطريق إلى منطقة ساحة الموشاب حيث بُني فيها١٠٧ وحدات سكنية جديدة عام ٢٠١١.

هنا كان مصدر معيشة السكان الذين زرعوا الحبوب والكروم وربوا الماشية.

הרחבת המושב //
מאגר מים ובית קברות כפר לאם

באיזור ההרחבה של מושב הבונים נמצא ב-2006 מאגר מים שרשות העתיקות תארכה לתקופה העות'מנית, וששימש ככל הנראה את תושבי כפר לאם. המאגר נבנה בצורת האות "ר", גובהו שלושה מטרים, ויש בו שני אולמות מלבניים קמורים. צדם הפנימי של הקירות טויח בטיח לבן, ששולבו בו חרסים מן התקופה הרומית ועד התקופה העות'מנית. בסוף המאה ה-19 או בתחילת המאה ה-20 הוסב המאגר למגורים, באמצעות פתיחת פתח וחלון גדול בדופנו המערבית, ובניית קיר הפרדה בין שני האולמות.

בסמוך למאגר המים שכן בית הקברות של כפר לאם. מדרום וממערב למאגר נחשפו בחפירה ארכיאולוגית 16 קברים, אשר נבנו בכיוון מזרח-מערב מאבנים קטנות, רובן אבני גוויל ומקצתן אבני גזית. הקברים הללו נכרו כאן מסוף המאה ה-19 ועד 1948.

توسيع الموشاب //
مجمع مياه ومقبرة كفر لام

في منطقة باحة موشاب هبونيم عُثر في العام ٢٠٠٦ على مجمع ماء أرّخت له سلطة الآثار أنه من الحقبة العثمانية وكان تحت تصرف سكان كفر لام. بُني المجمع على صورة الحرف «ر» ارتفاعه ثلاثة أمتار وفيه فضاءان مستطيلان مقعران. قُصر الجدار الداخلي بقصارة بيضاء دمجت فيه قطع فخار من الحقبة الرومانية وحتى العثمانية. في نهاية القرن التاسع عشر وبداية القرن العشرين تم تحويل المجمع إلى دار سكنية بواسطة فتح باب وشباك كبير في جداره الغربي وبناء جدار فاصل بين الغرفتين.

بجوار مجمع الماء كانت مقبرة كفر لام. تمّ الكشف جنوب وغرب المجمع في حفريات أثرية عن ١٦ قبرا بُنيت شرقا وغربا من حجارة صغيرة منحوتة. ويبدو أن القبور نُحتت هنا في نهاية القرن الـ ١٩ وحتى العام ١٩٤٨.

כיום לא ניתן למצוא את מאגר המים ואת בית הקברות, שכן הם כוסו בעבודות הבנייה של הרחבת המושב, כך שאין צורך לטרוח בחיפוש אחריהם.

اليوم من غير الممكن إيجاد مجمع المياه ولا المقبرة إذ تم تغطيتهما بأعمال توسيع الموشاب فلا حاجة لبذل جهد والبحث عنهما.

על אדמות אלה היתה פרנסתם של תושבי הכפר, אשר עיבדו דגנים, טיפחו מטעי פרי וגידלו בעלי חיים.

כפר לאם ב-1948

כפר לאם נכבש בין ה-15 ל-16 ביולי 1948 בידי חטיבת כרמלי, במבצע בו נכבשו גם הכפרים אלטירה, אלסרפנד, ואולי עין חוד, במהלך עשרת הימים שבין שתי הפוגות המלחמה ביולי 1948. בכפר שהו באותה עת לוחמים שהשתייכו למיליציה פלסטינית מקומית, מתנדבי צבא ההצלה הערבי וסיוע מסוים מהצבא העיראקי בטולכרם. במבצע זה נעשה לראשונה שימוש בירי משתי ספינות המלחמה הראשונות של חיל הים של הצבא הישראלי, שכונו "חנה סנש ו"התקווה". הללו ירו מנשק קל לעבר כפר לאם ואלסרפנד. תושבי הכפר אלטירה, שנכבש באותו מבצע, גורשו על ידי החיילים הישראלים למשולש ונלקחו על ידם למחנות של שבויי מלחמה. כנראה שאנשי ונשות כפר לאם, שמספרם מוערך ב-1948 ב-394, חוו גורל דומה. רוב פליטי כפר לאם, אלסרפנד, עין ע'זאל וג'בע עקרו לעיראק כאשר הצבא העיראקי נסוג מהמשולש ב-1949.

كفر لام في العام ١٩٤٨

كفر لام احتّل بين ١٥ و ١٦ تموز ١٩٤٨ بأيدي لواء كرملي في حملة أسفرت أيضا عن احتلال قرى الطيرة والصرفند وربما عين حوض في الأيام العشرة الأولى بين الهدنتين في الحرب في تموز ١٩٤٨. كان في القرية ساعتها مقاتلون انتموا إلى فصائل فلسطينية محلية ومتطوعو جيش الإنقاذ العربي ومساعدة من الجيش العراقي في طولكرم. في هذه الحملة تم لأول مرة إطلاق النار من أول سفينتين حربيتين لسلاح البحرية للقوات الإسرائيلية، وكان اسمهما «حنة سنش» و«هتكفا». وقد أطلاقتا النار من سلاح خفيف باتجاه كفر لام والصرفند. وقد قام الجنود الإسرائيليون بترحيل سكان الطيرة التي احتلت في تلك الحملة إلى المثلث أو اقتيدوا إلى معسكرات الأسرى. ويبدو إن نساء ورجال كفر لام الذين عدّوا في العام ١٩٤٨ نحو ٣٩٤ نسمة لاقوا المصير ذاته. غالبية لاجئي كفر لام والصرفند وعين غزال وجبع انتقلوا إلى العراق عندما انسحب الجيش العراقي من المثلث في العام ١٩٤٩.

בשלוש השנים הראשונות אכלו חברי המושב בחדר אוכל שהוקם בבית המוח'תאר, ואז בנו מטבחים בבתי הפליטים הפלסטינים שבהם גרו.

אחרי הפלישה האמריקאית לעיראק ב-1991, עברו הפליטים לונצואלה ולתימן. חלקם של פליטי כפר לאם גרים כיום באירביד שבירדן. כיום מוערך מספר פליטי כפר לאם וצאצאיהם בלמעלה מ-2,400 בני-אדם.

נחצה את הכביש ונחזור בו. כשמימיננו בית המוח'תאר, נפנה שמאלה במדשאה גדולה, שבקצה המערבי שלה בית העם של המושב – בניין משופץ, על בסיס אבני כורכר. נמשיך ללכת כשבית העם משמאלנו, ואחרי מרפאת המושב נרד במשעול שבו מדרגות 4, אשר עובר בין בתי המושב.

بعد الغزو الأمريكي للعراق في العام ١٩٩١ هاجر معظمهم إلى فنزويلا واليمن. قسم من لاجئي كفر لام يعيشون حاليا في إربد - الأردن. ويقدّر عدد اللاجئين وذريتهم اليوم بنحو ٢٤٠٠ نسمة.

نقطع الطريق ونعود منها. بحيث يكون بيت المختار إلى يميننا، نتجه يسارا في ساحة العشب حيث في طرفها الغربي «بيت الشعب» التابع للموشاب - بناية مرممة على أساس من حجارة الكركار. نواصل السير بحيث يكون هذا البيت إلى يسارنا وبعد حظيرة الموشاب نهبط في ممر وفيه درج يمرّ بين بيوت الموشاب 4.

מושב הבונים

מושב הבונים הוקם ב-1949 בידי עולים מדרום אפריקה ומבריטניה, שהשתייכו לתנועת הבונים והגיעו לארץ במסגרת מח"ל – מתנדבים מחוץ לארץ שבאו לקחת חלק במלחמת 1948. מתוך כמה אתרים אפשריים, בחרו אנשי הגרעין המייסד ב"גבעת כורכר שעליה שרידי כפר ערבי נטוש – כאפר-לם", כפי שנכתב באתר האינטרנט של המושב. הסיבות לבחירה: "האדמה היתה פורייה, מבנים למגורים כבר נמצאו – היה רק להכשיר אותם, המקום היה מקסים, ובצד המערבי היתה פנינה של חוף-ים".

הסוכנות היהודית העדיפה שהמושב יקום בשטחי המישור, כמו המושבים עין איילה,

موشاب هبونيم

أقيم موشاب هبونيم في العام ١٩٤٩ بأيدي مهاجرين من جنوب أفريقيا وبريطانيا الذين انتموا لحركة «هبونيم ووصلوا البلاد في إطار «ماحل» - متطوع الخارج الذين وصلوا إلى البلاد للمشاركة في حرب ١٩٤٨. اختار المؤسسون من بين عدة مواقع ممكنة تلة الكركار التي كانت عليها بقايا قرية مهجورة - كفر لام»، كما جاء في موقع الإنترنيت التابع للموشاب. أما سبب الاختيار: «كانت الأرض خصبة وبيوت سكنية قائمة - كانت هناك حاجة لإصلاحها، الموقع كان ساحرا ومن الجهة الغربية شاطء البحر».

فضلت الوكالة اليهودية أن يقوم الموشاب على المناطق المستوية مثل عين أيالة الذي قام على أراضي كفر لام وموشاب صروفة الذي قام على

في السنوات الثلاث الأولى تناول الأعضاء طعامهم في غرفة طعام أقيمت أقيمت في بيت المختار ومن ثم أقاموا غرف مطبخ في بيوت اللاجئين الفلسطينيين التي سكنوها.

שקם על אדמות כפר לאם, ומושב צרופה, שקם על אדמות אלסרפנד, וניהלה ויכוח עם מקימי המושב, אשר התעקשו להקים את יישובם מול הים, על הגבעה, אתר בו הבנייה יקרה יותר. בסופו של דבר זכו מייסדי המושב להקימו במקום בו חפצו – הגבעה עליה עמדו עדיין בתי כפר לאם.

עם הקמת המושב גרה משפחה אחת מבין מייסדיו בשני מבנים ערביים בשטח המבצר, והיתר גרו בבתי פליטים בכפר המרוקן, שלא היו בהם מים זורמים. המושב מציין באתרו כי: "חברים התרחצו בים עד שהוכשרו שני מבנים ערביים כמקלחות ציבוריות". בשלוש השנים הראשונות אכלו חברי המושב בחדר אוכל שהוקם בבית המוח'תאר, ואז בנו מטבחים בבתי הפליטים הפלסטינים שבהם גרו. אחד המבנים הוכשר כצרכנייה. ב-1952-1953 בנו חברי המושב בתים חדשים, ורוב בתי הכפר הערבי נהרסו. בתי המושב נבנו במדרון המערבי של הגבעה, שהיה אז טרשי וכמעט נטול צמחייה.

أراضي الصرفند وفتحت نقاشا مع مؤسسي الموشاب الذين أصروا على إقامة قريتهم مقابل البحر على تلة تكاليف البناء فيه أكبر. في نهاية المطاف استطاع المؤسسون أن يقيموه في الموقع الذي أرادوه - على التلة التي كانت بيوت قرية كفر لام لا تزال قائمة عليها.

مع إقامة الموشاب سكنت عائلة من المؤسسين في بيتين عربيين في محيط القلعة بينما عاش الباقون في بيوت اللاجئين في القرية المهجورة التي لم يكن فيها شبكة مياه. يشير الموشاب في موقعه:»اعتاد الأعضاء الاغتسال في البحر إلى أن تم إعداد بيتين عربيين كحمامات عامة». في السنوات الثلاث الأولى تناول الأعضاء طعامهم في غرفة طعام أقيمت أقيمت في بيت المختار ومن ثم أقاموا غرف مطبخ في بيوت اللاجئين الفلسطينيين التي سكنوها. تم إعداد أحد البيوت كمتجر الموشاب. في العام ١٩٥٢-١٩٥٣ بنى أعضاء الموشاب بيوتا جديدة وتم هدم معظم بيوت قرية كفر لام. تم بناء بيوت الموشاب على السفح الغربي للتلة التي كانت صخرية في حينه ودون أي عشب تقريبا.

בשנים האחרונות עבר המושב השיתופי הפרטה והפך ליישוב קהילתי. השדות החקלאיים – אותם עיבדו בעבר פליטי כפר לאם – נותרו רכוש משותף של חברי המושב, אך שאר הענפים הופרטו. כיום גרות במושב כ-80 משפחות – כ-250 איש – רובן משפחות צעירות. במושב לא נשארו כמעט חברים מבני משפחות המייסדים.

خضع الموشاب في السنوات الأخيرة عملية خصخصة وتحول إلى تجمع سكاني اهلي. الحقول الزراعية ـ التي افتلحها فيما مضى أهالي كفر لام ـ بقيت ملكا مشتركا لأعضاء الموشاب بينا تم خصخصة بقية المرافق. يعيش في الموشاب اليوم نحو ٨٠ عائلة ، نحو ٢٥ شخصا ـ غالبيتها عائلات شابة. لم يبق في الموشاب تقريبا أعضاء من أبناء المؤسسين.

המדרון המערבי של גבעת כפר לאם מכוסה כיום בבתי המושב, וגרם המדרגות בו אנחנו יורדים עובר ביניהם. אלה בתים בני קומה אחת, מוקפים בעצים, עם גינות פרטיות גדולות ומטופחות, ואבני כורכר למכביר שמעטרות גינות ושבילים. בתי המושב פונים ברובם מערבה, ונשקף אליהם נוף הים. רבים מבתי המושב יושבים ליד בורות חציבה, אשר שייכים לאותן מחצבות עתיקות שדומות להן ראינו בכניסה למושב.

السفح الغربي لتلة كفر لام معطاة اليوم ببيوت الموشاب والدرج الذي نسير فيه يمرّ بينها. بيوت من طابق واحد محاطة بالأشجار مع حدائق خاصة كبير ومرتبة وحجارة كركار كثيرة تزين الحدائق والممرات. تتجه معظم البيوت غربا أمامها منظر البحر. كثير من البيوت قائمة بجانب حفر المقالع التابعة للكسارات القديمة التي رأيناها في مدخل الموشاب.

الحقول الزراعية ـ التي افتلحها فيما مضى أهالي كفر لام ـ بقيت ملكا مشتركا لأعضاء الموشاب بينما تم خصخصة بقية المرافق.

בתום הירידה במדרגות נגיע לכביש פנימי של המושב. נמשיך בכביש זה שמאלה, ונפנה בפנייה הבאה ימינה. נגיע למחסום, שמעבר לו כביש הגישה לחוף הים. נלך בכביש זה כ-600 מטרים, עד שנבחין משמאלנו בשביל רגלי למטיילים שנכנס לשמורת חוף הבונים 5. בהמשך הכביש, במרחק של כ-50 מטרים, מצויה הכניסה לרכב לשמורת חוף דור-הבונים; מעליה מתנוססים דגל ישראל ודגל רשות הטבע והגנים. לחילופין, ניתן להגיע למקום גם ברכב: לצאת ממושב הבונים ולעקוב אחר השילוט לשמורת חוף הבונים, לפנות שמאלה ושוב שמאלה, ועם עיקול הכביש בפניה חדה ימינה (מערבה) לחצות את פסי הרכבת ולהמשיך עד הכניסה לשמורה. הכניסה לשמורה ברכב היא בתשלום שעומד ב-2011 על סך 35 ש"ח, אך בימי חול שלא בעונת הרחצה, ביתן הכניסה אינו מאויש. מהתשלום פטורים כל השנה הנכנסים ברגל.

في نهاية النزول في الدرج نصل إلى شارع داخلية. نسير في هذه الطريق يسارا ونتجه في المنعطف التالي يميناً. نصل إلى حاجز عبره طريق موصلة إلى الشاطئ. نسير في هذه الطريق نحو ٦٠٠ متر إلى أن نرى إلى يسارنا ممرا للمُشاة يصل إلى محمية الشاطئ 5. في آخر الشارع بعد نحو ٥٠ مترا مدخل للسيارات إلى محمية دور ـ هبونيم، مثبت عليه علم إسرائيل وعلم سلطة الحدائق والطبيعة. يُمكن الوصول إلى المكان بالسيارة: الخروج من موشاب هبونيم وتتبع الإشارات إلى محمية شاطئ هبونيم، الاتجاه يسارا ومرة أخرى يسارا، ومع انعطاف الشارع انعطافا حادا (إلى الغرب) نقطع خطوط السكة ونواصل حتى مدخل المحمية. الدخول إلى المحمية في السيارة مقابل رسوم كانت في العام ٢٠١١ بقيمة ٣٥ شيكل. أما في الأيام العادية في غير موسم السباحة لا يكون أحد في كشك المدخل. أما الذين يدخلون المحمية سيرا على الأقدام فهم معفيون طيلة أيام السنة من دفع أية رسوم.

שמורת חוף דור-הבונים

הדרך הרגלית מקבילה לכביש, ובתחילתה ניצבים משמאל לדרך טורי חצבים שפורחים בשלהי הקיץ. אחרי כמה דקות הליכה נגיע למגרש החניה של חוף הבונים 6, ששוכן במפרץ חולי. זהו חוף מסודר, עם שירותים, מקלחות, ברזים וסככות. נפנה שמאלה במגרש החניה, לכיוון מערב, בסימון שבילים אדום. ניתן גם לרדת לחוף הבונים, ולעלות משם בסימון אדום לאותו שביל. בדרך נפגש השביל האדום בשביל מסומן ירוק, אשר עליו ניתן לרכוב באופניים או ללכת בדרך קצרה יותר ומרוחקת יותר מהחוף, לאיזור דור-טנטורה. אנו נלך בשביל האדום, לאורך כ-4.5 ק"מ של חוף בסלע הכורכר של השמורה, שגלי הים עיצבו בו מערות, טבלאות גידוד, צנירים ומפרצים.

محمية شاطئ دور ـ هبونيم

طريق المُشاة موازية للطريق، وفي بدايتها من اليسار هناك صفوف من النباتات التي تزهر في نهايات الصيف. بعد بضع دقائق من السير نصل إلى موقف السيارات التابع للمحمية الموجود في خليج رملي 6. إنه شاطئ منظم مع مراحيض وحمامات وحنفيات ومظلات. نتجه يسارا في موقف السيارات لجهة الغرب وفق إشارة السير الحمراء. يُمكن أيضا النزول إلى شاطئ هبونيم والصعود من هناك وفق إشارات حمراء إلى الممر نفسه. في الطريق يتقاطع المسار المؤشّر عليه بالأحمر بممر آخر بإشارة خضراء، يُمكن أن نستعمله بركوب دراجة أو السير بطريق أقصر لكن أبعد عن خط الشاطئ، إلى منطقة دور ـ طنطورة. أما نحن فنسير في المسار الأحمر لمسافة ٤،٥ كم على شاطئ من صخور الكركار التي حفرت فيها

השדות החקלאיים – אותם עיבדו בעבר פליטי כפר לאם – נותרו רכוש משותף של חברי המושב, אך שאר הענפים הופרטו.

בשמורה גם צומח מגוון, כולל פריחת סתיו ואביב, וצמחי חוף.

השביל עולה במעלה הגבעה במשעול חולי שהופך סלעי, ומרוצף שברי צדפים. בהדרגה נגלה הים לעינינו, בצבעי טורקיז וכחול, ומולנו מפרצון סלעי. נמשיך שמאלה בסימון האדום, ונעלה קלות לתצפית בצורת מעגל כורכר. מכאן ניתן לראות את גבעת כפר לאם, שעליה מושב הבונים, ומפרצים מדרום וצפון. נמשיך מטה עם הסימון למפרץ הבא, בו חול וערמות צדפים, ולמפרץ החולי הבא אחריו. באיזור זה מתחבר השביל האדום לשביל האופניים הירוק.

נמשיך בשביל האדום שעובר על סלעי כורכר עם צמחיית חוף, ונחלוף על פני מפרץ קטן נוסף. מולנו בים נראה שרידים של ספינה טבועה. במבט מזרחה מכאן נוכל לראות את בית המוח'תאר של כפר לאם בראש הגבעה של מושב הבונים, ואת הרחבת המושב בדרומו. נעבור מפרץ סלעי, ונגיע לשרידי מחצבות כורכר עתיקות ששימשו בימי קדם לבניית דור העתיקה ומצודת כפר לאם.

امواج البحر مغائر وخلجانا ونتوءات. تنمو وتتفتح في المحمية أزهار خريفية وربيعية وأعشاب ساحلية.

يصعد الممر إلى التلة وفي أرض رملية تتحول إلى صخرية مرصّعة بالأصداف. يظهر البحر أمامنا تدريجيا بألوان توركيز وأزرق حيث خليج صخري. نواصل السير يسارا وفق التأشير الأحمر ونصعد قليلا إلى مرصد بصورة دائرة كركارية. من هنا يُمكم أن نرى تلة كفر لام التي يقع عليها موشاب هبونيم وخلجان من الجنوب والشمال. نواصل السير نزولا إلى الخليج التالي حيث الرمل وأكوام الصدف وإلى الخليج الرملي الذي يليه. يتقاطع هنا المسار الاحمر مع المسار الأخضر للدراجات.

نواصل السير في المسار الأحمر الذي يمرّ عبر صخور الكركار مع نباتات الشاطئ ونمرّ عند خليج صغير آخر. سنرى قبالتنا في البحر أنقاض سفينة غارقة. ولدى النظر جهة الشرق سيكون بإمكاننا أن نرى بيت مختار كفر لام على رأس تلة موشاب هبونيم وباحة الموشاب جنوبه. نمرّ على خليج صخري لنصل إلى آثار كسارات كركار قديمة التي استعملت قديما لبناء

נעלה באיזור מגודר בחבלים, ונגיע לגבעת הפריחה, בה פורחים באביב מגוון פרחי בר. בהמשך נפגוש שוב את דרך האופניים ואת הדרך המסומנת ירוק. לאורך כל הדרך נשקפת גבעת כפר לאם ממזרח לנו. המשך השביל האדום מתרחק קצת מהחוף, עולה ויורד למפרץ נוסף, עולה לגבעה ויורד לתוך מחצבת כורכר, וממנו נשקפים עוד מפרצים, דייגים, ומדפי סלע בים.

הגעתנו למפרץ חולי ענק, עם איים קטנים מסלע מולו, מבשרת את קרבתנו לאיזור דור-טנטורה. בסוף המפרץ, מדרום, גדרות אבן מכורכר מסותת, ושרידי דרך מרוצפת אבן, שמובילה לים. המפרץ החולי הבא מצוי ממש למרגלות תל דור. בתחילתו, מצד ימין, נראה שרידי מבנה או גדר אבן. נמשיך עם הסימון האדום בשביל העפר שממזרח, ונעלה לתל.

دور القديمة وقلعة كفر لام. نمرّ في منطقة مسيجة بالحبال لنصل إلى تلة تتفتح عليها أنواع من الأزهار في الربيع. فيما بعد نتقاطع مرة أخرى مع مسار الدراجات والمسار المشار إليه بالأخضر. على طول الطريق تظهر من بعيد تلة كفر لام من جهة الشرق. بقية المسار الأحمر تبتعد قليلا عن الشاطئ، تصعد وتهبط إلى خ آخر، يصعد تلة ويهبط إلى كسارة كركار وتهر منه خلجان وصيادون ومدرجات صخرية في البحر.

وصولنا إلى خليج رملي واسع مع جزر صغيرة من الصخر قبالته تُعلن قربنا من منطقة دور - الطنطورة. في نهاية الخليج جدران من حجارة الكركار المنحوت وبقايا طريق مرصوفة بالحجارة. الخليج الرملي التالي موجود أسفل تل دور. في بدايته من جهة اليمين سنرى آثار مبنى أو جدار من الحجارة. نواصل السير في المسار الترابي المؤشّر عليه بالأحمر من الشرق ونصعد التلة.

مبنى حجري وحيد يقف على الشاطئ امام الجزر. حتى ١٩٤٨ كان في هذا الخليج الرملي صفوف من البيوت، بيوت قرية الطنطورة.

תל דור 7

בתל הזה שכנה העיר העתיקה דאר, שראשיתה כנראה בתקופת הברונזה התיכונה, לפני כ-3,500 שנים. העיר, אשר מוזכרת במקרא, התקיימה גם בתקופת הברזל ובתקופות הפרסית, ההלניסטית והרומית. היא נעזבה כנראה בתקופה הביזנטית. בעיר היה נמל, והיא היוותה נקודת סחר חשובה. בימי הביניים נבנתה בדרום-מערב התל מצודה בידי הצלבנים או הממלוכים. בערבית מכונה התל ח'רבת אלברג', על שם המצודה ההרוסה. על שרידי היישוב הקדום הוקם בתקופה העות'מנית כפר ערבי שנקרא אלטנטורה (כובע מחודד), על שם הגבעה המחודדת של תל דור. לפי גרסה אחרת, מקור השם הוא בחבל טנטור שבהודו, משם, לפי המסורת המקומית, הגיעה קבוצת המשפחות שיישבה את המקום. בראש התל, על מובלעת שנכנסת לים, ניתן להבחין בשרידי מבנים ובשיחי צבר, שנשתלו שם ככל הנראה על ידי תושבי הכפר, כנהוג בכפרי פלסטין. דאהר אלעמר, ששלט בארץ באמצע המאה ה-18, הרחיב את הנמל הקטן של

تل دور 7

على هذه التلة كانت المدينة القديمة دار، بدايتها على ما يبدو في فترة البرونز الوسطى، قبل ٣٥٠٠ سنة تقريبا. المدينة التي يرد ذكرها في التوراة، كانت موجودة في الحِقب الحديدية، الفارسية، الهيلانية والرومانية. تركت على ما يبدو في الفترة البيزنطية. كان في المدينة ميناء شكّل نقطة تجارة هامة. في القرون الوسطى بنى الصليبيون أو المماليك قلعة جنوبي-غربي التلة. اسم التلة «خربة البرج» في العربية على أسم القلعة المهدومة. على أنقاض الاستيطان السابق أقيمت في الحقبة العثمانية قرية عربية سميت الطنطورة (قبعة مدببة)، على أسم تلّة دور المدببة. حسب رواية أخرى، أصل الاسم قضاء طنطور في الهند، من هناك، حسب التقاليد المحلية، وصلت مجموعة العائلات التي وطنت المكان. على قمة التلة، على لسان يدخل البحر، من الممكن أن نلاحظ آثار أبنية وصبار، غرسها السكان هناك، كما هو متبع في قرى فلسطين. ظاهر العمر، الذي حكم البلاد في أواسط القرن الثامن عشر، قام بتوسيع ميناء الطنطورة الصغير، الذي استعمل لتصدير القطن

אלטנטורה, ששימש לייצוא כותנה לאירופה. בזמן מסע נפוליאון בארץ שימשה אלטנטורה כבסיס אספקה לצבאו. בנסיגתו אחרי המצור על עכו, במאי 1799, חנה צבאו באלטנטורה. חילותיו הנסוגים הותירו בחולות ובים את תותחי המצור הכבדים שלהם, ושרפו את הכפר. הכפר נבנה מחדש זמן קצר לאחר מכן, למרגלות התל.

لأوروبا. في فترة حملة نابليون على البلاد استُعمل ميناء الطنطورة كمركز تزويد لجيشه. في انسحابه بعد الحصار على عكا في أيار ١٧٩٩، توقف جيشه في الطنطورة. جيوشه المنسحبة تركت في الرمال وفي البحر مدافع الحصار الثقيلة، وحرقت القرية. تمّ تشييد القرية مرة أخرى بعد فترة قصيرة، أسفل التل.

מהתל נוכל להשקיף לעבר מרחב חוף הכרמל: מצפון נראה את חיפה, מדרומה את פורידיס, את זכרון יעקב, ואת המפרצונים שבהם פסענו. ממזרח – היישוב עופר, ולידו מגדל גדול במקום בו עמד הכפר הפלסטיני ג'בע עד 1948. מדרום לנו משתרע מפרץ טנטורה החולי, ובו איי כורכר בים. מבנה אבן יחיד ניצב על החוף עצמו, מול האיים. עד 1948 היה מפרץ חולי זה בנוי בתים-בתים, בתי הכפר אלטנטורה.

يُمكن الإطلال من فوق التلّة على نقطقة ساحل الكرمل: من الشمال نرى حيفا، من الجنوب الفريديس، زخرون يعكوب والخلجان التي مشينا عليها. من الشرق - مستوطنة عوفر، بجانبها برج كبير في المكان الذي كانت فيه قرية جبع الفلسطينية حتى ١٩٤٨. من جنوبنا يمتد خليج الطنطورة الرملي، وفيه جزر من الكركار. مبنى حجري وحيد يقف على الشاطئ امام الجزر. حتى ١٩٤٨ كان في هذا الخليج الرملي صفوف من البيوت، بيوت قرية الطنطورة.

מבנה אבן יחיד ניצב על החוף עצמו, מול האיים. עד 1948 היה מפרץ חולי זה בנוי בתים-בתים, בתי הכפר אלטנטורה.

ממזרח למבנה אפשר לראות את כפר הנופש דור. מתחתינו נראה את קיבוץ נחשולים, שהוקם בתוך בתי הפליטים של אלטנטורה, ולאחר כמה שנים עבר למקומו הנוכחי. בלב הקיבוץ מתנשא מבנה המזגגה מסוף המאה ה-19, בעל שלושה גגות משולשים, עליו יורחב בהמשך.

شرق المبنى يُمكن رؤية القرية الاستجمامية، دور. من تحتنا نرى كيبوتس نحشوليم، الذي أقيم داخل بيوت اللاجئين من الطنطورة، وبعد عدة سنوات انتقل إلى مكانه الحالي. في قلب الكيبوتس يظهر مبنى ورشة إنتاج الزجاج من أواخر القرن التاسع عشر، ذو السطوح الثلاثة المثلثة، سنشرح عنه لاحقا.

על מנת לקצר את דרכנו לאלטנטורה נעזוב את השביל האדום, ונרד דרומה מהתל לכיוון המפרץ בשביל תלול ולא מסומן (או בשביל תלול פחות כמה מטרים מזרחה משם). ניתן להמשיך גם עם השביל האדום לתוך קיבוץ נחשולים, ומשם לחזור ברגל או ברכב לחוף דור-טנטורה. הכניסה לחוף ממגרש החניה היא בתשלום העומד ב-2011 על סך 12 ש"ח מגיל 13 בעונת הרחצה. מי שמגיע בשביל האופניים מחוף הבונים, יגיע לצדו המזרחי של תל דור, ויכול ללכת בשביל האדום מערבה במעלה התל ומשם לרדת לחוף הים, או ללכת דרך הקיבוץ ולצאת ממנו לחוף. על מנת להתחיל את הסיור באלטנטורה מבלי ללכת דרך שמורת החוף, ניתן להגיע ברכב לחוף דור-טנטורה.

لكي نقصر الطريق إلى الطنطورة سنترك المسار الأحمر، وننزل جنوبا من التل باتجاه الخليج في مسار ملتو بلا إشارات (أو في مسار أقل التواء بضع امتار الى الشرق من هناك). من الممكن الاستمرار في المسار الأحمر الى داخل كيبوتس نحشوليم، ومن هناك العودة مشيا أو في السيارة إلى شاطئ دور-طنطورة. الدخول للشاطئ من ساحة الوقوف مشروطة بالدفع – ١٢ شيكل من جيل ١٣ وفوق في موسم السباحة. مَن يصل على مسار الدراجات من شاطئ هبونيم، يصل إلى الجهة الشرقية من تل دور، يستطيع السير على المسار الأحمر إلى الغرب أعلى التل وأن ينزل إلى الشاطئ من هناك، أو الدخول إلى الكيبوتس والخروج منه إلى الشاطئ. لبدء المسار في الطنطورة دون السير عن طريق محمية الشاطئ، من الممكن الوصول إلى شاطئ دور-طنطورة بالسيارة.

קיבוץ נחשולים

נלך דרומה במרחק מה מהחוף, כשמשמאלנו קיבוץ נחשולים.

ב–14 ביוני 1948, כשלושה שבועות לאחר כיבוש הכפר אלטנטורה, נשלחה קבוצת צעירים וצעירות יוצאי הפלמ"ח להחזיק במקום כחיל מצב. אותה קבוצה הקימה את קיבוץ נחשולים באלטנטורה.

كيبوتس نحشوليم

نمشي جنوبا مسافة ما من الشاطئ، على يسارنا كيبوتس نحشوليم.

في ١٤ حزيران ١٩٤٨، بعد حوالي ٣ أسابيع من احتلال الطنطورة، أرسلت مجموعة من الشباب والشابات من خريجي «البلماح» لكي يسيطروا على المكان كحامية عسكرية.

ב–1891 הגיע לאלטנטורה הכימאי מאיר דיזנגוף, במימון הברון, והחל בהקמת שכונה יהודית שבמרכזה "המזגגה" – בית חרושת לבקבוקי זכוכית, עבור היקב שהקימו אז בזכרון יעקב.

במשך שלוש השנים הראשונות גרו אנשי נחשולים בבתי הפליטים הפלסטינים, ובשנה הרביעית החלו בבניין אתר הקבע של הקיבוץ, מצפון־מערב לכפר. אנשי הקיבוץ קצרו בראשיתו גידולים שעיבדו תושבי אלטנטורה.

תושבי הקיבוץ תיארו את תנאי המגורים שלהם באלטנטורה כקשים – תנאים שלדבריהם "הביאונו כמעט לידי ייאוש". הם כינו את המקום בכתביהם "חורבות הכפר העלוב והמלוכלך", וה"כפר הזה, שאין בו שום דבר כפרי, לא דשא, לא עץ ולא פרח". הכפר תואר אחרת מייד לאחר כיבושו, כפי שנראה בהמשך. כיום חיים בנחשולים כ–450 בני אדם.

לפני סוכת המציל ומבנה קטן כתום, נעבור שמאלה מהחוף לקיבוץ, באיזור מלון נחשולים. נלך דרומה עם הכביש שמתעקל מזרחה, ונמצא עצמנו מול מבנה המזגגה.

المجموعة نفسها أقامت كيبوتس نحشوليم في الطنطورة. خلال الثلاث سنوات الأولى سكنوا في بيوت اللاجئين الفلسطينيين، وفي السنة الرابعة بدأوا ببناء موقع السكن الدائم للكيبوتس شمالي غربي القرية. سكان الكيبوتس حصدوا في بدايته محاصيل زرعها أبناء الطنطورة.

سكان الكيبوتس وصفوا الظروف المعيشية في الطنطورة على أنها صعبة – ظروف بحسب قولهم «أدت بنا إلى شفا اليأس تقريبا». أطلقوا على المكان في كتاباتهم «خربة القرية البائسة والوسخة»، و «هذه القرية التي لا يوجد فيها أي شيء قروي، لا عشب، لا شجرة ولا زهرة». القرية وصفت بشكل مختلف فورا بعد احتلالها كما سنرى لاحقا. اليوم يسكن في نحشوليم حوالي ٤٥٠ نسمة.

قبل عريشة المنقذ ومبنى صغير برتقالي، سننتقل إلى اليسار من الشاطئ، إلى الكيبوتس، في منطقة فندق نحشوليم. نمشي الى الجنوب مع طريق ممنعطف جهة الشرق، ونجد أنفسنا أمام مبنى ورشة صنع الزجاج.

في ١٨٩١ وصل إلى الطنطورة الكيميائي مئير ديزنجوف، بتمويل من البارون، وبدأ بإقامة حارة يهودية في مركزها مصنع لصناعة القناني الزجاجية، لخدمة معصرة النبيذ التي أقاموها في زخرون يعقوب.

המזגגה 8

ההתיישבות היהודית באדמות אלטנטורה לא החלה רק אחרי 1948: עם תחילת ההתיישבות היהודית בזכרון יעקב ב־1882, רכש הברון רוטשילד אדמות מאלטנטורה, הושיב בכפר שתי משפחות איכרים יהודיות, ותכנן הקמת מרכז תעשייתי. ב־1891 הגיע לאלטנטורה הכימאי מאיר דיזנגוף, במימון הברון, והחל בהקמת שכונה יהודית שבמרכזה "המזגגה" – בית חרושת לבקבוקי זכוכית, עבור היקב שהקימו אז בזכרון יעקב. הפרויקט נכשל, בשל הקדחת שתקפה את עובדי המזגגה ומשפחותיהם, והחול המקומי שלא התאים לתעשיית הבקבוקים האירופית. המפעל, ושכונת הפועלים שהוקמה לידו, נעזבו ב־1895, ובמשך השנים פורקו המבנים ונשדדו. רק שלד מבנה המזגגה נשאר, ולידו עצי איקליפטוס שניטעו על ידי המתיישבים. כיום פועל במבנה מוזיאון ארכיאולוגי עם ממצאים מתל דור ומחפירות תת־ימיות באיזור.

مصنع الزجاج 8

الاستيطان اليهودي على أراضي الطنطورة لم يبدأ فقط بعد ١٩٤٨: مع بداية الاستيطان اليهودي في زخرون يعقوب في ١٨٨٢، اشترى البارون روتشيلد أراض من الطنطورة، وطن عائلتين يهوديتين في القرية، وخطط لإقامة مركز صناعي. في ١٨٩١ وصل إلى الطنطورة الكيميائي مئير ديزنجوف، بتمويل من البارون، وبدأ بإقامة حارة يهودية في مركزها مصنع لصناعة القناني الزجاجية، لخدمة معصرة النبيذ التي أقاموها في زخرون يعقوب. فشل المشروع بسبب الحمى التي هاجمت عمال المصنع وعائلاتهم، والرمل المحلي الذي لم يناسب صناعة القناني الأوروبية. المصنع وحارة العمال التي اقيمت بالقرب منه، هُجرت العام ١٨٩٥، ومع مرور السنوات هدمت البيوت وسُرقت. فقط هيكل المصنع بقي قائما، وبجانبه شجر الكينا الذي غرسه المستوطنون. حاليا، هنالك متحف أثري في المبنى مع معروضات أثرية من تل دور وحفريات تحت الماء من المنطقة.

نعود إلى الشاطئ على الطريق المتجهة من مصنع الزجاج غربا، ويمرّ عن طريق فندق «نحشوليم». على الطريق نلاحظ أحجار كركار تعلوها النباتات.

ניסיון שני ליישב יהודים במקום נעשה ב-1920, כשמשפחת רוטשילד העניקה לאחד ממנהיגי היישוב היהודי זיכיון על שטח של 200 דונם, כולל המבנים הבנויים עליו, ליד נמל הדיג העתיק במפרץ, לשם הקמת כפר דיג עברי ראשון, מתוך תפיסה של "כיבוש הים" בצד "כיבוש האדמה". גם ניסיון זה לא צלח.

נחזור לחוף בכביש שמוביל מהמזגגה מערבה, ועובר דרך מלון חוף נחשולים. בדרך נבחין בלבני כורכר שמעטרות צמחייה. נעבור ליד בניין הקבלה של המלון, ומימינו נראה מבנה שמכונה כיום "הקונכייה" - מבנה אבן של הכפר אלטנטורה, ששופץ ומשמש כיום את המלון. 9

נצא ממתחם המלון לחוף (או במידה והשערים סגורים - נחזור לחוף, לנקודה שבה נפרדנו ממנו קודם לכן), ונמשיך ללכת דרומה. אחרי המסעדה שפונה לים נבחין בגדר כורכר קטנה בינינו לבין מתחם המלון. נמשיך עוד דרומה, כשמשמאלנו הכניסה לחוף דור, ששמו המקובל בפי ישראלים

محاولة ثانية لتوطين اليهود في المكان كانت عام ١٩٢٠، حين منحت عائلة روتشيلد لأحد قادة الاستيطان اليهودي الملكية على مساحة ٢٠٠ دونم، بما فيها المباني القائمة عليها، بجانب ميناء الصيد القديم في الخليج، وذلك لإقامة قرية الصيد العبرية الأولى، من منطلق فكرة «احتلال البحر» إضافة إلى «احتلال اليابسة». وهذه المحاولة، أيضا، لم تنجح.

نعود إلى الشاطئ على الطريق المتجهة من مصنع الزجاج غربا، ويمرّ عن طريق فندق «نحشوليم». على الطريق نلاحظ أحجار كركار تعلوها النباتات. نمرّ بجانب غرفة استقبال الفندق، وعلى يمينها نرى مبنى يسمى اليوم «الصدفة»- مبنى من حجر لقرية الطنطورة، الذي رمّم وأُلحق بالفندق. 9

نخرج من الفندق إلى الشاطئ (أو في حال كانت البوابات مغلقة - نعود إلى الشاطئ، إلى النقطة التي غادرناه فيها في السابق)، نواصل في السير الى الجنوب. بعد المطعم المطل على البحر نلاحظ سياجا من الكركار يفصل بيننا وبين منطقة الفندق. نتابع إلى الجنوب، على يسارنا المدخل

הוא עדיין חוף טנטורה. ליד הכניסה לחוף מגרש חניה גדול; עליו, ועל החוף שממערב לו, שכנו רוב בתי הכפר אלטנטורה עד 1948.

إلى شاطئ دور، واسمه الدارج لدى الإسرائيليين لا زال شاطئ الطنطورة. بجانب المدخل الى الشاطئ موقف كبير للسيارات، عليه وعلى الشاطئ من الغرب كانت غالبية بيوت الطنطورة حتى ١٩٤٨.

נחזור לחוף בכביש שמוביל מהמזגגה מערבה, ועובר דרך מלון חוף נחשולים. בדרך נבחין בלבני כורכר שמעטרות צמחייה.

אלטנטורה

אלטנטורה תואר בידי נוסע בריטי ב–1821 ככפר בן 300 תושבים, ובו מעגן וח'אן. בסוף המאה ה–19 חיו בו כ–1,200 תושבים, שניהלו מסחר זעיר עם יפו. בכפר היתה אז תחנת רכבת פעילה. בתי האבן של הכפר נבנו על החוף החולי, ואדמותיו השתרעו ב–1945 על 14,520 דונם, מהם 2,051 שנמכרו ליהודים. לפי הערכה, ב–1948 חיו בכפר 1,728 תושבים. בכפר היו בתי ספר, בית מרקחת, מרכז תרבות ומועדון ספורט.

אנשי הכפר קיימו קשרים הדוקים עם היישובים היהודים בסביבה, קשרים שהתנתקו ברובם בנובמבר 1947, מועד הכרזת האו"ם על חלוקת הארץ. החלטת החלוקה ייעדה את איזור אלטנטורה לתחומי המדינה היהודית. באפריל ובתחילת מאי 1948 תקפו ה"הגנה" והאצ"ל כפרים ערביים באיזור השרון, וגירשו את תושביהם. בעקבות כך, רכשו תושבי אלטנטורה כלי נשק וערכו שמירות על הכפר בלילות. בימי המלחמה שימש הנמל

الطنطورة

وصفها رحالة بريطاني عام ١٨٢١ أنها قرية عدد سكانها ٣٠٠ فيها خليج وخان. في نهاية القرن التاسع عشر، عاش فيها حوالي ١٢٠٠ نسمة، أداروا تجارة محدودة مع يافا. كانت في القرية محطة قطار فعالة. بيوت القرية الحجرية بنيت على الشاطئ الرملي، وامتدت أراضيها في ١٩٤٥ على ١٤٥٢٠ دونما، بيعت منها ٢٠٥١ لليهود. بحسب التقدير، في أل ١٩٤٨ عاش في القرية ١٧٢٨ نسمة. كانت في القرية، مدارس وصيدلية ومركز ثقافي ونادي رياضة.

كان لسكان القرية علاقات وطيدة مع البلدات اليهودية المجاورة، غالبية هذه العلاقات انقطعت في تشرين أول ١٩٤٧، موعد إعلان الامم المتحدة عن قرار التقسيم. قرار التقسيم شمل منطقة الطنطورة داخل الدولة اليهودية. في نيسان وأوائل أيار هاجمت منظّمتا الهجاناة والإتسيل قرى عربية في منطقة الشارون وطردت سكانها. في أعقاب ذلك اقتنى أهل الطنطورة أسلحة وقاموا بحراسة القرية. في فترة الحرب استخدم الميناء لنقل التزويدات بما في ذلك

של הכפר להעברת אספקה, כולל נשק, מלבנון ליישובים הערביים בחוף הכרמל, וכן לפינוי פליטים לסוריה ולבנון.

לפי ההיסטוריון בני מוריס, המסתמך על מסמכים ישראליים רשמיים, באותה עת עזבו את אלטנטורה כ-45 מהמשפחות האמידות של הכפר, ונכנסו אליו פליטים מכפרים אחרים וכמה עשרות לוחמים של צבא ההצלה הערבי. לטענת ארגון ה"הגנה", הכפר שימש כנקודת כניסה ימית לארץ עבור מתגייסים ממצרים. בתחילת מאי המליץ הש"י, שירות המודיעין של ה"הגנה", על "כיבוש הכפר בהקדם, מכיוון שביצוריו הלכו והשתפרו". ב-9 במאי 1948 התקיימה פגישה של אנשי ה"הגנה", בה הוחלט "להרחיק או להכניע" את אלטנטורה ומספר כפרים נוספים שנותרו בשרון. טרם הותקף אלטנטורה,

أسلحة من لبنان الى البلدات العربية على شاطئ الكرمل، وكذلك لإخلاء اللاجئين لسوريا ولبنان.

بحسب المؤرخ بيني موريس، الذي يعتمد على وثائق إسرائيلية، في تلك الأوقات غادرت الطنطورة حوالي ٤٥ عائلة من أغنياء القرية، ودخل إليها لاجئون من قرى أخرى وبضع عشرات المقاتلين من جيش الانقاذ العربي. بحسب ادعاء منظمة الهجانا، استخدمت القرية كنقطة دخول بحرية للبلاد من قبل مجندين من مصر. في بداية أيار أوصت استخبارات «الهجاناة» بـ«احتلال القرية بأسرع وقت، لأن دفاعها أخذ بالتحسن». في ٩ أيار ١٩٤٨ حدث لقاء لرجال الهجاناة تقرر فيه «إبعاد او إخضاع» الطنطورة وعدد من القرى الباقية في الشارون. قبل غزو الطنطورة حاولت الهجاناة إقناع سكانها الاستسلام دون حرب، تسليم السلاح والمحاربين غير المحليين. بحسب بيني

בהתבסס על העדויות השונות, הסיק ההיסטוריון אילן פפה כי באלטנטורה התבצע טבח "מן הקשים ביותר במלחמת 1948", בו נהרגו 250-200 איש, בשני שלבים: בהתקפת זעם ברחבי הכפר לאחר כיבושו, ובהוצאה שיטתית להורג של נערים וגברים על חוף הים, כולל ירי למוות בשתי נשים.

ניסתה ה"הגנה" להשפיע על תושביו להיכנע ללא קרב, למסור את כל כלי הנשק שבידיהם ולהסגיר את הלוחמים הלא מקומיים. לפי מוריס ולפי עדויות של פליטים מהכפר, ראשי הכפר סירבו לעשות כן – ואז הוחלט בהגנה "לכבוש את הכפר ולטהר את חוף הים מכוחות אויב", וכן לנתק את כפרי המשולש הקטן שבכרמל – ג'בע, עין ע'זאל ואג'זים – מנתיב אספקת הנשק מאלטנטורה.

בלילה שבין 22 ו-23 במאי תקף גדוד 33 של חטיבת אלכסנדרוני את אלטנטורה. גברים מהכפר ניסו להגן עליו ממספר עמדות, אולם הנשק שבידיהם היה מועט, הם לא היו מיומנים בשימוש בו, והתחמושת שלהם אזלה במהלך הקרב. תושבי הכפר התעוררו באותו לילה בבהלה מרעש ירי והפגזות וניסו למצוא מקלט. במהלך כיבוש הכפר נהרגו כמה עשרות מתושבי הכפר ו-13 מלוחמי החטיבה. פליטים מהכפר מעידים על הרג תושבים לא חמושים בידי חיילים ישראלים באותו לילה.

موريس وشهادات لاجئين من القرية، رفضت قيادة القرية ذلك. وعندها تقرر في الهجاناة «احتلال القرية وتطهير الشاطئ من القوات المعادية»، وفصل قرى المثلث الصغير في الكرمل – جبع، عين غزال وإجزم – عن محور تزويد الأسلحة من الطنطورة.

في الليلية بين ٢٢– ٢٣ أيار هاجم اللواء ٣٣ من وحدة ألكسندروني الطنطورة. حاول رجال القرية الدفاع عن القرية من مواقع مختلفة، ولكن السلاح الذي بحوزتهم كان قليلا، لم يكونوا بارعين في استعماله، والذخيرة نفذت خلال المعركة. أفاق سكان القرية تلك الليلة مذعورين على صوت إطلاق النار والقصف وحاولوا إيجاد ملجأ. خلال احتلال القرية قتل عشرات من السكان و ١٣ من محاربي اللواء. ويشهد لاجئون من القرية على قتل سكان غير مسلحين من القرية من قبل الجنود الاسرائيليين في تلك الليلة.

עם תום הקרב, בבוקר, כינסו החיילים את כל תושבי הכפר בשפת הים, הפרידו בין הנשים והילדים לבין הגברים, ערכו חיפוש על התושבים והחרימו מחלקם כסף ודברי ערך. בעדויות שהופיעו במספר ספרים, מאמרי עיתונות ועבודות מחקר, מוסרים פליטים מאלטנטורה שמשם הובילו החיילים קבוצות-קבוצות של גברים למרחק מה, וירו בהם למוות. לאחר שנבחרה הקבוצה האחרונה, של כ-40 גברים, הגיע אדם ממנהיגי זכרון יעקב עם הוראה כתובה, ועצר את ההרג.

בעבודת מאסטר שהוגשה לאוניברסיטת חיפה, הביא ההיסטוריון תדי כ"ץ עדויות של פליטי הכפר ושל לוחמי אלכסנדרוני בנוגע למה שהתרחש באלטנטורה. בעבודה הובאו גם עדויות של אנשי זכרון יעקב, שקברו כ-250 גופות בקבר אחים.

مع نهاية المعركة، في الصباح، جمع الجنود كل سكان القرية على شاطئ البحر، فرقوا بين النساء والأولاد وبين الرجال، فتشوا السكان وصادروا من قسم منهم المال وأغراضا ثمينة. في شهادات ظهرت في عدّة كتب، مقالات صحفية وأبحاث، أفاد لاجئون من الطنطورة أن الجنود قادوا مجموعات مجموعات من الرجال لمسافة ما، وأطلقوا عليهم النار. بعد أن تم اختيار المجموعة الأخيرة المكونة من حوالي ٤٠ رجلا، وصل رجل من قيادات زخرون يعقوب مع أمر كتابي، وأوقف القتل.

في وظيفة للقب الثاني قدمت لجامعة حيفا، عرض المؤرخ تيدي كاتس شهادات للاجئين من القرية ومقاتلين من وحدة ألكسندروني بخصوص ما حدث في الطنطورة. استعرضت الوظيفة شهادات لأناس

بناء على شهادات مختلفة توصل المؤرخ إيلان بابة إلى أنه حدثت في الطنطورة مجزرة «من الأصعب في حرب ١٩٤٨»، قتل فيها ٢٠٠ – ٢٥٠ شخصًا على مرحلتين: في هجوم انتقام على القرية بعد احتلالها، وبإعدام مبرمج لرجال وشبان على شاطئ البحر، ويشمل إطلاق نار على امرأتين وقتلهما.

בהתבסס על העדויות השונות, הסיק ההיסטוריון אילן פפה כי באלטנטורה התבצע טבח "מן הקשים ביותר במלחמת 1948", בו נהרגו 250-200 איש, בשני שלבים: בהתקפת זעם ברחבי הכפר לאחר כיבושו, ובהוצאה שיטתית להורג של נערים וגברים על חוף הים, כולל ירי למוות בשתי נשים.

ממולנו נמצאת הכניסה לכפר הנופש דור. 10 אם השער פתוח, ניכנס בו ונלך ימינה בכביש ההיקפי של כפר הנופש. בין גדר כפר הנופש לבין מסעדת טנטורה שבחוף נראה מבנה מטויח וצבוע לבן, שמלפניו צומח עץ תמר ומאחוריו קקטוס גדול. מקרוב נוכל להבחין שמדובר במבנה אבן שטויח, שריד לכפר אלטנטורה. נמשיך ללכת לכיוון החוף עם הכביש ההיקפי, ונרד לחוף במדרגות עץ שגובלות בגדר כורכר.

من زخرون يعقوب، قبروا حوالي ٢٥٠ جثة في قبر جماعي. بناء على شهادات مختلفة توصل المؤرخ إيلان بابة إلى أنه حدثت في الطنطورة مجزرة «من الأصعب في حرب ١٩٤٨»، قتل فيها ٢٠٠ – ٢٥٠ شخصًا على مرحلتين: في هجوم انتقام على القرية بعد احتلالها، وبإعدام مبرمج لرجال وشبان على شاطئ البحر، ويشمل إطلاق نار على امرأتين وقتلهما.

أمامنا القرية السياحية دور. 10 إذا كانت البوابة مفتوحة ندخل منها ونمشي إلى اليمين في الشارع المحيط بالقرية. بين سياج القرية السياحية ومطعم الطنطورة على الشاطئ سنرى بناية مقصورة بالطين مدهونة بالأبيض، أمامها شجرة نخيل ومن ورائها شجرة صبار كبيرة. عن قريب بإمكاننا أن نرى أن الحديث هو عن مبنى حجري مقصور، من بقايا الطنطورة. نواصل المشي على الشاطئ مع الطريق الالتفافية، وننزل على درج من خشب إلى الشاطئ بمحاذاة سياج من كركار.

אם השער לכפר הנופש סגור – נמצא את גדר הכורכר ואת מדרגות העץ לאחר הליכה לאורך החוף. בהמשך ניצב על החוף מבנה גדול, שלידו מעגן סירות ומולו איי כורכר. **11** זהו מבנה שכונה "בית המכס", ואשר בו שכנו פקידים בריטים בתקופת המנדט. מהמעגן ייצאו תושבי אלטנטורה אבטיחים למצרים – מקור הכנסה שתרם רבות להתפתחות הכפר במאה ה-19. כיום תלויים שלטים על הבית מטעם מועצה איזורית חוף הכרמל, לפיהם זהו מבנה מסוכן ואסור בכניסה. מזה שנים משמש המבנה דייגים ממשפחת חסדייה מפורידיס לאחסון ציוד דיג.

اذا كانت بوابة قرية الاستجمام مغلقة – سنجد سياج الكركار والدرج الخشبي بعد مسافة من السير على الشاطئ. فيما بعد هنالك بناية كبيرة واقفة على الشاطئ بجانبها مرفأ قوارب ومقابلها جزر كركار. **11** هذا هو مبنى «الجمارك»، وفيه كان المسؤولون البريطانيون في فترة الانتداب.. من المرفأ قام سكان الطنطورة بتصدير البطيخ لمصر– مصدر معيشة ساهم كثيرا في تطور القرية في القرن التاسع عشر. تعلو المبنى اليوم لافتات وضعها مجلس «حوف هكرمل» الإقليمي تحذر أن المبنى خطر والدخول إليه ممنوع. تستعمل عائلة حصادية من الفريديس المبنى لتخزين أدوات الصيد منذ سنوات عديدة.

من المرفأ قام سكان الطنطورة بتصدير البطيخ لمصر.
مصدر معيشة ساهم كثيرا في تطور القرية في القرن التاسع عشر.

מהמעגן ייצאו תושבי אלטנטורה אבטיחים למצרים –
מקור הכנסה שתרם רבות להתפתחות הכפר במאה ה-19.

עם תום הכיבוש וההרג, לאחר ה-23 במאי 1948, נשלחו הגברים של הכפר במשאיות למחנות שבויי מלחמה ועבדו פרק זמן בעבודות כפייה. חלקם נשארו במחנות שנה וחצי. הנשים, הזקנים והילדים גורשו לכפר הסמוך פורידיס במשאיות. חייל שהיה עד ראייה לכך סיפר על הבכי, הזעקות והקינות. ביוני 1948 היו בפורידיס 1,004 פליטים, רובם מאלטנטורה. אחרי שלושה שבועות בפורידיס גורשו הפליטים, שהיו אמורים להיות אזרחי המדינה, לטולכרם, באמצעות 30 אוטובוסים של אגד. הגירוש תועד בעיתונות הישראלית של אותם ימים, תוך תיאור בכי של נשים וילדים. התושבים נמסרו בסיוע הצלב האדום לצבא העיראקי, ששיכן אותם בטולכרם. חלק מתושבי הכפר הגיעו גם למשולש.

مع انتهاء الاحتلال والقتل، بعد أيار ١٩٤٨، أرسل الرجال في شاحنات إلى معسكرات لأسرى الحرب واشتغلوا لفترة ما في الأعمال الشاقة. بعضهم بقي في المعسكرات لمدة سنة ونصف. النساء والمسنون والأطفال طردوا إلى قرية الفريديس المجاورة. جندي كان شاهد عيان تحدث عن البكاء والصراخ والنواح. في حزيران ١٩٤٨ كان هنالك ١٠٠٤ لاجئين في الفريديس، غالبيتهم من الطنطورة. بعد ثلاثة أسابيع في الفريديس طُرد اللاجئون، الذين كان من المفروض أن يكونوا مواطني الدولة، إلى طولكرم، بواسطة ٣٠ باصا من إيجد. وثقت عملية الطرد في الصحف الإسرائيلية تلك الأيام، ضمن ذلك وصف بكاء النساء والأطفال. سلم السكان للجيش العراقي بواسطة الصليب الأحمر الذي وطنهم في طولكرم. قسم من سكان القرية وصل إلى المثلث، أيضا.

פליטי אלטנטורה הותירו את רוב רכושם מאחוריהם, בבתיהם. מאמר בעיתון ישראלי דיווח אז שבבתים היו שטיחים, ארונות בגדים מודרניים, כלי פורצלן מעודנים וכלי זכוכית יקרים, ושאדמת הכפר פורייה, עם יבול מצוין. רוב רכושם של הפליטים נבזז בידי אנשי הצבא הישראלי ותושבי זכרון יעקב, עוד בטרם התיישבו אנשי נחשולים במקום.

מעט דרומה, משמאל, נגיע לכיכר משובצת אבני כורכר ומעוטרת בדקלים, ליד מבנה מלתחות ענק. לידנו, מעבר לגדר של כפר הנופש, נראה מבנה דת מוסלמי שמור היטב. 12 זהו קברו של השיח' עבד אלרחמן אלבוג'ירמי, מתושבי אלטנטורה, שניצב על המדשאה בין ביתני הנופש, ליד ביתן מס' 46. כיום גרים הפליטים ממשפחת אלבוג'ירמי בלבנון, בסוריה, בארצות המפרץ ובקנדה. המשפחה מקורה בכפר באותו שם באיזור הדלתא במצרים.

ترك لاجئو الطنطورة معظم ممتلكاتهم وراءهم، في بيوتهم. ورد في مقال ظهر في صحيفة إسرائيلية انه كانت هنالك سجاجيد في البيوت، خزائن ثياب عصرية، أدوات خزفية رقيقة وأدوات زجاجية غالية الثمن، وأن أرض القرية خصبة، مع محصول ممتاز. غالبية ممتلكات اللاجئين سرقها الجيش وسكان زخرون يعقوب، قبل أن يسكن سكان نحشوليم مكانهم.

إلى الجنوب قليلا، من جهة اليسار، نصل إلى دوار مرصوف بحجارة من كركار ومزين بشجر النخيل، بجانب بناية كبيرة للحمامات. بجانبنا، بعد سياج القرية الاستجمامية، نرى مبنى ديني إسلامي في حالة جيدة. 12 هذا هو قبر الشيخ عبد الرحمن البوجيرمي، من سكان الطنطورة، قائم على العشب الأخضر بين بيوت الاستجمام، بجانب البيت ٤٦. يعيش اللاجئون من عائلة البوجيرمي اليوم في لبنان وسوريا وفي دول الخليج وكندا. أصل العائلة من قرية تحمل نفس الاسم من منطقة الدلتا المصرية.

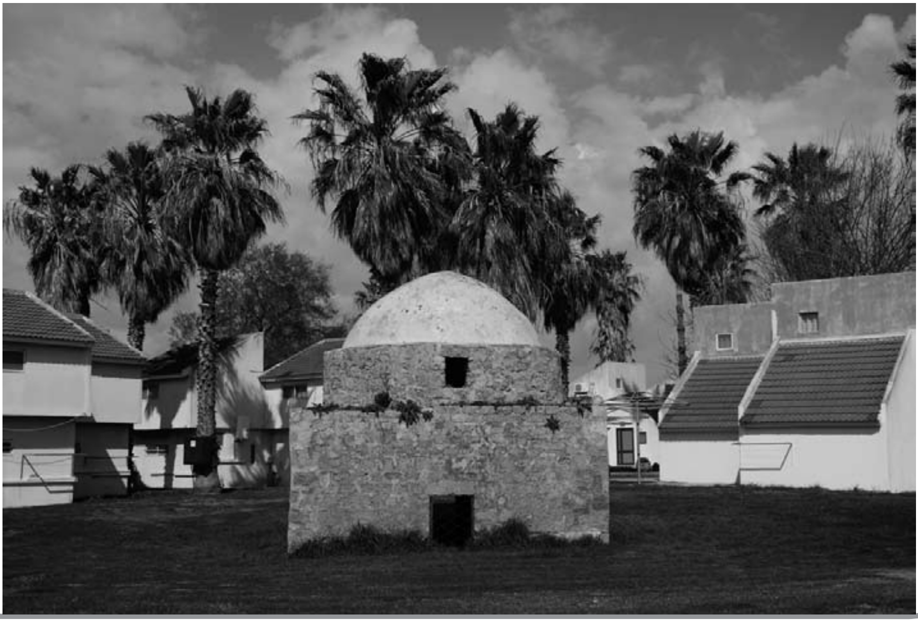

الأولاد الذين تعلموا هنا في السنة الأخيرة لوجودها، ١٩٤٨، هم بالغون اليوم ولا يسكنون في الطنطورة التي توقفت عن الوجود. تجولنا اليوم في مناطق طفولتهم.

ממזרח לחלק הדרומי של כפר הנופש ניתן לראות שיחי צבר, משרידי הכפר אלטנטורה. נחזור למגרש החניה של חוף דור/טנטורה 13 דרך כפר הנופש, או דרך החוף. כאן מסתיים סיורנו הרגלי, אולם בעלי הרכב יכולים לנסות לראות עוד שריד מהכפר אלטנטורה בדרך לכביש 4: ממגרש החניה ניסע לכיוון מושב דור, שהוקם ב–1949 על אדמות אלטנטורה בידי עולים מיוון. אחרי כקילומטר נראה שילוט ימינה למצבת זכרון לחללי אלכסנדרוני, ולמכון לחקר הדיג. שלט עץ קטן המפנה למקום מזכיר את "לוחמי טנטורה" (הישראלים) ואת 1948. כביש הגישה מוביל לשער סגור, אך ניתן להתקשר למספרי הטלפון הרשומים בו ולבקש להיכנס לבקר במקום.

האנדרטה הוקמה ב–1952 ביוזמת "ועד משפחות חללי טנטורה". היא בנויה מלוח אבן גדול ומנציחה את 13 חללי החטיבה שכבשה את הכפר. ב–16 באפריל 2000 תבעו לוחמי חטיבת אלכסנדרוני את תדי כ"ץ, שהגיש עבודת מאסטר בה תיעד את הטבח באלטנטורה, בגין הוצאת לשון הרע. בהסכם

شرقي القسم الجنوبي للقرية الاستجمامية يُمكن أن نرى شجيرات الصبار، من بقايا قرية الطنطورة. نعود غلى موقف سيارات شاطئ دور/الطنطورة 13 عن طريق القرية الاستجمامية، أو شاطئ البحر. هنا ينتهي مسارنا على الأقدام، ولكن أصحاب السيارات بإمكانهم أن يحاولوا رؤية المزيد من بقايا قرية الطنطورة في الطريق إلى شارع ٤: من الموقف نسافر باتجاه موشاب دور، الذي أقامه قادمون جدد من اليونان سنة ١٩٤٩ على أراضي الطنطورة. بعد كيلومتر نرى لافتة إلى اليمين تشير إلى نصب تذكاري لذكرى شهداء ألكسندروني، ولمعهد أبحاث الصيد. لافتة خشب صغيرة تشير إلى المكان تذكر «مقاتلي الطنطورة» (الإسرائيليون) و ١٩٤٨. تؤدي الطريق إلى بوابة مغلقة، ولكن يُمكن الاتصال على أرقام الهواتف المكتوبة وطلب الدخول لزيارة المكان.

أقيم النصب التذكاري عام ١٩٥٢ بمبادرة من «لجنة أهالي شهداء الطنطورة». وهو عبارة عن لوح حجر كبير يخلد ١٣ من شهداء الوحدة التي احتلت الطنطورة. في ١٦ نيسان ٢٠٠٠ قام مقاتلو وحدة ألكسندروني بتقديم دعوى ضد تيدي كاتس ،الذي

הילדים שלמדו בבית הספר הזה בשנה האחרונה לקיומו, 1948, הם אנשים מבוגרים היום, ואינם חיים עוד בכפר אלטנטורה, שחדל להתקיים. סיירנו היום במחוזות ילדותם.

פשרה נקבע שעל כ"ץ לחזור בו מההאשמה על טבח ולפרסם הודעת התנצלות לעיתונות. בהמשך טען כ"ץ שהסכים לפשרה רק בשל לחץ שהופעל עליו, ולאחר שחזר בו ערער בבית המשפט העליון לצורך ביטול הסכם הפשרה, אך ערעורו נדחה – מבלי שהתקיים דיון על העובדות השנויות במחלוקת. בעקבות הפרשה ביטלה אוניברסיטת חיפה את אישור עבודתו של כ"ץ, שבמקור זכתה לציון 97.

בסמוך לאנדרטה מצוי מבנה מוארך עם קשתות גדולות. כאן היה בית הספר של אלטנטורה. 14 הילדים שלמדו בבית הספר הזה בשנה האחרונה לקיומו, 1948, הם אנשים מבוגרים היום, ואינם חיים עוד בכפר אלטנטורה, שחדל להתקיים. סיירנו היום במחוזות ילדותם.

أعدّ وظيفة للقب الثاني عن مجزرة الطنطورة، بتهمة التشهير. في اتفاقية التسوية تقرر أن يقوم تيدي كاتس بالتراجع عن تهمة المجزرة وأن ينشر اعتذارا في الصحف. فيما بعد ادعى كاتس أنه وافق على التسوية بسبب الضغوطات التي مورست عليه، وبعد أن تراجع تقدم بدعوى لمحكمة العدل العليا من أجل إلغاء اتفاقية التسوية. رُفض استئنافه – دون أن يكون هنالك جلسة استماع حول الحقائق المختلف عليها. على أثر التسوية قامت جامعة حيفا بإلغاء الموافقة على وظيفة كاتس، والتي حصلت على علامة ٩٧.

بجانب النصب نجد مبنى طويلا مع أقواس كبيرة. هنا كانت مدرسة الطنطورة. 14 الأولاد الذين تعلموا هنا في السنة الأخيرة لوجودها، ١٩٤٨، هم بالغون اليوم ولا يسكنون في الطنطورة التي توقفت عن الوجود. تجولنا اليوم في مناطق طفولتهم.

מוריס בני (1991), **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים**,
1947–1949, תל־אביב: עם עובד.

מרקוס מנחם ואלעזרי יובל (עורכים) (2000), **אנציקלופדיה מפה, כל הישובים והמקומות בישראל**, תל־אביב: מפה.

פפה אילן (2002), "פרשות כ"ץ וטנטורה: היסטוריה, היסטוריוגרפיה, משפט ואקדמיה", תיאוריה וביקורת 20, עמ' 191-217.

הבונים (1985), בוניקלופדיה – אנציקלופדיה למונחים בהבונים, תשמ"ה, שנת ה-35.

נחשולים (1958), עלון העשור, תש"ח – תשי"ח, עלון מס' 115 מ-20 ביוני 1958 (י"ט/אק"מ/חט' 2-16/ 19 / 7).

----- (1993), עלון חג ה-45 לנחשולים, 25 ביוני 1993 (י"ט/אק"מ/חט' 2-16/ 19 / 7).

موريس بيني (١٩٩١), **ولادة مشكلة اللاجئين الفلسطينيين، ١٩٤٧ – ١٩٤٩**, تل أبيب: عام عوفيد.

ماركوس مناحيم وإليعزر يوبال (محرران) (٢٠٠٠), **موسوعة خارطة، كل البلدات والأماكن في إسرائيل**، تل أبيب: مباة.

بابة إيلان (٢٠٠٢), «قضية كاتس والطنطورة: التاريخ والتأريخ، القضاء والأكاديميا»، «تيئوريا وبيكورت» ٢٠: ٢١٧–١٩١.

هبونيم (١٩٨٥), بونيكلوبيديا ـ موسوعة لمصطلحات من هبونيم

نحشوليم (١٩٥٨), نشرة العقد الأول، ١٩٤٨–١٩٥٨،نشرة رقم ١١٥ من يوم ٢٠ حزيران ١٩٥٨.

----- (١٩٩٣), نشرة العيد أل ٤٣ لنحشولين, ٢٥ حزيران ١٩٩٣.

מקורות

مصادر

Khalidi Walid (ed.) (1992), **All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948**, Institute of Palestine Studies: Washington D.C.

Confino Alon (2011), "Miracles and Snow in Palestine and Israel: A History of 1948," Israel Studies, 17.2.

www.m-habonim.co.il | www.nahsholim.org.il | www.antiquities.org.il | www.palestineremembered.com

מגרש החניה בחוף דור/טנטורה // موقف السيارات في شاطئ دور/الطنطورة

הצפון הישן //
סיור בכפריה הפלסטיניים
של צפון תל־אביב

الشمال القديم //
جولة في القرى الفلسطينية
في شمال تل أبيب

6

كتب // ميخائيل يعقوبسون
تصوير // ميخال بار أور

כתב // מיכאל יעקובסון
צילמה // מיכל בר-אור

תל־אביב לא צמחה מן החולות. בתחומי העיר המוכרת לנו היום חיו עד 1948 אלפי פלסטינים בשבעה כפרים, שלושה מהם באיזור שהוא היום צפון תל־אביב. סיור ברובד הפחות מוכר של צפון העיר חושף את המקומות שהלכו ונמחקו עם השנים: אוניברסיטת תל־אביב, שיכון בבלי, מגדל המאה, גן העצמאות ומלון הילטון – כל אלה יושבים היום על מקומות בהם חיו ומתו עד 1948 אלפי פלסטינים שאינם עוד פה היום, ובינתיים עודם אינם.

את הסיור שלפנינו נתחיל בקמפוס אוניברסיטת תל־אביב, שם היה הכפר אלשיח' מונס. נמשיך אל סמוך למגדלי "YOO", שם היה הכפר ג'מאסין אלע'רבי, משם נעבור אל המתחם שבין הרחובות ארלוזרוב, ז'בוטינסקי ואבן גבירול, שם שכן הכפר סמיל, ונסיים למרגלות מלון הילטון, מעל לים, שם נמצאים שרידיו של בית הקברות המוסלמי הישן. בשל המרחק בין האתרים, יש להצטייד באופניים, בדמי נסיעה בתחבורה ציבורית או ברכב.

אלשיח' מֻוַנִּס الشيخ مونّس

מספר תושבים בשנת 1948 // 2,239	عدد السكان في العام ١٩٤٨// 2,239
מספר בתים בשנת1948 // 529	عدد البيوت في العام ١٩٤٨// 529
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות, פרדסנות, מסחר ושירותים.	مصادر المعيشة الأساسية ١٩٤٨ // الزراعة والبيارات والتجارة والخدمات
בתי ספר // שני בתי ספר (נהרסו).	مدارس في القرية // مدرستان (هُدمتا).
אתרי דת // בית קברות (נהרס בחלקו), קבר שיח' מונס (נהרס).	مواقع دينية // مقبرة (هُدمت جزئيا)، قبر الشيخ مؤنس (هُدم).
תאריך כיבוש // ה־30 במרץ 1948	تاريخ الاحتلال // ٣٠ آذار ١٩٤٨

היכן נמצאים הפליטים // לוד, שכם, אוסטרליה, ירדן, מדינות המפרץ, עיראק, צפון אפריקה, אירופה, קנדה, ארצות הברית.	أين يتواجد اللاجئون اليوم // في اللد وأستراليا والأردن ودول الخليج والعاق وشمال أفريقيا وأوروبا وكندا والولايات المتحدة
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // תל־אביב: קמפוס אוניברסיטת תל־אביב, פארק הירקון, שיכון ל', סביוני רמת אביב, שכונת רמת אביב, שכונת אפקה, שכונת הדר יוסף.	بلدات يهودية على أراضي القرية // تل أبيب: حرم جامعة تل أبيب، متنزه هيركون، شيكون ل. سبيوني رمات أبيب، حي رمات أبيب، حي أفيكة، حي هدار يوسف

תמונת שער: חומת בית הקברות עבד אלנבי על רקע מלון הילטון תל־אביב //
صورة الغلاف: سور مقبرة عبد النبي ومن ورائها فندق هيلتون تل أبيب

لم تنشأ تل أبيب من الرمال. في حدود المدينة المعروفة لنا اليوم عاش حتى العام ١٩٤٨ آلاف الفلسطينيين في سبع قرى، ثلاثة منها كانت في المنطقة التي تشكل اليوم شمال تل أبيب. تكشف جولة في المستوى غير المعروف لشمال المدينة المواقع التي امّحت مع مرور الزمن: جامعة تل أبيب وشيكون بابلي ومجدال همئاة وجان هعتسمؤوت وفندق هيلتون - كلها تقوم على مواقع عاش ومات فيها حتى العام ١٩٤٨ آلاف الفلسطينيين غير الموجودين هنا اليوم.

نبدأ الجولة في حرم جامعة تل أبيب حيث كانت قرية الشيخ مُؤنِس. نواصل السير إلى المنطقة بجوار أبراج YOO، حيث كانت قرية جماسين الغربي ومن هناك نواصل السير إلى المنطقة بين شارع ألوزوروف وجابوتينسكي وإبن جبيرول، حيث كانت قرية صمّيل وننتهي عند فندق هيلتون، على البحر، حيث آثار المقبرة الإسلامية القديمة. بسبب المسافة بين المواقع، ينبغي التزوّد بدراجة أو بكلفة السفر في المواصلات العامة بالسيارة.

ג'מאסין אלע'רבי الجمّاسين الغربي

מספר תושבים בשנת 1948 // 1,253	عدد السكان في١٩٤٨ // 1,253
מספר בתים בשנת 1948 // לא ידוע	عدد البيوت في ١٩٤٨ // غير معروف
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות, פרדסנות, מסחר ושירותים.	مصادر المعيشة الأساسية حتى ١٩٤٨ // زراعة وبيارات تجارة وخدمات
בתי ספר // לא היו.	مدارس في المكان // لم تكن
אתרי דת // בית קברות (נהרס)	مواقع دينية // مقبرة (هُدمت)
תאריך כיבוש // ה-17 במרץ 1947	تاريخ الاحتلال // ١٧ آذار ١٩٤٧
היכן נמצאים הפליטים // לא ידוע	أين يتواجد اللاجئون حاليا // غير معروف
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // תל-אביב: שכונת גבעת עמל	بلدات يهودية على أراضي القرية // تل أبيب: حي جفعات عمال

סֻמֵּיל (אלמסעודיה) المسعودية

מספר תושבים בשנת 1948 // 986	عدد السكان في١٩٤٨ // 986
מספר בתים בשנת 1948 // 190	عدد البيوت في ١٩٤٨ // 190
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות, פרדסנות, מסחר ושירותים	مصادر المعيشة الأساسية حتى ١٩٤٨ // الزراعة والبيارات والتجارة والخدمات
בתי ספר // בית ספר לבנים (נהרס)	مدارس في الموقع // مدرسة للبنين (هُدمت).
אתרי דת // בית קברות (נהרס), קבר שיח' (נהרס)	مواقع دينية // مقبرة (هُدمت)، قبر شيخ (هُدم).
תאריך כיבוש // ה-25 בדצמבר 1947	تاريخ الاحتلال // ٢٥ كانون الأول ١٩٤٧
היכן נמצאים הפליטים // לוד, ג'לג'וליה ועוד	أين يتواجد اللاجئون حاليا // اللد وجلجولية وسواهما
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // תל-אביב: מתחם סמל	بلدات يهودية على أراضي القرية // تل أبيب - منطقة سيمل

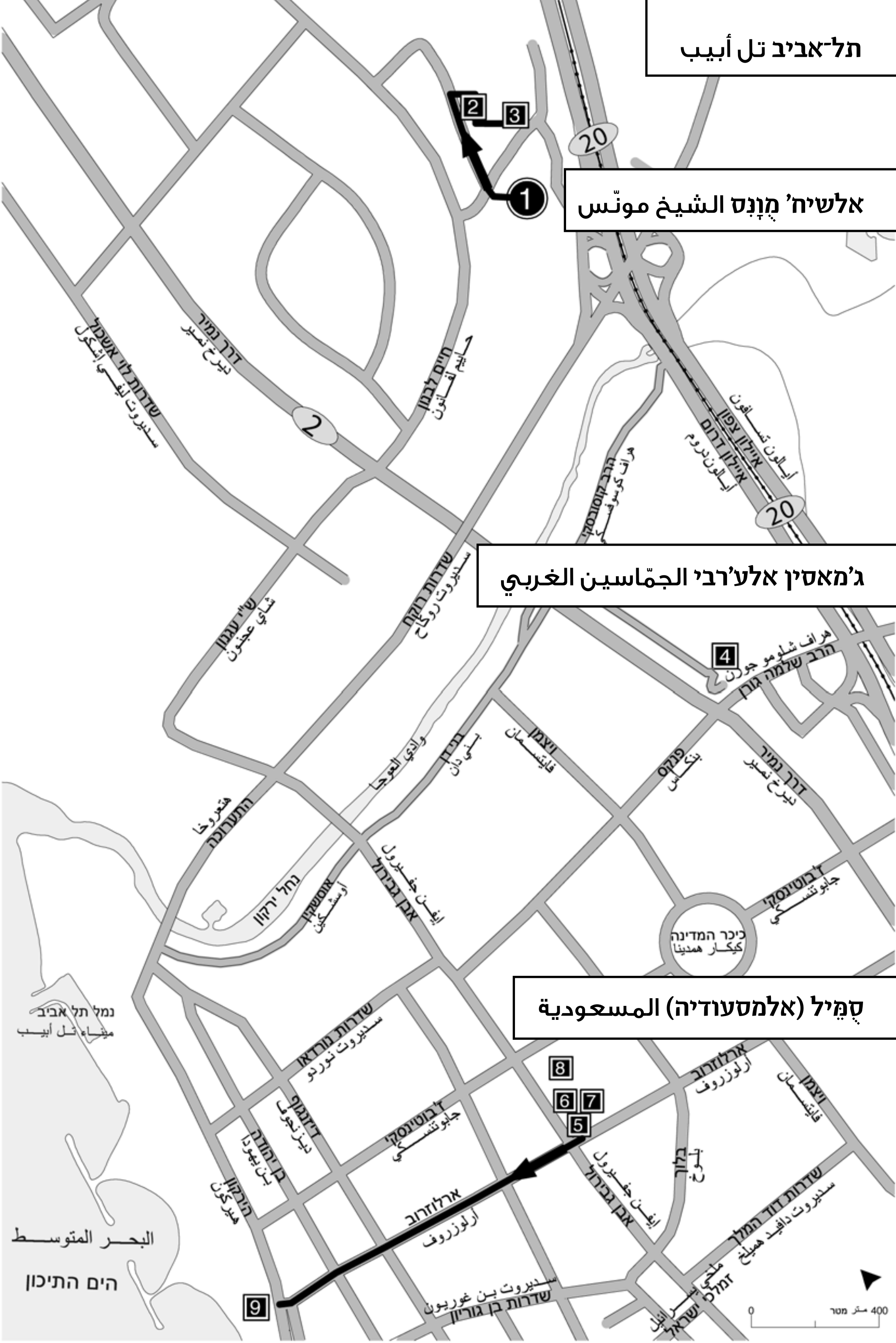

תל־אביב تل أبيب
אלשיח' מֻוַנִּס الشيخ مونّس
ג'מאסין אלע'רבי الجمّاسين الغربي
סַמֵּיל (אלמסעודיה) المسعودية
20
2
1
2
3
4
5
6
7
8
9
שדרות לוי אשכול
سديروت ليفي إشكول
דרך נמיר
ديرخ نمير
חיים לבנון
حاييم لفانون
איילון צפון
أيالون تسافون
איילון דרום
أيالون دروم
הרב קוסובסקי
هراف كوسوفسكي
שדרות רוקח
سديروت روكاح
ש"י עגנון
شاي عجنون
הרב שלמה גורן
هراف شلومو جورن
ויצמן
فايتسمان
בני דן
بني دان
פנקס
بنكاس
ואדי אלעוג'א
وادي العوجا
התערוכה
هتعروخا
נחל ירקון
אוסישקין
أوسيشكين
אבן גבירול
إيفن جفيرول
ז'בוטינסקי
جابوتنسكي
כיכר המדינה
كيكار همدينا
נמל תל אביב
ميناء تل أبيب
שדרות נורדאו
سديروت نوردو
דיזנגוף
ديزنجوف
ארלוזורוב
أرلوزوروف
בן יהודה
بن يهودا
הירקון
هيركون
בלוך
بلوخ
שדרות דוד המלך
سديروت دافيد هميلخ
מלכי ישראל
ملخي يسرائيل
סديروت بن غوريون
שדרות בן גוריון
البحر المتوسط
הים התיכון
0
400 متر מטר

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול //
משולב – ברכב וברגל

نوع المسار //
مدمج . في السيارة وسيرا على الأقدام

נקודת מוצא //

אוניברסיטת תל־אביב, החניון מאחורי בית הספר להנדסאים בקמפוס רמת אביב.

نقطة البداية //

جامعة تل أبيب، الموقف وراء كلية الهندسيين في حرم رمات أفيف.

נקודת סיום //

גן העצמאות, למרגלותיו הדרומיים של מלון הילטון, צמוד לקבר השיח'.

نقطة النهاية //

حديقة هعتسمؤوت، عند فندق هيلتون من جنوبه، بمحاذاة قبر الشيخ.

הגעה ברכב //

חניוני אוניברסיטת תל־אביב פתוחים לקהל בתשלום.

بالسيارة //

مواقف جامعة تل أبيب المفتوحة للجمهور برسوم

הגעה בתחבורה ציבורית //

קווים 24, 31, או 271 של דן. למגיעים ברכבת יש לרדת בתחנת האוניברסיטה, תל־אביב.

بالمواصلات العامة //

خطوط ٢٤، ٣١ أو ٢٧١ لشركة دان. للمسافرين بالقطار ينبغي النزول في محطة جامعة تل أبيب.

אורך המסלול //

קטעי ההליכה קצרים מאד, כמה עשרות מטרים בכל אתר.

طول المسار //

مقاطع السير قصيرة جدا، بضع عشرات الأمتار في كل موقع.

משך המסלול //
כשלוש שעות

مدة المسار //
ثلاث ساعات.

דרגת קושי //
קל

درجة الصعوبة //
سهلة

מקום למלא בו מים //

באוניברסיטת תל־אביב, במרכז המסחרי בשכונת בבלי, ברחוב אבן גבירול, בברזיות בגן העצמאות.

مكان التزوّد بالمياه //

في جامعة تل أبيب، في المركز التجاري في حي بابلي، في شارع ابن جبيرول، في حنفيات حديقة هعتسمؤوت.

עונה מומלצת //
כל השנה

الموسم المفضّل //
طيلة السنة

אותו מוסד, שתפקידו להוביל את החינוך הגבוה בישראל, את הפלורליזם והנאורות, לא רק שמחק מעל פני האדמה יישוב שלם שבו בוצע טיהור אתני על ידי מדינת ישראל, אלא אף מסרב במשך שנים רבות להציב אפילו שלט זיכרון למה שהיה כאן.

שיח' מוּנִס

הסיור שלנו מתחיל בחלקו הדרומי של קמפוס אוניברסיטת תל־אביב. פרנסי האוניברסיטה העדיפו לקרוא לקמפוס על שמה של שכונת המגורים "רמת אביב", שהוקמה בסביבתו בשנות החמישים, אך הקמפוס עצמו שוכן על מה שעד 1948 היה הכפר שיח' מונס. אותו מוסד, שתפקידו להוביל את החינוך הגבוה בישראל, את הפלורליזם והנאורות, לא רק שמחק מעל פני האדמה יישוב שלם שבו בוצע טיהור אתני על ידי מדינת ישראל, אלא אף מסרב במשך שנים רבות להציב אפילו שלט זיכרון למה שהיה כאן.

الشيخ مؤنس

تبدأ جولتنا هذه في الجزء الجنوبي لحرم جامعة تل أبيب. فضّل مسؤولو الجامعة أن يسموا الحرم الجامعي على أسم الحي السكني «رمات أبيب»، الذي أقيم في الخمسينيات، هذا فيما الحرم نفسه قائم على ما كان حتى العام ١٩٤٨ قرية الشيخ مؤنس. هذه المؤسسة التي من المفترض أن تدير دفة التعليم العالي في إسرائيل وترفع علم التعددية والتنوّر، ليس أنها مسحت عن وجه الأرض بلدة كاملة تعرضت لتطهير عرقي بأيدي دولة إسرائيل، بل ترفض منذ سنوات طويلة مجرّد تثبيت لافتة ذكرى لما كان هنا.

מצבות קברים מוקפות עדיין בגדרות הברזל המקוריות בבית הקברות של שיח' מונס //
شواهد قبور مُحاطة إلى الآن بأسيجة حديد أصلية في مقبرى الشيخ مؤنس

דרומית לבניין בית הספר להנדסאים של אוניברסיטת תל־אביב, חוצים את רחוב ג'ורג' וייז ונכנסים לשדה עזוב. במקום זה נמצא בית הקברות של הכפר. 1 עדיין ניתן לזהות בין השיחים והעשבים הגדלים פרא גדר מסוגננת, המסמנת חלקת קבורה משפחתית, גדרות ברזל מעוטרות שגידרו חלקות משפחתיות של מכובדים מבני הכפר, וכן כמה מצבות קבורה, מהן נשדדו לפני זמן רב לוחות השיש שציפו אותן.

جنوب كلية الهندسيين التابعة لجامعة تل أبيب، نقطع شارع جورج فايز وندخل حقلا متروكا. الحقل هو موقع مقبرة القرية. 1 لا يزال بإمكاننا أن نرى بين الشجيرات والأعشاب العالية سياجا مصممة تشير إلى موقع دفن إحدى العائلات، أسيجة حديدية مزينة سيّجت مقاطع دفن عائلات وجهاء من القرية، وكذلك عدد من شواهد القبور التي سُرقت منها مع الوقت ألواح الرخام التي غطتها.

__כאן עליכם להיזהר!__ שוטטות של למעלה מחמש דקות במתחם תוביל אליכם נציג מהמתחם הסמוך, המוחזק על ידי --------. אך אל דאגה, מדובר בביקורת שגרתית ולא תעוכבו יתר על המידה. יתכן כי סוכן ה-------- יבקש מכם לעזוב את המקום בטענה שמדובר בשטח פרטי, אך על פי

__هنا عليكم أن تحذروا!__ التجوال لأكثر من خمس دقائق في المكان سيستقدم ممثلا من الموقع المجاور وهو في ملكية .... ومع هذا لا داعي للقلق لأن الأمر بشأن حراسة عادية ولن تتأخروا بسببها فوق العادي. يُمكن أن يطلب منكم وكيل الـ..................... أن تغادروا الموقع بحجة أنه ملك

هذه المؤسسة التي من المفترض أن تدير دفة التعليم العالي في إسرائيل وترفع علم التعددية والتنوّر، ليس أنها مسحت عن وجه الأرض بلدة كاملة تعرضت لتطهير عرقي بأيدي دولة إسرائيل، بل ترفض منذ سنوات طويلة مجرّد تثبيت لافتة ذكرى لما كان هنا.

תוכנית בניין עיר 2642 מסומן השטח כשמורת טבע. אל תעניקו לו את העונג לבלבל אתכם. בכל מקרה, גם אם ברשותכם מצלמה, מומלץ שלא לצלם את מבני ה------ הגובלים בשטח בית הקברות, ובכך למנוע מעצמכם אי נעימות. עדיין ניתן להתרשם מהקברים שמצבותיהם נבזזו במהלך השנים.

خاص، إلا إنه وفق خارطة بناء المدينة رقم ٢٦٤٢ فإن المنطقة مخصصة لتكون محمية طبيعية. فلا تمنحوه فرصة أن يخربطكم. على أي حال، حتى لو كانت بحوزتكم كاميرة فإننا لا نوصي بتصوير مباني .... المحاذية لموقع المقبرة حتى توفروا على أنفسكم بعض المتاعب. لا يزال بالأمكان أن تروا القبور التي تم نهبها مع الزمن..

הכפר שיח' מונס צוין לראשונה במפת ז'קוטין הצרפתית משנת 1799, בשמו הישן אלד'הר (הגב). על פי הסברה, השם שיח' מונס מקורו בקבר שיח' שנמצא היה בתחומי הכפר ולא שרד. הכפר היה מוקף בשנים עברו בפרדסים רבים, בהם התאמנו לא מעט מאנשי המחתרות העבריות. כך נוצרו קשרים מורכבים בין תושבי הכפר לאנשי הלח"י וה"הגנה". ערב המלחמה נפגשו ראשי הכפר עם נציגי ה"הגנה". הנהגת הכפר הבטיחה שבתמורה לשלום עם הכוחות היהודים, ימנעו כניסת כוחות זרים ערביים לכפר. מייד לאחר מכן, בינואר 1948, רוקנו לוחמים יהודים את הכפר ג'מאסין, שבשרידיו נבקר בהמשך, ואת הכפר ג'רישה. תושביהם הפליטים עברו לגור בתחומי הכפר שיח' מונס.

تم ذكر قرية الشيخ مؤنس لأول مرة في خارطة جكوتين الفرنسية من العام ١٧٩٩ باسمها القديم الظهر. ويُقدر أن مصدر الأسم، الشيخ مؤنس، هو في قبر الشيخ الذي كان في حدود القرية واندثر. كانت القرية محاطة في سنوات مضت بالبيارات الكثيرة التي تدرب فيها عناصر المنظمات اليهودية. وهكذا تطورت علاقات مركبة بين أهالي القرية وبين عناصر من منظمات مثل ليحي والـ «هجاناة». عشية الحرب التقى وجهاء القرية مع ممثلي ألـ «هجاناة». وعد الوجهاء بأنهم سيمنعون قوت عربية غريبة من دخول القرية مقابل تعهد من القوات اليهودية بضمان سلامة القرية. بعد ذلك، في كانون الثاني ١٩٤٨، أخلى مقاتلون يهود قرية جماسين الذي

תושבי שיח' מונס התפרנסו בעיקר מעיבודם של שטחי חקלאות גדולים שהיו בבעלותם מזרחית לשטח הבנוי של הכפר, באיזור בו כיום נמצא פארק הירקון והשכונות הדר יוסף, תל ברוך ומעוז אביב. החל מהמאה ה-19 החלו תושבי שיח' מונס לגבות מס מעבר מהעוברים בגשר הירקון, ועם התפתחותה של תל־אביב, בראשית המאה ה-20, החלו להעניק שירותים שונים לשכניהם וכן לפתח את תחום הפרדסנות. הנהגת היישוב העברי ראתה בכפר יעד אסטרטגי, היות וממנו ניתן היה לחלוש על כל תל־אביב ועל שדה התעופה "שדה דב" הסמוך. ערב המלחמה עזבו מרבית תושבי הכפר את בתיהם בעצת שכניהם היהודים, וכן בעקבות מצור שהטילה בחודש מרץ 1948 חטיבת אלכסנדרוני על מרבית דרכי הגישה לכפר, וכך גרמה לניתוקו מיפו. את הדרכים מן הכפר וצפונה, לעומת זאת, השאירו

سنتجول في آنقاضه لاحقا، وقرية الجريشة. سكانه اللاجئون انتقلوا للعيش في حدود قرية الشيخ مؤنس.

اعتاش سكان السيخ مؤنس أساسا من فلاحة مساحات واسعة من الأرض التي امتلكوها في الجهة الشرقية من المناطق السكنية حيث يقوم اليوم منتزه اليركون وحي هدار يوسف وتل باروخ ومعوز أبيب. في مطلع القرن التاسع عشر بدأ سكان الشيخ مؤنس يجبون ضريبة على المارين فوق جسر اليركون. ومع تطور تل أبيب في بداية القرن العشرين بدأوا بتوفير خدمات لجيرانهم وتطوير فرع البيارات. رأت قيادة الاستيطان اليهودي في القرية هدفا استراتيجيا خاصة أنه كان بالإمكان أن يشرفوا منه على تل أبيب برمتها وعلى مطار «سديه دوف» المجاور. عشية الحرب رحل معظم

اعتاش سكان السيخ مؤنس أساسا من فلاحة مساحات واسعة من الأرض التي امتلكوها في الجهة الشرقية من المناطق السكنية حيث يقوم اليوم منتزه اليركون وحي هدار يوسف وتل باروخ ومعوز أبيب.

הכוחות העבריים פתוחות, וכך, ב-30 במרץ 1948 היה הכפר כבר נטוש. כל תושביו עזבוהו, למעט זקן בודד שנלקח על ידי הכוחות למעצר למחנה יונה, ששכן בתחומי גן העצמאות, בו נבקר בהמשך.

עם התרוקנותו של הכפר, יושבו בבתים פליטים יהודים. לאחר תקופה מסוימת נהרסו מרבית הבתים, ואת מקומם תפס הקמפוס האוניברסיטאי המתרחב.

עד לסוף שנות השמונים ניצבו מבנים רבים מהכפר בשטח זה, בחלקו הדרומי של הקמפוס. עם הקמתם של מבנים חדשים בקמפוס, הרסה הנהלת אוניברסיטת תל־אביב את המקום ולא נותר שריד לכפר – למעט מספר מבנים וחלק מבית הקברות. שלושת המבנים ששרדו הם וילה ענקית מהחלק הצפוני של הכפר, שהפכה למרכז הרישום לאוניברסיטה, דרכו עובר כל מי שמעוניין להירשם ללימודים. מבנה זה שוכן כיום בקצה רחוב קלצ'קין לצד גן קארטר. בשל המרחק הרב שבין השטח שמדרום לקמפוס, בו שוכן בית הקברות ובו אנו

السكان عن بيوتهم وفق نصيحة من جيرانهم اليهود وكذلك بسبب حصار فرضته في شهر آذار ١٩٤٨ لواء الألكسندروني على غالبية الطرق المؤدية إلى القرية وهو ما تسبب في عزلها عن يافا. الطرق من القرية شمالا تركتها القوات العبرية مفتوحة وهكذا في ٣٠ آذار ١٩٤٨ كانت القرية مهجورة. كل سكانها رحلوا عنها سوى مسنّ وحيد اقادته القوات العبرية إلأى المعتقل في معسكر يونة الذي كان في موقع حديقة هعتسمؤوت الذي سنزوره لاحقا.

مع إخلاء القرية، تمّ توطين لاجئين يهود في بيوتها. بعد ذلك تم هدم معظم البيوت التي احتل مكانها الحرم الجامعي الآخذ بالتوسع.

حتى نهاية الثمانينيات كانت لا تزال قائمة في المكان عدد من بيوت القرية، في الجزء الجنوبي من الحرم الجامعي. ومع إقامة المباني الجديدة في الحرم فقد هدمت إدارة الجامعة الموقع ولم يبق أثُر للقرية . عدا القليل من المباني ومقبرة القرية. المباني الثلاثة التي بقيت هي فيلا كبيرة من القسم الشمالي للقرية، التي تحولت إلى مركز

נמצאים עכשיו, לבין מרכז הרישום המצוי מצפון לקמפוס, והן בשל השינויים הרבים שעבר בניין הרישום במהלך השנים, מומלץ לוותר על ההליכה אליו. בניין נוסף שהותירה האוניברסיטה מהכפר הנו מבנה חוגים ציבורי ברחוב חיים לבנון. מבחוץ הוא אינו מעניין במיוחד, אך בפנים המבנה ניתן להתרשם מרצפת בית מגורים המורכבת ממרצפות מעוטרות.

מבית הקברות נמשיך אל האתר שאותו מכנה האוניברסיטה "הבית הירוק". 2 הבית שוכן דרומית־מערבית לבית הספר לעבודה סוציאלית, על רחוב ד"ר ג'ורג' וייז ומאחורי בית הספר להנדסאים. הוא נמצא מחוץ לגדר הקמפוס, כך שניתן להגיע לבניין באופן חופשי ומבלי לעבור בידוק ביטחוני. הבניין משרת את אוניברסיטת

التسجيل للجامعة يمرّ عبره كل معني بالتسجيل للدراسة. يقوم هذا المبنى اليوم في طرف شارع كلتشكين بجانب حديقة كارتر. بسبب البُعد الكبير بين المنطقة في جنوب الحرم حيث المقبرة التي نتواجد فيها الآن، وبين مركز التسجيل في شمال الحرم، وبسبب التغييرات التي أُدخلت على هذا المركز مع مرور الوقت، من المفضل التنازل عن الوصل إليه. مبنى آخر أبقته الجامعة من القرية هو مبنى في شارع حاييم لبانون. المبنى غير ذي أهمية خاصة من الخارج إلا أنه يُمكن أن نرى في الداخل أرضيته المرصوفة ببلاط منقوش.

نواصل السير من المقبرة إلى موقع تسميه الجامعة «البيت الأخضر». 2 البيت موجود جنوب غرب كلية العمل الاجتماعي في شارع د. جورج وايز خلف كلية الهندسيين. المبنى موجود خارج حدود الحرم

תושבי שיח' מונס התפרנסו בעיקר מעיבודם של שטחי חקלאות גדולים שהיו בבעלותם מזרחית לשטח הבנוי של הכפר, באיזור בו כיום נמצא פארק הירקון והשכונות הדר יוסף, תל ברוך ומעוז אביב.

תל־אביב ומכונה "הבית הירוק" מאז שיפוצו בשנת 1991. לבד מהעובדה שרשמית המבנה משמש כמועדון הסגל, תוכלו לשכור את המקום, אם תרצו, על מנת לערוך חופה או בר מצווה. באתר האינטרנט של המקום מצוין כי "המבנה העתיק של הבית הירוק משרה אווירה אינטימית ואיכותית" – אך האינטימיות והאיכות מסתירים כאן רבדים שאותם מבקשים מנהלי המקום למחוק. המבנה המקורי היה גדול בהרבה ממה שניתן לראות היום: חלקו הגדול נהרס, בעוד חלק אחר עבר תהליך שימור מצועצע.

בשיח' מונס אכן היה בית שכונה "הבית הירוק", אך לפי מג'דולין בידס, בתו של אחד ממנהיגי הכפר שהיה בעליו של הנכס, לא היה זה הבית המכונה כיום באותו שם, אלא בית שניצב בסמוך לו ונהרס. כיום ניתן להיכנס לבניין, לבקש רשות ולעלות לגג ממנו נשקף נוף מרהיב.

وهو ما يعني إمكانية الوصول إلى المبنى بشكل حرّ ودون الخضوع لتفتيش أمني. يخدم المبنى الجامعة ويُسمى بـ «البيت الأخضر» منذ ترميمه في العام ١٩٩١. عدا كون المبنى ناديا للسلك الأكاديمي في الجامعة فإنه بالإمكان استئجاره إذا رغبتم لحفل زفاف أو غيره. في موقع الإنترنيت الخاص بالموقع جاء أن الموقع «أن المبنى القديم للبيت الأخضر يُضفي جوا حميميا ونوعيا». إلا إن الحميمية والنوعية هنا تحجبان تفاصيل تريد إدارة الموقع محوها. المبنى الأصلي كان أكبر بكثير مما يُمكن رؤيته اليوم: فقد تم هدم الجزء الأكبر منه فيما خضع القسم الآخر لعملية ترميم وتجميل.

كان في الشيخ مؤنس بيتا يُسمى «البيت الأخضر»، لكن حسب ماجدولين بيدس، ابنة أحد قيادات القرية الذي كان صاحب الملك، فإنه ليس نفس البيت الذي يدعى بهذا الاسم حالياً، وإنما هو بيت كان بجواره وهُدم. يُمكنكم حاليا دخول البيت وطلب إذن للصعود إلى سطحه حيث يتجلى أمامك منظر مدهش.

البيتان لم يكونا وحيدين في هذا الموقع بل جزء من منطقة سكنية مكتظة بالبيوت تم محوها في العقود الأخيرة لصالح إقامة مواقف للسيارات ومبان جديدة للجامعة.

בשני מבנים קטנים סמוכים ל"בית הירוק" גרים עד היום אחרוני תושבי שיח' מונס היהודים, המסרבים להידחק גם הם מפאת האוניברסיטה. 3 מבנים אלה נמצאים בפינתו הדרום־מזרחית של הקמפוס, בלבו של מגרש חניה. הם מגודרים והגישה אליהם מוגבלת, לכן עדיף לוותר עליהם לסיור זה. בעבר, בתים אלה לא היו בודדים בנוף כפי שנראה כיום, כי אם חלק ממרקם צפוף של מבנים שנמחקו במהלך העשורים האחרונים לטובת חניונים ומבני אוניברסיטה חדשים.

في مبنيين صغيرين بجوار «البيت الأخضر» يعيش آخر السكان اليهود من الشيخ مؤنس الذين يرفضون الرحيل عن أطراف الجامعة. البيتان موجودان في الطرف الجنوبي الشرقي للحرم الجامعي وسط موقف للسيارات. 3 حولهما سياج والدخول إليهما محدود وعليه يُفضل التنازل عن زيارتهما. البيتان لم يكونا وحيدين في هذا الموقع بل جزء من منطقة سكنية مكتظة بالبيوت تم محوها في العقود الأخيرة لصالح إقامة مواقف للسيارات ومبان جديدة للجامعة.

ג'מאסין 4

חוזרים לרחוב חיים לבנון, ומשם ממשיכים לשכונת בבלי. המתניידים בתחבורה ציבורית עולים על אוטובוס בתחנת האוטובוס הקרובה. המגיעים ברכב נכנסים לשכונה מהכניסה הראשית – רחוב הרצוג. בפנייה השנייה פונים ימינה לרחוב פעמוני, וחונים בנקודה שבה את מקומם של בתי הקבלנים תופסים צריפים ישנים, אותם סביר להניח שלא הייתם מצפים למצוא בתחומי אחת מהשכונות היקרות בישראל. אלה הם שרידיו האחרונים של הכפר ג'מאסין אלע'רבי, המכונה כיום גבעת עמל. חלקו הדרומי של הכפר נהרס זה מכבר לטובת הקמתם של מגדלי מגורים יוקרתיים, וסביר להניח שלא רחוק היום שגם החלק שנותר מהכפר יפנה את מקומו לטובת מגדלי בבל החדשים.

جماسين 4

نعود إلى شارع حاييم لبانون ومن هناك إلى حي بابلي. يصعد المتنقلون في المواصلات العامة إلى الباص في المحطة القريبة. القادمون في السيارة يدخلون الحي من المدخل الرئيس ـ شارع هرتسوغ. في المنعطف الثاني ننعطف إلى اليمين إلى شارع بعموني، ونتوقف حيث تخشيبات قديمة من المرجح أنكم لم تتوقعوا توجدها في محيط أحد الأحياء الفخمة في إسرائيل. إنها آخر آثار قرية جماسين الغربي المسماة حاليا «جبعات عمال». الجزء الجنوبي من القرية هُدم من زمان لصالح إقامة أبراج سكنية فخمة ويبدو أنه لن يكون بعيدا ذاك اليوم الذي سيُهدم فيه الجزء المتبقي من القرية لصالح أبراج بابل الجديدة.

בעבר, בתים אלה לא היו בודדים בנוף כפי שנראה כיום, כי אם חלק ממרקם צפוף של מבנים שנמחקו במהלך העשורים האחרונים לטובת חניונים ומבני אוניברסיטה חדשים.

בשונה משיח' מונס, שתושביו היו עשירים ומשכילים, היה הכפר ג'מאסין כפר קטן שתושביו עסקו בעיקר בגידול תאואים (ג'מוסים). חיות אלה גדלות באיזור ביצות ומקורות מים. הסמיכות לנחל הירקון ואיילון אפשרו לתושבי הכפר את גידול הג'מוסים, עיסוק שכנראה העניק לכפר את שמו. במהלך השנים פחת העיסוק בגידול הג'מוסים, ובשנת 1945 לא נותרו עוד ג'מוסים באיזור. עם התפתחותה של תל-אביב עברו התושבים לעיסוקים אחרים כגון משק חלב, חקלאות ופרדסנות.

מאז שנעזבו על ידי הפלסטינים, תושביהם המקוריים, שופצו בתי הכפר, הורחבו ושונו עד לבלתי היכר. עם זאת, מראה הצריפים העלובים הטובלים בירוק לעומת מגדלי השיש והזכוכית המתנשאים אל על מכיוון שכונת צמרת החדשה, מעלה שאלות על מקומם של תושבים שהיו ואינם, ואודות גורל התושבים היהודים שאותם מבקשים היום לפנות לטובת שיכונם של רמטכ"לים לשעבר, מנהלים, עורכי דין ושאר אנשי הגמוניה.

خلافا لقرية الشيخ مؤنس، التي كان سكانها من الأثرياء والمتعلمين، كانت قرية جماسين صغيرة اشتغل سكانها بالأساس بتربية الجواميس التي تعيش في مناطق المستنقعات ومصادر المياه. قربها من وادي أيالون ونهر اليركون أتاح للسكان تربية الجواميس وهو ما منح القرية أسمها. مع مرور السنين انحسر الاشتغال بتربية الجواميس، وفي العام ١٩٤٥ لم يبق في المنطقة أثر للجواميس. مع تطور تل أبيب انتقل السكان إلى أشغال أخرى مثل إنتاج الحليب والزراعة والبيارات.

منذ أن تركها الفلسطينيون، سكانها الأصليون، تم ترميم بيوت القرية، وتوسيعها وتغييرها على نحو لا يُمكن معه التعرّف عليها. مع هذا فإن مشهد البراكيات الهشة الغارقة وسط الخضرة مقابل أبراج الرخام والزجاج المرتفعة إلى عنان السماء من جهة حي «تسميرت» الجديد، يطرح الأسئلة عن موقع السكان الذين كانوا هنا وحيال مصير السكان اليهود المعرضين للإخلاء لصالح إسكان قائدي أركان سابقين ومحامين وباقي رجالات الصفوة المهيمنة. نوصي بالتجول بين البيوت الواطئة بين العشب

חלקו הדרומי של הכפר נהרס זה מכבר לטובת הקמתם של מגדלי מגורים יוקרתיים, וסביר להניח שלא רחוק היום שגם החלק שנותר מהכפר יפנה את מקומו לטובת מגדלי בבל החדשים.

מומלץ להסתובב בין הבתים הנמוכים, בינות הצמחייה המקומית שמזכירה ג'ונגל פראי, ולנסות ולדמיין כיצד חיו כאן לפני למעלה משישים שנה מאות פלסטינים שכיום אינם פה עוד.

الذي يذكرنا بغابة وحشية وتخيل كيف عاش هنا قبل حوالي ستين عاما مئات من الفلسطينيين الذين لم يعودوا هنا.

الجزء الجنوبي من القرية هُدم من زمان لصالح إقامة أبراج سكنية فخمة ويبدو أنه لن يكون بعيدا ذاك اليوم الذي سيُهدم فيه الجزء المتبقي من القرية لصالح أبراج بابل الجديدة.

סָמִיל

נמשיך לתחנתנו הבאה, במתחם השוכן בין הרחובות אבן גבירול, ארלוזרוב, בן סרוק וז'בוטינסקי – הוא כפר סמיל. גם מקום זה זכה לשם עברי המאזכר את שמו הערבי: מתחם סמל. כדי להגיע מג'מאסין לסמיל נוסעים דרומה על דרך נמיר עד לרחוב ארלוזרוב, בו פונים ימינה (מערבה). ממשיכים עד הפנייה ימינה לרחוב בן סרוק ושם מחפשים חניה.

5 נתחיל את הסיור בפינתו הדרום־מערבית של המתחם, בפינת הרחובות אבן גבירול וארלוזרוב. קיר התמך הגבוה שלפנינו מסתיר מאחוריו את שרידיו של רכס הכורכר שעליו שכן הכפר, וכיום נמצאים בו שרידיו. נצעד מטרים ספורים מזרחה על רחוב ארלוזרוב, עד שנראה משמאל גרם מדרגות. מדרגות אלה מובילות אל מה שהיה מרכז הכפר סמיל עד 1948.

صُمّيل (المسعودية)

نواصل السير إلى المحطة التالية وهي المنطقة الواقعة بين شارع ابن جبيرول وأرلوزوروف وبن سروك وجابوتينسكي ـ قرية صُميل. موقع حظي باسم عبري يذكرنا باسمه العربي ـ منطقة سمل. للوصول من جماسين إلى صُميل نسافر جنوبا عبر شارع نمير حتى شارع أرلوزوروف الذي نتجه فيه يمينا (إلى الغرب). نواصل السير حتى المنعطف يمينا إلى شارع بن سروك حيث نفتش عن موقف.

5 نبدأ الجولة في الزاوية الجنوبية ـ الغربية للمنطقة، في زاوية ابن جبيرول وأرلوزوروف. الجدار الاستنادي أمامنا يخفي من ورائه بقايا تلة الكركار التي قامت عليها القرية حيث نرى هناك بعض آثارها. نسير بعض الخطوات نحو الشرق على شارع أرلوزوروف إلى أن نرى على يسارنا مطلع درج. هذا الدرج يقودنا إلى ما كان مركزا لقرية صُميل حتى العام ١٩٤٨.

בדומה לשני הכפרים האחרים שבהם ביקרנו היום, גם כפר סמיל שוכן על גבי רכס הכורכר המלווה את חופה של הארץ מדרומה לצפונה. הסיבה להתיישבות על גבי רכס זה היתה נעוצה באפשרות להשקיף ממנו ולשמור על השדות, וכך ללכת לישון בלב שקט. יש הסוברים כי כפר סמיל נקרא על שם רכס זה. סמיל בערבית משמעותו אדמה יבשה – כמו אבן החול הקשה המכונה כורכר.

גרעין הכפר הבנוי נותר על כנו, והוא מתנשא מעל מפגש הרחובות ארלוזרוב ואבן גבירול. אך גם עתידם של שרידים אלה מוטל בספק: מזה מספר שנים פועלים יזמים בעזרת בתי המשפט לפנות את דיירי המתחם היהודים-ישראלים לטובת הקמתו של מתחם מגורים ומסחר יוקרתי.

على غرار القريتين الأخريين اللتين زرناهما اليوم، كذلك كانت قرية صُميل على مرتفع الكركار الذي يرافق ساحل البلاد من جنوبه إلى شماله. السبب في الاستيطان على هذا المرتفع مصدره الإشراف منه على حراسة الحقول والاطمئنان إليها. يُعتقد أن قرية صُميل سميت باسم هذا المرتفع. صميل بالعربية معناها الأرض الصلبة - مثل حجارة الكركار. نواة القرية المبنية بقيت على حالها، وهي ترتفع فوق ملتقى شارعي أرلوزوروف وإبن جبيرول. إلا أن مستقبل هذه الآثار غير معروف: منذ سنوات يحاول مبادرون بمساعدة المحاكم إخلاء سكان المنطقة اليهود - الإسرائيليين لصالح إقامة منطقة سكنية تجارية فاخرة.

6 في نهاية الدرجات نتجه يسارا. هناك نجد مدخلا لزقاق ضيق غير متوقع. في نهاية الزقاق وبعد أن

גרעין הכפר הבנוי נותר על כנו, והוא מתנשא מעל מפגש הרחובות ארלוזרוב ואבן גבירול. في نهاية الدرجات نتجه يسارا. هناك نجد مدخلا لزقاق ضيق غير متوقع.

6 בקצה המדרגות נפנה שמאלה, שם נמצא כניסה לסמטה צרה ובלתי צפויה. בקצה הסמטה, לאחר שחוצים מבנה חסר גג, מגיעים למרפסת פתוחה וייחודית המשקיפה על רחוב אבן גבירול. כאן תוכלו לתפוס בעין את בתי סמיל, כמו גם את רכס הכורכר שעליו בנוי הכפר, אל מול הבלוק התל־אביבי הטיפוסי ומגדל המאה המתנוסס מעל.

מגדל המאה הוקם בשנות השמונים במרכז מתחם סמיל בתכנונו של האדריכל ניסן כנען. המגדל מתנשא לגובה 77 מטרים. בסמוך לו ניצב בית הכנסת היכל יהודה, שתכנן האדריכל יצחק טולדנו. שני המבנים יחד שייכים לגל השני של חיסול מתחם סמיל ומחיקתו על ידי מבנים חדשים. לשלב הראשון השתייכו בניין גימנסיה הרצליה ומתחם בתי ההסתדרות, שנבנו בשנות החמישים. השלב השלישי, שלצערנו קרב ובא, יביא לחיסולו של המתחם ההיסטורי החשוב הזה באופן מוחלט.

نمر عبر بناية بدون سقف نصل إلى شرفة مفتوحة ومميزة تشرف على شارع ابن جبيرول. من هنا يُمكن أن تروا بيوت صُميل وكذلك مرتفع الكركار الذي قامت عليه القرية قبالة العمارة السكنية النموذجية في تل أبيب وبرج «همئاة» الذي يظهر من فوق.

برج «همئاة» أقيم في الثمانينيات في مركز منطقة صُميل بتصميم المهندس المعماري نيسان كنعان. يرتفع البرج لعلوّ ٧٧ مترا. بجواره كنيس هيخال يهودة. الذي خططه المهندس المعماري يتسحاك طوليدانو. البنايتان تنتميان للطور الثاني من تصفية منطقة صُميل ومحوها بإقامة مبانٍ جديدة. في الطور الأول جاءت بناية جمناسيا هرتسليا ومجمع مبنى الهستدروت اللذين بُنيا في الخمسينيات. المرحلة الثالثة، المقتربة منّا لأسفنا الشديد، من شأنها أن تُجهز على هذه المنطقة التاريخية الهامة بشكل تام.

גם כאן יושבי המקום, דיירים יהודים-ישראלים, לא מקבלים את פני האורחים בסבר פנים יפות, אלא בחשדנות והססנות. עשרות שנים של מאבקים משפטיים בינם לבין יזמים המבקשים לממש את ערכי הקרקע הביאו למתחים בלתי פוסקים, והתושבים אינם ידועים כמארחים לדוגמא, כך שמומלץ שלא למשוך תשומת לב רבה.

שני מקומות נוספים בכפר שכדאי לראות הם מסגד הכפר, 7 בית משפחת צרפי. 8 מסגד הכפר הפך אחרי 1948 לבית כנסת. הבניין נמצא בקצה גוש המבנים שביניהם הסתובבנו כעת, ושלט מודיע כי זהו "בית כנסת סולם יעקב". על פי עדויות פליטים, מסגד הכפר היה ללא תקרה, אלא משטח בטון חשוף עם מחראב קטן – גומחה בקיר הדרומי של המסגד שמראה את כיוון התפילה, הוא כיוון מכה. נקודת אור אחת בסיפורה של סמיל היא שייעודו המקורי של המבנה כבית תפילה נשמר, כאז ועד היום.

هنا أيضا لا يستقبل السكان اليهود - الإسرائيليين الضيوف بحفاوة وإنما بالشك والتردد. فعشرات السنوات من الصراع بينهم وبين المبادرين على قيمة الأرض أفضت إلى توتر دائم فيما لا يُعرف السكان كمضيفين جيدين وعليه، من المفضل عدم جذب الأنظار.

هناك موقعان آخران في القرية نوصي برؤيتهما وهما مسجد القرية 7 وبيت عائلة صرفي 8 . تحول المسجد بعد العام ١٩٤٨ لكنيس. المبنى موجود في طرف مجموعة المباني التي تجولنا بينها من لحظات وتشير إليه لافتة كتب عليها «كنيس سولام يعقوب». حسب شهادات لاجئين فإن مسجد القرية كان بدون سقف وكان عبارة عن مساحة مفتوحة من الباطون مع محراب صغير - كوّة في الحائط الجنوبي للمسجد تدلّ على وجهة الصلاة، وجهة مكة. نقطة ضوء واحدة في قصة صَميل وهي أنه تمّ الحفاظ على الغرض من المبنى كبيت صلاة منذ ذلك الوقت إلى اليوم.

בית משפחת צרפי הוא המבנה שברחוב בן סרוק 25. דרויש צרפי, שהיום גר בג׳לג׳וליה, נולד כאן, בבית הזה, בשנת 1940. אביו עבד כשומר שדות בסמוך לנחל הירקון. "עד השלטון הבריטי", צרפי מספר, "היתה המשפחה בעלת הכוח החזק בכפר, ומוח׳תאר הכפר התמנה מתוכה. עם הכיבוש הבריטי עבר הכוח למשפחת אבו ג׳בארה, החמולה השנייה בכפר, שהיתה ביחסים טובים עם הבריטים". בית משפחת צרפי, בדומה לשאר בתי הכפר, נבנה טלאים על גבי טלאים במהלך השנים. בשנים האחרונות נהרסים אגפיו של הבית בשלבים, עד שמן הסתם ייעלם מהמקום ושטחו יהיה לחלק ממגרש החניה הסמוך.

עד מלחמת 1948 היו היחסים בין ערביי סמיל לשכניהם היהודים מורכבים. הקשרים היו בעיקרם כלכליים, אך מנגד נחשדו תושבי הכפר כי נטלו חלק במאורעות תרצ"ח, חשדות שגררו עמן פעולות אלימות נגדם מצד אנשי האצ"ל. המלחמה ב–1948 ומניעת שיבת הפליטים הפלסטינים לאחר

بيت عائلة صرفي هو المبنى في شارع سروك ٢٥. درويش صرفي، الذي يعيش الآن في جلجولية، ولد هنا في هذا البيت العام ١٩٤٠. وكان أبوه حارسا للحقول لصق نهر اليركون. «حتى الحكم البريطاني - يقول صرفي - كانت العائلة صاحبة النفوذ الأقوى في القرية، وكان المختار من أبنائها. مع الاحتلال البريطاني انتقل النفوذ إلى عائلة جبارة، الحمولة الثانية في القرية التي كانت في علاقات طيبة مع البريطانيين». بيت عائلة صرفي مثل البيوت الأخرى أقيم إضافة على إضافة بمرور الزمن. في السنوات الأخيرة تم هدم أقسام البيت على مراحل، إلى أن يختفي من المكان ويتحوّل إلى جزء من موقف السيارات.

حتى العام ١٩٤٨ كانت العلاقات بين عرب صُميل وبين اليهود مركبة. العلاقات كانت اقتصادية بالأساس ومع هذا يُشك في أن سكان القرية كانوا ضالعين في أحداث ١٩٣٩ الأمر الذي استقدم عليهم عمليات عنيفة من عناصر منظمة «إيتسل». حرب العام ١٩٤٨ ومنع عودة اللاجئين الفلسطينيين بعد

כניסה לבית בכפר סמיל. ברקע: ׳מגדל המאה׳ // مدخل بيت في قرية صميل ووراءه "مجدال همئاة"

שזו תמה, מימשה את הטיהור האתני של הארץ – גם אם בהצלחה חלקית בלבד.

על רגע העזיבה מספר דרויש צרפי: "לא הבנתי את המצב טוב, עד שהגענו מסמיל ליפו. אבא שלי הריח את המלחמה שעומדת לפרוץ, והחליט לקום ולעזוב את הכפר. סמכתי על אבא והלכתי אחריו. אבא פחד מהפתעות, הוא ראה הרוגים משני הצדדים והחליט יום אחד לקום ולעזוב. הוא לקח משאית והעלה עליה את כולנו. כך עזבנו את הכפר דרך תל־אביב, עד למה שהיום נקרא שכונת גבעת עלייה בדרום יפו". צרפי ממשיך ומספר על מסעה של המשפחה לאחר מכן: "משם התגלגלנו ללוד, ומלוד לשכם. בשכם ישבנו תחילה בבית ספר, ואחר כך הגיעו מאונר"א [סוכנות הסעד והתעסוקה של האו"ם לפליטים פלסטינים] והקימו מחנה פליטים שבו גרנו באוהל במשך שנה. אחר כך התפצלה המשפחה: אבא שלי עבר לג'לג'וליה, שם היתה לו חלקת אדמה שאותה הוא עיבד, ואנחנו עברנו לגור בקלקיליה, לבית אבן אמיתי. בשנת 1949,

انتهائها حققت التطهير العرقي للبلاد ـ وإن كان بنجاح جزئي فحسب.

يقول درويش صرفي حول الرحيل عن القرية: «لم أفهم الوضع جيدا إلا بعد أن وصلنا من صُميل إلى يافا. كان والدي قد استشعر الحرب الوشيكة الوقوع فقرر ترك القرية. اعتمدت على والدي ومشيت وراءه. خاف والدي من المفاجآت وكان رأى قتلى من الجانبين وقرر في أحد الأيام أن يرحل. أخذ شاحنة وحملنا عليها جميعا. هكذا رحلنا عن القرية طريق تل أبيب إلى ما يسمى اليوم جبعات علياة في يافا». ويُضيف صرفي عن رحلة العائلة لاحقا: «من هناك وصلنا إلى اللد ومن اللد إلى نابلس. في نابلس أقمنا في البداية في مدرسة، بعدها وصلوا من الأونروا وأقاموا مخيم لاجئين عشنا فيه في خيمة لمدة سنة. بعدها تفرقت العائلة: والدي انتقل إلى جلجولية حيث امتلك قطعة أرض افتلحها وانتقلنا نحن للعيش في قلقيلية إلى بيت حجر حقيقي. في العام ١٩٤٩، في أعقاب اتفاقيات الهدنة وتعديلات الحدود، تحولت جلجولية إلى جزء من إسرائيل،

עדות אחרונה לטכנולוגיית בנייה מקומית באבן כורכר //
ل أخير لتقنيات البناء بحجر الكركار وفي الخلفية دليل لتقنيات البناء الحالية بالباطون والزجاج

בעקבות הסכמי שביתת הנשק ותיקוני הגבול, ג'לג'וליה הפכה לחלק מישראל, כך שיצא שאבא שלי היה מעבר לגבול בנפרד מהמשפחה. ארבע שנים לא גרנו ביחד, אבל בשנת 1951 אבא שלי הגיש בקשה לאיחוד משפחות, וחזרנו לגור יחד כולם בג'לג'וליה".

عبד אלהאדי עלי, שהיה בן 17 בעת שעזב עם משפחתו את ביתו בסמיל וכיום גר בלוד, מספר: "באו אלינו קצינים יהודים ואמרו לנו שכדאי שנעזוב את הכפר לשבוע או שבועיים עד שיירגע ונחזור לבתים. אחר כך בא גם מוח'תאר הכפר איברהים אבו ג'בארה שאמר שהיהודים ייכנסו עם מכות וייקחו את הנשים שלנו ויאנסו אותן. אז סבא שלי אמר שעדיף שנעזוב את סמיל ונחזור אחר כך. עזבנו את הכול מאחור".

وهكذا كان والدي عبر الحدود منفصلا عن العائلة. لم نعش سوية لمدة أربع سنوات، لكن في العام ١٩٥١ قدم والدي طلبا للم الشمل وعدنا كلنا للعيش معه في جلجولية».

عبد الهادي علي الذي كان في الـ ١٧ من عمره عندما رحل مع عائلته عن بيته في صميل ويعيش اليوم في اللد يقول: «جاء إلينا ضباط يهود وقالوا أنه من الأفضل لنا أن نترك البيت لمدة أسبوع أو اثنين حتى تهدأ الأمور ثم نعود إلى بيوتنا. بعدها جاء أيضا مختار القرية إبراهيم أبو جبارة أن يهود سيدخلون علينا بالقوة ويأخذون نساءنا ويغتصبونهن. عندها قال جدي أنه من الأفضل أن نترك صَميل ونعود إليها فيما بعد. تركنا كل شيء خلفنا».

ليست يافا وحدها كانت هنا قبل تل أبيب كذلك صَميل وجماسين والشيخ مؤنس وسلمة والمنشية وأبو كبير وبيارات كثيرة ومقابر.

לא רק יפו היתה כאן לפני תל־אביב: גם סמיל, ג'מאסין, שיח' מונס, סלמה, מנשיה, אבו כביר, פרדסים רבים ובתי קברות.

בית הקברות עבד אלנבי 9

מסמיל נמשיך עם רחוב ארלוזרוב מערבה עד קצהו, המגיע למרגלות מלון הילטון תל־אביב. לא רבים יודעים, אך האדריכל יעקב רכטר, שתכנן את בית המלון המפואר הזה בראשית שנות השישים, יצר מחווה בעיצוב חזית הבניין למבנה אחר המצוי בקרבתו, הוא מבנה קבר השיח' – שריד מבית הקברות עבד אלנבי, השוכן כיום בלב הגן, דרומית למלון הילטון: מרפסות המלון מדמות את לבני הכורכר של הגדר המקיפה את הקבר.

בית הקברות המוסלמי עבד אלנבי כולל היום רק כמה עשרות קברים, אך במקור השתרע שטח בית הקברות על תחום רחב בהרבה. בעקבות הקמת "מחנה יונה", שפונה בינתיים, פיתוח גן העצמאות והקמת בית המלון, נאספו ורוכזו העצמות. בית הקברות מתוחם כיום בגדר האבן של קבר השיח', וסגור למבקרים.

مقبرة عبد النبي 9

نواصل السير من صَميل مع شارع أرلوزوروف غربا حتى نهايته عند فندق هيلتون تل أبيب. كثيرون لا يعرفون، أن المهندس المعماري يعقوب ريختر الذي خطط الفندق الفاخر بداية الستينيات يغازل مبنى مجاور من خلال تصميم واجهة الفندق وهو مبنى قبر شيخ - أثر من مقبرة عبد النبي الذي يقوم الآن وسط الحديقة جنوب فندق هيلتون: شرفات الفندق تحاكي حجارة الكركار في السور الذي يحيط بالقبر.

المقبرة الإسلامية عبد النبي تشمل اليوم بضع عشرات من القبور علما بأن المقبرة امتدت في الماضي على مساحة أوسع بكثير. في أعقاب إقامة «معسكر يونة» الذي تم إخلاؤه، وإقامة حديقة «هعتسمؤوت» والفندق تم تجميع العظام وتركيزها. المقبرة محاطة الآن بسور من حجارة الكركار لقبر الشيخ وهي مغلقة أمام الزوار.

בבית הקברות עבד אלנבי החלו לקבור מתים בשנת 1878. מאז המשיך בית הקברות להיות מקום קבורה פעיל למשך 70 שנה, כשהוא משרת את כפרי הסביבה סמיל וג'מאסין. החל מראשית המאה העשרים קברו בו גם מתים מיפו, וזאת בעקבות מגיפת הכולרה שפשטה בעיר. לאחר כינונה של מדינת ישראל הוזנח בית הקברות ומצבו הדרדר והפך לבית שימוש לא רשמי לעוברים ושבים. בראשית שנות השישים נמכר שטח בית הקברות על ידי יו"ר ועד הנאמנים של ערביי יפו סעיד הבאב, מה שסימן את סופו של בית הקברות. כיום, כל שנותר מבית הקברות הוא מבנה הקבר המפואר של עבד אלנבי והחצר שבחזיתו הצפונית, אליה רוכזו כל הקברים שנותרו במקום בשנות השישים. מבנה הקבר עדיין משמש כאתר לעשיית צרכים עבור מחוסרי בית וכן לעסקאות סמים, ולכן מומלץ לבקר בו רק בשעות היום. מבעד לשער הברזל ניתן לחצות את מצבות הקברים המתפוררות ולבקר במבנה התפילה, המורכב מאבן כורכר שנחצבה במקום. המבנה כשלעצמו נבנה במספר שלבים

بدأت عملية دفن الموتي في مقبرة عبد النبي في العام ١٨٧٨. وظلّت المقبرة قيد الاستعمال لمدة ٧٠ عاما في خدمة قرى المنطقة مثل صُميل وجماسين. ابتداء من مطلع القرن العشرين دفنوا فيها أمواتا من يافا في أعقاب وباء الكوليرا الذي انتشر في المدينة. بعد إقامة دولة إسرائيل تم إهمال المقبرة التي ساء وضعها وتحولت إلى مرحاض للمارة. في نهاية الستينيات بيعت المقبرة بأيدي رئيس لجنة الأمناء في يافا سعيد هباب وهو ما كان بداية لطمس المقبرة. وكل ما تبقى منها اليوم هو قبر عبد النبي والساحة في جهته الشمالية حيث تم تركيز كل القبور التي بقيت هناك في الستينيات. لا يزال القبر حتى الآن موقعا لقضاء الحاجة بالنسبة لعديمي المسكن وصفقات المخدرات. نوصي بزيارته في ساعات الصباح فقط. يُمكن المرور عبر شواهد القبور المتفككة وزيارة قاعة الصلاة المبنية من حجارة كركار تم قطعها من الصخور في الموقع. أقيم البناء نفسه على مراحل وفي حقب مختلفة وفيه خمس كوى صلاة وضريح قبر مبني من حجارة الكركار المحلية. سمي القبر على أسم النبي محمد

בית קברות עבד אל נבי השוכן בלב הגן הכלוא בין רחוב הירקון ומצוק הכורכר התלול //
مقبرة عبد النبي التي تقوم في قلب الحديقة المحصورة بين شارع اليركون وجرف الكركار الحاد

ותקופות, ובו לא פחות מחמש גומחות תפילה, וכן מצבת קבר שאף היא מורכבת מאבן כורכר מקומית. הקבר נקרא על שמו של הנביא מחמד (המכונה גם עבד אלנבי), אך אין כל מידע על זהות האדם הקבור בה, שסביר להניח שהיה דמות חשובה ומרכזית בימים רחוקים.

מכאן אפשר לראות את אבני גדר הכורכר המקיפה את בית הקברות, כשברקע מרפסות מלון הילטון המדמות אותן. מדרומנו נמצאת יפו, כלת הים. מנמל יפו הפליגו עשרות אלפים מתושביה של בירת הנפה אל גלות כפויה. לא רק יפו היתה כאן לפני תל־אביב: גם סמיל, ג'מאסין, שיח' מונס, סלמה, מנשיה, אבו כביר, פרדסים רבים ובתי קברות.

(الذي يسمى أيضا عبد النبي) لكن ليس هناك أية معلومات عن هوية الشخص المدفون الذي يُعتقد أنه كان شخصا مهما في أيام مضت.

من هنا يُمكن رؤية حجارة السور الكركارية الذي يحيط القبور ومن فوق شرفات فندق هيلتون التي تحاكيها. على جنوبنا تقع يافا عروس البحر. من مينائها أبحر عشرات آلاف السكان إلى الشتات القسري. ليست يافا وحدها كانت هنا قبل تل أبيب كذلك صُميل وجماسين والشيخ مؤنس وسلمة والمنشية وأبو كبير وبيارات كثيرة ومقابر.

// מקורות //

דן יהב (2004), **יפו כלת הים – מעיר ראשה לשכונות עוני, דגם לאי-שוויון מרחבי**, תל־אביב: תמוז.

מיכאל יעקובסון וסימה צפוני (2005), 'כפר סומייל – מציאות של פליטים, פולשים ויזמים', פרויקט אקדמי במסגרת לימודים במחלקה לאדריכלות, האקדמיה לאמנות ועיצוב בצלאל, ירושלים.

מוריס בני (1991), **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947–1949**, תל־אביב: עם עובד.

זוכרות את שיח' מונס, חוברת בהוצאת עמותת זוכרות.

// المصادر //

دان ياهف (٢٠٠٤)، **يافا عروس البحر ـ من مدينة عامرة إلى حي فقر، نموذج لغياب العدل المكاني**، تل أبيب: تموز.

ميخائيل يعقوبسون وسيما تسفوني (٢٠٠٥)، قرية صميل ـ واقع اللاجئين والغزاة والمبادرين، وظيفة سمينار في إطار دراسة الهندسة المعمارية، أكاديمية الفنون والتصميم بتسلئيل، القدس.

موريس بيني (١٩٩١)، **ولادة مشكلة اللاجئين الفلسطينيين، ١٩٤٧ – ١٩٤٩**، تل أبيب: عام عوفيد.

ذاكرات الشيخ مؤنس، كراسة من إصدار جمعية «زوخروت»..

מרצפות מצוירות מציצות מתחת להריסות בית בכפר סמיל // بلاطات منقوشة تبرز من تحت أنقاض بيت في قرية صميل

מודעה על קיר צריף בג׳מאסין // إعلان على جدار براكية في جماسين

סיור באלמנשיה
כפי שסיפרתי לבתי

جولة في المنشية
كما حكيت لابنتي

7

كتبتها //نورمه موسي
تصوير // إيتان فيتكون

כתבה // נורמה מוסי
צילם // איתן ויתקון

הסיור הזה נכתב עבור עמליה, בתי. היא בת ארבע היום. אבל אני חושבת על איך אספר לה על אלמנשיה מאז שנולדה. אני רוצה שהיא תדע שכאן בתל־אביב, ליד הים שהיא כל כך אוהבת, היתה פעם שכונה שחיו בה ילדים כמוה, אנשים שהיו להם חיים מלאים: תשוקות, שנאות, אהבות וחלומות. אני רוצה לספר לה מבלי להטיל עליה את האימה של הגירוש וההחרבה. אני רוצה שהיא תדע, אבל אני גם רוצה לשמור עליה. לכן אני כותבת עבורה את הסיור הזה.

אלמנשיה المنشية

מספר תושבים בשנת 1944 // כ־12,000 על פי דו"ח תחנת משטרת מנשיה	عدد السكان عام١٩٤٤ // حوالي – ١٢,٠٠٠ بحسب تقرير محطة شرطة المنشية
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // בעיקר מסחר	مصادر العيش الأساسية حتى ١٩٤٨ // في الأساس التجارة
בתי ספר // אלאמויה, אלעבאסיה, אלשיחי, אברהים אלשאער	مدارس في المكان // الأموية، العباسية، الشيحي، إبراهيم الشعار
אתרי דת // • מסגד חסן בק, נמצא במקום עד היום. • מסגד אלרשיד – כבר לא נמצא במקום. • שני בתי כנסת, מתוכם אחד כנראה עוד פעיל בשכונה.	مواقع دينية // • مسجد حسن بيك، موجود حتى اليوم. • مسجد الرشيد– غير موجود • كنيسان، واحد لا زال فعالا في الحارة كما يبدو.
תאריך כיבוש // ה־28 באפריל 1948	تاريخ الاحتلال // ٢٨ إبريل١٩٤٨

היכן נמצאים הפליטים // ירדן, עזה, מצרים, יפו, רמלה ולוד	أين يتواجد اللاجئون اليوم // الأردن، غزة، مصر، يافا، الرملة واللد
יישובים יהודיים על אדמות השכונה // שורה של מלונות על חוף תל־אביב, ביניהם דייויד אינטרקונטיננטל	بلدات يهودية على أراضي الحي // مجموعة من الفنادق على شاطئ بحر تل أبيب وبينها دافيد إنتيركونتيننتال
יישובים פלסטיניים קרובים // אלמנשיה היתה חלק מהעיר יאפא. הכפרים הקרובים היו הכפר סמיל, הכפר ג'מאסין והכפר שיח' מונס מצפון, והכפר סלמה מדרום־מזרח.	بلدات فلسطينية مهدمة // المنشية كانت جزءا من يافا. القرى القريبة كانت قرية صُميل، قرية الجماسين وقرية الشيخ مونّس من الشمال، وقرية سلمة من الجنوب الشرقي.

תמונת שער: בית האצ"ל - מסגרת לטיילת // صورة غلاف: بيت هإيتسل . إطار للممشى

كتبت هذا المسار من أجل ابنتي عماليَه التي تبلغ من العمر لحظة كتابة هذه السطور أربع سنوات. ولكنني أفكر منذ ولدت كيف سأخبرها بأمر المنشية. أريدها أن تعرف أنه هنا في تل أبيب، بجانب البحر الذي تحبه كثيرا، كانت مرة حارة عاش فيها أولاد مثلها، أناس كانت لديهم حياة كاملة: رغبات وأحلام، أحبوا وكرهوا. أريد أن أخبرها دون أن أملأ قلبها برعب التهجير والدمار. أريدها أن تعرف، ولكنني أريد أن أحافظ عليها، أيضا. لهذا أنا أكتب من أجلها هذا المسار.

אלמנשיה المنشية // תל־אביב تل أبيب

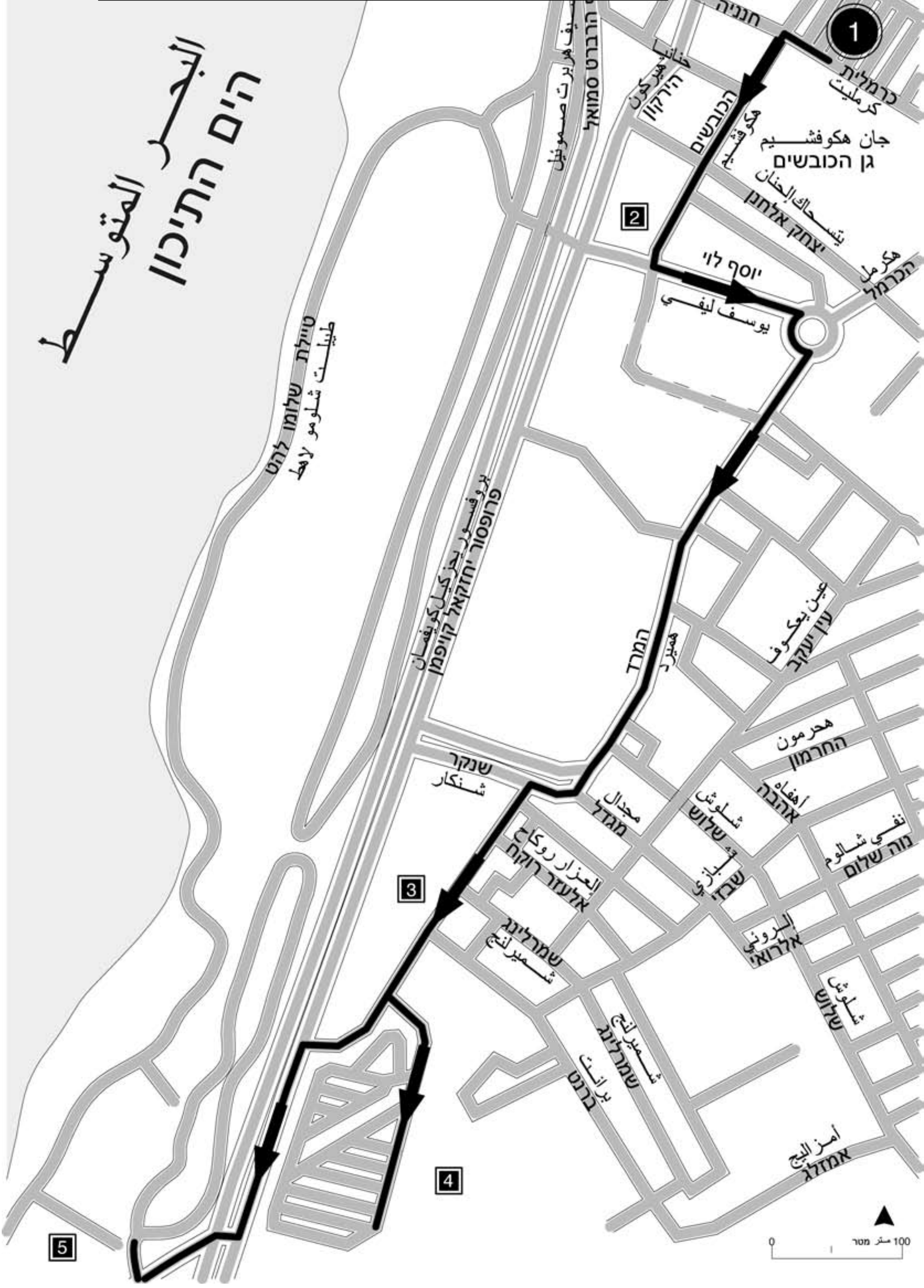

סוג מסלול //
רגלי

نوع المسار //
سيرا على الأقدام

נקודת מוצא //

מסוף כרמלית:
מגרש החניה לאוטובוסים הצמוד מדרום לשוק הכרמל בתל-אביב

نقطة الانطلاق //

محطة كرمليت:
موقف الباصات المحاذي لسوق الكرمل من جهة الجنوب في تل أبيب

נקודת סיום //

ליד מבנה מוזיאון האצ"ל בתש"ח, גן צ'ארלס קלור על שפת הים בתל-אביב

نقطة الإنهاء //

بجانب متحف الإيتسل في "تشاح"، حديقة تشارلس كلور على شاطئ البحر في تل أبيب

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

הגעה ברכב //

למגיעים מאיילון יש לרדת במחלף וולפסון, כעבור 400 מטר יש לקחת את היציאה השנייה אל דרך יגאל ידין. כעבור 300 מטר להמשיך אל רחוב היינריך היינה. כעבור 1.2 קילומטרים יש לפנות שמאלה אל דרך בן צבי. כעבור 500 מטר יש לפנות ימינה אל שדרות ירושלים. כעבור 700 מטר להמשיך אל רחוב פרופ' יחזקאל קויפמן ומשם להמשיך לאורך 1.1 קילומטרים על רחוב הירקון. אז יש לפנות ימינה אל רחוב דניאל, ומייד שמאלה אל רחוב הכובשים. ניתן לחנות בחניון שצמוד למסגד חסן בק.

الوصول بسيارة خاصة //

للقادمين من ايالون يجب النزول في مفترق ولفسون، بعد ٤٠٠م يجب الخروج في المخرج الثاني إلى طريق يجئال يدين. بعد ٣٠٠م واصلوا إلى شارع هينريخ هاينه. بعد ١.٢ كم يجب التوجه إلى اليسار، إلى شارع ديريخ بن تسفي. بعد ٥٠٠ م يجب التوجه إلى اليمين إلى جادة يروشلاييم. بعد ٧٠٠م واصلوا إلى شارع بروفيسور يحيزكيل كويفمان ومن هناك واصلوا ١.١ كم على طول شارع اليركون. عندها يجب التوجه إلى اليمين، إلى شارع دانيال، ومن ثم فورا إلى اليسار، إلى شارع هكوبشيم. من الممكن إيقاف السيارة في الموقف بجانب مسجد حسن بيك.

הגעה בתחבורה ציבורית //

כל קו המגיע למסוף כרמלית בתל-אביב (למשל קווים 17,16, ו-31 של דן מהתחנה המרכזית בתל-אביב).

الوصول في المواصلات العامة //

كل خط يصل إلى مسوف كرميليت تل أبيب (مثلا خطوط ١٦،١٧ و ١٣ التابعة لـ"دان" من المحطة المركزية في تل أبيب).

אורך המסלול //
כ-6 קילומטרים

طول المسار //
حوالي – ٦ كم

משך המסלול //
כשעה

مدة المسار //
حوالي الساعة

דרגת קושי //
קל

درجة الصعوبة //
سهل

מקום למלא בו מים //

במתחם "התחנה" ישנם שירותים ציבוריים וברזיות.

نقطة للتزود بالماء //

في منطقة المحطة هنالك حمامات عمومية وحنفيات.

עונה ממומלצת //

כל עונות השנה. בקיץ עדיף לערוך את הסיור לפני 10:00 או אחרי 17:00. ובכל מקרה מומלץ לכוון לסיים את המסלול לקראת השקיעה – כדי לצפות בה מהספסל שעל הטיילת, מערבית לבית האצ"ל.

موسم مفضل //

كل مواسم السنة. في الصيف مفضل القيام بالجولة قبل الـ ١٠:٠٠ أو بعد الـ ١٧:٠٠. وعلى كل الأحوال نوصي إنهاء المسار في فترة الغروب– لمراقبة الغروب من المقعد الخشبي في المتنزه، غربي بيت "هإتسيل".

אלמנשיה הוקמה בערך בשנת 1865 מצפון לעיר העתיקה יאפא ולאורך שפת הים. בסמוך אליה נוסדו שלוש שכונות יהודיות, שבהן התגוררו יהודים בני כל העדות: כרם התימנים, נווה צדק (שהוקמה ב-1887), ונווה שלום (שנוסדה ב-1890).

أقيمت المنشية حوالي عام ١٨٦٥ شمالي مدينة يافا وعلى طول شاطئ البحر. أقيم بجوارها ثلاث حارات يهودية، عاش فيها يهود من جميع الطوائف: كيرم هتيمنييم، نفيه تسيديك (أقيمت في ١٨٨٧)، ونفي شالوم (أقيمت في ١٨٩٠).

עמליה שלי, אני רוצה שתבואי איתי לסיור באלמנשיה, כי יש שם דברים שאני רוצה להראות לך, לספר לך. דברים שהם עצובים, אבל חשוב לדעת אותם כדי להבין וגם לשנות.

عماليَه ابنتي، أريدك أن ترافقيني لجولة في المنشية، فهنالك أشياء أود أن أريك إياها وأخبرك عنها. أشياء حزينة، ولكن من المهم معرفتها لكي نفهم ولنغير، أيضا.

כשאני מסתכלת על התצלום של אלמנשיה הבנויה עדיין, אני רואה סגנונות בנייה שונים מאוד זה מזה: גגות רעפים, וגגות שטוחים; חלונות שמסתיימים בקשת, וכאלה שמייצרים ריבועים מקבילים. עדות לאוכלוסייה המגוונת שהתגוררה באלמנשיה: סוחרים ופועלים לצד אוכלוסייה מבוססת מאוד.

כדי לערוך סיור באלמנשיה צריך קודם כל לדעת לדמיין, דבר שאת יודעת לעשות טוב ממני. כי חלק מהסיור באלמנשיה הוא סיור בין רחובות ובתים שכבר אי אפשר לראות. על מנת לראות אותם ולהיות מסוגלות להתהלך ביניהם אנחנו צריכות להפעיל קשב מיוחד: לראות את מה שישנו ולדמיין את מה שאיננו.

1 בואי נתחיל את הסיור בשוק הכרמל, במגרש החניה לאוטובוסים שמדרום לשוק. אנחנו יכולות לעמוד כאן בין מגרש האוטובוסים לגן שמדרום לו, בין רחוב הכרמל למסוף הכרמלית. אם תסתכלי לכיוון הים תוכלי לראות את מסגד חסן בק, שעומד כמו אי בים של מגרשי חניה מבטון. את יודעת, בימי שישי אנשים מכל הסביבה מגיעים להתפלל כאן, גם היום.

את רואה את הגן, משמאלנו? קוראים לו גן הכובשים. זה שם קשה ומוזר מאוד לגן. ולפארק שנמצא בין המסגד והים, לאורך החוף, קוראים פארק צ'ארלס קלור. הוא נראה כמו כתם ירוק

للقيام بجولة في المنشية نحتاج إلى المقدرة على التخيل، أمر تستطيعين القيام به أفضل مني. لأن جزء من الجولة في المنشية هي جولة بين طرقات وبيوت لا نستطيع رؤيتها. من أجل رؤيتها والتجول بينها علينا أن نكون في إصغاء خاص: رؤية الموجود وتخيل ما هو ليس قائما.

1 دعينا نبدأ الجولة في سوق الكرمل، في موقف الباصات إلى جنوب السوق. نستطيع الوقوف هنا بين موقف الباصات والحديقة من الجنوب، بين شارع الكرمل ومحطة الكرمليت. اذا نظرت باتجاه البحر بإمكانك أن تري مسجد حسن بيك، الذي يقف كجزيرة بين ساحات المواقف من الباطون. أيام الجمعة يأتي مصلّون من المنطقة كلها للصلاة هنا، واليوم كذلك.

هل ترين الحديقة، على يسارنا؟ يسمونها حديقة «هكوبشيم». هذا اسم صعب وغريب لحديقة. وللبارك الموجود بين المسجد والبحر، على طول الشاطئ، يسمونه بارك تشارلس كلور. يظهر كبقعة خضراء تفصل بين تل أبيب ويافا، صحيح؟

צלם: קורט ברמר, שכונת מנשיה, לא מתוארך (כנראה לפני 1948) // تصوير: كورت برامر، حي المنشية، بدون تاريخ (كما يبدو قبل ١٩٤٨)

عندما أنظر إلى صورة المنشية التي كانت لا تزال قائمة، أرى أنماط بناء مختلفة عن بعضها البعض: سقوف قرميد، وسقوف مستوية، شبابيك تنتهي بقناطر، وأخرى تنتج مربعات متوازية. شهادة على التنوع السكاني الذي كان في المنشية: تجار وعمال إلى جانب مجموعة ميسورة الحال.

שמפריד את תל־אביב מיפו, נכון? קשה לדמיין שפעם, לא לפני הרבה זמן, כל האיזור הריק הזה היה מלא בתים, חלק משכונה. אם נעצום עיניים ונדמיין את כל הבתים שהיו כאן, נוכל גם לראות איך פעם תל־אביב ויפו היו בעצם עיר אחת.

תראי, הנה תצלום של אלמנשיה כשעוד היתה בנויה. צלם בשם קורט ברמר צילם אותה. הרחוב שאנחנו רואות באמצע התצלום, שחוצה אותו באלכסון, הוא רחוב הכרמל. כאן עבר הגבול הצפוני של שכונת אלמנשיה: הגבול בין העיר תל־אביב לעיר יאפא עבר במדרכה המערבית של הרחוב הזה. הבתים בצד השמאלי של התצלום היו חלק מתל־אביב. והבתים שבצד הימני של התצלום היו חלק מיאפא. הרחוב עבר במקום שבו אנחנו עומדות עכשיו.

כשאני מסתכלת על התצלום של אלמנשיה הבנויה עדיין, אני רואה סגנונות בנייה שונים מאוד זה מזה: גגות רעפים, וגגות שטוחים; חלונות שמסתיימים בקשת, וכאלה שמייצרים ריבועים מקבילים.

من الصعب تخيل أنه في فترة ما، منذ زمن غير بعيد، كانت كل هذه المنطقة المفتوحة مليئة بالبيوت، جزء من حارة. لو أغمضنا أعيننا وتخيلنا جميع البيوت التي كانت هنا، نستطيع أن نرى أيضا كيف كانت في الواقع تل أبيب ويافا مدينة واحدة.

انظري، هنا صورة للمنشية عندما كانت لا تزال مبنية. التقطها مصوّر باسم كورت بريمر. الشارع الذي نراه في منتصف الصورة، هو شارع الكرمل. هنا كانت الحدود الشمالية لحارة المنشية: الحدود بين مدينة تل أبيب ومدينة يافا مرت من على الرصيف الغربي لهذا الشارع. البيوت من جهة اليسار في الصورة كانت جزءا من تل أبيب. والبيوت من جهة اليمين في الصورة كانت جزءا من يافا. الشارع مرّ من المكان الذي نقف فيه الآن.

عندما أنظر إلى صورة المنشية التي كانت لا تزال قائمة، أرى أنماط بناء مختلفة عن بعضها البعض: سقوف قرميد، وسقوف مستوية، شبابيك تنتهي بقناطر، وأخرى تنتج مربعات متوازية. شهادة على التنوع السكاني الذي كان في المنشية:

עדות לאוכלוסייה המגוונת שהתגוררה באלמנשיה: סוחרים ופועלים לצד אוכלוסייה מבוססת מאוד. מגוון סגנונות הבנייה מעיד על טעמם ועל צורכיהם של מי שגרו בבתים של שכונת אלמנשיה. מי היו בעלי החנויות? מה מכרו בהם? מי היו בעלי הבתים? ומי היו הילדים שחיו בבתים האלה?
מה את רואה בתצלום עמליה?

تجار وعمال إلى جانب مجموعة ميسورة الحال. أنواع البناء المتعددة يدل على ذوق واحتياجات الذين سكنوا هذه البيوت في حارة المنشية. مَن كان أصحاب الحوانيت؟ ماذا باعوا فيها؟ مَن كان أصحاب البيوت؟ ومَن كان الأطفال الذين سكنوا هذه البيوت؟ ماذا ترين في الصورة يا عماليَه؟

תראי עכשיו את התצלום הזה, החדש. איתן ויתקון צילם אותו. במרכז התצלום, חוצה את קו האופק של הים, את יכולה לראות את צריח מסגד חסן בק, המבנה היחיד שנשאר מתוך כל הבתים שראינו בתצלום הישן. המסגד נמצא היום בין רחוב "הכובשים", שנקרא על שם כובשי אלמנשיה, כמו הגן, ובין רחוב הירקון, עם מלון דיוויד אינטרקונטיננטל שמתנוסס מעליו. בואי נסתכל שוב על התצלום הישן.

أنظري الآن إلى هذه الصورة الجديدة. صوّرها إيتان فيتكون. في يمين الصورة، قاطعا خط الأفق للبحر، بإمكانك أن تري مئذنة مسجد حسن بيك، المبنى الوحيد الذي بقي من جميع البيوت التي رأيناها في الصورة القديمة. يتواجد المسجد اليوم بين شارع «هكوبشيم»، والمسمى على اسم الذين احتلوا المنشية، مثله مثل الحديقة، وبين شارع اليركون، حيث يرتفع فندق دافيد انتركونتيننتال. لننظر إلى الصورة القديمة مرة أخرى.

בחלקו הימני של התצלום, חוצה את קו האופק של הים, את יכולה לראות את צריח מסגד חסן בק, המבנה היחיד שנשאר מתוך כל הבתים שראינו בתצלום הישן.

משמאל לצריח המסגד שני מגדלים: זהו בית ביידאס (בידס), ששכן על גבעה שנשאה את שם המשפחה, בסמוך לתחנת המשטרה של אלמנשיה. היום נמצא במקום מלון דן פנורמה. את יודעת, רנין ג'ריס מזוכרות פגשה את ח'יריה זידאן, שנולדה באלשיח' מונס בשנת 1928. אלשיח' מונס זה כפר פלסטיני, שהיה במקום שבו נמצאת עכשיו שכונת רמת אביב. ח'יריה זידאן גרה פעם בבית הזה, בית בידס, והיא סיפרה לרנין הרבה דברים מעניינים. למשל, שבשנת 1944 היא התחתנה עם זהדי בידס, ועברה לגור איתו בבית משפחתו באלמנשיה; זהו הבית הזה שממנו אנחנו יכולות לראות את שני המגדלים בתצלום. ח'יריה, שחיה היום ברמלה, סיפרה לרנין על בית ממש-ממש גדול. בית עם שלוש קומות, כשבכל קומה גרה משפחה אחרת: בקומה אחת היא גרה עם בן הזוג שלה, בקומה אחרת ההורים שלו, ובקומה השלישית אח שלו ומשפחתו. היום כבר אי אפשר לראות כאן את הבית שלה, ואפילו לא את הגבעה שעליה הוא עמד פעם. תחשבי, מה אם ח'יריה, שהיא כבר סבתא, היתה חוזרת לגור כאן פעם עם המשפחה שלה?

إلى يسار مئذنة المسجد هنالك برجان: هذا هو بيت عائلة بيدس، الذي كان على تلة حملت أسم العائلة، بجوار محطة شرطة المنشية. اليوم يقف هناك فندق دان بانوراما. أتعلمين، رنين جريس من ذاكرات التقت بخيرية زيدان، التي ولدت في الشيخ مؤنس عام ١٩٢٨. الشيخ مؤنس هي قرية فلسطينية، كانت موجودة في المكان الذي تتواجد فيه اليوم حارة رمات أفيف. خيرية زيدان عاشت مرة في هذا البيت، بيت بيدس، وأخبرت رنين الكثير من الأشياء الشيقة. مثلا، في عام ١٩٤٤ تزوجت من زهدي بيدس، وانتقلت للعيش معه في بيت عائلته في المنشية، انه هذا البيت الذي نستطيع أن نرى منه البرجين في الصورة. خيرية التي تعيش اليوم في الرملة، أخبرت رنين عن بيت كبير جدا. بيت من ثلاثة طوابق، وفي كل طابق عاشت عائلة أخرى: في الطابق الأول عاشت مع زوجها، في طابق آخر والداه، وفي الطابق الثالث أخوه وعائلته. اليوم لا يمكن رؤية بيتها ولا حتى التلة التي وقف عليها في مرة من المرات. فكري، ماذا لو كانت خيرية، وهي اليوم جدة، تستطيع العودة للسكن هنا مع عائلتها في مرة من المرات؟

في يمين الصورة، قاطعا خط الأفق للبحر، بإمكانك أن ترى مئذنة مسجد حسن بيك، المبنى الوحيد الذي بقي من جميع البيوت التي رأيناها في الصورة القديمة.

2 מסגד חסן בק נבנה ב-1916, על ידי המושל העות'מני של יאפא – חסן בק, ונקרא על שמו. המסגד, שחדל לפעול ונהרס בחלקו עם כיבוש השכונה, חזר לתפקד בתחילת שנות השבעים כתוצאה ממאבקים רבים של קהילת פעילים מיפו. במהלך המלחמה ב-48' היווה המסגד נקודה אסטרטגית הודות למיקומו על גבול השכונה, שהפך אותו לא רק למקום מרכזי מבחינה צבאית אלא גם לסמל.

2 أقيم مسجد حسن بك في العام ١٩١٦ بأيدي والي يافا العثماني، حسن بك. وقد سمّي باسمه. عاد المسجد الذي أغلق أبوابه وهُدم في جزء منه مع احتلال الحي عاد للعمل في السبعينيات نتيجة لنضالات كثيرة خاضها نشطاء اجتماعيين من يافا مقابل السلطات. شكّل المسجد خلال حرب العام ١٩٤٨ نقطة استراتيجية بفضل موقعه على حدود الحي الأمر الذي حوّله ليس فقط لموقع مركزي من ناحية استراتيجية بل إلى رمز، أيضا.

אולי יש לה נכדה בגיל שלך איתה תוכלי לשחק?

בואי נמשיך ונלך לאורך רחוב המרד, לכיוון דרום, כשהגב שלנו אל גן הכובשים ואנחנו הולכות לכיוון יפו. הרחוב משונה נכון? מצד ימין בניינים גבוהים, גדולים מאוד, שמסתירים לנו את הים; ומצד שמאל מגרש חניה, ועוד אחד, ועוד אחד, וביניהם כמה בתים שנראים ישנים יותר, כמעט מתפוררים. אלה הם בתים שהיו פעם חלק משכונות אלמנשיה. 3

ربما لديها حفيدة في عمرك تستطيعين اللعب معها؟

تعالي نستمر في المشي على طول شارع «هميرد»، باتجاه الجنوب، وظهرنا إلى حديقة «هكوبشيم» ونحن نسير باتجاه يافا. الشارع غريب أليس كذلك؟ على جهة اليمين مبان عالية، كبيرة جدا، تحجب عنا البحر، وعلى جهة اليسار موقف للسيارات، وواحد آخر، وواحد ثالث، وبينها بعض البيوت التي تبدو قديمة، على وشك التفتت. هذه البيوت كانت مرة جزءا من حارة المنشية. 3

כשאני מסתכלת על הבתים האלה, אני יכולה לדמיין לרגע גם את הבתים החסרים שהיו פעם לצדם. את יכולה לדמיין את הבתים המגיעים מנווה צדק עד הים? פעם, כשהלכתי שם עם איתן ויתקון, פגשנו איש ששיפץ את אחד הבתים. הוא סיפר שהבתים שייכים למשפחה שלו שגרה שם עוד לפני 1948, כשיהודים וערבים גרו באלמנשיה ביחד. מול הבית שלו יש עדיין בית כנסת, שנמצא באותו מקום מאז שהמשפחה שלו גרה שם, ואליו הגיעו להתפלל אנשים מאלמנשיה ומנווה צדק.

عندما أنظر إلى هذه البيوت بإمكاني أن أتخيل للحظة البيوت الناقصة التي كانت مرة إلى جانبها. هل تستطيعين تخيل البيوت التي تصل من نفيه تسيدك حتى البحر؟ مرة حين تمشيت هناك مع آيتان فيتكون، قابلنا شخص قام بترميم أحد البيوت. قال أن البيوت ملك لعائلته التي عاشت هناك قبل الـ ١٩٤٨، حين عاش اليهود والعرب في المنشية معا. مقابل بيته لا يزال هناك كنيس، الذي يتواجد في نفس المكان مذ سكنت عائلته هناك كان يؤمّه المصلون من المنشية ونفيه تسيدك.

אם תסתכלי שמאלה, תראי מגדל לבן וגבוה, שפעם היה המגדל הכי גבוה בכל תל־אביב. קוראים לו "מגדל שלום" ולפני שבנו אותו היה שם בית ספר מאוד יפה שקראו לו "גימנסיה הרצליה". את מרגישה כמה הכול קרוב? אלמנשיה, נווה צדק,

إذا نظرت إلى اليسار سترين بُرجا أبيض عاليا، كان في إحدى المرات أعلى برج في تل أبيب. يسمونه «برج السلام» وقبل أن يبنوه كانت هنالك مدرسة جميلة سموها «جيمناسيا هرتسليا». هل تشعرين كم هو قريب كل شيء؟ المنشية، نفيه تسيدك،

כשאני מסתכלת על הבתים האלה, אני יכולה לדמיין לרגע גם את הבתים החסרים שהיו פעם לצדם. את יכולה לדמיין את הבתים המגיעים מנווה צדק עד הים?

ותל־אביב של פעם, שקראו לה תל־אביב הקטנה, היו ממש קרובות, כמעט מחוברות. בטח גם הילדים שגרו באלמנשיה והילדים שגרו בנווה צדק ובתל־אביב היו יכולים לשחק ביחד. בואי נמשיך ללכת לכיוון דרום. הנה תראי, יש כאן מגרש משחקים לילדים. רוצה לנסות את הנדנדה?

وتل أبيب الماضي، التي أسموها تل أبيب الصغيرة، كانت كلها قريبة جدا، تقريبا متصلة. بالطبع كان بإمكان الأولاد الذين عاشوا في المنشية وفي نفيه تسيدك وتل أبيب أن يلعبوا سوية. دعينا نستمر في المشي باتجاه الجنوب. أنظري، توجد هنا ساحة ألعاب، هل تريدين تجربة الأرجوحة؟

פעם היה כאן שוק שקראו לו שוק היהודים. והרחוב שעליו אנחנו הולכות קראו לו רחוב התחנה. את יודעת מדוע? כי היתה פה פעם תחנת רכבת, עם רכבת שנסעה עד ירושלים. זוכרת שנסעת פעם ברכבת עם אבא? אז הרכבת הזו שנסעה לירושלים נסעה מאוד לאט. לא כמו הרכבת של היום. אבל היא גם התחברה לרכבת אחרת, ואפשר היה לנסוע איתה עד ביירות. איזה כיף היה אם היינו יכולות לנסוע לביירות!

أتعرفين، مرة كان هنا سوق أسموه سوق اليهود. والشارع الذي نسير عليه أسموه شارع المحطة. هل تعرفين لماذا؟ لأنه كانت هنا محطة قطار، قطار سافر حتى القدس. هل تذكرين أنك سافرت في القطار مع والدك؟ حينها كان هذا القطار الذي سافر إلى القدس بطيئا جدا. ليس مثل القطار اليوم. ولكنه اتصل مع قطار آخر، وكان من الممكن السفر حتى بيروت. أية متعة كانت لو كان باستطاعتنا أن نسافر إلى بيروت؟

ברחוב הזה היו פעם חנויות, בתים, רוכלים – שזה אנשים שמוכרים כל מיני דברים בדוכנים קטנים – הולכי רגל, אוטובוסים של חברת האוטובוסים המאוחדת וכרכרות עם סוסים; את יודעת, לפני

في هذا الشارع كانت هنا دكاكين، بيوت، باعة متجولون، باصات تابعة لشركة الباصات المتحدة وعربات مع حصن (حناطير)، أتعلمين قبل أن يكون هذا العدد الكبير من السيارات كانت الناس تسافر في الحناطير!

عندما أنظر إلى هذه البيوت بإمكاني أن أتخيل للحظة البيوت الناقصة التي كانت مرة إلى جانبها. هل تستطيعين تخيل البيوت التي تصل من نفية تسيدك حتى البحر؟

שהיו כל כך הרבה מכוניות, אנשים היו נוסעים בכרכרות !

בכניסה לשכונת אלמנשיה, בצדו המערבי של רחוב התחנה, ברחוב שנקרא אלג'אזלי אלע'זאלי פעל אחד מבתי הקפה הגדולים והמפורסמים ביותר באיזור, "קפה אלאנשראח". בבית קפה זה התאספו מנהיגים, אנשי ציבור ואנשי עסקים. מול בית הקפה פעלה מאפייה קטנה בבעלות מהגרים גרמנים. בצדו השני של הרחוב פעל בית קפה נוסף, עממי יותר, "קפה מדהא", על שמו של חסין מדהא בעל המקום, בו ישבו בעיקר מבוגרי השכונה.

في مدخل المنشية، في الجهة الغربية لشارع المحطة، في شارع يُدعى الغزالي عمل أحد المقاهي الأكبر والأكثر شهرة في المنطقة، «مقهى الانشراح». في هذا المقهى التقت شخصيات قيادية واجتماعية ورجال أعمال. قبالة المقهى كان هناك مخبز صغير يملكه مهاجرون من ألمانيا. في الجهة الثانية من الشارع كان هناك مقهى آخر، مقهى شعبي، «مقهى مدها» على أسم حسين مدها صاحب المقهى وقد جلس فيه في العادة مسنو المنطقة.

בואי ניכנס עכשיו לתחנת הרכבת, שהיום היא איזור של בילויים וקניות. פעם זאת היתה תחנת רכבת גדולה של העיר יאפא, והיא נמצאת לא רחוק ממה שפעם היה הנמל של העיר יאפא – אחד הנמלים הגדולים של המזרח התיכון! אנשים שהגיעו באונייה לנמל והיו צריכים להמשיך לנסוע השתמשו הרבה פעמים ברכבת. אפילו הרצל נסע בה פעם לירושלים. משום כך עברו פה אנשים

دعينا ندخل الآن إلى محطة القطار، التي تحولت اليوم إلى منطقة للتنزه والتسوق. كانت هذه في السابق محطة مدينة يافا، وهي ليست ببعيدة عما كان مرة ميناء يافا – أحد أكبر موانئ الشرق الأوسط.! الكثيرون ممن وصلوا إلى الميناء وكان ينبغي أن يواصلوا السفر استخدموا القطار. حتى هرتسل سافر فيه في إحدى المرات إلى القدس. ولهذا فقد مر من هنا الكثير من الناس من أماكن كثيرة في العالم، وكان بالإمكان سماع لغات كثيرة تختلط الواحدة بالأخرى.

מהמון מקומות בעולם, ופעם אפשר היה לשמוע כאן המון שפות שהתערבבו זו בזו.

התחנה לא נראתה ככה תמיד. אני זוכרת שלפני כמה שנים סעיד שחאדה הראה לנו את המקום, שהיה אז מוסתר על ידי עצים ושיחים קוצניים, מוקף גדר תיל. סעיד נולד ביפו והכיר אותה מאוד טוב. היום הוא חי בארצות הברית. אז, בכלל לא דמיינתי מה מסתתר מאחורי השיחים. זו היתה תגלית מדהימה. כמו לגלות מקום קסום שעצר בזמן כאן ליד הבית. מי ששחזר ושימר את כל הבתים של התחנה הוא אדריכל שקוראים לו אמנון בר אור. אמנון חיפש וחיפש, עד שהצליח לשחזר ולבנות מחדש את הבתים של התחנה בדיוק כמו שהם היו אז. כך שכאן לא צריך לדמיין. 4

لم تكن المحطة هكذا دائما. أذكر أن سعيد شحادة دعانا قبل عدة سنوات لمشاهدة المكان، الذي غطته في حينه الأشجار والشجيرات الإبرية، محاط بأسلاك شائكة. ولد سعيد في يافا وقد عرفها جيدا. وهو يعيش اليوم في الولايات المتحدة. في وقتها لم أتخيل أبدا ما يختبئ وراء الشجيرات. لقد كان ذلك اكتشافا رائعا. كما لو إننا اكتشفنا مكانا سحريا توقف في الزمن هنا بجانب البيت. من أعاد بناء كل هذه البيوت والحفاظ عليها هو مخطط يدعى أمنون بار أور. بحث أمنون وبحث حتى استطاع إعادة بناء بيوت المحطة تماما كما كانت في حينها. 4

מאותה רשימה ניתן ללמוד שבאלמנשיה היו 12 מאפיות, 20 בתי קפה, 14 נגריות, 3 חנויות אופניים, 5 רופאים, 7 מפעלים (3 לאריחים 3 לרהיטים ואחד למלט), 6 בתי מלון (כולם ממוקמים ברחוב התחנה), 10 מכבסות ו-3 בתי מרקחת.

בתיק מאוסף האצ"ל במכון ז'בוטינסקי, שסימונו כ-10/8-4 וכותרתו "תחנת המשטרה אלמנשיה, פנקס אינפורמציה כללית, 21.06.1943", רשימת מוסדות שונים בשכונה, לצד שמות בעלי בתי העסק. מאותה רשימה ניתן ללמוד שבאלמנשיה היו 12 מאפיות, 20 בתי קפה, 14 נגריות, 3 חנויות אופניים, 5 רופאים, 7 מפעלים (3 לאריחים 3 לרהיטים ואחד למלט), 6 בתי מלון (כולם ממוקמים ברחוב התחנה), 10 מכבסות ו-3 בתי מרקחת. עוד מציין התיק שבשכונה ארבעה מוח'תארים מוסלמים, אחד יהודי (אחראי על היהודים שחיו בשכונה), ששמו היה משה לוי וכינויו בפי תושבי השכונה היה משה אלפול, ועוד מוח'תאר אחד נוצרי אורתודוקסי. שלושה רישיונות ניתנו לסופרים (Petitions writers).

בתי העסק הוקמו ברובם ברחוב התחנה, בשוק היהודים, ברחוב אלעלם וברחוב חסן בק. באלמנשיה שכנו גם משרדיה של המפלגה הקומוניסטית הפלסטינית, שחלק מחבריה היו יהודים.

في ملفّ من أرشيف منظمة «إيتسل» في معهد جبوتنسكي وشارته ٨-٤/١٠ وعنوانه «محطة شرطة المنشية - معلومات عامة، ٢١,٦,١٩٤٣»، سجلّ بمؤسسات مختلفة في الحي إلى جانب أسماء أصحاب المصالح. يُمكننا أن نستدلّ من هذا الملف أنه كان في المنشية نحو ١٢ مخبزا و٢٠ مقهى و١٤ منجرة و٣ حوانيت و٥ أطباء و٧ مشاغل (٣ للقرميد و٣ للأثاث وواحد للأسمنت)، و٦ فنادق (كلها في شارع المحطة)، ١٠ مغاسل و٣ صيدليات. يشير الملفّ أيضا إلى أنه كان في الحي ٤ مخاتير من الطائفة الإسلامية ومختار يهودي (مسؤول عن اليهود الذين سكنوا الحي) وكان اسمه موشي ليفي وكنيته موشي الفول، ومختار آخر مسبحي أورثوذكسي. ووفق الملفّ فقد مُنحت ثلاث إجازات لكتاب في الحي (Petitions writers).

أقيمت معظم المصالح في شارع المحطة وفي سوق اليهود وفي شارعي العلم وحسن بك. وكانت في المنشية مكاتب الحزب الشيوعي الفلسطيني الذي كان جزء من أعضائه يهود..

אפשר פשוט להסתכל. אבל האנשים שאת רואה היום כאן, קונים ושותים קפה, לא מדברים בערבית. האנשים שהיו כאן אז גורשו, והם לא יכולים לחזור ולחיות או אפילו לטייל כאן. זה עצוב.

حيث لا حاجة للخيال هنا. من الممكن فقط النظر. ولكن الناس الذين ترينهم هنا اليوم، يشترون ويشربون القهوة، لا يتحدثون العربية. الناس الذين كانوا هنا وقتها، طردوا، ولا يستطيعون العودة للعيش هنا أو حتى التنزه. هذا حزين.

בשנת 1888 הסולטן הטורקי העניק לקבוצה של שלושה יזמים את הזיכיון להקמת מסילת רכבת שתחבר את יאפא לאלקודס/ירושלים: יוסף נבון, ג'ורג' פרנג'יה, מהנדס לעבודות ציבוריות מטעם השלטון העות'מני, ויוהנס פרוטיגר, בנקאי שוויצרי. הזיכיון, שהוענק ל-71 שנה, כלל גם אפשרות להרחבת המסילה עד עזה

في عام ١٨٨٨ امنح السلطان التركي لمجموعة من المبادرين الامتياز من لإقامة سكة حديد لقطار بين يافا والقدس: يوسف نفون، جورج فرنجة- مهندس للأشغال العامة من قبل السلطات العثمانية، ويوهانس بروتيجر- عامل بنك سويسري. الامتياز الذي كان لمدة ٧١ سنة، شمل أيضا إمكانية توسيع السكة حتى غزة ونابلس. ولكن محاولة

يُمكننا أن نستدلّ من هذا الملف أنه كان في المنشية نحو ١٢ مخبزا و٢٠ مقهى و١٤ منجرة و٣ حوانيت و٥ أطباء و٧ مشاغل (٣ للقرميد و٣ للأثاث وواحد للأسمنت)، و٦ فنادق (كلها في شارع المحطة)، ١٠ مغاسل و٣ صيدليات.

ונאבלס (שכם). אולם הניסיון של הקבוצה לגייס משקיעים נוספים נכשל, והם נאלצו למכור את הזיכיון לחברה צרפתית – "החברה הפריזאית לעבודות ציבוריות ולבניין ירושלים." שנה לאחר מכן החלה החברה בהקמת המסילה, ובספטמבר 1892 יצאה הרכבת הראשונה מתחנת אלמנשיה לאלקודס/ירושלים. בשנים הראשונות יצאה הרכבת אחת ליום בשעה אחת בצהריים, ומאוחר יותר היתה הרכבת נוסעת מספר פעמים ביום. כשהרכבת מתקדמת במהירות של 35 ק"מ לשעה, הנסיעה לירושלים ארכה כארבע שעות.

במתחם תחנת הרכבת בנתה את ביתה משפחת וילנד, משפחה טמפלרית שהגיעה בסוף המאה ה-19 לפלסטין. לצד וילת וילנד נבנו גם מבני תעשייה לייצור אריחים מצוירים, ששימשו את בתי יאפא ותל־אביב. במלחמת 1948 שימשה התחנה את האצ"ל כמפקדה עורפית וכבסיס גיוס. לאחר קום המדינה שכן במקום בסיס צה"ל שטיפל בנשק פגום ונשק גנוב. מאז שנות השמונים הפסיק המבנה לשמש את הצבא, ונעזב. לאחרונה המקום נפתח מחדש על ידי עיריית תל־אביב באמצעות החברה העירונית עזרה וביצרון כ"מרכז תרבות, בילוי ופנאי".

المجموعة تجنيد مستثمرين إضافيين فشلت، واضطروا إلى بيع الامتياز لشركة فرنسية- « الشركة الباريسية للأعمال العامة ولبناء القدس». بعد عام بدأت الشركة بإقامة السكة، وفي سيبتمبر ١٨٩٢ خرج القطار الاول من محطة المنشية للقدس. في السنوات الأولى خرج القطار مرة في اليوم في الساعة الواحدة ظهرا، ولاحقا خرج القطار مرات عدة في اليوم. سرعة القطار كانت ٣٥كم للساعة، والرحلة الى القدس استمرت حوالي ٤ ساعات.

في محيط محطة القطار بنت عائلة فيلند بيتها، وهي عائلة من التمبرليين وصلت نهاية القرن التاسع عشر إلى فلسطين. إلى جانب الفيلا أقيمت ورش صناعية لإنتاج البلاط المنقوش التي رُصفت بها بيوت يافا وتل أبيب. في العام ١٩٤٨ استُعملت المحطة كمقر خلفي ومكتب تجنيد لمنظمة «إيتسل». بعد قيام الدولة كان في المكان معسكر للجيش عالج السلاح المعطوب أو المسروق. توقف المبنى عن خدمة الجيش في الثمانينيات وهُجر. مؤخرا فتحت المكان بلدية تل أبيب بمساعدة الشركة البلدية «عزرا وبتسرون» كمركز ثقافي وترفيه.

5 בואי עכשיו נצא מתחנת הרכבת ונחצה את הכביש, לכיוון הבית המרובע שלצדו דגלי ישראל. זהו בית האצ"ל, מוזיאון שעשו לעצמם האנשים שכבשו את אלמנשיה וגירשו את התושבים שלה. יש המון שמות שכתובים כאן, נכון? הם כולם שמות בעברית של האנשים שכבשו את המקום. אבל אין כאן את השמות של האנשים שגרו פעם בבית הזה, או של השכונה שהבית היה בה, או של מי שבנה אותו. אולי פעם הבית הזה יהפוך להיות מוזיאון שמספר את ההיסטוריה של שכונת אלמנשיה; או אולי פעם יחזרו הנכדים של מי שגרו פה פעם?

תסתכלי על המבנה, מה את רואה בו?
איזה מחשבות הוא מעורר אצלך?

5 تعالي الآن نخرج من محطة القطار ونقطع الشارع باتجاه البيت المربع حيث ترتفع بجانبه أعلام إسرائيل. إنه بيت منظمة «إيتسل»، متحف أقامه لأنفسهم أولئك الذين احتلوا المنشية وهجّروا سكانها. أسماء كثيرة مكتوبة هنا، لا؟ كلها أسماء بالعبرية للناس الذين احتلوا الموقع. لكن لا توجد هنا أسماء الناس الذين كانوا يعيشون في زمن مضى في هذا البيت، أو أسم الحي الذي كان البيت جزءا منه أو أسم الذي بناه. ربما يتحول هذا البيت في يوم ما إلى المتحف الذي يحكي تاريخ حي المنشية، أو ربما عاد في يوم ما أحفاد الذين عاشوا هنا في الماضي؟

أنظري إلى المبنى، ماذا ترين فيه؟
أي أفكار يُثير في رأسك؟

בואי נעצום עוד פעם עיניים ונדמיין איך יכול להיראות כל המקום הזה כשהאנשים שחיו כאן פעם והמשפחות שלהם יחזרו.

כשאני מסתכלת עליו אני רואה מבנה שחציו התחתון הוא בית, וחלקו העליון הוא זכוכית שחורה שהורכבה עליו, והיא ממש לא נראית שייכת למבנה הזה; נכון? הבית שהיה כאן פעם היה יותר גדול. כנראה היו כאן שלושה בתים מחוברים אחד לשני, אבל הרסו אותם כדי ליצור ריבוע, שיוכל להפוך לקובייה, שיוכל להפוך למוזיאון. ועכשיו, בואי נתרחק קצת מבית האצ"ל לכיוון צפון מזרח, ונעמוד על גבעת הדשא שקרובה לכביש. תסתכלי על קו החוף, לכיוון צפון. את רואה את הצורה של קו החוף? את מזהה את הגידול המשונה הזה שנראה כאילו מודבק עם פלסטילינה על קו החוף? כאן טמונה אלמנשיה. היא מתחת לדשא. בואי נלך קצת על הטיילת ליד המים. פעם הבתים של השכונה הגיעו עד לקו המים ממש. היום הדשא מכסה אותם. שכונת אלמנשיה נמצאת ממש כאן מתחת לרגלינו. בואי נעצום עוד פעם עיניים ונדמיין איך יכול להיראות כל המקום הזה כשהאנשים שחיו כאן פעם והמשפחות שלהם יחזרו. בואי נדמיין איך ייראה כשנראה ונשמע כאן גם ערבית. את מצליחה? תעזרי לי.

عندما أنظر إليه أرى مبنى نصفه الأسفل بيت ونصفه الأعلى من زجاج أسود رُكب عليه لا يبدو إطلاقا أنه تابع للبيت، صحيح؟ البيت الذي كان هنا مرة كان أكبر. كما يبدو كان هن ثلاثة بيوت مرتبطة ببعضها لكن هدموها ليُنتجوا مربعا يُمكن أن يتحول إلى مكعّب ليصير في النهاية متحفا. والآن، دعينا نبتعد قليلا عن بيت «إيتسل» باتجاه الشمال الشرقي لنقف على تلة العشب القريبة من الشارع. أنظري إلى خط الشاطئ، باتجاه الشمال. هل ترين شكل خط الشاطئ؟ أنت ترين التوسيع الغريب الذي يبدو وكأنه تم وصله بالمعجون بالشاطئ؟ هنا دُفنت المنشية. غنها تحت هذا العشب. دعينا نسير قليلا على الرصيف قرب الماء. مرة من المرات وصلت البيوت إلى خط الماء تماما. حاليا يُغطيها العشب. حي المنشية موجود هنا تماما تحت أرجلنا. تعالي نغمض أعيننا مرة أخرى ونتخيل كيف يُمكن لهذا المكان أن يبدو عندما يعود إليه الناس الذين عاشوا هنا وعائلاتهم. تعالي نتخيل كيف سيبدو عندما نرى ونسمع اللغة العربية أيضا. هل تنجحين؟ ساعديني.

تعالي نغمض أعيننا مرة أخرى ونتخيل كيف يُمكن لهذا المكان أن يبدو عندما يعود إليه الناس الذين عاشوا هنا وعائلاتهم.

"זה היה מבנה שהיה שייך רגשית לאצ"ל, והוא היה הרוס. תמיד זה קצת נוסטלגי, אנחנו אוהבים את הבתים האלה מאבן הכורכר. רצו לשים שם אנדרטה. זו לא היתה לידיעתי הצהרה פוליטית, אלא צורך בזיכרון. אנשי האצ"ל רצו שם אנדרטה, ואנחנו אמרנו למה לא להשתמש במה שקיים. ההחלטה להשתמש בשאריות המבנה היתה החלטה ארכיטקטונית נקייה. לא היה שום דבר פוליטי בעסק הזה. זו היתה החלטה ארכיטקטונית להיזכר בחלל שהיה, מעין קובייה מזכוכית כאילו וירטואלית. לי היתה תחושה שההרס קילף הכול ונותר כאילו החלל עצמו, מה שנשאר לעשות זה לשים מנסרה דמויית בניין, שתמנע את ההתפשטות של הריק" (דני שוורץ, אחד מהאדריכלים שתכננו את מוזיאון האצ"ל בריאיון עם ליאת סאבין-בן שושן).

« المبنى كان تابعا من ناحية عاطفية للإيتسل»، وكان مهدما. دائما في الأمر قليل من النوستالجيا، نحن نحب تلك البيوت المبنية من حجر الكركار. أرادوا أن يثبتوا هناك نُصبا تذكاريا. ولم يكن في الأمر برأيي أي مقولة سياسية وإنما الحاجة إلى التذكر. رجالات إيتسل أرادوا هناك نصبا تذكاريا، وقلنا لهم لماذا لا تستعملون ما هو موجود. قرار استعمال ما ظلّ من البيت هو قرار معماري بحت. لم يكن في الأمر أي شيء سياسي. كان القرار معماريا أن نتذكر الشهيد الذي سقط هناك، من خلال مكعب زجاجي كأنه افتراضي. كان لدي شعور أن الدمار أزال القشرة عن كل شيء وبقي الفراغ نفسه،ولم يتبقى سوى تثبيت مجسم يشبه المبنى يمنع انتشار الفراغ» (داني شفارتش، أحد المعماريين الذين هندسوا متحف الـ «إيتسل» في مقابلة مع ليئات سابين . بن شوشان).

החורבות מהוות עדות למה שהיה: גם לעבר הפלסטיני-יהודי של המקום, על מגוון היחסים המורכבים שנוצרו אז, וגם על הניסיון למחוק אותו. אבל החורבות מייצרות גם סוג של עודפות במרחב.

אפילוג, או: מה עושות חורבות אלמנשיה באמצע תל־אביב?

המבנים הבודדים שנותרו ממה שהיתה פעם שכונת אלמנשיה – מסגד חסן בק, תחנת הרכבת ומוזיאון האצ"ל – הם היוצא מן הכלל שמעיד על הכלל. הם מעידים גם על הכוח הריבוני שמסוגל להחליט אילו מבנים ייהרסו ואילו מבנים יישארו, ואיך ייראו ומה יהיו השימושים שלהם.

החורבות של אלמנשיה שמופיעות במרקם העירוני של תל־אביב היום אינן חורבות "קלאסיות", עזובות בצד הדרך, אלא מבנים שהרסו אותם כדי לבנותם מחדש, שיפצו אותם, וחידשו אותם, וכיום הם מתפקדים כחלק מהמקום. שניים מתוכם, שהיו מבני ציבור – מבנה תחנת הרכבת והמסגד – ממשיכים לשמש כמקומות ציבוריים; ואילו בית האצ"ל, שהיה מרחב פרטי, בית של משפחה, הפך למרחב ציבורי – מוזיאון שמהלל את הכיבוש האלים של השכונה. חורבות אלה מתוות פרדיגמות שונות של יחסים דיאלקטיים, קונפליקטואליים,

تغريبة، أو ماذا تفعل آثار المنشية في قلب تل أبيب؟

المباني القليلة التي بقيت مما كان مرة حي المنشية ـ مسجد حسن بك ومحطة القطار ومتحف «إيتسل» ـ هي الخارج عن القاعدة الذي يدلّ عليها. فهي تدلّ أيضا على القوة السيادية القادرة على اتخاذ القرار بشأن أي المباني تُهدم وأيها تُحفظ من الهدم وكيف تبدو ولأي غرض تُستعمل.

آثار المنشية التي تظهر في النسيج البلدي لتل أبيب الآن ليست آثار «تقليدية»، خرائب متروكة على جوانب الطرق وإنما مبان هدموها كي يبنوها من جديد، رمموها وجددوها لتصير جزءا من الحيز. اثنان منها وكانا مبنيين عامين ـ بناية محطة القطار والمسجد ـ لا تزال تُستخدم كبنايتين عامتين، بينما مبنى «إيتسل»، الذي كان حيزا خاصًا، بيت سكني لعائلة، تحول إلى مبنى عام ـ مبنى يمجّد الاحتلال القسري للحي. تُنتج هذه الآثار أنساق مختلفة لعلاقات جدلية، صراعية بين ماضي المكان وحاضره. تشكل الآثار شهادة على ما كان:

שמתקיימים בין העבר של המקום וההווה שלו. החורבות מהוות עדות למה שהיה: גם לעבר הפלסטיני-יהודי של המקום, על מגוון היחסים המורכבים שנוצרו אז, וגם על הניסיון למחוק אותו. אבל החורבות מייצרות גם סוג של עודפות במרחב.

הפסיכואנליטיקאי כריסטופר בולאס (Bollas) פיתח את המושג "לא נחשב ידוע" (unthought known), על מנת לתאר את מה שידוע לנו בטרם הצלחנו לנסחו במילים, אפילו במחשבה. בעבודה עם מטופלים חווה המטפל את המטופלים בסומא שלו, בחושיו ובגופו. בצורה הברורה ביותר, ישנם מטופלים שגורמים למטפל להרגיש רגוע וקשוב, בעוד אחרים מייצרים תחושות גופניות מורכבות ומתחים. התעוררותן של

على الماضي الفلسطيني ـ اليهودي للمكان، أيضا، على تنوع العلاقات المركبة التي نشأت في حينه، وكذلك على محاولات محو معالم المكان. كما أن الآثار تشكل أيضا نوعا من القيمة المضافة للمكان.

طوّر لمحلل النفسي كريستوفر بولاس (Bollas) مصطلح «المعروف غير المعتبر» (unthought known)، لوصف ما هو معروف لنا قبل أن ننجح بصياغته كلاما، أو تفكيرا. في عمله مع المُعالَجين شعر المُعالِج بمرضاه بحدسه وحواسه وجسده. بشكل واضح جدا، هناك مرضى يسببون للمعالِج الشعور بالهدوء والإصغاء في حين إن آخرين يُنتجون لديه مشاعر جسدية مركبة ومتوترة. نشوء هذه المشاعر غير محصورة في حالات المعالجة النفسية التحليلية. في كل علاقات نطورها مع الآخرين فإننا نحمل الآثار نفسها علينا،

تشكل الآثار شهادة على ما كان: على الماضي الفلسطيني ـ اليهودي للمكان، كذلك، على تنوع العلاقات المركبة التي نشأت في حينه، وكذلك على محاولات محو معالم المكان. كما أن الآثار تشكل أيضا نوعا من القيمة المضافة للمكان.

תחושות אלה אינן, כמובן, בלעדיות לסיטואציה טיפולית, פסיכואנליטית. בכל סוג של יחסים שאנו מפתחות עם אנשים, אנו נושאות את אותם האנשים, את ההשפעות שלהם עלינו, בגוף ובנפש שלנו, כסוג של ידע גופני שמתקיים עוד בטרם הוא מעובד על ידי השפה.

אני רוצה לחשוב על התפקוד של החורבות של אלמנשיה בתודעה של ישראלים רבים כסוג של "לא נחשב ידוע". עוד בטרם נחשפתי לסיפור של אלמנשיה, הייתי במקום: טיילתי בטיילת בין יפו לתל־אביב וראיתי את מוזיאון האצ"ל בשקיעה. כמה פעמים, בקיץ בעיקר, ראיתי זוגות – חתן וכלה שמצטלמים, כשקירות המוזיאון משמשים להם תפאורה רומנטית.

גם כשהלכתי לשוק הכרמל לערוך קניות ביום שישי, שמעתי לא פעם את קריאת המואזין מתוך מסגד חסן בק, והשתי קצת מוזר לנוכח המסגד העטוף במגרשי חניה ובתי מלון מפוארים. מה לו למסגד מבודד באיזור שנראה בוודאות כלא מקבל

في أجسادنا ونفسياتنا كجزء من معرفة جسدية حتى قبل أن يتم إدراكها من خلال التفكير.

أريد أن أفكّر في وظيفة آثار المنشية في وعي الكثير من الإسرائيليين كنوع من «المعروف غير المعتبر». قبل أن أنكسف لقصة المنشية فقد كنت في الموقع: تجولت هناك على الرصيف بين يافا وتل أبيب وشاهدت متحف «إيتسل» وقت الغروب. في عدد من المرات، في الصيف بشكل خاص، رأيت أزواجا ـ عريسا وعروسا، يلتقطون صورا هناك بينما تشكل جدران المتحف خلفية جمالية رومانسية.

كذلك عندما ذهبت إلى سوق الكرمل للتسوق أيام الجمعة، سمعت أكثر من مرة دعوات المؤذن من مسجد حسن بك وشعرت بالدهشة على مرأى من المسجد المحاط بمواقف سيارات وفنادق فخمة. ما لهذا المسجد المعزول في منطقة يبدو واضح أنها لا تقبل وجوده هناك؟ وأي تفسير منطقي يُمكن أن يكون لبيت فلسطيني وسط شريط الشاطئ قريبا من يافا؟ شيء ما سبب لي شعورا غير مريح، لكني لم أعرف ما هو ـ وللحقيقة فإنني لم أخصص

את הימצאותו שם? ואיזה הסבר הגיוני יכול להימצא לבית פלסטיני באמצע רצועת החוף, בקרבת יפו? משהו גרם לי להרגיש לא נוח, אך לא ידעתי מה – ולאמתו של דבר גם לא הקדשתי לכך מחשבה רבה אז. את חוסר הנוחות שהרגשתי, אני מבינה היום כהופעה של ה"לא נחשב הידוע". בגוף שלי שמעתי את המואזין, ראיתי את המסגד, וראיתי את קירות הבית הפלסטיני – את קשתות החלונות, את מבנה האבן המפואר עליו נבנה מוזיאון האצ"ל; כך ידעתי, ובכל זאת לא ידעתי, לא רציתי לדעת, מה אני רואה, מה אני שומעת.

הלא נחשב הידוע של בולאס הוא מושג שמציע פרשנות פורייה לאופן שבו ניתן להבין את היחס שלנו, ישראליות וישראלים שחיים היום בתל־אביב, אל החורבות של אלמנשיה. במציאות שבה

له الكثير من التفكير في حينه. عدم الارتياح الذي شعرت به أفهمه اليوم كظهور «الشيء المعروف لكن غير المعتبر». سمعت المؤذن بجسدي وبه رأيت المسجد وجدران البيت الفلسطيني . وقناطر الشبابيك ومبنى الحجر الفخم الذي أقيم عليه متحف «إيتسل»، هكذا عرفت، وعلى من ذلك لم أعرف، لم أرغب في معرفة ما أرى وأسمع.

«المعروف غير المعتبر» لدى بولاس مصطلح يقترح تفسيرا خصبا للشكل الذي يُمكن أن نفهم تعاملنا، نحن الإسرائيليين والإسرائيليات الذين نعيش حاليا في تل أبيب، مع آثار المنشية. في واقع لا تشكّل المنشية فيه جزءا من ذاكراتنا الشخصية فإننا لا نتذكر الحي ولا الناس الذين عاشوا هنا. لا نتذكر التدمير ولا الإخلاء. نعرف فقط الحديقة. ومع هذا فإننا نعرف شيئا ما.

זהו ידע גופני, ידע ראשוני, שלעתים נותר כידע עודף שלא מתיישב עם הידע האחר שלנו, ולכן הוא נדחק – אך לא נעלם.

שכונת אלמנשיה היא כבר לא חלק מהזיכרונות האישיים שלנו, אנחנו לא זוכרות את השכונה, לא זוכרות את האנשים שחיו כאן. אנחנו לא זוכרות את ההחרבה ולא את הפינוי. אנחנו מכירות רק את הגן. ובכל זאת, משהו אנחנו כן יודעות.

בולאס שואל: באיזו דרך הופך הלא נחשב הידוע לנחשב? והוא עונה: דרך החוויה של הסובייקט את האחר קורה שייצוגים מנטאליים של אותה חוויה יכולים לשאת ולייצג את הניב של הלא נחשב הידוע. אני יודע משהו על המטופל עוד לפני שאני חושב את מה שאני יודע, הוא ממשיך. המפגש, החוויה של הסובייקט את האחר הוא שמייצר ידע: במקרה המתואר על ידי בולאס זהו המפגש של המטופל עם המטפל שלו, ובמקרה של אלמנשיה – המפגש של ישראלים וישראליות עם החורבות של השכונה. זהו ידע גופני, ידע ראשוני, שלעתים נותר כידע עודף שלא מתיישב עם הידע האחר שלנו, ולכן הוא נדחק – אך לא נעלם.

يسأل بولاس: بأي طريقة يتحول المعروف غير المعتبر إلى معتبر؟ ويُجيب: عن طريق شعور الذات أن الآخر يحدث وأن تمثيلات عقلانية للتجربة تستطيع ان تحمل لغة «المعروف غير المعتبر». أعرف شيئا ما عن المعالَج عندي قبل أن أفكر ما أعرفه، يُضيف. اللقاء، معايشة الذات للآخر هي التي تُنتج المعرفة: في الحالة التي يصفها بولاس فإنه اللقاء بين المعالَج وبين المعالِج، وفي حالة المنشية . لقاء الإسرائيليين والإسرائيليات مع آثار المنشية. إنها معرفة جسدية، معرفة أولية، تبقى كمعرفة زائدة لا تنسجم مع المعرفة الأخرى لدينا وعليه يتم حجبها . لكن دون أن تختفي.

إنها معرفة جسدية، معرفة أولية، تبقى كمعرفة زائدة لا تنسجم مع المعرفة الأخرى لدينا وعليه يتم حجبها ـ لكن دون أن تختفي.

המושג של בולאס, לא נחשב ידוע, פורם את הבינאריות שנוצרת בהצבה של מה שאני יודעת אל מול מה שאני לא יודעת, ויוצר רצף אחר בין שני המצבים ידע/לא־ידע, או מודע/לא־מודע. החורבות של אלמנשיה, הנטועות בתוך המרקם העירוני של תל־אביב 2011, ובתוך הגוף של מי שמבלים זמן לצדן ובתוכן, מעידות על כך שבמובן מסוים אלמנשיה לא נמחקה. החורבות ממשיכות לפעול, ואפשר לראות בהן לא רק את הכיבוש והמחיקה, אלא גם מקומות שמהם ניתן להתחיל לחשוב מחדש את המרחב ואת היחסים בתוכו.

مصطلح بولاس «المعروف غير المعتبر» يفكك الثنائية التي تنشأ من وضع الأنا العارفة قبالة الأنا التي لا تعرف ويُنتج تواصلا آخر بين الحالتين، معرفة/لا معرفة، أو واع/غير واع. آثار المنشية المزروعة وسط النسيج المديني لتل أبيب ٢٠١١ وفي أجساد الذين يقضون الوقت بجوارها أو فيها، تشهد بمعنى ما على أن المنشية لم تُمحَ. تواصل الآثار فعلها، ويمكننا أن نرى فيها ليس الاحتلال والطمس فقط، وإنما أماكن يُمكن أن نبدأ منها التفكير من جديد بالحيز والعلاقات داخله.

// מקורות //

אלחייני צבי (2004), 'אחיזות החוף, אחוזי החוף',
אתר "מכונת קריאה": www.readingmachine.co.il

מוריס בני (1991), **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947–1949**, תל־אביב: עם עובד.

קרק רות (1984), **יפו 1799-1917**, ירושלים: יד בן צבי.

רוטברד שרון (2005), **עיר לבנה, עיר שחורה**, תל־אביב: בבל.

זוכרות את מנשיה, חוברת בהוצאת עמותת זוכרות.

// المصادر //

الحياني تسبي (٢٠٠٤)، «أحيزوت هحوف، أحوزي هحوف»، موقع «مخونات كريئاة»: www.readingmachine.co.il

موريس بيني (١٩٩١)، **ولادة مشكلة اللاجئين الفلسطينيين، ١٩٤٧ – ١٩٤٩**، تل أبيب: عام عوفيد.

كرك روت (١٩٨٤)، **يافا ١٧٩٩–١٩١٧** ، القدس: يد بن تسفي.

روتبرد شارون (٢٠٠٥)، **مدينة بيضاء، مدينة سوداء**، تل أبيب: بابل.

ذاكرات المنشية، كراسة من إصدار جمعية «زوخروت».

הסיור נכתב במקביל לכתיבת התיזה שלי על אלמנשיה בהנחייתה של לואיז בית לחם באוניברסיטה העברית.
אני מודה לאריאלה אזולאי, רותי גינזבורג ואור אלכסנדרוביץ' על הערותיהם החשובות.

كتبت الجولة في الوقت ذاته الذي كتبت فيه وظيفة الماجستير عن المنشية تحت إشراف لويز بيت لحم من الجامعة العبرية.
شكري الجزيل لأرئيلا أزولاي وروتي جينزبورغ وأور الكسندروفيتس على ملاحظاتهم القيمة.

פנים נטוש עם חלון חסום // بيت مهجور مع شباك مسدود

הנהלת החניון לא אחראית לכלום // إدارة الموقف غير مسؤولة عن شيء

8

חזית ריקה:
על מחיקה ושחזור // סיור ביפו

واجهة فارغة:
عن المحو وإعادة الكتابة // جولة في يافا

צילמה // צילה זלט
כתב // עמי אשר

تصوير // تسيلا زلط
كتابة // عامي آشر

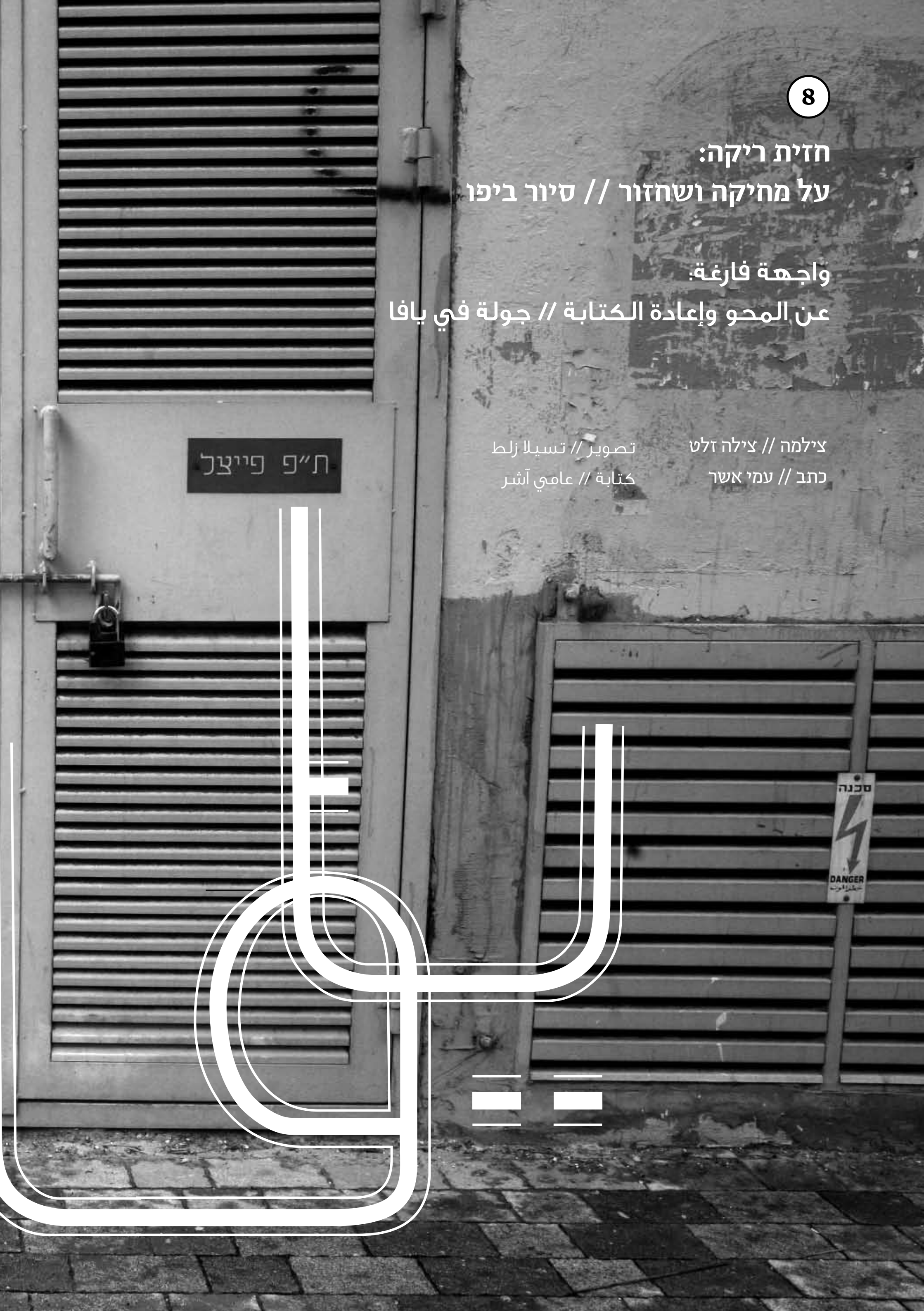

במשך 4,000 שנה שימש נמל יפו שער כניסה לארץ ויציאה ממנה. בני כל הדתות עלו מכאן לרגל לירושלים ולמכה, ופליטים נמלטו מכאן הימה. סערות רבות פקדו את הנמל ואת העיר שלצדו במהלך אותן שנים, אך אף אחת לא היתה קשה כזו של שנת 1948 והשנים שלאחריה, אשר מחקה כמעט כליל כל אות לעברה הלא-רחוק של העיר. סיור זה מוקדש לכמה מהאותות שעליהם חס המחק, ולמה שמסתתר מאחורי מה שנכתב על המחיקה בעפרון גס.

מדיניותה של עיריית תל־אביב כלפי יפו אופיינה על ידי ההיסטוריון מרק לוין כאסטרטגיה של "מחיקה ושכתוב" – סילוק העבר הפלסטיני והלבשת המרחב בכסות ציונית. כפי שנראה בסיור, אותה כסות אינה תמיד ציונית דווקא, כי אם משולה לכתונת פסים – מגוון שלם של שכתובים שמתאמצים למלא את החלל הריק ולא תמיד מצליחים: במרווחים הדקים ביניהם ניתן עדיין לקרוא את סיפורה של העיר שהיתה, ועודנה, פלסטינית.

יפו يافا

מספר תושבים בשנת 1948 //
כ-70,000 ביפו גופא, לא כולל הכפרים הסמוכים

السكان في عام ١٩٤٨ //
حوالي ٧٠٠٠٠ في يافا، لا يشمل القرى المجاورة

מספר תושבים כיום //
כ-46,000, מתוכם 30,000 יהודים (כולל שכונת אבו־כביר)

عدد السكان اليوم//
حوالي ٤٦٠٠٠، ٣٠٠٠٠ يهود (يشمل حارة أبو-كبير)

מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 //
שירותי נמל, דיג, מסחר (ייצוא הדרים), תעשיה קלה (מפעלי סבון), תיירות

مصادر المعيشة الاساسية حتى ١٩٤٨ //
خدمات الميناء، الصيد، التجارة (تصدير الحمضيات)،الصناعة الخفيفة (مصانع الصابون)، السياحة.

תאריך כיבוש //
ה-13 במאי 1948

تاريخ الاحتلال //
١٣ ايار ١٩٤٨

لمدة ٤٠٠ سنة كان ميناء يافا بوابة الدخول للبلاد والخروج منها. أبناء الديانات جميعها بدأوا رحلة الحج من هنا باتجاه القدس ومكة، واللاجئون هربوا من هنا باتجاه البحر. هاجمت الميناء والمدينة التي بجانبه عواصف كثيرة خلال تلك السنوات، ولكن أيا منها لم تكن بصعوبة تلك التي حدثت عام ١٩٤٨ والسنوات التي تلتها، والتي محت بشكل شبه كامل كل حرف من تاريخ المدينة غير البعيد. هذه الجولة مخصصة لبعض المعالم التي «رحمتها» عملية المحو هذه، ولما يستتر وراء ما كتب عن المحو بقلم رصاص فظّ.

سياسات بلدية تل أبيب تجاه يافا، كما عرفها المؤرخ مارك لفين، تميزت بكونها إستراتيجية «محو وإعادة كتابة»– التخلص من الماضي الفلسطيني وإلباس الفضاء بغطاء صهيوني. كما سنرى في الجولة، هذا الغطاء ليس غطاء صهيونيا بالذات، مع أنها رمز للقميص المقلم– وإنما عدد متنوع من «إعادة الكتابة» والتي تجتهد من أجل تعبئة الفراغ دون أن تنجح بذلك دائما: في الفراغات الدقيقة فيما بينها لا زال بالإمكان قراءة قصة المدينة التي كانت، والتي لا تزال، فلسطينية.

היכן נמצאים הפליטים //

רמלה, לוד ומחנות פליטים וערים בגדה, ברצועה ובמדינות השכנות

أين يتواجد اللاجئون اليوم //

الرملة، اللد ومخيمات اللاجئين ومدن الضفة، القطاع ودول مجاورة

יישובים פלסטיניים קרובים //

אבו־כביר, סלמה, ג׳בליה, תל א־ריש.
שכונה צפונית של יפו: מנשיה (ראו סיור קודם).

قرى فلسطينية مدمرة قريبة //

أبو كبير، سلمة، جباليا، تل الريش. وكذلك الحارة الشمالية المنشية، يكرس لها مسار منفرد

יפו העתיקה يافا القديمة

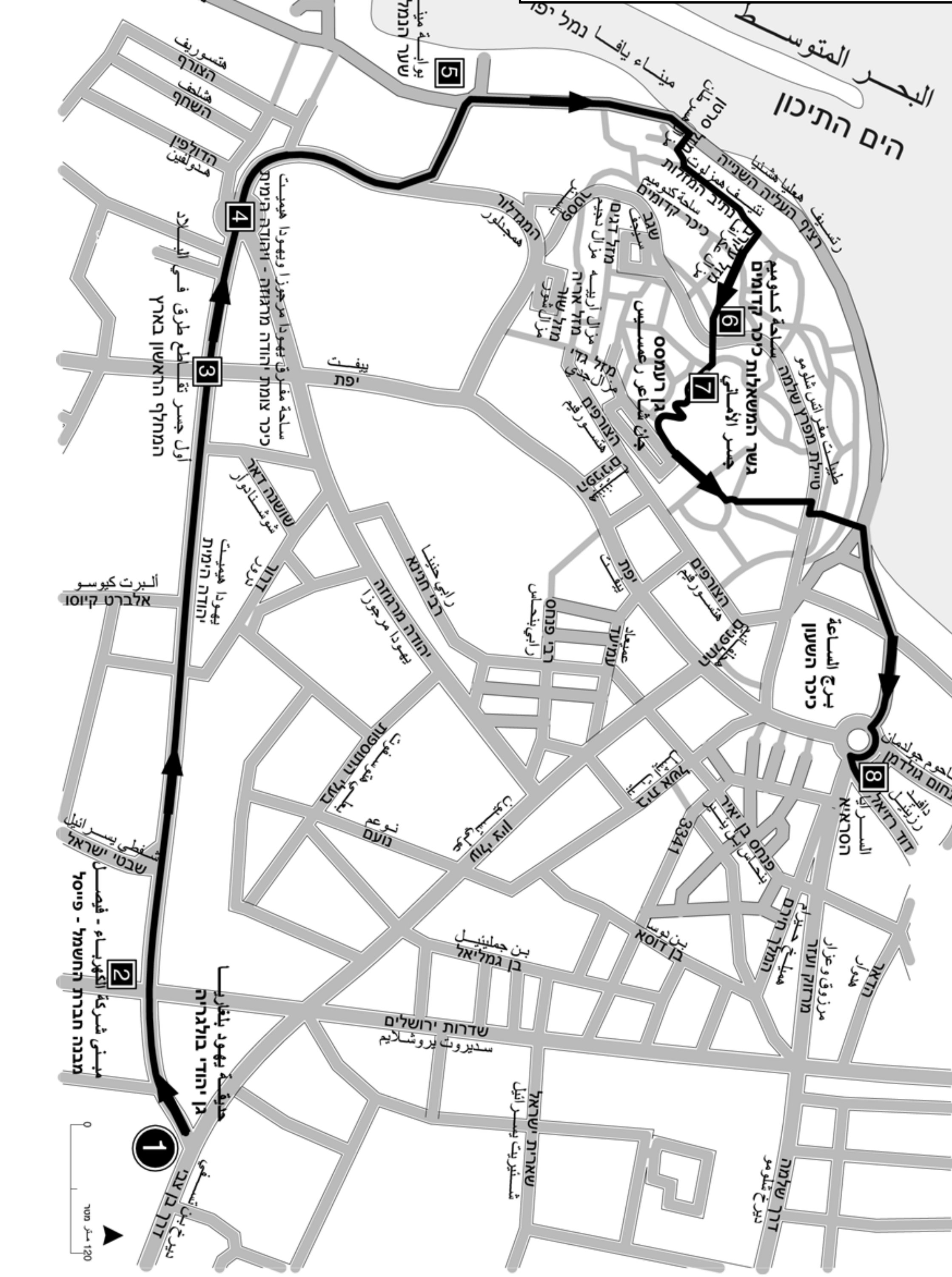

סוג מסלול // רגלי	نوع المسار // سيرا على الأقدام
נקודת מוצא // גן יהודי בולגריה, דרך בן צבי פינת רחוב עזה, יפו	نقطة الانطلاق // حديقة يهود بلغاريا، طريق بن تسفي، زاوية شارع غزة،يافا
נקודת סיום // כיכר השעון, יפו	نقطة النهاية // ساحة الساعة، يافا

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

הגעה ברכב //

מנתיבי איילון יורדים מערבה ברחוב קיבוץ גלויות, פונים שמאלה ברחוב שלבים וימינה בדרך בן צבי.

מצפון אפשר להגיע גם דרך הטיילת (רח' הרברט סמואל), להמשיך לשדרות ירושלים ולפנות שמאלה אל דרך בן צבי.

המגיעים מבת ים יכולים לנסוע צפונה בשדרות ירושלים ולפנות ימינה אל דרך בן צבי.

מדרך בן צבי מומלץ לפנות צפונה מול "גן יהודי בולגריה", ולחנות באיזור אצטדיון בלומפילד.

الوصول بالسيارة //

من مسارات ايالون ننزل باتجاه الغرب الى شارع كيبوتس جاليوت، نتجه يسارا الى شارع شلابيم ويمينا الى طريق بن–تسفي.

من الشمال يُمكن الوصول عن طريق الممشى (شارع هربرت صاموئيل)، إلى جادة يروشلايم والتوجه يسارا إلى شارع بن تسفي.

للقادمين من بات - يام بامكانهم السفر شمالا في جادة يروشلايم والتوجه يمينا الى طريق بن تسفي.

من طريق بن تسفي من المفضل التوجه شمالا مقابل «حديقة يهود بلغاريا»، وإيقاف السيارة في منطقة استاد بلومفيد.

הגעה בתחבורה ציבורית // קווי דן 10, 18, 25, 40, 41, 42, 142 ו-125. כל הקווים נוסעים מתל־אביב לבת ים או לחולון. רובם עוברים בשדרות ירושלים ומיעוטם לא הרחק משם ברחוב יפת.	الوصول عن طريق المواصلات العامة // خطوط دان ١٤٢،٤٢،٤١،٤٠،٢٥،١٨،١٠ و ١٢٥. جميع الخطوط تسافر من تل ابيب لبات يام أو حولون. غالبيتها تمرّ بجادة يروشلايم والقليل منها ليس ببعيد من هناك في شارع يفيت.
אורך המסלול // 2.5 קילומטרים	طول المسار // ٢.٥ كم
משך המסלול // כשעתיים עד שעתיים וחצי	مدة المسار // حوالي ساعتين حتى ساعتين ونصف
דרגת קושי // קל	درجة الصعوبة // سهل
מקום למלא בו מים // בכיכר קדומים ביפו העתיקה, וכן מימין לרחבת התיאטרון היהודי ערבי ברחוב מפרץ שלמה	مكان للتزود بالماء // في ساحة كدوميم في يافا القديمة، وكذلك إلى يمين ساحة المسرح اليهودي عربي في شارع مفراتس شلومو
עונה ממומלצת // הסיור מתאים לכל עונה, אך מזג האוויר עלול להיות מעיק בחודשים יולי–אוגוסט.	موسم مفضّل // المسار ملائم لجميع فصول السنة، ولكن من الممكن أن تكون حالة الطقس «صعبة» خلال شهري تموز وآب.

«عاد أبي إلى يافا في صيف ١٩٤٨ لكي يرى البيت، ولكن في مكتب ضابط المدينة لم يسمحوا له بالدخول. «هنالك فوضى الآن، انتظر قليلا» قالوا له.»

תחנה ראשונה: 1 אנדרטה לעם הבולגרי

האנדרטה לעם הבולגרי ניצבת בלבו של "גן יהודי בולגריה", ברחוב בן צבי ליד הצומת המשולש עם הרחובות עזה ויהודה הימית. פעמים רבות ניתן לראות ילדים – ערבים כיהודים – מטפסים על האנדרטה, משל היתה עוד מתקן בגן השעשועים הנושק לציר התנועה המוביל מזרחה.

المحطة الأولى: 1 نصب تذكاري للشعب البلغاري

النصب التذكاري للشعب البلغاري يقف وسط «حديقة يهود بلغاريا»، شارع بن تسفي بجانب تقاطع الطرق المثلث مع شارع غزة ويهودا هيميت. مرات كثيرة من الممكن رؤية أطفال ـ عرب ويهود ـ يتسلقون النصب التذكاري، وكأنه لعبة إضافية في حديقة الألعاب المحاذية للطريق التي تتجه إلى الشرق.

משפחתי נמלטה מבולגריה, וכילד לא יכולתי שלא לחוש הכרת תודה עצומה לעם האמיץ שאני חב לו את חיי. אף שלא גרנו ביפו, תמיד בילינו בה והתגעגענו אליה. כיצד הפכה העיר למעוז בולגרי דווקא? בדרך מקרה. ההיסטוריון בני מוריס מציין כי כמו ערים אחרות שנכבשו באביב 1948, נתפסה יפו כמאגר פוטנציאלי של שיכונים לעולים חדשים. לפי אתר "השדרה הראשונה", המגולל את קורות שדרות ירושלים הסמוכות, "נדרש למצוא להם פתרון דיור מהיר, לכן נשלחו העולים לאכלס את בתי הערבים ביפו, שנותרו מיותמים לאחר המלחמה". השימוש בלשון סביל כאן טיפוסי למעשה המחיקה.

هربت عائلتي من بلغاريا، وكولد لم أتمكن من عدم الشعور بالامتنان للشعب الشجاع الذي أدين له بحياتي. مع أننا لم نسكن في يافا، ولكننا كنا دائما نقضي أوقاتا فيها ونشتاق إليها. كيف تحولت المدينة لملجأ بلغاري بالذات؟ عن طريق الصدفة. ينوه المؤرخ بيني موريس أن يافا اعتبرت، مثلها مثل المدن الأخرى التي أحتلت في ربيع ١٩٤٨، كإمكانية لتوطين القادمين الجدد. بحسب الموقع «الجادة الأولى»، والذي يعرض سيرة جادات القدس المجاورة، «كان من المطلوب إيجاد حل سكني سريع لهم، ولهذا فقد تمّ إرسال القادمين الجدد للسكن في البيوت العربية في يافا، والتي بقيت يتيمة بعد الحرب». استعمال صيغة المجهول هنا نموذجي لفعل المحو.

"אבא חזר ליפו בקיץ '48 כדי לראות את הבית, אבל בקצין העיר לא נתנו לו להיכנס. 'עכשיו בלגאן, חכה קצת', אמרו לו"

בריאיון שנערך לקראת הסיור, סיפר לי עיסא דביט, פליט מיפו הגר כיום ברמלה:

"אבא חזר ליפו בקיץ '48 כדי לראות את הבית, אבל בקצין העיר לא נתנו לו להיכנס. 'עכשיו בלגאן, חכה קצת', אמרו לו. יום אחד, בתחילת '49, הוא הלך וראה אנשים בבית שלו – עולים חדשים מבולגריה. הוא מחה בקצין העיר, ושם אמרו לו שעכשיו הוא צריך להוכיח את הבעלות שלו על הבית. אפילו שהיו לו 20 עדים הוא לא הצליח, בגלל שהבית לא היה רשום בטאבו. באותם הימים אף אחד לא חשב שצריך לרשום בעלות – הרישום עלה עשר לירות. כולם ידעו מה שייך למי, ועסקאות היו נסגרות בלחיצת יד."

במקרים אחרים, מספר עיסא דביט, נכנסו עולים, בין אם ביוזמת השלטונות ובין אם ביוזמתם הם, לבתים מיושבים, ולשם כך פוצלו לעתים הבתים לשניים – דו־קיום, אם תרצו.

في المقابلة التي أجريت كتحضير للجولة، حدثني عيسى ضبيط، لاجئ من يافا يسكن اليوم في الرملة:

«عاد أبي إلى يافا في صيف ١٩٤٨ لكي يرى البيت، ولكن في مكتب ضابط المدينة لم يسمحوا له بالدخول. «هنالك فوضى الآن، انتظر قليلا» قالوا له. في أحد الأيام في مطلع ٤٩، ذهب ورأى أناسا في بيته – قادمين جدد من بلغاريا. قدم شكوى في مكتب ضابط المدينة، وهناك أخبروه انه يتوجب عليه الآن أن يثبت ملكيته على البيت. مع انه كان لديه ٢٠ شاهد إلا انه لم ينجح، لأن البيت لم يكن مسجلا في الطابو. لم يفكر أحد في تلك الأيام أنه يتوجب عليه أن يسجل الملكية – تكلفة التسجيل كانت ١٠ ليرات. عرف الجميع ما يخص مَن، والمعاملات كانت تتم بمصافحة الأيدي.»

في حالات أخرى، حدثنا عيسى ضبيط، دخل قادمون جدد، بمبادرة السلطات أو بمبادرتهم هم، لبيوت مسكونة، ولذلك قاموا أحيانا بتقسيم البيت إلى قسمين – عيش مشترك، إن شئتم.

תחנה שנייה: 2
מבנה חברת החשמל
בשדרות ירושלים (אלנֻזהה)

מהגן נלך מערבה ברחוב יהודה הימית. משמאל, בבית מספר 5, נמצאת מסעדת "ויטושה". מסעדה בולגרית זו עלתה לכותרות ב–2011 כיוון שחסן חיג'אזי, פליט פלסטיני החי בסוריה, בחר לסעוד כאן במהלך "טיול השורשים" שערך ביפו לאחר שחצה את גדר הגבול בגולן לצד מאות פליטים אחרים ביום הנכבה של אותה שנה.

כמה בתים משם, על שדרות ירושלים, מעברו הדרומי של הצומת עם רחוב יהודה הימית, ניצב מבנה ישן של חברת החשמל. אם תביטו בחזית המבנה הדרומית תוכלו עדיין לראות את הכתובת

المحطة الثانية: 2
مبنى شركة الكهرباء
في جادة القدس (النزهة)

من الحديقة نتجه غربا في شارع يهودا هيميت. على اليسار، في بيت رقم ٥، يتواجد مطعم «فيتوشا» البلغاري، والذي تصدر عناوين الأخبار عام ٢٠١١ لأن حسن حجازي، لاجئ فلسطيني يعيش في سوريا، اختار أن يتناول طعامه هنا خلال «رحلة الجذور» التي قام بها إلى يافا بعد ان عبر الحدود في الجولان مع مئات الفلسطينيين في يوم النكبة من تلك السنة.

على بعد بعض البيوت من هناك، في شارع جادة القدس، من جهة الجنوب لتقاطع الطرق مع شارع يهودا هيميت، يقف مبنى قديم لشركة الكهرباء. لو نظرتم إلى واجهة البيت الجنوبية ستتمكنون من

"ת"פ פייצל" – עדות פיזית נדירה לשמו הקודם של רחוב יהודה הימית, שחמקה איכשהו מהמחק.

"ת"פ פייצל" – עדות פיזית נדירה לשמו הקודם של רחוב יהודה הימית, שחמקה איכשהו מהמחק. עוד על שני השמות – בהמשך.

שדרות ירושלים נסללו בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה וכונו "שדרות ג'מאל באשא" (בטורקית: "פאשה"), על שם מושל חצי האי ערב וסוריה, שנחשב לעריץ. אולי מסיבה זו דחו היפואים את השם, והעדיפו לקרוא להן "אלנזהה" ("הטיול"), כשמה של השכונה שהוקמה כאן מחוץ לחומות, וכשמו של המסגד הגדול שנמצא דרומה מכאן. בתקופת המנדט היו אלה "שדרות המלך ג'ורג'". לטענת העיתונאי תושב יפו צור שיזף, למרות מאמצי שלושת המשטרים ששלטו בעיר במאה ה–20, לא הצליחה השדרה להפוך לציר מרכזי אמיתי ביפו – כאז כן היום: "הדרכים המסורתיות היו מהים לתוך הארץ, ועל רכס הכורכר (רחוב יפת) לכיוון עזה. [...] העיר לא ממש מתחברת [אל השדרה]". כך, ביום הנכבה 2011 נכתב בכרזות בערבית כי ההפגנה תתקיים ב"רחוב אלנזהה (שדרות ירושלים)".

رؤية العنوان "ת"פ פייצל" (فيصل). شهادة حية نادرة للاسم السابق لشارع يهودا هيميت، والتي نجت بطريقة ما من المحو. المزيد عن الاسمين فيما بعد.

تم تعبيد جادة القدس في أوج الحرب العالمية الأولى وتم تسميتها «جادة جمال باشا» على أسم حاكم جزيرة العرب وسوريا، والذي كان طاغية. لربما بسبب ذلك رفض اليافيون هذه التسمية، وفضلوا أسم «النزهة»، وهو الأسم ذاته للحارة التي أقيمت هنا خلف الاسوار، وعلى اسم المسجد الكبير المتواجد جنوبا من هنا. في فترة الانتداب كانت هذه «جادة الملك جورج». يدعي الصحفي تسور شيزاف، ابن يافا، انه رغم مجهود السلطات الثلاث التي توالت على حكم يافا في القرن العشرين، لم تتمكن الجادة من التحول إلى محور رئيسي حقيقي في يافا – اليوم مثلما كان في الماضي: «الطرق التقليدية كانت من البحر إلى داخل البلاد، وعلى تلال الطينة البيضاء (شارع يفيت) باتجاه غزة. [...] المدينة لا تتواصل تماما [مع الجادة]» هكذا، في يوم النكبة ٢٠١١ كتب على اللافتات بالعربية أن المظاهرة ستكون في «شارع النزهة (جادة القدس)».

רחוב יהודה הימית (פייצל): מהשדרה עד הגשר

מכאן נמשיך מערבה לאורך הגדה השמאלית (הדרומית) של רחוב יהודה הימית. הביטוי "גדה" קולע כאן במיוחד, כיוון שכל האיזור ממזרח לרחוב אלחלווה (כיום – יפת) היה מועד להצפות, ואיזור אצטדיון בלומפילד של ימינו כונה "בסה" על שום ביצותיו.

במאמרם על יפו הישראלית, האנתרופולוג דניאל מונטרסקו והארכיטקט רועי פביאן חילקו את תולדות העיר מאז 1948 לשלוש תקופות עיקריות: השתלטות ויישוב עד שנת 1960, הזנחה מכוונת עד 1985, וג'נטריפיקציה מאז ועד היום. הביטוי "ג'נטריפיקציה" מציין בהקשרנו את התהליך

شارع يهودا هيميت (فيصل): من الجادة وحتى الجسر

من هنا سنستمر غربا على طول الضفة من جهة اليسار (الجنوبية) لشارع يهودا هيميت. التعبير «ضفة» يصيب الهدف تماما هنا، لأن المنطقة بالكامل شرقي شارع الحلوة (يافيت – اليوم) كانت تتعرض للفيضانات، ومنطقة استاد بلومفيليد على يمينه سمي «البصّة» بسبب مستنقعاته. في مقالهما عن يافا الإسرائيلية، يقوم الانتربولوج دانيال مونترسكو والمعماري روعي فابيان، بتقسيم تاريخ المدينة منذ ١٩٤٨ إلى ثلاثة مراحل أساسية: السيطرة والاستيطان حتى عام ١٩٦٦، إهمال مقصود حتى ١٩٨٥، وجينتريفكاتسيا منذ ذلك الحين وحتى اليوم. مصطلح الجينتريفكاتسيا يعبر في سياقنا عن عملية تقوم بها مجموعة غنية باستغلال فجوات

من رؤية العنوان "ת"פ פייצל"– شهادة حية نادرة للاسم السابق لشارع يهودا هيميت، والتي نجت بطريقة ما من المحو.

שבו אוכלוסייה מבוססת מנצלת פערי שכר דירה (שנוצרו עקב ההזנחה בתקופה השנייה) לרכישת נכסים בעידוד השקעות ענק של העירייה, המעוניינת בחידוש האיזור (ובהקשר הנוכחי – בייהודו). בתי רחוב יהודה הימית מגלמים את שלוש התקופות, לעתים באותו מבנה ממש. דוגמא לתקופה השלישית היא הבניין החדש בצדו הדרומי של הרחוב, מול רחבת יעקב אבוטבול.

חלק מהבתים בהמשך הרחוב עזובים לגמרי, עדות לתקופה השנייה – תקופת ההזנחה. בעבר התגוררו בהם מחוסרי דיור, שהותירו את חותמם באמצעות כתובות גרפיטי בקומות העליונות, שניתן לראותן מצדו השני של הרחוב. אולם מדיניות ההזנחה העירונית היא נחלת העבר: כיום, ב–2011, נבנה באיזור זה פרויקט מגורים חדש המכונה "יהודה הימית 33–35", וספק אם הגרפיטי יישאר עוד זמן רב. *

החזיתות מסגירות את התקופה הראשונה, תקופת ההשתלטות. על גבי חלק מהמבנים ניתן לראות שלטים, חלקם מהוהים וניתן לקוראם רק מקרוב

الايجار (والتي حدثت بسبب الاهمال في المرحلة الثانية) من أجل امتلاك العقارات وبتشجيع استثمار كبير من البلدية المعنية بتحديث المنطقة (وفي السياق هذا تهويده). بيوت شارع يهودا هيميت تمثل الفترات الثلاث، وأحيانا في المبنى نفسه. مثال للمرحلة الثالثة هو المبنى الجديد في الجهة الجنوبية للشارع، مقابل ساحة يعقوب أبو طبول.

جزء من البيوت في نهاية الشارع مهجورة تماما، شهادة على المرحلة الثانية – مرحلة الإهمال. في الماضي سكن هذه البيوت أناس بدون بيوت، وهؤلاء تركوا أثارهم عن طريق كتابة الجرافيتي في الطوابق العليا والتي بالإمكان رؤيتها من الجانب الآخر للشارع. ولكن سياسات الإهمال تتبع للماضي: اليوم في سنة الـ ٢٠١١، يبنى في المنطقة مشروع جديد يسمى «يهودا هيميت ٣٣–٣٥»، وأشك أن يبقى الجرافيتي لمدة طويلة هناك. *

الواجهات تفصح عن الفترة الأولى، فترة الاستيلاء. على قسم من المباني بالإمكان رؤية لافتات، جزء منها باهت وبالإمكان قراءتها فقط عن قرب،

على عكس شارع «الأشباح» اليوم، في السابق كان شارع الملك فيصل عصبا مركزيا في تحديث يافا في فترة الانتداب، خاصة في سنوات الثلاثين.

מאוד, של משרדים ושל שירותים ממשלתיים שהשתלטו על הנכסים הפלסטיניים ה"מיותמים". בין היתר, מספר חוקר יפו יוסוף עספור, שכנו כאן מחסני האפוטרופוס הכללי לנכסי נפקדים, שהיה אחראי על רכוש הפליטים. כמו כן אכלס הרחוב בסיסי צבא רבים, שכיום נותרו מהם רק בניין גלי צה"ל ובסיס פיקוד העורף, שמסתתר כמה בתים משם ברחוב אברהם לווינסון. ב-2010 פונה הבסיס, ונכון לקיץ 2011 הוא עומד בשממונו.

בהמשך רחוב יהודה הימית, בבית מס' 34, שוכן בית הקפה "דינה" בו מתקיימים אירועים חברתיים-פוליטיים שבועיים. ממול לבית הקפה, קצת ממזרח, ליד בית מס' 55, נמצא פתח של חניה מקורה הנעול בשער ירוק. על הקיר שבפנים חרוטה באנגלית הכתובת service station – תחנת דלק (צבאית? ממשלתית?) מתקופת המנדט. על הקיר השני ממול מופיעה הכתובת "כראג' שפרוליה", או "מוסך שברולט". בתחילת רחוב אבן שושן, על הכניסה לבית פינתי עגול, מופיע שלט עץ ועליו הכתובת "רח' 54" – שמו הזמני הקודם של הרחוב.

لمكاتب وخدمات حكومية قامت بالاستيلاء على الممتلكات الفلسطينية «اليتيمة». يوسف عصفور، باحث يافا، يقص بين قصصه العديدة، هنا كانت مخازن الحارس العام لأملاك الغائبين، والذي كان مسؤولا عن أملاك اللاجئين. وكذلك كانت في الشارع معسكرات جيش كثيرة، واليوم بقي منها مبنى «جالي تساهل» «إذاعة الجيش الإسرائيلي» وقاعدة قيادة الجبهة الداخلية. في ٢٠١٠ تم إخلاء المعسكر ولا يزال اليوم في صيف ٢٠١١ خاليا.

ان أكملنا في شارع يهودا هيميت، بيت رقم ٣٤، نجد مقهى «دينا»، وبه تقام مناسبات اجتماعية –سياسية أسبوعية. مقابل المقهى، للشرق قليلا، بجانب بيت رقم ٥٥، نجد موقف سيارات مسقوف مقفل ببوابة خضراء. على الحائط الداخلي مخروط بالانجليزية العنوان service station– محطة وقود (للجيش؟ حكومية؟) من فترة الانتداب . على الحائط المقابل يظهر العنوان «كراج شفروليه». في بداية شارع بن شوشان، على المدخل لبيت دائري على الزاوية، تظهر لافتة من خشب وعليها عنوان الشارع «شارع ٥٤»– الأسم المؤقت السابق للشارع.

בניגוד לחזיון הרפאים שלו בימינו, בתקופת המנדט, ובעיקר בשנות השלושים, היה רחוב המלך פייצל ציר מרכזי במודרניזציה של יפו.

בניגוד לחזיון הרפאים שלו בימינו, בתקופת המנדט, ובעיקר בשנות השלושים, היה רחוב המלך פייצל ציר מרכזי במודרניזציה של יפו. הוא בלט ברוחבו ובעצים שניטעו לאורכו. הבתים היו בתים משותפים, עם חנויות בקומה הראשונה: סגנון בנייה חדש ואופנתי ביפו, ששיקף תהליך ג'נטריפיקציה קודם, ממש כמו חזית החנויות בבניין החדש.

على عكس شارع «الأشباح» اليوم، في السابق كان شارع الملك فيصل عصبا مركزيا في تحديث يافا في فترة الانتداب، خاصة في سنوات الثلاثين. لقد تميز بعرضه وبالاشجار التي غرست على طوله. البيوت كانت بيوتا مشتركة، مع حوانيت في الطابق الأول: أسلوب بناء جديد وحديث في يافا، والذي مثل حالة جينتريفكاتسيا سابقة، تماما كواجهة الحوانيت في المبنى الجديد.

תחנה שלישית: 3
המחלף הראשון בארץ

נעלה על הגשר שעל רחוב יפת, ונצפה על הרחוב ממרומי המחלף הראשון בארץ, שנועד בעת בנייתו למעבר חמורים ועגלות מעל מפלס הרחוב. רחוב יהודה הימית (אז "פייצל", כאמור) נסלל מהנמל מזרחה בשנת 1921 לרגל ביקורו של המלך ההאשמי פייצל אבן-חוסיין – שהומלך על ידי הבריטים בעיראק ושלט בשנים 1921-1933. לשם סלילתו נפרץ פתח בצוק הכורכר שעליו נסלל רחוב יפת (אז "אלחלוה", כאמור) – מה שהצריך מאוחר יותר את הקמת המחלף. לא ברור מי בנה את הגשר: המלך פייצל עצמו, הבריטים או תושבי יפו.

المحطة الثالثة: 3
اول مفرق في البلاد

نصعد الجسر فوق شارع يفيت، وننظر الى الشارع من أعلى أول مفرق في البلاد، والذي كان معدا عند بنائه لتنقل الحمير والعربات من فوق الشارع. شارع يهودا هيميت (شارع فيصل حينها) تم تعبيده من الجهة الشرقية للميناء عام ١٩٢١ احتفاء بزيارة الملك الهاشمي، فيصل ابن الحسين . والذي توّج ملكا من قبل البريطانيين في العراق وحكم بين ١٩٢١–١٩٣٣. ولغرض تعبيده تم حفر طريق عبر تلة الكركار والذي عبد عليه شارع يفيت (الحلوة حينها طبعا)– مما جعل إقامة المفرق أمرا ضروريا فيما بعد. ليس واضحا من قام ببناء الجسر: الملك فيصل نفسه، البريطانيون أو سكان يافا.

الخلاف مثير، لأنه يعكس لنا قلة ما نعرفه عن حادث ليس ببعيد نسبيا، مقابل الأحداث الأقدم والتي يتم إبرازها للزائرين في يافا، كما سنرى لاحقا.

המלך פייצל וחיים וייצמן במפגשם בלונדון ב-1919.

الملك فيصل وحاييم فايتسمن خلال لقائهما في لندن عام ١٩١٩–

המטבע המזויף "יהודה הימית", משני צדיו.

العملة المزورة «يهودا هيميت» من جهتيها.

המחלוקת מעניינת, כיוון שהיא מראה כמה מעט ידוע לנו על אירוע מאוחר יחסית, לעומת האירועים הקדומים המובלטים לעיני המבקרים ביפו.

המחלוקת מעניינת, כיוון שהיא מראה כמה מעט ידוע לנו על אירוע מאוחר יחסית, לעומת האירועים הקדומים המובלטים לעיני המבקרים ביפו, כפי שעוד נראה.

الخلاف مثير، لأنه يعكس لنا قلة ما نعرفه عن حدث ليس ببعيد نسبيا، مقابل الأحداث الأقدم والتي يتم إبرازها للزائرين في يافا، كما سنرى لاحقا.

כמו כל רחובות העיר, בעקבות מלחמת 48' החליפו השלטונות היהודיים את שם הרחוב במספר זמני – 6 במקרה זה – עד להמצאת שמו העברי השגור עד היום. מקור השם "יהודה הימית" (בלטינית, Ivdaea Navalis) הוא כיתוב על מטבע רומי. בעבר מקובל היה לחשוב שהוא הוטבע לרגל כיבוש יפו מידי מורדיה היהודים בשנת 67' לספירה; אולם חוקר המטבעות יעקב משורר קבע בספרו "הצד השלישי של המטבע" שמדובר בזיוף. כלומר, הרחוב מכונה כיום על שם מטבע מזויף.

وكما حدث مع كل شوارع المدينة، بعد حرب الـ ٤٨ قامت السلطات اليهودية بتغيير اسم الشارع برقم مؤقت – ٦ في هذه الحالة – حتى إيجاد اسمه اليهودي المقبول اليوم. أصل الاسم «يهودا هيميت» (في اللاتينية Ivdaea Navalis) هو كتابة على عملة رومانية. في الماضي كانت الفكرة المقبولة أنه صكّ للاحتفاء باحتلال يافا من أيدي اليهود عام ٦٧ ميلادي، ولكن باحث العملات، يعقوب مشورير، أثبت في كتابه «الجهة الثالثة للعملة» أن العملة مزورة. أي أن الشارع اليوم يحمل اسم عملة مزورة.

תחנה רביעית: 4
הכיכר בצומת יהודה מרגוזה (אלבְּטמה)

נרד מהגשר אל הנמל. כיום, כמו בעבר, ספינות גדולות לא יכולות היו להיכנס לנמל – כפי שמעיד גם ההיסטוריון יוספוס פלאוויוס, אשר כותב: "ולעיר יפו אין נמל טבעי". בימים עבורו היו הספינות נעזרות בפאלוכות – סירות קטנות ששימשו לפריקת הסחורות והנוסעים. משם היו מובילים אותם במעלה הגבעה בעגלות רתומות לחמורים.

בדרך נשתהה לרגע בצומת יהודה הימית עם רחוב יהודה מרגוזה. הרחוב קרוי על שם הרב שהגיע לכאן ב–1801 מדוברובניק (באיטלקית רגוזה, או רגוצה) ומונה בהמשך על ידי חכמי ירושלים לשמש את עולי הרגל הבאים לעיר דרך יפו. בעבר כונה הרחוב "אלבטמה" (שמה הערבי של עץ האלה האטלנטית). מאוחר יותר, בפינת יפת, שכן כאן (ב"רחוב 5") בסיס נח"ל. כיום שוכן ברחוב יהודה מרגוזה בסמוך לפינת יפת בית הקפה "יאפא", שהוא גם חנות הספרים הראשונה שנפתחה ביפו מאז 1948.

לפני שנים ספורות הוקמה בצומת המסוכן כיכר, ובמרכזה ניטע עץ זית; הדאגה לבטיחות התושבים היא מסימני תקופת ההתחדשות. סממן נוסף של התקופה הוא הנוהג של הרשויות לנטוע עצי זית במגרשים שמהם פונו תושבים פלסטיניים (כמו בסמוך לפרויקט "הרובע"). נטיעת העצים היא פרקטיקה של שכתוב, המסווה את החדש כסוג של ישן. לצד זאת, כמענה לפנייה מצד תושבי העיר, החליטה העירייה בסתיו 2010 להנציח בצומת את "אימאם העיר" בסאם אבו־זייד.

المحطة الرابعة: 4
الدوار في ملتقى الطرق يهودا مرجوزا (البطمة)

ننزل من الجسر إلى الميناء. اليوم كما في الماضي، لم يكن باستطاعة السفن الكبيرة الدخول إلى الميناء– كما يشهد المؤرخ يوسيفوس فيلابوس، والذي يكتب: «ولمدينة يافا لا يوجد ميناء طبيعي». في الماضي كانت السفن تستعين بالفلوكة – سفن صغيرة استعملت لتفريغ البضائع والمسافرين. من هناك كان ينقلونهم إلى أعلى التلة بواسطة عربات تجرها الحمير.

على الطريق نتوقف قليلا في مفرق الطرق يهودا هيميت ويهودا مرجوزا. اسم الشارع يعود إلى اسم الرابي الذي قدم إلى هنا عام ١٨٠١ من دوبروفنيك (في الإيطالية رجوزا أو رجوتسا) وعينه حكماء القدس فيما بعد ليساعد الحجاج القادمين عن طريق يافا. في الماضي سمي الشارع بـ «الطمة» (الاسم العربي لنبتة الآلهة الأطلسية). فيما بعد، على زاوية يفيت، كان هنا (في شارع ٥) معسكر «ناحل». اليوم بإمكاننا أن نجد مقهى «يافا» في شارع يهودا مرجوزا قريبا من زاوية يفيت، وهو أيضا حانوت الكتب الأولى التي فتحت في يافا منذ الـ ١٩٤٨.

قبل بضع سنوات أقيم في المفترق الخطير دوار، وغرست شجرة زيتون في الوسط؛ الاهتمام بسلامة السكان هي من علامات فترة التجديد. رمز آخر لفترة هي عادة السلطات غرس أشجار الزيتون في الأراضي التي طرد منها الفلسطينيون (كما بقرب مشروع «الحي»). غرس الأشجار هي عملية إعادة كتابة، يظهر بها الجديد بزي تنكري يعكس القديم. إلى جانب ذلك، وكرد على طلب سكان المدينة، قررت البلدية في خريف ٢٠١٠ إقامة نصب تذكاري في المفترق لإمام المدينة بسام أبو زيد.

סממן נוסף של התקופה הוא הנוהג של הרשויות לנטוע עצי זית במגרשים שמהם פונו תושבים פלסטיניים.

رمز آخر لهذه الفترة هي عادة السلطات غرس أشجار الزيتون في الأراضي التي طرد منها الفلسطينيون.

כיכר בסאם אבו-זייד במפגש הרחובות יהודה הימית ויהודה מרגוזה // بسام أبو زيد في ملتقى الطرق يهودا هيميت ومرجوزا

מצפון לכיכר שוכן בית העלמין היהודי (לפי השלט החדש שנתלה שם, זמני הפתיחה הן ימים א'-ה' בשעות 8:00-15:00). עד המאה ה-19 לא נהגו יהודי העיר לקבור בה את מתיהם, שכן היא לא נכבשה בידי שבט דן ועל כן לא נחשבה אדמת קודש. לבסוף נכנעה הקהילה לקשיים הכרוכים במנהג, ובשנת 1834 רכש הרב יהודה את החלקה. הקבורה במקום נמשכה עד שנת 1928. הקבר הידוע ביותר בו הוא קברו של הרב עצמו, שנפטר ב-1879.

בצמוד לבית העלמין שכנה הקרנטינה העות'מנית, שם הושמו בהסגר כל עולי הרגל החוזרים ממכה במקרה שהגיעו ידיעות על מגפת דבר או כולרה באיזור. בבוא אונייה מול חוף יפו, היא היתה מניפה דגל צהוב, ורק לאחר שרופא הנמל היה עולה אליה ומאשר שאין בה חולים,

إلى شمالي الدوار تقع المقبرة اليهودية (بحسب اللافتة المعلقة هناك، أوقات الدخول هي من الأحد – الخميس من الساعة ٠٠:٨–١٥:٠٠). حتى نهاية القرن ألـ ١٩ لم يعتد يهود المدينة دفن أمواتهم فيها، حيث إن سبط دان قام باحتلالها وعليه فإنها لم تعتبر أرض مقدسة. في النهاية استسلمت المجموعة للصعوبات الناتجة عن هذه العادة، وعام ١٨٣٤ قام الرابي يهودا بامتلاك قطعة الأرض. استمر الدفن في المقبرة حتى عام ١٩٢٨. القبر الأكثر شهرة هناك هو قبر الرابي نفسه الذي توفي عام ١٨٧٩.

الكرنتينا العثمانية تواجدت بجانب المقبرة، هناك تم وضع الحجاج القادمين من مكة في حجر صحي في حالة انتشار الأخبار عن تفشي مرض الطاعون أو الكوليرا في المنطقة. في حال اقتراب سفينة من ميناء يافا، كانت ترفع علما أصفر، وفقط بعد

هكذا بإمكاننا أن نعرف المسافات التي قطعها لاجئو المدينة الفلسطينيون في رحلتهم إلى ميناء غزة والإسكندرية أو بيروت بحثا عن ملجأ من.

היא היתה מורידה את הדגל וצופרת לאנשי הסירות שיבואו לפרוק את נוסעיה.

נמשיך מהכיכר בהתאם לשילוט במורד הרחוב המתעקל ימינה ואחר כך שמאלה, וניכנס לנמל.

صعود طبيب الميناء على متن السفينة وإقراره بعدم وجود مرضى على متنها، كانت تنزل العلم الأصفر وتصدر صفيرا لرجال السفن لكي يأتوا وينزلوا ركابها.

نكمل من الدوار بحسب اللافتات نزولا بالطريق الملتوي الى اليمين ومن ثم يسارا، وندخل الميناء.

תחנה חמישית: 5
שער הנמל – "אדם הים מְדמָם"

"במקום הזה", מספר יוספוס,

עמדו הפעם אנשי יפו בספינותיהם, ופתאום קם עליהם רוח סערה לפנות בוקר [...] והטביע ספינות רבות בהתנגחן אשה עם רעותה, וספינות אחרות ניפץ אל הסלעים. ורבים לא מצאו עצה בלתי אם להמלט נגד הזרם אל לב הים, כי יראו מצוקי הסלעים אשר בחוף ומהרומאים העומדים עליהם [...] נסחפו בזרם הים ונפצו אל צוקי הסלעים, עד אשר אדם הים מדמם למרחוק, והחוף מלא חללים. וכאשר חתרו הפליטים והגיעו אל החוף, קמו עליהם הרומאים והמיתום. ואחרי אשר כבשו הרומאים את העיר בלי מלחמה הפכו אותה לשממה (תולדות מלחמת היהודים, 9 ג').

المحطة الخامسة: 5
بوابة الميناء

«في هذا المكان»، يقول يوسفوس:

«وقف هذه المرة سكان يافا في سفنهم، وفجأة هبت رياح عاصفة في ساعات الفجر (...) أدت إلى غرق سفن كثيرة نتيجة اصطدام السفن ببعضها، وسفن أخرى تحطمت على الصخور. كثيرون احتاروا فيما هم فاعلون: هل يهربون إلى قلب البحر بعكس التيار، خوفا من السلاسل الصخرية على الشاطئ ومن الرومان الواقفين عليها (....) جرفهم التيار وتحطموا على السلاسل الصخرية، إلى درجة كنت ترى فيها الدماء النازفة عن بعيد، وامتلأ الشاطئ بالضحايا. وحين جدف الناجون ووصلوا إلى الشاطئ هاجمهم الرومان وقتلوهم. وبعد أن احتل الرومان المدينة بدون حرب حولوها إلى قفر (تاريخ حرب اليهود، ٩)

כך ניתן ללמוד על המרחק שעשו פליטי העיר הפלסטינים בהפליגם אל נמל מבטחים בעזה, אלכסנדריה או ביירות.

אין כאן אנדרטה לזכר אותם פליטים אשר נסו מאימת הרומאים, וגם לא לציון כיבוש מאוחר יותר שהפך את העיר לשממה כפי שהפכוה הרומאים, כדברי יוספוס. על המדרכה בנמל יצירת אמנות שתופסת את העין: יפו כטבור המחובר לשלל ערים בעולם (כולל דוברובניק, עיר הולדתו של הרב יהודה מרגוזה) ומרחקיהן ממנה. כך ניתן ללמוד על המרחק שעשו פליטי העיר הפלסטינים בהפליגם אל נמל מבטחים בעזה, אלכסנדריה או ביירות.

כבר ב–20 בינואר 1948 התפרסמה בעיתון "דבר" הידיעה הבאה:

כל שבוע מפליגה ספינה מיפו ומעבירה משפחות לארצות השכנות. בשעת ההפלגה מתלקט אספסוף על החוף לחרף ולגדף את היוצאים.

لا يوجد هنا نصب تذكاري ليخلد ذكرى اللاجئين الذين هربوا خوفا من الرومان، أو لتذكر احتلال لاحق أكثر حول المدينة إلى قفر كما حولها الرومان، بحسب يوسيفوس. على الرصيف في الميناء يقف عمل فني ملفت للأنظار: يافا كحبل السرة متصلة بمدن أخرى في العالم (يشمل دوبروفنيك، المدينة التي ولد فيها الرابي يهودا مرجوزا) ومدى بُعد هذه المدن منها. هكذا بإمكاننا أن نعرف المسافات التي قطعها لاجئو المدينة الفلسطينيون في رحلتهم إلى ميناء غزة والإسكندرية أو بيروت بحثا عن ملجأ آمن.

في ٢٠ من كانون الثاني نشر الخبر التالي في صحيفة «دفار»:

«في كل أسبوع تبحر سفينة من يافا ناقلة عائلات إلى بلاد مجاورة. في وقت الإبحار يتجمع غوغاء على الشاطئ يقوم بدفع وإهانة الخارجين».

ידיעה מאוחרת יותר באותו העיתון, מה-28 באפריל, בעיצומה של התקפת האצ"ל, מדווחת על

בהלה גדולה בין תושבי יפו; [...] בנמל [...] עוגנות סירות מנוע וסירות מפרש שבאו ממצרים ומדרום הארץ "להציל את תושבי יפו" [המירכאות במקור – ע.א].

ולבסוף, ב-4 במאי ("הארץ"):

ממרחק רב יותר עוד נראו בבוקר פליטי יפו המבוהלים כשהם נצמדים אל סירות שהובילו מן הנמל אל האונייה הנוסעת לביירות.

في خبر لاحق لنفس الصحيفة، بتاريخ ٢٠ نيسان، خلال أوج هجوم الإيتسل، يتحدث التقرير عن:

«حالة فزع كبيرة بين سكان يافا، (...) في الميناء (...) ترسو سفن مع محركات وسفن شراعية قدمت من مصر ومن جنوبي البلاد «لإنقاذ سكان يافا».

وأخيرا، في ٤ أيار (هارتس):

«من بعيد جدا كان بالإمكان رؤية لاجئي يافا المذعورين وهم يتمسكون بالقوارب التي نقلتهم من الميناء إلى السفينة المسافرة إلى بيروت.»

من القرن التاسع عشر وحتى الثورة العربية الكبرى (١٩٣٦–١٩٣٩) والذي دمّر الميناء خلالها وفي أعقاب ذلك تم بناء ميناء تل أبيب، شكل الميناء مصدر رزق أساسيا للسكان الفلسطينيين في المدينة، وصدرت منه بضائع للعالم كله – وأكثر من أي شيء برتقال Jaffa المشهور.

מהנמל אל יפו העתיקה

נפנה ימינה (צפונה) ונלך לאורך הנמל, ששופץ באחרונה. מהמאה ה-19 ועד למרד הערבי הגדול (1936-1939) שבמהלכו הושבת הנמל ובעקבותיו נבנה נמל תל־אביב, שימש הנמל מקור פרנסה חשוב לתושביה הפלסטינים של העיר, ויוצאו ממנו סחורות לעולם כולו – מעל לכול תפוזי Jaffa המפורסמים. מתקופה זאת החל הנמל לגסוס לאטו, עד להקמת נמל אשדוד ב-1965, מאז הוא משמש כמעגן סירות בלבד.

אחרי מבנה המחסנים לשעבר, מצד ימין, נמצא גרם מדרגות שכניסתו חבויה בלב מבנה אבן, אשר מוליך לעיר העתיקה, דרך סמטת "מזל סרטן". הרס בתיהם הרעועים של פועלי הנמל החל עוד בימי הבריטים. בהמשך, אחרי מלחמת 48' ולאחר שיהודים התיישבו בבתי הפלסטינים, נהגו הרשויות להרוס כל בית שממנו התפנתה משפחת עולים, על מנת "למנוע מפגעים". רק באמצע שנות החמישים הופסקה ההריסה לטובת חידוש יפו

من الميناء الى يافا القديمة

نتجة يمينا (شمالا) ونسير بمحاذاة الميناء، الذي رمم مؤخرا. من القرن التاسع عشر وحتى الثورة العربية الكبرى (١٩٣٦–١٩٣٩) والذي دمّر الميناء خلالها وفي أعقاب ذلك تم بناء ميناء تل أبيب، شكل الميناء مصدر رزق أساسيا للسكان الفلسطينيين في المدينة، وصدرت منه بضائع للعالم كله – وأكثر من أي شيء برتقال Jaffa المشهور. منذ هذه الفترة بدأ الميناء بالاحتضار تدريجيا، وحتى إقامة ميناء أشدود عام ١٩٦٥، منذ ذلك الحين يستعمل كمرسى للقوارب فقط.

بعد مباني التخزين السابقة، من جهة اليمين، نجد درجا محجوبا داخل مبنى من حجر، يؤدي الى المدينة القديمة، عن طريق زقاق «برج السرطان». هدم بيوت عمال الميناء المتداعية بدأ في السابق و منذ فترة الانجليز. لاحقا، وبعد حرب ال ٤٨ وبعد أن توطن اليهود في البيوت الفلسطينية، اعتادت السلطات أن تهدم كل بيت غادره القادمون الجدد، من أجل «منع الضرر». فقط في أواسط سنوات الخمسين

מהמאה ה-19 ועד למרד הערבי הגדול (1936–1939) שבמהלכו הושבת הנמל ובעקבותיו נבנה נמל תל־אביב, שימש הנמל מקור פרנסה חשוב לתושביה הפלסטינים של העיר, ויוצאו ממנו סחורות לעולם כולו – מעל לכול תפוזי Jaffa המפורסמים.

העתיקה כ"קריית אמנים" ביוזמתו של האמן מרסל ינקו. ינקו הוא גם מייסד כפר האמנים בעין הוד, שהוקם על חורבות הכפר הפלסטיני עין חוד (ראו סיור בספר זה). עבודות השחזור ביפו העתיקה הושלמו ב-1965.

מהמדרגות נפנה שמאלה בסמטת "נתיב המזלות", נחצה את המנהרה ונעבור על פני הכנסייה היוונית מיכאל הקדוש, שכמו כל הכנסיות משמרת את עברה כמות שהיה. נמשיך עד הפנייה לסמטת "מזל מאזניים" או עד הפנייה שאחריה, סמטת "מזל עקרב", נפנה ימינה ונעלה לרחבה המרכזית. בעבר, מספר עיסא דביט, לא היו לסמטאות שמות, והן כונו על שם המשפחות שישבו בהן. בהמשך, הודבקו לעיר העתיקה שמות מתחום האסטרולוגיה, ללא כל סיבה נראית לעין.

توقفت عمليات الهدم لصالح تجديد يافا القديمة «كحي للفنانين» بمبادرة من الفنان مارسيل يانكو. يانكو كان، أيضا، من مؤسسي قرية الفنانين في «عين هود»، والتي أقيمت على أنقاض البلدة الفلسطينية عين حوض. عملية التجديد في يافا انتهت عام ١٩٦٥.

من الدرج نتوجه يسارا في زقاق «درب الأبراج»، نعبر النفق ونمر أمام الكنيسة اليونانية على أسم القديس ميخائيل، والتي تحافظ على تاريخها مثلها مثل كل الكنائس الأخرى. نستمر حتى زقاق «برج الميزان» أو حتى اللفة التي يليها زقاق «برج العقرب»، نتوجه يمينا ونصعد إلى الساحة المركزية. في الماضي، يقول عيسى ضبيط، لم تكن أسماء للزقاقات، وسميت على أسماء العائلات التي كانت تسكنها. لاحقا، أعطيت للمدينة القديمة أسماء من مجال علم الفلك، دون سبب مفهوم لذلك.

תחנה שישית: 6 כיכר קדומים

"כיכר קדומים", כפי שהיא מכונה כיום, היא אחת הרחבות המעידות על הרס בתי העיר העתיקה. במקרה זה האחראים להרס הבתים היו הבריטים. ביוני 1936, בתחילת המרד הערבי הגדול, ערכו שלטונות המנדט מבצע חישוף שנועד לפרוץ דרכי גישה אל הקסבה היפואית באמצעות הרס המבנים בדרך אליה. במבט על, דפוס ההריסות שנוצר הוא בצורת עוגן, אשר הכיכר היא אחד מקדקודיו. במבצע נהרסו 237 בתים, והוא זה שהקנה לכיכר את צורתה הנוכחית.

المحطة السادسة: 6 دوار كدوميم

«دوار كدوميم»، كما يطلق عليه اليوم، يُعتبر احد الشوارع التي تشهد على عملية هدم البيوت في المدينة القديمة. في الحالة هذه كان المسؤولون عن هدم البيوت من البريطانيين. في حزيران ١٩٣٦، مع بداية الثورة العربية الكبرى، شنت سلطات الانتداب حملة مداهمات هدفها فتح طرق للوصول إلى القصبة اليافية عن طريق هدم البيوت في الطريق إليها. نظرة من فوق تكشف أن طريقة الهدم خلفت شكل مرساة، الدوار يُمثل أحد أطرافها. في هذه الحملة تمّ هدم ٢٣٧ بيتا، وهي التي أعطت الدوار شكله الحالي.

כנראה שכלו כל אגדות יפו, ואין מוצא אלא להפכה לפארק סביב נושא האסטרולוגיה.

כיום בולטת בכיכר נוכחותו של הכובש הצרפתי מהמאה ה-18 בדמות בובה לתיירים. ואכן, נפוליאון חלף אמנם ביפו, אולם העיר, כפי שמציין שיזף, "לא רוותה ממנו נחת". כוחותיו צרו עליה בשנת 1799, ולאחר שפרצו את החומות ערכו בה טבח מלווה בביזה ואונס. ושוב אדם הים מדם הנמלטים כפי שתיאר יוספוס – הפעם מחרב הצרפתים. כזכר למאורע, פוזרו בכיכר ובסביבתה תותחי ברזל כדי לשעשע את הילדים.

באחרונה נוספה עוד הזדמנות צילום לתיירים – מזרקה שמזכירה קצת את מזרקות ה"טריטונים" ברומא, אולי במתכוון, ובה דמויות שיש של תריסר המזלות.

اليوم يبرز في الدوار حضور المحتل الفرنسي من القرن الـ ١٨ عن طريق دمية للسياح. وفعلا، خرج نابليون بالفعل من يافا، ولكن المدينة، كما يذكر شيزاف، «لم تعرف الراحة منه». حاصرتها قواته عام ١٧٩٩، وبعد أن اقتحموا الأسوار قاموا بمذبحة شملت عمليات نهب واغتصاب. ومرة أخرى احمرّ البحر بالدم بسبب دماء الهاربين كما وصفها يوسيفوس – ولكن هذه المرة بسبب سيوف الفرنسيين. كتذكار للحدث قاموا بوضع مدافع حديدية في الساحة وحولها من أجل الترفيه عن الأطفال.

أضيفت فرصة تصوير إضافية للسياح مؤخرا – نافورة تذكر بنوافير تريتون في روما، لربما عن قصد، وعليها شخصيات من رخام تمثل الأبراج..

على ما يبدو فان جميع أساطير يافا قد انتهت، ولا مفر من تحويلها إلى حديقة ألعاب في موضوع علم الفلك.

תחנה שביעית: 7 גשר המשאלות

מהכיכר נעלה באחד מגרמי המדרגות מזרחה, אל "גשר המשאלות". בעבר היתה זו סתם נקודת תצפית יפה. לפני שנים ספורות הוחלט להדביק גם את הגשר באמונה התפלה: תבליטי ברונזה של המזלות השונים הוצבו לאורכו, ועל המדרכה נבנה פסיפס של גלגל המזלות. אתר "החברה לפיתוח יפו העתיקה" מסביר: "אגדה עתיקה מספרת שכל העומד על הגשר, אוחז במזלו ומביט אל הים – משאלתו תתגשם!" כנראה שכלו כל אגדות יפו, ואין מוצא אלא להפכה לפארק סביב נושא האסטרולוגיה.

المحطة السابعة: 7 جسر الأماني

من الساحة نصعد الدرج شرقا، باتجاه «جسر الأماني». في الماضي كانت هذه مجرد نقطة مراقبة جميلة. قبل سنوات معدودة تقرر نقل عدوى الخرافات إلى الجسر: نقوش من البرونز للأبراج المختلفة علقت على طوله، وبني فسيفساء على الرصيف يمثل عجلة الأبراج. موقع الشركة «لتطوير يافا» يفسر: «أسطورة قديمة تقول أن كل من يقف على الجسر، يمسك ببرج حظه وينظر إلى البحر– أمنيته ستتحقق!»

على ما يبدو فان جميع أساطير يافا قد انتهت، ولا مفر من تحويلها إلى حديقة ألعاب في موضوع

גן הפסגה

אחרי הביקור בגשר נפנה ימינה, לאתר ארכיאולוגי ובו שרידי שער מפואר, שהוקם לכבוד רעמסס השני (1304–1237 לפני הספירה) – השליט "שבתקופת מלכותו יצאו בני ישראל ממצרים" (כפי שנכתב בקורס למורי דרך ביפו). זה מה שקרה פה, עמוק מתחת לאדמה. לפני שנים ספורות שוחזר השער על עמודיו ומשקופו, וכיום הוא ניצב שם גאה בלי להוביל לשום מקום. משם נעלה אל פסגת גבעת יפו ונראה שער נוסף – "שער האמונה" – שנועד לסמל את הכניסה לארץ ישראל, עליו מאוירים שלל אירועים תנ"כיים, הפורטים אף הם על המיתר הקדמוני.

حديقة هبيسغاة

بعد زيارة الجسر نتجه يمينا، لموقع اثري وبه بقايا بوابة فخمة أقيمت على شرف رعمسيس الثاني (١٣٠٤–١٢٣٧ قبل الميلاد)– الحاكم الذي خرج بنو إسرائيل أثناء فترة حكمه من مصر» (كما كتب في دورة لمرشدي مسارات في يافا). هذا ما حدث هنا عميقا تحت الأرض. قبل سنوات عديدة تم إعادة بناء البوابة مع عواميدها وناصيتها وتقف اليوم هنالك بفخر دون أن تؤدي إلى أي مكان..

من هناك نصعد إلى قمة هضبة يافا ونرى بوابة أخرى – «بوابة الإيمان»– والتي ترمز إلى عملية الدخول إلى أرض إسرائيل، وعليها تظهر رسومات لأحداث عديدة من التوراة، والتي تعبر أيضا عن أحداث الماضي القديم.

מתישהו הרסו הרשויות את הצריח, ואין במקום אות כלשהו לכך שמדובר באתר מקודש.

מצפון, במורד המדשאה מצד ימין, נמצא מבנה עתיק ובו כיפה מפלסטיק על כיפה מאבן. עד לפני עשרים שנה או יותר ניצב שם צריח מסגד שלא היה פעיל. כילד ביפו, הייתי נוהג לטפס על חומת האבן המעוטרת שברי בקבוקים ונכנס לצריח, רץ במדרגות העקלתוניות למרות הצחנה הקשה, וצועק "אללה אכברו!" ממרומי המרפסת. מתישהו הרסו הרשויות את הצריח, ואין במקום אות כלשהו לכך שמדובר באתר מקודש; ללמדכם שהחלוקה לתקופות בתולדות יפו הישראלית היא חלוקה סכמטית, בעוד ההזנחה, ההרס והמחיקה נמשכים כל העת בצורה זו או אחרת.

من الشمال، نزولا من باحة العشب من جهة اليمين، نجد مبنى قديما مع قبة بلاستيكية بنيت على قبة من حجر. حتى قبل ٢٠ سنة أو أكثر كانت هناك مئذنة مسجد لم يكن مستعملا. كولد من يافا، اعتدت على تسلق السور الحجري، الركض على الدرج الملتوي رغم الرائحة الكريهة، وأصرخ «اللّه واكبر!» من أعلى الشرفة. قامت السلطات في مرحلة ما بهدم البرج، ولا توجد أية دلالة لكون المكان مقدس، وهذا يدل على أن تقسيم تاريخ يافا الإسرائيلية تقسيم تعسفي في حين أن المدينة تعاني من الهدم والمحو المستمرين بهذه الطريقة أو تلك.

לאורך הים אל כיכר השעון

נרד מהמסגד המושבת במדרגות בכיוון הים, ונפנה ימינה בטיילת מפרץ שלמה. לימיננו קבוצת מבנים ששרדו מיפו הפלסטינית. הראשון הוא בית החרושת לסבון של משפחת דמיאני, אותו תוכלו לזהות לפי המנעול החדש על שער הברזל הישן והעטלפים שהתנחלו בו. ביחד עם התפוזים, נמנה הסבון בין מוצרי הייצוא העיקריים של יפו הערבית. בהמשך נמצאת רחבת התיאטרון היהודי־ערבי החיננית, ומאחור מבנה החמאם.

נחצה את הכביש לצד הצופה הימה, נתגבר (או שלא) על הדחף לשבת על תותחי נפוליאון, ונרד במדרגות אל חומת הים. עד לא מכבר היתה החומה מוזנחת ומעלה אזוב, והירידה ממנה אל

على طول البحر وحتى دوار الساعة

ننزل من المسجد المغلق على الدرج صوب البحر، نتجه إلى اليمين إلى ممشى مفراتس شلومو. على اليمين مجموعة مبان بقيت من يافا الفلسطينية. الأول هو مصنع الصابون التابع لعائلة دمياني، تستطيعون التعرف عليه من خلال القفل الجديد على البوابة الحديدية القديمة والوطاويط التي استوطنته. إلى جانب البرتقال، اعتبر الصابون من منتوجات التصدير الأساسية في يافا العربية. فيما بعد هنالك ساحة المسرح اليهودي - العربي الجميلة، وفي الخلف بناية الحمام.

نعبر الشارع إلى الجانب المطلّ على البحر، نتغلب (أو لا) على الرغبة بالجلوس على مدافع نابليون، وننزل الدرج إلى سور البحر. قبل فترة قصيرة كان السور

قامت السلطات في مرحلة ما بهدم البرج، ولا توجد أية دلالة لكون المكان مقدسا.

החוף עצמו – מהמקום בו ניצבת כיום מרפסת התצפית – רצופת מזרקים ושברי בקבוקים. גם החוף עצמו היה מטונף. ב־2008, כחלק מהדאגה לבטיחות תושביה היהודים החדשים של יפו, הוקמה סוף־סוף תחנת הצלה בקצהו הצפוני של החוף המסוכן לרחצה, שזכה למתיחת פנים ולשם חדש: "חוף עלמה". בקיצים האחרונים הגדילה עיריית תל־אביב־יפו לעשות והוסיפה מציל ערבי המלווה את צעקות המציל העברי בשפתו – אולי לראשונה בתולדות יפו.

ממרפסת התצפית נמשיך מזרחה לכיוון כיכר השעון, כשלימיננו מבנה הכלא ("קישלה") והתחנה ששירתה את שלוש המשטרות – העות'מנית, הבריטית והישראלית; כיום נבנה כאן מלון בוטיק.

مهملا ومليئا بالطحالب والنزول منه إلى الشاطئ – المكان الذي تتواجد به شرفة المراقبة – مليء بالإبر وبقايا الزجاجات المتكسرة. كذلك البحر نفسه كان قذرا. في ٢٠٠٨، وكجزء من القلق على سلامة سكان يافا اليهود الجدد، أقيمت أخيرا محطة إنقاذ في الجهة الشمالية للشاطئ الخطر للسباحة، والذي فاز بمنظر واسم جديدين «شاطئ علما».

في فترات الصيف السابقة قامت بلدية تل أبيب يافا بعمل رائع وأضافت منقذا عربيا يرافق صرخات المنقذ اليهودي في لغته – لربما للمرة الأولى في تارخ يافا.

من شرفة المراقبة نستمر شرقا باتجاه دوار الساعة، على يميننا مبنى السجن («قشله») والمحطة التي خدمت الشرطة العثمانية والبريطانية والإسرائيلية حيث يُقام فندق بوتيك.

תחנה שמינית: 8 הסראיא

שכונת אלמנשיה היתה שכונה של יפו ששכנה מצפון לכיכר השעון, תחנתנו האחרונה בסיור. כיכר השעון היתה פעם מרכז העיר, אך כיום – לאחר מחיקת מנשיה בנכבה – מתפקדת הכיכר כשער הכניסה אל יפו מתל־אביב. מתוך שלל אתרי הכיכר נתעכב על החזית המשוחזרת של בניין הסראיא (מטורקית, "ארמון") – מבנה העמודים המרחף בפאתה הצפון־מזרחית של הכיכר. המבנה מזכיר בצורתו, צורת ח', את שער רעמסס המשוחזר, ומעורר תחושת תלישות דומה.

المحطة الثامنة: 8 السرايا

حارة المنشية كانت حارة في يافا تقع من الجهة الشمالية لساحة الساعة، محطتنا الأخيرة في المسار. دوار الساعة كان مركز المدينة فيما مضى، ولكن اليوم – وبعد محو المنشية خلال النكبة – تعتبر الساحة بوابة الدخول الى يافا من تل أبيب. من بين الكثير من بقايا الدوار سنتوقف عند واجهة السرايا (من التركية وتعني القصر) التي تم إعادة بناؤها – مبنى العواميد المتواجد إلى شمالي – شرق الدوار. يذكر شكل المبنى (شكل ח)، ببوابة رمسيس المعاد بناؤها ويوحي بشعور مشابه بعدم الانتماء.

«تفجير مبنى البلدية (السرايا) (...) كان له وقع قوي بشكل خاص من ناحية تقويض المعنويات.»

"פיצוץ בניין העיריה (סראיא) [...] היתה לו השפעה עזה במיוחד מבחינת ערעור המורל."

על החזית שני שלטים של העירייה, ישן וחדש, המלמדים כי המבנה שיכן את עיריית יפו בתקופה העות'מנית ובתקופת המנדט. עוד הם מלמדים כי המבנה נחרב בפיצוץ מכונית תופת של הלח"י ב–4 בינואר 1948. לפיצוץ נודעו שלוש תוצאות מרכזיות. הראשונה היא מותם של עשרה אזרחים ופציעתם של מאה. השנייה היא אובדן הארכיון העירוני, שבעקבותיו ידוע לנו פחות על אסונה של יפו ב–1948, למשל, בהשוואה להיקף הידע על אסונה של חיפה. השלישית היא הפחד שאחז בתושבי העיר בעקבות הפיגוע ועזיבתם – אולי תכלית הפיגוע. לפי מוריס,

> "לאחר ששה שבועות של מעשי איבה [...] היתה יפו על סף אנדרלמוסיה מוחלטת. [...] פיצוץ בניין העיריה (סראיא) [...] היתה לו השפעה עזה במיוחד מבחינת ערעור המורל. [...] השירותים הציבוריים והעירוניים התמוטטו."

على الواجهة هنالك لافتتان للبلدية، قديمة وجديدة، نستدلّ منها أن المبنى خدم بلدية يافا في الفترة العثمانية وفي فترة الانتداب. ونستدلّ، أيضا، أن المبنى دمّر جراء تفجير سيارة مفخخة وضعتها قوات الليحي عام ١٩٤٨. كان للتفجير ٣ نتائج أساسية. الأولى، موت ١٠ مواطنين وجرح مئة. الثانية، فقدان الأرشيف البلدي، ولهذا فنحن نعرف أقل عن مأساة يافا في ١٩٤٨، مقارنة مثلا مع المعلومات عن مأساة حيفا. الثالثة، الخوف الذي دبّ في السكان إثر العملية التفجيرية ورحيلهم – وهذا ما كان ربما هدف العملية. بحسب موريس:

> «بعد ستة أسابيع من عمليات العدوان (...) كانت يافا على شفا الفوضى التامة (...) تفجير مبنى البلدية (السرايا) (...) كان له وقع قوي بشكل خاص على تقويض المعنويات (...) الخدمات البلدية العامة انهارت.»

אירוע דומה בירושלים, בלילה של הפיגוע ביפו (בין ה־4 ל־5 בינואר 1948) חולל תוצאה דומה, כשפוצצה ה"הגנה" את מלון "סמירמיס" בשכונת קטמון. מי מבין תושבי יפו שהפיצוץ לא הספיק על מנת להניסו, השתכנע באפריל אותה שנה עם כיבוש מנשיה בידי האצ"ל, המוזכר בשלט שהוצמד למגדל השעון בפאתו המערבית, ושכלל הרעשת מרגמות על העיר – 9 טון פגזים, שווי־ערך ל־1,600 קסאמים, תוך שלושה ימים.

מימין לחזית הריקה של בניין הסראיא שוחזרה ב־2009 חזית בית נוסף, בקומה השנייה מעל החנויות. עד לא מכבר ניצב שם שלט שהכריז על יוזמה להקמת מרכז תרבות בשיתוף עם הפרלמנט הטורקי. בעקבות אירועי המשט בקיץ 2010 הוסר השלט.

حادثة مشابهة في القدس، في ليلة العملية في يافا (بين الرابع والخامس من كانون الثاني ١٩٤٨) أدّت إلى نتيجة مشابهة، حين فجرت الهاجناة فندق «سميراميس» في حي القطمون. سكان يافا الذين لم ينجح التفجير بإقناعهم بالرحيل، اقتنعوا في نيسان من تلك السنة، مع احتلال المنشية على أيدي الإتسيل، كما تشير اللافتة التي وضعت على برج الساعة من ناحيته الغربية، والذي شمل قصف المدينة بتسعة أطنان من القنابل – أي ما يساوي ١٦٠٠ صاروخ قسام تقريبا، خلال ثلاثة أيام.

على يمين الواجهة الفارغة لمبنى السرايا تم إعادة بناء واجهة بيت إضافي عام ٢٠٠٩، في الطابق الثاني فوق الدكاكين. قبل فترة ليست بطويلة وضعت هنالك لافتة تعلن عن إقامة مركز ثقافي بالشراكة مع البرلمان التركي. في أعقاب أحداث أسطول الحرية في صيف ٢٠١٠ تم إزالة اللافتة.

מה הותיר אפוא המחק, ומה כתב העפרון? קשה למצוא עדות כתובה לעברה הלא־רחוק של יפו, כמו השלט עם שם המלך במבנה הישן של חברת החשמל ברחוב יהודה הימית. לעתים שרדה עדות אילמת, כמו אתר המסגד בשיפולי גן הפסגה. במקומות אחרים ירשו את החורבות עדויות לעבר רחוק יותר – בין אם נחשפו ממעבה האדמה (שער רעמסס) או נשתלו על פניה (בובות נפוליאון ותותחיו). לחילופין, כוסה המרחב הריק בחדש המתחזה לישן, כמו עץ הזית והסמטאות המשוחזרות. במקומות אחרים נסתם הריק בתכנים הקשורים לעבר יהודי (כמו במקרה של שמות הרחובות יהודה הימית ויהודה מרגוזה) או לעבר ציוני (כמו האנדרטה לעם הבולגרי). בעיר העתיקה, היכן שהריק מהדהד בעוצמה רבה במיוחד, הומצאה לשם כך אגדת המזלות. לבסוף, כאשר בכל זאת נעשה ניסיון להתייחס לעברה הערבי של יפו, הסתפקו משכתביו בחזית ריקה שאין מאחוריה דבר, כמו בשחזור בניין הסראיא.

ماذا تركت الممحاة إذن، وماذا كتب القلم؟ من الصعب أن نجد شهادة مكتوبة لماضي يافا غير البعيد، كما الحال مع اللافتة التي تحمل اسم الملك في البناية القديمة لشركة الكهرباء في شارع يهودا هيميت. أحيانا، بقيت شهادة صامتة، كما بقايا المسجد في أطراف حديقة القمة. في أماكن أخرى ورثت البقايا شهادات لماض أبعد – كشف عنها من أعماق الأرض (بوابة رعمسيس) أو «غرست» على السطح (تمثال نابليون ومدافعه). وبالمقابل، تم تغطية المساحة الخالية بوجه جديد متنكر بزي قديم، مثل شجرة الزيتون والأزقة. في أماكن أخرى تم سد الفراغات بمضامين تتعلق بالماضي اليهودي (مثال على ذلك أسماء الشوارع يهودا هيميت ويهودا مرجوزا) أو بماض صهيوني (كالنصب التذكاري للشعب البلغاري). في المدينة القديمة وفي الأمكنة التي التي يدوّي فيها الفراغ بشدّة، تم خلق أسطورة الأبراج. في النهاية، وحين يتم، رغم ذلك التطرق إلى ماضي يافا العربي، اكتفى القائمون بواجهة فارغة لا يوجد أي شيء خلفها، كما في عملية إعادة بناء مبنى السرايا.

// מקורות //

ריאיון שנערך ב-9 במרץ 2011 עם דאביט עיסא.

אביצור שמואל (1972), **נמל יפו בגאותו ובשקיעתו 1865-1965**. תל־אביב: מלוא.

בן-מתיתיהו יוסף (יוספוס פלוויוס) (1968), **תולדות מלחמת היהודים ברומאים**. תרגום: ד"ר. י.נ. שמחוני. בן-שמן: מודן.

מוריס בני (1991), **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947—1949**, תל־אביב: עם עובד.

מונטרסקו דניאל ופביאן רועי (2003), "'כלוב הזהב': ג'נטריפיקציה וגלובליזציה בפרויקט גבעת אנדרומדה, יפו". תיאוריה וביקורת 23.

משורר יעקב (2006), **הצד השלישי של המטבע**. ירושלים: יד בן צבי. עמ' 116-119.

עצפור יוסף (2011), הרצאה ב"קפה דינה", יפו, 31.1.2011.

פרסיקו אורן (2008), "ערבייה זקנה אמרה לנו בקיצור: הלכו!", אתר "העין השביעית", www.the7eye.org.il 6.5.2008

קובוביץ יניב (2012), "המסתנן הסורי יצא לטיול שורשים ביפו", "הארץ", 16.5.2010.

// المصادر //

مقابلة أجريت في ٩ آذار ٢٠١١ مع ضبيط عيسى.

أفيتسور شموئيل (١٩٧٢). **ميناء يافا في عزه وأفوله ١٨٦٥–١٩٦٥**. تل أبيب: ملو.

بن متتياهو، يوسف (يوسيفوس فيلابيوس) (١٩٦٨). **تاريخ حروب اليهود ضد الرومان**. ترجمة د. ي. ن. سمحوني. بن شيمن: مودان.

موريس بيني (١٩٩١), **ولادة مشكلة اللاجئين الفلسطينيين, ١٩٤٧ – ١٩٤٩**, تل أبيب: عام عوفيد.

مونترسكو دانئيل وفابيان روعي (٢٠٠٣), «القفص الذهبي». تيئوريا وبيكورت ٢٣.

مشورر يعقوب (٢٠٠٦), **الوجه الثالث للعملة**، القدس: يد بن تسفي, ص ١١٦–١١٩.

يوسف عصفور (٢٠١١), محاضرة في «مقهى دينا»، يافا, ٣١,١,٢٠١١.

برسيكو أورن (٢٠٠٨)، مسنّة عربية قالت لنا باختصار: ذهبوا!" موقع, «العين السابعة», موقع, www.the7eye.org.il

كوبوبيتش ينيب (٢٠١٢), «المتسلل السوري خرج في رحلة إلى الجذور», هآرتس, ١٦,٥,١٠

LeVine Mark (2005), **Overthrowing Geography: Jaffa, Tel-Aviv and the Struggle for Palestine, 1880-1948.** Berkeley: University of California Press.

www.shezaf.net | www.elirozner.tripod.com | www.oldjaffa.co.il

שריד מעידן ההשתלטות הממשלתית על בתי יהודה הימית // أثر من فترة الاستيلاء الحكومي على بيوت يهودا هيميت

כפרים פלסטיניים בבקעת אונו // אליהודיה, כפר עאנה, בית דג'ן

قرى فلسطينية في سهل أونو // اليهودية وكفر عانة وبيت دجن

9

كتب // ميخائيل يعقوبسون
تصوير // ليرون شوع, ميخائيل يعقوبسون

כתב // מיכאל יעקובסון
צילמו // לירון שוע, מיכאל יעקובסון

עד לשנת 1948 היתה בקעת אונו מאוכלסת בצפיפות יחסית בכפרים ובעיירות פלסטיניות, ששרידים שלהם עדיין ניתן למצוא בלב יישובים ישראליים כדוגמת יהוד, אור יהודה ובית דגן. בינות השיכונים משנות השישים והמגדלים מהעשור האחרון מתחבאים ביישובים אלה שרידי בתי האבן, המסגדים והעצים שבצלם נחו, שוחחו ושרו עד 1948 תושבי המקום הפלסטינים שאינם פה עוד. בסיור שלפנינו נציע לבקר בשלושת הכפרים הסמוכים זה לזה, להתרשם ממה שנותר, ולנסות לדמיין כיצד נראה המקום קודם שחרב.

אליהודיה / אלעבאסיה اليهودية / العباسية

מספר תושבים בשנת 1948 //
6,554

عدد السكان في العام ١٩٤٨ //
6,554

מספר בתים בשנת 1948 //
1,553

عدد البيوت ١٩٤٨ //
1,553

מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 //
לא ידוע

مصادر المعيشة الرئيسية حتى العام ١٩٤٨ //
غير معروف

בתי ספר //

בית ספר לבנים
ובית ספר לבנות

مدارس في القرية //

مدرسة للبنين
وأخرى للبنات

אתרי דת //

- מסגד מרכזי עם מגדל מואזין (ניצב לצד רחוב סעדיה חתוכה ומשמש כיום כבית כנסת);
- בית קברות הרוס כולו, השוכן מתחת לגן הבנים. בית קברות נוסף שכן מתחת למה שהיום מגרש חניה בקצה הצפוני של רחוב סעדיה חתוכה;
- קבר שיח' הודא, המשמש כאתר עלייה לרגל וכיום מיוחס ליהודה בן יעקב.

مواقع دينية //

- مسجد مركزي مع مئذنة (قائم على جانب طريق سعاديا حتوكة يُستعمل اليوم ككنيس)
- مقبرة مهدمة برمتها قائمة تحت حديقة هبنيم. (مقبرة أخرى قائمة تحت ما يُستعمل اليوم موقفا للسيارات في الطرف الشمالي لشارع سعاديا حتوكة).
- قبر شيخ الهدى الذي يُستعمل كمزار وهو اليوم منسوب ليهودا بن يعقوب.

תאריך כיבוש //
ה-4 במאי 1948

تاريخ الاحتلال //
٤ أيار ١٩٤٨

היכן נמצאים הפליטים //
אני לא יודע

أين يوجد اللاجئون حاليا //
لا أعرف

יישובים יהודיים על אדמות הכפר //

יהוד, סביון, מגשימים,
גני יהודה וגני תקוה

بلدات يهودية على أراضي القرية //

يهود، سبيون،
مجشيميم، جني يهودا
وجني تيكفا

יישובים פלסטיניים קרובים //

רנתיה, כפר עאנה,
סאקיה (הרוסים)

قرى فلسطينية مهدومة في الجوار //
رنتية وكفر عانة والساقية

صورة غلاف: بركة الماء وفي الخلفية أبراج حي نفيه رابين في أور يهودا //
תמונת שער: בריכת ההשקיה וברקע מגדלי שכונת נוה רבין באור יהודה

حتى العام ١٩٤٨ كان سهل أونو مكتظا نسبيا بالقرى والبلدات الفلسطينية التي لا تزال آثارها قائمة وسط بلدات إسرائيلية مثل يهود وأور يهودا وبيت دجن. بين الأبنية السكنية من الستينيات والأبراج من العقد الأخير تختبئ وسط هذه البلدات مبانٍ من الحجر، مساجد وأشجار جلس في ظلها وتحادث وأنشد حتى العام ١٩٤٨ السكان الفلسطينيون الذين ليسوا هنا الآن. في المسار الذي أمامنا سنقترح زيارة ثلاث قرى متجاورة للتأمل فيما بقي ومحاولة تخيل المكان قبل أن يندثر.

כְּפר עאנה كفر عانة

מספר תושבים בשנת 1948 // 3,248	عدد السكان في العام ١٩٤٨ // 3,248
מספר בתים בשנת 1948 // 799	عدد البيوت في العام ١٩٤٨ // 799
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // לא ידוע	مصادر المعيشة الأساسية حتى ١٩٤٨ // غير معروف
בתי ספר // בית ספר לבנים ובית ספר לבנות	مدارس في البلدة // مدرسة للبنات وأخرى للبنين.
אתרי דת // מסגד	مواقع دينية // مسجد
תאריך כיבוש // ה-25 באפריל 1948	تاريخ الاحتلال // ٢٥ نيسان ١٩٤٨
היכן נמצאים הפליטים // ירדן, ערב הסעודית, איחוד האמירויות, קטאר, ארצות הברית, אוסטרליה, כווית, מצרים	أين يتواجد اللاجئون اليوم // الأردن، السعودية، اتحاد الأمارات،الولايات المتحدة، أستراليا، الكويت ومصر.
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // אור יהודה, נווה אפרים-מונסון	بلدات يهودية على أراضب القرية // أور يهودا، نفي أفرايم - مونسون
יישובים פלסטיניים קרובים // סאקיה, ח'ירייה (הרוסים)	بلدات فلسطينية مهدومة في الجوار // الساقية وخيرية

בית דג'ן بيت دجن

מספר תושבים בשנת 1948 // 4,454	عدد السكان حتى العام ١٩٤٨ // 4,454
מספר בתים בשנת 1948 // 992	عدد البيوت ١٩٤٨ // 992
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // לא ידוע	مصادر المعيشة الأساسية حتى ١٩٤٨ // غير معروف
בתי ספר // בית ספר לבנים ובית ספר לבנות (נהרסו)	مدارس // مدرسة للأبناء وأخرى للبنين (تم هدمهما)
אתרי דת // לא ידוע	مواقع دينية // غير معروف.
תאריך כיבוש // ה-25 באפריל 1948	تاريخ الاحتلال // ٢٥ نيسان ١٩٤٨
היכן נמצאים הפליטים // ירדן, אוסטרליה, ערב הסעודית, קנדה, נורבגיה, ארצות הברית, קטאר, סוריה	أين يتواجد اللاجئون اليوم // الأردن وأستراليا والسعودية وكندا والنرويج والولايات المتحدة وقطر وسورية
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // בית דגן, משמר השבעה, חמד, גנות	بلدات يهودية على أراضي القرية // بيت دجن، مشمار هشبعاة، حمد، جنوت
יישובים פלסטיניים קרובים // אלסאפריה (הרוס)	قرى فلسطينية قريبة مهدومة // السافرية.

אליהודיה / אלעבאסיה היהודית / العباسية // יהוד يهود

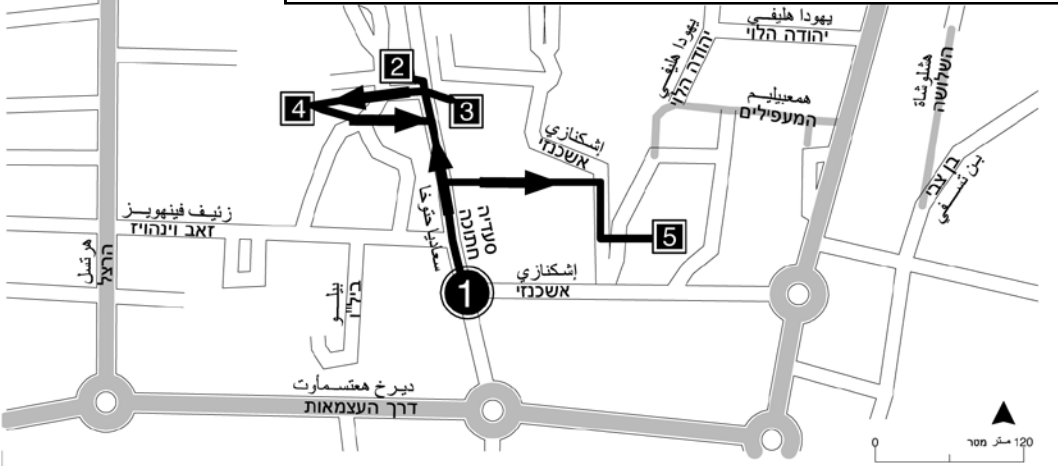

כפר עאנה كفر عانة // אור יהודה أور يهودا

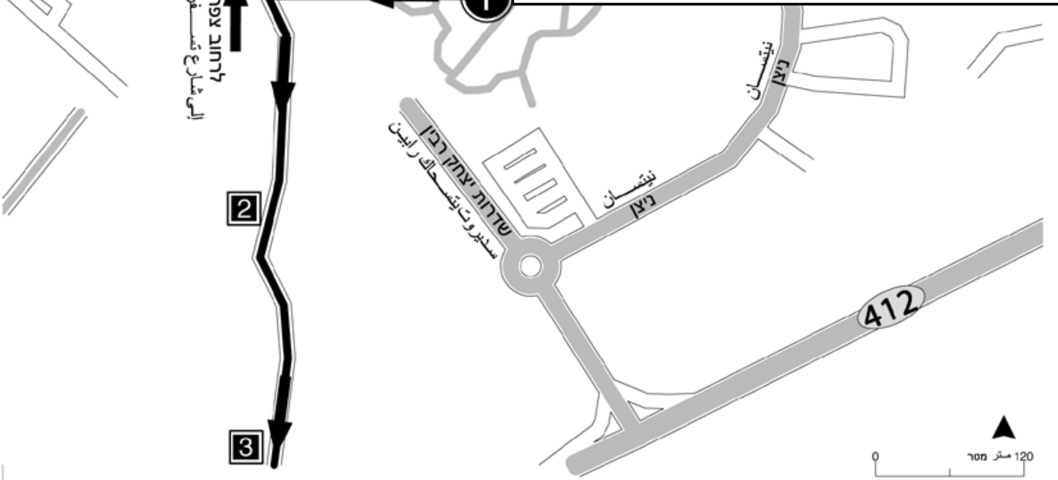

בית דג'ן بيت دجن // בית דגן بيت دجن

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול //

משולב – ברכב וברגל. בין אתרי הסיור ניתן להתנייד באופניים.

نوع المسار //

امدمج، سيرا وبالسيارة. يُمكن التنقل بالدراجة بين المواقع

נקודת מוצא //
רחוב סעדיה חתוכה, יהוד.

نقطة الاطلاق //
شارع سعاديا حتوكة، يهود.

נקודת סיום //

רחוב קיבוץ גלויות, בית דגן

نقطة النهاية //

شارع كيبوتس جلويوت، بيت دجن

הגעה ברכב //

לבאים מכביש מספר 1: יורדים במחלף שפירים ופונים צפונה לכביש 412 על פי השילוט המכוון ליהוד. בצומת מערב יהוד פונים ימינה לכביש 461. ברמזור הראשון פונים שמאלה ליהוד ונכנסים לרחוב ויצמן. בכיכר השנייה פונים שמאלה לרחוב אשכנזי. נוסעים עד הסוף, ובקצה הרחוב פונים ימינה לרחוב סעדיה חתוכה. לאחר כמאה מטרים מחנים את הרכב.

الوصول بسيارة خصوصية //

للقادمين من شارع رقم ١: تنزلون في مفرق شفيريم وتتوجهون لشارع ٤١٢ حسب اللافتات المؤشرة على يهود. في مفرق غرب يهود تتوجهون يمينا لشارع ٤٦١. في الشارة الضوئية الأولى تنعطفون يسارا إلى يهود وتدخلون شارع فايتسمان. في الدوار الثاني تتوجهون يسارا إلى شارع أشكنازي. تسافرون حتى النهاية وتتجهون يمينا لشارع سعاديا حتوكة. بعد حوالي مئة متر تركنون السيارة في الموقف.

אורך המסלול //

קטעי ההליכה קצרים מאוד, כמה עשרות מטרים בכל אתר.

طول المسار //

مقاطع السير قصيرة جدا، بضع عشرات الأمتار في كل موقع

משך המסלול //
כשלוש שעות

مدة المسار //
حوالي ثلاث ساعات

דרגת קושי //
קל

درجة الصعوبة //
سهل

מקום למלא בו מים //

בכל אחת מהתחנות ישנה חנות מכולת בסביבה הקרובה שבה ניתן לקנות שתייה.

موقع للتزود بالماء //

في كل واحدة من المحطات هناك حانوت بقالة في الجوار حيث يُمكن شراء الماء.

עונה מומלצת //
כל השנה

موسم مفضل //
طيلة السنة.

מדי חודש נעלם שריד נוסף לכפרים הפלסטיניים. בית, או רק קומה, בור מים או עץ תות, בית קברות, חורשה, שביל או כביש. אין מי ששומר, לאיש כאן לא אכפת, ואלה שלהם אכפת, שלהם היו שייכים האדמות והכפרים, פליטים עכשיו.

אליהודיה

כביש 461, שמתחיל בלבה של יפו ומסתיים בצומת בני עטרות, שוכן על אחד מצירי התנועה הקדומים בארץ. בצומת בני עטרות מתחבר הכביש עם כביש 40, שהיווה את אחת מדרכי האורך החשובות ביותר בתקופות קדומות. לצדן של דרכים אלה הוקמו, הוחרבו ויושבו מחדש יישובים רבים לאורך הדורות. בסיור זה נבקר בשניים מהכפרים הפלסטיניים שהתקיימו עד לנכבה לצד מה שהיום הוא כביש 461: הכפר אליהודיה וכפר עאנה; עוד נסייר בכפר נוסף, ששכן בסמוך אליהם, הוא בית דג'ן.

اليهودية

شارع ٤٦١، الذي يبدأ وسط يافا وينتهي في مفرق بني عطروت، يمتد على أحد محاور السير القديمة في البلاد. بجانب هذه الطرق أقيمت أو وُسّعت أو وُطّنت من جديد بلدات كثيرة على مدى العصور. في هذه الجولة سنزور قريتين فلسطينيتين عاشتا حتى النكبة إلى جانب الشارع المعروف اليوم برقم ٤٦١: قرية اليهودية وكفر عانة، ونزور أيضا قرية ثالثة مجاورة لهما هي بيت دجن.

לא הרבה נותר מהכפרים שהיו כאן עד 1948, אך לעת עתה ניתן עדיין לזהות את החיים שהיו ונעלמו. הכפרים מוזכרים כבר בתנ"ך, וכן בכתבים נוספים של מלכים, אצילים ושאר תיירים, עדות לרבדים הרבים שמכיל המקום, כאשר כל כובש מותיר את חותמו במרחב. אליהודיה, כפר עאנה ובית דג'ן היו בעבר חלק מנפת יאפא וכיום הם חלק מהטבעת החיצונית של מטרופולין גוש דן. מיקומם הופך אותם למוקדי ביקוש נדל"ניים, ביקוש אשר אינו מיטיב עם שרידיהם. מדי חודש נעלם שריד נוסף לכפרים הפלסטיניים. בית, או רק קומה, בור מים או עץ תות, בית קברות, חורשה, שביל או כביש. אין מי ששומר, לאיש כאן לא אכפת, ואלה שלהם אכפת, שלהם היו שייכים האדמות והכפרים, פליטים עכשיו. כך מושלמת בימים אלה ממש ולנגד עינינו, הנכבה הפיזית, בשקט וללא מעצור.

لم يبق الكثير من القرى التي كانت هنا حتى العام ١٩٤٨، ومع هذا يُمكننا حتى الآن أن نتعرّف على الحياة التي كانت وانتهت. فالقرى مذكورة في التوراة، وفي أسفار الملوك والنبلاء وسائر الرحّالة، شهادة على الطبقات الكثيرة التي يتألف المكان منها، فيما يترك كل واحد من الغُزاة أثره في الأنحاء. اليهودية وكفر عانة وبيت دجن كانت في السابق من قضاء يافا. وهي اليوم جزء من الحلقة الخارجية لمركز دان المديني. يحول الموقع هذه القرى إلى مواقع طلب على العقارات وهو طلب يأتي على ما بقي من آثارها. كل شهر يختفي أثر آخر من آثار القرى الفلسطينية. بيت أو طابق منه، أو بئر ماء أو شجرة توت، مقبرة أو حرش أو ممر أو شارع. لا أحد يحافظ عليها، لا أحد يكترث، والذين يهمهم الأمر الذين امتلكوا في السابق الأرض والقرى فإنهم الآن لاجئون. وهكذا تُستكمل أمام أعيننا، النكبة المادية، بهدوء وبدون عائق.

كل شهر يختفي أثر آخر من آثار القرى الفلسطينية. بيت أو طابق منه، أو بئر ماء أو شجرة توت، مقبرة أو حرش أو ممر أو شارع. لا أحد يحافظ عليها، لا أحد يكترث، والذين يهمهم الأمر الذين امتلكوا في السابق الأرض والقرى فإنهم الآن لاجئون.

1

הסיור מתחיל ברחוב הראשי של העיר יהוד, או לפחות במה שנותר ממנו. רחוב סעדיה חתוכה, הקרוי על שם ראש המועצה המיתולוגי של יהוד, הוא רחוב מת. לפני למעלה מעשור החל סוחר מקומי לרכוש את השטחים בסביבת הרחוב, במטרה להפוך את המקום למעין קניון פתוח בבעלותו. כשאותו סוחר הפך לראש העיר, חלומו החל לרקום עור וגידים – במימון עיריית יהוד. לפרויקט קראו אז "פרויקט לוגאנו"; אותו סוחר ביקר בעיר לוגאנו שבשוויץ, התלהב מהעיר העתיקה שם וביקש מהאדריכלים הישראלים – אותם אדריכלים שתכננו בין השאר את 'פרויקט הולילנד' הידוע לשמצה בירושלים, להעתיק את מה שראה שם אל מרכז יהוד. כך עשו האדריכלים, אולם בשל קשיי מימון ואי־אילו חקירות במשטרה, לא הצליח ראש העיר לממש בינתיים את חלומו הנדל"ני.

1

تبدأ جولتنا في الشارع الرئيسي لمدينة يهود، أو على الأقل فيما تبقى منه. شارع سعاديا حتوكة، المسمى باسم رئيس المجلس المحلي الأسطوري ليهود، وهو شارع ميت. قبل أكثر من عقد بدأ تاجر محليّ باقتناء العقارات في محيط الشارع بهدف تحويلها إلى مجمع تجاري مفتوح. عندما تحول هذه التاجر لرئيس السلطة المحلية، بدأ مشروعه يُطبق ـ بتمويل من بلدية يهود. وقد سموا المشروع «مشروع لوغانو»؛ فالتاجر المذكور زار مدينة لوغانو في سويسرا، تحمس للمدينة القديمة هناك وطلب من مصممين معماريين إسرائيليين ـ أولئك الذين خططوا مشروع هوليلاند سيء الصيت في القدس، أن ينسخوا ما شاهده هناك إلى وسط مدينة يهود. وهذا ما فعله المصممون. إلا أنه بسبب مشاكل تمويل وبعض التحقيقات البوليسية لم يتمكن رئيس البلدية حتى الآن من تحقيق حلمه العقاري.

في شارع سعاديا حتوكة نجد بيت رقم ٤٥. هنا كان بيت عائلة زعيم اليهودية. لم نتمكن من معرفة أسمه. في القريب سيتم هدم المنطقة كلها بينما سيكون هذا البيت أحد البيوت التي ستبقى.

את החזון של ראש עיר ניתן אולי לתאר כפנטזיה אירופית, אולם ברעיונו טמון ניצוץ של אמת: עיירה עתיקה שאותה יש לחדש ולשקם אכן נמצאת כאן. אלא שזו איננה באירופה, לצד אגם מים מתוקים ומגבני גבינות משובחות, כי אם כאן לפנינו. זוהי אליהודיה, עיירה בעלת עבר עשיר אף יותר, שבשיאה גרו בה קרוב ל־7,000 תושבים. ההיסטוריון הפלסטיני וליד אלח'אלדי מציין שבשנת 1932 החליטו תושבי אליהודיה לשנות את שם עיירתם לאלעבאסיה. משיחות עם פליטים הסתבר כי השינוי נבע מתוך כעס ומחאה על היהודים, שנודע כי הם מתכננים לכבוש את פלסטין. היות והניסיונות העכשוויים להתקשר עם פליטים מהכפר או צאצאיהם לא הצליח, אין מידע רב על אודות החיים בכפר והדמויות שהנהיגו את תושביו; דבר זה גם נכון לגבי כפר עאנה, שם המידע מצומצם אף יותר.

2 ברחוב סעדיה חתוכה נמצא את בית מספר 43. כאן היה בית משפחתו של מנהיג אליהודיה. את שמו לא הצלחנו למצוא. בקרוב הולך האיזור

يُمكننا أن نصف حلم رئيس البلدية على أنه فانتازيا أوروبية، إلا أن في حلمه ذرة من الحقيقة: بلدة قديمة ينبغي تطويرها وترميمها قائمة هنا. إلا أنها ليست في أوروبا، بجانب بحيرة ماء عذبة ومنتجي أجبان ذات جودة عالية، وإنما هنا أمامنا. إنها اليهودية، بلدة ذات ماض أكثر عراقة، عاش فيها في عزّها نحو ٧٠٠٠ نسمة. يشير المؤرخ الفلسطيني وليد الخالدي إلىأنه في العام ١٩٣٢ قرر سكان اليهودية أن يغيّروا أسم بلدتهم إلى العباسية. واتضح من أحاديثنا مع اللاجئين أن التغيير نبع من غضب على اليهود الذين عُرف عن نيتهم احتلال فلسطين. بما أن المحاولات الحالية للاتصال مع اللاجئين أو ذريتهم لم تنجح، ليس هناك معلومات وافية عن الحياة في القرية والشخصيات التي قادت سكانها، وهو ما ينسحب أيضا على كفر عانة حيث المعلومات محدودة أكثر.

2 في شارع سعاديا حتوكة نجد بيت رقم ٤٥. هنا كان بيت عائلة زعيم اليهودية. لم نتمكن من معرفة أسمه. في القريب سيتم هدم المنطقة كلها بينما سيكون هذا البيت أحد البيوت التي ستبقى. يُستعمل البيت حاليا كمركز للشرطة ومكاتب

רחוב סעדיה חתוכה 43, יהוד: בעבר בית מוכתר הכפר והיום לקראת הריסה //
شارع سعاديا حتوكة ٤٣: في الماضي بيت مختار القرية واليوم مهدد بالهدم

כולו להיהרס, ואחד מהמבנים היחידים שעתידים להשאר הוא הבית הזה. בינתיים משמש הבית כתחנת משטרה קטנה, וכן למשרדים של ארגונים שונים הפועלים בעיר. הבית הוא דו־קומתי ומשלב שתי טכנולוגיות בנייה, המייצגות כל אחת תקופה היסטורית אחרת: קומת המסד היא קומת אבן עתיקה, וקומתו העליונה היא קומה מאוחרת, שהוקמה זמן לא רב לפני הנכבה על ידי דיירי הבית המקורי.

מעברו השני של הרחוב שוכן בניין העירייה החדש. נוכל לראותו אם נחצה את רחוב סעדיה חתוכה, ובין בית מספר 34 ו-44 נכנס לרחוב מרבד הקסמים. בניין זה תוכנן על ידי אותם אדריכלים שתכננו את פרויקט הולילנד ואת פרויקט לוגאנו העתידי. לצורך הקמת ביתה, הרסה עיריית יהוד

لجمعيات مختلفة عاملة في المدينة. البيت من طابقين مؤسس من منهجين في العمارة يُمثل كل واحد منهما حقبة تاريخية أخرى: الطابق الأول من الحجارة القديمة أما الطابق الثاني فقد بُني لاحقا قبيْل النكبة بأيدي سكان البيت الأصلي.

من الجهة الثانية للشارع، تقوم عمارة البلدية الجديدة. نستطيع رؤيتها إذا ما عبرنا شارع سعاديا حتوكة، بين بيت رقم ٣٤ و٤٤ ندخل شارع «مرباد هكسميم». بيت صممه المصممون المعماريون الذي خططوا مشروع هوليلاند ومشروع لوجانو الموعود. لغرض إقامة العمارة هدمت بلدية يهود عددا من بيوت اليهودية من أساساتها. وعندما تم حفر أساسات العمارة الجديدة تم العثور على مكتشفات أثرية من الحقبة الصليبية.

כאן היה בית משפחתו של מנהיג אליהודיה. את שמו לא הצלחנו למצוא. בקרוב הולך האיזור כולו להיהרס, ואחד מהמבנים היחידים שעתידים להשאר הוא הבית הזה.

עד היסוד כמה מבתי אליהודיה. כשנחפרו יסודות לבניין החדש נתגלו באדמה ממצאים ארכיאולוגיים מהתקופה הצלבנית.

3 בניין העירייה ברחוב סעדיה חתוכה 30א עוטף את המסגד – מבנה עתיק נוסף, ששרד הודות ליופיו הייחודי. באליהודיה פעלו מספר מסגדים במקביל, אך המסגד המרכזי עלה בהדרו על השאר בזכות מגדל המואזין הגבוה שהתנשא לצדו. כיום פועל במבנה בית כנסת על שם שלום שבזי, המשרת את תושבי העיר. מגדל המואזין נכנס גם להיסטוריה הישראלית: בעת הקרבות על אליהודיה ב-48' נתפס מרכז העיירה על ידי כוחות לוחמים יהודיים, והמסגד הוחזק על ידי שתי לוחמות האצ"ל רות מוריץ ומרים אהרוני. בהפתעה, חזרו הכוחות הערביים וכבשו את היישוב, והשתיים נלכדו במגדל. כדי לא ליפול לידיים הלא נכונות בעודן בחיים, העדיפו השתיים, על פי המסורת, לקפוץ אל מותן ממרומי המגדל.

3 بناية البلدية في شارع سعاديا ٣٠أ يحيط بالمسجد ـ مبنى عتيق آخر بقي قائما بفضل جماله الخاص. كان في اليهودية عدد من المساجد، إلا أن المسجد الرئيسي فاق المساجد الأخرى في جمال تصميمه بفضل المئذنة لصقه. اليوم، يقوم في المكان كنيس على أسم شالوم شابزي لخدمة سكان البلدة. وقد دخلت المئذنة التاريخ الإسرائيلي: خلال المعارك على اليهودية في العام ١٩٤٨ سيطر مقاتلون يهود على وسط البلدة، واستحكمت في المسجد مقاتلتان من «إيتسل»، روت موريتس ومريم أهروني. وبشكل مفاجئ عاد المقاتلون العرب وسيطروا على البلدة، وعلقت المقاتلتان في المئذنة. حتى لا تسقطان في الأسر فضّلتا القفز من أعلى المئذنة إلى موتيهما بموجب ما كان معمولا به في هذه الحالات.

מבני המסגד בנויים סביב חצר מרובעת. במרכזה ניטע על ידי התושבים הפלסטינים עץ תות, שנעקר על ידי עיריית יהוד לפני שנים ספורות. בדופן הדרומית של החצר שוכן החלק העתיק של המסגד, במבנה קשתות – בהתאם לטכנולוגיות הבנייה שהיו נהוגות במקום עד לגילויו של הבטון, בראשית המאה העשרים. לדופן המערבית של החצר צמוד מבנה אבן מאוחר יותר, עם גג בטון. חלק זה הוקם ככל הנראה לאחר מלחמת העולם הראשונה, והיווה הרחבה למסגד המקורי. מגדל המואזין הוא הזכר היחיד שיוותר מאליהודיה על פי תוכניות העירייה.

بنايات المساجد مبنية حول ساحة مربّعة. زرع السكان الفلسطينيون في مركزها شجرة توت اقتلعتها بلدية يهود قبل بضع سنوات. في الجدار الجنوبي للساحة يقوم القسم القديم من المسجد، في مبنى من الأقواس ـ تبعا للطريقة التي كانت معتمدة حتى اكتشاف الباطون في مطلع القرن العشرين. في الجهة الغربية من الساحة يقوم مبنى خاص من الحجر من فترة متأخرة أكثر، مع سقف من الباطون. وقد يكون أقيم هذا القسم بعد الحرب العالمية الأولى وشكل باحة للمسجد الأصلي. ستكون المئذنة هي الأثر الوحيد الذي سيبقى من اليهودية حسب خطة البلدية.

לאחר כינונה של מדינת ישראל, אכלסו מוסדות המדינה החדשה את אליהודיה בעולים חדשים. 5 בחלקו הדרומי של היישוב היה שוק בהמות,

بعد إقامة دولة إسرائيل وطّنت سلطات الدولة في اليهودية مجموعات من المهاجرين. وكان في الجهة الجنوبية من البلدة سوق للبهائم الذي تم الحفاظ 5

مبانٍ أخرى تشكل آثار أخيرة للحياة المدينية التي كانت في اليهودية منتشرة في محيط شارع سعاديا حتوكة وتشهد على عظمة وغنى القرية كمركز مديني كما نستنتج من حقيقة أنها أقيمت من طابقين على أعمدة منقوشة.

שייעודו המקורי נשמר בקירוב גם אחרי 48', ובמקום נבנה מרכז מסחרי שזכה לשם "שוק אשכנזי". כיום, ב–2012, מתוכנן גם שוק זה להיהרס ולהפוך לשכונת מגדלי מגורים, כך שגם פיסת היסטוריה זו עומדת להעלם.

عليه كما هو تقريبا إلى ما بعد العام ١٩٤٨، ومن ثم بُني في الموقع مركز تجاري سمّي بـ«سوق أشكنازي». من المقرر اليوم، العام ٢٠١٢، أن يُهدم هذا المركز أيضا وأن يتحول إلى عمارات سكنية عالية، بحيث أن قطعة التاريخ هذه قد تختفي هي، أيضا.

4 הנקודה הבאה בסיור היא מבנה קבר, שככל הנראה הוקם בתקופה הממלוכית. המבנה שוכן מערבית לרחוב סעדיה חתוכה, בקצה גן שנקרא בעבר 'גן הבנים', לזכרם של תושבי יהוד חללי מלחמות ישראל. לגן ניתן להגיע מבין הבתים 35 ו–37 ברחוב סעדיה חתוכה. לזכר הנופלים הוקמה גם אנדרטה גדולה בגן, הבולטת מרחוק. לאחר שהמקום הוזנח באופן חריג ומתקניו פורקו, הוא הפך למקום שומם ולא מזמין, אך בימים אלה החלו עבודות להקמת פרויקט מגורים יוקרתי באיזור כולו. אתר הקבר, כפי שמציין אלח'אלדי, נקרא בעבר קבר נבי הודא. לאחר הקמת המדינה נשמרה המסורת, וכיום מיוחס אתר הקבר ליהודה בן יעקב. המקום פתוח בשעות קבועות לקהל הרחב, ומהווה מוקד עלייה לרגל ליהודים מסורתיים.

النقطة التالية في جولتنا هي مبنى من الحجر، 4 أقيم كما يبدو في فترة المماليك. يقوم المبنى غرب شارع سعاديا حتوكة، في طرف حديقة سمّيت سابقا حديقة «هبنيم»، لذكرى سكان يهود ضحايا حروب إسرائيل. يُمكن الوصول إلى الحديقة من بين بيتي ٣٥ و٣٧ في شارع سعاديا حتوكة. ولذكرى الضحايا أقيم نصب كبير في الحديقة يبدو عن بُعد. بعد أن تم إهمال المكان بشكل استثنائي وتفكيك منشآته تحول إلى مكان مقفر ولا يشدّ أحدا إليه. لكن بدأت هذه الأيام أعمال إقامة مشروع سكني في المنطقة كلها. موقع القبر، كما يقول الخالدي، سُمّيَ قبر النبي الهدى. وبعد إقامة الدولة تم الحفاظ على القبر الذي نُسب إلى يهودا بن يعقوب. الموقع مفتوح في ساعات محددة للجمهور ويشكل مزارا لليهود التقليديين.

מבנים נוספים המהווים שרידים אחרונים לחיים העירוניים שהיו באליהודיה פזורים בסביבת רחוב סעדיה חתוכה, ומעידים על עושרה ועוצמתה של אליהודיה כמרכז איזורי, כפי שניתן ללמוד מצפיפותם היחסית ומהעובדה שנבנו בשתי קומות עם עמודים דקורטיבים.

בכניסה למבנה שני עמודי שיש, אשר הובאו למקום בשימוש משני (שימוש בחלקי מבנים עתיקים בבנייה מאוחרת יותר), ככל הנראה מכנסייה קדומה שהוחרבה. על פי שומר הקבר, מתחת למבנה הקבר מתחבאת מערה עמוקה, אליה איש אינו נכנס. מבנה הקבר עצמו קטן אמנם, אך הוא בולט מרחוק הודות לכיפה הלבנה המעטרת את ראשו. בתוך המבנה מצויה מצבת קבר נאה המחופה בפרוכת. עד 1948 שכן מסביב למבנה הקבר בית הקברות המרכזי של אליהודיה. כיום אין לו זכר, למעט מבנה קבר נבי הודא.

מבנים נוספים המהווים שרידים אחרונים לחיים העירוניים שהיו באליהודיה פזורים בסביבת רחוב סעדיה חתוכה, ומעידים על עושרה ועוצמתה של אליהודיה כמרכז איזורי, כפי שניתן ללמוד מצפיפותם היחסית ומהעובדה שנבנו בשתי קומות עם עמודים דקורטיבים. קשה לכוון את המסייר באיזור למקומם המדויק, לכו באיזור הרחוב, חפשו אותם.

في مدخل البناية عمودان من الرخام أحضرا إلى المكان لإعادة الاستعمال (استعمال قطع بناء من بنايات قديمة)، كما يبدو من كنيسة قديمة تم تدميرها. وحسب حارس القبر، في أسفل القبر مغارة عميقة لا يدخلها أحد. مبنى القبر نفسه صغير لكنه يظهر من بعيد بفضل القبة البيضاء التي تزينه. في داخل القبر شاهد منقوش. حتى العام ١٩٤٨ كان إلى جانب القبر مقبرة اليهودية الرئيسية. مقبرة ليس لها أي أثر اليوم سوى قبر النبي الهدى.

مبانٍ أخرى تشكل آثار أخيرة للحياة المدينية التي كانت في اليهودية منتشرة في محيط شارع سعاديا حتوكة وتشهد على عظمة وغنى القرية كمركز مديني كما نستنتج من حقيقة أنها أقيمت من طابقين على أعمدة منقوشة. من الصعب توجيه الزائر إلى موقع محدّد، سيروا هناك وابحثوا عنها.

מסגד הכפר אליהודיה, המשמש היום כבית כנסת. ברקע: בניין העירייה //
مسجد القرية الذي يُستخدم ككنيس وفي الخلفية بناية البلدية

אם תעמדו בפארק כשגבכם לכיוון מזרח, שם נמצאים מסלולי ההמראה והנחיתה של נמל התעופה בן גוריון, תראו משמאלכם עצים גבוהים ובתים ישנים. אלה הם שרידי כפר עאנה.

כְֻּפֶר עאנה

נחזור לרכב וניסע לאור יהודה, למתחם שעוד יש
המכנים אותו "כפר עאנה". מרחוב חתוכה נשוב
לרחוב אשכנזי, וממנו נפנה ימינה לרחוב ויצמן.
בקצהו הדרומי נפנה ימינה לכביש 461. בצומת
מערב יהוד, היא הצומת הראשונה, נפנה שמאלה
לכביש 412, ובפניה השנייה ימינה לשדרות יצחק
רבין. נחנה את הרכב בתחילתה של השדרה.
1 כאן, בפארק שכונתי, שכן לבו של כפר עאנה, אשר
שרידיו הוחרבו כמעט כליל בשנים האחרונות
בעקבות תנופת בנייה עצומה שפקדה את המקום.
על חורבות כפר עאנה הולכת ונשלמת בימים אלה
הקמתה של שכונה הנושאת את השם "שכונת נוה
רבין". אם תעמדו בפארק כשגבכם לכיוון מזרח,
שם נמצאים מסלולי ההמראה והנחיתה של נמל
התעופה בן גוריון, תראו משמאלכם עצים גבוהים
ובתים ישנים. אלה הם שרידי כפר עאנה.

كُفر عانة

نعود إلى السيارة، نسافر إلى أور يهودا لموقع لا يزال
يُسمى «كُفر عانة». نعود من شارع حتوكة لشارع
أشكنازي، ومنه يمينا إلى شارع فايتسمان. في
طرفه الجنوبي نتجه إلى شارع ٤٦١. في مفرق غرب
يهود، وهو المفرق الأول، نتجه إلى اليسار لشارع ٤١٢،
وفي المنعطف الثاني إلى يمينا إلى جادة يتسحاق
1 رابين. نركن السيارة في بداية الجادة. هنا، في منتزه
حاراتي تقوم نواة كُفر عانة التي تم تخريب آثارها
بشكل تام تقريبا بسبب حركة بناء نشطة حصلت
في المنطقة. على خرائب قرية كُفر عانة تستكمل
هذه الأيام إقامة حي جديد يحمل أسم «نفيه رابين».
إذا وقفتم في المنتزه الذي وراءكم باتجاه الشرق،
ستجدون مدرجات الإقلاع والهبوط في مطار بن
غوريون، ستجدون من يساركم أشجارا عالية وبيوتا
قديمة. هذه آثار كُفر عانة.

כפר עאנה היה כפר גדול למדי על הדרך הקדומה שהובילה ליפו. בשמו של הכפר מסתתר ככל הנראה שם קדום יותר, והוא כפר אונו המוזכר בתנ"ך. כיום קרויה הבקעה כולה בקעת אונו, ובחלקה הצפוני שוכנת העיר קרית אונו, שהוקמה בשנות הארבעים על אדמות שנקנו מכפר עאנה ומח'ירייה הסמוכה. העיר אור יהודה, שבה אנו נמצאים, הוקמה בשנות החמישים כצירופן של מספר מעברות, שאחת מהן הוקמה על שרידי כפר עאנה. למעברה קראו על שם הכפר, וכך השתמר שם השכונה עד היום בפי התושבים המקומיים. במרכז מסחרי סמוך עדיין תלוי שלט גדול וישן משנות החמישים המכריז "מרכז כפר עאנה". את מספר הבתים שנותרו מהכפר ניתן לספור על שתי ידיים, וגם עתידם שלהם אינו מובטח. בשל הפיתוח המואץ, כנראה גם אלה לא יישארו כאן עוד זמן רב.

كانت قرية كُفر عانة كبيرة جدا على الطريق القديمة الواصلة إلى يافا. يختفي في أسم القرية، كما يبدو، اسم أقدم وهو كفار أونو المشار إليها في التوراة. يُسمى السهل كله اليوم سهل أونو، وفي طرفه الشمالي تقوم مدينة كريات أونو التي أقيمت في الأربعينيات على أراضٍ تم شراؤها من كُفر عانة وخيرية المجاورتين. مًدينة أور يهودا، التي نتواجد فيها الآن، أقيمت في الخمسينسات كتجميع عدد من «المعبروت» ـ مواقع سكنية مؤقتة للقادمين ـ كانت واحدة منها أقيمت على أنقاض قرية كُفر عانة. سميت «المعبراة» على أسم القرية وهكذا بقي أسم الحي على ألسنة السكان كذلك إلى يومنا هذا. ولا يزال هناك في مركز تجاري مجاور لافتة كبيرة من سنوات الخمسين تشير إلى «مركز كفر عانة». عدد البيوت التي بقيت من القرية يُمكن عدها على أصابع اليد الواحدة، كذلك فإن مستقبلها ليس مضمونا. بسبب التطوير المتسارع يبدو أن هذه البيوت أيضا لن تبقى هنا لزمن طويل.

إذا وقفتم في المنتزه الذي وراءكم باتجاه الشرق، ستجدون مدرجات الإقلاع والهبوط في مطار بن غوريون، ستجدون من يساركم أشجارا عالية وبيوتا قديمة. هذه آثار كُفر عانة.

2 דווקא מסגד הכפר נותר על תלו: מבנה בודד לצד הדרך המרכזית החוצה את השטח. אין פה רחובות או מספרים, וגם בתים אין כמעט. המסגד הוא מבנה בצורת מלבן מוארך, המורכב משני אגפים שנבנו בתקופות שונות. האגף שקרוב לכביש הוא למעשה חצר הפתוחה לשמיים ומוקפת חומה גדולה, והאגף השני הוא מבנה המסגד העתיק. שני המבנים בנויים מאבן מקומית, אך בשיפוצים שנערכו במבנה במהלך השנים, ככל הנראה על ידי תושבי כפר עאנה המקוריים, שולב בו בטון במספר מקומות. המחראב, גומחת התפילה, בולטת מחזית המבנה הפונה למזרח באגף הישן. כיום המבנה אמנם שלם, אך כל פתחיו אטומים ולא ניתן להכנס אליו. באחד הפתחים שבר מישהו את אחד הבלוקים, וניתן להציץ פנימה. את הכתובת הערבית שמעל לכניסה לאגף הישן ניתן עדיין לראות.

2 مسجد القرية بالذات بقي على حاله: مبنى منفرد بجانب الطريق الرئيسية التي تقطع المنطقة. لا توجد هنا شوارع وأرقام، ولا بيوت تقريبا. المسجد هو على شكل مستطيل ممتد مؤلف من قسمين بنيا في فترتين مختلفتين. القسم القريب من الشارع هو عمليا باحة مفتوحة على السماء ومحاطة بسور كبير والقسك الثاني هو مبنى المسجد القديم.

المبنيان مُشادان من الحجارة المحلية، إلا أنه في ترميمات أُجريت في المبنى خلال السنين، كما يبدو بأيدي كُفر عانة الأصليين، تم دمج الباطون في عدد من الأمكنة. المحراب، بارز من واجهة المبنى ويتجه شرقا في القسم القديم. صحيح أن المبنى اليوم كامل إلا أن كل أبوابه وفتحاته مغلقة ولا يُمكن الدخول إليه. في إحدى الفتحات كسر أحدهم طوبة ويُمكن النظر إلى الداخل. ولا زال بالإمكان قراءة الشعار الذي كتب فوق مدخل المبنى القديم باللغة العربية.

على الرغم من التصدعات التي حدثت في جدران البركة إلا أنها لا تزال كاملة، يمكن التسلق بسهولة إلى حافتها ورؤية الدرجات الثلاث التي تشكل جدرانها الداخلية والمطلية بقصارتها الوردية اللون الأصلية.

3 כשממשיכים עם דרך העפר מגיעים לאחר העיקול לבריכת השקיה – שריד נוסף מעברו של כפר עאנה, שכיום ניצב נטוש בקצה שדה. על אף הסדקים שנוצרו בבריכה בשל הזנחה היא נשארה שלמה, וניתן לטפס בקלות אל שפתה ולהתרשם משלוש המדרגות המהוות את דפנותיה, המטויחות בטיח הוורדרד המקורי.

החוקר הצרפתי ויקטור גרן, שביקר באיזור במחצית השנייה של המאה ה-19, ביקר גם בכפר עאנה. בתיאוריו מוצג הכפר כטיפוסי לכפרי הסביבה:

הבתים בנויים בנייה גסה מלבנים מיובשות בשמש, עשויות מחומר ותבן. פה ושם מיתמרים עצי תומר, שכפותיהם הירוקות מוסיפות לוויית חן למצבור בתי המגורים. בחורף נקווים מי הגשמים לשתי ברכות רדודות הכרויות בקרקע בקרבת הכפר. נוסף לכך מאפשרות כמה בארות להשקות את גני הכפר באמצעות אנטיליות [מערכת לשאיבת מים מבאר]. ליד אחת הבארות ראיתי ניצבים עמודי שיש אחדים, עתיקים למראה.

3 إذا واصلنا السير على الطريق الترابية نصل بعد المنعطف إلى بركة ري - أثر آخر من ماضي قرية كفر عانة مهمل في طرف أحد الحقول. على الرغم من التصدعات التي حدثت في جدران البركة إلا أنها لا تزال كاملة، يمكن التسلق بسهولة إلى حافتها ورؤية الدرجات الثلاث التي تشكل جدرانها الداخلية والمطلية بقصارتها الوردية اللون الأصلية.

الباحث الفرنسي فيكتور جرن الذي زار المكان في النصف الثاني من القرن التاسع عشر زار أيضا قرية كُفر عانة. تبدو القرية في كتاباته كقرية من قرى المنطقة:

«الأبنية مُشادة بطريقة عشوائية من حجارة مجففة في الشمس، مصنوعة من طين وقش. هنا وهناك أشجار عالية، تضيف خضرتها مؤثرا جماليا إلى مجمع البيوت السكنية. تتجمع مياه الشتاء في بركتين ضحلتين محفورتين في الأرض قريبا من القرية. إضافة إلى ذلك تتيح بعض الآبار ري بساتين القرية بواسطة مضخات. وقد رأيت بجانب الآبار أعمدة من الرخام قديمة الشكل».

על אף הסדקים שנוצרו בבריכה בשל הזנחה היא נשארה שלמה, וניתן לטפס בקלות אל שפתה ולהתרשם משלוש המדרגות המהוות את דפנותיה, המטויחות בטיח הוורדרד המקורי.

שבילי העפר של כפר עאנה משתנים במהירות. אם אכוון אתכם לאחד מהם היום, יתכן שהוא לא יישאר כאן כבר כשתסיירו אתם בו. אלא ששבילים אחרים ייוותרו ודאי בין גבעות האדמה, ולפני החזרה לרכב כדאי לשוטט בהם מעט. אם תחפשו תוכלו למצוא חלקי בטון, ברזל ואבן זרוקים על גבי האדמה – תערובת המעידה על ההרס הרב שהתבצע כאן במהלך עשרות השנים האחרונות. ההרס מספר את סופו של כפר עאנה. את מקומם של בתי האבן והמלט תופסים כיום מגדלים חסרי זהות, מדשאות ירוקות ומתקני משחק צבעוניים.

ممرات كفر عانة الترابية تتغير بسرعة. إذا وجهتكم اليوم لواحد منها فمن الممكن ألا يكون هناك عندما تكونون أنتم هناك في جولة. إلا أن ممرات أخرى ستبقى بالطبع بين التلال الترابية، أنصح بالسير فيها قيلا قبل العودة إلى السيارة. وإذا اجتهدتم ستجدون هناك قطعا من الباطون، والحديد والحجارة المرمية على الأرض - خليط يشهد على التهديم المروّع الذي حصل هنا خلال العقود الأخيرة. وتحكي هذه الأنقاض نهاية قرية كُفر عانة. بدل بيوت الحجر والأسمنت تقوم هناك اليوم أبراج سكنية بدون هوية ومساحات من العشب الأخضر ومنشآت لألعاب ملونة.

בית דג'ן

בין כפר עאנה לנקודה הבאה בסיור, הכפר בית דג'ן, ניתן למנות כפרים נוספים שהיו כאן ואינם, ביניהם אלסאפריה (כיום כפר חב"ד) וסאקיה (כיום מערב אור יהודה). משדרות יצחק רבין באור יהודה, שם החנינו את רכבנו, נשוב חזרה לכביש 412 ונמשיך מערבה. לאחר שנחצה את צומת שפירים ולאחר שיתפתל הכביש, נפנה שמאלה ברמזור הראשון,

بيت دجن

بين كُفر عانة والنقطة التالية في جولتنا، تقع بيت دجن. يُمكننا أن نذكر قرى أخرى كانت هنا ولم تعد موجودة، من بينها السافرية (قرية «حباد» اليوم) والساقية (اليوم غرب أور يهودا). من جادة يتسحاق رابين في أور يهودا، هناك أوقفنا سيارتنا، نعود إلى شارع ٤١٢ ونواصل السفر غربا. بعد أن نقطع مفرق شفيريم وبعد أن يتعرّج الشارع نتجه يسارا

هذه التلة والحديقة فوقها تخفيان عمليا دمار بيت دجن.
هنا كان مركز القرية.

הנכנס לתחומי המועצה המקומית בית דגן, לכיוון שדרות מנחם בגין. אחרי שיתפתל הכביש נראה לפנינו גבעה שעליה נטוע גן. נפנה שמאלה לרחוב שבזי, ונחנה את הרכב לפני בית ערבי ישן, שבקומתו הראשונה מזנון פלאפל. מכאן נמשיך ברגל במסלול מעגלי מסביב לגבעה.

1 סמוך לבית הערבי, מימיננו, נמצא בניין המועצה המקומית של היישוב בית דגן, שהוקם על חורבות בית דג'ן. לא נלך לכיוון בית המועצה, אלא נפנה שמאלה ונקיף את הגבעה ברחובות שבעבר היו חלק ממרכזו הצפוף של הכפר בית דג'ן.

הליכה קצרה במעלה הגבעה תוביל אותנו למספר מבנים מקוריים שנותרו מהכפר. גבעה זו, והגן שעליה, מסתירים למעשה את חורבן בית דג'ן. כאן היה לבו העתיק של הכפר. רחוב שבזי שבו אנו נמצאים הוא למעשה אינו רחוב כיום, אלא דרך העוברת במקום שנראה כמו שדה. במשך השנים נהרסו כל הבתים הערביים שעמדו לצדי הרחוב.

في الشارة المرورية الأولى التي تؤدي إلى منطقة مجلس مجلس محلي بيت دجن باتجاه جادة مناحيم بيغن. بعد أن يتعرّج الشارع نرى أمامنا تلة وعليها حديقة. نتجه يسارا إلى شارع شبزي ونوقف السيارة إلى جانب بيت عربي قديم، حيث يعمل في طابقه الأرضي كشك فلافل. من هنا نواصل السير على الأقدام في مسار دائري حول التلة.

بجوار البيت العربي، من يميننا، نجد بناية المجلس المحلي لبلدة بيت دجن، التي أقيمت على أنقاض قرية بيت دجن الفلسطينية. لا نتجه إلى بناية المجلس بل نتجه يسارا وندور حول التلة في شوارع كانت فيما مضى المركز المزدحم لقرية بيت دجن. 1

سير قصير صعودا على التلة يُؤدي بنا إلى عدد من المباني الأصلية التي بقيت في القرية. هذه التلة والحديقة فوقها تخفيان عمليا دمار بيت دجن. هنا كان مركز القرية. شارع شبزي الذي نتواجد فيه ليس شارعا اليوم وإنما طريق تمرّ في المكان الذي يبدو كحقل. مع الوقت تم هدم كل البيوت العربية التي كانت على جانبي الشارع. 2

גבעה זו, והגן שעליה, מסתירים את חורבן בית דג'ן. כאן היה לבו העתיק של הכפר.

3 בקצה רחוב שבזי נפנה ימינה לרחוב קיבוץ גלויות. כאן נוכל לראות מקבץ בתים שלמים, בהם גרים עכשיו תושבים יהודים מבית דגן. בסמוך להם נראה גם הריסות בתים וחצרות, מרשימים לא פחות, ששרדו מבית דג'ן.

בדומה לבתים, גם התושבים החיים בהם היום הם עדות חיה לתקופה שהיתה ושאיננה. מומלץ לפנות באדיבות לאחד מהדיירים ולבקש לבקר בביתו. מדובר בחצרות שמסביבן מספר מבנים, המשרתים כל אחד משפחה; כך, משפחה גדולה שלמה חיה מסביב לחצר אחת. המשפחות הן אלה שנותרו כאן מההגירות הגדולות ממרוקו שהגיעו לכאן בשנות החמישים. בעוד ששאר העולים עזבו את המקום ועברו לגור בשיכונים מודרניים, היו כאלה שהעדיפו להישאר ולחיות בתנאים קשים יותר – אבל ביחד. אכן, קשה למצוא מקום אחר בסביבה שבו במחירי שכירות של עמידר יגורו בני משפחה גדולה שלמה מסביב לחצר אחת.

3 في نهاية شارع شبزي نتجه يمينا إلى شارع كيبوتس جلويوت. هنا نستطيع أن نرى مجمعا لبيوت كاملة يسكنها مواطنون يهود من بيت دجن. إلى جوارها أنقاض بيوت وساحات مثيرة بقيت من بيت دجن.

مثل البيوت، السكان الذين يعيشون فيها حاليا هم شهادة حية لفترة مضت وانقضت. نوصي بالتوجه بلطف إلى أحد السكان بطلب زيارة بيته. الحديث عن باحات وحولها عدد من البيوت التي يستخدمها أبناء العائلة، وهكذا فإن عائلة كاملة تعيش حول حوش واحد. العائلات التي تعيش هنا بقيت من الهجرات الكبيرة من المغرب التي وصلت إلى البلاد في الخمسينيات. هذا فيما انتقل بقية المهاجرين من هنا إلى عمارات سكنية حديثة، وكان بينهم من اختار أن يبقى ويعيش حياة أقسى ـ ولكن سويّة مع العائلة. إذ من الصعب أن نجد مكانا واحدا آخر في المنطقة يعيش فيه أبناء عائلة كبيرة كاملة حول حوش واحد بشروط إيجار شركة «عميدار».

השם בית דג'ן משמר את שמה הקדום של ההתיישבות הכנענית שהיתה פה. בית דגון מוזכרת לראשונה כ"בית דקן" בכתובת רעמסס השלישי מהמאה ה-12 לפני הספירה הנוצרית, ואילו בכתובת של סנחריב, המלך האשורי שכבש את האיזור במאה ה-7 לפני הספירה, היא כבר מוזכרת בשמה המקראי. הביזנטים, שבתקופתם אכלסו את המקום שומרונים, קראו למקום "כפר דגון".

בית דג'ן שכן על הדרך הקדומה שחיברה בין יפו לרמלה ובהמשך לירושלים. מסיבה זו הוקמו לאורך הדורות מספר מצודות בתחומי הכפר, האחרונה שבהם על ידי הבריטים. השאם אבן עבד אלמלכ, הח'ליף העשירי לבית אמיה הקים בתחומי הכפר מצודה במאה ה-8 לספירה, וגם הצלבנים שבאו כמה מאות שנים לאחר מכן עשו כמוהו. אלה קראו למקום בשם Casal Moyen. מצודה זו נהרסה בשנת 1187 על ידי סלאח אלדין, והוקמה מחדש ב-1191 על ידי המלך הצלבני ריצ'רד לב־הארי. האחרונים שהקימו מצודה במקום היו הבריטים, שעל פי תוכנית פריסת מצודות המשטרה שתוכננה על ידי צ'ארלס טיגארט, הציבו תחנה בקצה היישוב, בצמוד לצומת המרכזי המוכר גם כיום כצומת בית דגן.

ב-25 באפריל 1948, במסגרת "מבצע חמץ" לכיבוש נפת יפו, נכבש הכפר על ידי כוחות ה"הגנה" ומאז לא הורשו תושביו הפלסטינים של הכפר לשוב אליו. את מקומם תפסו כאמור מהגרים יהודים, רובם מארצות צפון אפריקה ותימן. בדומה לאליהודיה ולכפר עאנה, גם בית דג'ן היה אחד מהכפרים הראשונים שבתיהם הריקים אוכלסו במהגרים. כוחות ה"הגנה" פוצצו חלק נכבד מבתי הכפר מייד לאחר הקרבות, כדי למנוע מבעליהם לשוב אליהם, והמהגרים נכנסו אל הבתים ששרדו. יוסף ויץ, מראשי הקק"ל, פעל להחרבת הכפר, אך

أسم بيت دجن يأتي من نقطة استيطان كنعانية كانت في المنطقة. ذُكرت بيت دجون لأول مرة كـ «بيت دكن» في كتابات رعمسيس الثالث من القرن ألـ ١٢ قبل الميلاد بينما ذُكرت في كتابات سنحريب الملك الأشوري الذي احتل المنطقة في القرن ألـ ٧ قبل الميلاد باسمها كما ورد في «همكراة» أحد الكتب المقدسة اليهودية. البيزنطيون الذين استوطن الموقع في زمانهم شومرونيون سموا الموقع «كفار دجون».

تقع بيت دجن على الطريق القديمة بين يافا والرملة المؤدية إلى القدس. من هنا فقد أقيمت في محيط القرية مع السنين حصون عدة آخرها بأيدي البريطانيين. أقام هشام أبن عبد الملك الخليفة العاشر لني أمية في محيط القرية حصنا في القرن الثامن الميلادي. وحذا الصليبيون حذوه بعد بضع مئات من السنين. وقد سموا المكانCasal Moyen. تم هدم هذا الحصن في العام ١١٨٧ بأيدي صلاح الدين الأيوبي وأقيم من جديد في العام ١١٩١ بأيدي الملك الصليبي ريتشارد قلب الأسد. الأخيرون الذين أقاموا حصنا في المكان كانوا البريطانيون في إطار خطة نشر مراكز الشرطة التي وضعها تشارلس تيغارت حيث بنوا مركزا في طرف البلدة لصق المفرق المركزي المعروف اليوم بمفرق بيت دجن.

تقع بيت دجن على الطريق القديمة بين يافا والرملة المؤدية إلى القدس. من هنا فقد أقيمت في محيط القرية مع السنين حصون عدة آخرها بأيدي البريطانيين.

في ألـ ٢٥ من نيسان ١٩٤٨ وفي إطار «حملة حميتس» لاحتلال لواء يافا، احتلت القرية قوات «هجاناة» ومن يومها مُنع السكان الفلسطينيين من العودة إلى قريتهم. احتل مكانهم كما ذكرنا مهاجرون يهود غالبيتهم من بلدان شمال أفريقيا واليمن. مثل اليهودية وكفر عانة كانت بيت دجن من القرى الفلسطينية الأولى التي تم إدخال مهاجرين يهود إلى بيوتها بدل أهلها الأصليين. فجرت قوات ألـ «هجاناة» عددا كبيرا من بيوت القرية الخالية بعد انتهاء المعارك مباشرة لغرض منع أصحابها من العودة إليها فيما دخل المهاجرون إلى البيوت

בית דג'ן שכן על הדרך הקדומה שחיברה בין יפו לרמלה ובהמשך לירושלים. מסיבה זו הוקמו לאורך הדורות מספר מצודות בתחומי הכפר, האחרונה שבהם על ידי הבריטים המאכלסת היום את משטרת ישראל.

פעולה זו הופסקה לטובת יישובם של המהגרים היהודים. כך הוקם היישוב הישראלי בית דגן.

על פי סקר השלטונות הבריטיים, ערב מלחמת 1948 התגוררו בכפר כ-4,500 תושבים, מוסלמים ברובם, עם קהילה קטנה של נוצרים, בכ-990 מבנים. במאה ה-20 נפתחו שני בתי ספר – לבנים ולבנות, והפעילות בהם הופסקה יחד עם החיים בכפר באביב 1948 – 62 שנה לפני כתיבת הסיור הזה.

التي بقيت. وكان يوسف فايتس من رؤساء «كيرن كييمت ليسرائيل» عمل على تدمير القرية إلا أنه تم تعليق التدمير لصالح عملية توطين مهاجرين يهود فيها. وهكذا أقيمت البلدة الإسرائيلية بيت دجن.

بحسب استطلاع السلطات البريطانية عشية حرب ١٩٤٨ سكن القرية نحو ٤٥٠٠ نسمة غالبيتهم من المسلمين مع مجموعة صغيرة من المسيحيين في ٩٩٠ بيتا. في القرن ألـ ٢٠ فتحت في القرية مدرستان للبنين والبنات توقف عملهما مع توقف حياة القرية في ربيع ١٩٤٨ - ٦٢ سنة قبل كتابة هذا المسار.

ד"ר איימן חמודה, פליט פלסטיני מבית דג'ן, מנתח פלסטי החי כיום בעמאן שבירדן, ערך לאחרונה ספר המקבץ את סיפוריהם של פליטי הכפר. בהתכתבות עמו לאחר שביקר בכפר, כתב לי חמודה על אפשרות שיבתו לכפר:

עזבתי את ביתי שבעמאן בשעה 7 בבוקר, והגעתי לבית דג'ן בשעה 2 בצהריים. אם תחסיר מזה את השעתיים שעיכבו אותי בגבול ואת השעתיים בהן התעכבתי בשכם, אני סבור שייקח לי מעמאן לבית דג'ן שעתיים נסיעה. כן, אני יכול לנסוע ולשוב מהקליניקה שלי בעמאן ואליה, אם ביתי יהיה ברחוב אלביר 7 בבית דג'ן. יום אחד זה יקרה, ובכתובת הזו 'הבעלים החדשים' יהיה איימן חמודה השלישי. הוא יציג בפני פקיד העירייה הערבי את מסמכי הבעלות על הנכס משנת 1940 – המראים כי סב סבו היה הבעלים המקוריים. אתה שואל כיצד כל זה יקרה? על כך אין לי תשובה. אך כשאני מתבונן לאחור על מצבים דומים שהתרחשו בהיסטוריה בעולם הזה (אלג'יריה, דרום אפריקה, הונג קונג...), לכולם, אני מוצא, יש מכנה משותף: כיבוש לא מחזיק לעד.

د. أيمن حمودة، لاجئ فلسطيني من بيت دجن، جرّاح تجميل يعيش اليوم في عمان - الأردن، حرر مؤخرا كتابا يحكي قصص المهجرين من بيت دجن. في المراسلات بيننا بعد زيارته القرية كتب لي د. حمودة عن إمكانية عودته:

غادرت بيتي في عمان الساعة ٧ صباحا، ووصلت إلى بيت دجن الساعة الثانية ظهرا. إذا ما خصمت من ذلك الساعتين اللتين قضيتهما متأخرا على نقطة الحدود والساعتين التي تأخرتهما في نابلس، أعتقد أن المسافة بين عمان وبيت دجن هي ساعتان سفر. نعم، أستطيع أن أسافر إلى بيت جن وأعود إلى عيادتي في عمان خلال ساعتين في حال كان بيتي واقعا في شارع البير ٧ في بيت دجن. سيحدث هذا يوما ما، ويكون في هذا العنوان «المالك الجديد» أيمن حمودة الثالث. وسيُبرز أمام موظف البلدية العربي وثائق ملكية البيت من العام ١٩٤٠ - التي تثبت أن جدّ جده كان المالك الأصلي. ربما سألتني كيف سيحدث ذلك؟ ليس لدي إجابة على سؤال كهذا. لكن عندما أنظر إلى الوراء إلى حالات كهذه حصلت في تاريخ العالم (الجزائر، جنوب أفريقيا، هونج كونج...)، أجد لجميعها قاسما مشتركا: الاحتلال لا يستمر إلى الأبد.

// מקורות //

מוריס בני (1991), **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947–1949**, עם עובד: תל אביב.

גרן ויקטור (תשמ"ב), **תאור ארץ ישראל**. תרגם מצרפתית לפי מהדורת פריז משנת 1868: חיים בן עמרם. ירושלים: יד בן צבי.

יעקובסון מיכאל (2010), "הקול שמסרב לגווע מבית דגן": התכתבות עם ד"ר איימן חמודה, רשימה בבלוג "חלון אחורי", 18.11.2010, www.michaelarch.wordpress.com

// المصادر //

موريس بيني (١٩٩١)، **ولادة مشكلة اللاجئين الفلسطينيين، ١٩٤٧ - ١٩٤٩**، تل أبيب: عام عوفيد.

فيكتور جرن، **وصف أرض إسرائيل**، (ترجمه من الفرنسية حسب طبعة باريس ١٨٦٨: حاييم بن عمرام)، القدس: يد بن تسفي.

يعقوبسون ميخائيل (٢٠١٠)، "الصوت الذي لا يموت من بيت دجن". مقابلة مع د. ايمن حمودة، مدونة "الباب الخلفي" 18.11.2010, www.michaelarch.wordpress.com

www.alabasiyya.com | www.palestineremembered.com

כניסה לבית ערבי שנאטמה בבלוקים ברחוב קיבוץ גלויות // مدخل بيت عربي أغلق بالطوب في شارع كيبوتس جلويوت

קבר נבי הודא, היום: קבר יהודה בן יעקב // قبر النبي الهدى، حاليا: قبر يهودا بن يعقوب

10

חשבון ארוך ומכאיב //
סיור בפארק קנדה שלא תקראו בשלטי קק"ל

حساب طويل وموجع //
جولة في متنزه كندا لن تقرأوه في لافتات الكيرن كييمت

تصوير // ريان رودريك بايلر
كتب // إيتان برونشتاين أبريسيو

צילם // ריאן רודריקביילר
כתב // איתן ברונשטיין אפריסיו

הכפרים עמואס, יאלו ובית נובא נכבשו על ידי צבא ישראל במלחמה ב-1967 ונהרסו על ידו מייד לאחר כיבושם. היישוב מבוא חורון הוקם על חורבות בית נובא. על חורבות יאלו ועמואס – וכן על חורבות הכפר דיר איוב שרוקן סמוך למלחמת 1948 – הקימה הקרן הקיימת לישראל (קק"ל) את אחד הפארקים הידועים שלה, "פארק קנדה". מדיניות קק"ל שלא לאזכר את הכפרים הפלסטיניים הנמצאים בשטחים שלהם היא אחראית אותגרה על ידי עמותת זוכרות, אשר פנתה לעתור לבג"צ וכך אילצה את הארגון להציב שלטים המציינים את הכפרים הפלסטיניים שעל שטחם הוקם הפארק. הרעיון הראשוני של זוכרות להציב שלטים המציינים את הכפרים שישראל הרסה בנכבה ובנכסה, שהפך בהמשך לפרויקט מרכזי של העמותה, נולד במוחו של כותב סיור זה כאן, בפארק קנדה, לנוכח השלטים החסרים של קק"ל.

עמואס عمواس

מספר תושבים בשנת 1967 // כ-2,000	عدد السكان في العام ١٩٦٧// 2,000
מספר בתים בשנת 1931 // 224	عدد البيوت في العام ١٩٣١ // 224
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות	المصادر المعيشية الأساسية حتى ١٩٦٧ // الزراعة
בתי ספר // שני בתי ספר יסודיים, אחד לבנים ואחד לבנות (נהרסו)	مدارس في الحي // مدرستان ابتدائيتان، واحدة للبنين وثانية للبنات (هُدمتا")
אתרי דת // מבנה אבן לכבוד המצביא המוסלמי אבו עבידה אבן אלג'ראח, ומבנה נוסף לכבוד מעאד' אבן ג'בל - שניהם על פי המסורת מחבריו של הנביא מוחמד.	مواقع دينية // مبنى من الحجر تكريما للقائد العسكري المسلم أبو عبيدة ابن الجراح، ومبنى آخر على شرف معاذ ابن جبل . كلاهما وفق الرواية من الصحابة.
תאריך כיבוש // ה-7 ביוני 1967	تاريخ الاحتلال // ٧ حزيران ١٩٦٧
היכן נמצאים הפליטים // אלבירה, רמאללה, עמאן	أين يتواجد اللاجئون اليوم// البيرة، رام الله وعمان

יישובים יהודיים על אדמות הכפר // אין. פארק קנדה הוקם על אדמת הכפר.	مستوطنات يهودية على أنقاض القرية // لا يوجد، بارك كندا أقيم على أراضي القرية.
יישובים פלסטיניים קרובים // לטרון (נהרס: פונה קצת לפני 1948), סלבית, דיר איוב, יאלו (נהרס: נכבש ב-1967), אלקבאב, בית נובא (נהרס: נכבש ב-1967)	مستوطنات يهودية في الجوار// اللطرون (هُدم وأخلي قبل العام ١٩٤٨)، سلبيت، دير أيوب، يالو (هُدم: احتُلّ في ١٩٦٧)، القباب، بيت نوبا (هُدم: احتُل في ١٩٦٧)

יישובים פלסטיניים קרובים // לטרון (נהרס: פונה קצת לפני 1948), סלבית, דיר איוב, עמואס (נהרס: נכבש ב-1967), אלקבאב, בית נובא (נהרס: נכבש ב-1967)	مستوطنات يهودية في الجوار// اللطرون (هُدم وأخلي قبل العام ١٩٤٨)، سلبيت، دير أيوب، يالو (هُدم: احتُلّ في ١٩٦٧)، القباب، بيت نوبا (هُدم: احتُل في ١٩٦٧)

قرى عمواس ويالو وبين نوبا احتُلت بأيدي الجيش الإسرائيلي في حرب العام ١٩٦٧ وهُدمت فورا، بُعيد احتلالها. مستوطنة مبو حورون أقيمت على أنقاض بين نوبا. على أنقاض يالو وعمواس ـ وكذلك على أنقاض قرية دير أيوب التي تم إخلاؤها عشية حرب ١٩٤٨ ـ أقامت هكيرن هكييمت ليسرائيل («ككال» الصندوق القومي اليهودي) أحد متنزهاتها المعروفة ـ «بارك كندا». لقد فرضت جمعية زوخروت تحديا على سياسة «ككال» القاضية بعدم ذكر القرى الفلسطينية الموجودة في الأراضي الواقعة تحت إشرافها بالتوجه إلى المحكمة العليا بالتماس الأمر الذي اضطرها إلى تثبيت لافتات تشير إلى القرى التي هدمتها إسرائيل في النكبة والنكسة ـ حرب حزيران ـ وهو ما تحول فيما بعد إلى مشروع أساسي لجمعية زوخروت، وقد ولدت فكرته لدى كاتب هذه السطور هنا، في بارك كندا حيال غياب لافتات «ككال».

יאלו يالو

מספר תושבים בשנת 1967 // כ-1,700	عدد السكان في العام ١٩٦٧ // 1,700
מספר בתים בשנת 1931 // 245	عدد البيوت في ١٩٣١ // 245
מקורות פרנסה עיקריים עד 1967 // חקלאות	مصادر المعيشة الأساسية حتى ١٩٦٧ // الزراعة
בתי ספר // שני בתי ספר יסודיים, אחד לבנים ואחד לבנות (נהרסו)	مدارس // مدرستان، واحدة للبنين واخرى للبنات (هُدمتا)
אתרי דת // מסגד	مواقع دينية // مسجد
תאריך כיבוש // ה-7 ביוני 1967	تاريخ الاحتلال // ٧ حزيران ١٩٦٧
היכן נמצאים הפליטים // אל בירה, רמאללה, עמאן	أين يتواجد اللاجئون اليوم // البيرة، رام الله وعمان
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // אין. פארק קנדה הוקם על אדמת הכפר.	مستوطنات يهودية على أنقاض القرية // لا يوجد، بارك كندا أقيم على أراضي القرية.

בית נובא بيت نوبا

מספר תושבים בשנת 1948 // 1,400	عدد السكان في العام ١٩٦٧ // 1,400
מספר בתים בשנת 1931 // 226	عدد البيوت في ١٩٣١ // 226
מקורות פרנסה עיקריים עד 1967 // חקלאות	مصادر المعيشة الأساسية حتى ١٩٦٧ // الزراعة
בתי ספר // שני בתי ספר יסודיים, אחד לבנים ואחד לבנות (נהרסו)	مدارس // مدرستان، واحدة للبنين واخرى للبنات (هُدمتا)
תאריך כיבוש // ה-7 ביוני 1967	تاريخ الاحتلال // ٧ حزيران ١٩٦٧
היכן נמצאים הפליטים // אלבירה, רמאללה, עמאן	أين يتواجد اللاجئون اليوم // البيرة، رام الله وعمان
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // מבוא חורון	مستوطنات يهودية على أراضي القرية // "مبو حورون"
שכונות פלסטיניות קרובות קיימות // לטרון (נהרס: פונה קצת לפני 1948), סלבית, דיר איוב, עמואס (נהרס: נכבש ב-1967), אלקבאב, יאלו (נהרס: נכבש ב-1967), בית ליקיא	بلدات فلسطينية في الجوار// اللطرون (هُدمت: أخليَت عشية ١٩٤٨)، سلبيت ودير أيوب، عمواس (هُدمت: احتُلت في ١٩٦٧)، القُباب، يالو (هُدمت: احتُلت في ١٩٦٧)، بيت لقيا

עמואס عمواس

יאלו يالو

בית נובא بيت نوبا

פארק קנדה متنزه كندا

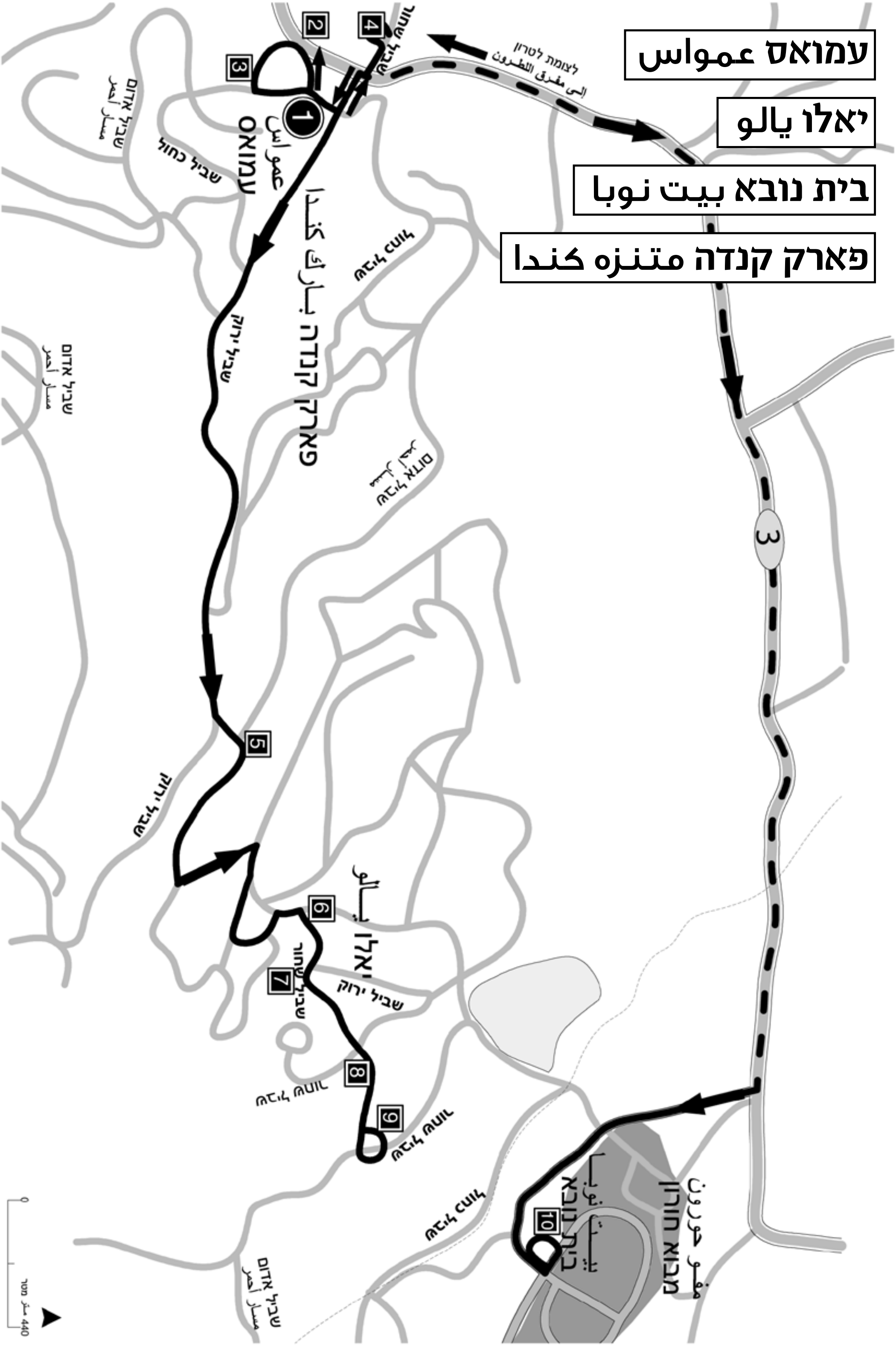

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול //
משולב – ברכב וברגל

نوع المسار //
مدمج . سيرا أو بالسيارة

נקודת מוצא //

הכניסה לפארק קנדה,
על כביש מספר 3

نقطة الانطلاق //

مدخل بارك كندا، على
شارع رقم٣

נקודת סיום //
היישוב מבוא חורון

نقطة النهاية //
مستوطنة مبو حورون

הגעה ברכב //

מגיעים לצומת לטרון
ופונים מזרחה בכביש
מספר 3.

כעבור כשלוש מאות מטר
מגיעים לכניסה ימינה
ל"פארק קנדה איילון".

الوصول بالسيارة //

الوصول بالسيارة: نصل
مفرق اللطرون ونتجه شرقا
في شارع ٣.

بعد حوالي ٣٠٠ متر نصل
إلى مدخل من جهة
اليمين إلى "بارك كندا
أيالون".

אורך המסלול //
כ-10 קילומטרים

طول المسار //
حوالي عشرة كم

משך המסלול //
שעתיים-שלוש

مدة المسار //
ساعتان إلى ثلاث

דרגת קושי //

ההליכה קלה.
חלק מהדרך ברכב לא
קלה לרכב פרטי נמוך.

مدة المسار //

السير سهلا. جزء من
الطريق بالسيارة ليس
سهلا للسيارة الخصوصية
الواطئة.

מקום למלא בו מים //

ברזיות שונות
בפארק קנדה

مكان للتزوّد بالماء //

حنفيات مختلفة في
بارك كندا

עונה ממומלצת //

סתיו, חורף, אביב.
באביב המון פרחים
בשטח. בחורף גשום,
מבני המים מלאים.

موسم مفضل //

الخريف، الشتاء، الربيع. في
الربيع الكثير من الأزهار.
في الشتاء تكون مجمعات
المياه مليئة.

لا حاجة لأن تكون مؤرّخا أو عالم آثار لتعرف أن القَبب هي في الأصل أسلوب بناء عربي وليس روماني.

עמואס

צומת לטרון, שממנה מתחיל הסיור, נמצאת מעבר לקו הירוק. אין שום שלט שמורה על כך, אבל למעשה כל שטח "פארק קנדה" נמצא מחוץ לגבול הבינלאומי המוכר של מדינת ישראל. "פארק קנדה איילון" ידוע בשם פארק קנדה – המדינה אשר ממנה הגיעו בשנות השבעים רוב מיליוני הדולרים להקמתו. השם איילון נוסף בהמשך, אולי כדי לטשטש את מעורבותה של המדינה הצפון־אמריקאית בהשקעות כספים מעבר לקו הירוק, על חורבות הכפרים הפלסטינים עמואס ויאלו. ישראל גירשה את תושבי כפרים אלה, כמו גם את תושביו של בית נובא, במלחמת 1967, וימים ספורים אחרי המלחמה פיצצו חיילי צה"ל את בתי הכפרים. כמה בולדוזרים צהובים השלימו את המלאכה.

عمواس

مفرق اللطرون، حيث يبدأ المسار من هناك، موجود عبر الخط الأخضر. ليس هناك أي لافتة تدلّ على ذلك، لكن عمليا كل مساحة «بارك كندا» موجود خارج الحدود الدولية المعترف بها لدولة إسرائيل. «بارك كندا أيالون» معروف باسم بارك كندا - الدولة التي وصلت منها في السبعينيات ملايين الدولارات لإقامته. أسم «أيالون» أُضيف لاحقا، ربما لتمويه ضلوع هذه الدولة الشمال أمريكية في استثمار أموال شرقي الخط الخضر على أنقاض القرى الفلسطينية عمواس ويالو. رحّلت إسرائيل سكان هذه القرى وكذلك سكان قرية بيت نوبا في حرب ١٩٦٧، وبعيْد الحرب بأيام قليلة فجر جنود الجيش الإسرائيلي بيوت القرى. وعدد من البولدوزرات الصفراء اللون أكملت المهمة.

בכניסה ימינה לפארק עוברים את השלט ומחסום פתוח תמידית, ומייד פונים שוב ימינה בצומת הראשון. שלט עץ קטן, שקק"ל הציבה רבים כמותו בפארק, מכנה את הדרך הזו "דרך גבעת המצפור". ממשיכים כמאה מטר, שם חונים ליד שלט עץ המורה מורה "בית מרחץ". השלט עומד מימין לדרך 1
ומוצב בתוך גדר אבן בנויה. מצדה השני של הדרך עומד שלט קטנטן המורה בחץ ימינה לכיוון "בית מרחץ רומי". נלך אפוא לכיוון בית המרחץ הרומי, תוך שימת לב לשרידי הבתים של הכפר עמואס הפזורים בשטח: אבנים שהיו שייכות לקירות בתים, ברזלים עקומים, ואפילו קורת מתכת שתמכה בתקרת בית. כאן, במה שהיה מרכז הכפר הפלסטיני עד 1967, נטועים כיום ברושים ואורנים ירוקי עד.

على يمين المدخل إلى البارك نتجاوز لافتة وحاجزا مفتوحا على الدوام، وفور ذلك نتّجه إلى اليمين في المفترق الأول. لافتة خشبية صغيرة، ثبتت «ككال» الكثير منها في البارك، تسمي الطريق «طريق تلة المرصد». نواصل السير مئة متر، هناك نركن السيارة
1 بجانب لافتة خشبية تدلّ على «حمام». اللافتة على يمين الطريق ومثبتة في جدار من الحجارة المبنية. من الجهة المقابلة للشارع هناك لافتة صغيرة تدلّ بسهم إلى اليمين على «حمام روماني». نسير باتجاه الحمام الروماني مع الانتباه إلى أنقاض بيوت قرية عمواس المنتشرة في المكان: حجارة كانت مبنية منها جدران البيوت، قطع من الحديد المعوج، وجسر من الحديد سند أحد السقوف. هنا، فيما كان مركز القرية الفلسطينية حتى ١٩٦٧، تنتصب اليوم أشجار السرو والصنوبر دائمة الخُضرة.

לא צריך להיות היסטוריון או ארכיאולוג כדי לדעת שהכיפות הללו מקורן בסגנון בנייה ערבי ולא רומי.

כעבור כ־150 מטר מגיעים למבנה אבן גדול שבראשו שלוש כיפות, אשר ב־2011 חפירה ארכיאולוגית לעומק שני מטר מקיפה אותו משלושה צדדים. החפירה הזו חושפת את התשתית של בית מרחץ רומי שפעל במבנה זה במאה השנייה לספירה. בית המרחץ נהנה ממים חמים טבעיים, שהפסיקו לזרום באיזור לפני כ־500 שנה, עת אירעה רעידת אדמה חזקה ובעקבותיה נחסם מקור המים. המונח "המעיינות החמים" הוא גם משמעות השם עמואס. גדר פרוצה מקיפה את המבנה. יש לשער שהיא מבקשת להגן על המזדמנים למקום לבל ימעדו ויפלו לחפירה. לאחר תיעוד הממצאים, החפירה תכוסה וכך יוסתר עברו הרומי של המבנה. שלוש הכיפות על גגו ייוותרו אז כעדויות העיקריות על עברו. לא צריך להיות היסטוריון או ארכיאולוג כדי לדעת שהכיפות הללו מקורן בסגנון בנייה ערבי ולא רומי. כשישראל כבשה את האיזור ב־1967 כבר עמד שם המבנה, אשר נבנה לכבוד אבו עבידה אבן אלג'ראח, "נאמן האומה המוסלמית" ומחבריו הקרובים של מחמד, לפי המסורת.

بعد حوالي ١٥٠ مترا نصل إلى مبنى كبير من الحجر في سطحه ثلاث قبب، وحوله حفريات اثرية من العام ٢٠١١ بعمق مترين تُحيطه من ثلاث جهات. تكشف هذه الحفريات أساس حمام روماني كان في الموقع في القرن الثاني للميلاد. ووجدت في المكان مياه ساخنة طبيعية توقفت عن الجريان هناك قبل حوالي ٥٠٠ عام عندما حصلت هزة أرضية قوية انسدّت بعدها مصادرن المياه. مصطلح «الينابيع الساخنة» هو معنى الأسم عمواس. يُحيط المبنى سياج مفتوح. والانطباع أنه هناك لحماية الزائرين لئلا يسقطوا في الحُفر. من المتوقع أن يتم ردم الحفريات وهكذا يتم تغطية الماضي الروماني للمبنى. القبب الثلاث عندها ستبقى شاهدا أساسيا على ماضيه. لا حاجة لأن تكون مؤرّخا أو عالم آثار لتعرف أن القَبب هي في الأصل أسلوب بناء عربي وليس روماني. وعندما احتلت إسرائيل المكان فقد كان المبنى هناك مع قببه وقد بُني على شرف أبو عبيدة بن الجراح «أمين الأمة الإسلامية» ومن الصحابة المقربين من النبي محمد، وفق الرواية.

כשישראל כבשה את האיזור ב-1967 כבר עמד שם המבנה, אשר נבנה לכבוד אבו עבידה אבן אלג'ראח, "נאמן האומה המוסלמית" ומחבריו הקרובים של מחמד, לפי המסורת.

בתצלום משנת 1958 ניתן לראות את המבנה, וכן את עץ השקד שלידו. מאוחר יותר, אחרי הקמת הפארק על ידי קק"ל, בוצעה החפירה הארכיאולוגית ונחשף בית המרחץ. מאז מתייחס השילוט של קק"ל למבנה כאל בית מרחץ רומי בלבד ומתעלם מעברו הערבי.

2

בין המבנה לבין כביש מס' 3 נמצא בית הקברות של הכפר עמואס. בפתח בית הקברות ניצב שלט מתכת חום שהציבו קק"ל והמנהל האזרחי, והוא מתייחס גם לכפרים הפלסטיניים שהיו באיזור עד 1967. שלט זה הוצב כאן רק לאחר מאבק משפטי שכלל עתירה לבג"צ שהגישה עמותת זוכרות, בו דרשה לאזכר את היישובים שהוחרבו בשטח הפארק. השלט הושחת מספר שבועות לאחר שהוצב לראשונה במאי 2006, והוצב שנית, לאחר דרישת זוכרות, באפריל 2010. מטיילים בתקופות מאוחרות יותר לא יזכו בהכרח לראות את השלט, שכן יתכן שיושחת שוב.

في الصورة من العام ١٩٥٨ يُمكن أن نرى المبنى وكذلك شجرة اللوز بجواره. في وقت لاحق بعد أن أقامت «ألكيرن كييمت»، أجريت الحفريات الأثرية والعثور على مبنى الحمام. منذ ذلك الحين تتعامل اللافتة التي وضعتها «الكيرن كييمت» مع المبنى على أنه حمام روماني فقط وتتجاهل ماضيه العربي.

2

بين المبنى وبين شارع ٣ تقوم مقبرة قرية عمواس (نقطة ٣ في الخارطة). في مدخل المقبرة لافتة معدنية بنية ثبتها هناك «الكيرن كييمت» والإدارة المدنية يشير إلى القرى الفلسطينية التي كانت في المنطقة قبل العام ١٩٦٧. وقد ثُبّتت هذه اللافتة في المكان بعد نضال قضائي شمل التماسا للمحكمة العليا قدمته جمعية «زوخروت» طالبت فيه ذكر البلدات التي هُدمت في حدود المنتزه. وكان تم تخريب اللافتة بعد تثبيتها في أيار ٢٠٠٦ وتم تثبيته من جديد بناء على طلب من «زوخروت» في نيسان ٢٠١٠. زائرو الموقع في حقب متأخرة أكثر قد لا يحظون برؤية اللافتة لأنه من الممكن أن يتم تخريبه مرة ثانية.

בית המרחץ, ועליו מבנה אשר בנו תושבי עמואס שמו של אבו עבידה אבן אלג'ראח //
الحمام وفوقه مبنى أقامه سكان عمواس على أسم عبيدة بن الجراح

בית המרחץ היה חלק מיישוב רומי בשם אמאוס, שהמשיך להתקיים גם בתקופה הביזנטית תחת השם עמואס. הערבים המוסלמים כבשו מידי הביזנטים את היישוב בתקופת הח'ליף הראשון אבו בכר ב-633-632 לספירה. את הכיבוש הוביל המצביא עמרו בן אלעאס, אחרי שהשתלט על העיר אללד (כיום לוד) ועל היישוב יבנא (כיום יבנה). בתקופה זו ירשה עמואס את קיסריה כעיר הבירה. מחלת דבר שפשתה במקום גבתה אלפי קורבנות מהחיילים המוסלמים שחנו בעמואס, ועם השנים היישוב נחרב. הכפר עמואס נבנה בתקופה הממלוכית על חורבות היישוב הרומי אמאוס, והיישוב בו המשיך לאורך השנים עד המאה העשרים.

كان الحمام جزءا من مدينة رومانية باسم أماوس حافظت على وجودها في الفترة البيزنطية أيضا تحت الأسم عمواس. وقد احتلها العرب المسلمون من البيزنطيين في فترة الخليفة الأول أبو بكر في العام ٦٣٢-٦٣٣ للميلاد. وذلك بقيادة القائد عمر بن العاص بعد أن سيطر على مدينة اللد وعلى بلدة يبنه. في تلك الفترة ورثت عمواس عن قيسارية ماكنتها كعاصمة. وباء الطاعون الذي انتشر في المنطقة حصد آلاف الضحايا من الجنود المسلمين الذين توقفوا في عمواس. وقد بُنيت قرية عمواس في العصر المملوكي على خرائب البلدة الرومانية أماوس، واستمر السكن فيها حتى القرن العشرين.

وعندما احتلت إسرائيل المكان فقد كان المبنى هناك مع قبه وقد بُني على شرف أبو عبيدة بن الجراح «أمين الأمة الإسلامية» ومن الصحابة المقربين من النبي محمد، وفق الرواية.

תושבי עמואס גידלו דגנים, קטניות, עצי זית, תאנים, שקדים, ענבים ושיחי צבר. בתוך הכפר ומסביבו היו מעיינות שסיפקו מים לתושבים. המפורסם ביניהם הוא באר "אלחלוה" שנמצא עד היום ליד מנזר לטרון. בשנת 1922 גרו בעמואס 824 תושבים, ובשנת 1931 הכפר מנה 1,021 נפשות שגרו ב-224 בתים. בשנת 1945 חיו בו כ-1,450, תושבים ובמפקד שנערך ב-19 בנובמבר 1961 נמנו בכפר 1,955 איש ואישה. רוב תושבי עמואס הם בני משפחת אבו ע'וש, השייכים לאותה משפחה ששוכנת בכפר אלענב-אבו ע'וש, הממוקם כ-15 קילומטר מעמואס לכיוון ירושלים ומאוכלס עד היום.

בעמואס היו שני מסגדים ובית ספר יסודי לבנים שהוקם בשנת 1919. ב-1949 נבנה בו גם בית ספר לבנות. בשטח עמואס ניתן למצוא גם כנסייה הרוסה ותבניות פסיפס מהתקופה הרומית. בשנת 1948 היו בבעלות תושבי הכפר הפלסטיני עמואס יותר מ-36 אלף דונם. רובם נכבשו אותה שנה על ידי ישראל, ובידיהם נותרו רק כ-5,000 דונם עד כיבוש מרכז הכפר ב-1967.

سكان عمواس زرعوا الحبوب والقطنيات وأشجار الزيتون والتين واللوز والعنب والصبّار. كانت في القرية وحولها عيون ماء زودتها باحتياجاتها. وأشهر الينابيع ما سمي «بير الحلوة» الموجود حتى الآن بجوار دير اللطرون. سكن عمواس العام ١٩٢٢ ٨٢٤ نسمة وفي العام ١٩٣١ كان فيها نحو ١٠٢١ نسمة عاشوا في ٢٢٤ بيتا. في العام ١٩٤٥عاش فيها نحو ١٤٥٠ نسمة. وفي الإحصاء الذي أُجري في ١٩ تشرين الثاني من العام ١٩٦١ كان عدد السكان ١٩٥٥ نسمة.

غالبية سكان عمواس هم من حمولة أبو غوش وهي الحمولة نفسها التي تسكن في قرية أبو غوش القائمة نحة ١٥ كم من عمواس باتجاه القدس. كان في عمواس مسجدان ومدرسة ابتدائية للبنين أقيمت في العام ١٩١٩. وفي العام ١٩٤٩ بُنيت فيها مدرسة للبنات أيضا. يُمكن أن نجد في محيط عمواس كنيسة مهدومة ورسوم من الفسيفساء من العهد الروماني. كان في ملكية سكان عمواس في العام ١٩٤٨ أكثر من ٣٦ ألف دونم. احتلت إسرائيل معظمها في العام نفسه بحيث بقي لديهم نحو ٥ آلاف دونم حتى احتلالها في العام ١٩٦٧.

לצורך בניית קירות אלה עשו אנשי קק"ל שימוש באבני שני בתים של עמואס, שחלק מהם עמדו ממש במקום בו נמצאים הקירות עם שמות התורמים.

מבית הקברות של עמואס חוזרים ל"דרך גבעת המצפור" בנתיב קצת שונה, שלא כולו דרך ברורה וסלולה. הולכים על שביל בכיוון מזרח, כשכביש מס' 3 מאחורינו, ועוברים בין צמחי קנה ומשוכות צבר וגם בין עצי פרי כמו תאנה ורימון – עצים שנטעו התושבים הפלסטינים ושעדיין עומדים בכפר כיום. מימין לדרך ניתן להבחין לפחות בחורבות בית אחד מבתי הכפר. אחרי כ-150 מטר פוגשים שרידי מספר בתים, שחלק מקירותיהם עדיין עומדים. **3**

ביומן שכתב הנזיר גי ח'ורי, שחי במנזר לטרון ב-1967, יש עדות על הימצאותן של גופות מתחת להריסות הבתים, בעת חפירה שערך שם כשלושה שבועות לאחר הרס הכפר. כך כתב הנזיר:

> למרות הצחנה שעלתה מהקרקע, לא יכולתם לראות את הנזיר ז'אן סותם את אפו. יותר מכך, הוא לא הפגין ולו גם תחושה קלה ביותר של אי־נוחות, ואילו האחרים שהיו לצדו לא הפסיקו להתלונן ולרטון. ככל שהתקרבנו אל הגופות התגברה הצחנה. היה עלינו להסיר מזרונים ושמיכות ולהעביר אותם לדאוד. הם היו

نعود من مقبرة عمواس إلى «طريق تلة المرصد» في مسار مختلف قليلا غير واضح أو مفتوح. نسير في الممر باتجاه الشرق بحيث يكون شارع ٣ من ورائنا، ونمرّ عبر القصب والصبار وأشجار مثمرة مثل العنب والرمان ـ وهي أشجار زرعها سكان القرية الفلسطينيون ولا تزال هناك. يُمكننا أن نرى يمين الطريق خرائب بيت واحد على الأقل من بيوت القرية. بعد ١٥٠ مترا نصادف آثار عدد من البيوت التي لا تزال جدرانها واقفة. **3**

في المذكرات التي كتبها الراهب جان خوري الذي عاش في دير اللطرون في العام ١٩٦٧ شهادات على وجود جثث تحت أنقاض البيوت، وذلك في حفريات أجراها هناك بعد ثلاثة أسابيع من هدم القرية. وقد كتب الراهب:

> «رغم الرائحة الكريهة التي انبعثت من التراب، لم تتمكنوا من رؤية الراهب جان يسدّ أنفه. بل أكثر من ذلك، فهو لم يبدِ ولو أبسط إشارة على عدم ارتياحه، بينما الآخرون من حوله واصلوا التذمر والشكوى. وكلما اقتربنا من الجثث زادت رائحة الموت. كان علينا أن ننزع الفراش والبطانيات وتسليمها إلى داود. وقد كانت مطوية وموصولة بعامود.

لغرض بناء هذه الجدران استعملك «الكيرن كييمت» حجارة بيتين من بيوت عمواس التي كانت في الموقع الذي أقيمت فيه الجدران مع أسماء المتبرعين.

מגולגלים ומחוברים למוט. בשעה 11:00 כמעט הגענו לגופות, כשג'יפ צבאי עצר על הכביש. חייל הגיע ואמר שהקצינים אינם מסכימים שנמשיך לחפור כי אנחנו בתוך שטח סגור.

4 חוזרים ל"דרך גבעת המצפור", ומשם חזרה לכניסה לפארק, במפגש עם כביש מס' 3. חוצים אותו מערבה, וכעבור חמישים מטר מצד שמאל מגיעים למתחם של קירות שנבנו על ידי קק"ל ועליהם אלפי שמות תורמים לארגון. לצורך בניית קירות אלה עשו אנשי קק"ל שימוש באבני שני בתים של עמואס, שחלק מהם עמדו ממש במקום בו נמצאים הקירות עם שמות התורמים. בין שמות התורמים ניתן לאתר גם ידועי שם, כמו לוחם זכויות האדם מרטין לותר קינג והזמר האמריקאי פול רובסון.

في الساعة ١١:٠٠ تقريبا وصلنا إلى الجثث عندما توقفت سيارة جيب عسكرية على الشارع. تقدم منّا جندي وقال أن الضباط المسؤولين لا يوافقون على مواصلة الحفر في المكان لأنها منطقة عسكرية».

4 نعود إلى «طريق تلة المرصد»، ومن هناك نعود إلى مدخل البارك في الملتقى مع شارع ٣. نقطعه باتجاه الغرب وبعد خمسين مترا نصل إلى موقع من الجدران التي بنتها «الكيرن كييمت» وعليها أسماء آلاف أسماء المتبرعين لها. لغرض بناء هذه الجدران استعملك «الكيرن كييمت» حجارة بيوت عمواس التي كانت في الموقع الذي أقيمت فيه الجدران مع أسماء المتبرعين. يُمكننا أن نجد بين الأسماء شخصيات مشهورة مثل المدافع عن حقوق الإنسان مارتن لوثر كينغ والمغني الأمريكي بول روبنسون.

ממתחם זה שבים וחוצים את כביש מספר 3 לכיוון
מזרח, וממשיכים מזרחה על "דרך איילון". כעבור
כשלושה קילומטרים על דרך אספלט, המתחלפת
בדרך כורכר, מגיעים לפיצול דרכים. שלט עץ מראה
שהנתיב הימני מוביל ל"שער הגיא" והשמאלי
ל"דרך התמר, 3.5 ק"מ". בוחרים בנתיב השמאלי.
5 כעבור כמאה מטר, משמאל, יש תצפית יפה על עמק
איילון. ממול נראים כפרים ערביים בגדה המערבית:
בית ליקיא, בית סירא ועוד, וכן ההתנחלות מבוא
חורון, שהוקמה על חורבות הכפר בית נובא.

ממשיכים מזרחה ב"דרך התמר", ואחרי כ-400
מ' מגיעים לפיצול נוסף שבו פונים שוב שמאלה,
בכיוון הירידה. אחרי כ-200 מ' נוספים מגיעים

نعود من هذا الموقع ونعبر شارع ٣ باتجاه الشرق
ونواصل السير شرقا على «طريق أيالون». بعد نحو
٣ كم على طريق من الإسفلت التي تصير طريق
كركار ونصل إلى مفرق طرق. لافتة خشبية تشير
إلى أن المسار من الجهة اليمنى يؤدي إلى «باب الواد»
والمسار من اليسار إلى «طريق هتمار، ٣,٥ كم». نختار
5 المسار من جهة اليسار. بعد مئة متر من اليسار،
هناك مطلّ ساحر على سهل أيالون. قبالتنا تبدو
القرى الفلسطينية في الضفة الغربية: بيت لقيا،
بيت سيرا وغيرهما وكذلك مستوطنة مبو حورون
التي أُقيمت على أنقاض بيت نوبا.

نواصل السير شرقا في «طريق هتمار»، وبعد ٤٠٠ م
نصل إلى مفرق آخر نتجه منه يسارا باتجاه المنحدر.

صعودا إلى التلة على بُعد مئة متر من البئر يُمكن رؤية آثار بيوت
القرية ومقبرتها.

לפיצול משולש, בו פונים ימינה וממשיכים כל הזמן
בדרך הראשית. כעבור כמה מאות מטרים יש פנייה
ימינה. לפני שפונים בה, אפשר לגשת לבאר גדולה
משמאל לכביש, שמישהו התקין לידה ספסל מעץ.
6 הבאר הזו נמצאת בשטח הכפר יאלו, שגם אותו
ישראל הרסה ב-1967. במעלה הגבעה, כמאה מטר
מהבאר, ניתן להבחין בשרידים מבתי הכפר ובבית
הקברות שלו.

פונים ימינה, ומכאן הדרך נעשית פחות נוחה לרכב
פרטי, אך עבירה. כעבור כ-100 מטר ניצב מימין
לדרך שלט מתכת נמוך, דו רגלי ובו הסבר היסטורי
7 על המקום, שאינו מתייחס לעבר הפלסטיני שלו.
ב-2008 הציבו שם קק"ל והמנהל האזרחי שלט
המאזכר את הכפרים הפלסטיניים יאלו ועמואס,
על פי דרישת זוכרות בעתירתה לבג"צ, אך הוא
הוסר על ידי אלמונים כעבור שלושה שבועות.

بعد ٢٠٠ م أخرى نصل إلى مفرق مثلث نتجه منه
إلى اليمين ونواصل السير كل الوقت في الطريق
الرئيسة. بعد بضع مئات من الأمتار هناك منعطف
إلى اليمين. قبل دخوله يُمكن التوجه إلى بئر
كبيرة من يسار الشارع، ثبّت أحدهم بجوارها مقعدا
6 خشبيا. البئر موجودة في مسطح قرية يالو التي
هدمتها إسرائيل في العام ١٩٦٧. صعودا إلى التلة
على بُعد مئة متر من البئر يُمكن رؤية آثار بيوت
القرية ومقبرتها.

نتجه إلى اليمين ومن هذه النقطة تصير الطريق
أقل سهولة للسيارات الخصوصية، لا يُمكن المرور
فيها. بعد ١٠٠ م تجدون من جهة اليمين من الطريق
7 لافتة معدنية واطئة، وعليه شرح تاريخي عن الموقع
لا تشير إلى ماضيها الفلسطيني. في العام ٢٠٠٨
ثبتت هناك الكيرن كييمت والإدارة المدنية لافتة
تذكر القريتين الفلسطينيتين، يالو وعمواس
وذلك بناءً على طلب جمعية «زوخروت» في التماس
للمحكمة العليا إلا أنه تم إزالتها بأيدي مجهولين
بعد ثلاثة أسابيع.

במעלה הגבעה, כמאה מטר מהבאר, ניתן להבחין בשרידים מבתי הכפר ובבית הקברות שלו.

8 אחרי כ־200 מטר פונים שמאלה, למה שהיתה הכיכר המרכזית של יאלו. יש בה עץ תמר גבוה מאוד, שתי בארות ועצי פרי כגון גפן ועוד. חוצים את הכיכר ונוסעים בינות לשיחי צבר רבים, כשמשמאל שרידי מצודת יאלו מהתקופה הצלבנית. כעבור כ־150 מטר מגיעים למבנה בנוי אבן בעל קשתות. בשלט ההסבר של קק"ל מצוין ש"בתקופה העות'מנית נבנה מסגד על גג הבניין". מי שלא מכיר את ההיסטוריה של המקום יתקשה להבין שתושבי הכפר יאלו הם שהקימו את המסגד, אשר שרידי המחראב שלו עדיין נראים. 9

8 بعد نحو ٢٠٠ م نتجه يمينا إلى مكان كان الساحة المركزية لقرية يالو (نقطة ٢ على الخارطة). فيها نخلة عالية جدا وبئران وأشجار مثمرة مثل العنب وغيره. نقطع الساحة ونمرّ بين أشجار صبار كثيرة. ويكون على يسارنا آثار قلعة يالو من الحقبة الصليبية. بعد ١٥٠ م نصل إلى مبنى من الحجر له قناطر (نقطة ٣ في الخارطة). في لافتة الشروحات التي وضعتها «الكيرن كييمت» ورد أنه «في الفترة العثمانية بُني مسجد على سطح البناية». مَن لا يعرف تاريخ المكان سيجد صعوبة في معرفة أن سكان قرية يالو هم الذين أقاموا المسجد الذي لا تزال بقايا محرابه ظاهرة. 9

יאלו היה כפר פלסטיני במחוז רמלה עד 1948, ואחרי כן צורף למחוז רמאללה. הוא הוקם על אתר קדום שזוהה עם איילון המקראית/ כנענית. משמעות שמו היא לוח אבן. בתקופה הרומית היה הכפר חלק מנפת עמואס, והוא נקרא "אלוס". רוב בתי הכפר תוכננו בצורה מלבנית ונבנו מאבן. מסביב לכפר שפע של מעיינות. למעיין הראשי קראו אל ג'באר. ביאלו היו שני בתי ספר, מסגד אחד ומספר חנויות. לתושביו היו כ-15 אלף דונם אדמה, שעליהם גידלו סוגים שונים של קטניות ועצי זית. בשנת 1922 גרו ביאלו 811 תושבים, ובשנת 1931 הגיע מספרם ל-963 נפשות, שגרו ב-245 בתים. בשנת 1945 הוערך מספר התושבים בכ-1,220, ובמפקד האוכלוסין של שנת 1961 נמנו ביאלו 1,644 נפשות.

كانت يالو قرية فلسطينية في قضاء الرملة حتى العام ١٩٤٨، بعدها تم ضمها إلى قضاء رام الله. وقد أقيمت على موقع أثري حًسب على أيلون التوراتية/ الكنعانية. ومعناه هو لوح حجري. من الفترة الرومانية وتم بناؤها من الحجر. حول القرية الكثير من الينابيع. تم تسمية العين الرئيسة بالجبار (نقطة ٣ على الخارطة) كان في يالو مدرستان (نقطة ٤ و ٥ على الخارطة، وكان فيها مسجد (نقطة ٣ على الخارطة) وعدد من الحوانيت. كان في ملكية السكان نحو ١٥ ألف دونم زرعوا فيها أصنافا من الحبوب والقطنيات وأشجار الزيتون. عاش في يالو في العام ١٩٢٢ ٨١١ نسمة وفي العام ١٩٣١ وصل عددهم إلى ٩٦٣ نسمة عاشوا في ٢٤٥ بيتا. قُدر عدد السكان في العام ١٩٤٥ بنحو ١,٢٢٠ نسمة وفي إحصاء السكان الذي أجري العام ١٩٦١ كان في يالو نحو ١٦٤٤ نسمة.

ביאלו היו שני בתי ספר, מסגד אחד ומספר חנויות.

كان في يالو مدرستان، وكان فيها مسجد وعدد من الحوانيت.

עאישה, אם נג'אח, נולדה ביאלו ב-1932. היא מספרת שביוני 1967 "חלק מהתושבים עזבו מייד כשהצבא הישראלי נכנס לכפר וחלק נשארו ולא ידעו מה לעשות. ביום החמישי הצבא הודיע ברמקולים שאסור לאף אחד להישאר בכפר, ומי שלא יעזוב ייהרג. העמסנו על החמור מה שיכולנו, ובעלי נשא על ידיו את בתנו. עזבנו את ביתנו והותרנו בו את אמי בת ה-70 כי היתה נכה ולא יכלה ללכת. הגענו לח'רבת'א כשכבר החשיך, ומצאנו שם כ-5,000 פליטים מצטופפים יחד. למחרת רציתי לשוב לראות את אמי. השארתי את ילדיי אצל השכנים והלכתי לראותה. הגעתי לבית וחיפשתיה, מסביב לו, אצל השכנים, במערות. קראתי בקול "אימא! אימא!" אך לא מצאתיה. בעלי ניסה לברוח מהחיילים, אבל הם רדפו אחריו וירו בו. הם צעקו לעברו אבל הוא לא קם. כשהגיעו אליו מספר ימים לאחר מכן, מצאו אותו מת. הוא היה גבוה, בעל עיני אגוז, היה איש טוב ואהוב על כולם."

عايشة، أم نجاح، ولدت في يالو العام ١٩٣٢. تقول أنه في حزيران ١٩٦٧ «قسم من السكان ترك القرية فور دخول الجيش الإسرائيلي وقسم بقي فيها ولم يعرف ماذا يفعل. في اليوم الخامس، أعلن الجيش أن لا أحد يستطيع البقاء في القرية وأن مَن لا يرحل سيُقتل. حمّلنا الحمار ما استطعنا وحمل زوجي ابنتنا بين يديه. تركنا البيت وأبقينا هناك والدتي التي كانت في الـ ٧٠ من العمر مقعدة ولا تستطيع السير. وصلنا خربتا وقد حل الليل ووجدنا هناك نحو ٥٠٠٠ لاجئ تجمعوا هناك. في الغد أردت العودة لرؤية والدتي. تركت أولادي عند الجيران وذهبت لأراها. وصلت إلى البيت وبحثت عنها، حول البيت، عند الجيران، في المغائر. ناديت بصوت عال «أمي.. أمي» ولم أجدها. زوجي حاول الهروب من الجنود إلا أنهم طاردوه وأطلقوا النار عليه. صرخوا عليه لكنه لم ينهض. عندما وصلوا إليه بعد أيام من ذلك، وجدوه ميتا. كان طويلا وعيناه لوزيتان رجل طيب ومحبوب من الجميع».

בכיכר במרכז הכפר יאלו בורות מים גדולים ועצים הממשיכים לתת פרי // في ساحة مركز قرية يالو آبار ماء كبيرة وأشجار تواصل إعطاء الثمر

בית נובא

הכפר בית נובא רחוק רק כשני קילומטרים מיאלו, אבל כדי להגיע אליו צריך להיכנס ליישוב מבוא חורון. לשם כך יש לנסוע צפונה על כביש מספר 3, שמוביל ליישוב. לחילופין ניתן להמשיך ישר מבית הקשתות עד לצומת T, שם פונים שמאלה ולאחר כ-100 מטר פונים ימינה אל הדרך שמקיפה את מאגר מסילת ציון. ממשיכים בדרך כקילומטר עד המפגש עם כביש מספר 3, פונים ימינה, וכעבור כמה מאות מטרים פונים שוב ימינה אל כביש הגישה למבוא חורון. עוברים את עמדת השמירה בכניסה ופונים שמאלה. מייד נגלים לעין משמאל לכביש מבני ישיבה גדולה. כדי להגיע לשרידי הכפר הפלסטיני יש להחנות את הרכב סמוך לישיבה וללכת מימין לאיזור הנראה נטוש.

بيت نوبا

قرية بيت نوبا بعيدة فقط كيلومترين فقط عن يالو. لكن ينبغي العبور في مستوطنة مبو حورون لغرض الدخول إليها. لذلك، ينبغي السير شمالا على طريق ٣ المؤدي إلى المكان. أو يُمكن بدل ذلك مواصلة السير بخط كستقيم من مبنى القناطر إلى مفرق T، هناك نتجه يسارا وبعد نحو ١٠٠ م نتجه يمينا إلى الطريق التي تلتف مجمع ماء «مسيلات تسيون». نواصل السير نحو كم حتى الملتقى مع ش ٣، نتجه يمينا، وبعد بضع مئات الأمتار نتجه مرة ثانية يمينا إلى الشارع المؤدي لمبو حورون. نعبر موقع الحراسة ونتجه يسارا. فورا ستظهر لنا من يسار الشارع مباني مدرسة دينية كبيرة. ولغرض الوصول إلى آثار القرية الفلسطينية ينبغي إيقاف السيارات بجوار المدرسة والسير من اليمين إلى

כשמסתובבים באיזור ניתן למצוא גם שרידי בתים הרוסים מבתי הכפר.

عندما نجول في المكان سنجد آثارا من بيوت القرية المهدومة.

עצי אורן גבוהים וחדשים ניטעו, אבל הזיתים ושיחי הצבר מעידים על החיים האחרים שהיו במקום עד 1967. הולכים אל מאחורי מבנה הישיבה, שם נמצא קבר אחד שעדיין עומד ושייך בבירור לכפר בית נובא. כשמסתובבים באיזור ניתן למצוא גם שרידי בתים הרוסים מבתי הכפר. 10

בתקופה הרומית בית נובא היה חלק ממחוז אללד, ושמו היה Beth Annaba. הצלבנים קראו לכפר Betnobie. מיקומו של הכפר היה אסטרטגי שכן הוא השקיף על דרך יפו–ירושלים. הצלבנים כבשו את הכפר בשנת 1132 לספירה, במהלך מסעם הראשון לארץ, והקימו בו מבצר כדי לשמור על מסלול העלייה לרגל בין יפו לירושלים. ריצ'רד לב ארי, שהנהיג את מסע צלב השלישי, הקים בו מחנה לצבאו. סלאח אלדין, שלחם נגד הצלבנים, הקפיד לבקר בבית נובא בדרכו לירושלים כדי לעקוב מקרוב אחר המוכנות של צבאו. סלאח אלדין הכריע את הצלבנים בקרב חטין בשנת 1187, אז עברו יישובי פלסטין ובכללם בית נובא לשליטת המוסלמים. בשנת 1192 לספירה ניסה

منطقة تبدو مهجورة. زرعت هناك أشجار صنوبر عالية إلا أن أشجار الزيتون وشجيرات الصبار تشهد على حياة أخرى كانت في المكان حتى العام ١٩٦٧. نسير إلى ما وراء بناية المدرسة الدينية هناك نجد قبرا واحدا يقف هناك ويتبع قرية بين نوبا. عندما نجول في المكان سنجد آثارا من بيوت القرية المهدومة. 10

كانت قرية بيت نوبا في الحقبة الرومانية جزءا من قضاء اللد وكان اسمه Beth Annaba. وكان الصليبيون سموا القرية Betnobie. كان موقع القرية استراتيجيا لأنه أطلّ على شارع يافا - القدس. احتل الصليبيون القرية العام ١١٣٢ ميلادي خلال حملتهم الأولى على البلاد. وأقاموا فيها حصنا لحراسة طريق الحج من يافا إلى القدس. ريتشارد قلب الأسد الذي قاد الحملة الصليبية الثالثة أقام في الحصن معسكرا لجيشه. واعتاد صلاح الدين الأيوبي الذي حارب الصليبيين أن يمرّ في بيت نوبا ليراقب عن كثب استعدادات جيشه. وقد انتصر صلاح الدين على الصليبيين في معركة حطين العام ١١٨٧، بعدها انتقلت البلدات في فلسطين بما

המפקד הצלבני ריצ'רד לב ארי לפלוש לירושלים. הוא הגיע לבית נובא ב–11 ביוני ושהה בו כמה שבועות כדי להתכונן לפלישה שבסופו של דבר לא יצאה לפועל.

מאות לאחר מכן, ידוע כי בכפר בית נובא היו מסגד ובית ספר לבנים. בשנת 1922 גרו בו 839 תושבים, ובשנת 1931 היו בו 944 נפשות שגרו ב–226 בתים. בשנת 1945 מספר התושבים היה 1,240, ובשנת 1961 הגיע מספרם ל-1,350 נפשות.

فيها بيت نوبا إلى الحكم الإسلامي. في العام ١١٩٢ ميلادي حاول القائد الصليبي ريتشارد قلب الأسد غزو القدس. وصل إلى بيت نوبا في ١١ حزيران وبقي فيها عدة أسابيع للاستعداد للغزو الذي لم يحصل في نهاية الأمر.

بعد ذلك بمئات السنين عُرف في بيت نوبا عن وجود مسجد ومدرسة للبنين. في العام ١٩٢٢ عاش فيها ٨٣٩ نسمة، وفي العام ١٩٣١ كان فيها ٩٤٤ نسمة، في ٢٢٦ بيتا. في العام ١٩٤٥ كان عدد السكان ١٢٤٠ نسمة وفي العام ١٩٦١ وصل عددهم إلى ١٣٥٠ نسمة.

קבר, שריד אחרון בולט, בית נובא. סמוך לבית הספר ביישוב מבוא חורון //
قبر، أثر أخير متبق بارز، بيت نوبا. بجوار المدرسة الدينية في مستوطنة مبو حورون

לאסמאעיל זאיד, פליט מבית נובא החי בקנדה, זיכרונות רבים מכפרו:

ערב ה-5 ביוני 1967 החלו התושבים לחפש מקומות בטוחים כדי להסתתר, ובעיקר כדי לשמור על המשפחות והילדים בזמן הפעילות הצבאית. המבוגרים נאספו כדי לשמוע חדשות ברדיו. באותו לילה אבי העביר אותנו למקום בכפר שנקרא אלבד, מרתף רומאי ששימש לאחסון ולסחיטת ענבים וזיתים. לא היינו לבד במרתף הזה, הרבה קרובי משפחה הסתתרו אתנו שם. העברנו את הלילה בתוכו, שמענו את רעשי הפגזים ושריקות הכדורים, לא ידענו מה מקור האש ולא הבנו מה קורה סביבנו. לפנות בוקר אבא שלי הגיע, והודיע שאנחנו עוזבים למקום בטוח יותר כי הצבא הישראלי נכנס לתוך הכפר והוא יורה לעבר כל דבר שזז. יצאנו במהרה מבית נובא לכיוון הכפר בית לקיא. בדרך ראינו תנועת נטישה המונית של תושבי עמואס ויאלו, שגם הם אולצו לעזוב תחת איומי נשק. אחרי מספר ימים התחלנו את דרכנו חזרה לכפרנו בית נובא. בן דודי, שהתלווה אלינו רכוב על חמור, נפל ממנו ושבר את ידו. אני זוכר שזה הקשה מאוד על המסע. גם הגיעו אלינו ידיעות שדוד שלי, שמשרת בצבא הירדני והוא אביו של הילד ששבר את ידו, נעדר ואולי אף נפל במלחמה. אבי הסיר את הכופייה מראשו וחבש בה את היד השבורה של בן דודי.

המשכנו לכיוון בית נובא ונתקלנו במחסום צבאי ישראלי שהורה לנו לחזור לאיפה שבאנו כי הכפר בית נובא הוכרז כשטח צבאי סגור וכי הגישה או הכניסה אליו אסורים לאזרחים. נאלצנו לחזור לכפר בית סירא, שמרוחק מכפרנו רק כמה קילומטרים בודדים. תושבי בית סירא האצילים פתחו את בתיהם לארח אותנו. משם ראינו במו עינינו את הדחפורים של ישראל הורסים את הבתים ועוקרים את העצים ומיישרים את הכפר על האדמה וקוברים את כל אתריו.

لإسماعيل زايد لاجئ من بيت نوبا الذي يعيش في كندا ذكريات كثيرة من قريته:

مساء ٥ حزيران ١٩٦٧ بدأ السكان البحث عن أماكن آمنة للاختباء، وبالأخص للحفاظ على العائلات والأولاد وقت العمليات العسكرية. تجمع البالغون للاستماع إلى الأخبار المُذاعة. في الليلة ذاتها نقلنا والدي إلى مكان في القرية يسمى البدّ، في قبو روماني استعمل للتخزين وعصر العنب. قضينا الليلة هناك، سمعنا دوي القذائف وأزيز الرصاص، لم نعرف مصدر النار ولم نعرف ما الذي يدور حولنا. وصل والدي فجرا وأبلغنا أنه علينا أن نترك إلى مكان أكثر أمنا لأن الجيش الإسرائيلي دخل القرية وهو يطلق النار على كل ما يتحرك. خرجنا بسرعة من بيت نوبا باتجاه قرية بيت لقيا. وفي الطريق راينا حركة نزوح جماعية لسكان عمواس ويالو الذين اضطروا لترك بيوتهم تحت التهديد بالسلاح. بعد عدة أيام رجعنا إلى قريتنا بيت نوبا. ابن عمي الذي رافقن راكبا على حمار، سقط عنه وكسر يده. وهذا ما صعّب كثيرا على الرحلة. وقد وصلت إلينا أخبار أن عمي الذي يخدم في الجيش الأردني والد الولد الذي كسر يده قد فُقدت آثاره وقد يكون سقط في المعارك. نزع والدي كوفيته عن رأسه وضمد بها يد ابن عمي المكسورة.

واصلنا السير إلى بيت نوبا واصطدمنا بحاجز عسكري إسرائيلي الذي أمرنا بالعودة من حيث أتينا لأن قرية بيت نوبا أعلنت منطقة عسكرية مغلقة وأن الدخول أو الوصول إليها محظور على المدنيين. اضطررنا إلى العودة إلى بيت سيرا التي تبعد بضع كيلومترات فقط عن قريتنا. وفتح أهالي بيت سيرا بشهامة بيوتهم لنا. من هناك رأينا بأم أعيننا كيف تهدم الجرافات الإسرائيلية البيوت المهجورة في قريتنا وتقتلع الأشجار وتسوي القرية بالأرض وتدفن معالمه.

«من هناك رأينا بأم أعيننا كيف تهدم الجرافات الإسرائيلية البيوت المهجورة في قريتنا وتقتلع الأشجار وتسوي القرية بالأرض وتدفن معالمه».

בפתיחת המלחמה, ב-5 ביוני 1967, הורה הצבא הישראלי לתושבי עשרה כפרים פלסטיניים בסביבה שעליהם לפנות את בתיהם לאלתר. כעבור כשבועיים ניתן לרובם לשוב. הצבא הישראלי, שכבר החל להרוס את יאלו, עמואס ובית נובא, הציב מחסומים שמנעו את שיבת הפליטים אליהם. באחד המחסומים הללו, שמנעו את השיבה לבית נובא, הוצב עמוס קינן. הנה קטע מעדותו:

> היו שם זקנים שהלכו בקושי, זקנות ממלמלות, תינוקות בזרועות אמותיהן, ילדים קטנים. הילדים בכו והתחננו למים. השיירה הניפה דגלים לבנים. אמרנו להם ללכת לבית סירא, הם אמרו לנו שמכל מקום מגרשים אותם ולאף מקום לא נותנים להם להיכנס, שכבר ארבעה ימים הם הולכים בדרכים, בלי אוכל, בלי מים, שכמה מהם מתו. הם ביקשו לחזור לכפר, ואמרו שמוטב שנהרוג אותם. לכמה מהם היה עז, כבש, גמל או חמור.

في بداية الحرب، في ٥ حزيران ١٩٦٧، أمر الجيش الإسرائيلي سكان عشر قرى فلسطينية فيس المنطقة بإخلاء بيوتهم فورا. وأنه سيسمح لغالبيتهم بالعودة بعد أسبوعين. الجيش الإسرائيلي الذي كان بدأ بهدم يالو وعمواس وبين نوبا أقام الحواجز التي منعت اللاجئين من العودة إليها. في أحد هذه الحواجز التي منعت اللاجئين من العودة إلى بيت نوبا وقف عاموس كينان، وهذا مقطع من شهادته:

> كان هناك مسنون مشوا بصعوبة، عجائز يتمتمن، أطفال تحتضنهم أمهاتهم، أولاد صغار. بكى ألأولاد وتوسلوا للماء. رفعت القافلة أعلاما بيضاء. قلنا لهم أن يذهبوا إلى بيت سيرا، قالوا لنا أنه يتم طردهم من كل الأماكن التي يصلونها ولا يسمحوا لهم بالدخول إلى أي مكان، وأنهم يهيمون في الطرقات منذ أربعة أيام بدون طعام أو ماء وأن عددا منهم قد قضى.طلبوا أن يعودوا

"משם ראינו במו עינינו את הדחפורים של ישראל הורסים את הבתים ועוקרים את העצים ומיישרים את הכפר על האדמה וקוברים את כל אתריו."

> אב גולל גרגרי חיטה בין ידיו, שחק אותם ונתן אותם לאכול לארבעת ילדיו. באופק נראתה השיירה הבאה. גבר הלך, ועל גבו שק קמח של חמישים קילוגרם. כך הוא הולך, קילומטר אחר קילומטר. עוד זקנות, עוד נשים, עוד תינוקות. הם צנחו בעייפות במקום שאמרנו להם לשבת בו. לכמה מהם היו פרה או שתיים, עגל, כל רכושם עלי אדמות. לא הרשינו להם ללכת לכפר לקחת מטלטלים, כי ההוראה היתה שאסור להם לראות איך הורסים את כפרם. הילדים בכו, וכמה מהחיילים שלנו פרצו בבכי. הלכנו להביא להם מים. לא מצאנו. עצרנו מכונית צבאית ובה רב־סרן, שני סרנים ואישה. לקחנו מהם ג'ריקן וחילקנו לפליטים. חילקנו להם סוכריות וסיגריות. עוד חיילים פרצו בבכי. שאלנו את הקצינים מדוע שולחים את הפליטים הלוך ושוב ומגרשים אותם מכל מקום, ענו לנו שכך טוב להם, שילכו. ועוד אמרו לנו הקצינים שלמה לנו לדאוג לערבושים. שמחנו לשמוע שכעבור מחצית השעה נעצרו כולם ביד המשטרה הצבאית, כי מכוניתם היתה מלאה שלל. עוד ועוד שיירות הגיעו, ועתה הגיע מספרם למאות. הם לא הבינו מדוע אמרו להם לחזור ועתה לא נותנים להם לחזור. אי אפשר היה לעמוד בפני התחינות שלהם. אחד שאל

> إلى القرية. وقالوا أن من الأفضل أن نقتلهم. لعدد منهم كانت ماعز، أو غنمة أو جمل أو حمار. أحد الآباء فرك حبات قمح بيده وا'طاها لأربعة أبنائه كي يأكلوا. في الأفق بانت القافلة الثانية. أحدهم سار وعلى ظهره كيس من الطحين بزنة خمسين كغم. هكذا سار كيلومترا في إثر كيلومتر. المزيد من العجائز، من النساء، من الأطفال. تهاووا في المكان الذي أشرنا أن يجلسوا فيه. لعدد منهم, بقرة أو اثنتان، عجل، وهي كل ما يملكونه في هذه الدنيا. لم نسمح لهم بدخول القرية لالتقاط أغراضهم المنقولة، لأن الأوامر كانت منعهم من رؤية عملية هدم قريتهم. بكى بعض الأولاد وانفجر بعض جنودنا بالبكاء. ذهبنا لإحضار الماء لهم. لم نجد. أوقفنا سيارة عسكرية وفيها ضابط برتبة رائد وملازمان وامرأة. أخذنا منهم غالون ماء وحلويات وسجائر. مزيد من الجنود انفجروا بالبكاء. سألنا الضباط لماذا يرسلون اللاجئين جيئة وذهابا ويطردون من كل مكان، أجابونا أن الأمر جيد للاجئين فليمشوا. وقالو الضباط لنا أيضا، لماذا ينبغي الاهتمام بالعربوشيم (كنية ساخرة للعرب). فرحنا أن نسمع بعد نصف ساعة أنهم اعتُقلوا بيد الشرطة العسكرية لأن سيارتهم كانت مليئة بغنائم الحرب. قافلة في إثر قافلة وصلت إلى المكان حتى

אותנו למה לנו להרוס את הבתים, מוטב שנגור בהם אנחנו. מפקד הפלוגה החליט ללכת למטה ולברר אם יש הוראה בכתב מה לעשות בהם, לאן לשלוח אותם, ואם אי אפשר לארגן רכב לנשים ולילדים, ומזון. הוא חזר ואמר שאין הוראה בכתב, ולגרש אותם. גירשנו אותם. הם ממשיכים לנוד בדרכים, כמו צאן אובדות. התשושים מתפגרים.

״דף קרבי״ שהפיץ פיקוד המרכז בין החיילים כובשי הכפרים רמז לטראומת כישלון כיבוש האיזור ב–1948, שהיה כרוך בחללים ישראלים רבים: ״שמות של אכזבות, שמות של חשבון ארוך ומכאיב, שנפרע עתה עד הפרוטה האחרונה.״

وصل عدد اللاجئين بضع مئات. لم يفهموا لماذا قالوا لهم أن يعودوا والآن لماذا لا يسمحوا لهم بالعودة. لم يكن بالإمكان الصمود أمام توسلاتهم. سألنا أحدهم لماذا نهدم البيوت من المفضل أن نسكن فيها نحن. قائد الفرقة قرر أن يتوجه إلى مقرّ القيادة وأن يستوضح هل هناك تعليمات مكتوبة بخصوص ماذا نفعل بهم، إلى أين نرسلهم، وإذا ما لم يكن ممكنا أن نرتب سيارة للنساء والأطفال وللغذاء. عاد وقال ليس هناك أمر مكتوب وأن علينا طردهم. طردناهم. واصلوا التنقل في الطرقات كأغنام ضائعة. أما المنهكون فيقضون.

«منشور الحرب» التي وزعتها قيادة المنطقة الوسطى بين الجنود الذين احتلوا القرى أشارت إلى صدمة فشل احتلال المنطقة في العام ١٩٤٨ التي صحبها سقوط الكثير من الضحايا في الجانب الإسرائيلي: قائمة من الإخفاقات، حساب طويل وموجع، دفع الآن حتى القرش الأخير».

״גירשנו אותם. הם ממשיכים לנוד בדרכים, כמו צאן אובדות. התשושים מתפגרים״.

״طردناهم. واصلوا التنقل في الطرقات كأغنام ضائعة. أما المنهكون فيقضون».

// מקורות //

הנזיר גי ח'ורי (1967/ 2010), מלחמת 1967: קטעים מתוך יומן אישי. סדק 5, עמ' 47-53.

קינן עמוס (1967), הדו"ח שכתב עמוס קינן כעד ראייה להריסת הכפר הפלסטיני בית נובא בלטרון במלחמת יוני 1967. פורסם ב–11 באוגוסט 2009 בבלוג ״מיומנו של תבוסתן״: www.defeatist-diary.com

שגב תום (2005), 1967: **והארץ שינתה את פניה**, תל־אביב: כתר, עמ' 428.

זוכרות את עמואס, יאלו ובית נובא, חוברת בהוצאת עמותת זוכרות.

// المصادر //

مذكرة الراهب جي خوري، نُشر بالعبرية في مجلة سدق، العدد ٥.

التقرير الذي كتبه عاموس كينان كشاهد عيان على هدم القرية الفلسطينية بيت نوبا في اللطرون في حزيران ١٩٦٧: www.defeatist-diary.com

سيغف، توم (٢٠٠٥)، **١٩٦٧: والبلاد غيرت معالمها**، إصدار كيتر، ص ٤٢٨.

يتذكرن عمواس، يالو وبيت نوبا، كراسة من إصدار جمعية «زوخروت»..

Musleh Hanna (2008), Memory of the Cactus (Documentry), Al-Haq.

פארק קנדה על חורבות עמואס // متنزه كندا على أنقاض عمواس

פריחה אדומה, פארק קנדה // تفتح باللون الأحمر، متنزه كندا

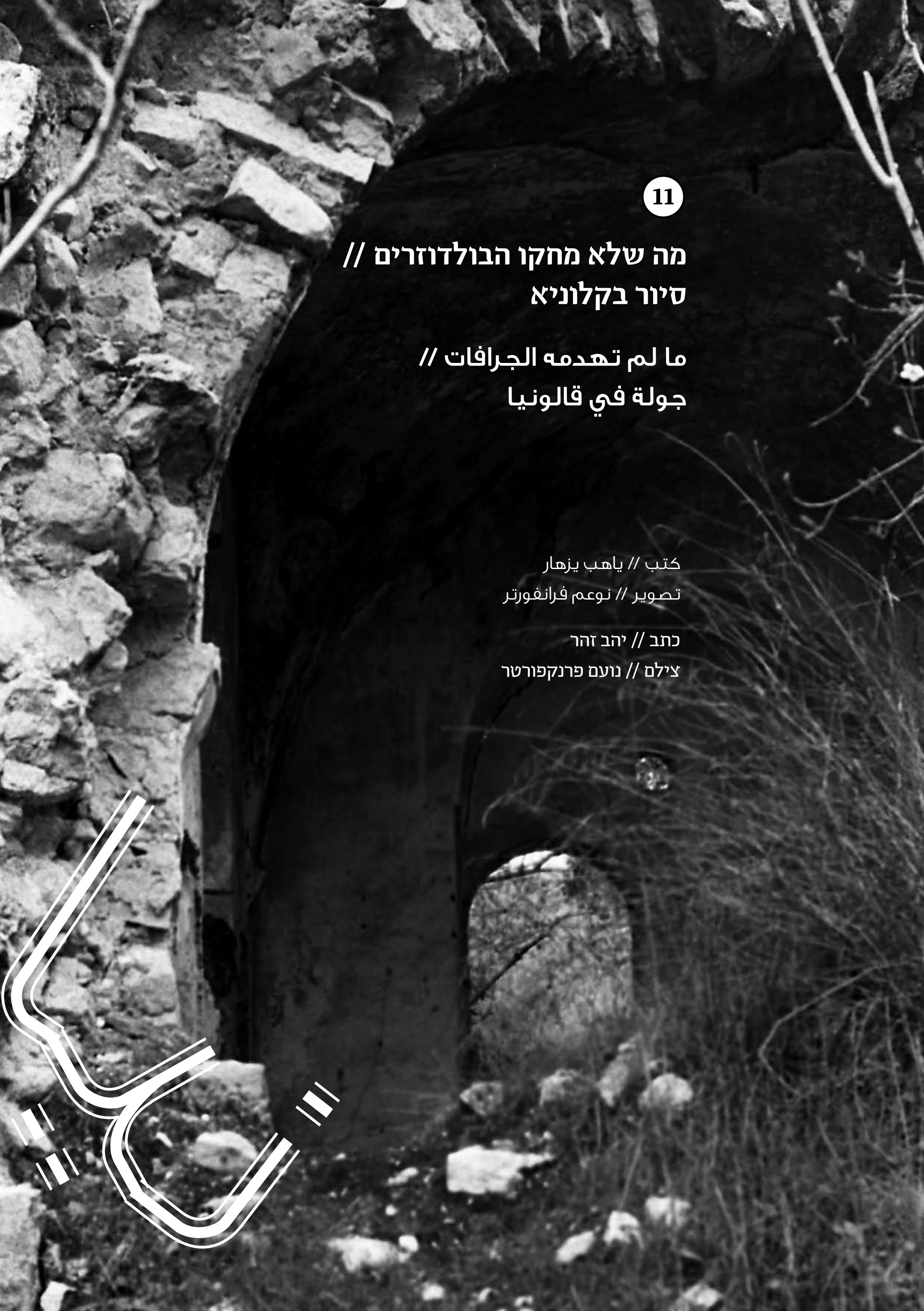

11

מה שלא מחקו הבולדוזרים // סיור בקלוניא

ما لم تهدمه الجرافات // جولة في قالونيا

كتب // ياهب يزهار
تصوير // نوعم فرانفورتر

כתב // יהב זהר
צילם // נועם פרנקפורטר

מוצא היהודית וקלוניא הערבית הם שני שמות של מקום אחד. היישוב העתיק מהתקופה הכנענית, המוזכר בתנ"ך בשם מצה, ישב כנראה ממש במה שהיה אלפי שנים אחר כך נקודת האמצע בין בתי מוצא היהודית המודרנית לבתי קלוניא הערבית, סמוך לבתיהם של המופתי לבית חסיני ושל יהושע ילין. עסקי הקרקעות בין חסיני וילין הם שהביאו בסוף המאה ה-19 להקמתה של המושבה מוצא בשולי קלוניא. באותו מקום או בסמוך לו הקימו בעבר הרומים מושבה של יוצאי הלגיון העשירי, שבחרו להישאר כאן אחרי שהשתתפו בכיבוש ובהרס ירושלים במרד הגדול במאה הראשונה לספירה הנוצרית. היישוב נקרא כנראה קולוניה אמאוס, ומכאן שם הכפר הפלסטיני קלוניא. משך יותר מחצי מאה, עד 1948, ישבו מוצא וקלוניא זו לצד זו, והיו במובנים רבים שני חלקים של אותו כפר. תושביהם קיימו ביניהם קשרי עבודה, מסחר וחברה. בעת המלחמה הפך אותן מיקומם האסטרטגי על הכביש יפו–ירושלים למוקד לחימה, וב-11 באפריל 1948 היה הכפר קלוניא אחד הראשונים מבין היישובים הפלסטיניים בארץ שתושביו פונו ובתיו פוצצו.

לאחר שפוצצו הבתים בולדוזרים חרשו את ההריסות, והמדרון שעליו ניצב גרעין הכפר קלוניא נראה כיום כסתם מדרון תלול מתחת לבתי מבשרת, תפזורת של שיחים ופסולת בניין. לא קל לזהות בדיוק היכן עמד הכפר, ולא קל לדמיין את החיים העשירים שהיו כאן, להרכיב מחדש את שברי ההיסטוריה. מה שלא מחקו הבולדוזרים כיסו הסיפורים של זקני מוצא וקלוניא, המספרים כל אחד את מה שנוח לו לספר.

קלוניא قالونيا

מספר תושבים בשנת 1945 // כ-1,060	عدد السكان في ١٩٤٥// 1,060			בתי ספר // בית ספר יסודי (נהרס)	مدارس في القرية // مدرسة ابتدائية (هُدمت)
מספר בתים בשנת 1931 // כ-156	عدد البيوت في ١٩٣١ // 156			אתרי דת // מסגד (נהרס)	مواقع دينية // مسجد (هُدم)
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות, מסחר ועבודות שונות בירושלים	مصادر معيشة أساسية حتى العام ١٩٤٨ // الزراعة والتجارة والأعمال المختلفة في القدس			תאריך כיבוש // ה-3 באפריל 1948	تاريخ الاحتلال // ٣ نيسان ١٩٤٨
				היכן נמצאים הפליטים // בעיקר באיזור ראמאללה ומזרח ירושלים	أين يتواجد اللاجئون اليوم // بالأساس في منطقة رام الله وشرقي القدس

תמונת שער: שרידי בית המופתי // صورة غلاف: بقايا بيت المفتي

موتسا اليهودية وقالونيا العربية هما أسمان للمكان ذاته. البلدة القديمة من الفترة الكنعانية المذكورة في التوراة باسم «موتسا» تقع كما يبدو تماما بيم ما كان لآلاف السنين بعد ذلك نقطة الوسط بين بيوت موتسا اليهودية الحديثة وبين قالونيا العربية بالقرب من بيت المفتي من عائلة الحسيني وبين يوشع يلين. صفقات الأرض بين الحسيني وبين يلين هي التي أفضت في نهاية القرن ألـ ١٩ عشر إلى إقامة موشاباة موتسا في أطراف قالونيا. في المكان ذاته أو بجواره أقام الرومان في الماضي بلدة لمسرحي اللواء العاشر الذين اختاروا البقاء هنا بعد مشاركتهم في تدمير القدس خلال التمرّد الكبير في القرن الأول للميلاد. سميت البلدة كولونيا أمواس ومن هنا أسم القرية الفلسطينية قالونيا. طيلة أكثر من نصف قرن، حتى العام ١٩٤٨ عاشت موتسا وقاولنيا بجوار بعضهما وكانت بمعاني كثيرة شطرين للقرية ذاتها. أقام السكان فيما بينهم علاقات عمل وتجارة واجتماعيات. خلال الحرب تحول موقعهم الاستراتيجي على الشارع بين يافا والقدس إلى موقع للقتال وفي ١١ نيسان ١٩٤٨ كانت قالونيا أحد البلدات الفلسطينية الأولى التي تم إخلاء سكانها وتفجير بيوتها.

بعد تفجير البيوت حرثت بالبولدوزرات الأنقاض وبدا المنحدر الذي كانت فيه نواة القرية مجرّد منحدر حاد أسفل بيوت مبسيرت وشجيرات متناثرة ونفايات أبنية. ليس من السهل أن نتبيّن أين كانت القرية ولا أن نتخيل الحياة الغنية التي كانت هناك ولا تركيب شظايا التاريخ من جديد. ما لم تستطع طمسه البلدوزورات استحضرته قصص مسني قالونيا والرواة الذين اختاروا المناسب من ناحيتهم لروايته.

יישובים יהודיים על אדמות הכפר // מבשרת ציון	بلدات يهودية على أراضي القرية // مبسيرت تسيون
יישובים פלסטיניים קרובים // קסטל, דיר יאסין, עין כארם, לפתא (הרוסים), בית סוריק, בית אכסא.	بلدات فلسطينية في الجوار // القسطل ودير ياسين وعين كارم ولفتا (مهدومة)، بيت سوريك وإكسا

קלוניא قالونيا / מבשרת ציון مبسيرت تسيون

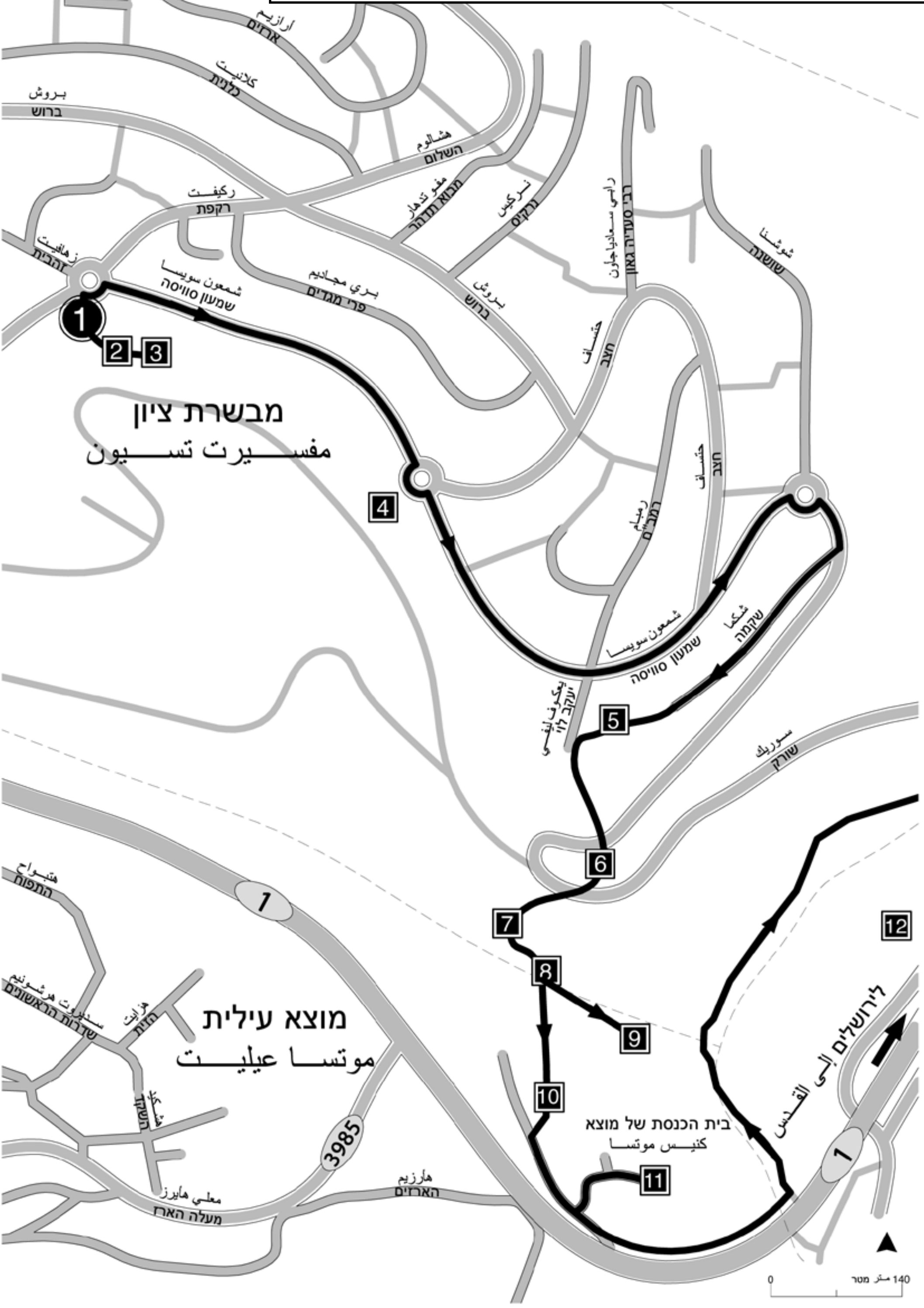

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול //

רגלי. את החלק הראשון של הסיור ניתן לעשות גם ברכב.

نوع المسار //

سيرا. القسم الأول من الجولة يُمكن أن يتم بالسيارة.

נקודת מוצא //

כיכר עין מבשר – צומת הרחובות שמעון ואורן במבשרת ציון.

نقطة الانطلاق //

دوّار عين مبشير. مفرق شارع شموعون وأورن في مبسيرت تسيون.

נקודת סיום //

בדרך ממוצא למבשרת ציון, במקום בו הדרך עוברת תחת כביש מס' 1.

نقطة النهاية //

في الطريق من موتسا إلى مبسيرت تسيون، في المكان حيث تمرّ الطريق تحت شارع رقم ا.

הגעה ברכב //

מגיעים מכביש מס' 1 ויורדים במחלף הראל. נוסעים צפונה ברחוב הראל ועוברים את קניון הראל. פונים בכיכר הראשונה (כיכר חלילים) ימינה, ובכיכר הבאה שוב ימינה לרחוב אורן. נוסעים כקילומטר ברחוב אורן עד לכיכר הראשונה, כיכר עין מבשר, וחונים ליד הכיכר.

الوصول بسيارة خصوصية //

نصل من شارع ا وننزل في مفرق هرئيل. نسافر شمالا في شارع هرئيل ونتجاوز المجمع التجاري هرئيل. نتجه في الدوّار الأول (كيكار حليليم) يمينا وفي الساحة التي تليها يمينا مرة أخرى إلى شارع أورن. نسافر كيلومتر في شارع أورن حتى الدوار الأول، دوار عين مبسير ونتوقف قرب الدوّار.

הגעה בתחבורה ציבורית //

מגיעים באחד מקווי אגד למבשרת ציון ויורדים בתחנה הסמוכה לכיכר עין מבשר.

الوصول بالمواصلات العامة //

بواسطة أحد خطوط إيجد إلى مبسيرت تسيون وننزل في المحطة القريبة من دوار عين مبسير.

אורך המסלול //
כ-3 קילומטרים

طول المسار //
ثلاثة كم

משך המסלול //
כשלוש שעות

مدة المسار //
نحو ثلاث ساعات

דרגת קושי //
בינוני

درجة الصعوبة //
متوسطة

מקום למלא בו מים //

בנביעה בעין מבשר, או בבית הכנסת של מוצא

مكان للتزود بالماء //

في نبع في عين مبسير أو في كنيس موتسا.

עונה ממומלצת //

בכל השנה, מלבד ימי גשם או שרב

فصل مفضل //

طيلة السنة عدا الأيام الماطرة أو الخماسينية

1 נקודת ההתחלה של הסיור סמוכה לקניון הראל, היושב בלב מה שהיה השטח החקלאי של הכפר קלוניא. הקניון, הכביש והמחלף הסמוך קרויים כולם על שם חטיבת הראל של הפלמ"ח, שכבשה את קלוניא ופוצצה חלק מבתיו. כמה מטרים מערבה לכיכר עין מבשר (לכיוון מרכז מבשרת ציון) יורד שביל קטן לאורך כמה מטרים אל בריכת מעיין. תושבי קלוניא מכירים את המעיין הזה כעין
2 פרחן, על שם המשפחה שהיתה בעלת האדמות באיזור והשקתה את הטרסות שמתחת למעיין

نقطة بداية الرحلة موجودة بجوار مجمع تجاري هرئيل، الموجود وسط المنطقة الزراعية لقرية قالونيا. المجمع والشارع والمفرق المجاور كلها مسماة على أسم لواء هرئيل التابع لمنظمة «بلماح» التي احتلت قولونيا وفجرت قسما من بيوتها. على
1 بعد عدة أمتار غرب ساحة عين مبسير (باتجاه مركز مبسيرت تسيون) ينزل ممر صغير بطول عدة أمتار باتجاه بركة العين. يعرف سكن قالونيا العين باسم
2 عين فرحان على أسم العائلة التي امتلكت الأراضي في المنطقة وروت الأراضي المدرجة تحت العين

على بعد ٢٠٠ أو ٣٠٠ متر من ساحة عين مبسير نصل آخر موقع حيث كانت آخر بيوت قولونيا. لقد تم هدم القرية بشكل منهجي إلى حدّ أنه ليس من الممكن تحديد النقطة الدقيقة.

במימיו. מהמעיין יורד שביל עם מדרגות לאורך כמה מטרים נוספים, לסוכת צל הבנויה בפתח מערת קבורה עתיקה. תושבי קלוניא, המייחסים את הקמת היישוב שלהם לתקופה הרומית, נוהגים לומר שמדובר בקבורה רומית; במבשרת אומרים שהקברים נחצבו בימי בית ראשון. קיר האבנים שחוסם חלק מן הכניסה למערה ויוצר דלת, נבנה בימיה של משפחת פרחן. דלת הברזל והמנעול הותקנו כאן לפני מספר שנים, יחד עם סוכת הצל, כשהוקם כאן 'בית מדרש אקולוגי' על שם סא"ל עמנואל מורנו שנהרג במלחמת לבנון השנייה. כיום נראה שהמקום בשימוש לעתים נדירות. דלת המערה נעולה בדרך כלל, וניתן רק להציץ פנימה ולראות את הסיתות היפה של העמוד והספסלים החצובים באבן. 3

بمائها. ينزل من العين ممر مع درجات لأمتار أخرى إلى عريشة ظلّ في باب كهف قديم للقبور. يقول سكان قولونيا أنها اقيمت في العهد الروماني، فهم يدعون أنها بشأن طريقة رومانية للدفن بينما يدعي السكان في مبسيرت أنها مقبرة من عهد الهيكل الأول.

جدار الحجر الذي يسدّ جزءا من مدخل المغارة ويشكل ما يشبه الباب بُني زمن عائلة فرحان. أما باب الحديد والقفل فقد رُكبا هنا من سنين مع عريشة الظل عندما أقيم في المكان «مدرسة دينية بيئية» على اسم الجنرال عمنوئيل مورانو الذي سقط في حرب لبنان الثانية. ويبدو أن المكان اليوم يُستعمل مرات قليلة. باب المغارة مغلق في العادة ويُمكننا فقط أن نسترق النظر إلى الداخل وأن نرى النحت الفني للعامود والمقاعد المنحوتة في الصخر. 3

בערך 200 או 300 מטר אחרי כיכר עין מבשר, אנחנו מגיעים למקום שבו עמדו הבתים הקיצוניים של הכפר קלוניא. הכפר נהרס בצורה שיטתית כל כך, שקשה לאתר את הנקודה המדויקת.

נחזור לכביש ונמשיך במורד הדרך, המכונה כיום רחוב שמעון. בעלי הרכב יוכלו לנהוג את הקטע הזה, והולכי הרגל ילכו בו. בערך 200 או 300 מטר אחרי כיכר עין מבשר, אנחנו מגיעים למקום שבו עמדו הבתים הקיצוניים של הכפר קלוניא. הכפר נהרס בצורה שיטתית כל כך, שקשה לאתר את הנקודה המדויקת. קצת לפני הכיכר הבאה ניתן לזהות מימין לכביש, בטרסה שמתחתיו, פיסות של מבנה בטון ישן, אולי שרידי בית הספר שעמד כנראה במקום שעובר בו הכביש. בית הספר, שנבנה בשנות העשרים, היה המבנה הגבוה בכפר וקרוב לנקודת הקיצון הצפון מערבית שלו. למדו בו ילדים מכיתה א' עד ד'. חלק מהילדים פנו אחר כך לעבודה בחקלאות, אך רבים המשיכו ללמוד בבתי ספר אחרים בירושלים. בתמונות ישנות של תלמידי בית הספר ניתן לזהות בת אחת בין הבנים, בתו של המורה אסמעיל, שהיתה התלמידה היחידה. ב-48' שימש בית הספר עמדה ללוחמים פלסטינים מקומיים שתקפו ממנו שיירות של היישוב היהודי שנסעו על הכביש הראשי. 4

نعود إلى الشارع ونواصل في منحدر الطريق المسمى اليوم شارع شمعون. يستطيع أصحاب السيارات أن يسيروا وكذلك المشاة على الأقدام. بعد ٢٠٠ أو ٣٠٠ متر من ساحة عين مبسير نصل آخر موقع حيث كانت آخر بيوت قولونيا. لقد تم هدم القرية بشكل منهجي إلى حدّ أنه ليس من الممكن تحديد النقطة الدقيقة. قبل الدوّار التالي بقليل يُمكننا أن نتبيّن على يمين الشارع في المدرجة تحته قطعا من مبنى باطون قديم ربما كان من بقايا مبنى المدرسة التي كانت في الموقع الذي يمرّ فيه الشارع. المدرسة التي أقيمت في العشرينيات كانت المبنى الأعلى في القرية وقريبة من النقطة الأبعد من القرية في الجهة الشمالية الغربية. تعلم فيها أولاد من الصف الأول حتى الرابع. قسم من الأولاد تحولوا بعد ذلك للعمل في الزراعة إلا أن الكثيرين أيضا واصلوا الدراسة في مدارس أخرى في القدس. في صور قديمة للمدرسة يُمكننا أن نتبين صورة بنت واحدة بين البنين وهي ابنة المدرس إسماعيل. في العام ١٩٤٨ كانت المدرسة موقعا للمقاتلين الفلسطينيين الذين هاجموا منها قوافل إلى البلدات اليهودية التي مرت على الشارع الرئيسي. 4

רחוב שמעון במבשרת ציון. סלול בחלקו על תוואי הרחוב העליון של קלוניא //
شارع شمعون في مبسيرت تسيون. تم شقع على مسار الشارع العلوي لقالونيا

הכפר עמד בנקודה זאת לפחות מאז המאה ה–16, ורק באמצע המאה ה–19, פחות או יותר במקביל ליציאה מחומות ירושלים, החלו לבנות בתים גם מחוץ לגרעין הכפר, בעיקר בעמק שמתחתיו ובאיזור הקרוב לכביש הראשי.

מכאן והלאה רחוב שמעון ממשיך דרך מה שהיה חלקו העליון של גרעין הכפר קלוניא, פחות או יותר במקום שבו היה הרחוב העליון של קלוניא. קשה מאוד לזהות סימנים לכך. נמשיך עם הכביש, נעבור עוד כיכר (צומת שבו חוצה רחוב שמעון את רחוב שושנה) ומייד אחריה נפנה ימינה לרחוב שקמה, דרך ללא מוצא. בעלי הרכבים ישאירו את המכוניות בסוף דרך הרכב, ויעשו את הדרך מכאן והלאה ברגל. כעשרים מטר מנקודת החניה
נגיע לקבוצה של שיחי צבר. משמאל נראה מערום 5
ותפזורת של אבנים מסותתות, שרידי מסגד הכפר שעמד כאן. מכאן והלאה קשה לדבר על שבילים ברורים, אבל ניתן להמשיך לאורך הטרסה. אנחנו נמצאים בתוך גרעין הכפר, ממש בלבו. דרושה עין חדה לזהות את הסימנים לכך: בין השיחים ניתן לזהות עדיין אבנים מסותתות, שרידי הבתים, אף כי רובן הגדול כבר נלקח ושימש לבנייה ולעיטור גינות במבשרת ובסביבה. לעתים נתקלים בשרידיו של מבנה בטון. ב–11 באפריל 1948, לאחר קרבות קשים שהתנהלו באיזור, בעיקר בכפר קסטל הסמוך, נכנסו כוחות פלמ"ח לקלוניא ופוצצו חלק

هنا يواصل شارع شمعون من خلال ما كان القسم العلوي لنواة القرية، في المكان الذي مرّ فيه الشارع العلوي من قالونيا. نواصل السير مع الطريق، نتجاوز دوارا آخر (مفرق يقطع فيه شارع شمعون شارع شوشانة) بعده تماما نتجه يمينا في شارع شكما وهي طريق بدون مخرج. يترك أصحاب السيارات سياراتهم في آخر الشارع ويواصلوا بقية الشارع مشيا على الأقدام. على بعد عشرين مترا من مكان
توقفنا نصل إلى تجمع لشجرات الصبار. نشاهد على 5
يسارنا مغائر وأحجار منحوتة متناثرة في المكان وبقايا مسجد كان هنا. من هنا فصاعدا من الصعب التحدث عن ممرات واضحة لكن من الممكن السير على طول المدرج الحجري. إننا موجودون وسط نواة القرية تماما. هناك حاجة لنظر حاد لتبيان الإشارات الدالة: يُمكننا أن نرى بين الشجيرات أحجارا منحوتة، بقايا بيوت، وإن كان معظمها قد نُقل من هناك واستُعمل لتزيين الحدائق في مبسيرت تسيون. أحيانا نصطدم بآثار من الباطون. في ١١ نيسان ١٩٤٨، بعد معارك حامية في المنطقة خاصة في القسطل القريب، دخلت قوات «بلماح» إلى قالونيا وفجروا قسما من بيوتها وقد فرّ كل السكان. بقية بيوت

מערת קבורה עתיקה, פעם של משפחת פרחן, היום בית מדרש // مغارة دفن قديمة، كانت لعائلة فرحان، حاليا كلية

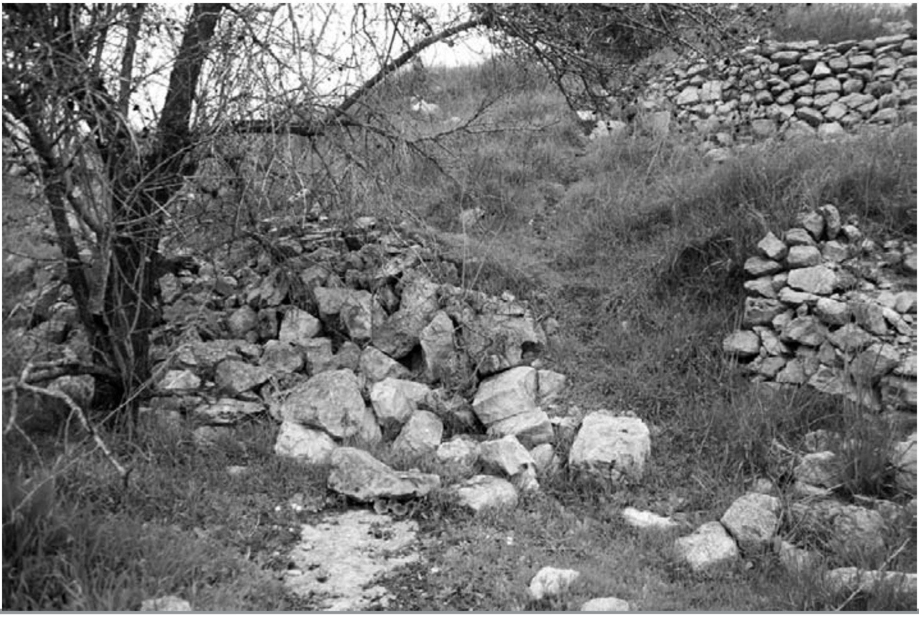

وكانت القرية في هذا الموقع من القرن السادس عشر على الأقل. وفقط في أواسط القرن ألـ ١٩ تقريبا في موازاة الخروج خارج أسوار القدس بدأوا ببناء بيوت خارج نواة القرية بالأخص في الوادي تحت النواة وفي المنطقة القريبة من الشارع الرئيسي.

מבתיו. התושבים כולם נמלטו. שאר בתי הכפר, הרוסים בחלקם, נותרו עוד כמה שנים כעדות דוממת, עד שפוצצו ב-1956 עלי ידי חיל ההנדסה, ולאחר כמה ימים הגיעו בולדוזרים לשטח את מה שניתן.

כמו רוב הכפרים בהרי ירושלים, קלוניא נבנתה בגוש צפוף ומתגונן, כמעט כוורת, על מדרון תלול מעל המעיינות שבעמק. הכפר עמד בנקודה זאת לפחות מאז המאה ה-16, ורק באמצע המאה ה-19, פחות או יותר במקביל ליציאה מחומות ירושלים, החלו לבנות בתים גם מחוץ לגרעין הכפר, בעיקר בעמק שמתחתיו ובאיזור הקרוב לכביש הראשי. שטחיו החקלאיים של הכפר נמשכו מכאן עד לוואדי שמתחתינו ולדרך הראשית ליפו (כביש מספר 1 של היום) והרחק מערבה. הם כוללים את שטחה של מבשרת של היום, ומגיעים עד לכפר הקטן בית נקובא (היום מושב בית נקופה) שאנשיו היו קשורים בקשר משפחתי לתושבי קלוניא, עד שבחלק מהעדויות מדברים עליהם כעל שני חלקים של אותו הכפר.

القرية المهدمة جزئيا ظلت هناك لعدة سنوات أخرى كشهادة صامتة إلى أن تم تفجيرها بأيدي سلاح الهندسة لتصل بعد أيام بولودزرات عملت على تسوية ما تبقى بالأرض.

مثل سائر القرى في جبال القدس أقيمت قولونيا من كتلة مزدحمة من البيوت لغرض الاحتماء، كخلية تقريبا، على منحدر شديد فوق العيون في الوادي. وكانت القرية في هذا الموقع من القرن السادس عشر على الأقل. وفقط في أواسط القرن ألـ ١٩ تقريبا في موازاة الخروج خارج أسوار القدس بدأوا ببناء بيوت خارج نواة اقرية بالأخص في الوادي تحت النواة وفي المنطقة القريبة من الشارع الرئيسي. وقد امتدت الأراضي الزراعية للقرية من هنا حتى الوادي تحتنا وحتى الشارع الرئيسي إلى يافا (شارع رقم ١ اليوم) بعيدا نحو الغرب. وهي تشمل اليوم مناطق من مبسيرت وتصل حتى القرية الصغيرة عين نقوبة (موشاب عين نكوفا حاليا) الذين ارتبط أهلها بعلاقات قربى مع عائلات من قالونيا حتى أن بعض الشهادات تتحدث عنهما كشطرين من القرية ذاتها.

גרעין הכפר, אבנים מסותתות משרידי בית הרוס // نواة القرية، حجارة منحوتة من بقايا بيت مهدوم

מתחתינו נוכל לראות את דרך העפר הפוגשת את דרך שורק, המשכו של רחוב שמעון שעברנו בו קודם, במקום שבו היא מתפתלת פיתול של כמעט 180 מעלות. דרך העפר הזאת מסמנת פחות או יותר את התחתית של גרעין הכפר, שנמשך גם מעלינו עד קצת מעל לרחוב. מיטיבי הלכת יוכלו לרדת בשביל תלול דרך הריסות הכפר עד למקום שבו דרך העפר עוזבת את הכביש. אפשר גם לחזור לכביש וללכת בזהירות בשוליו עד הפיתול. מול המקום בו יוצאת דרך העפר מן הכביש, עטופים
6 בפיתול הדרך, נמצאים בין השיחים שרידי החוש (חצר/ שכונה משפחתית) של משפחת סבאח, מן המשפחות החשובות של הכפר. מחמד סבאח, שהיה ראש המשפחה בשנים שלפני 48', שיווק את התוצרת החקלאית של הכפר ביפו, ובביתו התכנסה לפעמים מועצת הכפר. כמו כן פעל בבית תיאטרון

يُمكن أن نرى تحتنا طريقا ترابية التي تلتقي طريق شورك تتمة شارع شمعون الذي مررنا فيه من قبل في الموقع حيث تتعرج حتى ١٨٠ درجة. تشير الطريق الترابية هذه بشكل أو بآخر أسفل نواة القرية التي تمتد فوقنا أيضا إلى ما فوق الشارع بقليل. القادرون على السير يواصلون النزول في الممر المنحدر من خلال أتقاض القرية إلى المكان الذي تفترق فيه الطريق الترابية عن الشارع. يُمكنكم أيضا العودة إلى الشارع والسير بحذر على جانبيه إلى المنعرج.
6 مقابل الموقع حيث تخرج طريق ترابية من الشارع، مختبئة في منعرجات الطريق سنجد بين الشجيرات بقايا حوش عائلة صباح من العائلات الأساسية في القرية. محمد صباح الذي كان وجيه العائلة حتى ما قبل ١٩٤٨ سوّق المنتوج الزراعي للقرية في يافا والتقت في بيته أحيانا هيئة مجلس القرية. وعمل في البيت أيضا مسرح هواة الذي كان أحد المواقع

ويقول يلين أن سليم رفض بيع الأرض للحسيني، الذي أستصدر بحقه أمر اعتقال بذريعة التهرب من الخدمة إلى أن اضطر سليم للهرب من القرية.

חובבים, שהיה אחד ממוקדי התרבות של הכפר. בכפר היה גם מגרש כדורגל.

الثقافية في القرية. وكان في القرية أيضا ملعب كرة قدم ومسرح هواة.

מכאן נמשיך עוד כחמישים מטר במורד הכביש בהליכה זהירה בשוליים, ונפנה ימינה בשביל נוח ורחב שלצדו קיר אבנים (לא מסומן). כאן עברה פעם הדרך הראשית העולה מן המעיינות והבוסתנים אל הכפר. קרוב למקום שבו אנו עוברים כעת עמד
7 בית המוח'תאר, שכמו יתר הבתים פוצץ ונהרס עד שקשה להגיד בדיוק היכן עמד. מהשביל הרחב הזה נפנה שמאלה אחרי כמאה מטר בשביל שקצת קשה לאתר אותו. אם תראו מימינכם שער ברזל הסוגר על דרך עפר, חזרו כמה מטרים במעלה השביל ופנו מזרחה (ימינה לעולים, שמאלה מהירידה) לדרך הממשיכה לאורך טרסה. אחרי כמאה מטר נעבור
8 בור מגודר, שרידי חפירה ארכיאולוגית שחשפה כאן שרידי יישוב עתיק המתוארך לתקופת בית ראשון. כאן מזהים את מקומו של היישוב מוצא, הנזכר בספר יהושע (יח, כא-כח) כגבול בין שבט יהודה לבנימין, ובמשנה כמקום ממנו היו מביאים ענפי ערבה לבית המקדש. החפירה נערכה מאחר

نواصل من هنا حوالي خمسين مترا إضافيا في منحدر الشارع على جانبيه بحذر ونتجه يمينا في ممر مريح وواسع بجانبه جدار حجري (لا يحمل إشارة). من هنا مرت في الماضي الطريق الرئيسية صعودا من
7 العين والبساتين إلى القرية. قريبا من الموقع الذي نمرّ فيه الآن كان بيت المختار الذي تم تفجيره كسائر البيوت ومن ثم تم حرثه فبات من الصعب معرفة مكانه المحدد. نتجه من الممر الواسع يسارا بعد حوالي مئة متر في ممر من الصعب قليلا إيجاده. إذا وجدتم على يمينكم بوابة حديدية تنغلق على شارع ترابية، عودوا عددا من الأمتار في الممر صعودا واتجهوا شرقا (يمينا للصاعدين ويسارا للنازلين) إلى شارع تمتد على طول المدرج الحجري. بعد
8 حوالي مئة متر نمر بجانب بئر مسيجة، آثار حفريات أثرية كشفت عن آثار قديمة يُقدر أنها من فترة الهيكل الأول. هنا تتعرفون على موقع بلدة موتسا المذكورة في سفر يهوشع كحدود بين سبط يهودا وبنيامين وفي المثنى ذكرت على أنها الموقع الذي

ילין מספר שסלים סירב למכור את האדמה לחסיני, וחסיני הביא להוצאת צו מעצר נגדו בגין עריקות בת עשרות שנים, עד שסלים נאלץ לברוח מן הכפר.

ומתוכננים להיבנות כאן עמודי בטון אשר יישאו גשר שעליו יעבור קטע חדש של כביש ירושלים–תל־אביב שנועד "ליישר" את סיבוב מוצא, פנייה חדה בכביש מספר 1 הנחשבת למסוכנת. עוד כמאה מטר אחרי החפירה נגיע לקבוצת בתי אבן הרוסים למחצה, אך עדיין מרשימים. כאן עמד אחד מבתי הקיץ של משפחת חסיני, בית שנודע בפי תושבי קלוניא בשם בית המופתי, על שם בעליו האחרון, המופתי חאג' אמין אלחסיני, ועל שם בונו, המופתי מצטפא טאהר אלחסיני. גם הבית הזה עומד במסלולו של הכביש המתוכנן ומיועד להריסה. 9

קלוניא, שהיתה נתונה במשך רוב המאות האחרונות תחת השפעתם או שליטתם של השיח'ים לבית אבו ע'וש, עברה בהדרגה עם היציאה מן החומות במאה ה־19 לתחום שליטתם של האפנדים העירוניים, ובראשם משפחת חסיני. על היחסים בין חסיני לבין תושבי קלוניא ניתן ללמוד משהו מתיאורו של יהושע ילין, ראשון היהודים שקנה אדמות במוצא בשנת 1860. ילין, מעין אפנדי יהודי, פיתח יחסי ידידות עם שכנו ושמע ממנו כיצד הפעיל

أحضروا منه أغصان الصفصاف للهيكل. تم إجراء الحفريات لأنه من المقرر أن تُبنى هنا أعمدة باطون لتحمل جسرا يمرّ عليه مقطع جديد من شارع القدس تل أبيب لغرض تسوية منعطف موتسا وهو منعطف حاد وخطر في شارع رقم ١. بعد مئة متر على الحفريات نصل إلى مجموعة بيوت من حجر مهدومة جزئيا لكنها لا تزال تثير الإعجاب. هنا كان أحد البيوت الصيفية لعائلة الحسيني البيت الذي سماه أهل قالونيا باسم بيت المفتي على أسم صاحبه الأخير المفتي حاج أمين الحسيني وعلى أسم بانيه مصطفى طاهر الحسيني. وهذا البيت أيضا موجود في مسار الشارع المخطط وهو معدّ للهدم. 9

قالونيا التي كانت خاضعة معظم المدة من مئات السنين الأخيرة لتأثير وجهاء آل أبو غوش، انتقلت بالتدريج مع الخروج من الأسوار في القرن الـ ١٩ إلى مجال سيطرة الأفندية من المدينة وعلى رأسهم عائلة الحسيني. يُمكننا أن نطلع على طبيعة العلاقات بين عائلة الحسيني وبين سكان قالونيا مما كتبه يهوشع يلين أول اليهود الذين اشتروا

שרידי בית המופתי. כאן מתוכנן התוואי החדש של כביש מס' 1. // بقايا بيت المفتي. هنا مقرر أن يمر شارع رقم ١.

את כוחו בממשלה ובבתי המשפט כדי לרכוש את אדמות הכפר. באותם ימים היו ראש העיר ירושלים, הקאדי, ורבים מהשופטים והפקידים הבכירים בירושלים בני משפחת חסיני. שכנו של ילין מכונה על ידו בספרו "זכרונות לבן ירושלים" רק בתואר 'ניקב אל אשרף', ראש הנכבדים, ונראה שמדובר במופתי מצטפא טאהר אלחסיני.

הבית שאנו נמצאים בו נבנה על אדמה שהיתה שייכת קודם לפלח בשם כליל סלים. ילין מספר שסלים סירב למכור את האדמה לחסיני, וחסיני הביא להוצאת צו מעצר נגדו בגין עריקות בת עשרות שנים, עד שסלים נאלץ לברוח מן הכפר. חיילים טורקים ישבו בביתו והציקו למשפחתו, והמשפחה הגיעה מיוזמתה לחסיני והעבירה את הקרקע לחזקתו, כדי שיביא לביטול צו המעצר.

أراضٍ في موتسا العام ١٨٦٠. يلين الذي كان أفنديا يهوديا طوّر علاقات صداقة مع جاره واستمع منه كيف أنه استغل قوته في الحكومة والمحاكم لشراء أراضي القرية. في تلك الأيام كان رئيس بلدية القدس والقاضي وكثيرون من القضاة الكبار في القدس من عائلة الحسيني. سمى يلين جاره في كتابه بعنوان « ذكريات لابن القدس» النقيب الأشرف رئيس الوجهاء والمقصود هو المفتي مصطفى طاهر الحسيني.

البيت الذي نقف فيه الآن أقيم على أرض كانت من قبل لفلاح باسم خليل سليم. ويقول يلين أن سليم رفض بيع الأرض للحسيني، الذي أستصدر بحقه أمر اعتقال بذريعة التهرب من الخدمة إلى أن اضطر سليم للهرب من القرية. جاء جنود أتراك إلى بيته وضايقوا أهله إلى أن جاءت العائلة نفسها إلى الحسيني ونقلت ملكية الأرض إليه حتى يعمل

من هنا يُمكن أن نطل على بيت يهوشع يلين (الذي خضع مؤخرا للترميم وأعمال الحفظ بأيدي مجلس الحفاظ على المعالم)، وإلى بيت المفتي المتفكك وراءه وإلى المنحدر فوقهما حيث كانت في الماضي بيوت القرية.

אחר כך, בשנת 1890, סייע חסיני לילין ברכישת אדמות בקלוניא להתיישבות יהודית, שהפכה במשך למושבה מוצא. לאחר שילין פנה לחסיני, הגיעו אל מוח'תאר קלוניא פקידי הטאבו ודרשו שימסור רשימה של אדמות עזובות כדי שהממשלה תחרים אותן. המוח'תאר הציע למכור את האדמות לחסיני, בהנחה שממנו תימנע הממשלה מלהחרים. כך קנה חסיני את האדמות בזול, שמר לעצמו שליש מהן, ושני שליש מכר ביוקר לילין. המושבה מוצא נבנתה על האדמות האלה, תפזורת של בתים וחלקות חקלאיות בשולי הכפר קלוניא.

נחזור לשביל שירדנו בו ונמשיך למטה (שמאלה) לכיוון כביש מספר 1. לפני שנגיע לכביש נראה מעלינו בין העצים מימין בית קטן משרידי קלוניא, שבעליו עבד בירושלים כפקיד בשלטון הבריטי. סמוך לכאן עמד פעם גם בית הקיט של משפחת נוסייבה הירושלמית. משמאלנו נראה שער מתכת ירוק ונפנה שמאלה כשגדר מימינינו. אחרי כמה מטרים נגיע למדרגות אבן היורדות לבריכת מעיין יבש. אל המעיין הזה, שהיה פעם שופע, נהגו בנות

على إلغاء أمر الاعتقال. بعد ذلك في العام ١٨٩٠ ساعد الحسيني يلين في اقتناء أراض في قالونيا والاستيطان اليهودي الذي تحول مع الوقت إلى موتسا. بعد أن توجّه يلين إلى الحسيني حضر إلى قالونيا موظفو الطابو حتى يدلهم على سجلات بالأراضي المتروكة لغرض مصادرتها بأيدي الحكومة. اقترح المختار بيع الأراضي للحسيني مفترضا أنه بذلك ستمتنع الحكومة بذلك من مصادرتها. أقيمت الموشاباة موتسا على هذه الأراضي مجموعة متناثرة من البيوت والقسائم الزراعية على أطراف قرية قالونيا.

نعود في الممر الذي نزلنا فيه ونواصل النزول (يسارا) لجهة شارع ١. قبل أن نصل الشارع سنرى فوقنا على اليمين بين الأشجار بيتا صغيرا من بقايا قالونيا كان صاحبه عمل في القدس موظفا في سلطة الانتداب البريطاني. بجوار هذا الموقع كان في السابق البيت الصيفي لعائلة نسيبة المقدسية. على يسارنا بوابة حديدية خضراء نتجه يسارا بينما على يميننا جدار. نصل بعد عدة أمتار إلى درجات حجر تنزل إلى عين ماء جافة. إلى هذه العين التي كانت في الماضي غزيرة اعتادت صبايا قالونيا الحضور لملء أوعيتهن

מכאן יש תצפית יפה לבית ילין (שעבר לאחרונה שיקום ושימור על ידי המועצה לשימור אתרים), לבית המופתי המתפורר שמאחוריו, ולמדרון שמעליהם, זה שעליו ניצבו פעם בתי הכפר.

קלוניא לרדת כדי לשאוב מים לצורכי הבית. בריכת המעיין הפכה בימינו למקווה שמשמש בעיקר את חסידי גור, שהאדמו"ר שלהם נהג לטבול כאן בשנות החמישים. מסביב למעיין, על מה שהיו פעם חלקות ירק, צמחה חורשה של עצי איילנתוס חובבי עזובה. 10

נלך בדרך עפר לכיוון הכביש הראשי ונרד שמאלה בשוליים הרחבים מאוד של הכביש. משמאלנו נגיע לבניין שעליו שלט לא מדויק "בית הכנסת העתיק של מוצא". יהושע ילין, שקנה את החלקה הזאת ב־1860 גילה מתחתיה מרתף מרשים מן התקופה הביזנטית (כנראה), ניקה אותו והוסיף קומה מעליו. בשנותיו הראשונות שימש הבניין ח'אן לנוסעים בדרך לירושלים. בקומה העליונה היה חדר שינה ובית קפה, ובמרתף העתיק ישנו הבהמות ואוחסנו מטענים. ב־1890 בנה ילין לעצמו בית ורפת בחלקה שמאחורי הח'אן. בתחילת המאה העשרים הוסב הח'אן ל"בית פועלים" לתושבי מוצא, והקומה העליונה שימשה גם בית כנסת, בית ספר, ומקום מגוריו של המורה. 11

بالماء للاستخدام البيتي. بركة العين تحولت هذه الأيام إلى مغطس يستعمله أتباع الراب غور الذين اعتاد حاخامهم الاغتسال هنا فيما مضى من الخمسينيات. حول العين وعلى ما كا كان في السابق حواكير خضراء نما حرش من أشجار تحب الأماكن المهجورة. 10

نسير في طريق ترابية باتجاه الشارع الرئيسي وننزل يسارا في الهوامش الواسعة جدا للشارع. نصل إلى يسارنا إلى مبنى عليه لافتة غير دقيقة كتب عليها « كنيس موتسا القديم». وكان يهوشع يلين الذي اشترى قطعة الأرض هذه في العام ١٨٦٠ اكتشف تحتها قبوا مدهشا من الحقبة البيزنطية (ما يظهر) نظفه وأضاف فوقه طبقة. في البداية استُعمل البناء كخان للمسافرين على طريق القدس. في الطابق الأعلى كانت غرفة نوم ومقهى وفي القبو القديم وضعت البهائم وحمولتها. في العام ١٨٩٠ بنى يلين لنفسه بيتا وحظيرة في الأرض خلف الخان. وفي بداية القرن العشرين تم تحويل الخان إلى بيت عمال لسكان موتسا كما أن الطبقة العليا استعملت ككنيس ومدرسة وسكن للمدرس. 11

תצפית מגג בית הכנסת של מוצא: בית ילין המשופץ, ומאחוריו שרידי בית המופתי והגבעה עליה עמד מרכז הכפר //
إطلالة من سطح كنيس موتسا. بيت يلين المرمم وخلفه بقايا بيت المفتي والتلة التي كانت عليها مركز القرية

אל המעיין הזה, שהיה פעם שופע, נהגו בנות קלוניא לרדת כדי לשאוב מים לצורכי הבית.

כיום, גם אם בית הכנסת עצמו סגור, ניתן לעלות במדרגות החיצוניות לקומה השנייה וללכת מסביב לבניין אל המרפסת שמאחוריו. מכאן יש תצפית יפה לבית ילין (שעבר לאחרונה שיקום ושימור על ידי המועצה לשימור אתרים), לבית המופתי המתפורר שמאחוריו, ולמדרון שמעליהם, זה שעליו ניצבו פעם בתי הכפר.

נצא מבית הכנסת ונמשיך בדרך היורדת בצמוד לכביש הראשי. משמאלנו נראה קיר בנוי אבנים מסותתות עתיקות ומרשימות, חלק ממצודה עתיקה, אולי צלבנית. אחרי המצודה נראה מצד שמאל דרך המובילה לבית, היום של משפחת קופר. זה היה ביתה של משפחת ניקולא הפלסטינית הנוצרית-יוונית. ניקולא הפעיל בית קפה שמכר גם שתייה חריפה, ושימש את הנוסעים בדרך וגם את אנשי קלוניא ומוצא. בשטח הבית נובע מעיין נוסף, שסגור כיום לציבור.

מאורעות 1929 התחילו במוצא/קלוניא בסמוך לבית הזה. ביום שישי, לאחר הדרשות במסגדים

اليوم، الكنيس نفسه مغلق، يُمكن الصعود إلى الطبقة الثانية على الدرجات الخارجية والسير حول المبنى إلى شرفة في الخلف. من هنا يُمكن أن نطل على بيت يهوشع يلين (الذي خضع مؤخرا للترميم وأعمال الحفظ بأيدي مجلس الحفاظ على المعالم)، وإلى بيت المفتي المتفكك وراءه وإلى المنحدر فوقهما حيث كانت في الماضي بيوت القرية.

نخرج من الكنيس ونواصل في الطريق المنحدرة في موازاة الشارع الرئيسي. على يسانا جدار من الحجارة المنحوتة القديمة والجميلة، جزء من حصن قديم ربما من الحقبة الصليبية. بعد الحصن نرى من جهة اليسار طريقا تؤدي إلى بيت، تابع اليوم لعائلة كوفر. كان هذا بيت عائلة نقولا الفلسطينية المسيحية - اليونانية. نقولا أدار مقهى وباع فيه أيضا مشروبات روحية وكان في خدمة المسافرين على الطريق وسكان قالونيا، أيضا. في محيط البيت عين ماء إضافية لكنها مغلقة أمام الجمهور اليوم.

أحداث العام ١٩٢٩ بدأت في موتسا/ قالونيا بجوار هذا البيت. يوم الجمعية بعد الخطبة في المساجد

תצפית מבית הכנסת: אחד מבתי קלוניא שלא נהרסו, מעבר לכביש הראשי //
إطلالة من الكنيس، أحد بيوت قالونيا التي لم تُهدم عبر الشارع الرئيسي

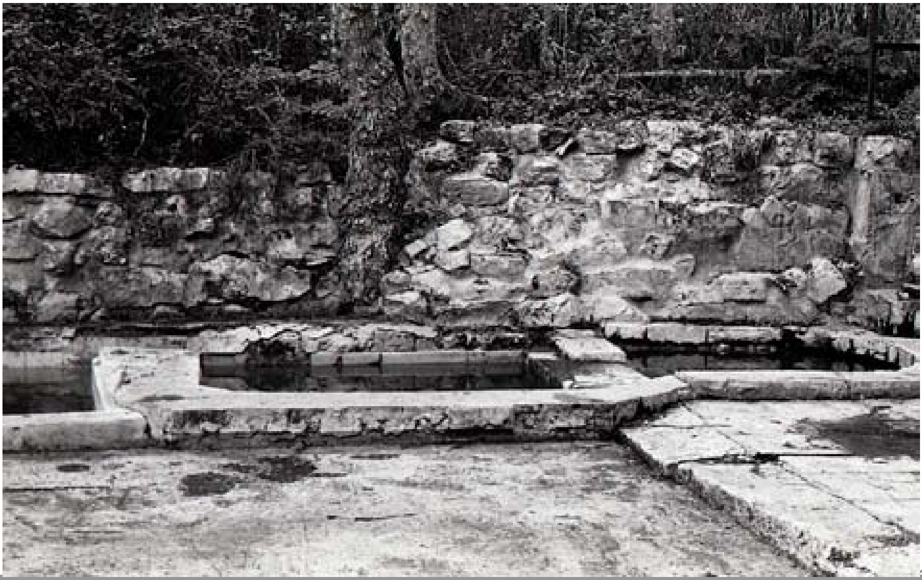

إلى هذه العين التي كانت في الماضي غزيرة اعتادت صبايا قالونيا الحضور لملء أوعيتهن بالماء للاستخدام البيتي.

בעקבות הסכסוך על השליטה בכותל, גירזן מישהו מאות גפנים בכרם של משפחת טוטנהיים השכנה. בלילה נמצאה סמוך לבית הקפה גופתו של הרועה נעמן זיר מקלוניא, ותושבי קלוניא האשימו את השכן היהודי שמואל ברוזה. על מה שקרה בהמשך נספר עוד מעט. ניקולא עצמו, אגב, המשיך להפעיל את בית הקפה שלו עד 48', ותוך כדי הקרבות נמצא על ידי אנשי הפלמ"ח מת במיטתו.

נמשיך לרדת לאורך הכביש ונחצה גשר מתכת העובר מעל ערוץ הנחל. הרבה שמות יש לנחל הזה, הערוץ הצפוני של נחל שורק; בחלק מהמפות המנדטוריות הוא מכונה לכל אורכו ואדי בית חנינה, במפות אחרות הוא משנה את שמו בכל כמה קילומטרים, ובקטע הזה נקרא ואדי קלוניא. מייד אחרי הגשר נראה סימון שבילים כחול המוביל שמאלה, למטה מן הדרך. נפנה שמאלה, ומכאן והלאה נלך על פי סימון השבילים הכחול. השביל מוביל אל הוואדי וחוצה אותו. מעט אחרי החציה נראה מצד שמאל עוד בריכת מעיין, ולידה נקבה המובילה לעבר הנביעה. תושבי קלוניא מונים

وفي أعقاب الخلاف حول السيطرة في منطقة حائط المبكى قطع أحدهم بالفأس مئات شجيرات العنب التابعة لعائلة طوطنهايم المجاورة. وفي الليل عثر على جثة الراعي نعمان زير من قالونيا قرب المقهى، وقد اتهم السكان جارهم اليهودي شموئيل بروزا. سنتحدث لاحقا عما جرى. نقولا نفسه واصل تشغيل المقهى حتى العام ٤٨ ووجد في معمعان القتال ميتا في سريره.

نواصل النزول على طول الشارع ونمرّ على جسر معدني يمرّ من فوق مجرى الوادي. لهذا الوادي الكثير من الأسماء، المجرى الشمالي يسمى وادي شورك، في قسم من الخرائط الانتدابية يسمى على طول مجراه وادي بيت حنينا، ويغير اسمه في خراط أخرى كل بضع كيلومترات، ويسمى في هذا المقطع وادي قالونيا. فورا بعد الجسر يظهر تأشير مسارات بالأزرق يسير بنا يسارا أسفل الشارع. نتجه يسارا ونسير من هنا ولاحقا وفق الإشارة الزرقاء. يؤدي الممر إلى الوادي ويقطعه. بعد أمتار من قطع الوادي نرى إلى يسارنا بركة أخرى لعين ماء، وإلى جانبها نفق يؤدي إلى المنبع. يحصي سكان قالونيا ١٢ عين ماء بالمجمل

בריכת המעיין. בסמוך למעיין היתה תחנת האוטובוס המשותפת לקלוניא ומוצא. //
بركة العين. بجوار العين كانت محطة باص مشتركة لقالونيا وموتسا.

בסך הכול 12 מעיינות שהיו בתחום הכפר. גם השם התנ"כי מצה מעיד אולי על שפע המים, על היות הכפר במקום מוצא המים.

نمשיך לאורך השביל המסומן בכחול, שמצטרף לדרך עפר הנמשכת קרוב לתוואי הנחל. משמאלנו, טרסות ושרידי הבוסתנים של קלוניא; לפנינו, המדרון התלול שעליו ניצב פעם גרעין הכפר; מימין, מעבר לכביש הראשי, גבעה מיוערת. בחלקה התחתון של הגבעה נבחין בבתי מוצא ורמת מוצא, מעליהם עצי יער ירושלים, ואחריהם הבתים התחתונים של שכונת הר נוף. מכאן, מתוך הוואדי, לא ניתן לראות את ראש הגבעה, המקום שפעם ניצב בו הכפר השכן דיר יאסין.

كانت في محيط الثرية. حتى الأسم التوراتي «موتسا» يدل ربما على كون البلدة في منبع ماء.

واصل على طول الممر المؤشر عليه بالأزرق الذي يتحد بطريق ترابية تمتد قريبا لمجرى الوادي. على يسارنا مدرجات وبقايا بساتين قالونيا؛ وأمامنا منحدر شديد قامت عليه في الماضي نواة القرية؛ إلى اليمين عبر الشارع الرئيسي، تلة تم تحريشها. في القسم السفلي للتلة سنرى بيوت موتسا ورمات موتسا ومن فوقها أشجار غابة القدس وخلفها البيوت السفلية لحي هار نوف. من هنا، من داخل الوادي، لا يُمكن رؤية قمة التلة التي كانت تقوم عليها قرية دير ياسين.

איש מתושבי מוצא הוותיקים וגם לא מוותיקי קלוניא לא הצליח להסביר מנין פרצה פתאום האלימות הזאת. קלוניא לא היתה כפר גדול, ומוצא היתה מושבה זעירה, כולם הכירו את כולם.

12 אחרי כמאתיים מטרים נראה מימיננו בית בודד, היחיד בצד הקרוב של הכביש הראשי. זה היה ביתה של משפחת מקלף, וכאן התרחש החלק האחרון והנורא ביותר של הסיפור שהתחלנו בו קודם. כאמור, בבוקר שבת נמצאה גופתו של נעמן זיר על יד בית הקפה של ניקולא. מאוחר יותר באותו בוקר ירדו עשרות גברים מכיוון קלוניא למוצא. חלונות נשברו, מבנים הועלו באש, ובבית משפחת מקלף, אחד הבתים הסמוכים ביותר לבתי קלוניא, נרצחו שבעה אנשים – ההורים, שלושה מהילדים ושני אורחים. שלושה ילדים צעירים הצליחו לברוח, ביניהם מרדכי מקלף, לימים הרמטכ"ל. במשפט שהתנהל לאחר מכן לא הצליחו השורדים לזהות בבירור את התוקפים, ואיש לא הורשע. בני קלוניא אומרים שהתוקפים לא היו בני הכפר, ושאינם יודעים מי היו. לאחר המשפט נערך טקס סולחה בין תושבי מוצא לתושבי קלוניא.

12 بعد مئتين متر سنرى إلى يميننا بيتا معزولا الوحيد في الجانب القريب من الشارع الرئيسي. كان هذا بيت عائلة مكليف وهنا وقع القسم الأخير والأكثر فظاعة من القصة التي أرشنا إليها من قبل. كما ذكرنا في صباح السبت وُجدت جثة نعمان الزير بجوار مقهى نقولا. في وقت لاحق نزل العشرات من الرجال من جهة قالونيا إلى موتسا. كُسّرت الشبابيك وتم إضرام النار في المباني وفي بيت مكليف الأقرب إلى بيوت قالونيا قُتل سبع أشخاص ـ الوالدان وثلاثة من الأولاد وضيفان. ثلاثة من الأولاد الصغار استطاعوا الهرب، بينهم مردخاي مكليف، الذي صار لاحقا قائد الأركان. لا أحد أدين بالجريمة وادعى أهالي قالونيا أن الفاعلين ليسوا من أبناء قريتهم وأنهم لم يعرفوا هويتهم. بعد المحاكمة تم عقد راية الصلح بين سكان موتسا وقالونيا. وكان الشاعر يوناتان رطوش نشر بعد الصلحة قصيدة في الصحيفة اليمينية «هيوم».

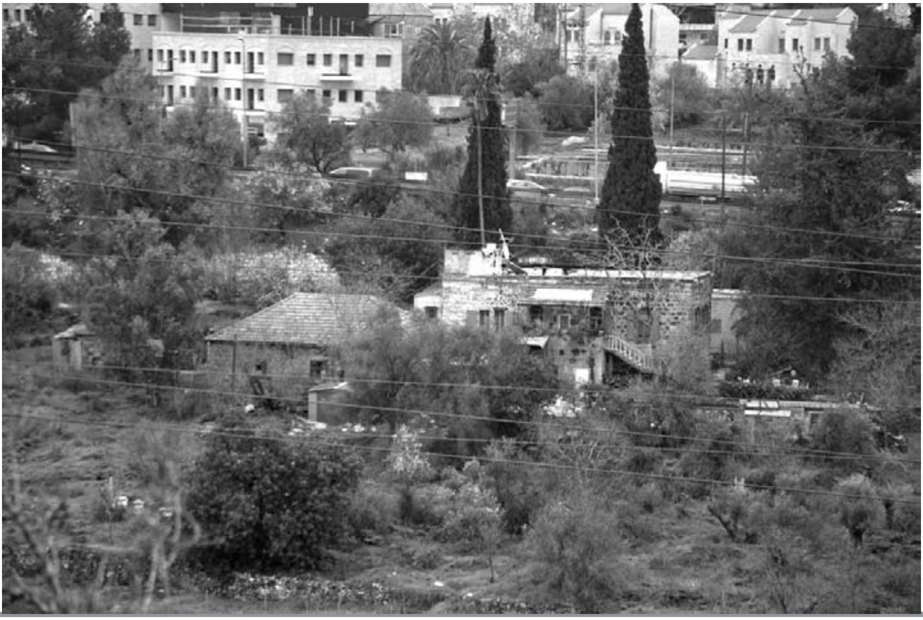

ما من شخص من سكان موتسا القدامى ولا من سكان قالونيا لم يُفلح في تفسير مصدر هذا العنف الذي تفجّر فجأة. قالونيا لم تكن قرية كبيرة وموتسا كانت موشاباة صغيرة والكل عرف الكل.

המשורר יונתן רטוש פרסם אחרי הסולחה שיר בעיתון הרוויזיוניסטי "היום". השיר, "על הזבח", מתחיל כך:

ארור האוכל מן הזבח,
ארור פושט יד לשלום.
ארור הניחם על הטבח,
ארור האומר לא תיקום!

איש מתושבי מוצא הוותיקים וגם לא מוותיקי קלוניא לא הצליח להסביר מנין פרצה פתאום האלימות הזאת. קלוניא לא היתה כפר גדול, ומוצא היתה מושבה זעירה, כולם הכירו את כולם. לאחר הסולחה, נדמה היה שהדברים כמעט חזרו לעצמם. מאיר ברוזה, שגדל במוצא בשנות הארבעים, מספר על קשרי עבודה "משפחתיים" ממש בין קלוניא למוצא, כאשר כמה מבני משפחה אחת מקלוניא עבדו במשק אחד במוצא. הוא מספר גם על פאטמה הזקנה שהיתה מלווה אותו לגן, על בעל האוטובוס של קלוניא, עסמאין, שהיה מלווה את הגברת ברוזה בדרכה מהתחנה הביתה.

القصيدة «عن الذبح» تبدأ هكذا:

ملعون هذا الأكل من الذبح،
ملعون الباسط يده للسلام.
ملعون الذي تعزى بعد المذبحة
ملعون الذي يقول لا تنتقم!

ما من شخص من سكان موتسا القدامى ولا من سكان قالونيا لم يُفلح في تفسير مصدر هذا العنف الذي تفجّر فجأة. قالونيا لم تكن قرية كبيرة وموتسا كانت موشاباة صغيرة والكل عرف الكل. بعد الصلحة بدا وكأن الأمور تعود إلى مجراها. مئير بروزا الذي ترعرع في موتسا في الأربعينيات يحكي عن علاقات عمل «عائلية» تماما بين قالونيا وبين موتسا بحيث إن عددا من أبناء عائلة واحدة من قالونيا كانوا يعملون أحيانا لدى عائلة من موتسا. ويروري عن فاطمة العجوز التي كانت ترافقه إلى الروضة وعن صاحب الباص من قالونيا، إسماعين الذي كان يرافق السيدة بروزا في طريقها من المحطة إلى البيت.

ב–1948 התנהלה לחימה קשה על השליטה בכביש הראשי. העמדה החשובה ביותר היתה בקסטל, אך גם קלוניא ומוצא שימשו כעמדות. רבים מתושבי מוצא עזבו לירושלים בעת הלחימה, ורבים מתושבי קלוניא הסתתרו במערות בנחל חלילים הסמוך עד יעבור זעם. ב–6 באפריל אותה שנה כבשו לוחמים פלסטינים שיצאו מקלוניא את אחד המשקים במוצא עילית שמעבר לכביש. תושבי קלוניא ציפו אולי למתקפה יהודית, אבל לא למה שקרה לשכניהם בדיר יאסין. תושבי דיר יאסין לא היו מעורבים כלל בלחימה, ואף הגיעו להסכם אי לוחמה עם אנשי ה"הגנה" בגבעת שאול הסמוכה. הם הופתעו כשב–9 באפריל נכנסו לכפר כוחות אצ"ל, בחסות הפגזה של הפלמ"ח, ולאחר הכיבוש ערכו בו טבח. בסך הכול נהרגו באותו יום כ–120 מתושבי הכפר, גברים נשים וילדים.

في العام ١٩٤٨ دارت معارك حامية حول السيطرة على الشارع الرئيس. الموقع الأهم كان في القسطل إلا أن موتسا وقالونيا شكلتا موقعين هامين أيضا. كثيرون من سكان موتسا تركوها إلى القدس وقت المعارك بينما اختبأ الكثيرون من سكان قالونيا في المغائر المجاورة إلى أن ينتهي القتال. في ٦ نيسان السنة ذاتها استطاع مقاتلون فلسطينوين خرجوا من موتسا أحد المزارع في موتسا العليا عبر الشارع. وقد ترقب سكان قالونيا هجوما مضادا لكنهم لم يتوقعوا ما حصل لجيرانهم سكان دير ياسين. سكان دير ياسين لم يكونوا ضالعين في أعمال قتالية بل توصلوا إلى اتفاق مع مقاتلي «هجاناة» في حفعات شاؤول المجاورة. وقد فوجئوا في ٩ نيسان عندما دخلت القرية قوات «إيتسل» تحت غطاء قصف من قوات «بلماح» وأرتكبت فيها مجزرة. في المجمل قُتل في اليوم ذاته نحو ١٢٠ من سكان القرية من

ويقول السكان أنهم بعد وقت قصير من تركهم منازلهم حضر إليهم بعض وجهاء موتسا واقترحوا عليهم أن يعودوا إلى بيوتهم إذا ما ضمنوا ألا يشاركوا في القتال. قسم من السكان قبلوا الاقتراح إلا أن المقاتلين فرضوا عليهم ردّها.

איש לא ציפה להתקפה על דיר יאסין ולטבח שנערך בו; אלה היו מפתיעים כל כך ואכזריים כל כך, אולי כמו רצח משפחת מקלף כעשרים שנה קודם. תושבי קלוניא היו בטוחים שהם הבאים בתור, והחלו לעזוב לכיוון בית סוריק הסמוכה. יוצאי קלוניא מספרים שזמן קצר אחרי שעזבו הגיעו אליהם כמה מראשי המושבה מוצא, והציעו להם לחזור לבתיהם אם יבטיחו לא להשתתף בלחימה. חלק מתושבי הכפר ביקשו לקבל את ההצעה, אבל הלוחמים כפו עליהם לדחות אותה. מה שקרה בדיר יאסין לא עזר ליצור אמון בין הצדדים.

الرجال والنساء والأطفال. ما من أحد توقع هجوما على دير ياسين وارتكاب مجزرة فيه. فقد كان ذلك مفاجئا جدا ومروعا جدا، ربما مثل مقتل عائلة مكليف قبل عشرين عاما من ذلك التاريخ. فهم سكان قالونيا أنهم قد يكونوا المرشحين لمجزرة مماثلة وبدأوا بالرحيل إلى بيت سوريك المجاورة. ويقول السكان أنهم بعد وقت قصير من تركهم منازلهم حضر إليهم بعض وجهاء موتسا واقترحوا عليهم أن يعودوا إلى بيوتهم إذا ما ضمنوا ألا يشاركوا في القتال. قسم من السكان قبلوا الاقتراح إلا أن المقاتلين فرضوا عليهم ردّها. وما حصل في دير ياسين لم يساعدهم على خلق ثقة بين الجانبين.

יוצאי קלוניא מספרים שזמן קצר אחרי שעזבו הגיעו אליהם כמה מראשי המושבה מוצא, והציעו להם לחזור לבתיהם אם יבטיחו לא להשתתף בלחימה. חלק מתושבי הכפר ביקשו לקבל את ההצעה, אבל הלוחמים כפו עליהם לדחות אותה.

תושבי קלוניא שברחו לכיוון בית סוריק הפכו לפליטים, בעיקר במזרח ירושלים וברמאללה. הירדנים, ששלטו באיזור מאחרי המלחמה, הציעו לבנות להם בתים בקצה בית סוריק, סמוך לאדמות קלוניא. כמה בתים כאלה אכן נבנו, במקום המכונה קובת שיח' עבד אלעזיז, אבל איש לא יישב אותם. פליטי קלוניא חששו מהקרבה לגבול, או אולי לא רצו להתפשר על אדמות שאינן אדמותיהם ממש. כיום קיימת אגודה של יוצאי הכפר, שעיקר עניינה לחנך את הדור הצעיר, צאצאי הפליטים, וללמדם את תולדות הכפר ומסורתו.

سكان قالونيا الفارين إلى بيت سوريك تحولوا إلى لاجئين بالأساس في شرق القدس ورام الله. الأردنيون الذين سيطروا على المنطقة بعد الحرب اقترحوا أن يبنوا لهم بيوتا في طرف بيت سوريك بجوار أراضي قالونيا. وفعلا تم بناء العديد من البيوت في الموقع المعروف بقبة الشيخ عبد العزيز إلا أن ما من أحد سكنها. خاف سكان قالونيا من القرب من الحدود أو أنهم لم يرغبوا في قبول السكن في أراض ليست لهم تماما. اليوم هناك جمعية لمهجري القرية أساس نشاطها توعية ذرية اللاجئين بتاريخ القرية وتراثها.

תצפית על בית מקלף, ומאחוריו מוצא תחתית // إطلالة على بيت مكليف ومن ورائه موتسا التحتا

בחורים צעירים, נכדי הפליטים החיים במזרח ירושלים, עדיין מגיעים לכאן לבקר. הם מרגישים קשר למקום, הם אומרים – קשר חזק שמפתיע אפילו אותם. מוהנד סבאח, נכד לפליטי הכפר, תושב א־טור שעל הר הזיתים ועובד סוציאלי במקצועו, אומר שזה לא מפליא. "לא היה שום שיקום לפליטים, כמו שקרה בארצות אחרות, במלחמות אחרות. במזרח ירושלים היום, לפי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 80 אחוזים חיים מתחת לקו העוני, יש צפיפות כמו שאין בשום מקום בישראל, ממשיכים להפקיע אדמות, להרוס בתים. פלא שאנחנו מתגעגעים למקום הזה, רוצים לחזור אליו?" הוא אומר שבסוף תהיה מדינה אחת, שהדמוגרפיה לא תותיר לנו ברירה, ושאפשר לחיות ביחד, כמו שחיו פעם באיזור קלוניא – מוסלמים, נוצרים ויהודים.

دרך העפר פוגשת כאן את הכביש העולה ממוצא למבשרת. בעלי הרכבים יוכלו ללכת במעלה הכביש כרבע שעה בחזרה למכונית, או לנסוע תחנה אחת באוטובוס. הולכי הרגל יעברו במנהרה שתחת הכביש הראשי וימצאו שם תחנת אוטובוסים לירושלים.

شبان وأحفاد اللاجئين الذين يعيشون في شرقي القدس لا يزالون يأتون إلى هنا للزيارة. يشعرون بانتماء إلى المكان، يقولون. رباط قوي يفاجئهم هم، أيضا. مهند صباح، حفيد للاجئي القرية، من سكان الطور على جبل الزيتون وعامل اجتماعي في مهنته يقول أن الأمر غير مفاجئ. «لم يكن هناك أي تأهيل للاجئين، كما حصل في بلاد أخرى، أو حروب أخرى. في القدس الشرقية، وحسب دائرة الإحصاء المركزية فإن ٨٠٪ من السكان يعيشون تحت خط الفقر، هناك اكتظاظ لا مثيل له في إسرائيل، يواصلون مصادرة الأراضي وهدم البيوت. فهل صدفة أننا نحن إلى هذا المكان ونريد العودة إليه؟ كما يقزوا ففي النهاية ستكون دولة واحدة وإن الديموغرافيا لت تترك لنا أي مفرّ وأنه بالإمكان العيش سوية كما عاشوا في الماضي في منطقة قالونيا . مسلمون ومسيحيون ويهود.

طريق ترابية تلتقي هنا الشارع الصاعد من موتسا إلى مبسيرت. يستطيع أصحاب السيارات السير صعودا حوالي ربع ساعة عودةً إلى الموقف أو السفر محطة واحدة في الباص. يسير الماشون في نفق تحت الشارع الرئيسي حيث يجدون هناك محطة باص للقدس.

// מקורות //

עדויות בעל פה, פליטי קלוניא.

ברוזה מאיר וצרי (1994), **מוצא, סיפור ארץ ישראלי**, ירושלים: כנה.

ילין יהושע (תרפ"ד), **זכרונות לבן ירושלים, ירושלים**.

// المصادر //

شهادات شفهية للاجئي قالونيا

بروزا مئير وتساري (١٩٩٤)، موتسا، **قصة أرض إسرائيلية**.

يلين يهوشع، **ذكريات لابن، القدس**.

תושבי קלוניא מכירים את המעיין הזה כעין פרחן // עין פרחאן/עין מבסיר

12

הדרך אל הכפר // סיור בלִפתא

الطريق الى القرية // جولة في لِفتا

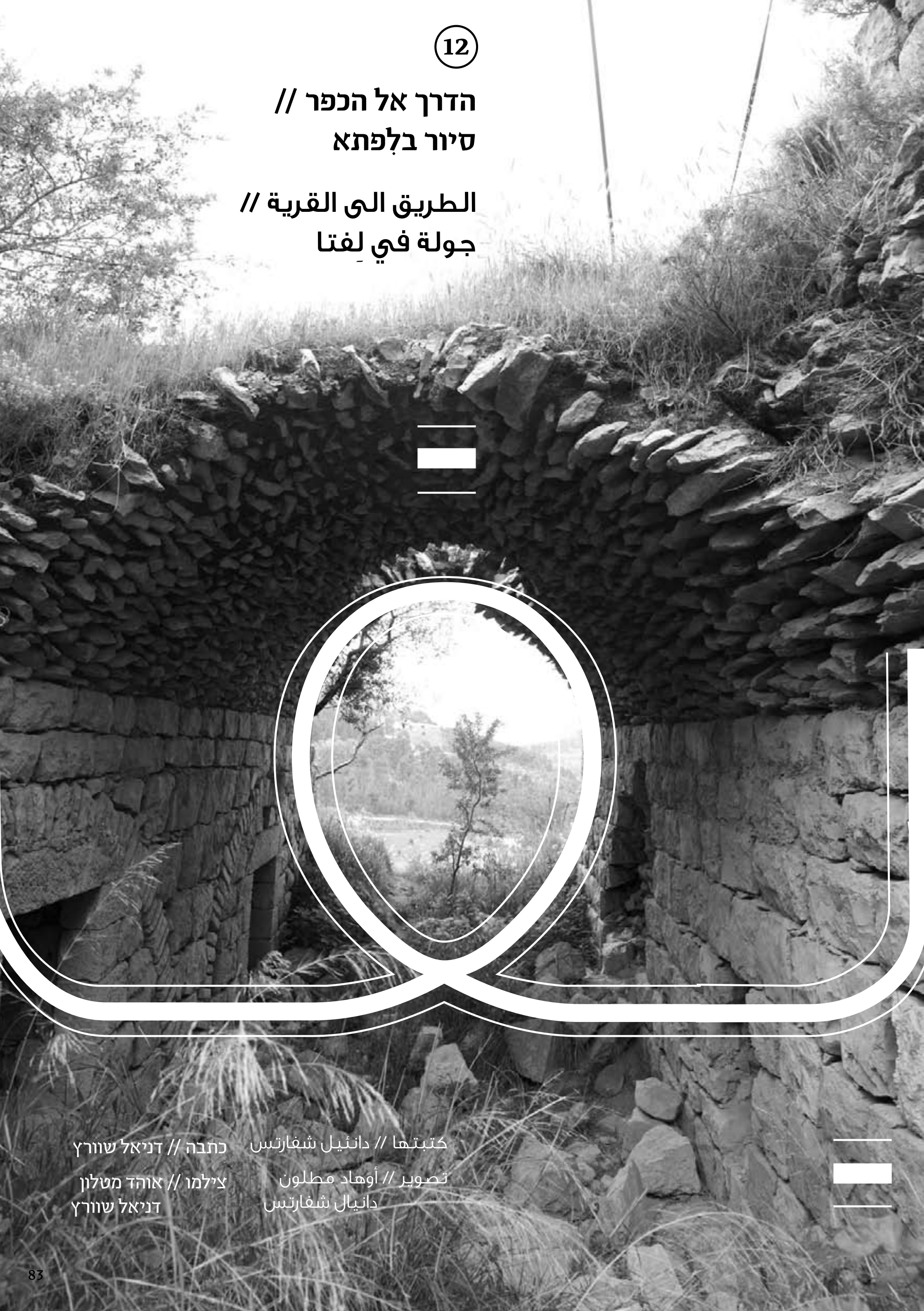

כתבה // דניאל שוורץ
צילמו // אוהד מטלון
דניאל שוורץ

كتبتها // دانئيل شفارتس
تصوير // أوهاد مطلون
دانيال شفارتس

בשעתיים הקרובות נסייר בכפר הפלסטיני לפתא. הסיור הרגלי ייערך רק בחלק קטן מהכפר, אשר אדמותיו התפרשו עד '48 על פני שטחים נרחבים. האיזור שבו נסייר, המכונה "לפתא תחתית", מתייחד בכך שמרבית הבתים בו נותרו על תלם, והם אינם מיושבים; חוסים במורדות הוואדי, מראם כמו לקוח מסיפור אגדה.

לִפתא لِفتا

מספר תושבים בשנת 1945 // כ-3,000	عدد السكان في ١٩٤٥// 3,000
מספר בתים בשנת 1931 // כ-410	عدد البيوت عام ١٩٣١ // 410
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות (דגנים, ירקות ופירות, כולל זיתים וענבים), סיתות אבן	مصادر المعيشة الاساسية حتى ١٩٤٨ // الزراعة (الحبوب، الخضار والفاكهة، يشمل الزيتون والعنب)، محجر

בתי ספר // בית ספר יסודי לבנות, בית ספר יסודי לבנים	مدارس // مدرسة ابتدائية للبنات، مدرسة ابتدائية للبنين
אתרי דת // מסגד ובית קברות	مواقع دينية // مسجد ومقبرة
תאריך כיבוש // ינואר 1948 (משוער)	تاريخ الاحتلال // كانون ثاني ١٩٤٨ (تقدير)
היכן נמצאים הפליטים // בין השאר במזרח ירושלים (הגבעה הצרפתית), רמאללה, ירדן	أين يتواجد اللاجئون اليوم// شرقي القدس (التلّة الفرنسية)، رام الله، الأردن

في الساعتين التاليتين سنتجول في القرية الفلسطينية، لفتا. الجولة على الاقدام ستتم فقط في جزء صغير من القرية، التي امتدت اراضيها حتى ألـ ٤٨ على مساحات واسعة. المنطقة التي سنتجول فيها، والمسماة «لفتا السفلى»، تتميز بكون غالبية بيوتها بقيت على حالها، وهي غير مسكونة، معلقة على منحدرات الوادي، كأن منظرها مأخوذ من الأساطير.

יישובים יהודיים על אדמות הכפר //

כיום שוכנות על אדמות הכפר שכונות צפוניות של ירושלים (רוממה עילית, קרית בעלז, קרית צאנז, סנהדריה המורחבת), איזור התעשייה בהר חוצבים, וכן שכונות של ירושלים מעבר לקו הירוק (רמות אשכול, גבעת המבתר, רמות אלון). תוכנית חדשה מאיימת לבנות במקום שכונה יהודית ולהרוס חלק מן הכפר. כמו כן הוקמה על אדמת הכפר "שמורת לפתא".

بلدات يهودية على أراضي القرية //

على أراضي القرية تتواجد اليوم حارات شمالي القدس(روميما العليا، كريات بلعاز، سنهدريا الموسعة)، المنطقة الصناعية في هار حوتسفيم، وكذلك حارات في القدس بعد الخط الاخضر (رموت أشكول، جفعات همبتار، رموت ألون). خطة جديدة تهدد بهدم قسم من القرية وبناء حارة يهودية. وكذلك أقيمت "محمية لفتا" على أراضي القرية..

יישובים פלסטיניים קרובים //
דיר יאסין, שיח' באדר

بلدات فلسطينية مهدومة في الجوار //
دير ياسين، الشيخ بدر

לִפְתָא لفتا

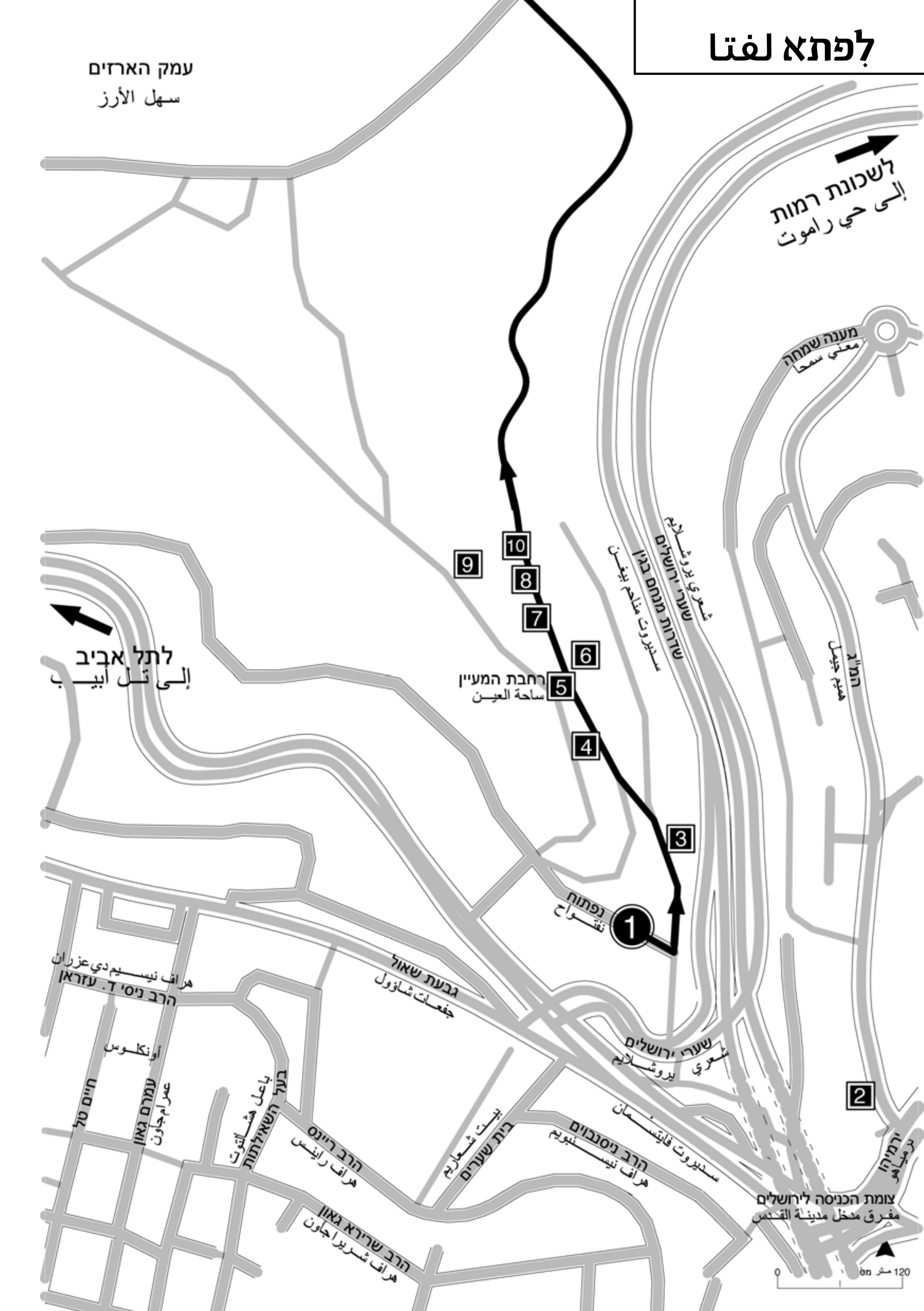

עמק הארזים
سهل الأرز
לשכונת רמות
إلى حي راموت
מענה שמחה
معني سمحا
לתל אביב
إلى تل أبيب
רחבת המעיין
ساحة العين
שדרות מנחם בגין
سديروت مناحم بيغن
שערי ירושלים
شعري يروشلايم
החי"ד
همد جيبل
נפתוח
نفتواح
גבעת שאול
جفعات شاؤول
הרב ניסים ד. עזראן
هراف نيسيم دي عزران
אונקלוס
اونكلوس
חיים טל
עמרם גאון
عمرام جاون
בעל השאילתות
باعل هشالتوت
הרב ריינס
هراف راينس
בית שערים
بيت شعاريم
שדרות ויצמן
سديروت فايتسمان
הרב ניסנבוים
هراف نيسنبويم
הרב שרירא גאון
هراف شريرا جاون
ירמיהו
يرمياهو
צומת הכניסה לירושלים
مفرق مدخل مدينة القدس
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
0
120 מטר متر

פרטי המסלול

تفاصيل المسار

סוג מסלול // רגלי	نوع المسار // على الأقدام
נקודת מוצא // חניון לפתא (מי נפתוח)	نقطة الانطلاق // موقف لفتا للسيارات
נקודת סיום // מסלול מעגלי: חניון ליפתא (מי נפתוח) מסלול לא מעגלי: מגרש החניה של קק"ל, סמוך לחווה האורגנית של טור סיני	نقطة النهاية // نقطة إنهاء لمسار دائري: موقف لفتا (מי נפתוח) نقطة إنهاء لمسار غير دائري: موقف سيارات التابع لـ"ككال". كيرن كييمت, بجانب المزرعة العضوية التابعة لطور سيناي

הגעה בתחבורה ציבורית //

- למגיעים מחוץ לירושלים: רוב האוטובוסים הבין־עירוניים לירושלים עוצרים ליד מחלף גבעת שאול.
- למגיעים מירושלים: מחלף גבעת שאול נמצא במרחק 5-10 דקות הליכה מהתחנה המרכזית, לכיוון היציאה מהעיר.
- מאיזור המחלף, מעט מערבה לתחנת הדלק סונול בכניסה לעיר, יורדים לחניון בשביל המוביל לגשר להולכי רגל.

الوصول عن طريق المواصلات العامة //

- للقادمين من خارج القدس: معظم الباصات بين المدن الواصلة الى القدس تتوقف بجانب مفترق جفعات شاؤول.
- للقادمين من القدس: مفترق جفعات شاؤول يبعد ١٠-٥ دقائق مشيا على الأقدام من المحطة المركزية، باتجاه مخرج المدينة.
- من منطقة المفترق، إلى غربي محطة الوقود سونول.

אורך המסלול // כ-2 קילומטרים	طول المسار // حوالي ٢- كم
משך המסלול // כשעתיים	مدة المسار // حوالي ساعتان
דרגת קושי // בינוני	درجة الصعوبة// متوسطة

הגעה ברכב //

- מכביש מס' 1: בכניסה לירושלים יורדים לדרך בגין צפון במחלף גבעת שאול (לפי השילוט). במחלף הבא, מחלף גולדה מאיר, פונים ימינה ומבצעים פניית פרסה בהזדמנות הקרובה, על מנת לחזור לדרך בגין בנתיב הנגדי, לכיוון היציאה מהעיר (מחלף גבעת שאול).
- מכביש 443: יש לרדת מכביש 443 במחלף גולדה מאיר, ולנסוע לכיוון מחלף גבעת שאול (כלומר, לכיוון כביש מס' 1).
- המשך ממחלף גולדה מאיר (מכל כיווני ההגעה): אחרי שחולפים על פני מתקן גדול של חברת החשמל, ומעט לפני מחלף גבעת שאול, פונים ימינה בירידה המסומנת בשילוט קטן לכיוון "ליפתא – מי נפתוח". הפנייה לחניון מסומנת בסימון שבילים כחול.

الوصول بسيارة خصوصية //

- عن طريق رقم ١: في مدخل القدس ننزل لشارع بيجين شمال في مفترق جفعات شموئيل (بحسب اللافتات). في المفترق القادم، مفترق جولدا مئير، نتجه إلى اليمين ونقوم بالالتفاف إلى الجهة الأخرى في أقرب فرصة، من أجل الرجوع إلى شارع بيجين في الاتجاه المعاكس، باتجاه الخروج من المدينة (مفترق جفعات شاؤول)
- عن طريق ٤٤٣: يجب النزول عن طريق ٤٤٣في مفترق جولدا مئير، والسفر باتجاه مفترق جفعات شاؤول (أي باتجاه شارع رقم ١)
- نواصل من كل جهات الوصول: بعد المرور بجانب منشأة كبيرة لشركة الكهرباء، وقبل مفترق جفعات شاؤول بقليل، نتجه الى اليمين إلى منحدر مع لافتة صغيرة تشير إلى "لفتا- ماي نفتوح". الاتجاه صوب موقف السيارات يحمل إشارة المسارات الزرقاء.

מקום למלא בו מים // תחנת הדלק "סונול" מעל החניון, בקרבת מחלף גבעת שאול	مكان للتزود بالماء // محطة الوقود "سونول" فوق موقف السيارات. قريبا من مفترق جفعات شاؤول
עונה מומלצת // כל השנה. באביב לפתא מוצפת בריחות צמחי תבלין כגון מרמייה (מרווה) וזעתר. בחורף פורחות שקדיות וכלניות ובין העשבים גדל השומר, צמח אכיל בטעם אניס.	الموسم المفضل // كل السنة. في الربيع تغمر لفتا رائحة شجيرات البهارات مثل الميرامية والزعتر. في الشتاء تزهر أشجار اللوز وشقائق النعمان وينمو الشومر بين الأعشاب.

موقع لفتا الاستراتيجي، في مدخل القدس، اجبر القادمين من الغرب أو الشمال العبور عبر أراضيها، وهكذا وصلت الحرب في الـ ٤٨ إلى مدخل القرية في مراحلها الأولى.

עמדת תצפית סמוכה לחניון לפתא, לכיוון צפון

מחניון לפתא או מהגשר נמשיך מעט מערבה עם הסימון הכחול. מימיננו כביש סלול היורד לכיוון הכפר, בו גם אנו נרד בקרוב. אך לפני כן, נמשיך שמאלה בהסתעפות (בכיוון ההפוך מהכביש היורד לכפר) ונמצא נקודת תצפית שממנה נביט בכפר הנפרש מתחתינו, לכיוון צפון. 1

نقطة مشاهدة بجانب موقف لفتا، باتجاه الشمال

من موقف لفتا أو من الجسر نواصل السير إلى الغرب قليلا مع الإشارات الزرقاء. على يميننا شارع معبد ينحدر باتجاه القرية، إليها سننزل نحن، أيضا، بعد قليل. ولكن قبل ذلك، عند المفرق سنواصل السير يسارا (في الاتجاه المعاكس للشارع الذي ينزل إلى القرية) لنجد نقطة مراقبة منها سننظر إلى القرية الممتدة تحتنا، باتجاه الشمال. 1

לפתא, הממוקמת צפון מערבית לירושלים, שימשה פרבר לירושלים המתרחבת מחוץ לחומות. בשנות הארבעים היו רוב תושבי לפתא מוסלמים ומיעוטם נוצרים ויהודים, אשר גרו בעיקר באיזורים המעורבים בחלקו העליון של הכפר (כיום – שכונת רוממה). מיקומה האסטרטגי של לפתא, בכניסה לירושלים, חייב את המגיעים לעיר ממערב או מצפון לעבור באדמותיה, וכך הביא ב-48' את המלחמה לפתח הכפר כבר בשלביה המוקדמים. במהלך המלחמה פשטו ה"הגנה", האצ"ל והלח"י על לפתא שוב ושוב. ב-7 בפברואר 1948 הביע בן גוריון את סיפוקו מהתקיפות, באומרו "מבואכה לירושלים דרך לפתא-רוממה, דרך מחנה יהודה, רחוב המלך ג'ורג' ומאה שערים – אין זרים [ערבים]. מאה אחוז יהודים".

لفتا الموجودة شمال غربي القدس، شكلت ضاحية للقدس الآخذة بالتوسع خارج الأسوار. في سنوات الأربعين كانت غالبية سكان لفتا من المسلمين وأقلية مسيحية ويهودية، والتي سكنت بالأساس في المناطق المختلطة في الجانب الأعلى من القرية (حارة روميما اليوم). موقع لفتا الاستراتيجي، في مدخل القدس، اجبر القادمين من الغرب أو الشمال العبور عبر أراضيها، وهكذا وصلت الحرب في الـ ٤٨ إلى مدخل القرية في مراحلها الأولى. أثناء الحرب قامت «الهجانا»، الايتسل والليحي بالهجوم على لفتا المرة تلو الأخرى. في ٧ شباط ١٩٤٨ عبر بن غوريون عن رضاه من الهجمات حين قال «سنصل القدس عن طريق لفتا – روميما، عن طريق محانيه يهودا، شارع الملك جورج ومائة شعاريم – لا وجود للغرباء (العرب). مئة بالمائة يهود».

מיקומה האסטרטגי של לפתא, בכניסה לירושלים, חייב את המגיעים לעיר ממערב או מצפון לעבור באדמותיה, וכך הביא ב-48' את המלחמה לפתח הכפר כבר בשלביה המוקדמים.

עד שנת 1948 התפרש שטחה של לפתא על פני 8,743 דונם. השטחים החקלאיים היו נטועים עצי פרי וזיתים. תושבי לפתא עסקו בחקלאות ובסיתות ההר הסלעי לאבנים ששימשו לבניית בתים בכפר ומחוצה לו. התושבים היו אמידים, ונהנו מתנאי מחיה גבוהים יחסית. רובם נולדו בבתי חולים ולמדו בבית ספר. המבנה ששימש כבית הספר היסודי לילדי הכפר נמצא מעלינו, בצומת הכניסה לעיר, איזור שנכלל אז בכפר **2**. אפשר לראות את המבנה מהחניון: זהו אחד ממבני האבן הסמוכים למלון "שערי ירושלים", בסמוך לבניין מגן דוד אדום, ומול בניין בזק שבכניסה לעיר. ככל הנראה משמש היום הבניין את המכללה החרדית בירושלים. אחד מתלמידי בית הספר של לפתא היה יעקוב עודה, שמלאו לו שמונה שנים כשגורש מלפתא. זיכרונותיו יסייעו לנו לסייר בכפר.

בחלקו הדרומי העליון של הכפר (סמוך לכביש הכניסה לירושלים) ניתן לראות בתים מיושבים, בשונה מרוב בתי הכפר העומדים ריקים. אלה הם בתיהן של 13 מבין המשפחות היהודיות שהגיעו

حتى سنة ١٩٤٨ امتدت مساحة لفتا على ٨٧٤٣ دونما. الأراضي الزراعية كانت مزروعة بالأشجار المثمرة لا سيما الزيتون. سكان لفتا عملوا بالزراعة وبنحت الحجارة من الجبل الصخري والتي استعملت لبناء البيوت في القرية وخارجها. كان السكان ميسوري الحال، وتمتعوا بمستوى معيشي عال نسبيا. ولد غالبيتهم في مستشفيات وتعلموا في المدرسة. البناية التي كانت مدرسة ابتدائية لأبناء القرية موجودة فوقنا، في مفرق المدخل إلى القرية، منطقة كانت حينها جزءً من القرية **2**. من الممكن رؤية البناية من الموقف: إنه أحد مباني الحجر المجاورة لفندق «شعاري يروشلايم»، بجوار مبنى نجمة داوود الحمراء، ومقابل مبنى بيزك في مدخل المدينة. يستعمل المبنى اليوم كما يبدو ككلية حريدية في القدس. يعقوب عودة هو أحد طلاب مدرسة لفتا والذي كان عمره ٨ سنوات حين طرد من لفتا. ذكرياته ستساعدنا في التجول في القرية.

في القسم الجنوبي الأعلى للقرية (بجوار شارع الدخول للقدس) من الممكن رؤية بيوتا مسكونة،

לארץ, בעיקר מכורדיסטן ותימן, ללא כל רכוש, ושוכנו בבתי לפתא מייד לאחר המלחמה ובראשית שנות החמישים. אחת מהשיקולים לשיכונן באיזור זה, אשר לא היה מחובר לחשמל, מים, ביוב, כבישים או תשתית עירונית אחרת, היתה למנוע את אכלוסם של הבתים שנית על ידי תושביהם המגורשים. המשפחות התקשו לחיות בניתוק ובהזנחה הקשה. לאחר התערבותו של הנשיא יצחק בן צבי פונו מרביתן מהכפר בסוף שנות הששים, תמורת פיצויים או דיור חלופי. המשפחות ששכנו בחלק העליון של הכפר יכלו להתחבר לתשתיות העירוניות ביתר קלות, מפאת מיקומן, ולכן נותרו בלפתא. במקום אף נותר בית כנסת אחד, מתוך חמישה שהוקמו בו עד לסוף שנות החמישים.

خلافا لغالبية بيوت القرية الفارغة. هذه هي بيوت ١٣ من العائلات التي وصلت إلى البلاد، بالأخص من كردستان واليمن، دون أية ممتلكات، وتم توطينهم في بيوت لفتا بعد الحرب فورا وفي بداية سنوات الخمسين. أحد الاعتبارات لتوطينهم في هذه المنطقة، والتي لم يكن فيها كهرباء وماء أو مجار أو طرقات أو أية بنية تحتية أخرى، كان لمنع توطين البيوت مرة ثانية بسكانها المهجرين.

واجهت العائلات صعوبات بسبب التهميش والإهمال الشديد. بعد تدخل رئيس الدولة يتسحاق بن تسفي تم إخلاؤهم من البيوت في نهاية سنوات الخمسين، مقابل تعويضات أو مساكن بديلة. العائلات التي سكنت في القسم الأعلى من القرية استطاعت الارتباط بشبكات البنية التحتية بسهولة اكبر، بسبب موقعهم، ولذلك بقوا في

אחת מהשיקולים לשיכונן באיזור זה, אשר לא היה מחובר לחשמל, מים, ביוב, כבישים או תשתית עירונית אחרת, היתה למנוע את אכלוסם של הבתים שנית על ידי תושביהם המגורשים.

בשנים האחרונות, בעקבות התכנון משנת 2004 לבנות באיזור מיזם מגורים חדש, סומנו בתי לפתא תחתית להריסה, והחל שיווק האדמות על ידי מנהל מקרקעי ישראל ורשות הפיקוח (הממונים על נכסי נפקדים). המשפחות, המתגוררות בבתים כבר מעל לששים שנים, הוגדרו על ידי אלה כ"פולשות", ונפתחו נגדן הליכים משפטיים במטרה לסלקן מן הבתים. המשפחות קוראות להכיר בכך שיושבו בבתים אלה על ידי המדינה ומוסדותיה, ולראות בהן דיירים חוקיים של הבתים, הזכאים לנהל משא ומתן על פינוי הבתים בהינתן פיצויים הולמים.

מן הנקודה שאנו נמצאים בה אפשר לראות את שלושת הכבישים המהירים הסלולים על אדמות לפתא: הראשון הוא כביש מס' 1 מתל־אביב לירושלים, העובר מעלינו; השני הוא דרך "בגין" העוברת במנהרה מתחתינו; השלישי, הרחק מלפנים לכיוון צפון, הוא כביש 9 המוביל משכונת רמות (הבולטת בגגותיה האדומים) לכביש מס' 1 לכיוון תל־אביב. ביניהם, במורד הוואדי, עשרות בתי לפתא הנמשכים במעלה המתלול המערבי

لفتا. بقي في المكان أيضا كنيس واحد، من أصل خمسة والتي بنيت حتى سنوات الخمسين.

في السنوات الأخيرة وبسبب التخطيط من سنة ٢٠٠٤ لبناء منطقة سكنية جديدة في المنطقة، تم تأشير بيوت لفتا السفلى للهدم، وبدأت مديرية أراضي إسرائيل ومديرية المراقبة (المسئولون عن ممتلكات الغائبين) بتسويق الأراضي. العائلات، الموجودة في البيوت أكثر من ٦٠ سنة، عرفت على أنها «مقتحمة للبيوت»، وفتحت ملفات قضائية ضدها بهدف طردها من البيوت. تطالب العائلات بأن يتم الإقرار بأن الدولة ومؤسساتها هي التي وطنتهم في البيوت، وأن يعتبروا سكان قانونيين للبيوت، ذوي حق للتفاوض على إخلاء البيوت في حالة إعطائهم تعويضات مناسبة.

من النقطة التي نتواجد فيها من الممكن رؤية الشوارع السريعة الثلاث الموجودة على أراضي لفتا: الأول شارع رقم ١ من تل أبيب إلى القدس، والذي يمر فوقنا، الثاني هو شارع «بيجين» والذي يمر في نفق من تحتنا، الثالث، بعيدا من الأمام باتجاه الشمال،

(לשמאלנו), עד לאיזורים הנמצאים הרחק משדה הראייה.

כעת נפנה מטה לתוך הכפר התחתון, ונחצה אותו לכיוון צפון: מנקודת התצפית נחזור לכביש הסלול המסומן כחול. הכביש יורד מזרחה ומתעקל צפונה, ומשולט לכיוון לפתא. משמאל מתבצעות ב–2011 עבודות של קו רכבת ירושלים–תל־אביב. כ–50 מטרים אחרי שנראה שלט חום שמכוון לעבר "עין נפתוח ליפתא" – נרד שמאלה במדרגות בטון, ונמשיך מטה אחרי המחסום, בדרך העפר היורדת אל הכפר ומסומנת כחול.

هو شارع ٩ والذي يوصل بين حارة رموت (البارزة بسقوفها الحمراء) وشارع رقم ١ باتجاه تل أبيب. بينهما، في أسفل الوادي، عشرات بيوت لفتا والتي تمتد إلى أعلى الجرف الغربي (على يسارنا)، وحتى المناطق البعيدة عن مجال الرؤية.

الآن، نتجه للأسفل، إلى داخل القرية التحتا، ونقطعها باتجاه الشمال: من نقطة المراقبة نعود إلى الشارع المعبد مع الإشارة الزرقاء. ينزل الشارع شرقا ويلتف إلى الشمال، ويشير إلى جهة لفتا. إلى اليسار سيتم تنفيذ أعمال لمد خطوط القطار بين القدس تل أبيب في ٢٠١١. بعد حوالي ٥٠ مترا من رؤيتنا للافتة بُنّية تشير إلى «عين نفتوح لفتا»– سننزل يسارا على درج من باطون، ونواصل إلى الأسفل بعد الحاجز، في طريق ترابي تتجه إلى القرية وتحمل إشارة زرقاء.

أحد الاعتبارات لتوطينهم في هذه المنطقة، والتي لم يكن فيها كهرباء وماء أو مجار أو طرقات أو أية بنية تحتية أخرى، كان لمنع توطين البيوت مرة ثانية بسكانها المهجرين.

במורד הדרך אל הכפר 3

דרך זו נקראה אלעקבה – "הדרך הקשה" או "התלולה". בעבר היתה הדרך מוקפת עצי זית, חרוב ושקד. לאורך הוואדי אפשר לראות את הטרסות, שנשאו אף הן עצי פרי ונתדלדלו בעקבות שנים של הזנחה. רבים מהעצים שנותרו נכרתו בשנים האחרונות במסגרת בניית מנהרת הרכבת, הנמצאת משמאל לשביל. עבודות המנהרה השפיעו, ועשויות להמשיך ולהשפיע, על הנוף ועל תוואי השביל, אך כיוון ההליכה הוא קבוע – למטה וצפונה. נמשיך אם כן לרדת עם הסימון הכחול.

نزولا في الطريق إلى القرية 3

تسمى هذه الطريق العقبة – «الطريق الصعبة» أو «الحادة». في السابق كانت أشجار الزيتون والخروب واللوز تحيط بالطريق. على طول الوادي من الممكن رؤية المدرجات، والتي حملت هي أيضا أشجار مثمرة وتناقصت بسبب سنوات من الإهمال. تم قطع كثير من الأشجار المتبقية في السنوات الأخيرة بسبب عمليات بناء نفق القطار، الموجود إلى يسار المسار. أعمال النفق أثرت، وسوف تستمر بالتأثير، على المنظر وعلى حدود المسار، ولكن اتجاه السير ثابت – إلى الأسفل شمالا. نستمر إذن بالنزول مع الشارة الزرقاء.

כל שנה, כשהחלו הגשמים, התעצם קול הזרימה – ושב והתעמעם ככל שנמלא הבור. בשלהי הקיץ, כשיבשו מי הגשמים, היו צעירי הכפר וחסוניו יורדים למטה ומנקים את הבור.

הבית הראשון שניתקל בו הוא בית משפחת חמד, הנמצא מעל ובסמוך לשביל, בימין הדרך. מימין לו (מאחריו ומעליו) נמצא בית משפחת חיריה, גבוה ובעל גג כיפתי. צפונית לפיתול בשביל (מעט הרחק ממנו) נראה את בית משפחת אלעאסי. מאז 1948 לא גרים כאן תושבי הכפר, שמנועים על פי החוק הישראלי מבעלות על בתיהם ואינם מורשים לגור בהם, או אפילו לנקות או לשמר אותם. את המעטים אשר פקדו את הבתים מייד אחרי המלחמה גירשה ישראל ודרשה מהם להתחייב שלא לשוב על ניסיונם.

נמשיך לרדת בדרך המובילה אל הכפר.

البيت الأول الذي سيصادفنا هو بيت عائلة حمد، الموجود فوق وبجوار المسار، على يمين الطريق. على يمينه (وراءه ومن فوقه) يتواجد بيت عائلة خيرية، عال وذو سقف على شكل قبة. إلى شمال القسم الملتف في المسار (بعيدا عنه بقليل) نرى بيت عائلة العاصي. منذ ١٩٤٨ لا يسكن هنا سكان القرية، الممنوعين بحسب القانون الإسرائيلي من امتلاك بيوتهم ومن السكن فيها، أو حتى تنظيفهم أو الحفاظ عليها. قامت إسرائيل بطرد القلائل ممن وصلوا إلى البيوت بعد الحرب فورا وطالبتهم بالالتزام بعدم تكرار محاولتهم ثانية.

نستمر بالنزول في الطريق المؤدية إلى القرية.

في كل سنة، عندما تبدأ الأمطار، يتعالى صوت الجريان – ويعود وينخفض مع امتلاء البئر. في أواخر الصيف، عندما تجفّ المياه، كان شباب القرية الأقوياء ينزلون وينظفون البئر.

בור המים 4

נתקרב אל בתי הכפר בשיפוע מתון. משמאל לשביל ובצמוד אליו, כמאה מטרים לפני המעיין, נחפש את פתחו של בור מים, המכוסה כעת במספר אבנים גדולות. הבור מתחבר לזרימה תת קרקעית של מי גשמים, הנעצרים שם וזורמים הלאה, על שכבת הסלע, ונחשפים במעיין הקרוב. כדי להיווכח בעומקו, השליכו אבן קטנה לתוכו. הבור שימש לשאיבת מים לשתייה. כל שנה, כשהחלו הגשמים, התעצם קול הזרימה – ושב והתעמעם ככל שנמלא הבור. בשלהי הקיץ, כשיבשו מי הגשמים, היו צעירי הכפר וחסוניו יורדים למטה ומנקים את הבור.

נמשיך להתקדם צפונה לכיוון המעיין.

البئر 4

نقترب من بيوت القرية في منحدر متوسط. على يسار المسار وبجواره، مئة متر تقريبا قبل عين الماء، نفتش عن فتحة بئر الماء، المغطاة الآن بعدد من الأحجار الكبيرة. تتصل البئر بمجرى تحت - أرضي لماء الأمطار، التي تتوقف هناك وتستمر بالجريان، إلى الطبقة الصخرية، وتظهر في عين الماء القريبة. لكي تفهموا مدى عمقها قوموا بإلقاء حجر وسطها. استعملت البئر لضخ مياه للشرب. في كل سنة، عندما تبدأ الأمطار، يتعالى صوت الجريان – ويعود وينخفض مع امتلاء البئر. في أواخر الصيف، عندما تجفّ المياه، كان شباب القرية الأقوياء ينزلون وينظفون البئر.

نستمر بالتقدم شمالا باتجاه العين.

רחבת המעיין 5

רחבת אבן מרוצפת העוטפת את המעיין היא תוספת מאוחרת, משנות השמונים של המאה העשרים, ככל הנראה, במסגרת יוזמה להפוך את האיזור לשמורת טבע. ננסה לדמיין את אלסאחה ("הרחבה" או "הפלאזה") כפי שהיתה, כשבמרכזה עץ תות ענקי שצמרתו משתרעת על פני ארבעים מטר. בצלו הרחב של עץ התות היה אז המעיין, אשר היווה את מרכז החיים של הכפר. מי המעיין זרמו בעבר דרך שלוש בריכות, כמקובל בכפרים פלסטיניים רבים אחרים: מי הבריכה הראשונה שימשו לשתייה, בעיקר לשימוש משפחות שלא היו ברשותן בארות; המים בבריכה השנייה שימשו לעבודות הבית, הרחצה והניקיון; מי הבריכה האחרונה שימשו להשקיית בעלי החיים. הלאה מהבריכות זרמו המים הנותרים בתעלה להשקיית עצי הכפר וגינותיו. כיום נותרה רק בריכה מתפקדת אחת, המשמשת מבקרים לטבילה ולרחצה, אך ניתן לזהות גם את הבריכה השנייה, העמוסה לרוב בצמחיה ופסולת. ניתן לשחות בבריכה ולצעוד אל תוך נקבת המעיין, בעזרת פנס ונעליים מתאימות.

הבריכה היוותה את מרכז חיי הכפר, וככל הנראה הפכה את המקום לראוי למחיה עוד בתקופות קודמות. יש הסבורים כי לפתא הוקם על אתר מי־נפתוח, מקור מים ליד ירושלים שמוזכר בספר יהושע. בתקופה הרומית שמר המקום על שם זה, ובתקופה הביזנטית נקרא נפת'ו. ככל הנראה נמשכה ההתיישבות במקום גם בתקופה הצלבנית. בשנת 1834 נערך כאן קרב שבמהלכו הביס הצבא המצרי בפיקוד אבראהים פשה מורדים מקומיים.

מעט מעל עץ התאנה הסמוך למעיין, בשיפוע המערבי של הוואדי, נמצא הטאבון (תנור) של משפחת סלאח מחמד. הטאבון הוא מבנה מלבני עשוי אבן, שגודלו כחדר קטן. מרבית

ساحة العين 5

ساحة مرصوفة بالأحجار تحيط العين هي إضافة لاحقة، من سنوات الثمانينيات للقرن العشرين، على ما يبدو، في إطار مبادرة لتحويل المكان إلى محمية طبيعية. نحاول تخيل الساحة كما كانت، في وسطها شجرة توت ضخمة تصل قمتها إلى ٤٠ مترا. تحت ظل شجرة التوت كانت العين، والتي كانت مركز حياة القرية. في السابق جرت مياه العين عن طريق ٣ برك، وكما هو الحال في قرى فلسطينية كثيرة أخرى: مياه البركة الأولى استخدمت كمياه للشرب، بالأخص لاستعمال العائلات التي لم تملك آبارا في بيوتها، المياه في البركة الثانية كانت للأعمال المنزلية: الغسيل والتنظيف، مياه البركة الأخيرة استعملت لسقي الحيوانات. والمياه المتبقية التي تدفقت من البرك جرت في قنوات لسقي أشجار القرية وحدائقها. اليوم بقيت بركة واحدة تعمل، والتي يستعملها الزائرون للسباحة والاغتسال، ولكن من الممكن، أيضا، التعرف على البركة الثانية والتي تغمرها النفايات والعشب. من الممكن السباحة في البركة والمشي داخل منبع الماء، بمساعدة فانوس وحذاء مناسب.

شكلت البركة مركزا لحياة القرية، وكما يبدو جعلت من المكان مكانا مناسبا للسكن منذ العهود القديمة. هنالك من يعتقد أن لفتا أقيمت على موقع مي- نفتوح، مصدر للمياه بقرب القدس والمذكور في كتاب يهوشواع. في الفترة الرومانية حافظ المكان على اسمه هذا، وفي الفترة البيزنطية سمي نفتو. كما يبدو فان الاستيطان في هذا المكان استمر في الفترة الصليبية. في سنة ١٨٣٤ حدثت هنا معركة انتصر فيها الجيش المصري بقيادة إبراهيم باشا على ثوار محليين.

قليلا فوق شجرة التين المجاورة للعين، في المنحدر الغربي للوادي، نجد طابون عائلة صلاح محمد. الطابون عبارة عن شكل مستطيل من حجر، بحجم

> نحاول تخيل الساحة كما كانت، في وسطها شجرة توت ضخمة تصل قمتها إلى ٤٠ مترا. تحت ظل شجرة التوت كانت العين (النقطة ٤ في الخارطة)، والتي كانت مركز حياة القرية.

ננסה לדמיין את אלסאחה ("הרחבה" או "הפלאזה") כפי שהיתה, כשבמרכזה עץ תות ענקי שצמרתו משתרעת על פני ארבעים מטר. בצלו הרחב של עץ התות היה אז המעיין, אשר היווה את מרכז החיים של הכפר.

המשפחות בכפר החזיקו טאבון, ובחלק מהמקרים חלקה משפחה את הטאבון עם שכניה. אם נקיף את הטאבון נוכל לראות את הפתח דרכו הוכנסו המאפים אל התנור.

למעלה מן הטאבון נמצא בית גדול, שקומתו השנייה, נטולת הגג, בנויה אבן אדומה, המובחנת מאבני הקומה הראשונה. זה ביתו של מחמד עלי בדר, שאשתו השנייה, לה נישא אחרי ששכל את אשתו הראשונה, הגיעה מהעיר והתעניינה בטיפוח פרחים מפוארים. יעקוב עודה זוכר עוד איך היה מתגנב עם הילדים אל הבית, כדי להציץ בפרחים ולנסות לקטוף אותם. בעלת הבית נזפה בילדים ושלחה אותם להביא מים מהמעיין. אחרי שחזרו והשקו את הפרחים, אמרה להם: "אם תקטפו את הפרח – כבר לא תראו אותו מחר, אך אם תניחו לו כאן – תוכלו לשוב לראות אותו כל יום, ובתנאי שתשקו אותו!". וכך היה.

غرفة صغيرة. غالبية العائلات في القرية كان لديها طابون، وفي بعض الحالات تقاسمت العائلة الطابون مع جيرانها. اذا تجولنا حول الطابون بإمكاننا أن نرى الفتحة التي كانت تدخل عن طريقها المخبوزات.

إلى الأعلى، فوق الطابون نجد بيتا كبيرا، طابقه الثاني بلا سقف، مبني من حجر أحمر، على خلاف لون حجر الطابق الأول. هذا هو بيت محمد علي بدر، وكان تزوج زوجته الثانية بعد وفاة زوجته الأولى، قدمت من المدينة واهتمت بالعناية بأزهار فاخرة. يعقوب عودة لا زال يتذكر كيف كان يتسلل الى البيت مع أولاد آخرين، لكي يسترق النظر إلى الأزهار وليحاول قطفها. كانت ربة البيت توبخ الأولاد وترسلهم إلى العين لإحضار الماء. بعد أن عادوا وقاموا بري الأزهار، كانت تقول لهم: «إذا قطفتم الزهرة– فإنكم لن ترونها غدا، ولكن إن تركتموها هنا– بإمكانكم أن تعودوا وترونها كل يوم، بشرط أن تقوموا بريّها!» . وهذا ما كان.

אלסאחה מגלמת צורת חיים קהילתית, המציירת תמונה של ימים הזכורים לפליטים במתיקות אבודה. בערבי הקיץ שהו משפחות סביב הבריכות, בישלו את ארוחותיהם והעבירו את זמנם תחת עץ התות. משפחות שבתיהן היו רחוקים מהבריכות לנו לעתים קרובות ברחבה. משפחתו של יעקב עודה לא נצטרכה לכך, כיוון שביתה הוא הבית הקרוב ביותר לבריכה.

تمثل الساحة شكلا للحياة في مجموعة، والتي ترسم صورة لأيام يتذكرها اللاجئون بحلاوة مفقودة. في أيام الصيف تجمعت العائلات حول البرك، طبخت وجباتها وقضت أوقاتها تحت شجرة التوت. العائلات التي سكنت بعيدا عن البرك نامت أحيانا في الساحة. عائلة يعقوب عودة لم تكن مضطرة إلى ذلك، حيث أن بيتها كان البيت الأقرب للبركة.

מימיננו, בצדו השני של החדר, מספר יעקב עודה, היו נערמים המזרונים שנפרשו לעת ערב לשינה. על הקיר שמאחורינו נשענו ארבעה ארונות מטבח גדולים, שבהם אוכסנו כלי האוכל לשגרה ולאירוח.

בית משפחת עודה 6

בית משפחת עודה נמצא מעט מעל הבריכה ומצפון לה, בשיפוע המזרחי של הוואדי (במעלה המתלול הימני כאשר פנינו אל השביל המוביל לתוך הכפר). הבית נהרס ברובו, וניתן לראות רק את שרידי קירותיו מרחבת המעיין.

על מנת לבקר בבית, נעלה במעלה סלעי תלול אחרי הבריכה השנייה, אל שרידי הבית הקרוב ביותר, ונקיף אותו מימין. נעבור את החדר הראשון שמשמאלנו, וניכנס לחדר הבא אחריו. אפשר לעלות גם במסלול מתון יותר, היוצא מרחבת המעיין ומקיף את הבית משמאל. החדר שניכנס אליו שימש כחדר המגורים. נעמוד עם פנינו לכיוון הכפר הנפרש מתחתינו מבעד למרפסת הקטנה (העשויה להיות מוסתרת על ידי צמחייה עבותה, באביב). משמאלנו שער קשתי שהוביל לקומה התחתונה, ששימשה לאכסון מצרכים כמו שמן ותירס, ולגידול תרנגולות, כמו במרבית הבתים בכפר. מימיננו, מספר יעקב עודה, בצדו השני

بيت عائلة عودة 6

يتواجد بيت عائلة عودة فوق البركة إلى اليسار منها، في المنحدر الشرقي للوادي (في الطريق الملتوي اليميني عندما توجهنا إلى المسار المؤدي إلى داخل القرية). هدم البيت في غالبيته، ومن الممكن رؤية بقايا جدرانه فقط من ساحة العين.

لكي نزور البيت، نصعد في درب صخرية حادة بعد البركة الثانية، إلى بقايا البيت الأقرب، ونلتف حوله إلى اليمين. ننتقل إلى الغرفة الأولى على يسارنا، وندخل الغرفة التي تليها. من الممكن الصعود في مسار أقل حدة، والذي ينطلق من ساحة العين ويلتف حول البيت من جهة اليسار. الغرفة التي سندخلها كانت غرفة المعيشة. نقف ونتوجه إلى القرية الممتدة من تحتنا من فوق الشرفة الصغيرة (التي من الممكن ان تكون مغطاة بأعشاب كثيرة، في الربيع). على يسارنا مدخل أقواس يؤدي إلى الطابق التحتي، الذي استخدم لتخزين المواد مثل الزيت والذرة، ولتربية الدجاج، كما هو الحال في غالبية بيوت القرية. على يميننا، يخبرنا يعقوب

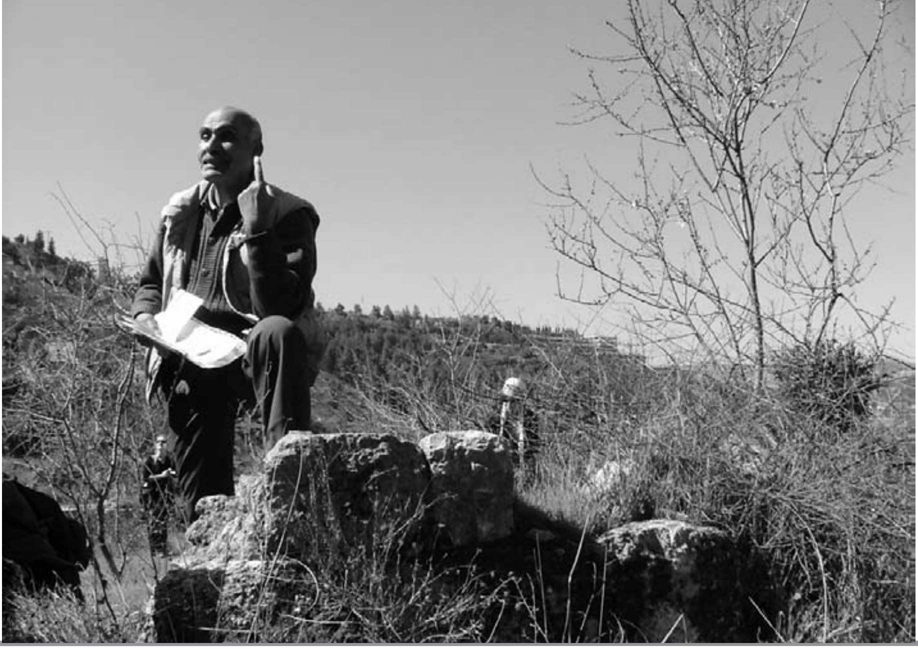

على يميننا، يخبرنا يعقوب عودة، في الجانب الآخر من الغرفة، كانت تتكدس الفرشات التي كانت تفرش في المساء من أجل النوم. على الحائط من ورائنا كانت أربع خزائن مطبخ كبيرة، استُعملت لتخزين أدوات الطعام المستعملة يوميا وللضيافة.

של החדר, היו נערמים המזרונים שנפרשו לעת ערב לשינה. על הקיר שמאחורינו נשענו ארבעה ארונות מטבח גדולים, שבהם אוכסנו כלי האוכל לשגרה ולאירוח.

מעל בית משפחת עודה נמצאים שרידי בית משפחת אלע'ולה, שהתנשא לגובה של שלוש קומות ונהרס לחלוטין אחרי המלחמה, לטענת יעקוב עודה, כנקמה של הכוחות הישראליים על פעולות התנגדות בכפר במהלך המלחמה. בתחילת המלחמה פעלה ה"הגנה" בכניסה העליונה לכפר (עוד על אירוע זה בהמשך). רק כאשר תושבי הכפר ברחו והתפזרה ההנהגה העזו הכוחות הישראלים להיכנס ל"לפתא תחתית" על מנת להרוס חלק מהבתים.

عودة، في الجانب الآخر من الغرفة، كانت تتكدس الفرشات التي كانت تفرش في المساء من أجل النوم. على الحائط من ورائنا كانت أربع خزائن مطبخ كبيرة، استُعملت لتخزين أدوات الطعام المستعملة يوميا وللضيافة.

فوق بيت عائلة عودة تتواجد بقايا بيت عائلة الغولة، والذي كان يصل ارتفاعه ٣ طوابق وهدم بالكامل بعد الحرب، بحسب أقوال يعقوب عودة، كانتقام للقوات الإسرائيلية على أعمال المقاومة في القرية في فترة الحرب. في بداية الحرب عملت «الهجاناة» في مدخل القرية العليا (المزيد عن هذا الحدث فيما بعد). فقط بعد أن هرب سكان القرية وتفرقت القيادة تجرأت القوات الإسرائيلية على الدخول إلى «لفتا السفلى» من أجل هدم بعض البيوت.

נרד מבית משפחת עודה ונשוב לרחבת המעיין. ממנה נמשיך להתקדם צפונה, בשביל המוביל בין הבתים ומסומן בסימון שבילים כחול. נעצור באמצע הדרך, בין המעיין לקבוצת הבתים הבאה.

ننزل من بيت عائلة عودة ونعود إلى ساحة العين. منها نستمر في التقدم إلى الشمال، في المسار الممتد بين البيوت ومع إشارة المسارات الزرقاء. نتوقف في منتصف الطريق، بين العين ومجموعة البيوت التالية.

השביל המוביל צפונה, בין הבתים

השביל המרוצף המוביל כיום בין הבתים אינו שביל מקורי. כמו רחבת המעיין, גם הוא נוסף בשנות השמונים על ידי הרשויות במסגרת שיפוץ שנערך בכפר כדי להתאימו למטיילים. בעבר היו כאן ה"ג'ניים" – גני נוי וירק. לאורך השביל זרמו מי הבריכות בתעלה בוצית, שנפרצו בה ערוצים זמניים לפי צורך, כדי להשקות את החלקות השונות.

المسار الذي يأخذنا شمالا، بين البيوت

المسار المرصوف الذي يأخذنا بين البيوت اليوم ليس بالمسار الأصلي. كما هي الحال مع ساحة العين، فهو كذلك إضافة بيد السلطات في الثمانينات في سياق الترميمات في القرية من أجل ملاءمتها للزوار. في الماضي كانت هنا «الجنائن»– حدائق أزهار وخضرة. على طول المسار جرت مياه البرك في قنوات طينية، حفرت فيها جداول بحسب الحاجة، من أجل

תפיסת החיים השיתופית המשתקפת בגן זכתה לשם עונה, שמשמעו "עזרה הדדית". כיוון שהמים שייכים היו לכולם – כולם היו צריכים ליהנות מהם, וגם הקהילה בכללותה. לכן, איזור הגן נחלק בין המשפחות הסמוכות השונות: כל משפחה קיבלה מספר מטרים רבועים בגן המשותף, ובו שתלו עצי פרי וירקות.

תפיסת החיים השיתופית המשתקפת בגן זכתה לשם "עונה", שמשמעו "עזרה הדדית". כיוון שהמים שייכים היו לכולם – כולם היו צריכים ליהנות מהם, וגם הקהילה בכללותה. לכן, איזור הגן נחלק בין המשפחות הסמוכות השונות: כל משפחה קיבלה מספר מטרים רבועים בגן המשותף, ובו שתלו עצי פרי וירקות. הגידולים שימשו את המשפחה, והעודפים נמכרו ברווח יפה בבזאר ב"באב אלח'ליל", הוא שער חברון, הקרוי גם שער יפו. הגן היה נקי ומזמין, ושימש גם כמקום משותף לבילוי ומנוחה.

המבנה הראשון שניתקל בו מימין לשביל המרוצף הוא הטאבון של משפחת עקל, ואשר בו השתמשה גם משפחת עודה. מייד אחריו, גם כן בצד ימין של השביל, נמצא בית משפחת עקל, שנכון ליום כתיבת מילים אלה גרה בשכונת שיח' ג'ראח בירושלים.

נמשיך להתקדם צפונה בשביל שבין הבתים.

ريّ قطع الأرض المختلفة. منهج الحياة الاشتراكي الذي ينعكس في الحديقة حظي بتسمية «العونة»، أي المساعدة المتبادلة. لأن المياه كانت ملك للكل– الكل كان يجب ان يستفيد منها، وكذلك المجموعة كلها. ولهذا، منطقة الحديقة كانت مقسمة بيت العائلات المجاورة المختلفة: كان لكل عائلة بعض الأمتار المربعة في الحديقة المشتركة، وفيها زرعوا أشجارا مثمرة وخضروات. المحاصيل كانت للعائلة، والكميات الزائدة كانت تباع بربح جيد في البازار «باب الخليل»، والمسمى، أيضا، بوابة يافا. الحديقة كانت نظيفة ترحب بالزائرين، وكانت أيضا مكان ترفيه مشتركا للراحة والمتعة.

المبنى الأول الذي سوف نصادفه على يمين المسار المرصوف هو طابون عائلة عقل (النقطة ١٢)، والتي استعملته، أيضا عائلة عودة. يتلوه فورا، في الجهة اليمنى للمسار أيضا، بيت عائلة عقل (النقطة ١٣)، والتي تسكن حتى كتابة هذه الكلمات في حي الشيخ جراح في القدس.

نواصل التقدم شمالا في المسار بين البيوت.

لأن المياه كانت ملك للكل– الكل كان يجب ان يستفيد منها، وكذلك المجموعة كلها. ولهذا، منطقة الحديقة كانت مقسمة بيت العائلات المجاورة المختلفة: كان لكل عائلة بعض الأمتار المربعة في الحديقة المشتركة، وفيها زرعوا أشجارا مثمرة وخضروات.

בית המוח'תאר 7

נעלה במעלה המדרגות של המבנה הראשון שנמצא משמאלנו. זהו בית המוח'תאר: אחמד אלחאג' עומר. בבעלות המוח'תאר היתה חנות בגדים, שהעניקה לו הכנסה גדולה ואפשרה את בניית הבית הגדול, אשר הכיל בעבר ארבע קומות לפחות. לאחר שחי בבית מספר שנים מכר אותו המוח'תאר למשפחת משעל, ועבר להתגורר באחד הבתים שבמורד המערבי של הוואדי. הקומה ששרדה מהבית תאפשר לנו תצפית טובה לכיוון צפון, אל מעבר לקו הירוק. נזהה שנית את הגגות האדומים של ההתנחלות רמות, שראינו מנקודת התצפית בתחילת הסיור.

החדרון הקטן שלפנינו שימש כחדר האורחים של המוח'תאר. ניכנס בדלת שמשמאל אל מקבץ חדרים, שהיו בעבר חלק מבית מידות. החדרים נפגעו עם השנים מגניבת אבנים וריצוף, אולם עדיין ניתן להבחין כיום בריצוף המקורי במקום. כאמור, לא רק שתושבי הכפר אינם מורשים לגור

بيت المختار 7

نصعد الدرج في المبنى الأول الموجود على يسارنا. هذا هو بيت المختار: أحمد الحاج عمر. المختار كان يملك دكان ملابس أعطته مدخولا كبيرا ومكنته من بناء البيت الكبير، والذي كان عبارة عن أربع طوابق على الأقل. بعد أن عاش في البيت لسنوات عدة باع المختار البيت لعائلة مشعل، وانتقل للسكن في احد البيوت في المنحدر الغربي للوادي. الطابق الذي بقي من البيت سيشكل نقطة مراقبة جيدة باتجاه الشمال، إلى ما بعد الخط الأخضر. سنتعرف مرة أخرى على السقوف الحمراء لمستوطنة راموت، والتي رأيناها من نقطة المراقبة في بداية المسار.

الغرفة الصغيرة أمامنا كانت غرفة لضيوف المختار. ندخل الباب من يسارنا إلى مجموعة من الغرف، كانت في الماضي جزءا من البيت الكبير. الغرف تضررت خلال السنوات جراء سرقة الأحجار والبلاط، ولكن لا زال بالإمكان تمييز البلاط الأصلي في المكان. كمل قيل، فان سكان القرية ليسوا ممنوعين من السكن في بيوتهم فقط، ولكنهم ممنوعون من

יעקב עודה מדריך מסיירים במעלה הדרך לביתו, סיור עמותת זוכרות //
يعقوب عودة مرشد الزوار في الطريق الصاعدة إلى بيته، جولة زوخروت

בבתיהם, הם אף אינם רשאיים לתחזקם. כך, סובלים הבתים מהזנחה אל נוכח רוחות, גשמים, חיות וצמחייה. כאמור, מייד לאחר המלחמה ובראשית שנות החמישים יושבו בלפתא מהגרים, אך הם התפנו בשנות השישים לשיכונים. כיום הבתים מאוכלסים לעתים על ידי דיירים מזדמנים. מחלון החדר הקיצוני ניתן לראות את כביש מס' 1, ומתחתיו מספר בתים שנשתמרו מהכפר. יוצא דופן הוא הבית עם גרם המדרגות החיצוני, שנבנה בשנת 1924 על ידי משפחת סלימאן, הגרה כיום בהר הצופים.

נרד מבית המוח'תאר ונמשיך ללכת צפונה בשביל בין הבתים.

صيانتها، أيضا. وهكذا، تعاني البيوت اليوم من إهمال جراء الرياح والأمطار والحيوانات والعشب. كما أوردنا، ومباشرة بعد الحرب تم توطين مهاجرين في لفتا، ولكنهم أخلوا المكان في الستينيات. سكان غير ثابتين يسكنون البيوت اليوم. يُمكننا أن نرى من آخر شباك في الغرفة شارع رقم ١، وتحته عدد من بيوت القرية التي بقيت على حالها. البيت مع الدرج الخارجي مختلف عن بقية البيوت، والذي بنته عائلة سليمان عام ١٩٢٤، والتي تسكن اليوم في «هار هتسوفيم».

ننزل من بيت المختار ونستمر شمالا في مسار بين البيوت.

يعقوب عودة يتذكر نفسه يقف مع أخيه على السطح في نهاية رمضان، أي في عيد الفطر، يلبسون بناطيل قصيرة احتفالية.

מסגד הכפר 8

נעצור בשביל, מעט לפני סימון שבילים כחול. הרחבה משמאלנו היא גג המסגד של הכפר, ששימש לתפילה כאשר המקום במסגד לא הספיק לכל המתפללים. למסגד היו שתי קומות, ומינרט אשר קרס ברעידת אדמה בשנת 1929. המסורת מספרת כי המסגד נבנה סביב קברו של סיף אלדין, אחד מאנשי סלאח אלדין, שעצר לנוח בלפתא בדרכו, ובסוף ימיו שב לחיות בה ונקבר כאן. הקומה התחתונה שימשה כבית ספר עד שנבנה ב-1929 בית הספר אותו ראינו מנקודת התצפית בתחילת הסיור, בחלק העליון של לפתא. מאותה עת, רק ילדים צעירים למדו במסגד. יעקב עודה זוכר את עצמו עומד על הגג עם אחיו הצעיר בחג תום הרמדאן, הוא עיד אלפטר, כשהם לבושים מכנסיים קצרים חגיגיים. כל אנשי הכפר מתפללים, ועם סיום התפילה לוחצים ידיים והולכים ביחד לכיוון בית הקברות 9, תוך שירת שירי תפילה. מגג המסגד ניתן להשקיף על האיזור שבו השתרע בית הקברות – במורד הוואדי, מתחת לקו הגובה

مسجد القرية 8

نتوقف في المسار قبل إشارة المسارات الزرقاء بقليل. الباحة التي أمامنا هي سطح مسجد القرية، والتي استخدمت للصلاة حين لم يتسع المسجد للمصلين. كان المسجد مؤلفا من طابقين، ومن منبر تهدم جراء الهزة الأرضية في ١٩٢٩. تقول الروايات أن المسجد بني حول قبر سيف الدين، أحد رجال صلاح الدين، الذي توقف ليرتاح في لفتا في طريقه، وعاد ليسكن فيها في آخر أيامه وقبر هنا. الطابق السفلي استخدم كمدرسة حتى تم بناء المدرسة في عام ١٩٢٩ والتي رأيناها من نقطة المراقبة في بداية المسار، في القسم العلوي من القرية. منذ ذلك الحين، فقط أولاد صغار تعلموا الدين في المسجد. يعقوب عودة يتذكر نفسه يقف مع أخيه على السطح في نهاية رمضان، أي في عيد الفطر، يلبسون بناطيل قصيرة احتفالية. جميع سكان القرية يصلون، ومع انتهاء الصلاة يسلمون على بعضهم البعض ويذهبون سوية إلى المقبرة، مع غناء أغنيات الصلاة. من سطح المسجد من الممكن النظر إلى المنطقة التي عليها امتدت

יעקב עודה זוכר את עצמו עומד על הגג עם אחיו הצעיר בחג תום הרמדאן, הוא עיד אלפטר, כשהם לבושים מכנסיים קצרים חגיגיים.

שסימנו הבתים. בגלל הסחף שירד מהנקיק שמצפון לבתים, נסחפה אדמת הוואדי ואיתה גם הקברים, העצמות והמצבות, וכיום קשה לאתר את הקברים. מהגג אפשר לראות היטב את שאר בתי הכפר ושדה צבר עצום, מדהים בפראותו.

נמשיך לרדת בשביל המסומן, הנשפך לתוך המסגד שעל גגו עמדנו, משמאל לשביל. מלמטה יתגלה המסגד כמבנה יפהפה: רחבה חסרת תקרה ומעושבת המובילה לחדר הבנוי בצורה המקובלת בבנייה הפלסטינית של "חצי חבית" – גג קמור עם פתחים מקושתים. בחדר הימני, בקיר הפונה לכיוון דרום – אל מכה – נמצאת גומחת המחראב המכוונת את המתפללים.

נצא מן המסגד בפתח ממנו נכנסנו.

المقبرة 9 – في منحدر الوادي، تحت خط الارتفاع الذي شكلته البيوت. بسبب الجرف الضيق الذي عبر بين البيوت، جرفت تربة الوادي ومعها القبور والشواهد، ومن الصعب اليوم العثور على القبور. من السطح بالإمكان رؤية بقية بيوت القرية وحقل الصبار الكبير، الجميل بوحشيته.

نستمر في النزول في المسار، إلى داخل المسجد الذي وقفنا على سطحه، من يسار المسار. في الأسفل سنكتشف جمال المسجد: ساحة بلا سقف معشوشبة تقودنا إلى غرفة مبنية على الطراز الفلسطيني «نصف برميل»– سقف مدور مع فتحات مزينة. في الغرفة على اليمين، على الحائط باتجاه الجنوب – إلى مكة – يتواجد المحراب الذي يوجه المصلين.

نخرج من المسجد من المدخل الذي دخلنا منه.

בית הבד 10

בית הבד הוא המבנה הנמצא מול הכניסה למסגד, שמעל פתחו המלבני פעור חלונון ריבועי. זהו אחד משני בתי בד ששימשו את הכפר, שגידל עצי זית על פני מעל ל-1,000 דונמים, ושמן זית היה בין הכנסותיו העיקריות. פנים המבנה הוא חלל מרהיב, המורכב ממספר חדרים בעלי תקרות קשתיות. קרני אור חודרות לכאן בעוצמה מסתורית בחלק משעות היום, דרך פתחים עגולים שפערו זרועות השלטון הישראלי בתקרת בתי הכפר בשנות השבעים המוקדמות, בתקווה שיביאו לקריסתם ועל מנת למנוע את יישובם. ההרס שלפנינו אינו תוצאתה של המלחמה, אלא של גלי הריסה מכוונת לאורך השנים, כמו גם הזנחה. על רצפת החדר שמוט הבורג הכבד שסביבו סבבה אבן הריחיים, שחלקה התחתון נותר במקומו. נצא מן הפתח ממנו נכנסנו.

المعصرة 10

المعصرة هي المبنى الموجود مقابل مدخل المسجد، فوق فتحته المستطيلة هنالك شباك على شكل مربع صغير. هذه إحدى المعاصر من أصل معصرتين والتي استخدمها سكان القرية، الذين زرعوا شجر الزيتون على أكثر من ١٠٠٠ دونم، وزيت الزيتون شكل مصدرا أساسيا في مدخولهم. داخل المبنى عبارة عن فضاء ساحر، مؤلف من عدة غرف ذوات سقوف مقوّسة ـ قناطر. أشعة الضوء تدخل إلى هنا بقوة غامضة في جزء من ساعات اليوم، عبر فتحات مدورة خلفها الحكم الإسرائيلي في سقوف بيوت القرية في سنوات السبعينيات الأولى، على أمل أن يتسبب ذلك بانهيارها ومنع سكناها. الهدم الذي أمامنا ليس نتيجة الحرب، وإنما نتيجة موجات هدم مقصودة على مدار سنوات، بالإضافة إلى الإهمال. على أرض الغرفة ملقى المحور الحديدي الثقيل والتي حوله كانت تدور حجر الرحى، الذي بقي قسمها الأسفل في مكانه. نخرج من الفتحة التي دخلنا منها.

טיול בין בתים וצמחייה

מחוץ לבית הבד, כשפנינו אל הפתח דרכו נכנסנו אליו, נקיף את בית הבד מימין ונלך בשביל בכיוון צפון, בעלייה מתונה בין הבתים. אנו עוזבים כעת את השביל המסומן כחול, שפונה שמאלה ומטה. מימיננו שיחי צבר נצחיים ועצים שמצליחים לבקוע ולצמוח מתוך קירות האבן. סימביוזה מרהיבה של חיות מתפרצת, אך לא נעדרת ממד מאיים. שימו לב לבנייה: חלונות ודלתות עם פיתוחי אבן, וקשתות מפוארות מצטלבות זו בזו כנגד חוקי המשיכה. ניתן לשוטט ולגלות מקומות נסתרים, אך חשוב להיזהר – קיימת סכנת התפוררות, קריסה ונפילה לבורות.

נמשיך בשביל לכיוון צפון.

رحلة بين البيوت والنباتات

خارج المعصرة، ووجهنا إلى الفتحة التي دخلنا منها، سندور حول المعصرة باتجاه اليمين ونمشي في مسار باتجاه الشمال، في صعود معتدل بين البيوت. نغادر المسار مع الإشارة الزرقاء، الذي يتجه إلى اليسار والى الأسفل. على يميننا أشجار صبار أبدية وأشجار تنجح بالانبثاق والنمو من داخل حيطان الحجر. تداخل مذهل لحياة تشق دربها، ولكن لا تخلو من جانب مهدد. انتبهوا للبناء: شبابيك وأبواب مع منحوتات حجرية، وأقواس فخمة تتقاطع مع بعضها البعض خلافا لقوانين الجاذبية. من الممكن التجول واكتشاف أماكن مخفية، ولكن من المهم الحذر- هنالك خطر التفكك والانهيار والسقوط إلى داخل حفر.

نستمر في الممر باتجاه الشمال.

מימיננו שיחי צבר נצחיים ועצים שמצליחים לבקוע ולצמוח מתוך קירות האבן.
على يميننا أشجار صبار أبدية وأشجار تنجح بالانبثاق والنمو من داخل حيطان الحجر.

יציאה מהכפר לרמה

בין השקדיות והבתים השביל ממשיך אל היציאה הצפונית מהכפר. אחרי הבית האחרון נלך שמאלה בשביל צר, ונגיע למישור הצופה לכיוון כביש 9, ובו דרך עפר. ביציאה אל ההר החשוף, ההרגשה היא שאנחנו הולכים על הר חלול. יתכן וזו אשליה שנובעת מההליכה המרובה על הגגות. ואולי ההר באמת חלול? בעת כתיבת המסלול הזה, ב–2011, רואים מכאן אתר בנייה צפון־מערבית לכפר. יודעי דבר מספרים שמדובר בחפירת המנהרה למקלט הגרעיני הממשלתי, שפורסם כי נבנה באיזור זה. בכל אופן, מרחבי הדשא מסביב הם מקום מעולה לעצירה מרווחת או לפיקניק קצר.

יעקוב עודה זוכר איך, כאשר היה בן שמונה, נשלח יחד עם ילדי שש משפחות נוספות לטפס במעלה הוואדי אל משאית שתבריח אותם לכפר אבו ע'וש. "אבא שלי נשא את האחים שלי על הכתפיים ואני הלכתי אחריו, וכולנו טיפסנו לכיוון המשאית", הוא מספר. סמוך לראשית המלחמה, בדצמבר 1947,

الخروج من القرية لرامة

بين أشجار اللوز والبيوت يستمر المسار إلى المخرج الشمالي للقرية. بعد البيت الأخير نسير لليسار في ممر ضيق، ونصل سهلا يطل على شارع رقم ٩، وفيه طريق ترابي. في المخرج إلى الجبل العاري، هنالك إحساس اننا نسير على جبل فارغ. من الممكن أن يكون ذلك وهما نابعا من كثرة السير على السطوح. ومن الممكن ان يكون الجبل بالفعل فارغا؟ في زمن كتابة هذا المسار، في ٢٠١١، نرى من هنا موقع بناء شمال – غربي القرية. العارفون يقولون أن الحديث عن حفر نفق للملجأ النووي الحكومي، والذي أعلن عن بنائه في هذه المنطقة. على كل الأحوال، مساحات العشب الأخضر حولنا هي مكان ممتاز للتوقف أو لنزهة قصيرة.

يعقوب عودة يذكر كيف كان يُبعث، وهو في عمر الثامنة، مع أبناء ستة عائلات أخرى لتسلق الوادي الى شاحنة تهربهم إلى أبو غوش. «حمل أبي أخوتي على أكتافه وأنا سرت خلفه، وتسلقنا جميعا باتجاه الشاحنة»، يقول. مع بداية الحرب، كانون أول ١٩٤٧،

התקיפו חמושים יהודים בית קפה בכניסה ללפתא, במקום שבו נמצאת היום תחנת הדלק בכניסה לירושלים, בירי ובזריקת רימון. ששה תושבים נהרגו ושבעה נפצעו. רוב תושבי לפתא, בעיקר נשים וילדים, עזבו אחרי התקפה זו. הילדים ישבו בפינת המשאית. "שני כדורים פגעו בקומבאז [שמלה מסורתית] של אבא שלי, ואמא שלי שמרה אותו יחד עם המפתח לבית", יעקוב עודה מספר. מספר חודשים מאוחר יותר, לאחר ששמעו על הטבח בדיר יאסין, באפריל 1948, נמלטו מהכפר שאר התושבים, בעיקר גברים ולוחמים שנותרו בכפר. אביו של יעקוב עודה הצטרף לשאר בני המשפחה, ומת כעבור שנה, בגיל 35, הרוס מצער וייאוש. "לא לקחנו איתנו כלום", מספר יעקוב עודה "כי חשבנו שאנחנו חוזרים מחר. עזבנו מפחד היריות".

هاجم يهود مسلحون مقهى في مدخل لفتا، اليوم تتواجد هناك محطة وقود ديلك في مدخل القدس، بإطلاق النار وإلقاء قنبلة. قتل ستة مواطنين وجرح سبعة. معظم سكان لفتا، بالأخص النساء والأطفال، غادروا بعد هذه الهجمة. جلس الأولاد في زاوية الشاحنة. «رصاصتان أصابتا قمباز أبي، وأمي حافظت عليه مع مفتاح البيت»، يقول يعقوب عودة. اشهر قليلة بعد ذلك وبعد ان سمعوا عن مجزرة دير ياسين، نيسان ١٩٤٨، هرب السكان بالأساس رجال ومقاتلون والذين بقوا في القرية. انضم أبو يعقوب لباقي أبناء العائلة، ومات بعد سنة، عن عمر ٣٥، محبط من الحزن واليأس. «لم نأخذ معنا شيئا»، يقول يعقوب عودة «لأننا اعتقدنا أننا سنعود غدا. غادرنا خوفا من إطلاق النار».

סיום המסלול

במידה והגענו ברכב פרטי או בתחבורה ציבורית, נסתובב בנקודה זו ונחזור על עקבותינו. אם רכב ממתין לנו בהמשך המסלול, נמשיך להתקדם בשביל הממשיך להוביל צפונה ומתחלף בכביש פנימי של איזור "עמק הארזים". נעקוב אחר השילוט לחווה האורגנית של טור סיני. סמוך לחווה נמצא מגרש חניה של קק"ל, ממנו ניתן לרדת ברכב לדרך בגין ולהמשיך לכיוון תל־אביב או ירושלים.

إنهاء المسار

إذا كنا قد وصلنا في سيارة خصوصية أو مواصلات عامة، نلف في هذه النقطة ونعود أدراجنا. إذا كانت هنالك سيارة بانتظارنا في نهاية المسار، نستمر في التقدم في المسار الذي يتجه إلى الشمال في شارع داخلي في منطقة «عيمق هأرزيم». نتبع اللافتات التي تقودنا إلى مزرعة طور سيناي الطبيعية. بجوار المزرعة نجد موقف سيارات تابع للكيرن كييمت، يمكننا أن ننزل منه بالسيارة لشارع بيجين والاستمرار باتجاه تل أبيب أو القدس.

// מקורות //

עדותו של יעקב עודה, בעת סיור בלפתא שאורגן על ידי עמותת "זוכרות"

מוריס בני (1991), **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947–1949**, תל אביב: עם עובד.

קדמן נגה (2008), **בצדי הדרך ובשולי התודעה**, ירושלים: נובמבר.

// المصادر //

شهادة يعقوب عودة في اثناء جولة نظمتها جمعية «زوخروت»

موريس بيني (١٩٩١)، **ولادة مشكلة اللاجئين الفلسطينيين، ١٩٤٧ – ١٩٤٩**، تل أبيب: عام عوفيد.

نوغا كيدمان (٢٠٠٨)، **على جوانب الطرقات وفي هامش الوعي**، القدس: نوفمبر.

Abu Sitta Salman (2000), The Palestinian Nakba 1948, The Palestinian Return Centre: London, p. 54.

Khalidi Walid (ed.) (1992), All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948, Institute of Palestine Studies: Washington D.C.

בית הבד, מבט פנורמי // المعصرة. منظر بانورامي

13

סיור בח'רבת אללוז

رحلة إلى خربة اللوز

צילמה // צילה זלט
כתב // דן גולן

تصوير // تسيلا زلط
كتب // دان غولان

סיפורו של הכפר ח׳רבת אללוז מקפל בתוכו היסטוריה של חיים תוססים ושל עימותים במרחב. הכפר הערבי התקיים במקום מאות שנים, וסיפק תוצרת חקלאית לכפרי הסביבה ולירושלים. מתוך הכפר יצאו לוחמים ומפקדים פלסטינים שהשתתפו בקרבות 48׳. בעבר, מפסגת ההר שעליו שכן הכפר ניתן היה לראות עוד כפרים פלסטיניים. העצים בטרסות החקלאיות שמסביב ממשיכים להניב פרי, על אף שלא טופחו זה למעלה משישים שנה. בורות המים עדיין מלאים מים צוננים. בסיור נתוודע לכפר כפי שהיה עד 1948 ולמצבו היום.

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול // רגלי	نوع المسار // سيرا على الأقدام
נקודת מוצא // פסגת הר איתן	نقطة الانطلاق // قمة جبل «إيتان»
נקודת סיום // פסגת הר איתן	نقطة النهاية // قمة جبل «إيتان»

הגעה ברכב //

מכביש ירושלים-תל-אביב יורדים במחלף הראל לכיוון דרום. נוסעים לכיוון כיכר הסטף, מהכיכר פונים לחניון הסטף. אחרי כ–500 מטר רואים משמאל את הכניסה לחניון, וממשיכים ישר. תחילת הדרך על כביש והמשכה דרך עפר. ישנן פניות בדרך, אך בוחרים תמיד את הדרך שעולה לכיוון הפסגה.

الوصول بالسيارة //

من شارع القدس تل ابيب، ننزل في مفرق هرئيل باتجاه الجنوب. نسافر حتى ساحة سطاف، من هناك نتوجه إلى موقف سطاف. بعد ٥٠٠ متر سنرى من اليسار مدخل الموقف، من هناك نواصل بخط مستقيم. بداية الطريق على الشارع ومن ثم طريق ترابية. هناك منعطفات على الطريق لكن نختار دائما الطريق المؤدية إلى القمة.

تنطوي قصة قرية خربة اللوز على تاريخ لحياة صاخبة ومواجهات مع الجوار. القرية العربية قائمة مئات السنين وزوّدت قرى المنطقة والقدس بالمنتجات الزراعية. خرج من هذه القرية مقاتلون وقادة فلسطينيون شاركوا في معارك العام ١٩٤٨. في الماضي، كان يُمكن أن نرى من قمة الجبل الذي قامت عليه القرية قرى فلسطينية أخرى. الأشجار المزروعة في المدرجات الحجرية لا تزال تثمر على الرغم من أنها لم تحظى باهتمام منذ قرابة ٦٠ عاما. آبار المياه لا تزال ملآى بمياه باردة. سنتعرف في رحلتنا هذه على القرية كما كانت حتى العام ١٩٤٨ وعلى وضعها اليوم.

הגעה בתחבורה ציבורית // נוסעים באוטובוס 183 של חברת סופרבוס מבנייני האומה, יורדים בכיכר הסטף, ומשם ברגל לכיוון חניון הסטף, אחרי כ-500 מטר רואים משמאל את הכניסה לחניון וממשיכים ישר במעלה ההר לפסגת הר איתן.	الوصول عن طريق المواصلات العامة // السفر في باص رقم ١٨٣ التابع لشركة سوبر باص من بنايات الأمة في القدس الغربية، ننزل في ساحة سطاف، من هناك نمشي باتجاه موقف سطاف، بعد ٥٠٠ متر نرى إلى اليسار المدخل إلى موقف سطاف ومن هناك نواصل في خط مستقيم صعودا إلى قمة جبل "إيتان".
אורך המסלול // 3 קילומטרים	طول المسار // 3 كم

משך המסלול // כשעתיים, כולל הפסקות	مدة المسار // ساعتان بضمنها استراحات
דרגת קושי // רוב המסלול קל, אך הדרך יורדת בתלילות מהפסגה ואחר כך עולה חזרה לפסגה.	درجة الصعوبة // معظم المسار سهل، إلا أن الطريق تهبط بحدة من القمة وبعدها تصعد من جديد.
מקום למלא בו מים // חניון הסטף	مكان للتزود بالماء // موقف سطاف
עונה מומלצת // כל השנה	موسم مفضّل // طيلة السنة

ח'רבת אללוז خربة اللوز // הר איתן جبل «إيتان»

ח'רבת אללוז خربة اللوز

מספר תושבים בשנת 1948 // כ-500	السكان في عام ١٩٤٨ // حوالي ٥٠٠
מספר בתים בשנת 1931 // כ-100	عدد البيوت في العام ١٩٣١ // حوالي ١٠٠
מקורות פרנסה עיקריים // חקלאות, עדרי צאן, סיתות אבן	مصادر المعيشة الاساسية حتى ١٩٤٨ // الزراعة وقطعان الماشية ومقالع الحجارة

בתי ספר // כיתה אחת במבנה משותף לח'רבת אללוז ולכפר השכן, סטאף	مدارس في القرية // صف واحد في مبنى مشترك لخربة اللوز والقرية المجاورة سطاف
אתרי דת // • קבר שיח' בוח'תיארי (כיום – מעל בית הקפה בחוות העזים של שי זלצר) • קבר שיח' סלאמה (ליד החווה החקלאית הביזנטית, נהרס בחלקו)	مواقع دينية // * قبر الشيخ البختياري (اليوم - فوق المقهى في مزرعة الماعز التابعة لشاي زلتسر) * قبر الشيخ سلامة (بجوار المزرعة البيزنطية، تهدّم في جزء منه)

תאריך כיבוש // עם כיבוש הכפר השכן צובא על ידי חטיבת הראל, עזבו תושבי ח'רבת אללוז, יחד עם תושבי הכפר השכן סטאף, בלילה שבין ה-12 וה-13 ביולי 1948.	تاريخ احتلاله // مع احتلال قرية صوبا بايدي وحدة هرئيل رحل سكان قرية خربة اللوز سوية مع سكان قرية سطاف في الليلة بين ١٢ و ١٣ تموز ١٩٤٨.
היכן נמצאים הפליטים // בבית לחם, ביריחו, בקלנדיה, בביתוניא. בירדן - בזרקא ובעמאן; בארצות הברית ובקנדה	أين يتواجد اللاجئون منها اليوم // في بيت لحم، أريحا، قلنديا، بيتونيا. في الأردن – في عمان والزرقاء وفي الولايات المتحدة وكندا

יישובים יהודיים על אדמות הכפר // אין. בשנות החמישים היה ניסיון התיישבות שלא צלח. שם היישוב היה לוזים.	مستوطنات يهودية على أراضي القرية // لا يوجد. كانت هناك محاولة في سنوات الخمسين لكنها لم تنجح. كان اسم المستوطنة «لوزيم».
יישובים פלסטיניים קרובים // סטאף, צובא, אלקסטל, עקור, ראס אבו עמאר, דיר עמר, אם אלמיס	قرى فلسطينية قريبة // سطاف، صوبا، القسطل، عقور، راس أبو عمار، دير عمر، أم الميس

אל פסגת הר איתן

נעלה בכביש מתל־אביב לכיוון ירושלים. סמוך למחלף הראל נראה מצפון לכביש את הכפר אבו ע'וש, שלתושביו היו קשרים עם ה"הגנה" ולכן נשארו במקום ב־1948. מדרום לכביש נראה את עין ראפה; כאן גר ע'אזי אללוזי, צאצא לפליטי ח'רבת אללוז שנולד במחנה הפליטים קלנדיה, ומימש באופן אישי את זכות השיבה כשהתחתן עם תושבת עין ראפה בשנת 1992. מכביש ירושלים-תל־אביב נפנה דרומה במחלף הראל, אשר נקרא על שם חטיבת הפלמ"ח הראל שלחמה באיזור ב־1948 והביאה בין היתר להתרוקנות הכפר ח'רבת אללוז. בנסיעה דרומה נעבור ליד אלקסטל – גם הוא היה כפר פלסטיני, שם לחם ב־1948 המפקד אבו טביח, תושב ח'רבת אללוז.

إلى قمة جبل «إيتان»

نصعد في الطريق من تل أبيب إلى القدس. عندما نصل بالقرب من مفرق هرئيل نرى من الشمال قرية أبو غوش الذي كان لسكانه علاقات مع منظمة الـ «هجاناة» وعليه بقوا في مكانهم العام ١٩٤٨. نرى جنوب الطريق قرية عين رافة، حيث يسكن غازي اللوزي من ذرية لاجئي خربة اللوز الذي ولد في مخيم قلنديا ومارس حق العودة شخصيا عندما تزوج من مواطنة عين رافة في العام ١٩٩٢. نتوجه من شارع تل أبيب القدس جنوبا في مفرق هرئيل الذي سمي باسم كتيبة هرئيل التي قاتلت في المنطقة العام ١٩٤٨ وأدت إلى إخلاء السكان من قرية خربة اللوز. في السفر جنوبا نمرّ عبر القسطل . وكانت قرية فلسطينية حيث حارب في العام ١٩٤٨ القائد أبو طبيخ من سكان خربة اللوز.

היער ניטע בניסיון של ארגונים סביבתיים למנוע את הקמת המוזיאון הלאומי לגבורה ותקומה שתוכנן לקום על פסגת הר איתן, בשטחו של הכפר ח'רבת אללוז.

נמשיך בכביש לכיוון כיכר הסטף. מהכיכר יוצאת דרך לעין כארם, שם למדו ילדי ח'רבת אללוז עד 1948. דרך נוספת פונה לקיבוץ צובה. על התל הבולט שליד הקיבוץ נמצאים שרידי הכפר צובא, שעשן הפגזים שהיתמר מכאן "שכנע" את תושבי ח'רבת אללוז להימלט מכפרם ב־12 ביולי 1948. מהכיכר יוצאת דרך משנית לכפר סטאף, הכפר השכן לח'רבת אללוז. בדרך זו ניכנס.

נמשיך ישר במעלה ההר דרך המחסום הפתוח. ליד המחסום נראה שלט "יער לזכר הנופלים במערכות ישראל". היער ניטע בניסיון של ארגונים סביבתיים למנוע את הקמת המוזיאון הלאומי לגבורה ותקומה שתוכנן לקום על פסגת הר איתן, בשטחו של הכפר ח'רבת אללוז. הכביש המשובש עובר דרך מחנה צבאי נטוש **13** ששימש בשנות החמישים את היחידה הסודית 101, בפיקודו של קצין צעיר ונמרץ בשם אריק שרון, שלימים נבחר להיות ראש הממשלה. מהמחנה יצאו לוחמי היחידה לפעולות מעבר לגבול. באותה תקופה היו

نواصل السفر إلى دوّار سطاف. من هناك تخرج طريق باتجاه عين كارم حيث تعلم طلبة خربة اللوز حتى العام ١٩٤٨. طريق أخرى تتجه نحو كيبوتس تسوبا. على التلة بجانب الكيبوتس توجد آثار قرية صوبا حيث أقنع دخان قذائف الهاون التي انصبت عليها سكان خربة اللوز الهرب في ١٢ تموز ١٩٤٨. تخرج من الساحة طريق أخرى ثانوية إلى قرية سطاف جارة قرية خربة اللوز. ندخل في هذه الطريق.

نواصل السير بخط مستقيم صعودا إلى قمة الجبل عبر الحاجز المفتوح. بجانب الحاجز نجد لافتة كتب عليها «غابة لذكرى الذين سقطوا في حروب إسرائيل». تم غرس الغابة في محاولة من منظمات بيئية لمنع إقامة المتحف الوطني للبطولة والبعث الذي خططوا لإقامته في قمة جبل «إيتان» في محلّ قرية خربة اللوز. تمر الطريق غير المعبدة عبر معسكر مهجور **13** كانت استخدمته الوحدة السرية رقم ١٠١، بقيادة ضابط شاب ومجتهد باسم أرئيل شارون الذي انتُخب لاحقا رئيسا للحكومة. وكان خرج من هذا المعسكر مقاتلو الوحدة إلى

تم غرس الغابة في محاولة من منظمات بيئية لمنع إقامة المتحف الوطني للبطولة والبعث الذي خططوا لإقامته في قمة جبل «إيتان» في محل قرية خربة اللوز.

ניסיונות של הפליטים לחזור לכפרם. סיפר על כך בריאיון עארף עיסמאעיל מחמולת אבו טביח, פליט מח'רבת אללוז שחי בירדן: "היו אנשים שחמקו והסתננו חזרה לכפר והביאו משם ענבים ותאנים. חלקם נהרגו".

הכביש המשובש הופך בהמשך להיות דרך עפר לבנה, שבה פניות רבות. בצמתים נבחר תמיד בדרך העולה לעבר הפסגה, עד שנגיע לראשה, שם בעלי הרכבים יוכלו להחנות. פסגת הר איתן יושרה והדרכים אליה הוכשרו במסגרת ההכנות להצבת סוללת טילי פטריוט במלחמת המפרץ, על מנת ליירט טילים שנורו מעיראק לעבר ישראל בפקודתו של סדאם חוסיין.

عمليات فيما وراء الحدود.في تلك الفترة جرت محاولات من لاجئي القرية للعودة إلى قريتهم. وكان حدثنا عن ذلك عارف إسماعيل من عائلة أبو طبيخ، وهو لاجئ من خربة اللوز عاش في الأردن: «كان هناك أشخاص تسللوا عودةً إلى القرية وأحضروا معهم العنب والتين. قسم منهم قُتل».

تتحول الطريق غير المعبدة لاحقا إلى طريق ترابية بيضاء فيها منعطفات كثيرة. في المفارق نختار دوما الطريق الصاعدة باتجاه القمة، إلى أن نصل إليها حيث يستطيع أصحاب السيارات أن يوقفوا سياراتهم. أما القمة فقد تمت تسويتها وتم أعداد الطرق إليها في إطار التحضيرات لنصب بطارية صواريخ بتريوت في حرب الخليج بهدف اعتراض صواريخ أطلقت من العراق بأمر من صدام حسين.

תצפית היקפית

1 הסיור הרגלי מתחיל ומסתיים בפסגת הר איתן, שהיה בתחומי הכפר ח'רבת אללוז, ונקרא בעבר אלד'הר, ובתרגום לעברית, גב ההר. מהתצפית ההיקפית הנפלאה אפשר לראות את פרברי רמאללה בצפון, את ירושלים במזרח, את פאתי בית לחם בדרום ואת חוף אשקלון במערב.

במעגל התצפית הקרוב נוכל רק לדמיין את הכפרים שהיו ואינם עוד, ושנראו היטב מפסגה זו רק לפני מעט יותר מיובל שנים. ממערב, ליד האנטנות הגבוהות, עמד בית הספר החקלאי דיר עמר, בו למדו כמה מילדי הכפר. המבנים של בית הספר משמשים כיום את המוסד לפגועי נפש איתנים; במורד ההר, בין עצי האורן, נמצאים שרידי הכפר עקור; ובהמשך, ליד קווי המתח, נמצאות חורבות הכפר ראס אבו עמאר, אליו נמלטו תושבי ח'רבת אללוז בלילה של ה-12 ביולי 1948; לצד ראס אבו עמאר עמד הכפר אלקבו; ברכסים הקרובים מדרום, ליד מושב אורה, עמד הכפר אלג'ורה; מעט מזרחה במורד ההר, ליד המבנים של בית חולים הדסה, חיו תושבי הכפר עין כארם, שבו למדו ילדי ח'רבת אללוז (ראו סיור בספר זה); עוד בהמשך ניתן להבחין בגשר המיתרים בירושלים, אשר בסמוך לו נמצאים שרידי הכפר לפתא, שבתיו נראים היטב לעולים לירושלים בדרך הראשית (ראו סיור בספר זה); משמאל לגשר ניתן להבחין במגדל משרדים בגבעת שאול, שעומד בסמוך למיקומו של הכפר דיר יאסין. הרג האזרחים בו באפריל 1948 העלה חשש כבד בקרב תושבי ח'רבת אללוז שכזה יהיה גם גורלם. כיום משמשים מבני הכפר דיר יאסין מוסד לפגועי נפש; במזרח, על ראש גבעה, נמצאים שרידי הכפר צובא.

مرصد دائري

1 تبدأ الجولة سيرا وتنتهي في قمة جبل إيتان الذي كان ضمن مساحة قرية خربة اللوز وكان اسمه من قبل، الظهر. يُمكن من نقطة الرصد الدائرية الساحرة هذه أن تروا ضواحي رام الله في الشمال والقدس الشرقية في الشرق وأطراف بيت لحم في الجنوب وساحل عسقلان في الغرب.

في دائرة الرصد القريبة يُمكننا فقط أن نتخيّل القرى التي كانت ولم تعد موجودة، التي ظهرت جليا من هذه القمة إلى ما قبل عقود خلت. في الغرب، بجانب الهوائيات العالية، دير عمرو، حيث تعلم عدد من أبناء القرية. تستخدم مباني المدرسة اليوم مؤسسة المرضى النفسيين «إيتانيم»، وفي منحدر الجبل، بين أشجار الصنوبر نجد آثار قرية عقور ولاحقاً عند خط كهرباء التيار العالي نجد بقايا قرية راس أبو عمار، إليها هرب سكان خربة اللوز في الليلة بين ١٢ و ١٣ تموز ١٩٤٨، وبجانب قرية راس ابو عمار كانت قرية القبو. في التلال القريبة جنوبا بجانب موشاب «أورة» كانت قرية الجورة. أبعد قليلا نحو الشرق في المنحدر، إلى جانب بنايات مشفى هداسا، عاش سكان عين كارم حيث تعلم أولاد قرية خربة اللوز. أبعد من ذلك بالاتجاه نفسه يُمكننا أن نرى جسر الأوتار في مدخل القدس حيث آثار قرية لفتا بجواره التي تظهر بيوتها جلية للصاعدين إلى القدس في الطريق الرئيسية. إلى يسار الجسر يُمكننا أن نرى عمارة برج للمكاتب في حي «جفعات شاؤول» الذي أقيم بجوار موقع قرية دير ياسين. وكان قتل المدنيين فيها في نيسان ١٩٤٨ أثار الخوف الشديد لدى سكان خربة اللوز أن يكون مصيرهم مشابها. أبنية دير ياسين تستعمل اليوم كمصحة عقلية. في الشرق على رأس التلة نجد آثار قرية صوبا.

המבנים של בית הספר משמשים כיום את המוסד לפגועי נפש "איתנים".
تستخدم مباني المدرسة اليوم مؤسسة المرضى النفسيين «إيتانيم».

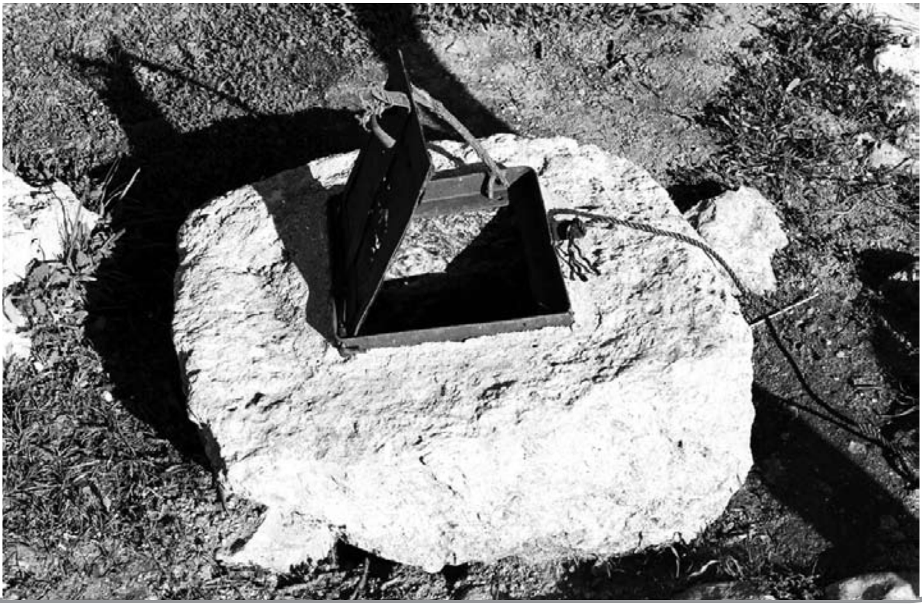

الإشارة الأقدم للقرية هي من العام ١٦٦٨، في أرشيف المحكمة الشرعية في القدس، موجود هناك تسجيل لمحكمة بشأن قضية ورثة.

אל הכפר

מסלול הסיור הרגלי הוא היקפי בכיוון השעון, וכולו על דרך עפר נוחה להליכה.

נרד מההר ברגל בדרך בה עלינו ברכב לפסגה. לאחר ירידה קלה נראה משמאלנו את הדרך שבה נחזור לפסגה בסיום הסיור. בהמשך נגיע לצומת דרכים 2 שבו נפנה ימינה בדרך היורדת. לאחר כ–140 מטר נגיע שוב לצומת דרכים 3 , שגם בו נפנה ימינה. הדרך עוברת בין טרסות חקלאיות. בטרסות אלה, הסמוכות לפסגה, גידלו בעיקר גפנים. לאחר עוד כ–220 מטר נגיע למזלג דרכים, שדרך אחת בו, מישורית, פונה ימינה, והדרך השמאלית 4 – בה נבחר – יורדת במורד ההר לכיוון בתי הכפר. לאחר שהדרך מתעקלת בינות לעצי האורן, נראה מערום אבנים בצד שמאל, שם נמצא בית הקברות של הכפר.

إلى القرية

مسار الجولة سيكون سيرا دائريا باتجاه عقارب الساعة وعلى طريق ترابية مريحة للسير.

ننحدر من الجبل سيرا في الطريق التي صعدنا عبرها بالسيارة إلى القمة. بعد انحدار خفيف نرى إلى يسارنا الطريق التي سنعود منها إلى القمة في ختام الجولة. نصل فيما بعد إلى مفرق نسير منه يمينا في الطريق النازلة 2 . بعد حوالي ١٤٠ مترا نصل مرة أخرى إلى مفرق طرق، 3 هناك أيضا نتجه يمينا. تمر الطريق عبر قطع أرض زراعية مسنودة بمدرجات حجرية. في هذه القطع القريبة من القمة زرع السكان العنب بالأساس. بعد حوالي ٢٢٠ مترا يتفرع الطريق إلى اثنين: طريق منها مستوية تتجه يمينا، والطريق إلى اليسار 4 . نختار السير فيها . تهبط في منحدر الجبل باتجاه بيوت القرية. بعد أن تتعرج الطريق بين اشجار الصنوبر سنرى أكوام حجارة بجانب الطريق هناك موجودة مقبرة القرية.

בור מים עם מכסה מקורי, אגף מזרחי. הבור מלא מים כל השנה // بئر ماء أصلية، الجناح الشرقي. البئر ملآى بالماء طيلة السنة

קשה להבחין באבנים הבודדות המסמנות קברים בטרסה. סיפר עארף עיסמאעיל:

היה בית קברות אחד ממזרח לכפר. רובם נהגו פשוט לשים מבנה אבנים קטן כמו שנוהגים לקבור בסעודיה. אצלנו באופן חד־משמעי היה אסור לנשים להגיע לבית הקברות. לאחר הקבורה, היה נהוג שחמולה אחרת מכינה את הארוחה. היו מביאים אוכל, ואוכלים באלסאחה, בחדר האירוח. והאבל נמשך שלושה ימים. סבי קבור שם.

من الصعب رؤية الأحجار القليلة التي تشير إلى القبور في سلسلة الحجارة. قال عارف إسماعيل:

كانت هناك مقبرة وحيدة شرق القرية. معظم الناس اعتادوا أن يقيموا كومة أحجار صغيرة كما هي العادة في السعودية. عندنا كان ممنوع على النساء وبشكل قاطع الوصول إلى المقبرة. بعد مراسم الدفن كانت العادة أن تقوم حمولة أخرى بإعداد وجبة الطعام. كانوا يُحضرون الطعام ويأكلون في الساحة، في قاعة الضيوف. كان الحداد يستمر ثلاثة أيام. جدي مدفون هناك.

החלק הקדום של הכפר עמד כאן מאות שנים. האזכור הכתוב המוקדם ביותר של הכפר הוא משנת 1668, בארכיב בית הדין השרעי בירושלים, שם קיים רישום של משפט שבעיקרו נסב על שאלת ירושה.

---

5 בקצה הירידה נגיע לצומת דרכים, בו נפנה ימינה. נבחין מימין לנו בשרידי החלק הקדום של הכפר. אפשר לטפס אל השרידים ולחזור חזרה לדרך. המבנים בחלק זה של הכפר מתאפיינים בבנייה צפופה וחצרות קטנות, ועד 48' גרה בהם משפחת הרוט. החלק הקדום של הכפר עמד כאן מאות שנים. האזכור הכתוב המוקדם ביותר של הכפר הוא משנת 1668, בארכיב בית הדין השרעי בירושלים, שם קיים רישום של משפט שבעיקרו נסב על שאלת ירושה. בפנייה עצמה, בצד שמאל של הדרך, ישנה רחבה שבה עמד ביתו של נמר, וכפי שסיפר עארף עיסמאעיל, בו "היתה חנות קטנה, החנות היחידה בכפר". שרידי אבני הבנייה המסותתות ניכרים למרגלות הרחבה. כאן היה גם חדר האירוח, הסאחה של החמולה.

5 في نهاية المنحدر نصل إلى مفرق طرق، هناك نتجه يمينا. سنرى من جهتنا اليمين آثار الجزء القديم من القرية. يُمكن التسلق نحو الآثار ومن ثم العودة إلى الطريق. المباني في هذا الجزء من القرية تتسم بالبناء المتلاصق والساحات الضيقة، وإلى العام ١٩٤٨ عاشت فيها عائلة هروت.الجزء القديم من القرية موجود هنا من مئات السنين. الإشارة الأقدم للقرية هي من العام ١٦٦٨، في أرشيف المحكمة الشرعية في القدس، موجود هناك تسجيل لمحكمة بشأن قضية ورثة. في المنعطف نفسه، من الجهة اليسرى للطريق تجدون ساحة كان فيها بيت نمر، وكما حدثنا عارف إسماعيل: «كانت فيه دكان صغير، الدكان الوحيد في القرية». آثار حجارة البناء المنحوتة ظاهرة عن أسفل الساحة. هنا كان أيضا «ساحة» أي مضافة تابعة للحمولة.

ענפי החקלאות

מהצומת נמשיך בדרך כ־180 מטר מערבה, לכיוון צומת החרוב 6. שרידי הטרסות החקלאיות מלווים אותנו מימין ומשמאל. עיקר עיסוקם של תושבי הכפר היה בחקלאות. השטח החקלאי סביב הכפר נאמד בכ־2,000 דונם של שטחים מעובדים, מתוכם 700 דונם מטעי זיתים שהניבו כ־300 כדי שמן לשנה. עבד אלפתאח חסן עטא אללה, בן 71, פליט מח'רבת אללוז הגר כיום במחנה הפליטים קלנדיה, מספר על המטעים של משפחתו: "תפוקת השמן שלנו בעונה הגיעה לשלושים כדים". תושבי הכפר גידלו גם גפנים, תאנים, אגסים, ומשמשים. ענבי ח'רבת אללוז היו מפורסמים בירושלים בטעמם המשובח. הגפנים בח'רבת אללוז המשיכו לתת פרי מספר שבועות לאחר סיום העונה, בזכות גידולם על אדמת הגיר הקירטוני, שנשארה ספוגה במים במשך כל חודשי הקיץ. שאר השטח החקלאי – כ־1,300 דונם – שימש לגידולי בעל: חיטה, שעורה, עדשים, פולים, ועוד. מדללה עטא אללה,

الفروع الزراعية

نواصل السير من المفرق على الطريق لمسافة حوالي ١٨٠ مترا باتجاه الجنوب، باتجاه مفرق الخروب. 6 آثار المدرجات الزراعية ترافقنا من جهة اليمين ومن اليسار، أيضا. اعتاش الأهالي من الزراعة بشكل أساسي. تُقدر المساحة الزراعية حول القرية بنحو ٢٠٠٠ دونم من الأرض المفتلحة، منها نحو ٧٠٠ دونم من كروم الزيتون أنتجت نحو ٣٠٠ جرة زيت سنويا. يقول عبد الفتاح عطا اللّه، البالغ من العمر ٧١ عاما، لاجئ من خربة اللوز الذي يعيش حاليا في مخيم قلنديا، عن كروم عائلته: «محصولنا من الزيت وصل في الموسم إلى ٣٠ جرة». زرع السكان أيضا العنب والتين والأجاص والمشمش. وكان عنب خربة اللوز مشهورا في القدس بفضل نكهته الممتازة. كروم العنب في خربة اللوز عادة ما واصلت إعطاء الثمر بعد أسابيع من انتهاء الموسم بفضل زراعتها في أرض جيرية التي تظل مشبعة بالماء طيلة أشهر الصيف. باقي الأراضي الزراعية ـ نحو ١٣٠٠ دونم ـ استعملت للمحاصيل البعلية مثل: القمح والشعير والعدس

פליטה מהכפר, סיפרה: "הנשים היו עובדות בשדה וגם מוכרות פירות וירקות". ע'אזי אללוזי הרחיב: "הנשים היו הולכות כל הדרך מהכפר לשוק מחנה יהודה כשהן נושאות את הסחורה על ראשיהן, מרחק של כ-15 קילומטר".

משק החי בכפר גם הוא היה מגוון, סיפר עארף עיסמאעיל: "היו אנשים שהיה להם הרבה צאן. למשפחת אבראהים סלאח היה הכי הרבה, עזים כהות. לאבו סלאח היו ארבעה-חמישה גמלים. ולאדם אחד או שניים היתה פרה".

والحبوب وما إلى ذلك. قالت مدللة عطا الله، لاجئة من القرية: «كانت النسوة تعمل في الحقول ويبعن الفواكه والخضار». وأضاف غازي اللوزي: «كانت النسوة يسرن كل الطريق من القرية إلى سوق محنيه يهودا يحملن البضاعة على رؤوسهن، مسافة حوالي ١٥ كم».

المشاية في القرية كانت متنوعة، قال عارف إسماعيل: «هناك أناس كان لديهم الكثير من القطعان. لعائلة إبراهيم صلاح امتلكت أكبر قطعان من الماعز الأسود. لأبي صلاح كان أربعة أو خمسة جمال. لشخص واحد أو اثنين كانت بقرة».

«محصولنا من الزيت وصل في الموسم إلى ٣٠ جرة. »

"תפוקת השמן שלנו בעונה הגיעה לשלושים כדים", מספר עטא אללה

מקום התכנסות

בצומת החרוב נטפס כמה מטרים ימינה לעבר עץ החרוב המט לנפול. עארף עיסמאעיל סיפר: "עץ החרוב היה עץ עצום". בתצלום אוויר בריטי משנת 1945 ניתן להבחין בצמרת העץ הרחבה. עץ זה עמד במרכז הכפר, בין הגרעין הוותיק של הכפר שבו היינו לבין השכונה החדשה שעל השלוחה שממערב ומדרום לנו. ע'אזי אללוזי: "כשהיו אירועים מיוחדים, כמו נישואין או לידה, היו כולם מתאספים לשבת תחת עץ החרוב". כאן היו הילדים משחקים. סיפר עארף עיסמאעיל: "היו משחקים בכדור. היה גם משחק כדור באמצעות מקל, המשחק הזה נקרא דחלה. כדורגל היו משחקים עם כדור עשוי מבד. רצועה שמילאו בגרביים".

مكان الاجتماع

في مفرق الخروب نصعد لعدة أمتار إلى اليمين نحو شجرة الخروب الآيلة للسقوط. يقول عارف إسماعيل: «كانت شجرة الخروب شجرة عظيمة». في صورة بريطانية من الجو من العام ١٩٤٥ يُمكن رؤية قمة الشجرة الواسعة. وقفت هذه الشجرة وسط القرية، بين نواة القرية القديمة حيث كنّا وبين الحي الجديد على التلة من جهة الغرب والجنوب منّا. يقول غازي اللوزي: « في المناسبات الخاصة، مثل الزواج أو الولادة، كان الجميع يلتقون للتسامر تحت شجرة الخروب». هنا كان الأولاد يلعبون. يقول عارف إسماعيل: «كانت هناك ألعاب بالكرة. وكانت هناك لعبة كرة مع مِضرب، كانت تسمى دحلة. كرة قدم كانوا يلعبون بكرة من قماش. حزام ملأوه بالجوارب».

מספר התושבים בכפר ח'רבת אללוז עלה מ-166 בשנת 1870 לכ-450 תושבים שנמנו בו על ידי הבריטים ב-1945. עארף עיסמאעיל ציין שלכפר היו שני מוח'תארים שכיהנו במשותף: נמר אחמד נמר מחמולת שכלה, שהיה גם בעל המשאית היחידה בכפר, ועלי ענקיר, המוח'תאר מטעם חמולת יחיא. לכל חמולה היה חדר אירוח משלה, ששימש כחדר דיונים, חדר אירוח ומקום תפילה. עבד אלפתאח מספר: "כל משפחה הביאה בתורה לבית האירוח סוכר וקפה. אז הסוכר הגיע בצורת תבנית, בלוק, היו הרבה תבניות סוכר תלויות על הקיר של בית האירוח". חמולות קטנות יותר בכפר היו אבו טביח, זעתר, הרות, עבד אלרחמן ועבאד.

عدد سكان خربة اللوز ارتفع من ١٦٦ في العام ١٨٧٠ إلى نحو ٤٥٠ نسمة حسب إحصاء البريطانيين في العام ١٩٤٥. ويقول عارف إسماعيل أنه كان للقرية مختاران تولوا المنصب شراكة: نمر أحمد نمر من حمولة شكلة، الذي كان أيضا صاحب الشاحنة الوحيدة في القرية، وعلي عنقير المختار من حمولة يحيا. لكل حمولة كانت قاعة ضيوف خاصة بها، استُعمل كقاعة للتداول وللاستضافة ومكان للصلاة. يقول عبد الفتاح: «كل عائلة أحضرت حسب دورها إلى قاعة الضيوف السكر والقهوة. يومها كان السكر يصلنا بشكل مكعبات، في البلوك الكثير من المكعبات، وكان الكثير من علب السكر معلقة على جدار المضافة». من الحمائل الأصغر التي كانت في القرية حمولة أبو طبيخ، زعتر، هروت، عبد الرحمن وعبّاد.

وقفت هذه الشجرة وسط القرية، بين نواة القرية القديمة حيث كنّا وبين الحي الجديد على التلة من جهة الغرب والجنوب منّا. يقول غازي اللوزي: « في المناسبات الخاصة، مثل الزواج أو الولادة، كان الجميع يلتقون للتسامر تحت شجرة الخروب».

כאן, בסמוך לחרוב, הוקם בשנות החמישים מחנה אוהלים קטן בניסיון ליישב בבתי הכפר הנטושים עולים מתימן. הניסיון לא צלח, ולאחר כשנה המתיישבים התפנו. חלקם גרים כיום בראש העין.

هنا، بجوار شجرة الخروب، أقيم في الخمسينيات معسكر خيام في محاولة لتوطين «قادمين» يهود من اليمن في بيوت القرية المهجورة. لم تنجح المحاولة وأخلي المستوطنون بعد حوالي السنة. قسم منهم يعيش اليوم في بلدة روش هعاين.

12 מקום התכנסות נוסף של תושבי ח'רבת אללוז היה בקבר שיח' אחמד אבו ח'תיארי. הקבר היה בתחומי הכפר, ונמצא היום בתוך חוות העזים של שי זלצר. קיים שילוט לחווה מחניון הסטף. סיפר עארף עיסמאעיל: "המבנה בן שלושה חדרים. הקבר היה באחד החדרים ועליו כיסוי". מבנה הקבר עומד על תלו עד היום, מעל לבית הקפה הקטן שבחווה. לכאן היו מגיעים להתפלל וליד הקבר היה נהוג ליישב סכסוכים.

12 مكان آخر لتجمع سكان خربة اللوز كان قبر الشيخ أحمد البختياري. كان القبر في حدود القرية، وهو موجود اليوم في حدود مزرعة الماعز التابعة لشاي زلتسر. للمزرعة إشارات ولافتات من موقف سطاف. يقول عارف إسماعيل: «المبنى مؤلّف من ثلاث غرف. كان القبر في إحداها وعليه غطاء». لا يزال مبنى القبر على حاله.

עץ זה עמד במרכז הכפר, בין הגרעין הוותיק של הכפר שבו היינו לבין השכונה החדשה שעל השלוחה שממערב ומדרום לנו. ע'אזי אללוזי: "כשהיו אירועים מיוחדים, כמו נישואין או לידה, היו כולם מתאספים לשבת תחת עץ החרוב".

ע'אזי אללוזי מספר על הקבר: "סיפרו לי סיפור על אדם שרצה להישבע בקבר שיח' אבו ח'תיארי, ונשבע שבועת שקר. הוא רצה להישבע כדי להוכיח שהוא לא עשה איזה מעשה שדובר עליו. הוא בא לשם רואה, וברגע שאמר את השקר – התעוור. זה מקום שהיה נהוג להגיע אליו כדי לערוך סולחה, או להישבע בפני הקדוש".

يقول غازي اللوزي عن القبر: «حكوا لي عن شخص أراد أن يُقسم على قبر الشيخ البختياري، وأقسم قسما كاذبا. حضر إلى القبر مُبصرا، وفي اللحظة التي أقسم فيها كذبا أصيب بالعمى. إنه مكان كانت العادة أن يأتيه الناس لعقد راية الصلح أو لأداء اليمين أمام اللّه».

בתים, אגף מערבי, 1950. צילום מס' 1012569, הארכיון הציוני // بيوت، الجناح الغربي، ١٩٥٠، تصوير رقم ١٠١٢٥٦٩، الأرشيف الصهيوني

הרחוב, הבוסתנים, המעיינות

7 מהחרוב, במקום לעלות צפונה בדרך העפר שהכשירה הקק"ל, נחזור כמה מטרים מזרחה אל מעבר לגדר האבן, ונעלה ברחוב המרכזי של הכפר, שעולה במקביל לדרך העפר ומימין לה. בקצה העלייה נגיע לצומת של דרכי קק"ל. בדרך אל הצומת אפשר ללכת ימינה אל שרידי הבתים, הבוסתנים, בורות המים, ומערה שבקצה שלה יש מעיין מטפטף.

מהצומת נמשיך במעלה ההר, כשמימין כבר נראה את פסגת הר איתן. משמאלנו נבחין באבני בנייה של בתים שהיו. אפשר להיכנס להציץ אליהם ולחזור לדרך. כאן עמד ביתו של עבד אלפתאח. מכאן ניתן לראות עץ ברוש גבוה ובודד.
8 הברוש נמצא במרכז השכונה החדשה של ח'רבת אללוז, שהוקמה בשנות הארבעים. הבתים כאן היו מרווחים יותר, רצפתם עשויה מלט, אבניהם מסותתות היטב. סביב כל בית היתה חצר גדולה, בה ניטעו עצי פרי ובחלקן נחפר בור מים.
9 במורד השלוחה, בין תלי האבנים, נמצא בור מים גדול, ששימש את תושבי השכונה החדשה. הבור בנוי כאולם מטויח בגודל של 12 מטרים על 10 מטרים, ומלא מים כל ימות השנה.

الطريق، البساتين والينابيع

7 من شجرة الخروب، وبدل أن نسير صعودا إلى الشمال على الطريق الترابية التي فتحتها الكيرن كييمت، نعود بضعة أمتار باتجاه الشرق عبر جدار الحجارة، ونسير في الشارع الرئيسي للقرية، التي تمتد في موازاة الطريق الترابية على يمينها. في نهاية الطلعة نصل إلى مفرق طرق الكيرن كييمت. في الطريق إلى مفرق يُمكن السير يمينا إلى آثار البيوت والبساتين وآبار المياه ومغارة في طرفها ينبوع ماء يسحّ.

من المفرق نواصل الصعود مع الجبل، بحيث نرى على يميننا قمة جبل إيتان. إلى يسارنا سنرى أحجار بناء لبيوت اندثرت. يُمكن الدخول لمشاهدتها ثم العودة إلى الطريق. هنا كان بيت عبد الفتاح.
8 من هنا يُمكن رؤية شجرة سرو عالية منفردة. السروة موجودة وسط الحي الجديد لخربة اللوز الذي أقيم في الأربعينيات. كانت البيوت هنا أوسع وأرضياتها من الأسمنت وحجارتها مقطوعة بإحكام.
9 حول كل بيت حوش كبير زرعت فيه أشجار مثمرة أو حفرت بئر ماء. في منحدر هذا الحي بين تلال الحجارة، هناك بئر كبيرة استخدمها سكان الحي الجديد. البئر مبنية كقاعة كبيرة بطول ١٢ مترا وعرض ١٠ أمتار مليئة بالماء طيلة ايام السنة.

كل قطعة أرض لعائلة حصلت على كمية محددة من الماء. كانوا يوجهون القنوات إلى قطعة أرض بعينها وتسير فيها الماء إلى أن يصل مستوى الماء إلى الإشارة على العصا، وهكذا من قطعة أرض إلى اخرى.

10 מקור מים נוסף ששימש להשקיית שדות ח'רבת אללוז היה עין אללקף, שנמצא למרגלות ההר בנחל שורק. מראד חלף, פליט מח'רבת אללוז הגר בעמאן, סיפר שמי המעיין הוזרמו בתעלה לבור מטויח, שאגר את המים במשך הלילה. במשך היום, לצורך חלוקת המים להשקיית השדות היו מכניסים מקל עם סימונים לתוך הבור. כל חלקת משפחה קיבלה כמות מוגדרת של מים. היו מטים את תעלות המים לחלקה מסוימת, ומזרימים מים עד שפני המים בבור ירדו לסימון הבא, וכך הלאה מחלקה לחלקה. ליד המעיין יש בריכה חצובה בסלע, בה היו שוטפים את הכבשים לפני הגז. עבד אלפתאח סיפר שנמר אבראהים סאלח קנה מהכפר ולג'ה 20 דונם של טרסות מעל עין אללקף כשנתיים לפני 48'.

10 مصدر مياه آخر استعمل لري حقول خربة اللوز كانت عين اللقف الموجودة عند اسفل الجبل في وادي سوريك. يقول مراد خلف لاجئ من خربة اللوز الذي يعيش في عمان أن ماء العين تم توجيهها في قناة إلى بئر مقصورة بالإسمنت الذي اختزنت الماء طيلة الليل. خلال النهار كانوا يدخلون إلى البئر عصا مع إشارات في إطار توزيع الماء لري المزروعات. كل قطعة أرض لعائلة حصلت على كمية محددة من الماء. كانوا يوجهون القنوات إلى قطعة أرض بعينها وتسير فيها الماء إلى أن يصل مستوى الماء إلى الإشارة على العصا، وهكذا من قطعة أرض إلى اخرى. إلى جانب البئر بركة محفورة في الصخر كانوا يغسلون فيها الأغنام قبل جز صوفها. يقول عبد الفتاح أن نمر إبراهيم صالح اشترى من قرية الولجة نحو ٢٠ دونما من المدرجات فوق عين اللقف سنتين قبل العام ١٩٤٨.

כל חלקת משפחה קיבלה כמות מוגדרת של מים. היו מטים את תעלות המים לחלקה מסוימת, ומזרימים מים עד שפני המים בבור ירדו לסימון הבא, וכך הלאה מחלקה לחלקה.

לוחמי הכפר

נמשיך בדרך העולה, וכשהיא מתיישרת נגיע לפאתי הכפר. כאן, מימין ומשמאל, נראה את שרידי הבתים האחרונים של ח'רבת אללוז. עבד אלפתאח מספר שלכאן נהגו לשלוח את הילדים לבצע תפקידי שמירה על הכפר. "פחדנו, היינו קטנים. אבל אחר כך, שנה אחר כך, הפסקתי לפחד". עבד אלפתאח סיפר בעת סיור בכפר בהתרגשות רבה על אירוע שהוא זכר שסיפרו לו כילד. הבריטים ערכו מבצע חיפוש נשק בכפרים, כנראה בתחילת שנת 1943. הלוחמים, שהוזהרו על ידי השומרים, ירדו על סוסיהם וכלי נשקם במורד ההר אל מערה
שנמצאת ליד קבר שיח' סלאמה, בה התכוונו 11
להחביא את הרובים. מטוס סיור בריטי זיהה את הסוסים מחוץ למערה והפנה לשם כוח צבאי בריטי שכיתר את המערה והחרים את הרובים שנמצאו בה. תימוכין לסיפור זה נמצא בדו"ח שירות הידיעות של ה"הגנה" על הכפר: "מסרו לממשלה 10 רובים בכוח. כעת יש להם 20 רובים".

مقاتلو القرية

نواصل السير في الطريق الصاعدة، وعندما تستوي نكون وصلنا أطراف القرية. هنا، إلى اليمين واليسار نرى آثار آخر بيوت خربة اللوز. يقول عبد الفتاح أنهم كانوا يرسلون الأولاد إلى هنا في مهمات حراسة على القرية. «خفنا، كنا صغارا. ولكن بعد ذلك، سنة بعد ذلك، لم نخف». حكى عبد الفتاح أثناء الجولة في القرية عن حادثة يذكرها حكوها له وهو طفل. أجرى البريطانيون حملة تفتيش عن السلاح في القرى، كما يبدو في بداية العام ١٩٤٣. المقاتلون، الذين تم تحذيرهم من الحراس، انحدروا على خيولهم واسلحتهم إلى مغارة موجودة بجانب
قبر الشيخ سلامة هناك أرادوا إخفاء البنادق. طائرة 11
استطلاع بريطانية شاهدت خيولا خارج المغارة ووجهت إلى هناك قوة عسكرية بريطانية حاصرت المغارة وصادرت البنادق التي وجدت فيها. إثبات لهذه الحادثة وُجد في تقرير خدمات أمن منظمة الهجاناة عن القرية: «سلموا الحكومة ١٠ بنادق بالقوة. الآن بقي لديهم نحو ٢٠ بندقية». قبر الشيخ سلامة والمغارة بجواره

קבר שיח' סלאמה והמערה שלידו נמצאים במורד ההר, ליד החווה החקלאית הביזנטית. קיר אחד של הקבר שרד.

موجودان في منحدر الجبل قرب المزرعة البيزنطية. حائط من القبر بقي على حاله.

יחסם של תושבי ח'רבת אללוז עם שכניהם היהודים נעו בין שני קצוות: מצד אחד יחסי מסחר, עבודה משותפת ואף הצעה להסכם שלום, ומצד שני השתתפות בפעילות לוחמנית. עבד אלפתאח מספר: "מישהו מהכפר היה לו מפעל סיד באלקסטל. ליד המפעל שלו, שהיה באיזור אלאשרה (הסימן) ליד אלקסטל היה גם מפעל למישהו יהודי. היהודי הזה אמר: אל תפריעו ליהודים, תנו להם לעבוד, ואני אבטיח שלא יקרה לכם כלום. זה היה מפעל שיש עם משור".

علاقة سكان خربة اللوز مع جيرانهم اليهود تأرجحت. من جهة، علاقات تجارية، عمل مشترك بل واقتراح لاتفاق سلام، ومن جهة أخرى، الاشتراك في عمليات عسكرية. يقول عبد الفتاح: «كان لأحد الأشخاص مصنع للشيد (الكلس) في القسطل. بجانب مصنعه الذي كان في منطقة الإشارة قرب القسطل كان مصنع لشخص يهودي. قال هذا اليهودي: لا تضيقوا على اليهود، دعوهم يعملون، وأعدكم ألا يحصل لكم شيء. كان ذلك مصنع رخام مع منشار».

« علاقة سكان خربة اللوز مع جيرانهم اليهود تأرجحت. من جهة، علاقات تجارية، عمل مشترك بل واقتراح لاتفاق سلام، ومن جهة أخرى، الاشتراك في عمليات عسكرية.»

מצד שני מספר עבד אלפתאח: "ג'אבר אבו טביח', תושב ח'רבת אללוז, היה מפקד בכל האיזור עם עבד אלקאדר אלחסיני. זה הביא לו כדורים וסיפק לו נשק. רק שילחם. הם חסמו את כלי הרכב של היהודים וגנבו מהם את הציוד והאוכל". הוסיף עארף עיסמאעיל: "הוא היה דודי מצד האב. ב-1936 וב-1948 הוא עשה עבודה טובה"; הכוונה למרד הערבי ב-39-1936. ואכן, בעת ניקוי בור מים בכפר נמצא תרמיל רובה עם סימון התאריך 1939, שנת ייצור הכדור.

من ناحية ثانية يقول عبد الفتاح: «جابر أبو طبيخ من سكان خربة اللوز، كان قائدا في كل المنطقة مع عبد القادر الحسيني. أحضر له الأخير الرصاص وزوده بالسلاح. كان عليه أن يقاتل. قطعوا طريق السيارات اليهودية وسرقوا منها التجهيزات والطعام». وأضاف عارف إسماعيل: «كان عمي من ناحية والدي. في العام ١٩٣٦ والعام ١٩٤٨ أبلى بلاء حسنا». القصد في الثورة العربية العام ١٩٣٦-١٩٣٩. ولدى تنظيف بئر الماء في القرية عُثر على رصاصة فارغة سجل عليها تاريخ ١٩٣٩ سنة إنتاج الرصاصة.

בתקופת המנדט הבריטי ג'אבר אבו טביח' נאסר לזמן מה, כמו גם אחיו רד'ואן אבו טביח'. אח נוסף, עלי חסן ג'אבר, נהרג בשעה שהטמין מוקש בכביש ירושלים-יפו. עבד אלפתאח: "אחד נהרג בבאב אלואד, שמו חמד אללה. חמד אללה ירד לבאב אלואד עם הלוחמים. אמרנו לו שלא ילך. לא שמע לנו. היה לו רובה. היהודים טמנו מלכודת ללוחמים בתוך מערה. תפסו אותו. אחרי שבוע מצאו אותו מת בתוך החורשה". עארף עיסמאעיל הוסיף: "אם היתה עוברת שיירה יהודית, היו תוקפים אותה, בוזזים אותה ומרוקנים אותה. כמו כן, הם ניתקו את היהודים מירושלים, לא אפשרו לתגבורת ולאספקה להגיע לירושלים".

في فترة الانتداب تم اعتقال جابر أبو طبيخ لمدة ما، وكذلك شقيقة رضوان أبو طبيخ. شقيق ثالث، علي حسن جابر، قُال ساعة وضع لغما على الشارع بين القدس ويافا. يقول عبد الفتاح: «أحدهم قُتل في باب الواد، حمد الله. نزا حمد الله مع المقاتلين إلى باب الواد. كانت معه بندقية. كمن اليهود للمقاتلين داخل معارة. أمسكوا به. بعد أسبوع وجدوه مقتولا في الحرش». أضاف عارف إسماعيل: «في حال مرت قافلة يهودية، كانوا يهاجمونها وينهبونها ولا يتركون شيئا. كذلك فقد قطعوا التواصل بين اليهود والقدس، لم يسمحوا للتعزيزات والمؤن بالوصول إلى القدس».

..." יחסם של תושבי ח'רבת אללוז עם שכניהם היהודים נעו בין שני קצוות: מצד אחד יחסי מסחר, עבודה משותפת ואף הצעה להסכם שלום, ומצד שני השתתפות בפעילות לוחמנית. "

הכפר חדל להתקיים

נעלה חזרה לפסגה, לנקודה שבה נסיים את הסיור. הנוף השלו מהפסגה ועצי הקק"ל הירוקים מסביב מסתירים את הדרמה שהתחוללה כאן בקיץ 1948. אירוע רדף אירוע, עד לשיא של הבריחה המבוהלת מהכפר בליל ה-12 ביולי 1948.

נשאלת השאלה מדוע עזבו תושבי ח'רבת אללוז את הכפר כאיש אחד בלילה שבין ה-12 וה-13 ביולי 1948, למרות שלא נורתה ולו ירייה אחת אל עבר הכפר. כדי לענות על שאלה זו, יש מקום לבחון מה היה המידע שעמד לרשות התושבים ומה היו הלכי הרוח ערב העזיבה. בשלושת החודשים שלפני נטישת הכפר התרחשו אירועים שהביאו לדה־מורליזציה ולחשש מוחשי לחיי תושביו הערבים.

القرية لم تعد موجودة

نصعد عائدين إلى القرية، إلى النقطة حيث ننهي الجولة. المنظر الهادئ من القمة وأشجار الكيرن كييمت الخضراء تُخفي الدراما التي حدثت هنا صيف العام ١٩٤٨. حدث تلو الحدث حتى الذروة يوم الهروب ذعرا من القرية ليلة ألـ ١٢ من تموز ١٩٤٨.

ويُسأل السؤال، لماذا أخلى سكان خربة اللوز القرية كرجل واحد في الليلة بين ١٢ و ١٣ تموز ١٩٤٨ على الرغم من عدم إطلاق ولو رصاصة واحدة باتجاه القرية. لغرض الإجابة على هذا السؤال، ينبغي فحص ماهية المعلومات التي توفرت للسكان وماذا كانت الأجواء عشية الرحيل. في الأشهر الثلاثة قبل رحيل السكان عن القرية، وقعت أحداث أدت إلى هبوط المعنويات وإلى الخوف الحقيقي على حياة سكانها.

« كنت في المدرسة في عين كارم وطلبوا منا أن نذهب إلى البيت. قالوا أن اليهود أتوا وهدموا القرية، قتلوا من كان هناك وقطعوا رؤوسهم. »

ביום ה-8 באפריל 1948 התפשטו הידיעות על מותו של המפקד העליון של הכוחות הערביים באיזור ירושלים, עבד אלקאדר אלחסיני, שהכתה בתדהמה את הלוחמים. עבד אלפתאח מספר שביום שבו נהרג עבד אלקאדר אלחסיני באלקסטל היה איתו אבו טביח', שהספיק לקפוץ מעבר לטרסה ולהינצל. הם הצליחו להגיע עד בניין המפקדה באלקסטל.

למחרת, ביום ה-9 באפריל 1948, נפוצו בכפר סיפורי זוועה על הרג התושבים הערביים של הכפר דיר יאסין, ותושבי כפרים סמוכים החלו לברוח. עבד אלפתאח: "כן, היינו עדיין בכפר כשקרה הטבח בדיר יאסין. אנשי עין כארם נטשו את כפרם ואנחנו עוד היינו בבתינו. האנשים פחדו כאשר שמעו על דיר יאסין. אנשים בסביבה ברחו קודם שתקפו אותם. באנשים אחזה בהלה". הוסיף עארף עיסמאעיל: "אני הייתי בעין כארם בבית הספר, ואמרו לנו ללכת הביתה. ברחנו משם ברגל. אני זוכר שראינו את הנשים מדיר יאסין, לבושות כותנות לילה, שברחו לעין כארם. הן אמרו שבאו

يوم ٨ نيسان ١٩٤٨، انتشرت أخبار موت القائد الأعلى للقوات العربية في منطقة القدس، عبد القادر الحسيني، التي صعقت المقاتلين. يقول عبد الفتاح أنه في يوم مقتل عبد القادر الحسيني في القسطل كان أبو طبيخ معه، وقد استطاع أن يقفز إلى مدرّج آخر والنجاة. لقد استطاعوا أن يصلوا حتى مقر القيادة في القسطل.

غداة ذلك اليوم، يوم ٩ نيسان ١٩٤٨، انتشرت في القرية أخبار عن فظائع قتل السكان العرب في دير ياسين وبداية هروب سكان القرى المجاورة. يقول عبد الفتاح: «نعم، كنا لا نزال في القرية عندما وقعت مجزرة دير ياسين. ترك سكان عين كارم قريتهم وكنا لا نزال في بيوتنا. خاف الناس عندما سمعوا عن دير ياسين. الناس في الجوار هربت قبل أن يهاجمونها. أُصيب الناس بالفزع». اضاف عارف إسماعيل: «كنت في المدرسة في عين كارم وطلبوا منا أن نذهب إلى البيت. قالوا أن اليهود أتوا وهدموا القرية، قتلوا من كان هناك وقطعوا رؤوسهم. قُتل في دير ياسين ٢٥٠ شخصا، وخافت كل القرية من هذا الحدث». صحيح أن الآراء مختلفة

שרידי הרחוב המרכזי, אגף מערבי, ליד הברוש הבודד // بقايا الشارع الرئيسي، الجناح الغربي، بجانب السروة الوحيدة

היהודים, הרסו את הכפר, הרגו את מי שהיה שם וערפו את ראשיהם. 250 אנשים נהרגו בדיר יאסין, וכל הכפר פחד מהמקרה הזה". כיום הדעות לגבי מספר ההרוגים בדיר יאסין חלוקות, אך אין ספק שהידיעות על הטבח הביאו לדה־מורליזציה ולתחילת הבריחה מכפרי האיזור.

ביום ה־11 במאי 1948, כך נמסר בדו"ח מודיעין ישראלי, חודשיים לפני שהכפר ח'רבת אללוז חדל להתקיים, פנו כמה מתושבי הכפרים ח'רבת אללוז, סטאף, צובא ואם אלמיס אל תושבי אבו ע'וש וביקשום שיתווכו ביניהם לבין אנשי ה"הגנה", בדבר משא ומתן של שלום. אנשי אבו ע'וש השיבו כי אין הדבר אפשרי כיוון שהם עצמם כמו אסירים בידי ה"הגנה". הקש ששבר את גב התושבים היה המשך "מבצע דני" להרחבת פרוזדור ירושלים

حول عدد القتلى في دير ياسين لكن لا شك في أن أخبار المجزرة أدت إلى هبوط المعنويات وبداية الهرب من قرى المنطقة.

يوم ١١ أيار ١٩٤٨، هكذا في تقرير الاستخبارات الإسرائيلية، قبل شهرين من توقف قرية خربة اللوز عن الوجود، توجّه عدد من سكان قرى «خربة اللوز وسطاف وصوبا وأم الميس إلى سكان قرية أبو غوش وطلبوا أن يتوسطوا بينهم وبين الهجاناة، بشان مفاوضات سلام. أجاب سكان أبو غوش أن الأمر غير ممكن لأنهم هم أنفسهم بمثابة اسرى في أيدي الهجاناة». القشة التي كسرت ظهر الأهالي كان استمرار عملية «داني» لتوسيع الممر إلى القدس في تموز ١٩٤٨. الدخان الذي تصاعد من القرية المجاورة صوبا شوهد بوضوح من قمة جبل إيتان. في الليلة بين ١٢ و ١٣ تموز ١٩٤٨ نهض كل سكان

"אני הייתי בעין כארם בבית הספר, ואמרו לנו ללכת הביתה. ברחנו משם ברגל. אני זוכר שראינו את הנשים מדיר יאסין, לבושות כותנות לילה, שברחו לעין כארם."

ביולי 1948. העשן שהיתמר מהכפר הסמוך צובא נראה בבירור מפסגת הר איתן. בלילה שבין ה־12 ל־13 ביולי 1948 קמו כל תושבי הכפר ח'רבת אללוז, יחד עם שכניהם מהכפר סטאף, ועלו לרכסים שסביב. סיפר עארף עיסמאעיל: "היו אנשים שאמרו שהיהודים באים. אנשים מצובא ומסטאף. חמקנו עם אמי ואבי, כולם הלכו ביחד בשיירה. היו חמורים ובהמות משא. כל אחד מה שהיה לו. חמקנו לכיוון אלקבו ברגל. היו לנו קשרים שם, גרנו אצל האחים שלי. הביאו את כולם. היתה מישהי זקנה שאותה היה צריך לשאת על הגב. חלק הלכו לראס אבו עמאר, בתיר, אלולג'ה". משם נפוצו תושבי הכפר לאלעיזריה, קלנדיה, ביתוניא, יריחו, זרקא, עמאן, ולמקומות נוספים. רבים עבדו בהמשך במדינות המפרץ, וחלקם היגרו לקנדה וארצות הברית.

خربة اللوز مع جيرانهم في قرية سطاف وخرجوا إلى التلال المحيطة. قال عارف إسماعيل: «كان هناك مَن قال أن اليهود قادمون. ناس من صوبا وسطاف. تسللنا مع والدتي ووالدي وسرنا كلنا في قافلة. كانت هناك حمير وبهائم للنقل. كل واحد وما لديه. هربنا إلى القبو سيرا على الأقدام. كان لنا علاقاتنا هناك وسكنا عند أخوتي. أحضروا الجميع. كانت هناك مسنّة كان عليهم أن يحملوها على ظهورهم. قسم ذهب إلى راس أبو عمار وبتير والولجة ». من هناك توزع سكان القرية في العيزرية وقلنديا وبيتونيا واريحا وعمان وأماكن أخرى. عمل قسم منهم فيما بعد في دول الخليج وهاجر قسم آخر إلى كندا والولايات المتحدة.

הרס הבתים

במבט מהפסגה קשה להבחין כיום שבמקום זה עמד כפר. ח'רבת אללוז נהרסה בשלבים, בתהליך שנמשך כעשרים שנה. ההרס החל מייד עם עזיבת התושבים. אלה מבין התושבים שהתמקמו על הרכסים מסביב סיפרו שראו כיצד היהודים מפוצצים את בתיהם בפאתי הכפר. מספר ע'אזי אללוזי: "יש סיפור ששמעתי מאבי. [...] אדם בשם ג'אבר, שהיה אחד מהמפקדים בכפר, היה בקשר טוב עם אנשי אבו ע'וש. אותם אנשים, אנשי אבו ע'וש, הכירו היטב את היהודים, הם אמרו לאותו ג'אבר שאם יסמן את ביתו ואת בתי הקרובים אליו בכפר הם יאמרו ליהודים שלא יפגעו באותם בתים שעליהם יש סימן. על פי הסיפור, אותם בתים שסומנו היו הבתים הראשונים שהיהודים פגעו בהם כשהגיעו אל הכפר".

هدم البيوت

لدى النظر من القمة من الصعب أن نعرف أنه كانت في هذا المكان قرية. لقد هُدمت خربة اللوز على مراحل، في عملية استمرت عشرين عاما. بدأ الهدم فور مغادرة الأهالي. أولئك السكان الذين تموضعوا على التلال المحيطة حكوا كيف أن اليهود يفجرون بيوتهم في أطراف القرية. يقول غازي اللوزي: «هناك قصة سمعتها من والدي... شخص باسم جابر الذي كان أحد القادة العسكريين من القرية، كان على علاقة طيبة من أهالي أبو غوش. وأهالي أبو غوش عرفوا جيدا اليهود، وقالوا لجابر إذا ما أشّر بيته وبيوت أقربائه في القرية فإنهم سيطلبون من اليهود ألا يمسوا البيوت التي يضع عليها العلامة. وحسب القصة فإن البيوت الأولى التي هدمها اليهود فور وصولهم القرية هي تلك البيوت الت وضع عليها علامته».

השלמת ההרס היתה במסגרת מבצע לשיטוח שרידי הכפרים, מבצע שהחל מעט לפני מלחמת ששת הימים ב-67' והושלם בקצב מוגבר מייד לאחריה.

أما استكمال الهدم فكان في إطار عملية تسوية آثار القرى، حملة كانت بدأت عشية حرب الأيام الستة في العام ١٩٦٧ وتم إنجاز التهديم فور انتهاء الحرب.

בצילום של האיזור משנת 1950, לאחר תום המלחמה, ניכר שחלק מהבתים עדיין עמדו אז על תלם. בעדות שמסר אמנון מגן, שהיה טרקטוריסט של קיבוץ צובא בשנות החמישים, הוא סיפר שלבניית הרפת בקיבוץ צובא נדרשו קורות ברזל. הוא נשלח לאסוף את קורות הברזל ששימשו כמשקופים בבתי ח'רבת אללוז. מגן מסר כי יצא מהכפר הנטוש עם עגלה עמוסה קורות ברזל לגובה כה רב, עד שבסיבוב בעלייה לקיבוץ צובא החליקו רבות מהן מהטרקטור.

יחידות שונות של צה"ל אשר התאמנו לאורך שנים בסביבת הסטאף וח'רבת אללוז, תרמו את חלקן להרס הכפר הפלסטיני. השלמת ההרס היתה במסגרת מבצע לשיטוח שרידי הכפרים, מבצע שהחל מעט לפני מלחמת ששת הימים ב-67' והושלם בקצב מוגבר מייד לאחריה. החשש אחרי המלחמה היה שהפליטים יגיעו חזרה לכפרים שעזבו, ויבקשו לחזור ולחיות בהם.

في صورة للمنطقة من العام ١٩٥٠، بعد انتهاء الحرب، بدا أن بعض البيوت كانت لا تزال قائمة على حالها. وفي شهادة أدلى بها أمنون مجين، الذي كان سائق تراكتور كيبوتس تسوبا في الخمسينيات، قال أنهم احتاجوا جسور حديد لغرض بناء حظيرة البقر في الكيبوتس. وقد أُرسل لجمع جسور الحديد التي استعملت أطرًا في بيوت خربة اللوز. وقال أنه خرج من القرية المهجورة مع عربة مليئة لعلو كبير بالجسور حتى أن الكثير منها سقط من العربة في المنعطف على الطريق الصاعدة نحو كيبوتس «تسوبا».

وحدات الجيش الإسرائيلي المختلفة التي تدربت على مدار سنوات في محيط قريتي سطاف وخربة اللوز أسهمت بقسطها في تهديم القرية. أما استكمال الهدم فكان في إطار عملية تسوية آثار القرى، حملة كانت بدأت عشية حرب الأيام الستة في العام ١٩٦٧ وتم إنجاز التهديم فور انتهاء الحرب. وكان الخوف بعد الحرب أن يعود اللاجئون إلى القرى التي هجروها وأن يطلبوا العودة للعيش فيها.

// מקורות //

// مصادر //

ריאיון עם מראד ח'לף (2004), סדרת שאלות ותשובות בהתכתבות בדואר אלקטרוני בין דן גולן לבין מראד ח'לף, בנו של תושב לשעבר מח'רבת אללוז המתגורר בעמאן.

ריאיון עם עבד אלפתאח חסן עטא אללה (2008), נערך תוך כדי סיור בח'רבת אללוז ביום 6.7.08, בהשתתפות דן גולן ועמר אע'באריה.

ריאיון עם ע'אזי אללוזי (2007), ראיינו: אילנה קצבמן ודן גולן בעין ראפה.

ריאיון עם אמנון מגן (2006), קיבוץ צובא.

مراد خلف (٢٠٠٤), سلسلة من الأسئلة والأجوبة عبر التكاتب بالبريد الألكتروني بين دان غولان وبين مراد خلف خلال العام ٢٠٠٤. ومراد هو ابن أحد سكان خربة اللوز الذي يعيش حاليا في عمان وأرسل بالبريد الألكتروني إجابات والده على الأسئلة التي أرسلناها.

عبد الفتاح حسن عطاللّه (٢٠٠٨), مقابلة خلال الجولة في خربة اللوز يوم ٠٨/٧/٦ بمشاركة دان غولان وعمر إغبارية.

غازي اللوزي (٢٠٠٧)، قابله إيرنة كتسبمان ودان غولان في عين رافة.

أمنون مجين (٢٠٠٦)، كيبوتس تسوبا.

מפת הרי ירושלים (2005), מחלקת מיפוי ישראל, קנ"מ 1:50,000.

תצ"א בריטי (1945); PS 20 27.1.45 F12 / TOPO 680 5097 15000, אוסף האוניברסיטה העברית.

خريطة جبال القدس (٢٠٠٥), وحدة مسح خريطي لإسرائيل، مقياس ١:٥٠,٠٠٠

صورة جوية بريطانية (١٩٤٥), PS 20 27.1.45 F12 / 680 5097 TOPO 15000 في مجموعة الجامعة العبرية.

Survey of Palestine (1944), Ein Karim sheet 16/13 1:20,000, Compiled from Topocadastral Survey 1933, Scale 1:10,000.

Abu Sitta Salman (2000), The Palestinian Nakba 1948, The Palestinian Return Centre: London, p. 54.

Khalidi Walid (ed.) (1992), All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948, Institute of Palestine Studies: Washington D.C.

www.har-eitan.blogspot.com | www.palestineremembered.com

זוכרות את ח'רבת אללוז, חוברת בהוצאת עמותת זוכרות.

זאבי דרור (1997), **המאה העות'מאנית, מחוז ירושלים במאה השבע-עשרה**, ירושלים: יד בן צבי, עמ' 114.

קדמן נגה (2008), **בצדי הדרך ובשולי התודעה**, ירושלים: נובמבר.

קרק גולן (2009), "מחקר מיקרו גאוגרפי הסטורי על יישובים חקלאיים בהר איתן". בתוך: מחקרי יהודה ושומרון קובץ י"ח, אריאל: המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.

קרק רות ונורדהיים אורן מ' (תשנ"ה) ירושלים וסביבותיה – רבעים שכונות וכפרים, ירושלים. אקדמון.

ذاكرات خربة اللوز، كراسة من إصدار جمعية «زوخروت».

زئيفي درور (١٩٩٧)، **قرن عثماني، القدس وبئر السبع**، القدس: يد بن تسفي، ص ١١٤.

كيدمان نوغا (٢٠٠٨)، **على جوانب الطرقات وفي هامش الوعي**، القدس: نوفمبر.

كرك جولان (٢٠٠٩)، «بحث ميكرو جغرافي وتاريخي عن قرى زراعية في جبل إيتان». ضمن أبحاث يهودا والسامرة المجلد ١٨، إصدار أرئيل . المركز الجامعي أرئيل في السامرة.

كرك ر. وأورن نوردهايم م. (١٩٩٥) «القدس ومحيطها . ضواحي وأحياء وقرى، القدس.

ארכיון בית הדין השרעי בירושלים, סג'ל ירושלים, 1668; כרך 168 עמ' 534, ב5 ג'מאדא אל-אאח'רה 10/1079 (מקביל לנובמבר 1668), בתוך: זאבי, 1997, 114.

ארכיון ה"הגנה", דוחות מודיעין של הש"י (שירות ידיעות של ה"הגנה"), תיקי הכפרים, ח'רבת אללוז.

ידיעות טנא, מיום 11.5.1948

הארכיון הציוני, תמונה: HG/101-2569 , צלם לא ידוע, תצלום הכפר לוזים, 1950.

أرشيف المحكمة الشرعية في القدس، سجل القدس، ١٦٦٨؛ مجلّد\ ١٦٨ ص ٥٣٤، ب ٥ جمادي الآخر (تشرين الثاني) ١٠/١٠٧٩، لدى: زئيفي، ١٩٩٧، ١١٤.

أرشيف الـ "هجاناة"، تقارير استخبارية لوحدة الاستخبارات التابعة للهجاناة، ملفات القرى، خربة اللوز.

أخبار طنا، من يوم ١١,٥,١٩٤٨

الأرشيف الصهيوني، صورة: HG/١٠١–٢٥٦٩ ، مصور مجهول، صورة قرية لوزيم، ١٩٥٠.

גדר סביב בוסתן קטן באגף המזרחי. על השלוחה המרוחקת עמדו הבתים של השכונה המערבית //
سياج حول بستان صغير في الجناح الشرقي، في الجناح البعيد كانت بيوت الحارة الغربية

בכפר עצי שקד רבים (בערבית: ״לוז״). מכאן שם הכפר, ח׳רבת אללוז // في القرية أشجار لوز كثيرة ومن هنا أسم القرية خربة اللوز

של זהב // סיור בשכונות יוקרה מערב־ירושלמיות שנוסדו על ידי פלסטינים

جولة في الأحياء الفخمة في غربي القدس التي أسسها فلسطينيون

14

כתבה // תמר אברהם
צילם // דוד שגיא

كتب // تمار أبراهام
تصوير // دافيد سغي

טלביה, קטמון, המושבה היוונית, המושבה הגרמנית ובקעה היו עד 1948 שכונות פלסטיניות, או שפלסטינים גרו בהן יחד עם בני עדות אחרות. בשכונות אלה גרים היום בעיקר ישראלים יהודים, רבים מהם ממוצא אנגלו-סקסי. ברחובותיהן נותרו בתים פלסטיניים רבים המעידים על סגנון החיים של פלסטינים בני המעמד הגבוהה והבינוני בימי המנדט הבריטי. השמות המקוריים של השכונות עדיין שגורים בפיהם של הירושלמים חרף ניסיונות של השלטונות להחליפם בשמות עבריים.

בקעה البقعة

מספר תושבים בשנת 1948 // כ-5,000	عدد السكان في العام ١٩٤٨ // نحو ٥,٠٠٠
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // סוחרים ואנשי עסקים	مصادر المعيشة الأساسية حتى ١٩٤٨ // تُجار ورجال أعمال
בתי ספר // בית הספר אנהאדה	مدارس في الحي // مدرسة النهضة
תאריך כיבוש // 14-16 במאי 1948	تاريخ الاحتلال // ١٤ – ١٦ أيار ١٩٤٨
היכן נמצאים הפליטים // מזרח ירושלים, הגדה המערבית, ירדן, לבנון	أين يتواجد اللاجئون حاليا // القدس الشرقية والضفة الغربية والأردن ولبنان.
שכונות פלסטיניות קרובות עד 1948 // אבו תור המערבית, קטמון	أحياء فلسطينية في الجوار حتى ١٩٤٨ // أبو طور الغربية وقطمون
שכונות פלסטיניות קרובות קיימות // אבו תור המזרחית, בית צפאפא, בית לחם	أحياء فلسطينية قريبة لا تزال قائمة // أبو طور الغربية وبيت صفافا وبيت لحم

טלביה الطالبية

מספר תושבים בשנת 1948 // כמה מאות	عدد السكان في العام ١٩٤٨// بضع مئات
מספר בתים בשנת 1948 // כ-90	عدد البيوت في العام ١٩٤٨ // نحو ٩٠
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // רופאים, עורכי דין, אנשי עסקים, קבלנים, סוחרים, פקידי ציבור בכירים	مصادر المعيشة الأساسية حتى ١٩٤٨ // أطباء، محامون، رجال أعمال، مقاولون، تجار وموظفون كبار في القطاع العام.
בתי ספר // • קולג' טרה סנטה הפרנציסקני (המנזר קיים) • קולג' סנט אנטוניו של הנזירות הפרנציסקניות (המנזר קיים) • גן ילדים ובית ספר של האחיות האיטלקיות מאיבריאה • בית הספר הממשלתי לבנים אלעמרייה	مدارس في الحي // • كوليج تيراسانطة الفرنسيسكاني (لا يزال الدير قائما) • كوليج سانت انطونيو لراهبات الفرنسيسكان (الدير قائم) • روضة ومدرسة الأخوات الإيطاليات من إيبريا • المدرسة الحكومية للبنين العامرية.
אתרי דת // • המנזר הקפוצ'יני (קיים) • מנזר מונטסראט	مواقع دينية // • الدير الكابوتشيني (قائم) • دير المُنتصرات
תאריך כיבוש // 14-15 במאי 1948	تاريخ الاحتلال // ١٤ – ١٥ أيار ١٩٤٨

الطالبية والقطمون والحي اليوناني حي الألمانية والبقعة كانت حتى العام ١٩٤٨ أحياء فلسطينية، أو أن فلسطينيين عاشوا فيها إلى جانب أبناء طوائف أخرى. حاليا، يعيش في هذه الأحياء إسرائيليون يهود بالأساس كثيرون منهم من اصول أنجلو ـ سكوسونية. بقيت في شوارعها الكثير من البيوت الفلسطينية التي تشهد على أسلوب حياة فلسطينيين من الطبقات العليا والوسطى أيام الانتداب البريطاني. الأسماء الأصلية للأحياء لا تزال على ألسن المقدسيين رغم محاولات السلطات استبدالها بأسماء عبرية.

קטמון قطمون

מספר תושבים בשנת 1948 // כמה מאות	عدد السكان في العام ١٩٤٨ // بضع مئات
מספר בתים בשנת 1948 // כ–80	عدد البيوت في العام ١٩٤٨ // نحو ٨٠
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // רופאים, אנשי עסקים, קבלנים, סוחרים, פקידי ציבור בכירים, מחנכים, סופרים	مصادر المعيشة الأساسية حتى ١٩٤٨ // أطباء ورجال أعمال ومقاولن وتجار وموظفون كبار في القطاع العام ومربون وكتاب
בתי ספר // בית ספר אנגלי לבנים	مدارس في الحي // المدرسة الإنجليزية للبنين
אתרי דת // • מנזר סן סימון היווני-אורתודוקסי (קיים) • משכן הקיץ של הפטריארך היווני-אורתודוקסי • קפלה קתולית על שם תרזה הקדושה	مواقع دينية // • دير سان سيمون اليوناني الأرثوذكسي (قائم). • مقر الإقامة الصيفي للبطريرك اليوناني ـ الأرثوذكسي • كنيسة كاثوليكية على أسم القديسة تيريزا
תאריך כיבוש // סוף אפריל עד אמצע מאי 1948	تاريخ الاحتلال // نهاية نيسان حتى أواسط أيار ١٩٤٨

היכן נמצאים הפליטים // מזרח ירושלים, לבנון, מצרים, מערב אירופה, ארצות הברית	أين يتواجد اللاجئون حاليا // القدس الشرقية، لبنان، مصر، غرب أوروبا والولايات المتحدة.
שכונות פלסטיניות קרובות עד 1948 // קטמון, מוסראר	أحياء فلسطينية في الجوار حتى ١٩٤٨ // قطمون ومصرارة.
שכונות פלסטיניות קרובות קיימות // שכונות מזרח ירושלים	أحياء فلسطينية قريبة لا تزال قائمة // أحياء القدس الشرقية

היכן נמצאים הפליטים // מזרח ירושלים, בית ג'אלא, רמאללה, ירדן, מצרים	أين يتواجد اللاجئون حاليا // القدس الشرقية، بيت جالا، رام اللّه، الأردن، مصر
שכונות פלסטיניות קרובות עד 1948 // טלביה, בקעה, אלמלחה	أحياء فلسطينية في الجوار حتى ١٩٤٨ // الطالبية والبقعة والمالحة
שכונות פלסטיניות קרובות קיימות // בית צפאפא	أحياء فلسطينية قريبة لا تزال قائمة // بيت صفافا

ירושלים القدس

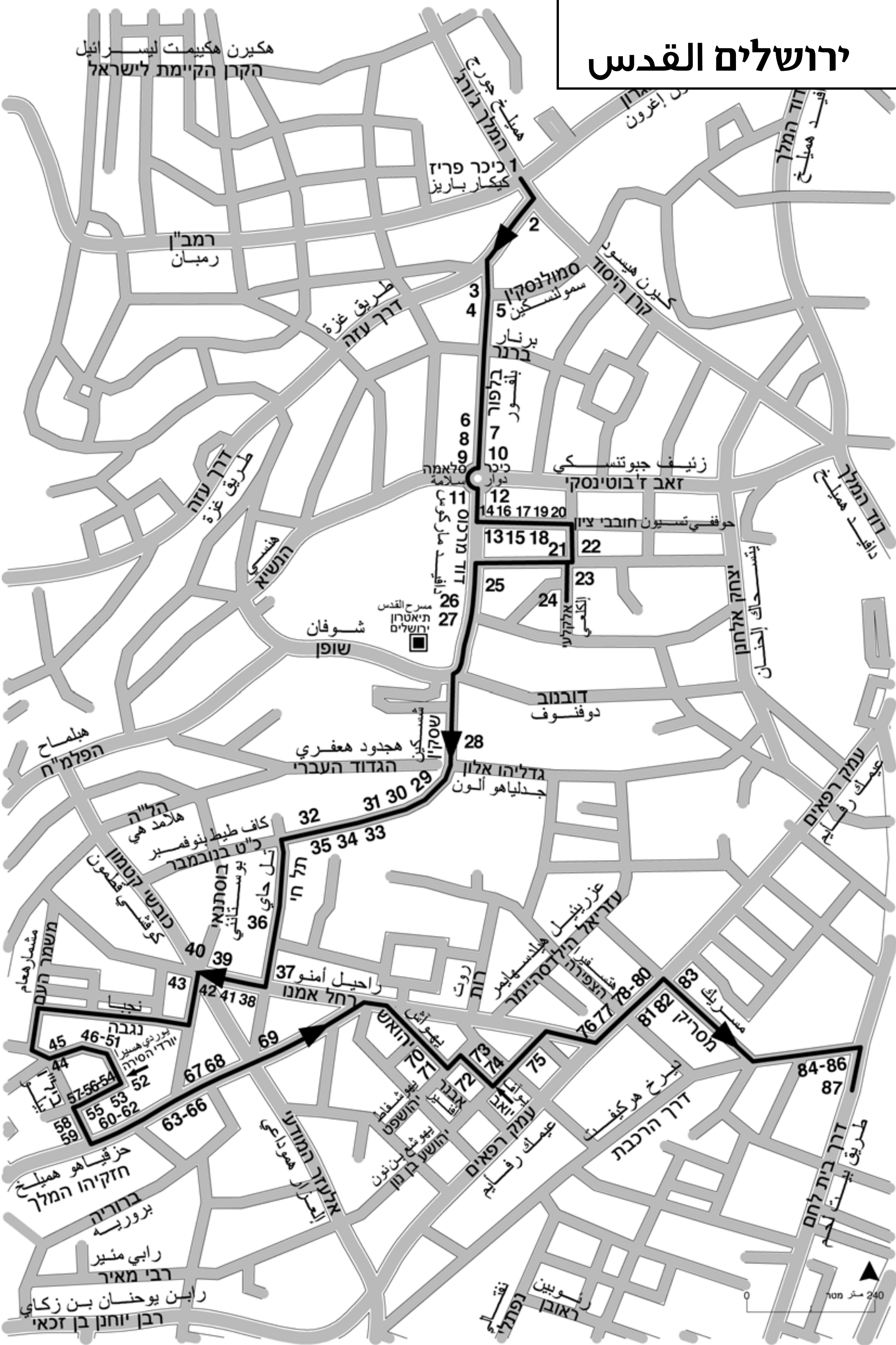

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול //
רגלי

نوع المسار //
سيرا على الأقدام

נקודת מוצא //

כיכר צרפת, ירושלים (צומת רחובות קרן היסוד, אגרון, המלך ג'ורג', רמב"ן ועזה)

نقطة الانطلاق //

ساحة فرنسا، القدس (ملتقى شارع كيرن هيسود، أجرون، الملك جورج، رمبان وغزة)

נקודת סיום //

דרך בית לחם 36, סמוך לפינת דרך הרכבת. בסמוך עוברים קווי אגד 7 (בדרך בית לחם); 4, 18, 21 (ברחוב עמק רפאים); ו־71, 72, 74 (בדרך חברון).

نقطة النهاية //

طريق بيت لحم ٣٦ بجوار زاوية طريق هركيبت. تمر هناك خطوط إيجد ٧ (في شارع بيت لحم)، ٤، ١٨، ٢١ (في شارع عيمق رفئيم)، و ٧١ و ٧٢ و٧٤ (في شارع الخليل).

הגעה ברכב //

מכיוון תל־אביב – בנייני האומה: נוסעים ישר בשדרות שז"ר, ממשיכים לשדרות הנשיא בן צבי, פונים שמאלה לדרך רופין, ימינה לרחוב סעדיה גאון שמתחבר לרחוב בנימין מטודלה, שמאלה לדרך עזה.

מדרום־מערב: משדרות הרב הרצוג ממשיכים ישר בדרך עזה.

מדרום־מזרח: מדרך בית לחם ממשיכים לרחוב דוד המלך, פונים שמאלה לרחוב מאפו וימינה לרחוב קרן היסוד.

מצפון: מרחוב הצנחנים ממשיכים לרחוב שלמה המלך ומשם לרחוב אגרון.

الوصول بالسيارة //

من جهة تل أبيب ـ بنايات الأمة: سدروت شزار، يسارا إلى شارع روبين، يمينا إلى شارع سعاديا جؤون، شارع بنيامين متيلدا ويسارا إلى شارع غزة.

من الجنوب الغربي: سدروت الراب هرتسوغ، شارع غزة.

من الجنوب الشرقي: شارع بيت لحم، طريق داود هميلخ، يسارا إلى شارع مافو، يمينا إلى شارع كيرن هيسود.

من الشمال: شارع هتسنحنيم، شارع شلومو هميلخ، شارع أجرون.

הגעה בתחבורה ציבורית //

מתחנה מרכזית ירושלים או בנייני האומה: קווי אגד 7, 21, 74 (לרחובות קרן היסוד ו המלך ג'ורג'); קו 9 (לדרך עזה).

מכיוון מלחה או הר הצופים: קו 4 (לרחובות קרן היסוד והמלך ג'ורג').

מכיוון רמות או גילה: קווים 71, 72 (לרחובות קרן היסוד והמלך ג'ורג').

الوصول عن طريق المواصلات العامة //

من المحطة المركزية للقدس أو مباني الأمة: خطوط إيجد رقم ٧، ٢١، ٧٤ (إلى شارعي كيرن هيسود والملك جورج)، خط ٩ (لشارع غزة).

من جهة المالحة أو هار هتسوفيم خط ٤ (لشارع الملك جورج وكيرن هيسود).

من جهة راموت أو جيلو، خط ٧١، ٧٢ (لشارع كيرن هيسود والملك جورج).

אורך המסלול //
4-3 קילומטרים

طول المسار //
٣–٤ كيلومتر

משך המסלול //
2.5–3 שעות

مدة المسار //
٢.٥–٣ ساعات

דרגת קושי //
קל

درجة الصعوبة //
سهل

עד מהרה היו בבית הספר כחמש מאות תלמידים, מתוכם כמאה תלמידי פנימייה שבאו מכל שטחי המנדט הבריטי ומעבר הירדן, רובם המכריע נוצרים, אך גם מספר מוסלמים ויהודים.

טרה סנטה: מנזר פרנציסקני כשריד לשכונה פלסטינית-נוצרית

1 כיכר צרפת, בה אנחנו עומדים, נמצאת במפגש שלוש שכונות: מזרחית לכיכר, לאורך רחוב אגרון, שולי שכונות ממילא (בערבית: מאמן אללה). לצדם בית הקברות המוסלמי העתיק, שנוסד בתקופה הממלוכית והיה פעיל עד למאה ה-20. בית הקברות עלה לכותרות בשנים האחרונות בעקבות תוכניתו של מכון ויזנטל לבנות על חלק משטחו מוזיאון לסובלנות. מערבית לכיכר נמצאת שכונת רחביה היהודית, בין רחוב המלך ג'ורג' לדרך עזה; ודרומית לה נמצא יעדנו הראשון, שכונת טלביה (בערבית: אלטאלביה), בין דרך עזה לרחוב קרן היסוד.

הן אדמות רחביה (שנקראו אז אלג'נג'ריה אלפוקא) והן אדמות טלביה היו בבעלות הכנסייה היוונית-אורתודוקסית, בעלת המקרקעין הגדולה בירושלים בשלהי התקופה העות'מנית. הן נמכרו כאשר הכנסייה נקלעה לקשיים כספיים אחרי מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הרוסית.

تيراسانطا: دير فرانسيسكاني كأثر لحي فلسطيني مسيحي

1 ساحة فرنسا، التي نقف فيها، موجودة في تقاطع ثلاثة أحياء: شرق الساحة على طول شارع أغرون، أطراف حي مأمن الله (مميلا). بجانبها المقبرة الإسلامية القديمة، التي أنشئت في فترة المماليك وظلت في الخدمة حتى القرن العشرين. وقد تصدر موضوع المقبرة العناوين في السنوات الأخيرة في أعقاب خطة معهد فيزنطال بناء متحف التسامح على جزء من المقبرة؛ يقوم غرب الساحة حي رحابيا اليهودي بين شارع الملك جورج وشارع غزة؛ وفي جنوبها هدفنا الأول، حي الطالبية بين شارع غزة وشارع «كيرن هيسود».

أراضي رحابيا (التي سميت في حينه الجنجرية الفوقا) وكذلك الطالبية كانت بملكية الكنيسة اليونانية الأرثوذكسية صاحبة الملكية الأكبر للأراضي في القدس في نهايات العهد العثماني. بيعت هذه الأراضي عندما دخلت الكنيسة في فترة من المصاعب المالية بعد الحرب العالمية الأولى

אדמות אלג'נג'ריה אלפוקא נמכרו לחברת "הכשרת היישוב" הציונית, ואדמות טלביה לפלסטינים אמידים, רובם ככולם נוצרים, מירושלים, בית לחם, בית ג'אלא ורמאללה, שבנו בה וילות מפוארות ובתים להשכרה.

בעלי בתים אלה אימצו במידה רבה סגנון חיים מערבי וביקשו לרכוש לילדיהם השכלה מערבית. בית הספר השכונתי לבנים הגדול ביותר ששירת אותם היה קולג' טרה סנטה של המסדר הפרנציסקני, הנמצא מולנו בפינת דרך עזה ורחוב קרן היסוד. 2

والثورة في روسيا. بيعت أراضي الجنجرية الفوقا لشركة «هخشرات هيشوف» الصهيونية وأراضي الطالبية لفلسطينيين أثرياء كانوا بمجملهم من المسيحيين من القدس وبيت لحم وبيت جالا ورام اللّه الذين أقاموا عليها شققا فاخرة وبيوت للإيجار.

اتخذ اصحاب هذه البيوت لأنفسهم وبمدى كبير أسلوب حياة غربيا وأرادوا أن يوفروا لأبنائهم ثقافة غربية. مدرسة الحي للبنين، الأكبر التي وفرت لهم ذلك هي كوليج تيراسنطا التابع لدير الفرنسيسكان الموجود قبالتنا عند زاوية شارع غزة وشارع «كيرو هيسود». 2

عدد الطلاب في المدرسة ارتفع بسرعة إلى خمسمائة طالب كان بينهم نحو ١٠٠ طالب في الداخلية وصلوا من مختلف مناطق الانتداب وشرق الأردن أيضا، غالبيتهم العُظمى من المسيحيين معهم عدد من المسلمين واليهود.

בניין הקולג' המרשים, שמהגמלון שלו משקיף פסל המדונה, נבנה ב-1926 על ידי האדריכל האיטלקי המפורסם אנטוניו ברלוצי, שבנה רבות מהכנסיות הפרנציסקניות בארץ. עד מהרה היו בבית הספר כחמש מאות תלמידים, מתוכם כמאה תלמידי פנימייה שבאו מכל שטחי המנדט הבריטי ומעבר הירדן, רובם המכריע נוצרים, אך גם מספר מוסלמים ויהודים. שפת ההוראה היתה ערבית בכיתות הנמוכות ואנגלית בכיתות הגבוהות. סגל המורים כלל חמישה פרנציסקנים אמריקאים וכחמישה־עשר מורים ערבים וארמנים.

כאשר הבריטים הקימו בירושלים איזורי ביטחון כדי להגן על מוסדותיהם מפני פיגועי האצ"ל והלח"י, החל מפברואר 1947, מצא קולג' טרה סנטה את עצמו, יחד עם הבתים הסמוכים בפינה הצפונית-מזרחית של טלביה (בין הרחובות קרן היסוד וברנר של היום), באיזור ביטחון B. לב לבה של השכונה נשאר מהוץ לאיזור הביטחון, וכך היה על התלמידים לעבור מחסומים כדי להגיע לבית ספרם. למרות זאת המשיך בית הספר

بناية الكوليج الفاخرة التي يُطل من قنطرتها تمثال العذراء، بُني في العام ١٩٢٦ بأيدي المعماري الإيطالي المشهور أنطونيو برلوتسي الذي أقام العديد من الكنائس الفرانسيسكانية في البلاد. عدد الطلاب في المدرسة ارتفع بسرعة إلى خمسمائة طالب كان بينهم نحو ١٠٠ طالب في الداخلية وصلوا من مختلف مناطق الانتداب وشرق الأردن أيضا، غالبيتهم العُظمى من المسيحيين معهم عدد من المسلمين واليهود. كانت لغة التدريس العربية في الصفوف الدنيا والإنجليزية في الصفوف العليا. ضم السلك التعليمي خمسة من الفرانسيسكان الأمريكيين وخمسة عشر من المدرسين العرب والأرمن.

عندما أقام البريطانيون مناطق عازلة لحماية مؤسساتهم من عمليات منظمتي «إيتسل» و «ليحي»، ابتداء من شباط ١٩٤٧، ألفى الكوليج نفسه، مع بيوت مجاورة في الزاوية الشمالية الشرقية للطالبية (بين شارعي «كيرن هيسود» وبرنر حاليا)، في منطقة أمنية B. وبقي مركز الحي خارج المنطقة الأمنية، وهكذا كان على الطلبة أن يتجاوزا

לפעול עד לחופשת חג המולד של שנת 1947. עם תום החופשה, נוכח הלחימה הגוברת בירושלים, נפתח הקולג' רק לתלמידים שהתכוננו למבחני הבגרות, ואלה עברו כולם להתגורר בבית הספר. אחרי המבחנים, באפריל 1948, נסגר בית הספר סופית, וכעבור חודש, עם עזיבת הבריטים ב-14 במאי, מצא את עצמו באיזור בשליטה יהודית. למשך מספר חודשים שימש המבנה, ביוזמת הצלב האדום, מקלט לאוכלוסייה הלא־לוחמת. עם תום הקרבות בירושלים, בסתיו 1948, הושכר חלק מהבניין לאוניברסיטה העברית, שאחרונות המחלקות שלה נותרו כאן עד 1999. כנסיית הקולג' המשיכה לפעול כל הזמן, עד היום.

ذلك واصل الكوليج عمله حتى عطلة عيد الميلاد في العام ١٩٤٧. مع انتهاء العطلة ومع تصعيد القتال في القدس، فتح الكوليج أبوابه فقط للطلاب الذين استعدوا لامتحانات التوجيهي والذين انتقلوا جميعهم للعيش في الكوليج. بعد الامتحانات، في نيسان ١٩٤٨، تم إغلاق الكوليج نهائيا، وبعد شهر، مع رحيل البريطانيين في ١٤ أيار، ألفى الكوليج نفسه في منطقة تحت السيطرة اليهودية. تم استعمال المبنى لبضع شهور إلى ملجأ للسكان غير المحاربين بمبادرة من الصليب الأحمر. مع انتهاء المعارك في القدس، خريف ١٩٤٨، تم تأجير جزء من المبنى للجامعة العبرية التي بقي آخر أقسامها هناك حتى العام ١٩٩٩. أما الكنيسة في الكوليج فواصلت العمل حتى يومنا هذا.

مع انتهاء العطلة ومع تصعيد القتال في القدس، فتح الكوليج أبوابه فقط للطلاب الذين استعدوا لامتحانات التوجيهي والذين انتقلوا جميعهم للعيش في الكوليج.

עם תום החופשה, נוכח הלחימה הגוברת בירושלים, נפתח הקולג' רק לתלמידים שהתכוננו למבחני הבגרות, ואלה עברו כולם להתגורר בבית הספר.

וכך תואר המצב בקולג' טרה סנטה במאמר שהופיע ב-11 באפריל 1949 ב-Palestine Post, הביטאון הציוני בשפה האנגלית שהיה לימים ל-Jerusalem Post:

> אחד הפרדוקסים של המצב הנוכחי הוא שבעוד הכביש לאוניברסיטה בהר הצופים נחסם בפני סטודנטים יהודים על ידי הלגיון הערבי, תלמידים ערבים רבים לשעבר של קולג' טרה סנטה בטלביה לומדים עתה בקולג' חדש בשם זה בעמאן. הקמת האחרון, עליה השבו כבר זמן מה, זורז על ידי האקסודוס של השנה שעברה. חלק מהסגל הירושלמי מלמד עתה שם, אך שלושה מהאבות הפרנציסקנים האמריקאים, ביניהם ראש המנזר, האב טרנס קין, נותרו בירושלים ומשתמשים בחלק של הבניין שלא הושכר לאוניברסיטה. [...] הקפלה של קולג' טרה סנטה משמשת ככנסייה קהילתית באיזור זה של ירושלים, [...] המאמינים באים להתפלל, הסטודנטים לרכוש ידע, קולג' טרה סנטה גדול מספיק לשניהם.

هكذا وُصف الوضع في كوليج تيراسانطا في مقال نشر يوم ١١ نيسان ١٩٤٩ في Palestine Post–، الصحيفة الصهيونية باللغة الإنجليزية التي تحولت فيما بعد إلى Jerusalem Post–:

> إحدى مفارقات الوضع الحالي هو أنه في حين أغلق اللواء العربي الشارع إلى الجامعة العبرية في هار هتسوفيم، يدرس الكثير من الطلبة العرب السابقين في كوليج تيراسنطا في الطالبية في كوليج جديد بالإسم نفسه فُتح في عمان. إقامة الأخير، وكانوا خططوا لذلك منذ زمن، سُرعت بسبب الأكسودس من السنة الماضية. قسم من سلك التعليم المقدسي يدرس هناك حاليا بينما بقي ثلاثة من الآباء الفرنسيسكان الأمريكيين بينهم رئيس الدير ترانس كين في القدس ويستعملون جزءا من المبنى الذي لم يتم إعداده لذلك كجامعة. [...] تستعمل الكنيسة في كوليج تيراسنطا ككنيسة جماهيرية في هذه المنطقة من القدس، [...] ويأتي المؤمنون للصلاة، والطلاب لاكتساب المعرفة، كوليج تيراسنطا كبير بما فيه الكفاية ليتسع لكليهما.

קהילת כנסיית טרה סנטה היתה עתה, ב-1949, מורכבת בעיקר מזרים. חבריה הפלסטינים לא היו כאן עוד. כדי ללמוד על סיפורם ועל האירועים שאילצו אותם לעזוב את שכונתם, נמשיך לאורך בניין טרה סנטה על דרך עזה ונפנה שמאלה לרחוב בלפור, אל תוך שכונת טלביה.

الجماعة التي تؤم كنيسة كوليج تيراسنطا كانت الآن، في ١٩٤٩، مؤلفة بالأساس من الأجانب. أعضاؤها الفلسطينيون لم يعودوا هنا. لغرض التعلّم عن روايتهم وعن الوقائع التي اضطرتهم للرحيل عن حيهم، نواصل السير على طول كوليج تيراسنطا على شارع غزة ونتحه يسارا إلى شارع بلفور إلى قلب حي الطالبية.

טלביה: שכונת פלסטינית-יהודית בימי המנדט

שכונת טלביה היתה עד 1948 אמנם ברובה שכונה פלסטינית, אך גרו בה גם יהודים. במיוחד ברחובות בשולי טלביה לכיוון רחביה נוצר פסיפס של בתים פלסטינים ויהודים זה לצד זה. רחוב בלפור הוא דוגמא טובה לכך.

3 הבית ברחוב בלפור 2, פינת דרך עזה, נבנה ב-1932 על ידי חנא סלאמה, פלסטיני נוצרי ששימש סוכן חברת המכוניות האמריקאית General Motors בשטחי המנדט ועבר הירדן. כאדריכל לביתו בחר סלאמה את היהודי ממוצא הונגרי זולטן שמשון הרמט, אשר תכנן מספר בתים – של פלסטינים ושל יהודים – בטלביה. הרמט שמר על אופי הבנייה הערבית המסורתית עם חלל מרכזי לאירוח ממנו יוצאים חדרי המגורים, אך שילב בו אלמנטים של סגנון הבאוהאוס המודרני. חנא סלאמה ואשתו, שהיתה מוסלמית, חיו בבית, אך עזבו את ירושלים נוכח הלחימה ב-1948

الطالبية: حي فلسطيني ـ يهودي في عهد الانتداب

صحيح أن حي الطالبية كان حتى العام ١٩٤٨ حيا فلسطينيا في أغلبيته، إلا أنه سكن فيه أيضا بعض اليهود. خاصة الشوارع على أطراف الطالبية باتجاه رحابيا نشأ فسيفساء من البيوت الفلسطينية واليهودية بجانب بعضها. وكان شارع بلفور مثلا على ذلك.

3 البيت في شارع بلفور ٢ زاوية شارع غزة بُني في العام ١٩٣٢ بأيدي حنا سلامة، فلسطيني مسيحي الذي كان وكيلا لشركة السيارات الأمريكية General Motors في مناطق الانتداب وشرقي الأردن. وكان اختار سلامة المعماري اليهودي من أصل هنغاري زولتان شمشون هرمات الذي خطط عددا من البيوت ـ لفلسطينيين ويهود ـ في الطالبية. حافظ هرمات على طبيعة العمارة العربية التقليدية مع فضاء مركزي للضيوف منه تخرج غرف السكن ودمج فيه عناصر عمارة الباوهاوس العصرية. حنا سلامة وزوجته التي كانت

ועברו לביירות. בביתם התגוררו תחילה חיילים אמריקאים שומרי השגרירות האמריקאית ברחוב אגרון, ומשנות החמישים שכנה כאן שגרירות גואטמלה, עד שעברה לתל־אביב ב־1980 בעקבות חקיקת חוק ירושלים. משנת 1989 נמצא הבניין בבעלות קבלן אשר השכיר אותו למינהל הדיור הממשלתי. כרגע, ב־2011, עובר הבית שיפוץ יסודי שכולל תוספת קומות. כזכר אחרון לבעליו המקוריים נותר השם Villa Salameh החרוט על שער הכניסה.

4 הבית השכן, ברחוב בלפור 4, נבנה אף הוא ב־1932 על ידי פלסטיני, ושכנה בו עד שנות החמישים הקונסוליה של שוויץ. הבית נמצא בשיפוץ יסודי, וצורתו המקורית כמעט ולא ניכרת עוד.

مسلمة عاشا في البيت لكنهما تركا القدس في ضوء المعارك في العام ١٩٤٨ وانتقلا إلى بيروت. عاش في بيتهم بدايةً جنود أمريكيون حراس السفارة الأمريكية في شارع أجرون، ومنذ الخمسينيات تقوم في البيت سفارة غواتيمالا إلى أن انتقلت إلى تل أبيب يافا في العام ١٩٨٠ في أعقاب قانون ضم القدس. مالك البيت منذ العام ١٩٨٩ أحد المقاولين الذي أجّره لمديرية السكن الحكومية. وقد خضع البيت في العام ٢٠١١ إلى ترميم جذري يشمل زيادة طوابق. وكذكرى أخيرة من صاحبه الأصلي بقي محفورا على المدخل Villa Salameh.

4 البيت المجاور في شارع بلفور ٤، بُني هو كذلك في العام ١٩٣٢ بأيدي فلسطيني عملت فيه القنصلية السويسرية حتى الخمسينيات. خضع البيت لترميم جذري بحيث لم يعد من الممكن التعرف على واجهته الأصلية.

דוד בן גוריון, ראש הממשלה הראשון של ישראל, נמנע במודע מהשימוש בבית פלסטיני.

5 ממול, ברחוב סמולנסקין 9 פינת רחוב בלפור, נמצא מעון ראש הממשלה. הבית נבנה בשנים 1936–1938 על ידי בני הזוג לידיה ואדוארד אגיון, יהודים ממצרים. כאשר האיזור נכלל בפברואר 1947 באיזור הביטחון B נאלצה המשפחה לפנות את הבית ולהשכיר אותו למנהל הצבאי הבריטי. משפחת אגיון עצמה עברה לגור בשכירות אצל שכניה הפלסטינים, משפחת סלאמה. אחרי עזיבת הבריטים לא חזרה משפחת אגיון אל ביתה, וב־1952 מכרה אותו לממשלת ישראל. תחילה הוא שימש דירת שרד לשר החוץ, וב־1974 הוסב למעון ראש הממשלה. כך שוכן מעון ראש הממשלה אמנם בשולי שכונה פלסטינית לשעבר, אך בבית שבעליו המקוריים היו יהודים. דוד בן גוריון, ראש הממשלה הראשון של ישראל, נמנע במודע מהשימוש בבית פלסטיני. הוא דחה בראשית שנות החמישים הצעה להפוך למעון ראש הממשלה את אחת הווילות הפלסטיניות בטלביה, שעל פי הגדרת השלטונות הישראליים הפכה לנכסי נפקדים – בית אניס ג׳מאל, אותו עוד נראה בהמשך הסיור. 23

5 مقابل البيتين المذكورين، نجد في شارع سمولنسكين ٩ زاوية بلفور، مسكن رئيس الحكومة (نقطة ٦ على الخارطة). بُني البيت في ١٩٣٦–١٩٣٨ بأيدي الزوجين ليديا وأدوارد أجيون، يهوديان من مصر. عندما ضُمّ البيت في شباط ١٩٤٧ إلى منطقة أمنية B اضطرت العائلة إلى ترك البيت وتأجيره إلى إدارة الجيش البريطاني.

انتقلت عائلة أجيون نفسها للسكن بالإيجار لدى جيرانها الفلسطينيين، عائلة سلامة. بعد رحيل البريطانيين لم تعد عائلة أجيون إلى بيتها وباعته في العام ١٩٥٢ لحكومة إسرائيل. في البداية استُعمل كبيت فخم لوزير الخارجية وفي العام ١٩٧٤ تم تحويله إلى مسكن لرئيس الحكومة. هكذا، فإن بيت رئيس الحكومة موجود في أطراف حي فلسطيني سابق إلا أن أصحابه الأصليين هم من اليهود. وكان رئيس الحكومة الأول دافيد بن غوريون امتنع قصدا عن استعمال بيت فلسطيني. وكان رفض في بدايات الخمسينيات اقتراحا بتحويل أحد الفيلات الفلسطينية في الطالبية إلى مسكن لرئيس الحكومة، التي تحولت وفق القاموس

وكان رئيس الحكومة الأول دافيد بن غوريون امتنع قصدا عن استعمال بيت فلسطيني.

שני בתים סמוכים, מכון שוקן ברחוב בלפור 6 ובית יצחק פוירינג ברחוב ברנר 1 פינת רחוב בלפור, נבנו אף הם על ידי יהודים. בהמשך מגיעים לבית ברחוב בלפור 15, שנבנה בשנות הארבעים ושימש עד 1980 את הקונסוליה של טורקיה (בינתיים נוספו לו שתי קומות). הבית ברחוב בלפור 18 6 , אחד הבתים הראשונים בטלביה, נבנה ב-1923 על ידי השופט ח'ורי, פלסטיני נוצרי. גם משפחת ח'ורי נאלצה לעזוב ב-1948, וביתה הועבר לאפוטרופוס לנכסי נפקדים, ממנו קנה אותו מנכ"ל משרד החוץ ולטר איתן. הוא בנה את החומה המסתירה את הבית ואת הגינה. הבית ממול, ברחוב בלפור 19, 7 נבנה באמצע שנות השלושים על ידי סמעאן דאוד, עורך דין פלסטיני נוצרי שהיה לימים שופט שלום, כנראה לצורכי השכרה. גם הוא, כמו חנא סלאמה, ביקש מהאדריכל היהודי הרמט לתכנן את ביתו. גם הוא נאלץ לעזוב ב-1948, וביתו הועבר לאפוטרופוס לנכסי נפקדים. בהמשך גרו כאן אנשי אקדמיה, וגם ראש הממשלה לשעבר משה שרת, שהתגורר כאן עד מותו. הבית האחרון ברחוב בלפור, מספר 20 8 , נבנה

الإسرائيلي إلى أملاك غائبين ـ بيت أنيس جمال، الذي سنراه في وقت لاحق من مسارنا. 23

بيتان مجاوران، معهد شوكن في شارع بلفور وبيت يتسحاك فويرينج في شارع برنر زاوية بلفور، بنيا كذلك بأيدي يهود. نصل بعدها إلى بيت في شارع بلفور ١٥ الذي بُني في الأربعينيات واستُعمل حتى العام ١٩٨٠، مقرا للقنصلية التركية (أضيف إليه طابقان). البيت فس شارع بلفور ١٨ 6 ، أحد البيوت الأولى في الطالبية الذي بُني العام ١٩٢٣ بأيد القاضي خوري وهو فلسطيني مسيحي. عائلة خوري اضطرت هي أيضا للرحيل في العام ١٩٤٨ وانتقل بيتها إلى يد حارس أملاك الغائبين الذي باعه لمدير وزارة الخارجية وولتر إيتان. وهو الذي بنى السور الذي يحجب البيت والحديقة. البيت قبالته، في شارع بلفور ١٩ 7 بُني أواسط سنوات الثلاثينيات بأيدي سمعان داود محام فلسطيني مسيحي صار لاحق قاضيا في محكمة الصلح، وكما يبدو لغرض تأجيره. مثله مثل حنا سلامة، طلب إلى المعماري اليهودي هرمات أن يخطط له بيته. هو أيضا اضطُر للرحيل

בשנות השלושים כבית דירות להשכרה על ידי קנסטנטין סלאמה. בכך מגיעים אל קומפלקס בתי סלאמה המהווה את לב לבה של טלביה.

في العام ١٩٤٨ وحُول بيته إلى الوصيّ على أملاك الغائبين. لاحقا سكن في البيت محاضرو جامعات وكذلك رئيس الحكومة سابقا موشي شريت الذي عاش في البيت حتى يوم وفاته. البيت الأخير في شارع بلفور، رقم ٢٠ 8، أقيم في سنوات الثلاثينيات كبيت شقق للإيجار بأيدي قنسطنطين سلامة. وهكذا، نصل إلى مجمع بيوت سلامة الذي يشكل قلب حي الطالبية.

הווילה היתה הבית המפואר ביותר בטלביה, ואחד המפוארים ביותר בארץ. בגינה הגדולה החזיקה המשפחה ארנבים, תרנגולים, טווסים ואיילות.

كانت الفيلا هي البيت الأكثر فخامة في حي الطالبية وأحد البيوت الأفخم في البلاد. وربّت العائلة في الحديقة الأرانب والدجاج والطواويس والغزلان.

כיכר סלאמה:
סמל הפאר של טלביה

קנסטנטין סלאמה נולד ב-1887 בביירות למשפחה ערבית שהשתייכה לכנסייה היוונית-אורתודוקסית. רעייתו קתרין אבו־סואן השתייכה לעדה הרומית-קתולית. שני ילדיהם הראשונים, שארל ורנה, נולדו עוד בביירות, ושני הצעירים, מירל וז'אן, בירושלים, לאחר שהמשפחה עברה לגור בעיר. בתקופת המנדט היה קנסטנטין סלאמה אחד מאנשי העסקים הערבים העשירים ביותר בארץ. הוא פעל בין היתר בתחום הנדל"ן והבנייה, וכמו כן סיפק ירקות ופירות, אותם קנה בעיקר מיהודים, לצבא הבריטי. ב-1935 הקים וילה למשפחתו בכיכר בה נפגשו הצירים המרכזיים של שכונת טלביה: הציר הצפוני-דרומי (רחובות בלפור ומרכוס של היום) והציר המזרחי-מערבי (רחובות ז'בוטינסקי והנשיא של היום). הווילה 9, שנמצאת בין רחוב בלפור לרחוב הנשיא, תוכננה על ידי שני אדריכלים צרפתים, והעבודות בוצעו על ידי גיסו (או חמיו?) של קנסטנטין סלאמה, סלים אבו־

ساحة سلامة:
علامة الفخامة في الطالبية

وُلد قنسطنطين سلامة في العام ١٨٨٧ في بيروت لعائلة عربية انتمت للكنيسة اليونانية الأرثوذكسية. زوجته كاترين أبو صوان انتمت لطائفة الروم الكاثوليك. ولداهما الأولان، شارل ورنا ولدا في بيروت، والصغيران ميرل وجان ولدا في القدس بعد أن انتقلت الأسرة للسكن في المدينة. كان قنسطنطين سلامة في فترة الأنتداب أحد أغنى رجال الأعمال العرب في البلاد. نشط في مجال العقارات والبناء، وفي تزويد الخضار والفواكه التي اقتناها من اليهود للجيش البريطاني. أقام في العام ١٩٣٥ فيلا لعائلته في الساحة التي تلتقي فيها المحاور الأساسية لحي الطالبية: المحور الشمالي ـ الجنوبي (شارعا بلفور وماركوس حاليا) والمحور الشرقي ـ الغربي (شارعا جبوتينسكي وهنسي حاليا). 9 خطّط الفيلا الموجودة بين شارع «بلفور» وشارع «هنسي» مهندسان فرنسيان وأوكل تنفيذ العمل لصهر قنسطنطين سلامة، سليم أبو صوان، الذي بنى مقر بلدية القدس ومقر

סואן, אשר בנה גם את בניין עיריית ירושלים ואת בניין הקונסוליה הצרפתית. הווילה היתה הבית המפואר ביותר בטלביה, ואחד המפוארים ביותר בארץ. בגינה הגדולה החזיקה המשפחה ארנבים, תרנגולים, טווסים ואיילות.

סלאמה לא הסתפק בבניית הווילה, אלא הקים מסביבה שלושה בתי מגורים: את הבית ברחוב בלפור 20 שכבר ראינו, בית נוסף, גדול יותר, בצד השני של רחוב בלפור (מספר 21) פינת רחוב ז'בוטינסקי 10, ובית שלישי מצדה האחר של הווילה, כיום ברחוב מרכוס 2 פינת רחוב הנשיא 11. הבתים ברחוב בלפור 21 וברחוב מרכוס 2 תוכננו גם הם על ידי האדריכל היהודי הרמט, וגם עם שוכרי הדירות נמנו יהודים, ביניהם בני זוג מגרמניה, עורך הדין אלפרד וולף ורעייתו הילדה, אשר השכירה שלושה מחמשת חדרי הדירה והציעה לאורחיה גם ארוחת צהריים. בעקבות שלושת הבתים של סלאמה זכתה עד מהרה הכיכר, הנושאת היום את שמו של אורד וינגייט, לשם "כיכר סלאמה".

القنصلية الفرنسية. كانت الفيلا هي البيت الأكثر فخامة في حي الطالبية وأحد البيوت الأفخم في البلاد. وربّت العائلة في الحديقة الأرانب والدجاج والطواويس والغزلان.

لم يكتف سلامة بإقامة الفيلا وأقام حولها ثلاثة بيوت سكنية: البيت في شارع بلفور ٢٠ وكنا شاهدناه، وبيت آخر أكبر من الجهة الثانية لشارع بلفور (رقم ٢١) زاوية شارع جبوتينسكي 10، وبيت ثالث من الجهة الأخرى للفيلا، حاليا في شارع ماركوس ٢ زاوية شارع هنسي 11 . البيتان في شارع بلفور ٢١ وماركوس ٢ تمّ تخطيطهما بأيدي المهندي اليهودي هرمات وكان بين المستأجرين سكان يهود بينهما زوجان من ألمانيا، المحامي ألفرد وولف وزوجته هيلدة التي أجّرت ثلاثا من غرف البيت الخمسة ووفرت للساكنين أيضا وجبات غداء. بعد إقامة بيوت سلامة الثلاثة سميت الساحة، المسماة حاليا باسم أورد فينجيت، باسم «ساحة سلامة».

משפחת סלאמה עזבה את טלביה בפברואר או מרץ 1948 ועברה למצרים, ככל הנראה בעקבות ניסיון ה"הגנה" להבריח את תושבי השכונה, עליו נשמע בהמשך. הבית הושכר לקונסול הבלגי ומשמש עד היום מקום מגוריו של קונסול בלגיה. בשנות החמישים חזרה משפחת סלאמה לביירות, ובהמשך התפזרו ילדיו של קונסטנטין סלאמה ברחבי אירופה וארצות הברית. נכדו הבכור, הנקרא גם הוא קונסטנטין, נולד ב-1956 בביירות, למד באנגליה ובארצות הברית, התיישב בשוויץ כמנהל חברות מצליח ולאחרונה עבר לאבו דאבי. בשיחה עם כתב עיתון "הארץ", לקראת כתבה שפורסמה ב-8 בינואר 2003, סיפר שסבו לא הרבה לדבר על הווילה, אולי כדי לחסום זיכרונות כואבים, אך כאשר עשה זאת דיבר עליה כאל מקום בו הרגיש בבית ובו השתקפו אישיותו וערכיו.

رحلت عائلة سلامة عن الطالبية في شباط ١٩٤٨ وانتقلت إلى مصر، كما يبدو في أعقاب محاولة الهاجانة اضطرار سكان الحي إلى الهرب، الذي سنطلع عليه لاحقا. تم تأجير البيت لقنصل بلجيكا وهو لا يزال إلى اليوم يُستعمل مقرا له. عادت عائلة سلامة في الخمسينيات إلى بيروت بعدها انتشر أبناء قنسطنطين سلامة في أوروبا وأمريكا. حفيده البكر الذي سمي هو أيضا قنسطنطين وُلد في بيروت العام ١٩٥٦ ودرس في إنجلترا والولايات المتحدة وعاش في سويسرا كمدير ناجح للشركات وانتقل مؤخرا إلى أبو ظبي. في حديث مع مراسل صحيفة «هآرتس»، وتمهيدا لتقرير نشر في ٨ كانون الثاني ٢٠٠٣ قال أن جده لم يُكثر من الحديث عن الفيلا ربما ليوفر على نفسه ذكريات مؤلمة، إلا إنه عندما فعل فقد تحدث عنها كمكان أحسّ فيه أنه في البيت حيث تجسدت شخصيته وقِيَمه.

בשנות השמונים, בערוב ימיו, ניהל קנסטנטין סלאמה מאבק משפטי על החזרת רכוש משפחתו.

בשנות השמונים, בערוב ימיו, ניהל קנסטנטין סלאמה מאבק משפטי על החזרת רכוש משפחתו. בסופו של דבר הציעה ממשלת ישראל להחזיר לו את ביתו ולרכוש אותו ממנו בחזרה תמורת 700,000 דולר וויתור על שאר רכושו הרב בארץ. בעוד ממשלת ישראל טוענת שהעסקה בוצעה, משפחת סלאמה מכחישה זאת. קנסטנטין סלאמה מת ב-1990 בביירות והוא בן 103.

في سنوات الثمانينيات، في الشوط الأخير من حياته، خاض قنسطنطين سلامة نضالا قضائيا لاستعادة أملاك عائلته. في نهاية الأمر اقترحت الحكومة الإسرائيلية عليه أن تُعيد إليه بيته وأن تشتريه منه بقيمة ٧٠٠ ألف دولار على أن يتنازل عن سائر أملاكه الكثيرة في البلاد. وفي حين أن الحكومة تدعي أن الصفقة نُفذت تنكر عائلة سلامة ذلك. وقد توفي قنسطنطين سلامة في بيروت في العام ١٩٩٠ وهو في الـ ١٠٣ من عمره.

השימוש בנכסי ה"נפקדים"

כאשר חוצים את כיכר סלאמה לעברה השני מגיעים לבית היחיד מסביב לכיכר שלא נבנה על ידי סלאמה – ברחוב מרכוס 1 **12**. בית חד־קומתי זה עם קומת מסד נבנה ב-1926 על ידי איש העסקים אנטוניו כתאנה, פלסטיני אשר השתייך לעדה הרומית-קתולית. כמו שכניה שמעבר לכיכר, גם משפחת כתאנה עזבה את ביתה ב-1948 ועברה לביירות. הבית הועבר לאפוטרופוס לנכסי נפקדים, משם עבר מיד ליד עד שהועבר בשנות השבעים לאוניברסיטה העברית. ב-1987 הוא נמכר לאיש העסקים הקנדי צ'רלס ברונפמן וב-2000 בערך ל"קרן קרב", התומכת במפעלים חברתיים-ציבוריים, ששיפצה את הבית באופן יסודי.

استعمال أملاك «الغائبين»

عندما نقطع ساحة سلامة إلى جهتها المقابلة نصل إلى البيت الوحيد حول الساحة الذي لم يُبن بأدي سلامة . شارع ماركوس ١ **12** . البيت من طابق واحد أُقيم في العام ١٩٢٦ بأيدي رجل الأعمال أنطونيو كتانة، فلسطيني ينتمي إلى طائفة الروم الكاثوليك. عائلة كتانة، كجيرانها في ساحة سلامة، رحلت عن بيتها في العام ١٩٤٨ وانتقلت إلى بيروت. انتقل البيت إلى الوصي على أملاك الغائبين ومنه من يد إلى يد إلى أن انتقلت ملكيته للجامعة العبرية في سنوات السبعينيات. ثم بيع في العام ١٩٨٧ لرجل الأعمال الكندي تشارلس برونفمن وفي العام ٢٠٠٠ لـ«صندوق كريب»، التي تدعم مشاريع اجتماعية . شعبية والتي رممت البيت ترميما جذريا.

في سنوات الثمانينيات، في الشوط الأخير من حياته، خاض قنسطنطين سلامة نضالا قضائيا لاستعادة أملاك عائلته.

ממשיכים במורד רחוב מרכוס, ואחרי בית כתאנה פונים שמאלה לרחוב חובבי ציון. הבית הראשון בצד ימין, רחוב מרכוס 3 **13**, נבנה בסוף שנות העשרים על ידי הפלסטיני הקתולי דאוד בולס אלכרמי, פקיד בכיר במשרדי מס ההכנסה של ממשלת המנדט. הבית המקורי כמעט נעלם מאחורי תוספת הבנייה משנות השישים, ורק מצדו של רחוב חובבי ציון נותר מערך הכניסה המקורי.

הבית ממול, ברחוב חובבי ציון מספר 3 **14**, נבנה בשנות השלושים על ידי הפלסטיני היווני-אורתודוקסי ודי סנונו, אשר היה הבעלים של הסניף הירושלמי של סוכנות הספנות Messageries Maritimes ושותף בבעלות על מלון פטנטילס בפינת הרחובות קרן היסוד ומאפו (היום מלון דן פנורמה). גם משפחת סנונו עזבה ב-1948 ועברה ללבנון. את מפתחות הבית נתנו לשמירה לראובן מס, מי שכונה ה"מוח'תאר" של יהודי טלביה. כעבור מספר חודשים מסר מס את המפתחות לפילוסוף מרטין בובר, אשר בעצמו נאלץ במאי 1948 לעזוב את ביתו באבו תור בשל

نواصل السير في منحدر شارع ماركوس وبعد بيت كتانة نتجه يسارا إلى شارع «حوففي تسيون». البيت الأول من جهة اليمين، شارع ماركوس ٣ **13** ، الذي بناه في نهاية سنوات العشرين الفلسطيني المنتمي للطائفة الكاثوليكية داود بولس الكرمي، موظف كبير في مكاتب ضريبة الدخل لحكومة الانتداب. البيت الأصلي يكاد يختفي خلف إضافة البناء عليه من الستينيات، فقط من جهة شارع «حوففي تسيون» بقي المدخل الأصلي على ما هو.

البيت بالمقابل، في شارع «حوففي تسيون» ٣ **14** ، بناه في الثلاثينيات فلسطيني من طائفة الروم الأرثوذكس هو وديع سنونو الذي كان صاحب الفرع المقدسي لوكالاة الملاحة البحرية Messageries Maritimes وشريك في ملكية فندق فتنتيلس في زاوية شارعي كيرن هيسود ومافو (اليوم دان بانوراما). كذلك عائلة سنونو رحلت إلى لبنان في العام ١٩٤٨. وقد أعطت مفتاح بيتها وديعة لرؤوبين هس «مختار» يهود الطالبية. بعد أشهر على ذلك سلم هس المفتاح للفيلسوف مارتن بوبر الذي اضطر هو نفسه في أيار ١٩٤٨ إلى

בובר שמר את רהיטי משפחת סנונו בשני חדרים נעולים, וסירב תחילה לרכוש את הבית מהאפוטרופוס לנכסי נפקדים.

הקרבה לחזית הירדנית. בובר שמר את רהיטי משפחת סנונו בשני חדרים נעולים, וסירב תחילה לרכוש את הבית מהאפוטרופוס לנכסי נפקדים. אומרים שהוא נכנע לבסוף משום שאמרו לו שאחרת קבלן יקנה את הבית ויוסיף לו קומות. אחרי מותו של בובר נמכר הבית, ולאחרונה שופץ בצורה כה יסודית, שכמעט ולא ניתן עוד להבין כיצד נראה במקור.

15 הבית מול בית סנונו, ברחוב חובבי ציון 4, נבנה בשנות השלושים על ידי משפחת אלג'מל, עליה עוד נשמע יותר בהמשך, לשם השכרה. מרלן לוין, עיתונאי של ה-Palestine Post, ורעייתו בתיה התגוררו בבית מספטמבר 1947 עד מאי 1948 ונהגו להתארח אצל משפחת סנונו השכנה.

ترك بيته في أبو الطور بسبب من قربه من الجبهة الأردنية. حفظ بوبر أثاث عائلة سنونو في غرفتين مغلقتين ورفض بداية أن يقتني البيت من الوصي على أملاك الغائبين. وقيل أنه خضع في النهاية لأنهم أعلموه أن هناك مقاولا سيشتري البيت ويضيف إليه طوابق جديدة. بعد موت بوبر بيع البيت وقد مرّ ترميمات جذرية بحيث لم يعد ممكنا معرفة كيف كان في الأصل.

15 البيت مقابل بيت سنونو في شارع «حوففي تسيون» ٤، أقيم في الثلاثينيات بأيدي عائلة الجمل، التي سنعرف عنها المزيد لاحقا، للإيجار. مارلين لفين، صحفي ألـ Palestine Post–، وزوجته باتيا عاشا في البيت من أيلول ١٩٤٧ وحتى أيار ١٩٤٨ واعتاد أن يحل ضيفا على عائلة سنونو الجارة.

حفظ بوبر أثاث عائلة سنونو في غرفتين مغلقتين ورفض بداية أن يقتني البيت من الوصي على أملاك الغائبين.

16 בהמשך חולפים ליד בתי משפחת מע'נם בחובבי
17 ציון 5 ו-7. בראשון גר אבראהים כעאבנה, המתרגם הראשי לערבית של ממשלת המנדט ומוח'תאר תושבי טלביה הערבים, ובשני בני הזוג מע'נם: אליאס מע'נם, מזכיר הקונגרס הפלסטיני הלאומי השביעי ב-1928, ומתיל מע'נם, פמיניסטית ופעילה פוליטית נגד המנדט הבריטי ונגד התנועה הציונית, אשר חיברה את הספר The Arab Women and the Palestine Problem.

18 ממול, בחובבי ציון 8, נמצא בית שנבנה על ידי משפחה ערבית לשם השכרה ובו התגוררה משפחתו של ג'וזף ח'ורי, סמנכ"ל סניף ירושלים של Banco di Roma. כיום, ב-2011, גר בבית שר המשפטים יעקב נאמן ובפתחו מוצב שומר. שני הבתים בחובבי ציון 9 ו-11 נבנו על ידי משפחת ג'ער. 19 20

16 مع مواصلة السير نمرّ بجانب بيت عائلة مُغنم في
17 حوففي تسيون ٥ و - ٧. في الأول عاش إبراهيم كعابنة المترجم الرئيسي للعربية لدى حكومة الانتداب البريطاني ومختار سكان الطالبية العرب. وفي الثاني الزوجان مُغنم: الياس مغنم سكرتير المؤتمر الفلسطيني الوطني السابع في العام ١٩٢٨، ومَتيل مُغنم، فمنستية وناشطة سياسية ضد النتداب البريطاني وضد الحركة الصهيونية التي وضعت كتاب:The Arab Women and the Palestine Problem.

18 قبالة هذا البيت وفي شارع حوففي تسيون ٨، نجد بيتا أقامته عائلة عربية لغرض الايجار عاش فيه جوزيف خوري، نائب المدير العام لـ: Banco di Roma. يسكن في البيت حاليا - ٢٠١١ - وزير القضاء يوفال نئمان ويقف على بابه حارس. البيتان في حوففي تسيون ٩ و - ١١ أقيما بأيدي عائلة جعر. 19 20

[21] מרחוב חובבי ציון פונים ימינה לרחוב אלקלעי. בית מספר 8, בפינת רחוב ד'ישראלי, הוא אחת הווילות היפות ביותר בטלביה, עם אבנים לבנות ואדומות לסירוגין, אריחי קרמיקה צבעוניים ומעקה גג מעוטר. הבית נבנה ב-1926 על ידי אליאס תומאס ג'לאט, אשר נולד ב-1890 בירושלים למשפחה פלסטינית רומית-קתולית. ג'לאט היה יזם, מתווך קרקעות ובעל מחצבות וחווה חקלאית, וכיהן בשנות השלושים כקונסול כבוד של הונגריה וכנשיא מועדון Rotary. בתפקידיו השונים קיים גם קשרים עם יהודים, ויחד עם רעייתו קתרין נהג לבקר בקפה "רחביה". לארבעת הילדים אנטואן, גלוריה, ויוויאן ונורמה היתה אומנת גרמנייה והם למדו בבתי ספר צרפתיים.

نتجه من شارع حوففي تسيون يمينا إلى شارع القلعي. بيت رقم ٨، زاوية شارع ديزرائيلي، هو إحدى [21] أجمل الفيلات في حي الطالبية، بحجارة بيضاء وحمراء بالتتالي وقرميد من السيراميك الملون ودرابزين منقوش على السطح. أقام البيت في العام ١٩٢٦ الياس توماس جلاط، من مواليد ١٨٩٠، لعائلة فلسطينية تنتمي لطائفة الروم الكاثوليك. كان جلاط رجل أعمال ومبادر ووسيط عقارات وصاحب كسارة ومزرعة. شغل في الثلاثينيات منصب قنصل فخري لهنجاريا وكرئيس نادي Rotary. وأقام في إطار وظائفه المتعددة العلاقات مع اليهود، واعتاد مع زوجته كاترين زيارة مقهى «رحابيا». كانت لاولاده الأربعة، أنطوان وجلوريا وفيفيان ونورما مربية ألمانية ودرسوا في مدارس فرنسية.

"מכונית ובה רמקול של ה"הגנה" עברה ברחובות השכונה והתרתה בתושבים הערבים לעזוב מייד את השכונה."

גם משפחת ג'לאט עברה בפברואר-מרץ 1948 ללבנון. האב נפטר כבר ב-1949, הילדים עברו בהמשך לבריטניה וארצות הברית. בבית המשפחה שוכנו ב-6 ביוני 1948 ילדי מוסד עליית הנוער "משק מוצא", אחרי שביתם במושבה מוצא הופגז. מאז שנות השבעים הושכר הבית לארגונים שונים, ולאחרונה הושלם שיפוץ יסודי. באלכסון ממול, ברחוב ד'ישראלי 9, נמצאה ביתו של הרופא הכללי הפלסטיני-פרוטסטנטי ד"ר תופיק באז חדאד. [22]

عائلة جلاط انتقلت هي أيضا في شباط - آذار ١٩٤٨ إلى لبنان. توفي الوالد في العام ١٩٤٩ وانتقل الأبناء لاحقا إلى بريطانيا والولايات المتحدة. تم في ٦ حزيران ١٩٤٨ توطين أولاد هجرة الشبيبة «ميشك موتسا» في البيت المذكور، بعد أن تم قصف بيتهم في مستوطنة موتسا. وقد تم تأجير البيت منذ سنوات السبعينيات لمنظمات مختلفة وأنجزت فيه مؤخرا ترميمات جذرية. بشكل عرضي مقابله في شارع ديزرائيلي ٩ سنجد بيت الطبيب الفلسطيني العمومي المنتمي لطائفة البروتستانت د. توفيق باز حداد. [22]

הברחת תושבי טלביה וכיבוש השכונה

סמוך לכאן אירעו האירועים שהניעו את תושבי טלביה הערבים לעזוב את בתיהם. בשבועות הראשונים של הקרבות, שהחלו עם אימוץ תוכנית החלוקה על ידי עצרת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947, נותרה טלביה שקטה יחסית. אך בבוקר 11 בפברואר 1948 ירו ערבים בקרבת בית ג'לאט על שני יהודים, ככל הנראה חברי ה"הגנה", שהספיקו זה עתה להסתיר את נשקם מחשש ששוטרים בריטים עוקבים אחריהם. אחד נפצע קשה, אחד קל. מה שקרה אחר כך מתואר בכתבה שהופיעה למחרת ב"הארץ":

> מכונית ובה רמקול של ה"הגנה" עברה ברחובות השכונה והתרתה בתושבים הערבים לעזוב מייד את השכונה. ערבים רבים, ביחוד בטלביה עילית, על גבול רחביה, החלו אורזים ועוקרים מן המקום. אחרים שלחו את הנשים והילדים.

בעוד איום זה הבריח חלק מהמשפחות סופית, דרשו תושבים אחרים מהבריטים לדאוג לביטחונם. בתגובה הקימו הבריטים איזור ביטחון, עם שער כניסה ראשי בפינת הרחובות אלקלעי וז'בוטינסקי (כמאה מטר מכאן), ומשמר מעורב של שני אנגלים, שני יהודים ושני ערבים. לתושבים וקרוביהם הוצאו דרכונים שזיכו אותם באפשרות להיכנס לאיזור הביטחון, ורוב התושבים חזרו.

עם עזיבת הבריטים, ב-14 במאי 1948, לא נותר מי שיגן על התושבים, ואלה נמלטו רובם ככולם. הכוחות הישראליים השתלטו על טלביה ללא קרב. אנשי לח"י השתלטו על אחדים מהבתים ברחוב אלקלעי.

נחצה את הכביש ונמשיך ברחוב אלקלעי. לוח זיכרון שהוצב לפני שנים אחדות בכניסה לבית ברחוב אלקלעי 9 שבצד שמאל של הרחוב מציין

طرد سكان الطالبية واحتلال الحي

قرب هذا الموقع وقعت الأحداث التي دفعت سكان الطالبية العرب إلى ترك بيوتهم. في الأسابيع الأولى للمعارك التي بدأت مع تبني قرار التقسيم في الجمعية العمومية للأمم المتحدة في ٢٩ نوفمبر ١٩٤٧، بقي حي الطالبية هادئا نسبيا. لكن صباح ١١ شباط ١٩٤٨ أطلق عرب النار قرب بيت جلاط على اثنين من اليهود، كما يبدو من عناصر «الهجاناة»، الذين أفلحوا للتو في إخفاء سلاحيهما خشية أن يكون شرطيون بريطانيون يتعقبانهما. أصيب أحدهم إصابة خفيفة بينما أصيب الثاني إصابة بالغة. وما حصل بعد ذلك يصفه تقرير نُشر في اليوم الثاني في صحيفة «هآرتس»:

> سيارة وفيها مكبر صوت لـ«هاجاناة» سارت في شوارع الحي وأخطرت السكان العرب أن يتركوا الحي. كثير من العرب خاصة من الطالبية الفوقا، على حدود رحابيا بدأوا يحزمون أمتعتهم ويرحلون. آخرون أرسلوا نساءهم وأطفالهم.

«سيارة وفيها مكبر صوت لـ«هاجاناة» سارت في شوارع الحي وأخطرت السكان العرب أن يتركوا الحي.»

في حين أن هذا التهديد رحّل قسما من العائلات نهائيا، طلب الباقون من السلطات البريطانية أن تضمن سلامتهم. بناء على طلبهم هذا أقام البريطانيون منطقة أمنية مع بوابة رئيسية في زاوية شارعي القلعي وجابوتينسكي (على بعد مئة متر من هنا)، وحراسة مدمجة من بريطانيين ويهوديين وعربيين. أُصدر للسكان في المنطقة ولأقربائهم جوازات خاصة مكنتهم من دخول المنطقة الآمنة، وعاد معظم السكان.

مع رحيل البريطانيين في ١٤ أيار ١٩٤٨، لم يبق مَن يحمي السكان الذين هربوا جميعا. استولت القوات الإسرائيلية على حي الطالبية بدون معركة. استولى مقاتلو «ليحي» على عدد من البيوت في شارع القلعي.

שבבניין זה שכנה המפקדה הראשית של לח"י.
23 דייריו המקוריים של הבית שנבנה ב־1934 היו
אנס אלג'מל, איש עסקים פלסטיני פרוטסטנטי
שפעל בתחום הביטוח והתיירות, רעייתו טביתה,
בת משפחת אצולה רוסית, וילדיהם אלכסנדר
ואלכסנדרה. משפחת אלג'מל המורחבת נמנתה עם
המשפחות הבולטות בטלביה, ולא הרחק מביתו של
אנס אלג'מל בנו את בתיהם גם אביו בנג'מין אלג'מל
ואחיו שכרי, אמין ושבלי אלג'מל. את בית הדירות
להשכרה בבעלות המשפחה ברחוב חובבי ציון 4
כבר ראינו. בית אנס אלג'מל היה הבית שאותו,
כפי שהזכרנו, הציעו בשנות החמישים לדוד בן
גוריון כמעון ראש הממשלה, אך הוא סירב כי חשב
שלא נכון לראש ממשלת ישראל לגור בבית שהוא
רכוש נפקדים. בהמשך פעלו בבית מועדון לתיירות
ומועדון העולה, וכרגע, ב־2011, הוא עובר שיפוץ
נרחב, כולל הוספת קומות.

نقطع الشارع ونواصل السير في شارع القلعي.
لوح تذكاري ثُبّت قبل بضع سنوات في مدخل
البيت في شارع القلعي ٩ من جهة اليسار من
الشارع يشير إلى أن البيت استُعمل مقر القيادة
23 الرئيسية لمنظمة «ليحي». سكان البيت الأصليون
الذي أُقيم العام ١٩٣٤ كان أنس الجمل، رجل أعمال
فلسطيني ينتمي لطائفة البروتستانت نشط
في مجال التأمين والسياحة وزوجته طبيتا ابنة
لعائلة نبيلة روسية وولداهما إلكسندر وإلكسندرا.
كانت عائلة الجمل الموسعة واحدة من العائلات
البارزة في الطالبية. قريبا من بيت أنيس الجمل
أقام والده بنيامين الجمل وأشقاؤه شكري وأمين
وشبلي الجمل بيوتهم. وكنا شاهدنا من قبل
بيت الشقق للإيجار التابع للعائلة في شارع حوففي
تسيون ٤. بين أنيس الجمل هو البيت الذي ذكرناه
كبيت اقترحوه في سنوات الخمسينيات على

וארטאן מטוסיאן ניהל מאבק משפטי על בעלותו על הבית, קיבל אותו ב־1951 בחזרה וחזר לגור בו.

לוח הזיכרון בפתח הבית מזכיר גם ש"במקום
הזה נפלו חמישה מטובי לוחמי הלח"י בעת מילוי
תפקידם". מאחורי ניסוח מעומעם זה מסתתר
24 סיפורו של הבית ממול, ברחוב אלקלעי 10, פינת
רחוב אוליפנט. בית זה נבנה ב־1936-1934 על ידי
המורה לשפות ומנהל החשבונות הארמני וארטאן
מטוסיאן. המשפחה גורשה מביתה על ידי אנשי
הלח"י, ואלה הפכו את המקום למחסן לחומרי נפץ
ותחמושת. בפיצוץ חומר נפץ ביולי 1948 נהרגו
חמשת אנשי הלח"י הנזכרים, ולבית נגרם נזק רב.
וארטאן מטוסיאן ניהל מאבק משפטי על בעלותו
על הבית, קיבל אותו ב־1951 בחזרה וחזר לגור
בו. קומת המסד הושכרה לאוניברסיטה העברית,
ושנים רבות התגורר בה חוקר הנצרות דוד פלוסר.
ב־1994 נמכר הבית, ובהמשך נוספו לו שתי קומות.

דרך רחוב ד'ישראלי חוזרים לרחוב מרכוס ופונים בו
שמאלה. בעמוד הימני של שער הכניסה השמאלי
לחצר הבית ברחוב מרכוס 11, שנבנה ב־1927
25 ובשנות התשעים נוספו לו ארבע קומות, חרוט על
אבן "ראובן מס". "בית ראובן מס" כתוב גם, יחד עם

دافيد بن غوريون كمقر لرئيس الحكومة لكنه
رفض لأنه اعتقد أنه من غير اللائق لرئيس حكومة
إسرائيل أن يعيش في عقار للغائبين. في وقت
لاحق استعمل البيت ناديا سياحيا وناد للقادمين،
وحاليا - ٢٠١١ - تُجرى فيه ترميمات تشمل زيادة عدد
طبقاته.

لوحة التذكار في مدخل البيت تشير أيضا إلى «في
هذا المكان سقط خمسة من أفضل مقاتلي ليحي
خلال تأديتهم واجبهم». وراء هذه الصيغة الضبابية
24 تختفي قصة البيت المقابل، في شارع القلعي ١٠،
زاوية شارع أوليفانت. أُقيم البيت في العام ١٩٣٤–
١٩٣٦ بأيدي معلم اللغات ومدير الحسابات الأرمني
وارطان متوسيان. طرد مقاتلو «ليحي» العائلة من
بيتها وحولوا المكان إلى مخزن للمواد المتفجرة
والذخيرة. وفي انفجار للمواد المخزنة هناك في
تموز ١٩٤٨ قُتل خمسة من عناصر «ليحي» ولحقت
بالمبنى أضرار فادحة. خاض وارطان متوسيان نضالا
قضائيا لاستعادة البيت واستعاده في العام ١٩٥١
وعاد للعيش فيه. وقد تم تأجير الطابق الأساس
فيه للجامعة العبرية وسكنه لسنوات طويلة باحث

خاض وارطان متوسيان نضالا قضائيا لاستعادة البيت واستعاده في العام ١٩٥١ وعاد للعيش فيه.

שם הרחוב ומספר הבית, על פנס בחזית המבנה. במקור היה זה אחד הבתים של משפחת אלג'מל, בו התגוררו לזמן מה בני הזוג לולו אלג'מל, אחותו של אנס אלג'מל, וד"ר יוסוף חג'אר, מנתח בבית החולים הממשלתי בבית צפאפא. ראובן מס, מוציא לאור מברלין אשר עזב את גרמניה זמן קצר אחרי עליית הנאצים לשלטון, שכר ב-1933 דירה בבית אלג'מל. בזיכרונותיו הוא מספר:

> בירושלים חיפשתי דירה גדולה, שתספיק להכניס בה את ספרייתי. בסקטור היהודי היו הדירות קטנות, ולא נחה דעתי עד שהגעתי לשכונה הערבית אז, טלביה, ושכרתי שם דירה גדולה, בה אני יושב עד היום למעלה מארבעים שנה. שנתיים היינו המשפחה היהודית היחידה בשכונה זו. [...] במשך השנים כבר השתכנו בטלביה כמה משפחות יהודיות. טלביה היתה אז שכונה מעורבת. היה לנו ועד שכונתי עברי וכן ועד ערבי. הייתי יו"ר הועד העברי וקאאבני, המתרגם הערבי של הנציב העליון הבריטי, היה יו"ר הועד הערבי. עמדנו בקשרי ידידות עם הערבים, שרובם ככולם היו בעלי הבתים. היינו נפגשים לעתים מזומנות לדון בענייני השכונה.

الدين المسيحي دافيد بلوسر. تم بيع البيت في العام ١٩٩٤ وأضيفت إليه طبقتان.

نعود عبر شارع ديزرائيلي إلى شارع ماركوس ونتجه
يسارا. في العمود اليميني للمدخل الشمالي لباحة
25 البيت في شارع ماركوس ١١، الذي أُقيم في العام ١٩٢٧
وأضيفت إليه في التسعينيات أربع طبقات، حفر على حجر «رؤوبين ماس». «بيت رؤوبين ماس» - كتب هناك أيضا، مع أسم الشارع ورقم البيت على مصباح في واجهة المبنى. في الأصل كان هذا البيت أحد بيوت عائلة الجمل وعاشت فيه لبعض الوقت لولو الجمل، شقيقة أنيس الجمل وزوجها د. يوسف حجار جراح في المستشفى الحكومي في بيت صفافا. رؤوبين ماس هو ناشر من برلين ترك ألمانيا بعيد استيلاء النازيين على السلطة واستأجر في العام ١٩٣٣ شقة في بيت الجمل. وقد كتب في مذكراته:

> في القدس بحث عن منزل كبير يتسع لمكتبتي. في الوسط اليهودي كانت المنازل صغيرة ولم أقنع إلا عندما وصلت الحي العربي في حينه، الطالبية، واستأجرت هناك منزلا كبيرا لا أزال أعيش فيه إلى اليوم أكثر من

מס, אשר שכל בינואר 1948 את בנו דני, מפקד
הל"ה, גר בערך מול הבית בו הוכרע ב-14 במאי
1948 גורלה של שכונת טלביה. בית זה, ברחוב
26 מרכוס 18, כונה "וילה הארון א־רשיד" על שם
הח'ליפה הידוע מבית עבאס אשר שלט באימפריה
המוסלמית בשנים 786–809 לספירה הנוצרית, וגם
הוא נמנה עם הווילות המפוארות של טלביה. הבית
נבנה ב-1926 על ידי איש העסקים הפלסטיני
הרומי-קתולי חנא אבראהים בשאראת, וכעבור
מספר שנים בנה אחיו, ואסף פאשה בשאראת,
27 את הבית השכן, מפואר גם הוא, ברחוב מרכוס 16.
חנא בשאראת גר עם רעייתו מטילדה ועם הילדים
מוריס, ויקטור, אמיל, ג'ורג', אלפרד וז'וזפין-אמה
בקומת הקרקע, בעוד הקומה השנייה הושכרה.
חמשת הבנים למדו בקולג' טרה סנטה.

أربعين عاما. كنا لمدة سنتين العائلة اليهودية الوحيدة في هذا الحي. [...] ومع السنوات سكنت في الطالبية بعض العائلات اليهودية. كانت الطالبية في حينه حيا مختلطا. كان لدينا لجنة حي يهودية وأخرى عربية. كنت رئيس اللجنة العبرية والقباني، المترجم العربي للمندوب السامي البريطاني، كان رئيس اللجنة العربية. كنا على علاقات ودّ مع العرب الذين كانوا في غالبيتهم ملاكين للبيوت. كنا نلتقي أحيانا للبحث في شؤون الحي.

ماس الذي ثكل في كانون الثاني ١٩٤٨ ابنه داني،
قائد «الل"ه»، سكن مقابل البيت الذي تقرر
فيه يوم ١٤ أيار ١٩٤٨ مصير حي الطالبية. هذا
26 البيت في شارع ماركوس ١٨، سمي «فيلا هارون
الرشيد» على اسم الخليفة العباسي الذي حكم
الإمبراطورية الإسلامية بين ٧٨٦–٨٠٩ للميلاد، واعتُبر
من المنازل الفخمة في الطالبية. أقام البيت

"מאוחר יותר הבנתי שזה היה חלק מרציונליזציה של תפיסת הרכוש שלנו – יותר קל לבלוע, מבחינה מוסרית, את ההפקעה של השקעה ספסרית עסקית של איזה בעל בית עשיר נעדר מאשר להרהר על כך שלקחו בית של משפחה."

ג'ורג' בשאראת מת בגיל צעיר מדלקת ריאות. ב-1938 נקלעה המשפחה לקשיים כספיים ועברה לבית צנוע יותר בדרך בית לחם בשכונת בקעה. וילה הארון א־רשיד הושכרה למפקדת חיל האוויר הבריטי. ב-1948, ההשתלטות על הבניין, הנמצא על גבעה המשקיפה על קטמון ועל המושבה הגרמנית, היתה חשובה מאוד עבור ה"הגנה". וכך כותב ראובן מס:

> בערב ה-13 במאי 1948 הזמנו את הקצינים הבריטים למסיבת פרידה בטלביה באחת הדירות של אשה יפת תואר. כטוב לב הקצינים בשמפניה, ובמטעמים גילו לנו, שהם עומדים לעזוב את הארץ למחרת היום, והבטיחו כי כאשר יפנו את ביתם ימסרו את המפתחות לאנשי ה'הגנה' שלנו. הם עמדו בדיבורם, וכאשר התחילו לעזוב את הבית דרך הכניסה הראשית, קיבל פקיד אחת הקונסוליות (שעמד בקשרי ידידות עם הקצינים ועם אנשי ה'הגנה' גם יחד) את המפתחות מהכניסה האחורית. חמישה־עשר אנשי ה'הגנה' זחלו על בטנם על הגבעה הגובלת עם הבית (כדי שהעיראקים לא יבחינו בהם), ופלשו לבית מהכניסה האחורית. צעיר בן 14 טיפס על הגג והניף את הדגל שלנו. כאשר ראו

رجل الأعمال من طائفة الروم الكاثوليك حنا إبراهيم
بشارات، وبعد مرور بضع سنوات أقام شقيقه واصف
باشا بشارات البيت المجاور، وهو كذلك بيت فخم،
27 في شارع ماركوس ١٦. عاش حنا بشارات هناك مع
زوجته متيلدا وأبنائه، موريس وفيكتور وإميل وجورج
وألفرد وجوزفين . والدتها في الطابق الأرضي فيما
أجر الطبقة الثانية. تعلم الأولاد الخمسة في كوليج
تيراسنطا. توفي جورج بشارات في سن مبكرة
من التهاب رئوي. عانت العائلة في العام ١٩٣٨ من
مصاعب مالية وانتقلت إلى بيت متواضع في حي
البقعة. وتم تأجير «فيلا هارون الرشيد» لقيادة سلاح
الجو البريطاني. في العام ١٩٤٨، بدت السيطرة على
البناية المطلة على القطمون وحي الألمانية حيوية
بالنسبة للـ»الهاجاناة». هكذا كتب رؤوبين ماس:

> في الـ ١٣ من أيار ١٩٤٨ دعونا الضباط البريطانيين إلى حفلة وداع في الطالبية في بيت إحدى النساء الفاتنات. ومع كرم الضباط وبعون من الشامبانيا وما لذّ من المأكولات كشف لنا الضباط أنهم سيتركون البلاد في اليوم التالي، ووعدوا أنهم عندما يُخلون البيت سيسلمون مفاتيحه لرجالنا في الـ«هاجاناة». وقد وفوا بوعدهم، وعندما بدأوا بإخلاء البيت عبر المدخل الرئيسي، تسلم

העיראקים את דגלנו הבינו שהפסידו את המערכה וברחו על נפשם. כך כבשנו את טלביה.

בהמשך שימש הבית דירת שרד לשרים גולדה מאיר, מרדכי נמיר וקדיש לוז, ונראה שזה היה אחד מהם שיזם את מחיקת השם "וילה הארון א־רשיד" מהאריחים בחזית הקדמית כדי להשכיח את עבר הבית. בונה הבית, חנא אבראהים בשאראת, עבר ב־1948 לקהיר ושלח את בניו לבתי ספר בארצות הברית, שם המשיכו לגור. הנכד ג'ורג' בשאראת, פרופסור למשפטים בסן פרנציסקו, ביקר ב־1977 לראשונה בירושלים וחיפש את בית המשפחה. הוא תיאר את החוויה במאמר ב־San Francisco Chronicle מ־18 במאי 2003:

موظف أحد القنصليات (الذي كان على علاقات صداقة مع الضباط ومع رجال الهجاناة على السواء) المفاتيح في المدخل الخلفي. زحف خمسة عشر من عناصر الهاجاناة على التلة المجاورة للبيت (حتى لا يراهم العراقيون) واقتحموا البيت من مدخله الخلفي. فتى في الـ ١٤ من العمر تسلق السطح ورفع علمنا. عندما رأى العراقيون علمنا أدركوا أنهم خسروا المعركة ففروا. هكذا احتللنا الطالبية.

في وقت لاحق استُعمل البيت كمنزل فخم للوزراء غولدة مئير ومردخاي نمير وكديش لوز ويبدو أن أحدهم بادر إلى محو أسم «فيلا هارون الرشيد» من البلاط في واجهة البيت الأمامية لغرض طمس تاريخ البيت. انتقل باني البيت، حنا إبراهيم بشارات، في العام ١٩٤٨ إلى القاهرة وأرسل أبناءه إلى كلية

في وقت لاحق، فهمت أن الأمر جزء من عقلنة سلوكنا لوضع اليد على الأملاك، فمن الأسهل، من الناحية الأخلاقية، أن نتقبل مصادرة عقار تجاري تابع لشخص ثريّ غائب، على أن نفكر أننا استولينا على منزل عائلة.

כאשר הלכתי לירושלים ב־1977 היה לי רק צילום של הבית ותיאור כללי של מקומו מסבתי. היה קיץ, חם ומלא אבק, וצעדתי הלוך וחזור דרך השכונה, בדקתי כל בית ומספר פעמים שאלתי לכיוונים. כל שמות הרחובות שונו לשמות של מנהיגים ציונים ודמויות מההיסטוריה היהודית [...] בעודי נח בצלה של קיר ראיתי בית שהיה דומה לזה של סבא. כאשר מיהרתי אל מעבר לרחוב יכולתי לזהות את השם באריחים: וילה הארון א־רשיד. אני מניח שהמוחקים של גולדה עבדו מהר מדי. מייד הציפו אותי רגשות – כעס, עצב, ובעיקר מתח, מעורב בפחד. עברתי דרך הגינה אל מדרגות החזית, שמתי את ידי על המעקה כפי שידעתי שסבי ואבי עשו זאת אין ספור פעמים. צלצלתי בפעמון. אחרי המתנה ארוכה פתחה אישה מבוגרת את הדלת. הסברתי את ביקורי ואמרתי שסבי בנה את הבית, הצגתי את הדרכון האמריקאי שלי ושאלתי האם אוכל להעיף מבט קצר על פנים הבית. מילותיה הראשונות ממש היו: 'המשפחה (הכוונה למשפחתי) מעולם לא חיה כאן'. מאוחר יותר הבנתי שזה היה חלק מרציונליזציה של תפיסת הרכוש שלנו – יותר קל לבלוע, מבחינה מוסרית, את ההפקעה של השקעה ספסרית עסקית של איזה בעל בית עשיר נעדר מאשר

في الولايات المتحدة حيث واصلوا العيش. حفيده جورج بشارات بروفيسور في الحقوق في سان فرانسيسكو، زار القدس لأول مرة العام ١٩٧٧ وبحث عن منزل أسرته. ووصف تجربته هذه بمقال في San Francisco Chronicle من ١٨ أيار ٢٠٠٣:

عندما ذهبت إلى القدس في ١٩٧٧ كان بحوزتي فقط صورة للبيت ووصف عام لموقع البيت من جدتي. كان صيف، حرّ وغبار كثير، سرت ذهابا وإيابا في الحي، فحصت كل بيت مرات عديدة وسألت أحيانا عن الجهات. كل أسماء الشوارع تم تبديلها [أسماء قيادات صهيونية ومن التاريخ اليهودي]...[وفيما أنا أرتاح في ظلّ سور رأيت بيتا يشبه البيت الذي كان لجدي. وعندا أسرعت إلى الجهة الثانية من الشارع استطعت أن أتبين الأسم على البلاطات: فيلا هارون الرشيد. أفترض أن الماحين من طرف جولدة مئير عملوا أسرع من اللازم. فورا تملكتني المشاعر - غضب وحزن وبالأساس توتر مشوب بالخوف. سرت عبر الحديقة إلى درجات المدخل، وضعت يدي على الدرابزين كما عرفت أن جدي ووالدي فعلوا ذلك مرات لا نهائية. رننت الجرس. بعد انتظار طويل فتحت امرأة مسنّة لي الباب. شرحت لها زيارتي وقلت لها أن جدي بنى البيت، أبرزت جواز سفري الأمريكي وسألت ما إذا

להרהר על כך שלקחו בית של משפחה. אז לא ידעתי מה לומר, כי מעולם לא התמודדתי עם טענה כזאת. כאשר התאוששתי התפתיתי לומר לה את האמת. אך פחדתי שהיא תסרב לתת לי להיכנס. ההשפלה שהייתי צריך לבקש כניסה לבית משפחתי מאישה זו מאני לא יודע איפה – מזרח אירופה, אולי – בערה בתוכי. כעבור זמן קצר הצטרף אלינו בעלה, השופט, עכשיו בדימוס, צבי ברנזון מבית המשפט העליון הישראלי, ממנסחי מגילת העצמאות הישראלית. הוא הרשה לי להיכנס לסלון, אך לא יותר ואמר שאין טעם לראות עוד משהו מהבית, כי מכל מקום הכול השתנה. [...] הבית היה קריר מבפנים, וכאשר עמדתי שם ניסיתי לדמיין את הד הקולות של אבי ואחיו וריחות הבישול של סבתי. עזבתי כעבור לא יותר מחמש דקות.

كنت أستطيع أن ألقي نظرة على البيت من داخله. كانت كلماتها الأولى تماما كما يلي: ‹العائلة (والقصد عائلتي) لم تعش هنا أبدا›. في وقت لاحق، فهمت أن الأمر جزء من عقلنة سلوكنا لوضع اليد على الأملاك، فمن الأسهل، من الناحية الأخلاقية، أن نتقبل مصادرة عقار تجاري تابع لشخص ثريّ غائب، على أن نفكر أننا استولينا على منزل عائلة. عندها لم أعرف ما أقوله لأنني لم أواجه أبدا ادعاء كهذا. وعندما استعدت راحتي، أُغريت أن أقول لها الحقيقة. لكن خفت ألا تسمح لي بالدخول. الإذلال الذي كان في طلب الدخول إلى بيت عائلتي من امرأة لا أعرف من أين أتت - من شرق أوروبا، ربما- استعر في داخلي. بعد برهة قصيرة انضم إلينا زوجها، القاضي، والآن المتقاعد، تسفي برنزون من المحكمة العليا الإسرائيلية من الذين صاغوا وثيقة الاستقلال الإسرائيلية. سمح لي بالدخول إلى الصالون، ولكن ليس أكثر من ذلك قائلا أنه لا فائدة من رؤية شيء آخر من البيت خاصة أن كل شيء تغيّر. [...]

בעל הבית של אז נתן להם לראות את הקומה הראשונה. גם הוא חזר שוב ושוב על המשפט: "אבל המשפחה מעולם לא חיה כאן".

23 שנים אחר כך, בשנת 2000, חזר ג'ורג' בשאראת לבקר בבית משפחתו עם רעייתו, בנו ובתו. בעל הבית של אז נתן להם לראות את הקומה הראשונה. גם הוא חזר שוב ושוב על המשפט: "אבל המשפחה מעולם לא חיה כאן".

كان البيت باردا من الداخل، وبينما وقفت هناك حاولت أن اتخيّل صدى أصوات والدي وأخوته وروائح الطهي الذي أشرفت عليه جدتي. تركت بعد ليس أكثر من خمس دقائق.

بعد ٢٣ سنة على ذلك، في العام ٢٠٠٠، عاد جورج بشارات لزيارة بيت أسرته مع زوجته وابنه وابنته. صاحب البيت في حينه سمح لهم رؤية الطابق الأول فقط. هو ايضا عاد مرات عديدة على القول «لكن، العائلة لم تعش هنا أبدا».

שרידים מלפני הקמת שכונת טלביה

28

יורדים ברחוב מרכוס אל מעבר תיאטרון ירושלים בכיוון דרום, חוצים את רחוב שופן ויורדים ברחוב יעקב שסקין (זהו שם חדש; בחלק מהמפות הרחוב עדיין מסומן כקטע מרחוב מרכוס). מצד שמאל קיר אבן עתיק שמאחוריו מסתתר אחד המבנים הראשונים שנבנו בטלביה ב־1887 – בית החולים הגרמני למצורעים, שמשמש היום את משרד הבריאות כמרכז הארצי למחלת הנסן (צרעת). מצד ימין, מתחת לחניון מול תיאטרון ירושלים, חורשה קטנה עם מספר עצי זית, שנותנת מושג קלוש של מראה האיזור לפני בניית השכונה. מפת ירושלים של החוקר הגרמני קונרד שיק מ־1894–1895 מציינת מלבד בית החולים ומבנה לייצור משי רק בוסתנים בבעלות הכנסייה היוונית־אורתודוקסית. במפה זו מופיע גם, כנראה לראשונה, השם טלביה בצורה "אט־טאלביה".

איש אינו יודע מה מקור השם. יש הרואים אותו בשם הפרטי הערבי הנפוץ טאלב שמשמעותו המקורית "תלמיד", "סטודנט" ו"מבקש", או אפילו בשם הח'ליפה עלי אבן אבו טאלב שבני משפחתו, על פי מסורת אחת, התגוררו כאן באיזור. יש הקושרים קשר לתפילת "אלטאלביה" הנאמרת על ידי העולה לרגל למכה לפני הכעבה. אך כל אלה השערות.

آثار من الفترة قبل إقامة حي الطالبية

28

نهبط في شارع ماركوس عبر مسرح القدس باتجاه الجنوب، نعبر شارع شوبن وننزل في شارع يعقوب شسكين (إنه أسم جيد، في قسم من الخرائط لا يزال مقطعا من شارع ماركوس). من جهة اليسار سور قديم من الحجر يختبئ وراءه أحد المباني الأولى التي أقيمت في الطالبية في العام ١٨٨٧ - المستشفى الألماني للمصابين بالجرب، الذي تستعمله حاليا وزارة الصحة كمركز قطري لمرض «هنسن» (الجرب). من جهة اليمين تحت الموقف المقابل للمسرح، حرش صغير مع عدد من أشجار الزيتون، التي تعطي فكرة ولو بسيطة عن مشهد المنطقة قبل إقامة الحي. خارطة القدس كما كانت لدى الباحث الألماني كونراد شيك من ١٨٩٥ - ١٩٩٤ تشير فقط إلى المستشفى وإلى مبنى لإنتاج الحرير وإلى كروم في ملكية الكنيسة اليونانية الأرثوذوكسية. يظهر في هذه الخارطة لأول مرة كما يبدو أسم الطالبية.

ما من أحد يعرف مصدر الأسم. هناك من يراه في الأسم العربي الدارج طالب أي تلميذ أو في اسم الخليفة على ابن أبي طالب الذي تحكي إحدى الروايات أن أفرادا من عائلته عاشوا في المنطقة. وهناك مَن يربط الأسم بصلاة «الطالبية» التي يتلوها الحاج إلى مكة قبل وصول الكعبة. ولكن كل هذا مجرّد تخمينات.

صاحب البيت في حينه سمح لهم رؤية الطابق الأول فقط. هو ايضا عاد مرات عديدة على القول «لكن، العائلة لم تعش هنا أبدا».

קטמון – שכונה תאומה של טלביה

רחוב שסקין מסתיים במפגשו עם רחוב גדליה אלון. אחרי שחוצים את רחוב גדליה אלון, מגיעים לרחוב כ"ט בנובמבר ואל שכונת קטמון.

יש הרבה מן המשותף בין שכונת טלביה לבין שכנתה שכונת קטמון. גם קטמון נבנתה על אדמות הכנסייה היוונית-אורתודוקסית שנמכרו, כאמור, החל מראשית המאה ה-20 לאנשים פרטיים. גם בקטמון בעלי הבתים היו בעיקר פלסטינים נוצרים בני המעמד הגבוה ובעלי השכלה גבוהה – מחנכים, מורים, אנשי עסקים, קבלנים, סוחרים, בעלי מקצועות חופשיים, פקידים במנהל הבריטי – מבית לחם, בית ג'אלה והעיר העתיקה בירושלים.

القطمون - حي توأم للطالبية

شارع شسكين ينتهي في لقائه مع شارع جداليا ألون. بعد عبور شارع جداليا ألون، نصل إلى شارع ٢٩ من نوفمبر وإلى حي القطمون.

هناك الكثير من المشترك بين حي الطالبية للحي المجاور القطمون. كذلك حي القطمون أقيم على أراض تابعة لكنيسة اليونانية الأرثوذكسية التي بيعت بدءا من مطلع القرن العشرين لأناس خاصين. أصحاب البيوت في قطمون أيضا كانوا بالأساس من فلسطينيين مسحيين من الطبقات العليا وذوي ثقافة عالية - مربون ومعلمون ورجال أعمال وتجار وأصحاب مهن حرة وموظفون في الإدارة البريطانية. من بيت لحم وبيت جالا والقدس

גם בקטמון בעלי הבתים היו בעיקר פלסטינים נוצרים בני המעמד הגבוה ובעלי השכלה גבוהה – מחנכים, מורים, אנשי עסקים, קבלנים, סוחרים, בעלי מקצועות חופשיים, פקידים במנהל הבריטי – מבית לחם, בית ג'אלה והעיר העתיקה בירושלים.

גם בקטמון היו קונסוליות ובריטים ויהודים שגרו כאן בדירות שכורות, אם כי כנראה פחות מאשר בטלביה. השם "קטמון" נגזר מהיוונית "כאטא מונסטריו" שפירושו "מתחת למנזר". הכוונה למנזר סן סימון היווני-אורתודוקסי שבראש הגבעה שמדרום־מערב בקצה השני של השכונה, שבמתכונתו הנוכחית נבנה רק ב-1881, אך מבוסס על מבנים עתיקים יותר. מאחוריו נבנה ב-1890 מעון הקיץ של הפטריארך היווני-אורתודוקסי ובהמשך התפתחה שכונת קטמון לרגלי הגבעה והשתרעה צפונה-מזרחה עד טלביה.

القديمة. في القطمون أيضا، كانت هناك قنصليات وبريطانيون ويهود عاشوا في شقق مستأجرة وإن كان بمدى أقل مما كان في الطالبية. الأسم «القطمون» اشتُقّ كما يبدو من اليونانية «كاطا مونستريو» وهو ما معناه «تحت الدير». والقصد هو دير سان سيمون اليوناني الأرثوذكسي الذي يقع على رأس التلة في جنوب غرب الطرف الثاني للحي الذي بُني في صيغته الحالية فقط في العام ١٨٨١، على أساس مبان أكثر قِدما. خلفه، أقيم في العام ١٨٩٠ المقرّ الصيفي للبطريك اليوناني الأرثوذكسي وتطور لاحقا حي القطمون أسفل التلة وامتد إلى الشمال الشرقي حتى الطالبية.

أصحاب البيوت في قطمون أيضا كانوا بالأساس من فلسطينيين مسيحيين من الطبقات العليا وذوي ثقافة عالية . مربون ومعلمون ورجال أعمال وتجار وأصحاب مهن حرة وموظفون في الإدارة البريطانية. من بيت لحم وبيت جالا والقدس القديمة.

וילות וקונסוליות

ברחוב כ"ט בנובמבר שורה ארוכה של בתים פלסטיניים משנות השלושים של המאה ה-20: בתים מספר 4 ו-6 29 30 , המשמשים היום את בית הספר היסודי הנרייטה סאלד ושראשון מהם שימש בתקופת המנדט כבית ספר בריטי לבנים; בית מספר 10 31 , שנבנה על ידי משפחת סלמאן הפלסטינית-נוצרית ובו גר משנות החמישים עד למותו ב-1985 הצייר פנחס ליטבינובסקי, וכיום שוכן בו בית ספר; בית מספר 16 32 שנבנה בשנות הארבעים בתכנון האדריכל מישל סמאחה על ידי הקבלן מיכאל סנסור, אשר בנו שניהם גם את בתיהם הפרטיים בקטמון, לשם השכרה לקונסוליה של איטליה שיושבת כאן עד היום. שלושת
33 הבתים ממול, ברחוב כ"ט בנובמבר 19-23
34 השתייכו למשפחת אנ־נמרי, אחת המשפחות
35 המוסלמיות המעטות בקטמון, ועל שמה כונה קומפלקס הבתים וסביבתו גם "שכונת נמאמרה". עבדאללה אבראהים מחסן אנ־נמרי, תושב העיר

فيلات وقنصليات

في شارع ٢٩ نوفمبر سلسلة طويلة من البيوت الفلسطينية من سنوات الثلاثينيات للقرن الماضي: البيوت رقم ٤ و ٦ 29 30 استعملت في عهد الانتداب كمدرسة للبنين، بيت رقم ١٠ 31 الذي بنته عائلة سلمان الفلسطينية المسيحية وعاش فيه من سنوات الخمسينيات حتى موته الرسام بنحاس ليتبينوبسكي، وتقوم فيه الآن مدرسة، بيت رقم ١٦ 32 الذي أقيم في الأربعينيات بتخطيط المهندس ميشيل سماحة وبأيدي المقاول ميخائيل سنسور اللذين أقاما بيتيهما في القطمون لغرض تأجيرها للقنصلية الإيطالية التي
لا تزال هناك حتى اليوم. البيوت الثلاثة المقابلة، 33
في شارع ٢٩ نوفمبر كانت لعائلة النمري إحدى 34
العائلات المسلمة القليلة في القطمون التي 35
سمي مجمع البيوت ومحيطه باسمهم «حي النمامرة». عبدالله إبراهيم محسن النمري من سكان البلدة القديمة اشترى الأرض في نهاية القرن التاسع عشر من سكان بيت لحم وبيت

בית הספר הבריטי לשעבר, רחוב כ"ט בנובמבר 4// المدرسة البريطانية سابقا، "كاف طيط بنوفمبر" ٤

העתיקה, קנה את האדמות בשלהי המאה ה-19 מתושבים של בית לחם, בית ג'אלא ואלמאלחה והפך אותן לווקף משפחתי. מסביב לביתו הוא בנה בתים עבור ששה מילדיו. הבריטים הפקיעו חלק מהאדמות כדי לבנות מועדון ספורט (רחוב הצפירה 30-32). המשפחה קיבלה פיצוי, שבעזרתו בנתה את שוק נמאמרה שכלל, מלבד בתי מסחר, גם בתי מלאכה ובית מרקחת.

באפריל 1948, בעת הקרבות בקטמון בין אנשי ה"הגנה" ללוחמים ערבים, אחד מבני המשפחה, שכרי אנ־נמרי, נהג של מחלקת הבריאות הציבורית, עבר עם רעייתו ושני ילדיהם ראסם ואבתסאם לביתו של הרופא הארמני ד"ר קריקור קריקוריאן בדרך בית לחם 36, שהיה תחת חסות הצלב האדום. אל בית זה נגיע בסיום הסיור. 87

جالا والمالحة وجعلها وقفا عائليا. وأقام حول بيته منازلا لستة من أولاده. صادر البريطانيون جزءا من الأرض لبناء ناد رياضي (شارع هتسفيرا ٣٠–٣٢) . تلقت العائلة تعويضات بنت بواسطتها سوق النمامرة الذي شمل عدا المتاجر ورشا وصيدلية.

في نيسان ١٩٤٨، خلال المعارك في القطمون بين رجال «الهجاناة» والمقاتلين العرب، انتقل أحد أبناء العائلة، شكري النمري وهو سائق قسم الصحة العامة، مع زوجته وولديه راسم وابتسام إلى بيت الطبيب الأرمني د. كريكور كركوريان في شارع بيت لحم ٣٦، الذي كان تحت حماية الصليب الأحمر. 87 سنصل إلى هذا البيت في ختام المسار. ابن آخر للعائلة، يوسف رشيد النمري، بحث عن ملجأ في الهوسبيس الألماني سانت تشارلس، مقابل بيت د. كريكوريان. بعد انتهاء المعارك لم

באחד מבתי משפחת אנ־נמרי ברחוב כ"ט בנובמבר, בית מספר 19, גר אהוד אולמרט בזמן כהונתו כראש עיריית ירושלים ועד זמן קצר אחרי מינויו לראש הממשלה.

בן משפחה אחר, יוסף רשיד אנ־נמרי, חיפש מקלט בהוספיס הגרמני סנט צ'רלס, מול ביתו של ד"ר קריקוריאן. עם תום הקרבות בני המשפחה לא יכלו לחזור לבתיהם, שהפכו תחת החוק הישראלי לרכוש נפקדים, ושכרי אנ־נמרי המשיך להתגורר בבית קריקוריאן. הבת, אבתסאם, עדיין רשומה תחת כתובת זו בספר הטלפונים. באחד מבתי משפחת אנ־נמרי ברחוב כ"ט בנובמבר, בית מספר 19, גר אהוד אולמרט בזמן כהונתו כראש עיריית ירושלים ועד זמן קצר אחרי מינויו לראש הממשלה. 33

מרחוב כ"ט בנובמבר פונים שמאלה לרחוב תל חי. 36 בית מספר 12 נבנה על ידי הקבלן מיכאל סנסור, שבנה את בית הקונסוליה האיטלקית, עבור משפחתו. גם כאן, כמו בבית הקונסוליה, שימש כאדריכל מישל סמאחה. על שם בית המשפחה ושאר הבתים שבנה סנסור בסמוך כונה רחוב תל חי בימי המנדט "רחוב סנסור". גם משפחת סנסור נאלצה ב-1948 לעזוב את ביתה, שמדינת ישראל הפכה בהמשך לרכוש נפקדים. הבית משמש משנות החמישים בית חולים לחולים כרוניים.

يستطع أبناء العائلة العودة إلى بيوتهم التي تحولت بفعل القانون الإسرائيلي لأملاك غائبين بينما واصل شكري النمري العيش في منزل الطبيب كريكوريان. ولا تزال ابنته ابتسام مسجلة على هذا العنوان في كتاب أرقام الهاتف. عاش في أحد بيوت عائلة النمري في شارع ١٩ نوفمبر إيهود أولمرت عندما شغل منصب رئيس بلدية القدس وإلى ما بعد تعيينه رئيسا للحكومة. 33

نتجه يسارا من شارع ١٩ نوفمبر إلى شارع تل حاي. 36 بيت رقم ١٢ أقامه المتعهد ميخائيل سنسور الذي بنى أيضا بيت القنصلية الإيطالية لصالح عائلته. هنا أيضا كما في بيت القنصلية كان المهندس ميشيل سماحة. وكان شارع تل حاي سمي في عهد الانتداب باسم بيت العائلة وبقية البيوت التي أقامها سنسور باسم «شارع سنسور». اضطرت عائلة سنسور العام ١٩٤٨ كغيرها الرحيل عن بيتها، الذي حولته اسرائيل لاحقا إلى ملك غائبين. يُستعمل البيت منذ الخمسينيات مستشفى للمرضى المزمنين. ومع الوقت تمت إضافة ثلاث طبقات لطبقتين الأصليتين.

במשך הזמן נוספו לשתי הקומות המקוריות עוד שלוש קומות.

37 משמאל, בפינת רחוב תל חי 13 ורחוב רחל אמנו 22 נמצא בית שנבנה ב-1932 עבור איש העסקים הפלסטיני-נוצרי ג'וליה מתיא מורקוס, שהיה הבעלים של Grand New Hotel בעיר העתיקה סמוך לשער יפו, ושל בתים נוספים רבים בעיר. אך מורקוס לא עמד בתשלומים עבור הבנייה, והבית עבר לידי משפחת אלג'מל, שעל בתיה הרבים בטלביה כבר שמענו. בהמשך, ב-1934, עבר הבית לידי האדריכל שתכנן אותו, הרמן אימברגר, בן העדה הטמפלרית במושבה הגרמנית הסמוכה, אשר השכיר אותו. במאי 1948, אחרי כיבוש קטמון, השתלטו על הבית משפחות של חיילי החטיבה הירושלמית. הם פונו ב-1957 מהבית על ידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים, שדרכו הגיע הבית לשגרירת אורוגוואי ששכנה כאן עד חקיקת חוק ירושלים ב-1980. בהמשך נמכר הבית לידיים פרטיות, ובסופו של דבר הוזז בשלמותו מטרים ספורים כדי לפנות מקום להקמת בניין נוסף לצדו.

37 من الجهة اليسرى، زاوية شارع تل حاي ١٣ وشارع راحيا أمنا ٢٢ نجد بيتا أقيم في العام ١٩٣٢ لرجل الأعمال الفلسطيني جوليا متيا مرقس الذي كان صاحب فندق Grand New Hotel في القدس القديمة بجوار شارع باب يافا ومالك بيوت كثيرة في المدينة. إلا أن مرقس لم يف بتعهدات البناء فانتقلت ملكية البيت لعائلة الجمل التي كنا اطلعنا على أمر بيوتها العديدة في الطالبية. لاحقا، في العام ١٩٣٤ انتقل البيت إلى المهندس الذي خططه، هيرمن إمبرغر، من طائفة الطمبرليين الألمانية المجاورة الذي أجره. في أيار ١٩٤٨ بعد احتلال القطمون استولى على البيت جنود لواء القدس. وتم إخلاؤهم في العام ١٩٥٧ من البيت بأيدي الوصي على أملاك الغائبين الذي انتقل البيت من خلاله إلى سفارة الأوروغواي التي ظلت هناك إلى أن تم سن قانون ضم القدس في العام ١٩٨٠. لاحقا، بيع البيت للقطاع الخاص، وفي نهاية الأمر تم تحريكه عدة أمتار من موقعه لغرض إقامة مبنى إضافي إلى جانبه.

ولا تزال ابنته ابتسام مسجلة على هذا العنوان في كتاب أرقام الهاتف. عاش في أحد بيوت عائلة النمري في شارع ٢٩ نوفمبر إيهود أولمرت عندما شغل منصب رئيس بلدية القدس وإلى ما بعد تعيينه رئيسا للحكومة.

הבית ממול, ברחוב רחל אמנו 31 פינת רחוב תל חי,
38 נמנה אף הוא עם הבתים שנבנו בשנות השלושים על ידי מיכאל סנסור. בתקופת המנדט הוא שימש את הקונסוליה המצרית, ומראשית שנות החמישים שוכנת בו הקונסוליה של יוון.

38 البيت المقابل في شارع راحيل أمنا ٣١ زاوية شارع تل حاي، هو من البيوت التي أقيمت في الثلاثينيات بأيدي ميخائل سنسور. وكان مقرا للقنصلية المصرية في فترة الانتداب وتشغلع القنصلية اليونانية منذ الخمسينيات.

עשרים וששה בני אדם נהרגו בפיצוץ, כולם אזרחים, בעיקר ממשפחות לורנצו ואבו־סואן, שבבעלותן היה המלון.

כיכר עאבדין, לב לבה של קטמון

מרחוב תל חי פונים ימינה לרחוב רחל אמנו, וכעבור כמאה מטר מגיעים לכיכר רחה פריאר. מה שכיכר סלאמה היתה לטלביה – היתה כיכר זו לקטמון. כאן נפגשו הציר המזרחי–מערבי (רחוב רחל אמנו של היום), הציר הצפוני–דרומי (רחוב בוסתנאי של היום) והציר הצפון־מערבי–דרום־מזרחי (רחובות כובשי קטמון ואלעזר המודעי של היום). בימי המנדט כונתה הכיכר על שמו של עאבדין ביי חשימי, בונה הבית שמימיננו, הפונה לכיכר, ברחוב רחל אמנו 28 פינת רחוב בוסתנאי. 39

עאבדין ביי חשימי היה פלסטיני נוצרי ששירת כקצין במשטרת המנדט. אשתו לאדה היתה יהודיה ממוצא פולני. בני הזוג בנו את ביתם בשנות השלושים, וב–1947 נוספה לו קומה שלישית. בעת המלחמה ב–1948 וגם אחריה שכנה בבית הקונסוליה של פולין, אחר כך שגרירות ונצואלה שעזבה את ירושלים ב–1980 בעקבות חוק ירושלים, ומאז שוכנו כאן מוסדות שונים.

ساحة عبادين، قلب حي القطمون

نتجه كم شارع تل حاي يمينا إلى شارع راحيا أمنا، وبعد حوالي مئة متر نصل غلى ساحة راحة فريار. كانت هذه الساحة في القطمون ما كانته ساحة سلامة في الطالبية. هنا التقى المحور الشرقي ـ الغربي (شارع راحيل أمنا حاليا) مع المحور الشمالي الجنوبي (شارع بُستناي حاليا) والمحور الشمال الغربي والجنوبي الشرقي (شارعا كوبشي القطمون وإليعزر موداعي حاليا). وقد سميت هذه الساحة أيام الانتداب على أسم عابدين بك حشيمي الذي أقام البيت على يميننا والذي يتجه إلى الساحة في شارع راحيل أمنا ٢٨ زاوية شارع بستناي. 39

عابدين بك حشيمي كان فلسطيني مسحيي خدم كضابط شرطة في شرطة النتداب. كانت زوجته لادة يهودية من أصل بولندي. بنى الزوجان بيتهما في الثلاثينيات وأضيفت إليه طبقة ثالثة. خلال الحرب في العام ١٩٤٨ وبعدها كانت في البيت قنصلية بولندة التي غادرت القدس في العام ١٩٨٠ في أعقاب قانون ضم القدس. منذ ذلك الحين تناوبت على

40 גם הבית הסמוך מימין (נגד כיוון השעון) ברחוב
רחל אמנו 30 בפינת הרחובות בוסתנאי וכובשי
קטמון, נבנה על ידי פלסטיני; לזמן מה שכנה בו
הבולשת הבריטית. מצדו השני של בית עאבדין,
41 ברחוב רחל אמנו 35 פינת רחוב כובשי קטמון,
נמצא ביתה של המשפחה הווינאית-יהודית לוירר,
שנבנה בשנות השלושים על ידי הקבלן הפלסטיני
שאהין, אשר הוסיף בשנות הארבעים קומה נוספת
בה התגורר בעצמו. גברת לוירר ניהלה בבית בשנים
1946-1932 פנסיון עם שלושה חדרים וחדר אוכל.
אורחיה היו בעיקר פקידים וקצינים בריטים. לקרל
לוירר היתה חנות רהיטים ובדים בה קנו יהודים,
ערבים ובריטים, והוא עסק גם בעיצוב דירות
בארץ כולה ובביירות. ב-1946 השכיר לוירר את
הבית לקונסוליה הבלגית, שנותרה במקום כ-25
שנה. הבית השכן משמאל (בכיוון השעון), ברחוב

البيت العديد من المؤسسات.

كذلك البيت المجاور من اليمين (عكس اتجاه 40
الساعة) من شارع راحيل أمنا ٣٠ في زاوية شارع بستناي
وكوبشي القطمون بناه أحد الفلسطينيين
واستعمل لمدة من الزمن مقرا للمخابرات البريطانية.
من الجهة الثانية لبيت عابدين في شارع راحيل
امنا ٣٥ زاوية شارع كوبشي القطمون، يوجد بيت 41
العائلة اليهودية من فيينا لويرر الذي أقامه في
الثلاثينيات المتعهد الفلسطيني شاهين الذي أضاف
إليه في الأربعينيات طبقة جديدة سكنها بنفسه.
أدارت السيدة لويرر في المنزل بنسيون من ثلاث
غرف وغرفة طعام. كان ضيوفها بالأساس موظفون
وضباط بريطانيون. كان لكارل لويرر حانوت أثاث
وأقمشة زبائنها من اليهود والعرب والبريطانيين
واشتغل في تصميم المنازل في البلاد وبيروت.

قتل في الانفجار نحو ٢٦ شخصا جميعهم من المدنيين غالبيتهم من عائلات لورنتسو وأبو صوان اللتين كان الفندق في ملكيتهما.

42 כובשי קטמון 32 פינת רחוב בוסתנאי, שימש את
הקונסוליה של לבנון, והבית הבא, מעברו השני
43 של רחוב בוסתנאי, ברחוב רחל אמנו 39, נבנה על
ידי הסוחר היווני האמיד לואיזידיס, אשר גר עם
משפחתו באחת הדירות בקומת הקרקע והשכיר
את שאר הדירות לפקידים בריטים.

דרך רחוב רחל אמנו, הרחוב הראשי של קטמון, התרחש גל הבריחה הראשון של תושבי קטמון הפלסטינים, אחרי פיצוץ מלון סמירמיס, סמוך למנזר סן סימון, על ידי ה"הגנה" בלילה שבין ה-4 ל-5 בינואר 1948. עשרים וששה בני אדם נהרגו בפיצוץ, כולם אזרחים, בעיקר ממשפחות לורנצו ואבו־סואן, שבבעלותן היה המלון.

في العام ١٩٤٦ أجّر لويرر بيته للقنصلية البلجيكية
التي بقيت هناك ٢٥ سنة. البيت المجاور من
جهة اليسار (باتجاه الساعة)، في شارع كوبشي
القطمون ٣٢ زاوية شارع بستناي، كان مقرّ القنصلية 42
اللبنانية والبيت الذي يليه من الجهة الأخرى لشراع
بستناي، شارع راحل أمنا ٣٩، بناه التاجر اليوناني 43
الثري لويزيديس الذي عاش هناك مع عائلته في
إحدى الشقق في الطابق الأرضي وأجّر بقية الغرف
لموظفين بريطانيين.

عبر شارع راحيل أمنا، الشارع الرئيسي في القطمون، حصلت موجة النزوح الأولى لسكان القطمون الفلسطينيين، بعد تفجير فندق سميراميس، بجوار دير سان سيمون، بأيدي عناصر «الهاجاناة» في الليلة بين ٤ و ٥ كانون الثاني ١٩٤٨. قتل في الانفجار نحو ٢٦ شخصا جميعهم من المدنيين غالبيتهم من عائلات لورنتسو وأبو صوان اللتين كان الفندق في ملكيتهما.

ג'ון רוז, ארמני-בריטי שביתו היה במושבה היוונית, כותב בזיכרונותיו:

למחרת הסתכלתי אל מעבר לשדות הפתוחים על הרחוב הראשי של קטמון, וראיתי המוני אזרחים עמוסים עם חפציהם שמיהרו בבהלה ובפאניקה כדי להימלט אל הביטחון היחסי של העיר העתיקה. הסצנה החיה הזכירה לי קטעים מסרטים – אקסודוס המוני של אזרחים הנמלטים מהרס המלחמה. לא רק תושבים ערבים היו בתנועה, אלא גם ארמנים, יוונים ואחרים.

جون روز بريطاني أرمني من لحي اليوناني كتب في مذكراته:

في الغداة، نظرت عبر الحقول المفتوحة إلى الشارع الرئيسي في القطمون، ورأيت الكثير من الناس محملين بأغراضهم الذين أسرعوا في ذعر وفزع للهرب إلى الأمن النسبي في البلدة القديمة. هذا المشهد الحي ذكرتني بمشاهد من الأفلام ـ خروج جماعي للمواطنين الفارين من دمار الحرب. لم يكون الفارون عرب فقط بل كان بينهم أرمن ويونانيون وسواهم.

والمدهش أننا تحولنا في الأيام الأربعة إلى أناس جُدد من كل النواحي: الصحة ـ أفضل؛ المظهر الخارجي ـ كل واحد منا يشعر أنه وُلد أمس؛ كل مَن يلتقي بنا يتعجّب: من أين هذا الشباب النضر؟ ما هذا الجمال الرائع؟

בית אלסכאכיני

פונים לרחוב בוסתנאי, ממנו עולים ימינה ברחוב נגבה, פונים שמאלה לרחוב משמר העם ושוב שמאלה לרחוב יורדי הסירה. זו הדרך אל ביתו של אחד מתושבי קטמון הידועים ביותר – המורה, המחנך והסופר ח'ליל אלסכאכיני. ב-1950, שנתיים אחרי בריחת המשפחה למצרים, בתו האלה ציירה מהזיכרון מפה של הכבישים הסמוכים לבית וציינה, ככל שזכרה, את שמות בעלי הבתים. ברחוב נגבה של היום היא זכרה שמות מעטים בלבד: קאסיסיה, ג'מיעאן, האטליז של ש' בזוזי, ג'וזי, ארניטה, ב' פראג', משפחה רוסית, ובפינת רחוב נגבה ורחוב משמר העם של היום – משפחת אג'רב. ברחוב יורדי הסירה של היום היא כבר מציינת את כל הבתים: מוג'אר (בית מספר 2) 44, סטקלף (משפחה יוונית בעלת מפעל קרח שסופק לתושבי השכונה כאמצעי קירור, בית מספר 3) 45, ד"ר מנסור (מספר 5) 46, משפחה יוונית (מספר 7) 47, מ' חדאד (מספר 9) 48, משפחה ארמנית (מספר 11) 49, ד"ר ת' חדאד (מספר 13) 50, פ' ומ' סרוג'י (מספר 15) 51,

بيت السكاكيني

نتجه لشارع بستناي، نصعد منه يمينا في شارع نجبا، نتجه يسارا إلى شارع مشمار هعام ويسارا مرة أخرى إلى شارع يوردي هسيراة. هذا هو الشارع إلى بيت أحد سكان القطمون المعروفين جدا ـ المعلم والمربي والأديب خليل السكاكيني. في العام ١٩٥٠، بعد سنتين على هرب العائلة إلى مصر، رسمت ابنته هالة من ذاكرتها خارطة الشوارع المجاورة لبيتها وذكرت على ما أسعفتها الذاكرة أسماء اصحاب البيوت. في شارع نجبا الحالي تذكرت القليل من لأسماء فقط: قاسيسيا، جميعان، ملحمة ش. بزوزي، الجوزي، أرنيتا، ب. فراج، عائلة روسية، وفي زاوية شارع نجبا وشارع مشمار هعام حاليا ـ عائلة أجرب. في شارع يوردي هسراة حاليا تذكر كل البيوت: مُجار (بيت ٢) 44، ستكلف (عائلة يونانية صاحبة مصنع للثلج الذي زود به سكان الحي كوسيلة لتبريد، بيت رقم ٣) 45، د. منصور (رقم ٥) 46، عائلة يونانية (رقم ٧) 47، م. حداد (رقم ٩) 48، عائلة أرمنية (رقم ١١) 49، د. ث. حداد (رقم ١٣) 50، ف، وم. سروجي (رقم ١٥) 51 (نقطة ٢٤)، د. طليل (رقم ١٧) 52، أ. سليهيل

ד' טליל (מספר 17) [52], א' סליהיל ופ' ג'הרייה (מספר 19, כנראה כבר לא הבית המקורי) [53]. מול פינת בתי משפחות סרוג'י, טליל וסליהיל-ג'הרייה, בעיקול הרחוב, ברחוב יורדי הסירה 8, נמצא ביתה של משפחת אלסכאכיני. [54]

המשפחה גרה עד שנות השלושים בדירות שונות בשכירות, אז החליטה לבנות בית משלה, ואחרי בחירת המגרש נגשה בהתלהבות לתכנון. ב-20 בדצמבר 1936 כותב ח'ליל אלסכאכיני ביומנו:

> אנו מדברים רק על הבית, וכל עניינו להשגיח כל יום על העבודה: אנו מפקחים על הבנייה, אבן אבן, מודדים את הגובה והאורך והרוחב; זה חדר השינה, את המיטה נשים כאן, את הכיור כאן; זהו חדר העבודה של דומיה והאלה, נכסה את קירותיו במדפים, את השולחן של דומיה נשים כאן ואת השולחן של האלה כאן וכו' וכו': אנו מדברים רק על הבית, ואנו משבחים את האל על כי קרב מועד סיום הבנייה...

وف. جهرية (رقم ١٩، كما يبدو ليس البيت الأصلي) [53]. مقابل بيت عائلة سروجي وطليل وسليهيل - جهرية في منعطف الشارع في شاعر يوردي هسيراة ٨، نجد بيت عائلة السكاكيني. [54]

سكنت العائلة حتى سنوات اثلاثينيات في منازل مستأجرة، عندها قررت أن تبني بيتا خاصا بها وبعد اختيار القسيمة بدأت التخطيط بحماس. في ٢٠ ديسمبر ١٩٣٦ كتب خليل السكاكيني في يومياته:

> نحن نتحدث عن البيت فقط، وكل همنا أن نراقب العمل كل يوم: نراقب البناء، حجرا حجرا، نقيس العلو والطول والعرض; هذه غرفة النوم، هنا سنضع السرير، وهنا حوض الماء، هذه غرفة عمل دمية وهالة، سنغطي جدرانها بالرفوف، سنضع طاولة دمية في هذا المكان وطاولة هالة هناك إلخ إلخ: نتحدث عن البيت فقط ونحمد اللّه على قرب انتهاء أعمال البناء...

"מפליא שבארבעת הימים האלה היינו לבני אדם חדשים מכל הבחינות: הבריאות - טובה יותר; המראה החיצוני - כל אחד מאתנו חש כאילו נולד אתמול; כל מי שפוגש אותנו מתפעל: מה הנעורים השופעים האלה? מה היופי הנהדר הזה?"

כאשר הבית נחנך סופסוף, במאי 1937, לא ידע אלסכאכיני את נפשו מרוב שמחה:

> עברנו אל ביתנו החדש ביום שבת שעבר, ועד כה עברו עלינו אפוא ארבעה ימים. מפליא שבארבעת הימים האלה היינו לבני אדם חדשים מכל הבחינות: הבריאות - טובה יותר; המראה החיצוני - כל אחד מאתנו חש כאילו נולד אתמול; כל מי שפוגש אותנו מתפעל: מה הנעורים השופעים האלה? מה היופי הנהדר הזה? [...] כל מי שמבקר אצלנו, אנו מדריכים אותו מחדר לחדר: זה חדר שינה, זה חדר עבודה, זה סלון, וכל השאר. עד כי החלטתי לשים בבית מפה, שבה אגדיר כל חדר: לשמאלך חדר שינה, לימינך סלון. את המפה אתלה על הדלת, וכאשר יבקר אצלנו מישהו נושיט לו את המפה ונחסוך לעצמנו את הטורח לדבר ולהדריך. [...] הבית, הבית, רק על הבית אנו מדברים. [...] ומוזר מכל אלה: האנשים כולם אינם מדברים אלא על הבית שלנו. ביתנו הוא תבל, אנחנו - מלואה, והנצח - עבדנו.

وعندما تم تدشين البيت في النهاية، في أيار ١٩٣٧، طار السكاكيني من الفرح:

> انتقلنا إلى بيتنا الجديد يوم السبت الماضي،وهكذا مرت علينا من ذلك الحين أربعة أيام. والمدهش أننا تحولنا في الأيام الأربعة إلى أناس جُدد من كل النواحي: الصحة - أفضل; المظهر الخارجي - كل واحد منا يشعر أنه وُلد أمس; كل مَن يلتقي بنا يتعجّب: من أين هذا الشباب النضر؟ ما هذا الجمال الرائع؟ [...] كل من يزورنا نأخذه في جولة من غرفة إلى غرفة: هذه غرفة نوم، هذه غرفة عمل، هذا الصالون وكل ما تبقى. إلى أن قررت وضع خارطة في البيت، أعرّف فيها كل الغرف: إلى يسارك غرفة نوم، وإلى يمينك صالون. وأعلّق الخارطة على الباب، وعندما يزورنا أحدهم نناوله الخارطة ونوفّر على أنفسنا عناء الحديث والإرشاد. [...] البيت، البيت، فقط عن البيت نتحدث. [...] والغريب في كل هذا: كل الناس لا يتحدثون إلا عن بيتنا. بيتنا هو العالم - نحن محتواه والأزل - عبدنا.

על אושר המשפחה בביתה החדש העיב באוקטובר 1939 מות רעייתו של ח'ליל אלסכאכיני, סלטאנה, עליו התקשה להתגבר.

משפחת אלסכאכיני נמנתה עם המשפחות הפלסטיניות האחרונות שנמלטו מקטמון. גל הבריחה הראשון היה כאמור אחרי פיצוץ מלון סמירמיס בתחילת ינואר 1948. גם אחר כך לא היה שקט בשכונה, שכן קטמון חצצה בין השכונות היהודיות במרכז העיר לבין השכונות היהודיות הדרומיות מקור חיים ותלפיות, ולכן ההנהגה הציונית ייחסה חשיבות רבה לכיבושה. במרץ 1948 נזקק סרי, בנו של ח'ליל אלסכאכיני, לאשפוז בשל מחלת לב, ונוכח הלחימה בירושלים הוא נסע לשם כך לקהיר. בקרב עקוב מדם ב-29–30 באפריל 1948 השתלטה ה"הגנה" על מנזר סן סימון, הנקודה הטופוגרפית הגבוהה ביותר בקטמון. האלה אלסכאכיני מציינת ב-29 באפריל ביומנה שרק משפחתה עוד נותרה בקטמון, לצד שכניהם האחים סרוג'י שנשותיהם וילדיהם עזבו מספר ימים לפני כן ובני הזוג אלבינא. משפחות דאוד טליל ואליאס מנסור, אשר גרו בבית הסמוך לבית אלסכאכיני, עזבו שבוע לפני כן לסוריה. למחרת עזבו גם ח'ליל אלסכאכיני ובנותיו האלה ודומיה את ירושלים, בנסיעה מהירה ככל האפשר מפחד הירויות. רק אחרי שעברו את כפר עציון, היישוב היהודי האחרון, הרגישו יחסית בביטחון, כתבה האלא אלסכאכיני. דרך חברון הם הגיעו לקהיר.

وقد عطل فرحة العائلة ببيتها الجديد في أكتوبر ١٩٣٩ موت زوجة السكاكيني ، سلطانة، الحدث الذي لم يستطع التغلب عليه.

كانت عائلة السكاكيني من العائلات الفلسطينية الأخيرة التي هربت من حي القطمون. وقد كانت موجة الهجرة الأولى بعد التفجير في فندق سميراميس في بداية كانون الثاني ١٩٤٨. وبعد ذلك أيضا لم يسدِ الهدوء في الحي، إذ إن القطمون كان عازلا بين الأحياء اليهودية الجنوبية وبين مكور حاييم وتلبيوت ومن هنا أولت القيادة الصهيونية أهمية خاصة لاحتلاله. في آذار ١٩٤٨ اضطر سري ابن خليل السكاكيني إلى دخول المستشفى بسبب مرض في القلب، وفي ضوء القتال في القدس فقد سافر إلى القاهرة. في معركة حامية الوطيس بين ٢٩ و ٣٠ من نيسان ١٩٤٨ استولت «الهاجاناة» على دير سان سيمون وهي النقطة الطوبوغرافية الأعلى في القطمون. تشير هالة السكاكيني في مذكراتها في ٢٩ نيسان أن عائلتها فقط بقيت في القطمون إلى جانب جيرانها الأخوة سروجي اللذين رحل قبل ذلك بأيام زوجتاهما مع الأولاد والزوجان ألبينا. عائلة داود طليل والياس منصور اللتين عاشتا في بيت مجاور لبيت السكاكيني رحلتا قبل أسبوع إلى سورية. غداة ذلك اليوم رحل خليل السكاكيني وابنتاه هالة ودمية من القدس في سفرة سريعة خوفا من العيارات النارية. فقط بعد تجاوزهم قريت «غوش عتسيون» القرية اليهودية الأخيرة شعروا بالأمان، كتبت هالة السكاكيني. ووصلوا إلى القاهرة طريق الخليل.

«لك السلام، أيتها الكتب! لا أعرف مصيرك بعد أن رحلنا: أنُهبت؟ أحُرقت؟ هل تم نقلك، باحترام ووقار، إلى مكتبة عامة أو خاصة؟ هل وَصلت إلَى دكاكين البقالة ولفوا بصفحاتكِ البصل؟ لك السلام يا كتبي! [...] صعبَ عليّ أنني حرمت منكِ...»

ח'ליל אלסכאכיני כאב במיוחד את אבדן ספרייתו רבת הערך. בהרצאה שנשא בנובמבר 1948 בקהיר, כתב:

היי שלום, ספרייתי! היי שלום בית החוכמה, היכל הפילוסופים, מכון המדע, בית ועד לספרות! כמה לילות שימורים קיימתי בך, קורא וכותב, הלילה דומם והאנשים ישנים. [...] היו שלום, ספרי! אינני יודע מה עלה בגורלכם לאחר שעזבנו: הנבזזתם? הנשרפתם? האם הועברתם, אחר כבוד ויקר, לספרייה ציבורית או פרטית? האם הגעתם אל דוכני המכולות ובדפיכם עוטפים בצל? היו שלום, ספרי! [...] קשה עלי שנאסרתם לי: אתם הרי הייתם מזוני הרוחני, ואני הייתי ועודני להוט אחר המזון הזה. דבקתי בכם יומם ולילה: כל מי שביקר אצלי, בין ביום ובין בלילה, מצאני שקוד על ספרי.

تحسّر الكساكيني بشكل خاص على فقدانه مكتبته القيمة. في محاضرة ألقاها في تشرين الثاني ١٩٤٨ في القاهرة كتب:

لك السلام، مكتبتي! لك السلام بيت الحكمة، هيكل الفلاسفة، معهد العلم، من البيت إلى الأدب! كم من الليالي الطوال قضيتها بك أقرأ وأكتب، الليل ساكن والناس نيام. [...] لك السلام، أيتها الكتب! لا أعرف مصيرك بعد أن رحلنا: أنُهبتِ؟ أحُرقتِ؟ هل تم نقلتِ، باحترام ووقار، إلى مكتبة عامة أو خاصة؟ هل وصلتِ إلى دكاكين البقالة ولفوا بصفحاتكِ البصل؟ لك السلام يا كتبي! [...] صعب عليّ أنني حرمت منكِ: فقد كنتِ يا كتبي غذائي الروحي، وأنا كنتُ ولا زلت متلهفا لهذا الغذاء. التصقت بكِ ليلَ نهار: كل مَن زارني، ليلا أو نهارا، وجدني مُكبّا على كتبي.

"היו שלום, ספרי! אינני יודע מה עלה בגורלכם לאחר שעזבנו: הנבזזתם? הנשרפתם? האם הועברתם, אחר כבוד ויקר, לספרייה ציבורית או פרטית? האם הגעתם אל דוכני המכולות ובדפיכם עוטפים בצל? היו שלום, ספרי! [...] קשה עלי שנאסרתם לי..."

ח'ליל אלסכאכיני כנראה לעולם לא ידע מה עלה בגורל ספריו. הוא נפטר ב־13 באוגוסט 1953 בגיל 75 בקהיר, שלושה חודשים אחרי בנו סרי, שבהשכלתו ובקריירה שלו תלה תקוות כה רבות. האלה אלסכאכיני עברה מאוחר יותר להתגורר ברמאללה. ב־4 ביולי 1967, חודש אחרי מלחמת ששת הימים, היא נסעה עם אחותה דומיה לראות את בית המשפחה, ששימש עתה מעון יום. כך היא כותבת:

עתה התקרבנו לשכונה שלנו – קטמון. התרגשנו ובקושי יכולנו לחכות לראות את הבית שלנו. הדבר הראשון לו שמנו לב היו המבנים החדשים הרבים שצמחו במגרשים הפנויים. גם קומות שניות נבנו על גגות וילות לשעבר, וכל זה הקשה עלינו לזהות חלק מהבתים. [...] פנינו ימינה והלכנו לאורך הרחוב מוצל העצים המוכר שלנו, מסביב לגינה של דמיאני, אל עבר בית הדירות של חומסי בו גרו סבתי ודודיי, משפחות עווד', ספייר ואלבודיירי, אל עבר הבית השלישי של משפחת טליל, השכנים ליד ביתנו, וסופסוף היינו שם. הגענו ליעדנו. זה היה רגע עצוב. הבית נראה מבחוץ תקין, אך נראה איכשהו חשוך יותר. הקירות נראו מלאי

لن يعرف خليل السكاكيني إبدا أي مصير حلّ بكتبه. فقد توفي في آب ١٩٥٣ في عمر ٧٥ عاما في القاهرة، بعد ثلاث أشهر من وفاة ابنه سري، الذي علّق على ثقافته وسمعته الآمال العراض. انتقلت هالة السكاكيني في وقت لاحق للعيش في رامالله. وفي ٤ تموز ١٩٦٧ بعد شهر من حرب الأيام الستة سافرت مع أختها دمية لرؤية بيت العائلة الذي استعمل روضة نهارية. وهذا ما كتبته:

الآن اقتربنا من حارتنا ـ القطمون. انفعلنا وبصعوبة استطعنا الانتظار لرؤية بيتنا. لأول وهلة لم ننتبه إلى العمارات الجديدة الكثيرة التي نمت في القسائم الخالية. كذلك فإن طبقات جديدة أقيمت على سطوح فيلات قديمة، كل هذا صعّب علينا التعرف على قسم من البيوت. [...] توجهنا إلى اليمين وسرنا على طول شارعنا المعروف المظلل بالشجر، حول حديقة دمياني، باتجاه عمارة الحمصي للشقق حيث عاشت جدتي وأعمامي، عائلات عوض وصفيّر والبديري، باتجاه البيت الثالث لعائلة طليل، الجيران بجانب بيتنا، وأخيرا كنا هناك. وصلنا هدفنا. كانت لحظة محزنة. بدا البيت سليما من الخارج لكنه بدا معتما أكثر بعض الشيء. كانت الجدران مليئة بالغبار واللون على الأباجورات بدأ يتآكل والدرجات متسخة.

אבק, הצבע על התריסים החל ליפול, המדרגות היו מלוכלכות. אך אני חושבת שמה ששינה את הכול היה מצב הגינה. היערה היפה הריחנית מעל שער הגינה לא היתה עוד, שיח היסמין שנסמך על קיר הבית לא היה עוד. [...] הגינה היתה יבשה וחומה ומכוסה בחפצים מפוזרים. [...] עמדנו שם כמו המומות, הסתכלנו אל מעבר לרחוב ולכיכר על בתי שכינינו – בית סליהט, בית סרוג'י, בית טליל. אנשים הם שיוצרים שכונה, ואם הם אינם עוד היא לעולם לא תהיה אותו דבר. עזבנו את ביתנו ואת שכונתנו הקרובה עם תחושה של ריקנות, עם הרגשה של אכזבה עמוקה וייאוש. הרחובות המוכרים היו שם, אך כל כך הרבה היה חסר. היינו כמו זרות בשכונה שלנו.

لكني أعتقد أن ما غيّر كل شيء هو وضع الحديقة. الشجيرة الجميلة العطرية فوق باب الحديقة لم تكن هناك، شجيرة الياسمين التي اتكأت على جدار البيت لم تكن هناك. [...] كانت الحديقة يابسة وبلون بني مغطاة بأغراض متناثرة. [...] وقفنا هناك كالمصعوقات ونظرنا عبر الشارع والساحة إلى بيوت الجيران . بيت سليهط وبيت سروجي وبيت طليل. الناس هم الذين يصنعون الحي، وإذا لم يكونوا هناك فلن يظل الحي كما كان أبدا. تركنا بيتنا وحينا القريب مع شعور بالفراغ، مع شعور بالخيبة العميقة واليأس. كانت هناك الشوارع المعروفة، لكن كان هناك الكثير من النقص. كنا كالغريبات في حينا.

"وقفنا هناك كالمصعوقات ونظرنا عبر الشارع والساحة إلى بيوت الجيران . بيت سليهط وبيت سروجي وبيت طليل. الناس هم الذين يصنعون الحي، وإذا لم يكونوا هناك فلن يظل الحي كما كان أبدا."

לאחיות נודע שספריית אביהם הועברה לבית הספרים הלאומי הישראלי. כאשר הגיעו לשם נאמר להם שמדובר ברכוש נטוש שהפך לרכוש מדינת ישראל, והרשו להם לדפדף בספר אחד לבחירתן. מאוחר יותר הגיש חבר הכנסת ג'מאל זחאלקה מבל"ד בקשה לקבל את ספרי אלסכאכיני כדי להעבירם למרכז התרבות על שם אלסכאכיני ברמאללה, אך הספרייה דחתה את הבקשה.

כיום משמש בית אלסכאכיני כמעון יום של ויצו. ביתן אבן חדש נבנה בחצרו, שמלאה בשקיות בגדים, רהיטים ישנים, וכיו"ב.

علمت الأختان أن مكتبة والدهما نُقلت إلى المكتبة الوطنية الإسرائيلية. وعندما وصلتا إلى هناك قيل لهما أنها صارت ملكا متروكا تحول إلى ملكية دولة إسرائيل وسمحوا لهما بتصفح كتاب واحد تختارانه. في وقا لاحق قدم عضو الكنيست جمال زحالقة طلبا بتسلم كتب السكاكيني لتحويلها إلى المركز الثقافي على أسمه في رام الله إلا أن المكتبة رفضت طلبه.

يُستخدم بيت السكاكيني اليوم كحضانة نهارية تابعة لمنظمة فيتسو. أقيم في فنائه بيت حجر مليء بأكياس من الملايس والأثاث القديم وما إلى ذلك.

”עמדנו שם כמו המומות, הסתכלנו אל מעבר לרחוב ולכיכר על בתי שכינינו – בית סליהט, בית סרוג'י, בתי טליל. אנשים הם שיוצרים שכונה, ואם הם אינם עוד היא לעולם לא תהיה אותו דבר.”

דרך מלחה והקונסוליה העיראקית, מוקד הקרבות

ממשיכים ברחוב יורדי הסירה, ליד בתי משפחות מורקוס (מספר 21, כבר לא הבית המקורי) 55, ס' טליל (מספר 10) 56, עווד, ספייר ואלבודיירי, סבתה ודודיה של האלה אלסכאכיני, (מספר 12) 57 לפינת רחוב ביל"ו. פונים שמאלה ומיד שוב שמאלה אל רחוב חזקיהו המלך. ברחוב ביל"ו 3 58 נמצא על פי זיכרונות האלה אלסכאכיני החייט וואדי, בבית מספר 1 59 התגוררה משפחת סלפיטי. הבית הפינתי ברחובות ביל"ו 2–חזקיהו המלך 32 60, נבנה בשנות הארבעים על ידי משפחת דמיאני. לאב המשפחה, ברנאבה דמיאני, היתה חנות אופטיקה ברחוב יפו והוא פרסם מודעות עבורו ב"כל ירושלים" בעברית ובאנגלית. בשנים האחרונות נוספו לבית החד־קומתי המקורי שלוש קומות, והוא השתנה כמעט ללא היכר.

طريق المالحة والقنصلية العراقية، محور المعارك

نواصل السير في شارع «يوردي هسيراة» بجانب بيوت عائلة مرقس (رقم ٢١، ليس هو البيت الأصلي) 55، وعوض واسبير والبدير, س. الطليلة (رقم ١٠) 56 ، جدة وأعمام هالة السكاكيني/ (رقم ١٢) 57 زاوية شارع بيلو. نتجه يسارا وبعدها فورا نتجه يسارا إلى شارع حزقياهو هميلخ. في شارع بيلو ٣ 58 كان هناك حسب مذكرات هالة السكاكيني الخياط وادي في بيت رقم ١ 59 عاشت عائلة سلفيتي. البيت على زاوية شارع بيلو ٢ ـ حزقياهو هميلخ ٣٢ 60، أقيم في سنوات الأربعينيات بأيدي عائلة دمياني. كان لرب العائلة برنابا دمياني حانوت بصريات في شارع يافا وقد نشر إعلانات ترويج للحانوت في صحيفة «كل يروشلايم» بالعبرية والإنجليزية. أضيفت في السنوات الأخيرة أضيف إلى البيت الأصلي من طابق واحد ثلاث طبقات وقد تغيّر بشكل تام تقريبا.

רחוב חזקיהו המלך, בשוליים הדרומיים של קטמון, כונה בימי המנדט "דרך אלמאלחה", על שם הכפר הפלסטיני בפאתיה הדרומיות של ירושלים שאליו הוביל. הבתים ברחוב חזקיהו המלך 30 ו־28 61 62, עם חצר משותפת, נבנו על ידי משפחת מורקוס שגרה ברחוב יורדי הסירה 21 (שבנתה גם את הבית שבפינת רחוב תל חי 13 ורחוב רחל אמנו 22, שלידו כבר חלפנו) 37. בבית מספר 30 נמצא פנסיון Bellevue שנוהל על ידי אחת מבנות המשפחה, והבניין השני הושכר לקונסוליה העיראקית. האלה אלסכאכיני כותבת ביומנה ב־5 בינואר 1948, אחרי פיצוץ מלון סמירמיס, שדודתה מליה הלכה עם משלחת נשים מקטמון לקונסול העיראקי כדי לבקש ממנו להביא לשכונה חיילים של הלגיון הערבי כדי להגן על עצמו ועל השכונה. עד הלילה הגיעו חמישה חיילים.

شارع حزقياهو هميلخ في الأطراف الجنوبية للقطمون، سمي أيام الانتداب شارع المالحة على اسم القرية الفلسطينية في الطرف الجنوبي للقدس التي أوصل إليها. البيتان في شارع حزقياهو هميلخ ٣٠ و - ٢٨ 61 62، مع ساحة مشتركة أقيما بأيدي عائلة مرقس التي سكنت في شارع يوردي هسيراة ٢١ (التي أقامت أيضا البيت في زاوية شارع تل حاي ١٣ وراحل أمنا ٢٢ وكنّا مررنا بجانبه) 37. في بيت رقم ٣٠ نجد بنسيون Bellevue الذي أشرفت عليه وادة من بنات العائلة والبيت الثاني تم تأجيره للقنصلية العراقية. كتبت هالة السكاكيني في مذكراتها يوم ٥ كانون الثاني ١٩٤٨، بعد تفجير فندق سميراميس أن عمتها مالية ذهبت مع وفد نسائي من القطمون إلى القنصل العراقي حتى يطلبن منه أن يستقدم إلى الحي جنودا من اللواء العربي لحماية نفسه والحي. وذكرت أن خمسة جنود وصلوا إلى هناك حتى المساء.

האלה סכאכיני כותבת ביומנה ב־5 בינואר 1948, אחרי פיצוץ מלון סמירמיס, שדודתה מליה הלכה עם משלחת נשים מקטמון לקונסול העיראקי כדי לבקש ממנו להביא לשכונה חיילים של הלגיון הערבי כדי להגן על עצמו ועל השכונה.

אחרי כיבוש מנזר סן סימון, בסוף אפריל 1948, השתלטה ה"הגנה" על דרך אלמאלחה ועל בניין הקונסוליה, וגילתה שזו כבר פינתה את המקום. על פי רדיו ה"הגנה" נהרגו בקרב על בניין הקונסוליה לפחות 11 ערבים ו־25 נפצעו, ביניהם אבו דיה, מפקד אלקטמון. איש אחד מאנשי ה"הגנה" נהרג וחמישה נפצעו. עבדאללה א־תל, מפקד הלגיון הערבי בירושלים, בא בזיכרונותיו בטענות קשות נגד הבריטים, אשר לדבריו מנעו מאנשיו לסייע בקרב על קטמון ובכך למעשה מסרו את השכונה לידי ה"הגנה".

بعد احتلال دير سان سيمون، في نهاية نيسان ١٩٤٨، استولت منظمة ال«هاجاناة» على طريق المالحة وعلى مبنى القنصلية لتكتشف أن العاملين فيها قد أخلوها المكان. قُتل، حسب راديو ال«هاجاناة»، في المعركة على مبنى القنصلية ١١ عربيا على الأقل واصيب ٢٥ آخرين، بينهم أبو دية قائد القطمون. وقتل من ال«هاجاناة» رجل واحد وأصيب خمسة آخرون. وكان عبدالله التل قائد الفصيل العربي في القدس نحا في مذكراته باللائمة على البريطانيين الذين منعوا من رجاله أن يساعدوا في معركة القطمون وهكذا عمليا سلموا الحي إلى ال«الهجاناة».

בהמשך הרחוב, בצד השני, זוכרת האלה אלסכאכיני את בתי משפחות סליהיל (מספר 23, היום נמצא בו בית מרקחת) 63, חדאד (מספר 21) 64 וקוואלקנטי (מספר 19) 65 ואת מלון Claridge (מספר 15) 66 אותו ניהלה משפחת פריג'. פרסומת באנגלית עבור המלון ציינה שהוא נמצא במקום יפה על גבעת קטמון ולו חדרים מרווחים עם מים חמים, הסקה מרכזית ומטבח ששמו הולך לפניו. ב־1949 קיבלה הסוכנות היהודית את המבנה לידיה, כנראה

في تتمة الطريق من الناحية الثانية، تذكر هالة السكاكيني بيت عائلة سليهيل (رقم ٢٣، توجد فيه حاليا صيدلية) 63، حداد (رقم ٢١) 64 وقوالقنطي (رقم ١٩) 65 وفندق Claridge (رقم ١٥) 66 الذي أدارته عائلة فريج. في إعلان بالإلجليزية عن الفندق أشارت إلى أنه موجود في موقع جميل على تلة القطمون وفيه غرف واسعة مع مياه

מהאפוטרופוס לנכסי נפקדים, והיום נמצאת בו מכללה ללימודי קודש לבנות מחו"ל.

ממול, ברחוב חזקיהו המלך 20 67 פינת רחוב בוסתנאי, נמצא הבית שבנה בשנות השלושים נ' זאפיריאדיס, בן הקהילה היוונית-אורתודוקסית ובעל מעדנייה ברחוב ממילא, קרוב לשער יפו. אחרי שהבריטים הקימו בפברואר 1947 את איזורי הביטחון, נותרו הבתים מבית זאפיריאדיס מזרחה באיזור הביטחון A, אשר השתרע עד לתחנת הרכבת, ושער הכניסה אליו נמצא ליד הבית. הבית השכן, ברחוב חזקיהו המלך 18 68, היה שייך למשפחה הפלסטינית ע'ווי, ובית מספר 12 69, פינת רחוב תל חי, נבנה בשנות הארבעים על ידי משפחת ברכאת לצורכי השכרה.

ساخنة وتدفئة مركزية ومطبخ شهرته واسعة. في العام ١٩٤٩ تسلمت الوكالة اليهودية المبنى من الوصي على أملاك الغائبين كما يبدو، يحتوي المبنى اليوم على كلية دينية للبنات من الخارج.

بالمقابل، في شارع حزقياهو هميلخ ٢٠ 67 زاوية شارع بستناي يقوم البيت الذي بناه ن. زافيرياديس، من الطائفة اليونانية ـ الأرثوذكسية وصاحب بقالة في شارع مميلا بالقرب من باب يافا. بعد أن أقام البريطانيون في العام ١٩٤٧ المنطقة الآمنة بقيت أحد بيوت زافيرياديس شرقا في منطقة أمني A، التي امتدت حتى محطة القطار وكانت بوابة الدخول إليه بجوار البيت. البيت المجاور، في شارع حزقياهو هميلخ ١٨ 68 كان تابعا لعائلة غاوي الفلسطينية، وبيت رقم ١٢ 69 زاوية شارع تل حاي أقيم في الأربعينيات بأيدي عائلة بركات لغرض الإيجار.

كتبت هالة السكاكيني في مذكراتها يوم ٥ كانون الثاني ١٩٤٨، بعد تفجير فندق سميراميس أن عمتها مالية ذهبت مع وفد نسائي من القطمون إلى القنصل العراقي حتى يطلبن منه أن يستقدم إلى الحي جنودا من اللواء العربي لحماية نفسه والحي.

המושבה היוונית: שרידים של שכונה רב־תרבותית

ממשיכים ברחוב חזקיהו המלך אחרי הכיכר, עד סופו, פונים ימינה לרחל אמנו, ושוב ימינה לרחוב יהואש. חולפים ליד בית מספר 8 70, שנבנה ב-1905 בערך על ידי אנדוניס מיסרליס, מנהל מחלקת התחזוקה של שירותי הדואר המנדטוריים בירושלים, וליד בית מספר 6 71, ביתם של יורגוס איליו, סוחר עשיר בספוגי ים, ורעייתו זואי לבית מינגליס. מגיעים לרחוב יהושפט, אל החזית האחורית של מתחם שמעליו מתנופף דגל יוון. זה מועדון הקהילה היוונית-אורתודוקסית 72, המשתרע בין הרחובות יהושפט, יואב, יהושע בן נון ואבנר – לבה של המושבה היוונית.

המושבה היוונית נוסדה על ידי הארכימנדריט אפתימיוס, מראשי הפטריארכיה היוונית-אורתודוקסית וראש כנסיית הקבר, בכוונה למצוא פתרון לצפיפות הגוברת ברובע הנוצרי בעיר העתיקה. כמבנה ראשון נבנה ב-1902 מועדון

الحي اليوناني: آثار حي متعدد الثقافات

نواصل السير في شارع حزقياهو هميلخ بعد الساحة، إلى نهايته، نتجه يمينا إلى شارع راحيل أمنا، ومرة أخرى نتجه إلى اليمين لشارع يهوآش. نمرّ بجوار بيت رقم ٨ 70، وبناه في العام ١٩٠٥ تقريبا أندونيس ميسرليس، مدير الصيانة في خدمات البريد الانتدابي في القدس، وبجانب بيت رقم ٦ 71، وهو بيت يورغوس إيليو، تاجر ثري بأسفنج البحر، وزوجته زواي من عائلة مينجليس. نصل شارع يهوشفاط، إلى الجهة الخلفية لموقع يرتفع عليه العلم اليوناني. إنه النادي اليوناني ـ الأرثوذكسي 72 الذي يقوم بين شارع يهوشفاط ويوآب ويهوشع بين نون وأفنير ـ قلب الحي اليوناني.

تأسس الحي الألماني على يد الأرشمندريت أبتيميوس من رئاسة البطريركية اليونانية الأثوذوكسية ورئيس كميسة المهد لغرض إيجاد حلّ للاكتظاظ المتزايد في الحي المسيحي في البلدة القديمة. المبنى الأول أقيم في العام ١٩٠٢

"ההורים שלנו לא מנעו מאתנו ליצור באופן חופשי קשרים עם כולם – ערבים, יהודים, יוונים, ארמנים, אשורים, אתיופים. עם הזמן ידענו לזהות אותם לפי המראה שלהם, ואוזנינו היו מותאמות היטב לשפות ולניבים השונים שלהם."

הקהילה. בתקופת המנדט התגוררו בשכונה מלבד יוונים גם משפחות פלסטיניות נוצריות ומוסלמיות, משפחות ארמניות ומשפחות של פקידים וקצינים בריטים. ג'ון רוז, בן לאם ארמנית ולאב בריטי, אשר גר עם הוריו במושבה היוונית, מתאר בזיכרונותיו את אופי השכונה:

מגיל צעיר דרבנו אותנו הסביבה שלנו, החיים הכפריים מתחת כיפת השמים והאנשים מסביבנו. אהבנו אותם והם אהבו אותנו; הפנמנו רבות מתכונותיהן העמוקות, את הידידות שלהם, את הכנסת האורחים שלהם ואת רוחב לבם. הקשר שלנו עמם העשיר את הילדות שלנו ולמדנו ערבית ללא שום מאמץ. [...] ההורים שלנו לא מנעו מאתנו ליצור באופן חופשי קשרים עם כולם – ערבים, יהודים, יוונים, ארמנים, אשורים, אתיופים. עם הזמן ידענו לזהות אותם לפי המראה שלהם, ואוזנינו היו מותאמות היטב לשפות ולניבים השונים שלהם. היתה זו פריבילגיה גדולה מאוד להשתייך לתערובת כה יפה ואקזוטית של תרבויות.

كنادٍ للطائفة. عاش في الحي زمن الانتداب إضافة إلى أبناء الطائفة عائلات فلسطينية مسيحية ومسلمة، عائلات أرمنية وعائلات موظفين وضباط بريطانيون. جون روز من أم أرمنية وأب بريطاني الذي عاش في الحي مع والديه في الحي اليوناني يصف في مذكراته طابع الحي:

من جيل صغير أغرتنا بيئتنا والحياة القروية تحت قبة السماء والناس من حولنا. أحببناهم وأحبونا؛ ذوّتنا الكثير من صفاتهم العميقة، صداقتهم، حفاوة الضيافة ورحابة صدرهم. علاقتنا بهم أغنت طفولتنا وتعلمنا العربية دون عناء. [...] لم يمنعنا والدانا من إقامة علاقات بشكل حرّ مع الجميع - العرب، اليهود، اليونانيين، الأرمن، والأشوريين والأثيوبيين. مع الوقت تعلمنا كيف نتعرف عليهم من منظرهم، وكانت آذاننا تتعدّل تماما وفق لغاتهم ولهجاتهم المختلفة. كان هذا امتياز كبير أن ننتمي إلى هذا التنوع من الثقافات.

פעילותו של מועדון הקהילה הופסקה עם הנכבה, אך חודשה אחרי מלחמת ששת הימים, כאשר בני העדה ממזרח ירושלים יכולים היו שוב להגיע לכאן.

ברחוב יואב (כפי שהוא מכונה היום), בצדו השמאלי של מתחם מועדון הקהילה, היו בתיהן של שתי משפחות פלסטיניות: בית מספר 4 **73** היה שייך למשפחת נור סאלם, שמכרה אותו ב־1939 לדאוד אלח'טיב, ובית מספר 2 **74** למשפחת אליאס סאבאט, סוחר מבית לחם, שהשכיר את דירת הקרקע לשופט עלי יונס אלחסיני ואת הקומה העליונה לקלייטון, פקיד בכיר במחלקת הבריאות הבריטית. דרך רחוב יואב מגיעים אל רחוב יהושע בן נון, בו גר ככל הנראה ג'ון רוז.

نشاط نادي الطائفة توقف مع النكبة، واستُأنف بعد حرب الأيام الستة، بعد أن كان بمقدور أبناء الطائفة من القدس الشرقية الوصول إلى هنا.

في شارع يوآب (كما يسمى اليوم)، في يسار موقع نادي الطائفة، كان بيتا عائلتين فلسطينيتين/ بيت رقم ٤ **73** الذي كان لعائلة نور سالم التي باعته في العام ١٩٣٩ لداود الخطيب وبيت رقم ٢ **74** بيت عائلة الياس سباط، تاجر من بيت لحم الذي أجّر الطابق الأرضي للقاضي علي يونس الحسيني والطابق العلوي لكلايتون، موظف كبير في قسم الصحة البريطاني. نصل عبر شارع يوآب إلى شارع يهوشع بن نون، الذي عاش فيه كما يبدو جون روز. كان روز قرر البقاء في الحي عندما رحل والداه وشقيقته في شباط ١٩٤٨ من البلاد،

لم يمنعنا والدانا من إقامة علاقات بشكل حرّ مع الجميع - العرب، اليهود، اليونانيين، الأرمن، والأشوريين والأثيوبيين. مع الوقت تعلمنا كيف نتعرف عليهم من منظرهم، وكانت آذاننا تتعدّل تماما وفق لغاتهم ولهجاتهم المختلفة.

רוז החליט להישאר בשכונה כאשר הוריו ואחותו עזבו בפברואר 1948 את הארץ, במסגרת פינוי הפקידים הבריטים, והיה לעד לבריחת התושבים נוכח הקרבות באיזורים הסמוכים. בזיכרונותיו הוא כותב:

> לקראת סוף אפריל 1948 המצב הידרדר לנקודה בה לא היה חכם להסתובב אלא אם כן לא היתה ברירה. אוכלוסיית המושבה היוונית הצטמצמה מיום ליום, וחברים ושכנים שאמרו לי שיישארו נעלמו בחשאי. משפחות שכרו משאיות קטנות כדי לקחת אותן, את מטענן ואת חפציהן. לא היה זמן להיפרד; אנשים העדיפו לעזוב בחשאי עם עלות השחר. מחמד, החלבן, הפסיק לעשות את סיבוביו הרגילים. לקוחותיו עזבו, והיה זה מסוכן מדי עבורו להעז ולצאת מהעיר העתיקה. הכפריים הפסיקו להביא את הירקות והפירות שלהם. המושבה היוונית היתה עתה כמעט נטושה, להוציא כחמש משפחות יווניות שנותרו.

في إطار إخلاء الموظفين البريطانيين وكان شاهدا على هروب السكان في ضوء المعارك في المناطق القريبة. وقد كتب في مذكراته:

> عشية نهاية نيسان ١٩٤٨ تدهور الوضع إلى حدّ لم يكن من الحكمة عنده التجوال إلا إذ لم يكن من ذلك مفرّ. تقلص سكان الحي اليوناني من يوم إلى آخر، اصدقاء وجيران قالوا لي أنهم سيبقون غادروا سرا. عائلات استأجرت شاحنات صغيرة لتقلها مع حمولتها وأغراضها. لم يكن متسع للوداع، فضل الناس الرحيل سرا عند الفجر. محمد بائع الحليب توقف عن جولاته المعتادة. زبائنه هربوا وكان مخاطرة حقيقية من جانبه أن يخرج خارج البلدة القديمة. توقف القرويون عن إحضار الفواكه والخضار. كان الحي الألماني الآن شبه مهجور عدا خمس عائلات يونانية ظلت هناك.

אחרי כיבוש מנזר סן סימון על ידי ה"הגנה" גם רוז לא העז להישאר, ועבר אל קרובי משפחתו בדרך בית לחם – משפחת קריקוריאן, אצלה מצא מקלט, כפי שכבר שמענו, גם שכרי אנ־נמרי מקטמון. באוקטובר 1948 יכל רוז לראשונה לחזור למושבה היוונית ולבדוק מה קרה לביתו:

אכן 'פרצו' אל הבית. [...] הוא היה במצב נוגע ללב – הדלתות והחלונות עמדו פתוחים לרווחה, רהיטים נשברו, תמונות משפחתיות היו מפוזרות על הרצפה, כרכים של יצירות באך לעוגב אותם השאיר לי אבי הושלכו לגינה. פרצו גם אל המרתף ואל עליית הגג למרות שלא היה שם דבר. הבורות נפתחו ורוקנו ממימיהם, והבית עמד עתה באמצע הרחוב כי חומת הגינה פורקה ואבניה שולבו במחסומים. [...] המושבה היוונית היתה כולה נטושה. כל בית נטוש היה פרוץ ובזוז, החדרים היו מלאים אשפה.

بعد احتلال دير سان سيمون بأيدي قوات الـ«هجاناة»، لم يجرؤ روز أيضا على البقاء وانتقل إلى بيت أقربائه في شارع بيت لحم. عائلة كريكوريان، حيث وجد ملجأ، كما قد كنا سمعنا، مثلما فعل شكري النمري من القطمون. في أكتوبر ١٩٤٨ كان بمقدور روز أن يعزد لأول مرة إلى الحي اليوناني لفحص ما حلّ ببيته:

أجل لقد اقتحموا البيت. [...] كان في وضع بائس. كانت الأبواب والشبابيك مفتوحة على وسعها، انكسر الأثاث، كانت الصور العائلية منتشرة على الأرض، أجزاء من إبداعات باخ التي تركها لي والدي للأورغان كانت مرمية في الحديقة. اقتحموا أيضا القبو والغرفة العلوية رغم أنه لم يكن هناك أي شيء. تم فتح الآبار وسحب مياهها وكان البيت الآن وسط الطريق بعد أن تم تفكيك سور البيت واستعملت حجارته للحواجز. [...] كان الحي اليوناني الآن مهجورا تماما. كل بيت مهجور كان مُقتحما ومنهوبا والغرف مليئة بالنفايات

"שוטטתי דרך השכונות אותן הכרתי בצורה כה אינטימית, אך שהיו עתה כה זרות: אנשים זרים נהנו מהחיים על מרפסות בתיהם של חברים בהם הייתי אורח תדיר."

בהמשך נכנסו דיירים יהודים לבית רוז, שחולק לשתי דירות. עץ האורן ועץ הפלפל נגדעו, והגינה היפה הוזנחה. רוז המשיך להסתובב בשכונתו. כך כתב:

מצאתי את עצמי הולך לעתים תכופות למושבה היוונית, רק כדי להתבונן ולעורר זיכרונות יקרים. שמרתי את מחשבותיי לעצמי, לא שמו לב אליי ומעולם לא יצרתי קשר עם מחזיקי הבית, אשר כלפיהם הרגשתי בחשאי טינה. עדיין ראיתי את הבית כשלי, וקיוויתי לחזור אליו יום אחד. החלק העצוב ביותר עבורי היה העדר פנים מוכרות. שוטטתי דרך השכונות אותן הכרתי בצורה כה אינטימית, אך שהיו עתה כה זרות: אנשים זרים נהנו מהחיים על מרפסות בתיהם של חברים בהם הייתי אורח תדיר.

لاحقا دخل مهاجرون يهود إلى بيت روز الذي قسم إلى شقتين. تم قطع شجرة الصنوبر وشجيرة الفلفل وإهمال الحديقة الجميلة. واصل روز التجول في حارته. وهذا ما كتبه:

وجدت نفسي أذهب في أوقات متقاربة إلى الحي اليوناني، لغرض التأمل واسترجاع ذكريات غالية. حافظت على أفكاري لنفسي، لم ينتبهوا إليّ ولم أحدث أي اتصال مع ساكني البيت الذين شعرت سرا تجاههم بالضغينة. حتى الآن أرى بيتي وتمنيت أن أعود إليه في يوم من الأيام. ما أحزنني بشكل خاص هو غياب وجوه أعرفها. أناس غرباء تمتعوا بالحياة على شرفات بيوت أصدقاء كنت أزورهم دائما.

תחושת הזרות של רוז התגברה וב-1953 הוא הגיש בקשה לעבור לעמאן. ב-4 בפברואר 1954 נפרד משכונות ילדותו וחצה את שער מנדלבאום למזרח ירושלים.

פונים שמאלה ברחוב יהושע בן נון, חולפים ליד ביתו של שוקי סעד, קצין בבולשת הבריטית (ברחוב מישאל 5 שמשמאלנו, פינת רחוב יהושע בן נון) 75 , ופונים ימינה בסוף רחוב יהושע בן נון לרחוב רחל אמנו, עליו ממשיכים עד קצהו ברחוב עמק רפאים.

شعور الغربة لدى روز زاد في العام ١٩٥٣ فقدم طلبا للانتقال إلى عمان. في ٤ شباط ١٩٥٤ ودع حي طفولته وعبر بوابة مندلباوم إلى القدس.

نتجه يسارا في شارع يهوشع بن نون، نمرّ بجانب بيت شوقي سعد ضابط في المخابرات البريطانية (شارع ميشئيل ٥ على يسارنا، زاوية شارع يهوشع بن نون) 75 ونتجه يمينا في نهاية شارع يهوشع بن نون إلى شارع راحيا أمنا ونسير فيه حتى آخره في شارع عيمق رفئيم.

ما أحزنني بشكل خاص هو غياب وجوه أعرفها. أناس غرباء تمتعوا بالحياة على شرفات بيوت أصدقاء كنت أزورهم دائما».

המושבה הגרמנית: בתים פלסטיניים מפוזרים בין בתי הטמפלרים

רחוב עמק רפאים היה הרחוב הראשי של המושבה הגרמנית-הטמפלרית, אשר נוסדה ב-1873. רוב תושביה היו בני העדה הטמפלרית, אך בשכונה גרו גם מספר פלסטינים. הבית ברחוב עמק רפאים 40 76 פינת רחל אמנו, נבנה בשנות השלושים על ידי מישל סמאחה ואחיו לשם השכרה. בהמשך הוא נמכר לבן משפחת אלדג'אני המוסלמית, שבבעלותה היו מספר בתים ברחובות הסמוכים (שנקראים היום רחוב רות, רחוב הצפירה ורחוב דור ודורשיו) שלכן כונו "רובע דג'אני". ערב כיבוש קטמון נמכר הבית לאחד מבני משפחת ברכאת. אחר הכיבוש השתלט עליו הצבא הישראלי והוא שימש מספר חודשים מפקדת דרום ירושלים, בפיקודו של מוריס בסן.

حي الألمانية: بيوت فلسطينية موزعة بين بيوت التمبرليين

شارع عيمق رفئيم كان الرئيسي في حي الألمانية ـ التمبرلي، الذي تأسس في العام ١٨٧٣. كان معظم سكانه من أتباع الطائفة التمبرلية وإن سكنها أيضا بعض العائلات الفلسطينية. البيت في عيمق رفئيم ٤٠ 76 زاوية شارع راحيل أمنا، أقيم في الثلاثينيات بأيدي المهندس المعماري ميشيل سماحة وشقيقه لغرض الإيجار. وبيع لاحقا لأحد أفراد عائلة الدجاني المسلمة التي كان في ملكيتها عدد من البيوت في الشوارع المجاورة (التي تدعى اليوم شارع روت، شارع هتسفيراة وشارع دور) وسميت حي الدجاني. عشية احتلال القطمون بيع البيت لأحد أفراد عائلة بركات. بعد الاحتلال استولى عليه الجيش الإسرائيلي وكان لبضع شهور مقرا لقيادة جنوب القدس بقيادة موريس بسان.

בקומת הקרקע גרה המשפחה עם שבעת ילדיה, הקומה העליונה הושכרה, ובסוף שנות השלושים גר בה מסטפה אלח'אלדי, ראש העיר הממונה בשנים 1938–1943.

הבית השכן, ברחוב עמק רפאים 38 77 פינת רחוב הצפירה, נבנה בשנות השלושים ונתרם בידי בעליו לוועד הערבי העליון שהוקם ב–1936 בראשות המופתי חאג' אמין אלחסיני. הבית ברחוב עמק רפאים 36 78 נבנה בשנות השלושים על ידי משפחת טהבוב. בקומה העליונה התגורר שיח' תופיק טיבי, חבר בית הדין המוסלמי העליון. גם הבית ברחוב עמק רפאים 34 79 נבנה בשנות השלושים, על ידי משפחת אלמיניאן הארמנית שהמשיכה להתגורר בו עד ראשית שנות השבעים. הבית ברחוב עמק רפאים 32 80 השתייך למשפחת אלח'טיב, ובקומה העליונה התגורר עלי ח'סנא, שופט בבית המשפט המחוזי בירושלים בתקופת המנדט. ממול, ברחוב עמק רפאים 35 פינת רחוב חנניה 81, חיה משפחת איסאק אבו אלפלאת, מענף משפחת ברכאת המוסלמית מחברון.

לידה, ברחוב עמק רפאים 33 פינת רחוב מסריק 82, בנתה ב–1922 משפחת גארבידיאן הארמנית את ביתה. אבי המשפחה היה בעל חנות נעליים

البيت المجاور في شارع عيمق رفائيم ٣٨ 77 زاوية شارع هتسفيراة، اقيم في الثلاثينيات وتبرع به صاحبه للجنة العربية العليا التي أقيمت في ١٩٣٦ برئاسة المفتي أمين الحسيني. البيت في عيمق رفائيم ٣٦ 78 أقيم على يد عائلة طهبوب. وسكن في طبقته العليا الشيخ توفيق الطيبي عضور المحكمة الدينية الإسلامية العليا. كذلك البيت في شارع عيمق رفائيم ٣٤ 79 أقيم في الثلاثينيات بأيدي عائلة المينيان الأرمنية التي واصلت العيش فيه حتى بداية سنوات السبعين. البيت في عيمق رفائيم ٣٢ 80 كان لعائلة الخطيب، وفي طبقته العليا سكن علي خسنا قاضي المحكمة المركزية في القدس زمن الانتداب. مقابله في شارع عيمق رفائيم ٣٥ زاوية شارع حننايا 81، عاشت عائلة اسحاق أبو الفلات من فروع عائلة بركات الخليلية. إلى جانبها، في شارع عيمق رفائيم ٣٣ زاوية شارع مسريك 82 أقامت عائلة جاربيديان الأرمنية في العام ١٩٢٢ بيتها. كان رب العائلة صاحب محلّ للأحذية في بناية الأرمن في شارع يافا ١٩، الذي تخصص في صناعة الحذية على الطلبية. عاشت العائلة في الطابق الأرضي مع

יוקרתית בבניין הארמנים ברחוב יפו 19, שהתמחתה בתפירת נעליים על פי הזמנה. בקומת הקרקע גרה המשפחה עם שבעת ילדיה, הקומה העליונה הושכרה, ובסוף שנות השלושים גר בה מסטפה אלח'אלדי, ראש העיר הממונה בשנים 1938–1943. משפחת גארבידיאן עזבה ב–1947 את הארץ לצ'ילה, ומשום שזו לא הוגדרה ארץ עוינת (שההגירה אליה היתה על פי חוק נכסי נפקדים סיבה לשלול את זכות בעלותו של המהגר על רכושו בארץ), הבית לא נחשב רכוש נפקדים ונותר בבעלות המשפחה עד למכירתו ב–1987. הסופרת בתיה גור רכשה ב–1997 אחת הדירות בקומה העליונה, ותיאור הבית בו נמצאת גופת הנרצחת ברומן "רצח בדרך בית לחם" הוא למעשה תיאור בית גארבידיאן.

سبعة أبنائها فيما تم تأجير الطابق العلوي الذي سكنه في نهاية الثلاثينيات مصطفى الخالدي، رئيس البلدية المعين في السنوات ١٩٣٨–١٩٤٣. رحلت عائلة جاربيديان في العام ١٩٤٧ إلى تشيلي، ولأنها لم تعرف كدولة معادية (كان الرحيل إلى دولة معادية وفق التعريف القانوني سببا في حرمان المهاجر من حقه في ملكه في البلاد)، فإن البيت لم يُعتبر كملك غائبين وبقي في ملكية عائلة جاربيديان إلى حين بيعه في العام ١٩٨٧. وقد اشترت الأديبة باتيا غور في العام ١٩٩٧ أحدى الشقق في الطابق العلوي، وتوصيف البيت الذي وجدت فيه جثة القتيلة في روايتها «جريمة قتل في شارع بيت ليحم» هو توصيف لبيت جاربيديان.

عاشت العائلة في الطابق الأرضي مع سبعة أبنائها فيما تم تأجير الطابق العلوي الذي سكنه في نهاية الثلاثينيات مصطفى الخالدي، رئيس البلدية المعين في السنوات ١٩٣٨–١٩٤٣.

בצד השני של פינת רחוב מסריק, ברחוב עמק רפאים 31 83, נמצא אחד מארבעה בתים בבעלות משפחת מאסו הפלסטינית-נוצרית, שנבנה בראשית שנות הארבעים. ב–1941 נפתח בו בית הקפה Loy בהנהלת ברטה וצבי כהן, בו התארחו בריטים, יהודים, ערבים ואנשי הקונסוליות הזרות ששכנו בקטמון.

في الجهة الثانية لزاوية شارع مسريك، في شارع عيمق رفائيم ٣١ 83، نجد أحد البيوت الأربعة لعائلة ماسو الفلسطينية المسيحية الذي أقيم في أوائل الأربعينيات. فُتح في هذا البيت في العام ١٩٤١ مقهى Loy بإدارة بارتا وتسفي كوهن، حيث اعتاد أن يجلس فيها بريطانيون ويهود وعرب وموظفي القنصليات الأجنبية في القطمون.

אלבקעה:
ראשיתה וסופה של ההתיישבות הפלסטינית בדרום ירושלים

פונים ימינה לרחוב מסריק, חוצים את שביל ההליכה עם שרידי מסילת הרכבת, ופונים שמאלה לדרך הרכבת. דרך הרכבת מהווה את הגבול המערבי של שכונת בקעה, המפרידה אותה מהמושבה הגרמנית. בקעה ואבו תור הן השכונות הפלסטיניות הראשונות שהוקמו מחוץ לחומות מדרום לעיר העתיקה. משפחות מוסלמיות אמידות מהעיר העתיקה, אשר ביקשו לצאת מתנאי המגורים הצפופים, החלו בשנות השבעים של המאה ה־19 לקנות את האדמות שהיו בבעלות תושבי אלמאלחה, בית ג'אלא ובית לחם או היו אדמות מדינה עות'מניות וששימשו עד אז כרמים, גנים ומקום מרעה לצביים ולעופרים. בהמשך התיישבו בבקעה גם משפחות נוצריות אחדות – פלסטיניות, יווניות וארמניות. הקמת תחנת הרכבת ב־1892 ובניית מועדון הספורט הבריטי ושוק נמאמרה בתקופת המנדט הביאו לשיפור תנאי

البقعة:
بداية ونهاية السكن الفلسطيني جنوبي القدس

نتجه يمينا إلى شارع مسريك، نعبر ممر المشارة بمحاذاة بقايا سكة الحديد ونتجه يسارا إلى طريق القطار. طريق السكة يشكل الحد الغربي لحي البقعة الذي يفصله عن حي الألمانية. البقعة وأبو الطور هما الحيان الفلسطينيان اللذان أقيما خارج أسوار البلدة القديمة. عائلات مسلمة ثرية من البلدة القديمة، حاولت أن تخرج من السكن المكتظ بدأت في سبعينيات القرن التاسع عشر بشراء أراض كانت في ملكية سكان قرية المالحة وبيت جالا وبيت لحم أو كانت أراضي الدولة العثمانية كانت إلى ذلك الحين مزروعة بالكروم ومراع للغزلان. لاحقا، سكن في البقعة أيضا بعض العائلات المسيحية ـ فلسطينية ويونانية وأرمنية. بناء محطة القطار في العام ١٨٩٢ وإقامة النادي الرياضي البريطاني وسوق النمامرة في فترة الانتداب أدت كلها إلى تحسين شروط الحياة مثل الارتباط بشبكة المياه والكهرباء البلدية ورصف الشوارع ومجيء سكان

החיים, כגון חיבור לרשת המים והחשמל העירונית וריצוף הרחובות, ותושבים נוספים השתקעו בשכונה, ביניהם גם יהודים. ב–1947 מנתה בקעה כחמשת אלפים תושבים.

פונים שמאלה בדרך הרכבת, ועוברים ליד מספר בתי ארמנים: בדרך הרכבת 5 84 בנה ב–1906 את ביתו הנפח ניגוריס ג'ורג'יאן, וב–1926 הוסיף לו קומה. לידו, בדרך הרכבת 3 85, הקים את בית משפחתו ב–1926 גאראבד קריקוריאן, צלם ידוע ובעל חנות צילום בשכונת ממילא סמוך לשער יפו.

בדרך בית לחם פונים ימינה. במספר 34 86, פינת דרך הרכבת (היום משתלה ומסעדה), ובדרך בית לחם 36 87 נמצאו בתיהם של האחים האגופ וסוגמון קריקוריאן, שנבנו בשלהי המאה ה–19. ערב הנכבה גרה בבית האגופ המנוח אחותם הרווקה ארוזיאג קריקוריאן, ובבית סוגמון המנוח גרו ילדיו הרווקים, ד"ר קריקור קריקוריאן, סגן קצין רפואה ראשי לפלסטינה, ונזוהיה קריקוריאן.

إضافيين إلى الحي بينهم يهود. في العام ١٩٤٧ عد سكان البقعة نحو ٥ آلاف نسمة.

نتجه يسارا عبر طريق سكة القطار، ونمرّ بجوار بيوت عدد من الأرمن: في طريق هركيبت ٥ 84 أقام بيته في العام ١٩٠٦ الزجّاج نيغوريس جورجيان، وفي ١٩٢٦ أضاف إليه طابقا. بجانبه، في طريق هركيبت ٣ 85، بيت أقامه في العام ١٩٢٦ جارباد كريكوريان وهو مصور مشهور وصاحب محل للتصوير في حي مأمن اللّه.

في طريق بيت لحم، نتجه إلى اليمين. في رقم ٣٤ 86، زاوية طريق هركيبت (اليوم مشتلة ومطعم) وفي ديرخ بيت ليحم ٣٦ 87 نجد بيتي الأخوين هاجوب وسوجمون كريكوريان اللذين أقيما في نهايات القرن ألـ ١٩. عاشت في بيت المرحوم هاجوب عشية النكبة شقيقته العزباء أروزياغ كريكوريان، وعاش في بيت المرحوك سوجمون أبناه، د. كريكور كريكوريان نائب ضابط الصحة في فلسطين ونزهية كريكوريان. مع بداية المعارك، وبفضل عيادة د.

עם פרוץ הקרבות, הודות למרפאה של ד"ר קריקוריאן, הועברו הבתים לחסות הצלב האדום, וכפי שכבר שמענו, מצאו בהם מקלט בין היתר קרוב המשפחה ג'ון רוז וכן שכרי אנ־נמרי. הביטחון היחסי שהעניקה חסות הצלב האדום הקרין כנראה על השכנים. ג'ון רוז כותב בזיכרונותיו שבראשית מאי 1948 נותרו בבקעה עוד כ־150 אנשים, רבים בבתים סמוכים לבתי קריקוריאן: המשפחות הפלסטיניות האנגליקניות סאבאס ואיטאיים, ורופא השיניים ד"ר אבראהים ג'ורג' ואחותו אמה (שביקשו כולם מקלט בהוספיס הגרמני־קתולי סנט צ'רלס בצד השני של מסילת הרכבת), משפחות ג'ורג'יאן וקריקוריאן הצלם, בני הזוג היוונים פולימדס ומשפחת מרגריאן.

كريكوريان، وضع البيتان تحت إشراف الصليب الأحمر وقد كانا ملجأ ـ كما أشرنا سابقا ـ قريب عائلة جون روز وشكري النمري. الأمن النسبي الذي توفّر بفضل حماية الصليب الأحمر انعكس على الجيران، أيضا. زقد كتب جون روز في مذكراته أنه في بداية أيار ١٩٤٨ بقي في البقعة حوالي ١٥٠ شخصا الكثير منهم في بيوت مجاورة لبيتي كريكوريان: العائلتان الفلسطينيتان الأنجليكانيتان ساباس والتيّم وطبيب الأسنان د. إبراهيم جورج وشقيقته آما (وجميعهم طلبوا اللجوء في الهوسبيس الألماني ـ الكاثوليكي سانت تشارلس في الجهة الثانية لسكة الحديد)، عائلتا جورجيان وكريكوريان والزوجان اليونانيان بولميدس وعائلة مارغريان.

הם פתחו מספר קופסאות שעמדו להישלח לארצות הברית אל בן דוד של רוז, אך לא מצאו בהן כלי נשק, ואחר כך דרשו את המפתחות לדירת הגג הנטושה בה גרה משפחה מוסלמית ובדקו את הכול. למחרת הם חזרו עם משאית ולקחו את כל תכולת הדירה.

ב־14 במאי 1948 חלפה בדרך בית לחם פמלייתו של הנציב העליון אלן קנינגהם, בדרכו לעזוב את הארץ עם תום המנדט. כעבור שעות מעטות השתלטה ה"הגנה" על שכונת בקעה, והתושבים הנותרים מצאו את עצמם מבודדים ומנותקים. ג'ון רוז כותב על ימים אלה:

> כך תמו שלושים שנה של שלטון בריטי ביום היעד, 14 במאי 1948. החיילים מחוץ לשער עזבו מבלי לומר מילה. הרגשנו עתה חוסר ביטחון, לא נותרה סמכות לפנות אליה לעזרה והיינו לכודים בפרברים הדרומיים. הירי והתפוצצות המרגמות המשיכו במלוא עוצמתם, וההדים נשמעו מעל ירושלים כולה. הופצו שמועות שקבוצות קטנות של ה"הגנה" נראו ב־14 במאי באיזור המושבה היוונית והגרמנית, שהיה בשלב זה כמעט כולו נטוש. היה הרבה יותר מדי מסוכן עבורנו לצאת לרחוב. [...] בלילה זה כבשה ה"הגנה" את ההוספיס הגרמני, למרות שהיה תחת חסות הצלב האדום. חיילים איישו את מגדל הכנסייה, ואחרי חיפושים בהוספיס לקחו את הגברים הערבים המעטים הנותרים בגיל גיוס שמצאו למעצר. הצלב האדום מחה, וכעבור ימים ספורים עזבה ה"הגנה" את הבניין.

في ١٤ من أيار ١٩٤٨ مرت في شارع بيت ليحم حاشية المندوب السامي كنيغهام، في طريقه الرحيل عن البلاد مع انتهاء الانتداب. بعد ذلك بساعات استولت منظمة ألـ «هجاناة» على حي البقعة فوجد السكان الذين بقوا هناك أنفسهم وحيدين ومعزولين. وقد كتب جون روز عن هذه الأيام:

> هكذا انتهت ٣٠ سنة من الحكم البريطاني في اليوم الموعود، ١٤ أيار ١٩٤٨. الجنود خارج البوابة رحلوا دون أن يقولوا كلمة. شعرنا الآن بانعدام الأمن، لم تبق مرجعية نستعين بها وكنا محاصرون في الأحياء الجنوبية. إطلاق النار وانفجارات الهاون تواصلت بكل قوتها، وسُمع الدوي في أرجاء القدس كلها. انتشرت شائعات مفادها أن مجموعات صغيرة من ألـ«هجاناة» شوهدت في ١٤ أيار في منطقة حي الألمانية واليونان التي كانت مهجورة كليا تقريبا. كان الوضع في منتخى الخطورة بالنسبة لنا كي نتجول في الخارج. في هذه الليلة احتلت الأ. «هجاناة» الهوسبيس الألماني بالرغم من أنه كان تحت حماية الصليب الأحمر. تواجد الجنود في المدخل وبعد حملة تفتيش في الهوسبيس اقتادوا القليل من الرجال العرب في سن التجنيد وهم قلة إلى المعتقل. احتجّ الصليب الأحمر وأخلت ألـ «هجاناة» المبنى بعد أيام.

בבוקר 16 במאי השתלטו הכוחות היהודיים באופן מוחלט על הפרבר הערבי בקעה. לא היתה התנגדות כלשהי; הם פשוט נכנסו ותפסו בהדרגה בניינים במקומות אסטרטגיים. כמעט כל בית היה ריק: שולחנות ערוכים עם צלחות עם שרידי אוכל העידו על כך שהדיירים נמלטו בבלבול, בהלה ופחד. במטבחים אחדים נותרו תנורים דלוקים ומרכיביה של ארוחה מתוכננת הפכו לשרידים שחורים. [...] חיילים יהודים פטרלו ברחובות מסביב, ולא ראינו אף אחד אחר, אפילו לא את השכנים שנותרו בבתיהם במעלה הרחוב.

صباح ١٦ أيار استولت القوات اليهودية بشكل تام على الحي العربي في البقعة. لم تكن هناك مقاومة تذكر، ببساطة، دخلوا الحي وبدأوا بالاستيلاء على تدريجيا على مواقع استراتيجية. في كل بيت تقريبا كان مهجورا: موائد طعام حاضرة وصحون مع بقايا مأكولات دلّت على أن أصحابها هربوا مذعورين وخائفين. في بعض مطابخ البيوت تركت الأفران شغالة ومركبات من وجبات مقررة تحولت إلى بقايا متفحمة. [...] تجول جنود يهود في شوارع المنطقة ولم نر أي أحد آخر ولا حتى الجيران الذين بقوا في بيوتهم في آخر الشارع.

בספטמבר 1948 החליטו הרשויות הישראליות לרכז את הפלסטינים שנותרו במערב ירושלים באיזור מגודר, שהחל בפינת דרך הרכבת ודרך בית לחם והשתרע על כ-800 מטרים מרובעים דרומה. בתי משפחת קריקוריאן נכללו באיזור, והיתה גם

في أيلول ١٩٤٨ قررت السلطات الإسرائيلية أن تجمع الفلسطينيين الذين بقوا في القدس الغربية في منطقة مسيّجة بدأت في زاوية سكة الحديد وطريق بيت لحم وامتدت على ٨٠٠ متر مربع جنوبا. بيتا عائلة كريكوريان كانا ضمن هذه المنطقة، وكان

فتحوا عدة رزم كان من المفروض أن ترسل إلى الولايات المتحدة إلى ابن عم روز ولم يجدوا فيها سلاحا. بعد ذلك، طلبوا مفتاح العليّة المهجورة حيث تعيش أُسرة عربية وفتشوا كل شيء. عادوا في اليوم التالي مع شاحنة وحمّلوا كل محتويات البيت.

גישה לחנות שפתח ניגוריס ג'ורג'יאן בהיתר הרשויות במוסך בתחום ההוספיס הגרמני. מי שביתו נמצא מחוץ לאיזור המגודר נאלץ לעזוב אותו ולהיכנס לאחד הבתים הנטושים בתוך הגדר. רק בעלי נתינות יוונית, שנותרו בעיקר במושבה היוונית, הורשו להישאר בבתיהם. תושבי האיזור המגודר הורשו לצאת ממנו מספר שעות כל יום, אך רק אל השכונות הסמוכות ולא אל מרכז העיר. הגדר לא מנעה מבוזזים לפרוץ פנימה. יום אחד הופיעו מספר אנשי לח"י בבית ארוזיאג קריקוריאן, וטענו שיש להם הוראה לערוך חיפושים. הם פתחו מספר קופסאות שעמדו להישלח לארצות הברית אל בן דוד של רוז, אך לא מצאו בהן כלי נשק, ואחר כך דרשו את המפתחות לדירת הגג הנטושה בה גרה משפחה מוסלמית ובדקו את הכול. למחרת הם חזרו עם משאית ולקחו את כל תכולת הדירה.

هناك إمكانية متاحة للوصول إلى الحانوت التي فتحها نيغوريس جورجيان بتصريح من السلطات في كراج في الهوسبيس الألماني. كل مَن كان بيته خارج المنطقة المسيجة كان عليه أن يتركه ويدخل أحد البيوت داخل المنطقة التي احاط بها السياج. فقط ذوو الجنسية اليونانية الذين بقوا بالأساس داخل الحي اليونياني سمح لهم البقاء في بيوتهم. سُمح لسكان المنطقة المسجة أن يخرجوا منها لبضع ساعات في اليوم وفقط إلى الأحياء المجاورة وليس إلى مركز المدينة. في أحد الأيام حضر عدد من عناصر منظمة «ليحي» إلى بيت أروزياغ كريكوريان وادعوا أن لديهم أمر بالتفتيش. فتحوا عدة رزم كان من المفروض أن ترسل إلى الولايات المتحدة إلى ابن عم روز ولم يجدوا فيها سلاحا. بعد ذلك، طلبوا مفتاح العليّة المهجورة حيث تعيش أسرة عربية وفتشوا كل شيء. عادوا في اليوم التالي مع شاحنة وحمّلوا كل محتويات البيت.

בינואר 1949 הוענקו לתושבי האיזור המגודר תעודות זהות ישראליות, אך רק בנובמבר פורקה הגדר ובוטלו הגבלות התנועה. רבים לא ראו יותר את מקומם בשכונות, שהיו לשכונות יהודיות. ד”ר קריקור ונזוהיה קריקוריאן החליטו כבר באמצע יוני 1948 לעזוב, ועברו בסופו של דבר לביירות. ב–26 בינואר 1949 דיווח ה–Palestine Post על 15 ערבים שעברו לבני משפחותיהם במזרח העיר, ביניהם 12 בני משפחת חנניה ואחמד עאשור בן ה–78, המוח’תאר לשעבר של בקעה עילית, שמשפחתו עזבה במאי 1948 ”וביקשה ממנו להישאר ולשמור על רכושם. הם הבטיחו לו שתוך שבועיים הערבים יכבשו את תל־אביב והם יחזרו. אחרי שחיכה מספיק זמן הוא החליט להצטרף אל משפחתו”. ג’ון רוז, כפי שכבר שמענו, עזב ב–1954. עם המעטים שנותרו נמנו בני משפחת אנ־נמרי, ששמם עדיין מופיע בדלת הבית בדרך בית לחם 36.

في كانون الثاني ١٩٤٩ مُنح سكان المنطقة المسيجة بطاقات هوية إسرائيلية، لكن فقط في نوفمبر تلك السنة تمت إزالة السياج وألقيت القيود على التنقل. كثيرون لم يروا أكثر مكانهم في الأحياء التي تحولت إلى أحياء يهودية. د. كريكور ونزهية كريكوريان قررا في اواسط حزيران ١٩٤٨ أن يرحلا وفي نهاية الأمر إلى بيروت. في ٢٦ من كانون الثاني ١٩٤٩ نشرت Palestine Post عن ١٥ فلسطينيا نُقلوا إلى عائلاتهم في القدس الشرقية من بينهم ١٢ من عائلة حنانيا. أحمد عاشور ابن الـ ٧٨ مختار البقعة الفوقا سابقا الذي رحلت عائلته في أيار ١٩٤٨ الذي «طُلب منه أن يبقى ويحافظ على أملاكها. وقد وعدوه أن يحتل العرب خلال أسبوعين الحي من جديد رحل في العام ١٩٥٤. وبين القلائل الذين بقوا عائلة النمري الذين لا يزال أسمهم معلقا على مدخل البيت في طريق بيت لحم ٣٦.

// מקורות //

אלסכאכיני ח’ליל (2007), **”כזה אני, רבותיי!”: מיומנו של ח’ליל אל-סכאכיני.** תרגם והדיר גדעון שילה, תל־אביב: צבעונים.

מס ראובן (תשל”ד), **ואם בגבורות, אסופת פרקי עיון ומחקר בענייני הארץ, הלשון וספרות ישראל – מנחה לראובן מס ולרעיתו חנה בהגיעם לגבורות**, ירושלים: ידידים.

קרויאנקר דוד (2002), **שכונות ירושלים. טלביה, קטמון, המושבה היוונית**, ירושלים: כתר ומכון ירושלים לחקר ישראל.

------- (2008), **ירושלים. המושבה הגרמנית ורחוב עמק רפאים**, ירושלים: כתר ומכון ירושלים לחקר ישראל.

// مصادر //

السكاكيني خليل (٢٠٠٧). **«هكذا أنا يا دنيا!» ـ من يوميات خليل السكاكيني**. ترجم إلى العبرية جدعون شيلو، تل أبيب.

ماس رؤوبين (١٩٧٤)، **«فئيم بجبوروت»، مجموعة من الأفكار والأبحاث , في شؤون البلاد، لغة وتاريخ إسرائيل ـ مهداة لرؤوبين ماس وزوجته**، القدس.

كرويانكر دافيد (٢٠٠٢)، **أحياء القدس، الطالبية والقطمون والحي اليوناني**، القدس: كيتر ومعهد يروشلايم لأبحاث إسرائيل.

------- (٢٠٠٨)، **دافيد القدس. الحي الألماني وشارع عيمق رفائيم**، القدس.

Rose John H. Melkon (1993). **Armenians of Jerusalem. Memories of Life in Palestine**, London–New York.

Sakakini Hala (1990), **Jerusalem and I: A Personal Record**, Amman , Jordan: Economic Press.

Tamari Salim (ed.) (2002), **Jerusalem 1948: The Arab Neighbourhoods and their Fate in the War**, Jerusalem: Institute of Jerusalem Studies and BADIL Resource Center.

בית קריקוריאן, דרך בית לחם 36 // بيت كريكوريان، ديرخ بيت لحم ٣٦

בית החולים של המצורעים, רחוב מרכוס 17, טלביה // مستشفى المصابين بالجرب، ماركوس ١٧، الطالبية

לא רק סמטאות ציוריות //
סיור בעין כארם הפלסטיני

ليس فقط أزقة رومانسية //
جولة في عين كارم الفلسطينية

15

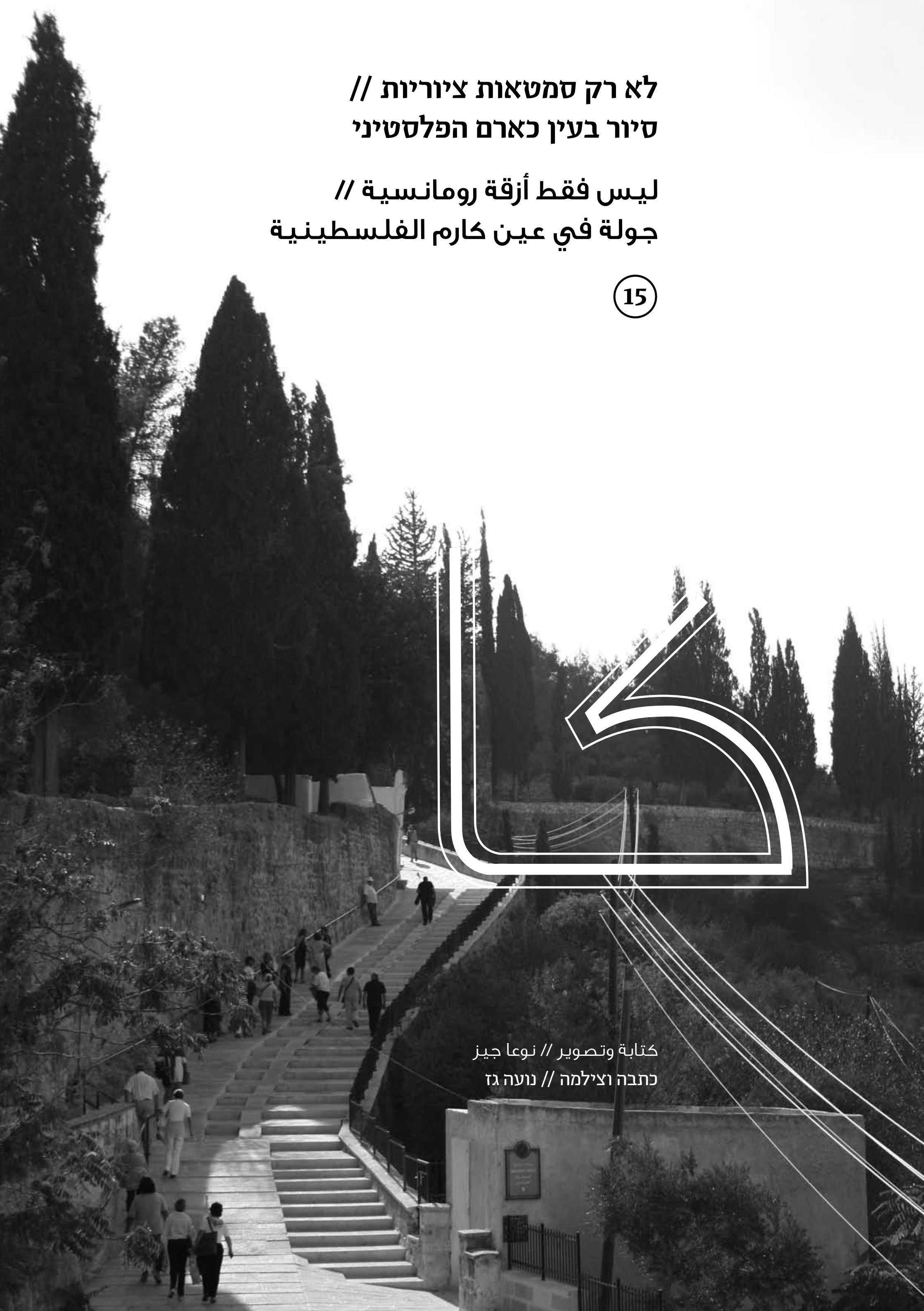

كتابة وتصوير // نوعا جيز
כתבה וצילמה // נועה גז

בשלהי המאה העשרים היה עין כארם מהמרכזיים בכפרי ירושלים הפלסטיניים. בכפר מספר רב של כנסיות ומנזרים, שכן הוא אחד מהחשובים בארץ בתרבות הנוצרית-צליינית. לפי, המסורת, ליד המעיין שבטבורו של הכפר נפגשו מרים שנשאה ברחמה את ישו ואלישבע בת דודתה, שנשאה ברחמה את יוחנן – לימים יוחנן המטביל. חשיבותו הדתית של הכפר לנצרות היא כנראה אחת הסיבות לכך שעין כארם נשאר עומד על תלו עד היום – אחד מהבודדים שבין הכפרים הפלסטיניים שנכבשו ב-48' ומבניהם שרדו. על פניו הכפר השתמר, אך למעשה, תוכנו השתנה. סיורים רבים המוצעים בכפר מספרים את סיפורו הנוצרי של המקום ועל שורשיו היהודיים. סיור זה אינו מתיימר לעשות כן. הסיור הנוכחי נוגע בעושרו התרבותי של הכפר הפלסטיני שהיה, במורכבותו של המקום לאורך הזמן, ומעט במקום כפי שהוא בהווה.

הנחיות הסיור מנוסחות בלשון אישה, אך מיועדות לאישה ואיש כאחת.

עין כארם عين كارم

מספר תושבים בשנת 1945 // כ-3,180	عدد السكان في العام ١٩٤٥ // حوالي ٣,١٨٠
מספר בתים בשנת 1931 // כ-555	عدد البيوت في العام ١٩٣١ // نحو ٥٥٥
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות, מפעל לקרח ומשקאות וחברת אוטובוסים	مصادر المعيشة الأساسية حتى العام ١٩٤٨ // الزراعة ومصنع للثلج والمرطبات وشركة باصات
בתי ספר // שני בתי ספר ממלכתיים, אחד לבנים ואחד לבנות, ובית ספר פרטי נוצרי	مدارس في المكان // مدرستان رسميتان، واحدة للبنين وأخرى للبنات، ومدرسة خاصة مسيحية
אתרי דת // מעיין מרים (קדוש למוסלמים ולנוצרים). אתרים מוסלמיים: מסגד עמר אבן אלח'טאב, קבר השיח' עביד (נהרס), בית קברות	مواقع دينية // عين مرين (مقدسة للمسيحيين والمسلمين). مواقع إسلاميّة: مسجد عمر بن الخطّاب، قبر الشيخ عبيد (هُدم)، مقبرة
אתרים נוצריים: כנסיית יוחנן בהרים, כנסיית יוחנן המטביל היוונית אורתודוקסית, מנזר גורני (מוסקוביה), כנסיית הביקור ומנזר האחיות מציון	مواقع مسيحية: كنيسة يوحنا، كنيسة يوحنا المعمدان اليونانية الأرثوذكسية، دير جورني (روسي)، كنيسة الزيارة ودير الأخوات من صهيون
אתרים יהודיים: מאז שנת 1948 הוקמו בכפר כ-7 בתי כנסת.	مواقع يهودية: منذ العام ١٩٤٨ أقيمت في الموقع ٧ كُنس.
מקווה טוהרה מימי בית שני עליו נבנה מבנה בטון מתחת למעיין מרים	مكفيه للتطهر من فترة الهيكل الثاني بُني فوقه مبنى باطون تحت عين مريم
תאריך כיבוש // כנראה ב-18 ביולי 1948	تاريخ الاحتلال // كما يبدو في ١٨ في تموز ١٩٤٨
היכן נמצאים הפליטים // רובם הגדול בעמאן וחלקם ברמאללה, במזרח ירושלים ובבית ג'אלא	أين يتواجد اللاجئون اليوم // غالبيتهم الساحقة في عمان وقسم منهم في رام الله، في شرقي القدس وبيت جالا

في نهايات القرن العشرين كانت عين كارم من القرى الفلسطينية الأساسية في محيط القدس. في القرية عدد كبير من الكنائس والأديرة، وهي إحدى القرى الأهم في البلاد ضمن ثقافة الحج الديني المسيحية. حسب الرواية الموروثة التقت مريم الحامل بيسوع قرب العين وسط القرية بإلشيبع ابنة عمتها التي كانت حامل بيوحنا المعمداني. أهمية القرية الدينية بالنسبة للمسيحية هي كما يبدو أحد أسباب بقاء عين كارم على ما هي إلى يومنا هذا ـ أحد القرى الفلسطينية القليلة التي احتُلت في العام ٤٨ وبقيت مبانيها على حالها. ظاهريا، تم الحفاظ على القرية إلا أن محتواها تبدّل. جولات كثيرة في القرية تحكي القصة المسيحية للمكان وجذوره اليهودية. وهذه الجولة لا تقصد القيام بالأمر ذاته. تتصل هذه الجولة بالغنى الثقافي للقرية الفلسطينية التي كانت وبتاريخ المكان المركب وقليلا بالمكان، كما هو، في حاضره.

توجيهات الجولة صِيغت بلغة المؤنّث إلا إنها مخصصة للمرأة والرجل على السواء.

יישובים יהודיים על אדמות הכפר //

רוב אדמות עין כארם סופחו לשטח עיריית ירושלים, ובין השאר הוקמו עליהן עין כרם – שכונה יהודית הקרויה על שם בית הכרם המקראית, בית החולים הדסה עין כרם, שכונת קרית מנחם, המושבים אבן ספיר ובית זית וכן בית הספר החקלאי עין כרם.

بلدات يهودية على أراضي القرية //

معظم أراضي عين كارم تم ضمها إلى مسطح نفوذ بلدية القدس، وأقيم على قسم منها عين كيرم اليهودية ـ حي يهودي مسمى باسم بيت هكيرم في التوراة، مسشتفى هداسا عين كارم، حي كريات مناحيم، موشاب إيبن سبير وبيت زايت والمدرسة الزراعية عين كارم.

יישובים פלסטיניים קרובים //

(הרוסים:) סטאף, אלקסטל, ח׳רבת אללוז, צובא, קאלוניא [כיום: מוצא, מבשרת י–ם], לפתא, דיר יאסין [כיום: גבעת שאול], אלמאלחה, בית מזמיל [כיום: קרית היובל], אלג׳ורה [כיום: אורה] ועוד.

بلدات فلسطينية قريبة //

(مهدومة:) سطاف، القسطل، خربة اللوز، صوبا، قالونيا اليوم: (موتسا ومبسيرت يروشالايم)، لفتا، دير ياسين اليوم: (جفعات شاؤول)، المالحة، بيت مزميل اليوم: (كريات يوبيل)، الجورة اليوم: (أورة) وغيرها.

صورة الغلاف: درجات الزيارة، تم التصوير من مقرّ الجمعية
תמונת שער: מדרגות הביקור, מבט מהמרפסת שבמעמותה במרכז לאמנות ומדיה על שם דניאלה פסל

עין כארם عين كارم // עין כרם عين كيرم

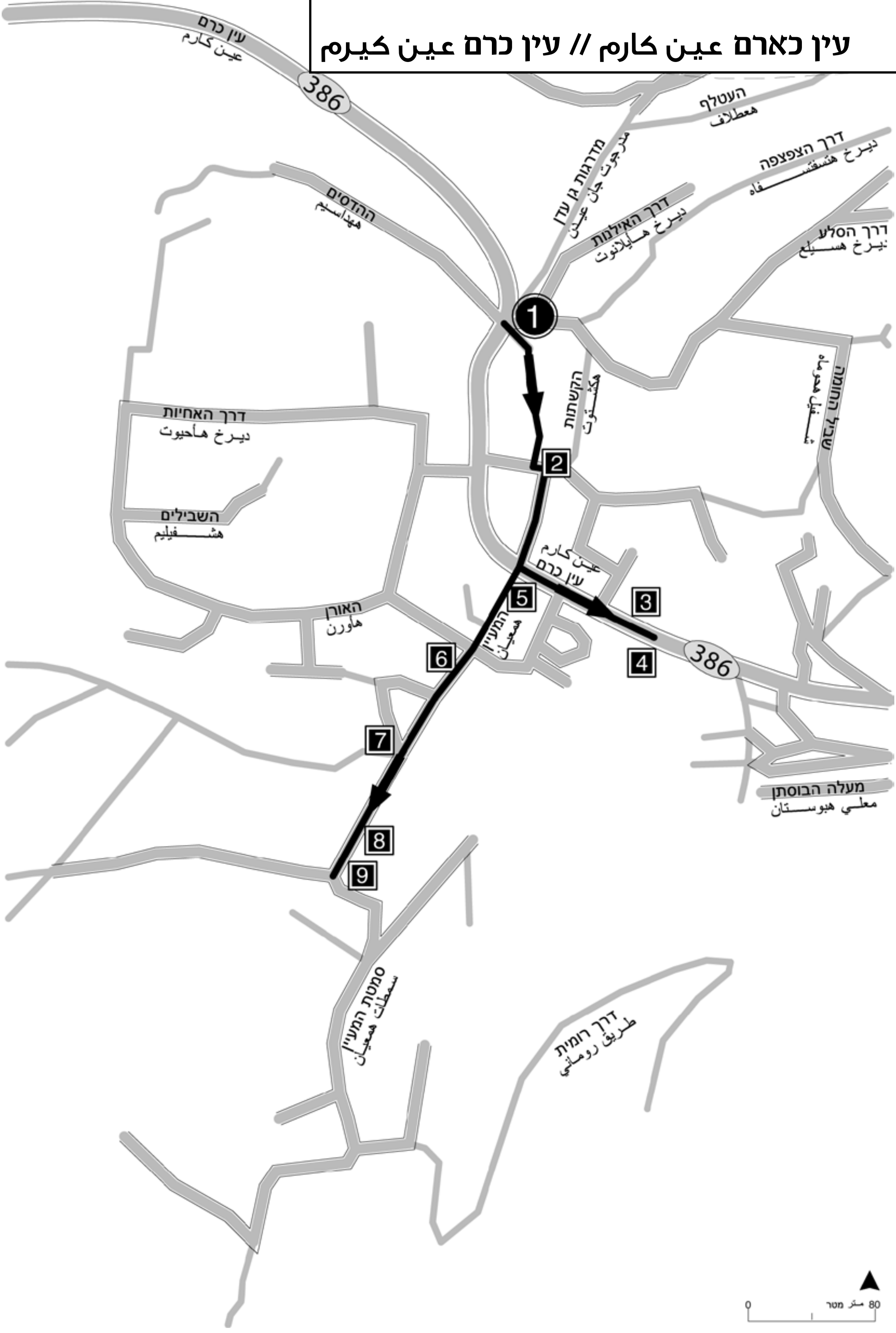

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול //
רגלי

نوع المسار //
سيرا على الأقدام

נקודת מוצא //
כיכר הקסטל

نقطة الاطلاق وطُرق الوصول //
ساحة القسطل

נקודת סיום //
מעיין מרים

نقطة الإنهاء //
عين مريم

הגעה ברכב //

מכיוון ירושלים: עולים על דרך עין כרם מכיוון דרך הר הרצל או דרך קרית יובל. בשכונה עצמה, לאחר שעוברים את החניון המרכזי ומספר מסעדות עולים כמאה מטר. מגרש החניה שבמרכזו עץ תות נמצא מימין לכביש.

מכיוון כביש מספר 1: יורדים במחלף הראל לכיוון כיכר הסטף, ומשם לכיכר עין כרם. בכיכר פונים שמאלה ועולים בכביש מפותל. בתחילת שכונת עין כרם משמאל לכביש נמצא מגרש החניה.

الوصول بالسيارة الخصوصية //

من جهة القدس: نأخذ طريق عين كارم من جهة هار هرتسل أو كريات يوبيل. في الحي نفسه، بعد أن نعبر المرقف المركزي وعددا من المطاعم نصعد حوالي مئة متر. موقف سيارات في وسطه شجرة توت يكون على يمين الشارع.

من جهة شارع رقم ١ : ننزل في مفرق هرئيل باتجاه سطاف ومن هناك إلى ساحة العين في عين كارم. من هناك نتجه يسارا ونصعد في طريق متعرجة. في بداية حي عين كارم من جهة اليسار يوجد موقف للسيارات.

הגעה בתחבורה ציבורית //

מהתחנה המרכזית של ירושלים מגיעים למסעף יד ושם בקווי אגד מספר 18, 20, 27, 13, 26, או 150, או ברכבת הקלה. משם ניתן לקחת את קו 28 לכיכר הקסטל בעין כארם.

الوصول بالمواصلات العامة //

نصل من المحطة المركزية في القدس إلى محطة "يد وشيم" في خطوط إيجد رقم ١٨ و٢٠ و٢٧ و١٣ و٢٦ أو ١٥٠ أو في القطار الخفيف. من هناك يُمكن أن نأخذ خط ٢٨ إلى ساحة القسطل في عين كارم.

אורך המסלול //
כקילומטר

طول المسار //
حوالي كم

משך המסלול //
כ-45 דקות

مدة المسار //
حوالي ٤٥ دقيقة

דרגת קושי //
קל מאוד

درجة الصعوبة //
سهل جدا

מקום למלא בו מים //

מסעדות בסביבה (לא מומלץ למלא מים ממי המעיין מאחר והם מזוהמים)

مكان للتزوّد بالماء //

مطاعم في المكان (نوصي بألا تتزودوا بالماء من العين لأنها ملوثة)

עונה מומלצת //
כל השנה

الموسم المفضل //
مناسب لكل موسم

بشكل مفارق، القرية التي كانت حتى العام ١٩٤٨ من القرى الغنية في المنطقة، تحوّلت إلى موقع للضائقة بالنسبة لليهود الذين سكنوه والذين قدموا عبر موجات هجرة مختلفة بالأساس من المغرب واليمن وتركيا.

הכפר עין כארם והמעיין שבטבורו כלכלו תרבויות חקלאיות רבות לאורך אלפי השנים האחרונות. ממצאים ארכיאולוגיים מעידים על התיישבות כנענית במקום מהמאות ה-13-14 לפני הספירה, כנראה; לאחר מכן מזוהה במקום התיישבות עברית קדומה תחת השם "בית הכרם" (או "בית כרמא" בארמית), כפר הלניסטי בשם "עיר ביהודה", התיישבות רומאית בשם "אוריני" (ביוונית "ההררי"), ששונה לשם "בית אלישבע" כאשר הפכה האימפריה לנוצרית, יישוב צלבני שכונה "מונטנה", ויישוב מתקופת השלטון המוסלמי תחת השם "עין כארם".

ראשיתו של הכפר כפי שאנו מכירות אותו היום היא במאות ה-14 וה-15, עת הגיעו קבוצת מוסלמים סופיים לירושלים ממרוקו, אשר חלקם הגיעו

عين كارم والعين التي في وسطها أنتجتا ثقافات زراعية عديدة على مدار آلاف السنين. تدلّنا معالم أثرية في المكان على استيطان كنعاني في الموقع من القرنين ١٣– ١٤ قبل الميلاد، كما يبدو؛ بعدها تمّ اكتشاف استيطان يهودي قديم في المكان باسم «بيت هكيرم» (أو «بيت كرما» بالآرامية)، وقرية هيلينية باسم «عير يهودا»، استيطان روماني باسم «أوريني» (الجبلي في اليونانية)، الذي تم تغييره إلى «بيت إليشيبع» عندما تحولت الإمبراطورية إلى مسيحية، بلدة صليبية «مونتانا» وبلدة من الحقبة الإسلامية باسم «عين كارم».

بدايات القرية، كما نعرفها اليوم، كانت في القرنين ١٤ و١٥ عندما وصلت مجموعة من المسلمين الصوفيين من المغرب. وقد وصل قسم منهم إلى عين كارم للاشتغال بالأرض. وقد رمم السكان الأوائل

לאיזור עין כארם לשם עיבוד אדמות. התושבים הראשונים תיקנו את הטרסות העתיקות מהתקופה ההלניסטית, חידשו את אמות המים והקימו בתי בד, שתלו עצי זית, בנו בתים, הקימו מסגד ובית קברות. במאה ה-16 התיישבו במקום משפחות מוסלמיות ממרוקו, יוצאי ספרד אשר נאלצו לעזוב את חצי האי האיברי אחרי שזה נכבש כולו בידי מלכי ספרד הקתולים. ארבע מאות אחר כך, בשנת 1945, היה כבר עין כארם אחד הפרברים המרכזיים של ירושלים, והגדול מבין כפרי ירושלים מבחינת השטח ומבחינת מספר התושבים – כ-3,180 במספר. במקום היתה מועצה מקומית שניהלה את ענייני הכפר השונים. דרך מרוצפת באבנים חיברה בין הכפר לבין הכביש הראשי ירושלים-יפו, שעבר כשלושה קילומטר מצפון לכפר.

المدرجات القديمة من الفترة الهيلينية، وجددوا قنوات الماء وأقاموا المعاصر وغرسوا الزيتون وبنوا البيوت وأقاموا مسجدا ومقبرة. وقد سكنت المكان في القرن الـ ١٦ عائلات إسلامية من المغرب، تمّ إبعادها من اسبانيا الأندلسية بعد أن احتلها بالكامل ملوك اسبانيا الكاثوليك. بعد أربعة قرون على ذلك، في العام ١٩٤٥، كانت بيت كارم إحدى الضواحي المركزية للقدس، والأكبر من حيث المساحة وعدد السكان - نحو ٣١٨٠ نسمة. كان في البلدة سُلطة محلية أدارت شؤونها المختلفة. ربطت البلدة بشارع القدس - يافا الذي يمرّ ثلاثة كم شمال القرية شارع مرصوفة بالحجارة.

באופן פרדוקסלי, הכפר, שהיה עד שנת 1948 מהכפרים העשירים באיזור, הפך להיות מוקד מצוקה עבור המהגרים היהודים שבו, שהגיעו בגלי הגירה שונים, בעיקר ממרוקו, מתימן ומטורקיה.

הפרק הבא של תולדות המקום החל בדצמבר 1948, עת החלו להתיישב בעין כארם המרוקנת מפלסטינים כ-150 משפחות יהודיות, ואדמות הכפר היו לחלק מהתחום המוניציפלי של מערב ירושלים הישראלית. באופן פרדוקסלי, הכפר, שהיה עד שנת 1948 מהכפרים העשירים באיזור, הפך להיות מוקד מצוקה עבור המהגרים היהודים שבו, שהגיעו בגלי הגירה שונים, בעיקר ממרוקו, מתימן ומטורקיה. המהגרים חוו קשיים יחסיים עקב תחושת ריחוק ובידוד ממרכז העיר "הבטוח" ומחסור יחסי בתשתיות. אולם עם השנים הפך המקום ליעד תיירותי ונדל"ני נחשק. כיום כמה משועי הארץ מחזיקים במקום דירות יוקרה, ובה בעת עדיין גרים בו אנשים שלא היו מסוגלים לקנות את הנכס בו הם חיים. בשנים האחרונות מתקיימים במקום שיפוצים נרחבים, וכמה תוכניות בנייה דרקוניות מאיימות על אופיו הכפרי של המקום. תושבי הכפר הנוכחיים נאבקים לאורך השנים נגד תוכניות הבנייה.

الفصل التالي في تاريخ القرية بدأ في ديسمبر ١٩٤٨ عندما بدأت نحو ١٥٠ عائلة يهودية بالسكن في عين كارم المهجورة من الفلسطينيين، وعندما تحولت أراضي القرية إلى جزء من المنطقة البلدية للقدس الغربية الإسرائيلية. بشكل مفارق، القرية التي كانت حتى العام ١٩٤٨ من القرى الغنية في المنطقة، تحوّلت إلى موقع للضائقة بالنسبة لليهود الذين سكنوه والذين قدموا عبر موجات هجرة مختلفة بالأساس من المغرب واليمن وتركيا. عاش المهاجرون صعوبات نسبية جراء البُعد والعزلة عن مركز المدينة «الآمن» وغياب نسبي للبُنى التحتية. لكن مع الوقت تحوّل المكان إلى هدف سياحي وعقاري مطلوب. وهكذا، فإن عددا من رموز الدولة يملكون هناك اليوم شققا فاخرة في وقت لا يستطيع فيه أناس في القرية أن يقتنوا البيت الذي يسكنون فيه. تجري في القرية في السنوات الأخيرة ترميمات واسعة في حين أن عددا من مخططات البناء المجنونة تهدد الطابع الريفي للقرية. هذا فيما يخوض سكان القرية نضالات متواصلة ضد هذه المخططات.

במרכז הכיכר עומד עץ תות, שהזקנים הפלסטינים של הכפר נהגו לשבת תחתיו. עם רדת החשכה היתה הכיכר מרכז למפגשים חברתיים של תושבי הכפר, ובשעות היום היה בה שוק שאליו הגיעו סוחרים מהכפרים שבסביבה.

הסיור נפתח בכיכר הקסטל **1**, ששמה לפני הנכבה היה אלחרג'ה – החורשה. זוהי הכיכר המרכזית של הכפר שהיה, שסמוך לה נמצא בעבר מסגד עמר. כיום מתפקדת הכיכר כמגרש חניה, אשר סלול בין השאר על שרידי קבר קדוש מוסלמי – השיח' עביד. במרכז הכיכר עומד עץ תות, שהזקנים הפלסטינים של הכפר נהגו לשבת תחתיו. עם רדת החשכה היתה הכיכר מרכז למפגשים חברתיים של תושבי הכפר, ובשעות היום היה בה שוק שאליו הגיעו סוחרים מהכפרים שבסביבה. תושבי עין כארם היו בני חמש חמולות, כשלכל חמולה היתה חצר שבה היו בניה נפגשים בערבים ובאירועים מיוחדים.

עמדי כך שרחוב דרך עין כרם בגבך, עץ התות לשמאלך ומקלט ציבורי נמוך מימינך. היכנסי לסמטה שמולך ולכי בה כשחומה לשמאלך. כשתגיעי לצומת T פני שמאלה לכיוון הכניסה לכנסיית יוחנן בהרים, הנמצאת בקצהו של רחוב מבוא השער.

يبدأ مسارنا في ساحة القسطل **1**، التي كان اسمها قبل النكبة الحّرّجِة - (الحرش). إنها الساحة المركزية للقرية التي كانت وبجوارها مسجد عُمر. تستعمل الساحة اليوم كموقف للسيارات القائم على بقايا قبر وليّ مسلم - الشيخ عُبيد. وسط الساحة شجرة توت اعتاد شيوخ القرية الجلوس تحتها. كانت الساحة تتحوّل مع حلول الليل إلى موقع للقاءات الثقافية لسكان القرية، وفي ساعات اليوم كان تُقام فيها سوق جاء إليها تجار من القرى المجاورة. انتمى السكان إلى خمس حمائل ولكل حمولة ساحة يلتقي فيها أبناؤها في المساء والمناسبات الخاصة.

قِفي بشكل يكون فيه شارع عين كارم وراءك، شجرة التوت إلى يسارك وملجأ عمومي واطئ إلى يمينك. ادخلي الزقاق المقابل وسِيري فيها بحيث يكون سور إلى يسارك. عندما تصلين إلى مفرق T اتّجهي يسارا إلى كنيسة يوحنا في الجبال الموجودة في نهاية شارع «مبو شاعر».

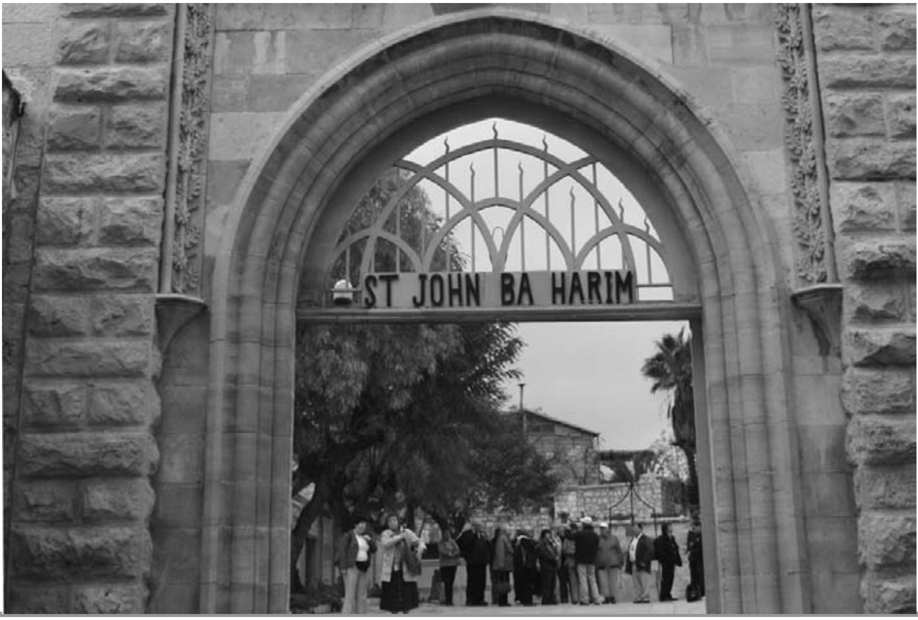

وسط الساحة شجرة توت اعتاد شيوخ القرية الجلوس تحتها. كانت الساحة تتحوّل مع حلول الليل إلى موقع للقاءات الثقافية لسكان القرية، وفي ساعات النهار كانت تُقام فيها سوق جاء إليها تجار من القرى المجاورة.

כנסיית יוחנן בהרים 2

עין כארם זוהה במאה הרביעית והחמישית לספירה על ידי הקיסרית הלנה, ממבשרות הנצרות, ועל ידי אבות הכנסייה, ככפר הולדתו של יוחנן המטביל, בן דודו של ישו. יש המייחסים את מקום הולדתו למערה הנמצאת בכנסייה זו, הקרויה על שמו. מבני הכנסייה כוללים מנזר ואכסנייה הבנויים על שכבות ארכיאולוגיות שונות, שהמשותף לכולן הוא היותן שרידי עבודות פולחן. כיום, המבנה בעיקרו הוא שריד מתקופת הצלבנים. הכנסייה נמצאת בשכונה המרכזית של הכפר שהיה, שכונת אלחארה – "השכונה". בשנת 1945 גרו בכפר כ-670 נוצרים, לעומת כ-3,180 תושבים מוסלמים, אולם בסמוך למנזר גרו עד 1948 בעיקר משפחות נוצריות. כיום, בבית סמוך למנזר גרה משפחה נוצרית אחת שהוגלתה מהכפר אקרת ב-1949. אבי המשפחה הגיע לכאן לעבוד עבור הכנסייה.

كنيسة يوحنّا المعمدان 2

تم تحديد عين كارم في القرن الخامس للميلاد بأيدي هيلانة القيصرية من المبشّرات بالمسيحية وبأيدي آباء الكنيسة على أنها القرية التي وُلد فيها يوحنا المعمدان ابن عم يسوع. وهناك مَن يدعي أن مكان ولادته كانت المغارة الموجودة في هذه الكنيسة، المسماة باسمه. تقع الكنيسة في الحي المركزي في القرية باسم «الحارة». عاش في القرية في العام ٦٧٠ مسيحيا مقابل نحو ٣١٨٠ من السكان المسلمين إلا أنه عاش بجوار الدير حتى العام ١٩٤٨ بالأساس عائلات مسيحية. اليوم، تعيش في بيت بجوار الدير عائلة مسيحية واحدة تم تهجيرها من قرية إقرث في العام ١٩٤٩. وكان ربّ العائلة وصل إلى هنا للعمل لصالح الكنيسة.

"بزغت شموس السما في روضاتنا – إذ قد أتت بكل غصن يثمرُ."

הפני את גבך לשער הכנסייה והתבונני ברחוב מבוא השער, היורד לכיוון דרך עין כרם. תוכלי לדמיין רוכלים הפורשים את מרכולתם החקלאית לפני התושבים והצליינים. המשיכי כחמישה מטרים לכיוון שמאל. זהו ביתה של משפחת ג'ענין. ניתן לראות מעל דלת הבית בתי שיר חרותים המברכים את המשפחה ומשבחים את המבנה, שנבנה בשנת 1886:

השמש זרחה מהשמים לכיוון גינותינו, הביאה מאור זיווה לכל ענף, על שיניב פרי.
אלה הבתים שנבנו, נבנו בזכות יראת שמים וכבוד לאלוהים.
כי ללא זה, ללא זה, לא היית מצליח לבנות בתים.
מועד אירוע הבנייה מכריז טובות,
ואתם משפחת ג'ענין, מי ייתן ותזכו בבשורות טובות.

שנת 1886 לספירה הנוצרית

أديري ظهرك لبوابة الكنيسة وتأملي في شارع «مبو هشاعر» المنحدر باتجاه طريق عين كارم. تستطيعين أن تتخيلي بائعين متجولين يبسطون مبيعاتهم الزراعية أمام السكان والحجاج. واصلي السير خمسين مترا باتجاه اليسار. إنه بيت عائلة جعنين. يُمكن أن نرى فوق باب البيت أبيات شعرية محفورة تبارك العائلة وتمجّد المبنى الذي بُني العام ١٨٨٦:

بزغت شموس السما في روضاتنا – إذ قد أتت بكل غصن يثمرُ.
إن البيوت بخوف ربك شُيدت – وبدونه قل لم تكن قط تعمرُ.
قد فاه تاريخ البناء إن جرى – خيراً ألا يا آل جعنين أبشروا.

سنة ١٨٨٦ مسيحية

הכיתוב מעל מפתן הבית של משפחת ג'ענין //
الكتابة على عتبة بيت عائلة الجعانين

חזרי לפתח המנזר, רדי במורד רחוב מבוא השער לכיוון דרך עין כרם. כשתגיעי לכביש הראשי פני שמאלה ועברי את חנות הירקות, כמה מסעדות ופנייה לכביש קטן. לשמאלך יהיה בית הקברות המוסלמי. מצאי את הכניסה לבית הקברות בקצהו המזרחי, על דרך עין כרם.

عُودي إلى مدخل الدير، انزلي في شارع «مبو هشاعر» باتجاه شارع عين كارم. عندما تصلين الشارع الرئيسي توجهي يسارا وتجاوزي دكان الخضار وعددا من المطاعم واتجهي إلى شارع صغير. إلى جانبك مقبرة إسلامية. جِدي الكنيسة إلى المقبرة في الطرف الشرقي على طريق عين كارم.

בית הקברות המוסלמי 3

זהו בית הקברות המוסלמי המרכזי של הכפר. בתי הקברות הנוצריים היו בתוך שטחי הכנסיות, והם נשמרו היטב לאורך השנים. לאחרונה חולל בית הקברות המוסלמי, בעיקר עקב ניסיונות לסלילת כניסה לבית הסמוך אליו. המחלוקת הגיעה לבית המשפט, שהוציא צו איסור בנייה לכביש והיתר

المقبرة الإسلامية 3

هذه هي المقبرة الإسلامية الأساسية للقرية. المقابر المسيحية كانت داخل حدود الكنائس. وعليه فقد تم حفظها على مرور السنين. تم مؤخرا تدنيس المقبرة الإسلامية بالأساس جراء محاولات شقّ شارع إلى بيت مجاور. وصل الخلاف إلى المحكمة التي أصدرت أمر منع ضد شق الشارع وأتاحت لرجالات

"השמש זרחה מהשמים לכיוון גינותינו, הביאה מאור זיווה לכל ענף, על שיניב פרי."

לאנשי הווקף לתחום את בית הקברות ולבנות אליו שער. אף על פי כן, נמשכו עבודות הסלילה. בצדו המזרחי של בית הקברות, סמוך לכניסה, ניתן לראות קבר מגודר גבוה ובנוי, מוקפד יותר משאר הקברים סביבו. זהו קברו של אסמאעיל אלסובאני, שנהרג על ידי חיילים בריטים בשנות השלושים. תושבי הכפר מספרים שקבוצת נערים פלסטינים ירו לכיוון שכונת בית וגן, חיילים בריטים רדפו אחריהם והרגו לפחות אחד מהם – את אסמאעיל אלסובאני. הלווייתו היתה גדולה, והשתתפו בה מנהיגי ירושלים הפלסטינים באותם ימים. על הקבר כתובים כמה בתי שיר שחוברו עבור מאורע זה ונקראו בהלוויה עצמה. יש הסבורים שעין כארם היה המקום הסודי שממנו פיקד המנהיג הפלסטיני עבד אלקאד'ר אלחסיני על פעולותיו הצבאיות בתקופת המרד של 1936–1939.

الوقف أن يسيّجوا المقبرة وأن يقيموا بوابة كمدخل. إلا إن أعمال شق الشارع استمرت. في الجهة الشرقية من المقبرة بجوار الكنيسة، يُمكننا أن نرى قبرا مسيّجا عاليا ومبنيا، يبرز بين القبور حوله. إنه قبر اسماعيل الصوباني الذي قُتل بأيدي جنود بريطانيين في الثلاثينيات. يقول سكان القرية أن مجموعة من الفتيان أطلقوا النار نحو حي «بايت فجان»، فلحق بهم جنود بريطانيون وقتلوا أحدهم على الأقل - إسماعيل الصوباني. كانت جنازته كبيرة شارك فيها زعماء القدس الفلسطينيين في حينه. كتبت على القبر بعض الأبيات الشعرية التي أُلّفت خصيصا للمناسبة وقُرئت في الجنازة. هناك مَن يعتقد أن عين كارم كانت الموقع السري الذي قاد منه القائد الفلسطيني عبد القادر الحسيني عملياته العسكرية في فترة التمرّد ١٩٣٦–١٩٣٩.

חזרי מערבה על דרך עין כרם, בכיוון הכללי של כיכר הקסטל. אחרי כמה מטרים לערך תוכלי להבחין בעמוד של תחנת אוטובוס.

عودي غربا على طريق عين كارم، باتجاه عام نحو ساحة القسطل. بعد عشرة أمتار تقريبا تستطيعين رؤية عامود محطة باص.

תחנת האוטובוס 4

אחת הסיבות שתרמה למרכזיות של עין כארם בסביבה היא הדרכים הסלולות שהקלו על תושבי הכפרים הסמוכים ועל תיירים נוצרים להגיע למקום. תחנת האוטובוסים של הכפר היתה ככל הנראה קרובה למיקום שבו נמצאת היום התחנה הזו, על הדרך הראשית סמוך לבית הקברות. תחנת האוטובוסים, שהיתה במרכז הכפר, הופעלה על ידי חברה בבעלות תושבי המקום. האוטובוסים הביאו אנשים לעין כארם מירושלים, מרמלה ומיאפא ובחזרה. אולם בעוד הכפר הפלסטיני היה מקושר לירושלים באופן יומיומי והדוק, בראשית יישובו היהודי, משנת 1948, המקום נתפס בעיני יושביו כמבודד ומסוכן. ובכל זאת, עם השנים הפך כאמור המקום לאתר נחשק, שבו מסעדות ובתי אירוח יוקרתיים. תחילת פיתוחו ככזה החלה לקראת סוף שנות השישים, אז יזם ראש העיר דאז טדי קולק תוכנית דיור לאמנים. התוכנית נקטעה עם מלחמת 1967, ברם מספר אמנים התיישבו אז במקום, והוא החל לזכות בהילה מושכת, שהתגברה עם השנים.

המשיכי על הדרך הראשית לכיוון המסעדות. עברי את הכביש שמוביל לחניה התת־קרקעית, והגיעי לדרך עין כרם פינת רחוב המעיין (טריק אלעין). פני שמאלה לכיוון רחוב המעיין – סמטה שקצה חסום ב–2011.

תחנת האוטובוסים, שהיתה במרכז הכפר, הופעלה על ידי חברה בבעלות תושבי המקום. האוטובוסים הביאו אנשים לעין כארם מירושלים, מרמלה ומיאפא ובחזרה.

محطة الباص 4

أحد العوامل في محورية عين كارم في المنطقة هي الطُرق المفتوحة التي سهّلت على سكان القرى المجاورة وعلى السياح المسيحيين الوصول إلى المكان. محطة باصات القرية كانت قائمة قرب المكان الذي تتواجد فيه اليوم هذه المحطة، على الطريق الرئيسية بجوار المقبرة. أدارت محطة الباصات في مركز القرية شركة كانت في ملكية الأهالي. أقلّت الباصات المسافرين إلى عين كارم من القدس ويافا والرملة وأعادتهم. وفي حين كانت القرية الفلسطينية مرتبطة بالقدس بشكل يومي ومكثّف فإن الاستيطان اليهودي منذ العام ١٩٤٨ في المكان اعتُبر لدى المهاجرين كمكان معزول وخطر. وعلى الرغم من ذلك، تحول الموقع مع الوقت إلى منطقة مطلوبة، فيه مطاعم ومضافات بمستوى عال. بدأ تطور القرية على هذا النحو في الستينيات عندما بادر رئيس البلدية في حينه، تيدي كوليك، إلى طرح مشروع إسكان فنانين في القرية. إلا أن المخطط توقف بسبب حرب ١٩٦٧، وقد سكنها عدد من الفنانين وبدأت القرية تحظى بمكانتها الجذابة التي تعمقت مع السنين.

واصلي مع الطريق الرئيسية باتجاه المطاعم. اقطعي الشارع الذي يؤدي إلى الموقف التحت أرضي وصولا إلى شارع عين كارم زاوية طريق العين. اتجهي يسارا ناحية طريق العين. زقاق كانت نهايته مغلقة في العام ٢٠١١.

.

רחוב המעיין

בשנת 1948, רוב תושבי עין כארם יצאו לחפש מקלט לפני שכפרם יותקף, וזאת אחרי שהגיעו אליהם החדשות על הטבח שביצעו חמושים יהודים בכפר השכן דיר יאסין באפריל 1948. צעירי עין כארם נשארו בכפר כדי להגן עליו באמצעות הנשק שהיה ברשותם, ובהמשך הוצבו במקום חיילי הצבא המצרי וצבא הלגיון הערבי. בעת עשרת הימים שבין שתי ההפוגות של המלחמה (9-18 ביולי 1948), כשישראל ניסתה לחזק את אחיזתה מדרום־מערב לירושלים, הכפר כותר בידי יחידות צבאיות מהאצ"ל והגדנ"ע. הוא הופגז משתי פסגות גבעה סמוכות שהשקיפו עליו, שאחת מהן כונתה בהמשך הר הרצל. הכפר נכבש ללא מאבק.

طريق العين

في العام ١٩٤٨، خرج معظم سكان عين كارم للبحث عن ملجأ قبل أن تتعرّض قريتهم للهجوم، وذلك بعد أن وصلتهم الأخبار عن مجزرة ارتكبها مسلحون يهود في القرية المجاورة، دير ياسين في العام ١٩٤٨. شبان عين كارم ظلوا في القرية للدفاع عنها بواسطة السلاح المتوفر لهم. وقد وضع هناك في وقت لاحق جنود من الجيش المصري والجيش العربي. خلال الأيام العشرة بين التهدئتين في الحرب (٩–١٨ تموز ١٩٤٨) عندما حاولت إسرائيل تعزيز سيطرتها في جنوب غرب القدس، حاصرت القرية وحدات من «إيتسل» و«الجدناع – الشبيبة المقاتلة» وتم قصفها من تلتين تشرفان عليها سميت إحداها بعد ذلك «جبل هرتسل». تم احتلال القرية بدون قتال.

أدارت محطة الباصات في مركز القرية شركة كانت في ملكية الأهالي. أقلّت الباصات المسافرين إلى عين كارم من القدس ويافا والرملة وأعادتهم.

עמדי בכניסה לרחוב המעיין עם הגב לדרך הראשית. הבניין הפינתי שמשמאלך, עם המרפסות התלויות באוויר (רחוב המעיין 1, פינת דרך עין כרם) 5, היה ביתו של ד"ר ואכים, אחד הרופאים הראשונים והמפורסמים מעין כארם. כמה שנים לפני הנכבה סגר ד"ר ואכים את המרפאה הפרטית בכפר ועבר לעבוד בירושלים. מספרים עליו כי היה איש אמיד, שהמיר את כספו בזהב – אותו טמן בכד בקירות ביתו. תושבי עין כרם מספרים כי לאוזניו של בעל המכולת היהודי שעבר לגור בבית אחרי הנכבה הגיע שמועה שבקירות הבית טמון אוצר, אך הוא לא האמין. כאשר נהרסו חלקים מן הבית, עם הרחבת הכביש, כד הזהב נחשף. סיפור זה הוא הבסיס למיתוס על זהב הטמון בקירות בתי עין כארם, שנפוץ בקרב התושבים המקומיים הנוכחיים.

ממול לבית ד"ר ואכים תוכלי לראות מתחם שהיום משמש כבית ספר ומתנ"ס. לפני 1948 היה זה בית ספר פרטי נוצרי שהיה שייך לכנסייה, נוסף על השניים הממשלתיים שהיו בכפר בתקופת המנדט.

قِفي في مدخل شارع العين مع ظهرك إلى الشارع الرئيسي. البناية في الزاوية من يسارِك، مع الشرفات المعلقة (شارع همعيان ١، زاوية شارع عين كارم) 5، كان بيت د. واكيم، أحد الأطباء الأوائل المشهورين من عين كارم. قبل سنوات من النكبة أغلق د. واكيم عيادته الخاصة في القرية وانتقل للعمل في القدس. يحكون أنه كان شخصا ثريا وكان بدّل ماله بالذهب وخبأه في جرار في جدران البيت. يحكي سكان عين كارم أن صاحب البقالة اليهودي الذي انتقل للعيش في بيت هذا الطبيب بعد النكبة سمع الإشاعة التي مفادها أن في جدران البيت كنز من ذهب لكنه لم يصدقها. وعندما هُدمت أجزاء من البيت اكشفت جرة الذهب. قصّة هي مصدر الأسطورة التي تتحدث عن الذهب المخفي في جدران بيوت عين كارم، المنتشرة بين السكان الحاليين للقرية.

قبالة بيت د. واكيم تستطيعين أن تري بناية تستعمل اليوم كمدرسة ومركز جماهيري. قبل العام ١٩٤٨ كان هذا المبنى لمدرسة خاصة مسيحية تابعة للكنيسة، إضافة إلى المدرستين الحكوميتين

الحركة التجارية النشطة اليوم في شارع «همعيان» تشبه تلك الحركة التي كانت في هذا الشارع قبل النكبة. كان في الشارع عدد من المراكز الاجتماعية الاقتصادية ومن بينها عدد من المقاهي. من بين المقاهي مقهى زعتر حيث كان الرجال يلعبون في حديقتها ألعاب طاولة مختلفة واستمعوا إلى إذاعة كانت تبث الموسيقى والأخبار.

מקום זה, בפתחו של רחוב המעיין, היה גם שער הכניסה לכפר הנוער שהוקם במקום בשנת 1949 על ידי רחל ינאית בן צבי, כמו גם השער אל תחנת המשטרה של הישוב היהודי. בני הנוער שהגיעו אל כפר הנוער הגיעו בגלי הגירה שונים, והיו ברובם ניצולי שואה. מדריכה בפנימייה דאז, רחל כהן, מספרת כי חלק מבני הנוער חיכו בשער הכניסה לתיירים והציעו להם לערוך סיור במקום. הם קיימו במקום חיי פנימיה שוקקים ולימודים חקלאיים, והחלימו מתלאות החיים שפקדו אותם עד אז. ממשתלת בית הספר יצאו עצי האורנים המכסים כיום את פאתי יד ושם. רחוב המעיין היה מרכזו של כפר הנוער, ולאורכו היו משובצים מבנים שונים, ששימשו את הפנימייה ואת בית הספר החקלאי. בית הספר החקלאי עבר בראשית שנות החמישים למיקומו העכשווי, בפאתי עין כרם.

هذا المكان، في مدخل شارع «همعيان»، كان، أيضا، مدخل قرية الشبيبة التي أقامتها في المكان العام ١٩٤٩ راحيل بن ينائيت بن تسفي، وكذلك البوابة إلى مركز شرطة البلدة اليهودية. أبناء الشبيبة الذين وصلوا إلى قرية الشبيبة جاؤوا في موجات الهجرة المختلفة وكانوا في غالبيتهم قد نجوا من النازية. تقول المرشدة في الداخلية في حينه، راحيل كوهن، أن جزءا من الطلاب كانوا يقفون في المدخل ويقترحون على السياح جولة في المكان. عاشوا في المدرسة حياة داخلية غنية وتعلموا الزراعة وتعافوا مما علق في نفوسهم من مصائب الحياة ونُدبها. في مشتل المدرسة تم في حينه تربية أشجار الصنوبر التي تحيط الآن بأطراف معهد «ياد وشيم». شارع «همعيان» كان مركز قرية الشبيبة وكان على طوله مبان مختلفة استعملتها المدرسة الداخلية والمدرسة الزراعية. انتقلت المدرسة الزراعية في بداية الخمسينيات إلى موقعها الحالي في أطراف عين كارم.

המשיכי בטריק אלעין /רחוב המעיין לבית מספר 10 6.

התנועה המסחרית הערה ברחוב המעיין כיום דומה כנראה לתנועה ברחוב לפני הנכבה. ברחוב היו כמה מוקדים חברתיים וכלכליים, ובין השאר מספר בתי קפה. ביניהם היה קפה זעתר, שבגינתו היו גברי הכפר משחקים משחקי שולחן שונים ומאזינים למכשיר רדיו ששידר מוזיקה וחדשות. עקורי הכפר מספרים כי כשהנוטרים הבריטים עברו ליד בתי הקפה, הם העבירו את התחנה ל-BBC. ליד קפה זעתר היה בית המרקחת אלשעיבי, ומולו בית הקפה של ח'ליל מנון. בהמשך הרחוב שכן בית קפה אלערב.

واصلي في طريق العين/شارع همعيان إلى بيت رقم ١٠ 6.

الحركة التجارية النشطة اليوم في شارع «همعيان» تشبه تلك الحركة التي كانت في هذا الشارع قبل النكبة. كان في الشارع عدد من المراكز الاجتماعية الاقتصادية ومن بينها عدد من المقاهي. من بين المقاهي مقهى زعتر حيث كان الرجال يلعبون في حديقتها ألعاب طاولة مختلفة واستمعوا إلى إذاعة كانت تبثّ الموسيقى والأخبار. يحكي الأهالي أنه عندما كان الحراس البريطانيون يمرون قرب المقهى، كانوا ينقلون موجة البث على BBC. إلى جانب مقهى الزعتر كانت صيدلية الشعيبي وقبالتها مقهى خليل منون. وفي آخر الشارع مقهى العربي.

התנועה המסחרית הערה ברחוב המעיין כיום דומה כנראה לתנועה ברחוב לפני הנכבה. ברחוב היו כמה מוקדים חברתיים וכלכליים, ובין השאר מספר בתי קפה. ביניהם היה קפה זעתר, שבגינתו היו גברי הכפר משחקים משחקי שולחן שונים ומאזינים למכשיר רדיו ששידר מוזיקה וחדשות.

בית מספר 10 שימש בחלקו כמכולת של משפחת אבו רוזה ובחלקו כבית מגורים. לאחר קום מדינת ישראל, בימיו של כפר הנוער שהוזכר לעיל, שימש הבית כמועדון חברתי בו הנשיא יצחק בן צבי היה מספר לתלמידי הכפר בחגים ובמועדים על המתרחש בעולם.

המשיכי ברחוב המעיין לכיוון הירידה לוואדי הנמצא מימינך לכיוון מערב. את מוזמנת לרדת למטה בשבילים העקלקלים, או להתבונן על הוואדי מלמעלה.

بيت رقم ١٠ استُعمل في جزء منه كبقالة لعائلة روزا وفي الجزء الآخر كبيت سكني. بعد قيام دولة إسرائيل أيام قرية الشبيبة التي ذُكرت آنفا، استُعمل البيت كنادٍ اجتماعي كان رئيس الدولة في حينه يتسحاق بن تسفي يحكي فيه لطلبة القرية في الأعياد عما يحصل في العالم.

واصلي السير في شار «همعيان» نزولا إلى وادٍ موجود إلى يمينك لجهة الغرب. أنتِ مدعوة للنزول في المسارات المتعرجة أو التمعن في الوادي من علٍ.

המעיין והוואדי 7

בפתח הוואדי תוכלי לראות מבנה גדול שאמור לפי תוכניות הבנייה לשמש כמחסן עירוני. תושבי המקום הנוכחיים טוענים שלמעשה נועד "המחסן" לשמש כאולם אירועים, וכי הפעלתו עלולה להיות עוד צעד בדרך לחורבן אופיו הנוכחי של המקום.

בשנים האחרונות מטופח הוואדי על ידי תושבי המקום, שרואים בו גינה קהילתית ומטפחים באדמתו גינות ירק בתפזורת. מומלץ לרדת לוואדי, לשבת באחת הפינות המוצלות והנעימות בו ולהינפש. בוואדי גדלים כיום מעט עצי פרי כגון תאנים, רימונים וגפנים – עצים שבחלקם נשארו מבוסתני עין כארם.

العين والوادي 7

في مدخل الوادي تستطيعين أن تري مبنى كبيرا من المفترض أن يُستعمل وفق خارطة البناء مخزنا بلديا. بينما يدعي السكان أن البناية ستستعمل كقاعة مناسبات وإن استكمال البناء سيكون خطوة أخرى في عملية تغيير طابع المكان.

في السنوات الأخيرة يقوم الأهالي بالاهتمام بالوادي ويرون فيه حديقة عامة زرعوا فيها حدائق صغيرة من الخضار. نوصي بالنزول إلى الوادي والجلوس في ظل إحدى الزوايا للراحة. في الوادي اليوم بعض أشجار مثمرة مثل التين والرمان والعنب . أشجار بقيت في قسم منها من بساتين عين كارم.

בכפר היתה חנות ספרים, התושבים נהנו מהצגות תיאטרון, וקולנוע נייד ביקר תכופות בכפר. הקולנוע הציג בעיקר סרטים דוברי אנגלית על מסך גדול – הצגת רחוב חינמית לתושבים. באיזור הוואדי היה מבנה ששימש כמועדון הנוער של הכפר, בו התקיימו פעילויות וחוגים שונים, כגון חוגי ספורט ותיאטרון.

רוב אדמת עין כארם היא הררית, אולם בוואדי היה גם איזור מישורי יחסית, שעד 1948 נקרא "אלמרוג'" (העמקים), "אלג'נאין" (גינות הירקות), או "אלבסאתין" (הבוסתנים). לאיזור הוואדי היתה חשיבות מרכזית בחיי הכפר החקלאיים. באיזור זה גידלו תושבי הכפר הפלסטינים ירקות ועצי פרי. גינות הירקות בו שימשו לצורכיהם האישיים של תושבי הכפר, והושקו במי המעיין שירדו בוואדי – מים שכיום זורמים לרשת הביוב של השכונה. גידולי הכפר החקלאיים כללו בעיקר זיתים וענבים, לצד גידולי פירות נוספים כגון תאנים, רימונים ומישמש. לצד 7,953 דונמים שעליהם גודלו עצי פרי וגינות ירקות, על 1,175 דונם גודלו דגנים. מקור הפרנסה הראשי היה הזיתים, אשר מפירותיהם הפיקו שמן זית בחמשת בתי הבד שהיו בעין כארם וששימשו גם את תושבי הסביבה. בתי הבד היו שייכים לאנשים ולמשפחות שונות, ביניהם עבדאללה ח'ליל סעיד, משפחת ג'עאנין, ומשפחת קנס.

معظم أراضي عين كارم جبلية إلا أنه كان في الوادي منطقة مستوية نسبيا سميت حتى العام ١٩٤٨ بـ «المروج» أو «الجنائن» أو «البساتين». كانت لمنطقة الوادي أهية كبرى في حياة القرية الزراعية حيث زرعوا فيها الخضار والأشجار المثمرة. استعملت بساتين الخضار لسدّ احتياجات العائلات وتم ريها من مياه العين التي انسابت في الوادي . مياه تنساب اليوم ضمن شبكة مجاري الحي. شملت محاصيل القرية في حينه الزيتون والعنب إلى جانب أثمار مختلفة كالتين والرمان والمشمش. إضافة إلى نحو ٧٩٥٣ دونما زرعت فيها الأشجار المثمرة والخضار، فقد تم زراعة الحبوب على نحو ١١٧٥ دونما. كان مصدر المعيشة الأساس محاصيل الزيتون التي تم استخلاص زيتها في خمس معاصر كانت في القرية خدمت، أيضا، سكان القرى المجاورة. كانت المعاصر لعائلات مختلفة بينها عائلة عبدالله خليل سعيد وعائلة جعانين وعائلة قنس.

חזרי אל רחוב המעיין והמשיכי ללכת לכיוון המעיין. מצד שמאל תראי מבנה עליו כתוב "בית המעיין". 8

المבנה הסמוך למעיין שימש עד 1948 כמפעל לייצור קרח ומשקאות קלים. הוא היה בבעלות מחמד אלבכרי, לו היתה משאית שבה העביר את המשקאות והקרח לירושלים. העובדה שהעיר הגדולה קנתה קרח מהכפר העידה על שגשוג, והיוותה מקור לגאווה לתושבי הכפר.

عودي إلى شارع همعيان وواصلي السير باتجاه العين. ترين من جهة اليسار مبنى كتب عليه «بيت همعيان». 8

استُعمل المبنى بجوار العين حتى العام ١٩٤٨ كمصنع لإنتاج الثلج والمشروبات الخفيفة. كان المصنع في ملكية محمد البكري الذي امتلك أيضا شاحنة نقل بواسطتها المشروبات والثلج إلى القدس. حقيقة أن المدينة الكبيرة اشترت الثلج من القرية دلّت على الازدهار وكان ذلك مصدر فخر لسكان القرية.

كان فيها مكتبة وتوفرت للسكان عروض مسرحية وزارتها السينما المتنقلة من مرة لأخرى. عرضت السينما بالأساس أفلاما تتحدث الإنجليزية على شاشة كبيرة. عرض مجاني للجمهور. كان في منطقة الوادي مبنى استُعمل كنادٍ للشبيبة في القرية نُظّمت فيه نشاطات وندوات مختلفة للشبيبة مثل فعالياتٍ رياضية ومسرحية.

לאנשי הכפר היו חיי תרבות עשירים. בכפר היתה חנות ספרים, התושבים נהנו מהצגות תיאטרון, וקולנוע נייד ביקר תכופות בכפר. הקולנוע הציג בעיקר סרטים דוברי אנגלית על מסך גדול – הצגת רחוב חינמית לתושבים. באיזור הוואדי היה מבנה ששימש כמועדון הנוער של הכפר, בו התקיימו פעילויות וחוגים שונים, כגון חוגי ספורט ותיאטרון. המועדון ריכז את תנועת הצופים וקבוצת כדורגל שהשתתפה במיני־ליגה ירושלמית, וששיחקה בין השאר נגד קבוצות מבית צפאפא ואלמאלחה. במסגרת פעילויות המועדון נשלחה משלחת צופי עין כארם לנבי מוסא, שם התקיימה תהלוכה שנתית גדולה של שבט בני חסן. לשבט זה השתייכו רוב תושבי הכפר, כמו גם תושבי מספר כפרים נוספים בירושלים. כל שנה במהלך התהלוכה התקיימה תחרות על החזקת דגל השבט כסמל למנהיגות השבט באיזור, תחרות שהתקיימה בעיקר בין עין כארם לאלמאלחה. בתהלוכות אלה הונף דגל עין כארם, שצבעו אדום, וששמור כיום אצל פליטי עין כארם בעמאן.

كانت حياة القرية الثقافية غنية. كان فيها مكتبة وتوفرت للسكان عروض مسرحية وزارتها السينما المتنقلة من مرة لأخرى. عرضت السينما بالأساس أفلاما تتحدث الإنجليزية على شاشة كبيرة ـ عرض مجاني للجمهور. كان في منطقة الوادي مبنى استُعمل كنادٍ للشبيبة في القرية نُظّمت فيه نشاطات وندوات مختلفة للشبيبة مثل فعاليات رياضية ومسرحية. أشرف النادي على حركة الكشافة وفرقة كرة قدم شاركت في دوري مصغّر في القدس لعب ضد فرق من المالحة وبيت صفافا. في إطار نشاطات النادي أرسل وفد عن كشافة عين كارم للنبي صالح حيث جرت هناك المسيرة السنوية لقبيلة بني حسن التي ينتمي إليها معظم سكان القرية في حينه. وفي كل عام، وخلال المسيرة جرت مسابقة على حمل علم القبيلة كعلامة على قيادتها في المنطقة، وهي مسابقة جرت في العادة بين عين كارم والمالحة. في هذه المسيرة تم رفع علم عين كارم ولونه أحمر وهو محفوظ إلى اليوم لدى مهجّري القرية في عمان.

הגיעי לרחבת המעיין. רדי במדרגות, שם תוכלי לשבת בסמוך למעיין 9. מי המעיין אינם מומלצים לשתייה, בעקבות זיהום שמקורו באחד מבורות ספיגת הביוב של אכסניית הנוער ששוכנת במעלה הגבעה.

זהו מעיינו המרכזי של הכפר, שבו זורמים כל השנה מים צוננים שהיו ידועים מזה מאות בשנים כבעלי סגולות מרפאות. המעיין, שסביבו התפתח הכפר בתקופותיו השונות, מחבר בין שתי דתות, הנצרות והאסלאם, ולקראת פסח ניתן לראות בו גם יהודים דתיים המגעילים את כליהם לקראת החג. המעיין נקשר בשמה של מרים, אמו של ישו, ועל כן הוא מכונה גם "עין מרים", "עין אלעד'רא" (הבתולה), או "מעיין מרים הקדושה". במיתולוגיה הנוצרית המעיין הוא המקום שבו נפגשו מרים ואלישבע

عندما تصلين شارع العين انزلي على الدرج حيث تستطيعين الجلوس بجوار العين 9. لا نوصي بشرب مياه العين في أعقاب تلوث مصدره أحد آبار تصريف المجاري لنزل الشبيبة القائم في منحدر التلة.

إنها العين المركزية للقرية، التي تجري منها طيلة السنة ماء باردة عرف عنها صفاتها الشفائية منذ آلاف الأعوام. العين التي تطورت القرية من حولها في الحقب المختلفة، تربط بين ديانتين، المسيحية والإسلامية، وعشية عيد الفصح العبري يُمكن أن نرى هناك يهودا متدينين يغسلون أوانيهم لمناسبة العيد. ارتبطت العين باسم مريم، والدة يسوع، وعليه فهي تُسمى، أيضا، «عين مريم»، أو «عين العذراء» أو «عين القديسة مريم». وفق الأسطورة المسيحية العين هي المكان الذي التقت عنده مريم عمتها إليشيبع بينما كل

זהו מעיינו המרכזי של הכפר, שבו זורמים כל השנה מים צוננים שהיו ידועים מזה מאות בשנים כבעלי סגולות מרפאות.

דודתה, כשכל אחת נושאת ברחמה את בנה הקדוש המיועד. ההריונות של שתיהן נחשבו מיסטיים – האחת כבתולה והשנייה כקשישה. לפי המסורת הנוצרית, מרים שהתה בבית אלישבע וזכריה הכהן במשך כשלושה חודשים. עם סיום הביקור פנתה מרים לבית לחם, שם נולד ישו. במקביל ילדה אלישבע בעין כארם את יוחנן, הידוע בכינויו יוחנן המטביל. לפי מסורת חיצונית לברית החדשה, המלך הורדוס ציווה להשמיד בנים בכורים כי שמע מחוזי כוכבים כי עתיד להיוולד גואל ליהודים; על כן נמלטה אלישבע אל הר סמוך, במקום שבו ניצבת היום כנסיית הביקור. בעייפותה התמוטטה אלישבע, ובדרך נס נפערה מערה שבה התחבאה עם בנה.

מעל המעיין נבנה מסגד, ששימש כבית התפילה המרכזי של עין כארם. המסגד קרוי על שמו של הח'ליף בן המאה השביעית עמר בן אלח'טאב, שעצר ממסעו בעין כארם על מנת לראות את הכנסייה הביזאנטית שבה נמצאת המערה בה נולד יחיא (חנא) בן זכריה, הרי הוא יוחנן, הקדוש

واحدة منهما تحمل بابنها القديس المرتقب. حمل كلاهما اعتبر أسطوريا ـ الأولى كعذراء والثانية كمسنة. حسب الموروث المسيحي، مكثت مريم في بيت إليشيبع وزكريا هكوهن مدة ثلاثة أشهر. ومع انتهاء الزيارة توجهت مريم إلى بيت لحم حيث ولد السيد المسيح. في حين أن إليشيبع أنجبت يوحنا المسمى يوحنا المعداني في عين كارم. حسب رواية من خارج نص العهد الجديد، أمر الملك هورودوس بقتل المواليد البكر لأن المنجمين أخبروه أنه من المنتظر ولادة مخلّص لليهود، وعليه فقد هربت إليشيبع إلى جبل مجاور وهو المكان الذي تقوم فيه الآن كنيسة الزيارة. وكان إليشيبع قد انهارت من التعب وانفتحت المغارة بأعجوبة حيث اختبأت هي وابنها.

بُني فوق العين مسجد تحول إلى المسجد الرئيسي لعين كارم. وقد سمّي باسم الخليفة عمر بن الخطاب من القرن السابع وكان توقف في عين كارم لرؤية الكنيسة البيزنطية التي تضم المغارة التي ولد فيها يحيى (حنا) بن زكريا، وهو يوحنا، المقدّس للمسلمين، أيضا. كان فوق المسجد

גם למוסלמים. מעל למסגד היתה קומה נוספת, ששימשה עד 1948 כבית הספר הממלכתי לבנים של עין כארם. קומת בית הספר נהרסה בשנות השישים, ומאז הכניסה למסגד אסורה ופתחיו נאטמו.

בסמוך למעיין, בצדו השני של הכביש, ישנו בית בן שתי קומות שהיה שייך בסוף המאה ה-19 לחאג' אסמאעיל, אחד מנכבדי הכפר. כששמע חאג' אסמאעיל שגנרל גורדון, אחד ממפקדי הצבא הבריטי, עומד לבקר בכפר על מנת לחקור את הכפר ואת ההיסטוריה הדתית נוצרית של המקום, הוא מיהר על חמורו והביא אותו לביתו, שם אירח אותו במשך כשנה. מספרים על אותו גנרל שגורלו היה דומה לגורלו של יוחנן: ראשו נערף.

طبقة أخرى استُعملت حتى العام ١٩٤٨ مدرسةً رسمية للبنين في عين كارم. هدمت المدرسة في الستينيات وتمّ سدّ أبواب المسجد من ذلك الوقت ومنع الدخول إليه.

بجوار العين، من الجهة الأخرى للشارع، بيت من طبقتين كان تابعا في القرن ألـ ١٩ للحاج إسماعيل أحد وجهاء القرية، عندما سمع الحاج إسماعيل أن الجنرال غوردون أحد ضباط الجيش البريطاني ينوي زيارة القرية لغرض دراسة القرية وتاريخ الديانة المسيحية في المنطقة أسرع بحماره وأحضره إلى بيته حيث استضافه لمدة سنة. ويُحكى أن نهاية هذا الجنرال كانت كنهاية يوحنا، بقطع الرأس.

إنها العين المركزية للقرية، التي تجري منها طيلة السنة ماء باردة عرف عنها صفاتها الشفائية منذ آلآف الأعوام.

שכונת עין כרם עודה מכונה כיום בפי תושביה "כפר". הישראלים בכפר מקיימים חיי קהילה ומתגאים בשימורו. הארכיטקטורה שומרה, אך הדיירים התחלפו, והשפה ושמות הרחובות – השתנו. בכפר נשארו שש מנזרים וכנסיות, בית קברות מוסלמי במרכז הכפר, מכוסה בפסולת ועפר, ומסגד הכפר, שעומד מוזנח עם צריחו ושמעיין מרים זורם מתוך חצרו.

حي عين كارم لا يزال يُسمى لدى سكانه بـ «القرية». يعيش السكان الإسرائيليون في القرية حياة اجتماعية ويفاخرون بالحفاظ عليها. تم الحفاظ على التصميم المعماري بينما تبدل السكان واللغة وأسماء الشوارع. بقيت في القرية نحو ست كنائس وأديرة، مقبرة إسلامية وسط القرية، مغطاة بالنفايات والتراب، ومسجد القرية المهمل القائم بمئذنته فوق عين مريم التي تنساب من باحته.

את הסיור במתכונת מעט שונה ניתן להוריד כסיור קולי דרך האתר "מעמותה" במרכז לאמנות ומדיה על שם דניאלה פסל:
www.mamuta.org/audiotour/

يُمكن إنزال المسار بصيغة مختلفة قليلا كمسار صوتي على موقع مشروع مركز معموتاه، مركز للفن والاعلام على اسم دانيئيلا بيسل:
www.mamuta.org/audiotour/

// מקורות //

זוכרות את עין כארם, חוברת בהוצאת עמותת זוכרות.

אע'באריה עמר, סיור רב-קולי, מעמותה במרכז לאמנות ומדיה על שם דניאלה פסל, www.mamuta.org

עמירב משה (2004), **עין כרם: מסע אל הכפר הקסום,** תל־אביב: כתר.

// المصادر //

ذاكرات عين كارم: كراسة من إصدار جمعية «زوخروت».

إغبارية عمر، جولة متعددة الأصوات، «معموتة» في مركز الفنون والميديا على أسم دانئيل بيسل, www.mamuta.org.

عميراب موشي (٢٠٠٤)، **عين كارم: رحلة إلى القرية المسحورة**، إصدار كيتر.

המסגד והמעיין, רח׳ המעיין // مسجد العين، شارع همعيان

ואדי המעיין, כנסיית יוחנן בהרים, שכונת איזור א': מבט מהמרפסת שבמעמותה במרכז לאמנות ומדיה על שם דניאלה פסל //
مطلّ عين كارم، مركز للفن والاعلام على اسم دانيئيلا بيسل

16

בארץ המעיינות, או: נכבה בהמשכים //
סיור בולג'ה הישנה והחדשה

من أرض الينابيع – أو نكبة في فصول //
مسار في الولجة القديمة والجديدة

צילם // דוד שכיא
כתב // יהב זוהר

تصوير: دافيد ساجي
كتبها: ياهف زوهر

סיור בנוף היפהפה של הרי ירושלים ונחל שורק, בכפר שנהרס, נבנה מחדש מעבר לוואדי, וכעת מאוים שוב.

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול //

- חלופה 1
משולב – ברכב וברגל: סיור ברכב עם קטעי הליכה קצרים בולג'ה הישנה – כשעתיים.
- חלופה 2
משולב – ברכב וברגל: סיור בשני רכבים – רכב אחד בולג'ה הישנה ואחר סמוך למחסום ולג'ה, כשביניהם הליכה יפה של שעה-שעה וחצי. בסך הכל כארבע שעות.
- חלופה 3
רגלי: סיור שמתחיל בתחנת האוטובוס בצומת אורה ומסתיים בתחנת הרכבת במלחה – כשש שעות.

نوع المسار //

- إمكانية ١
مدمج – في السيارة وعلى الاقدام: مسار بالسيارة ويشمل مقاطع قصيرة سيرا على الأقدام في الولجة القديمة – حوالي الساعتين
- إمكانية ٢
مدمج– في السيارة وعلى الأقدام: مسار مع سيارتين – سيارة في الولجة القديمة وأخرى قريبا من حاجز الولجة ، يفصلهما سيرا ممتعا لساعة – ساعة ونصف. في المجموع حوالي ٤ ساعات.
- إمكانية ٣
سيرا على الأقدام: يبدأ المسار في محطة الباص في مفترق أورة وينتهي في محطة القطار في مالحا – حوالي ٦ ساعات.

נקודת מוצא //
צומת אורה

نقطة الانطلاق //
مفترق أوره

הגעה ברכב //

נוסעים מירושלים בכיוון בית החולים הדסה עין כרם ופונים שמאלה בצומת אורה לכיוון המושבים אורה ועמינדב ולכיוון יד קנדי. אחרי כקילומטר נשקף משמאלנו נוף יפה של בתי ולג'ה החדשה, הפזורים על ההר ממול. שניים וחצי קילומטרים מהצומת פונים שוב שמאלה, לכביש אספלט קטן היורד אל הוואדי ומסומן בסימון שבילים שחור.

الوصول بالسيارة //

نسافر من القدس باتجاه مستشفى هداسا عين كارم ونتجه يسارا في مفترق أوره باتجاه مستوطنات أوره وعميناداف وباتجاه يد كندي. بعد كيلومتر تقريبا سنرى على يسارنا منظرا جميلا لبيوت الولجة الجديدة، المنتشرة على الجبل المقابل. بعد ٢.٥ كم من المفترق نتوجة يسارا ثانية، لشارع اسفلت صغير ينزل إلى الوادي يحمل إشارة ممرات بالأسود.

ة الغلاف: عين حانية، منبع الماء. المبنى هو من بقايا الكنيسة البيزنطية التي كانت هنا.
תמונת שער: עין חניה, מוצא הנקבה. המבנה הוא משרידי הכנסייה הביזנטית שעמדה כאן.

مسار في جبال القدس الجميلة ووادي سوريك، في القرية التي هدمت، وبنيت من جديد في الجهة الأخرى للوادي، والآن مهددة ثانية.

הגעה בתחבורה ציבורית //

נוסעים באחד מקווי אגד מירושלים לכיוון בית החולים הדסה עין כרם. יורדים בצומת אורה, ומשם הולכים שניים וחצי קילומטרים לכיוון בית החולים ופונים שמאלה באותה הפנייה, או תופסים טרמפ עם מטיילים.

الوصول بالمواصلات العامة //

السفر بأحد باصات إيجد. ننزل في مفترق أوره، زمن هناك نسير مشيا على الاقدام ٢,٥ كم باتجاه المستشفى ونتجه يسارا أو نجد توصيلة مع متنزهين آخرين.

נקודת סיום //

הסוכה של עבד, לא רחוק ממחסום משמר הגבול בדרך ממלחה להר גילה

نقطة النهاية //

عريشة عبد، ليس بعيدا عن حاجز حرس الحدود على الطريق من المالحة إلى جبل جيلو

אורך המסלול //

3 קילומטרים

طول المسار //

٣ كم

משך המסלול //

4-2 שעות

مدة المسار //

٢ ساعات – ٤ ساعات

דרגת קושי //

קל-בינוני (המסלול כולל הליכה במעלה שביל תלול)

درجة الصعوبة //

سهل – متوسط (المسار يشمل السير صعودا في مسار ملتو).

מקום למלא בו מים //

הנביעה בעין אלבלד בולג'ה הישנה

مكان للتزود بالماء //

النبع في عين البلد في الولجة القديمة.

עונה ממומלצת //

כל עונה: כל יום לא גשום ולא חם מאוד מתאים למסלול המשולב. המסלול הרגלי חשוף לשמש ברובו ומומלץ במיוחד באביב או ביום יפה בחורף.

الموسم المفضّل //

كل يوم غير ماطر أو حار جدا مناسب للمسار المدمج. المسار مشيا معرض للشمس في غالبيته ونوصي به في الربيع بشكل خاص أو في يوم جميل في الشتاء.

ולג'ה الولجة

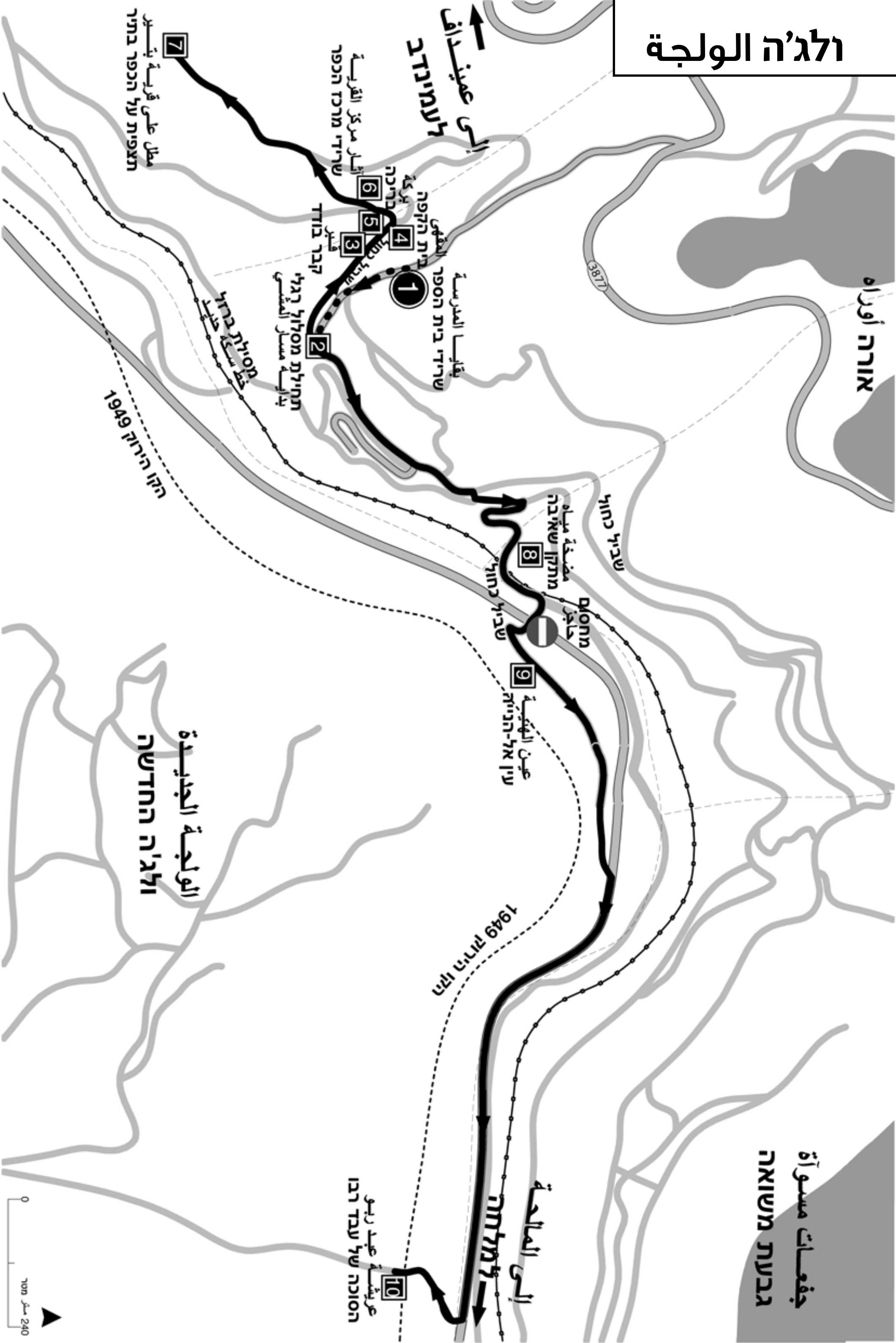

אורה أوراه
3877
לעמינדב
إلى عميناداف
גבעת משואה
جفعات مسواة
למלחה
إلى المالحة
ולג'ה החדשה
الولجة الجديدة
הקו הירוק 1949
מסילת ברזל
خط سكة حديد
מחסום
حاجز
שביל כחול
עין אל-חנייה
عين الحنية
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
240 מטר

ولّג'ה الولجة

מספר תושבים בשנת 1948 // כאלפיים	السكان في عام ١٩٤٨ // نحو ألفين
מספר בתים בשנת 1931 // בערך 320	عدد البيوت في العام ١٩٣١ // نحو ٣٢٠
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 //	مصادر المعيشة الاساسية حتى ١٩٤٨ //
חקלאות: ירקות, דגנים וזיתים	الزراعة: الخضار، الحبوب والزيتون

בתי ספר //	مدارس في القرية //
בית ספר יסודי נבנה בולג'ה בשנות הארבעים ושימש את הכפר שנים ספורות לפני שנהרס ב-1948.	بنيت المدرسة الابتدائية في الولجة في الأربيعينيات وخدم القرية سنوات قليلة قبل هدمه عام ١٩٤٨.
אתרי דת //	مواقع دينية //
• במרכז הכפר עמד "מסגד הארבעים". • בכפר היה גם בית קברות.	* كان في مركز القرية «مسجد الأربعين». * وكانت مقبرة، أيضا.

תאריך כיבוש // ה-21 באוקטובר 1948	تاريخ احتلاله // ٢١ تشرين الثاني ١٩٤٨
היכן נמצאים הפליטים //	أين يتواجد اللاجئون منها اليوم //
בעמאן, במחנה הפליטים דהישה, בולג'ה החדשה וברחבי העולם	في عمان، مخيم الدهيشة، في الولجة الجديدة وحول العالم

יישובים יהודיים על אדמות הכפר //	مستوطنات يهودية على أراضي القرية //
מושב עמינדב וההתנחלות הר גילה קמו על אדמות הכפר, וביניהם קם כפר הפליטים ולג'ה החדשה.	موشاف عميناداف ومستوطنة هار جيلو أقيما على أراضي القرية، وبينهما أقيمت قرية اللاجئين الولجة الجديدة.
יישובים פלסטיניים קרובים //	قرىفلسطينيةقريبة//
אלמאלחה ואלג'ורה (נהרסו). מעבר לוואדי נמצאים הכפר הפלסטיני בתיר והעיירה בית ג'אלא.	عبر الوادي هنالك القرية الفلسطينية بتير والبلدة بيت جالا. حتى أل ١٩٤٨ كانت قريتي المالحة والجورة بقرب القرية.

اعتاد الرجال الجلوس فيه وتدخين النرجيلا، شرب القهوة، يستمعون إلى الراديو الذي التقط البرامج من يافا أو من القاهرة، ويتأملون منظر مدرّجاتهم الرائع والى الوادي المقابل.

מהנקודה בה מתחיל המסלול, נרד בכביש אספלט שיורד בתלילות במקביל לערוץ נחל קטן. אחרי 600 מטר נראה משמאל קבוצת אורנים. בין העצים פזורים גושי בטון ומלט, שרידיו של מבנה גדול שנהרס ביסודיות. במקום הזה עמד בית הספר של הכפר ולג'ה 1, עד שכוחות חיל ההנדסה של צה"ל פוצצו אותו ופיזרו את השרידים עם בולדוזר.

נרד עוד 250 מטרים במורד הדרך, עד אשר הדרך מתעקלת שמאלה ודרך עפר עם סימון שבילים כחול פונה ימינה. בעלי הרכבים יחנו כאן. נלך ימינה בדרך העפר. 2

من النقطة التي يبدأ بها المسار، ننزل إلى شارع إسفلت ينزل بشكل حاد بمحاذاة مجرى ماء صغير. بعد ٦٠٠م نرى على جهة اليسار مجموعة صنوبر. تنتشر بين الأشجار كتل من الباطون والخرسانة، بقايا مبنى كبير انهار تماما. في هذا المكان كانت مدرسة الولجة الابتدائية 1 إلى أن قامت وحدات أسطول الهندسة التابعة لـ«تساهل» (الجيش الإسرائيلي) بقصف المبنى وتدمير أنقاضه بجرافات.

ننزل ٢٥٠م في أسفل الطريق، إلى أن تنعطف الطريق يسارا إلى شارع غير معبدة مع رمز للمسارات باللون الأزرق يشير إلى اليمين. على أصحاب السيارات إيقافها هنا. نتجه إلى اليمين بالطريق غير المعبدة. 2 بعد ٢٠٠م تقريبا سنرى على جهة اليسار قبرا وحيدا 3، نظيف جدا وراء شجرة لوز وإلى جانب شجرة صنوبر. في الواقع القبر ليس وحيدا بالمرة. نحن نقف في قلب مقبرة والذي يُمعن النظر سيرى صخورا تغطي حفر، تشققات ومغر تظهر منها عظام قديمة. خلال مئات السنوات أجريت هنا مراسيم الدفن دون شواهد، في قسائم عائلية.

הקבר הבודד ששופץ. מסביב, במערות וחרכים בסלע קבורים רבים מתושבי הכפר //
القبر الوحيد الذي تم ترميمه. في محيطه وفي ضقوق الصخر دفن الكثيرون من سكان القرية

אחרי כמאתיים מטר נראה משמאל לדרך קבר בודד 3, שמור היטב, מאחורי עץ שקדייה וליד עצי אורן. למעשה, הקבר אינו בודד כלל. אנחנו נמצאים בלבו של בית הקברות, ומי שיביט היטב ימצא כאן סלעים שמכסים על בורות, סדקים ומערות בסלע מהם מציצות עצמות עתיקות. משך מאות שנים התנהלה כאן הקבורה בלי מצבות, בחלקות משפחתיות.

לאחר שנלך כמאה מטר נגיע לצומת דרכים. כאן, סמוך לצומת, עמד פעם בית הקפה של הכפר 4. הגברים היו יושבים בו ומעשנים נרגילה, שותים קפה, מקשיבים לרדיו שקלט את השידורים מיאפא או מקהיר, וצופים בנוף הטרסות המפוארות שלהם, ובוואדי שממול.

بعد أن نمشي حوالي المائة متر نصل إلى مفترق طرق. هنا، بجانب المفترق، كان مقهى القرية 4. اعتاد الرجال الجلوس فيه وتدخين النرجيلا، شرب القهوة، يستمعون إلى الراديو الذي التقط البرامج من يافا أو من القاهرة، ويتأملون منظر مدرّجاتهم الرائع والى الوادي المقابل.

نتجه يسارا مع الطريق غير المعبدة، ونصل إلى بركة صغيرة على يمين الطريق 5. الينبوع يطفح بالماء الوافر حتى في أكثر سنوات القحل، مياه النبع صافية، وكثير من المتنزهين يأتون إلى النبع للسباحة أو وضع أرجلهم بالماء. أحيانا، من الممكن أن نقابل ركاب دراجات أو متدينين (يهود) قدموا لغمر أنفسهم بالماء، أو «حرس الحدود» (الإسرائيلي) على تركتورات صغيرة في دورية صاخبة.

הגברים היו יושבים בבית הקפה ומעשנים נרגילה, שותים קפה, מקשיבים לרדיו שקלט את השידורים מיאפא או מקהיר, וצופים בנוף הטרסות המפוארות שלהם, ובוואדי שממול.

נפנה שמאלה עם דרך העפר, ונגיע לבריכה קטנה מימין לדרך 5. גם בשנים השחונות ביותר נקבת המעיין שופעת מים, מי הבריכה צלולים, ומטיילים רבים מגיעים לטבול ולהשתכשך כאן. לפעמים ניתן לפגוש כאן רוכבי אופני שטח לצד ברסלבים שבאו לטבול, ושוטרי משמר הגבול בטרקטורון פטרולים רועש. במפות הישראליות מצוין המקום כ"עין אלבלד", מעיין הכפר. אין כמובן ציון לשמו של הכפר. מתחת למעיין אפשר עדיין לראות את המים זולגים כלפי מערכת טרסות מרשימה, גאוותה ופרנסתה של ולג'ה, מקום בו גידלו ירקות שנודעו בכל הארץ באיכותם ובטעמם המיוחד. כיום רוב המים נספגים בקרקע ומזינים תאנה מרשימה, שעומדת במקום בו היה פעם המסגד הראשי של הכפר - מבנה עתיק, שכונה "מסגד הארבעים", ושהבולדוזרים לא הותירו ממנו כמעט דבר. המסגד נודע באיזור הן בשל גילו והן בשל המבנה המרשים.

في الخرائط الإسرائيلية يظهر المكان على انه «عين البلد». لا يوجد أي ذكر لاسم القرية طبعا. في أسفل الينبوع لا زال بالإمكان رؤية المياه تنحدر إلى منظومة مدرجات مثيرة للإعجاب، مصدر فخر الولجة ومصدر رزقها، المكان الذي زرعوا فيه الخضروات التي كانت معروفة بجودتها وطعمها الخاص في كل إنحاء البلاد. اليوم أغلب المياه تنحدر إلى الأرض وتسقي شجرة تين مثيرة للإعجاب والتي تقف في المكان الذي وقف به مسجد القرية الرئيسي – مبنى قديم، لُقب بـ «مسجد الأربعين»، الذي لم تبق الجرافات منه أي شيء تقريبا. المسجد كان معروفا في المنطقة بسبب عمره وكذلك بسبب مبناه المثير للإعجاب.

نحن في قلب المنطقة السكنية المكتظة في القرية، والذي كان هنا مئات السنين، حتى ٢١ تشرين أول ١٩٤٨.

בדיוק מעל בריכת המעיין המבוטנת נותרו כמה קשתות מבניין ישן. כאן עמדה הסאחה, בית ההתכנסות, של אחת מארבע החמולות של ולג'ה. שביל-לא-שביל מוביל מבריכת המעיין למעלה, אל תוך ההריסות 6. הדרך תלולה ומעט קשה, אבל משתלם לטפס בה. מעליה נמצא שרידי קשתות, אבנים מגולפות שנצבו פעם מעל משקופים, ומרתפים ששרדו את ההרס ועדיין ניתן לרדת אליהם. אנו ממש בלב איזור המגורים הצפוף של הכפר, שישב כאן מאות שנים, עד ה-21 באוקטובר 1948.

נמשיך לעלות דרך ההריסות, עד שנגיע לעוד דרך עפר, כמאה מטר במעלה הגבעה מבריכת המעיין. כאן כדאי לעצור, להסתובב, ולהביט אל הנוף שתחתינו.

فوق بركة العين بالضبط بقيت بعض القناطر من المبنى القديم. هنا، كانت الساحة، بيت التجمع، لإحدى عائلات الولجة الأربع. مسار - ليس بمسار يأخذنا من بركة العين إلى الأعلى، إلى الأنقاض 6. الطريق ملتوية وصعبة قليلا، ولكن الصعود مجد. في الأعلى سنجد بقايا عقد، حجار بناء مصقولة وضعت على عتبة البيوت في السابق، ومخازن تحت الأرض صمدت ومن الممكن النزول إليها. نحن في قلب المنطقة السكنية المكتظة في القرية، والذي كان هنا مئات السنين، حتى ٢١ تشرين أول ١٩٤٨. سنستمر بالصعود داخل البيوت المهدمة إلى أن نصل إلى طريق ترابية أخرى، مئة متر إلى أعلى الهضبة من بركة العين. هنا من المفضل أن نقف ونستدير لتأمل المنظر من تحتنا.

אנו ממש בלב איזור המגורים הצפוף של הכפר, שישב כאן מאות שנים, עד ה–21 באוקטובר 1948.

ידוע שפליטים נוהגים להגזים באגדות על הכפר שאבד – לכל אחד היו את המים המתוקים ביותר, את הפירות העסיסיים, את הנוף היפהפה. פליטי ולג'ה, בסמטאות הצפופות של מחנות הפליטים בדהישה או בשעפאט, לא יוצאים דופן בעניין הזה, אלא שבמקרה שלהם הם אולי צודקים. הוואדי שיורד בתלילות מן הרכס הגבוה של עמינדב (ג'בל אלמלכ) אל נחל רפאים (ואדי אלסראר) יפה במיוחד, ושופע מעיינות באופן יוצא דופן.

תולדות ההתיישבות במקום הזה ארוכות יותר מן ההיסטוריה. חפירות ארכיאולוגיות חשפו כאן גם יישוב חקלאי מתקופת הברונזה, הרבה לפני שהיו פה ערבים או יהודים. האזכורים הראשונים לשם ולג'ה מופיעים בכתובים לפני כ–500 שנה, ונראה שהכפר ישב בנקודה הזאת לפחות מאז, וכל הנוף שמסביב היו אדמותיו.

من المعروف أن اللاجئين يميلون إلى المبالغة في الأساطير عن القرية المفقودة – تلك القرية التي كانت فيها المياه الأحلى، الثمار الأطيب، المنظر الأجمل. لاجئو الولجة المتواجدون في زقاقات مخيمات اللاجئين المكتظة في الدهيشة أو شعفاط، لا يختلفون كثيرا في هذا الموضوع عن غيرهم، إلا أنه، وفي حالتهم، لربما هم محقون. الوادي الذي ينزل بتعرج من سلسلة عميناداف العالية (جبل الملك) إلى وادي رفائيم (وادي السرار) جميل بشكل خاص، ومليء بالينابيع بشكل خاص.

قصة الاستيطان في هذا المكان أطول من التاريخ. عمليات حفر أثرية كشفت استيطانا زراعيا من فترة البرونز، قبل أن يكون هنا عرب أو يهود بكثير. المرات الأولى التي يظهر بها أسم الولجة يظهر في الكتابات من قبل ٥٠٠ سنة، وعلى ما يبدو فان القرية كانت هناك على الأقل منذ تلك الفترة، وكل المنظر من حولها كانت أراض تابعة لها.

// החלק התחתון של גרעין הכפר. כל האבנים הן שרידי הבתים שפוצצו. בתחתית התמונה בריכת המעיין
القسم السفلي من نواة القرية. كل البيوت هي أنقاض البيوت التي قُصفت. في أسفا الصورة بركة العين.

18 אלף דונם, מתוכם אלפיים מושקים במי מעיינות, הפכו את ולג'ה לכפר הגדול בשטחו והעשיר ביבוליו במחוז ירושלים. אם קשה קצת לדמיין איך נראה גרעין הכפר התלוי על צלע הגבעה מעל המעיין וטרסות הירקות, אפשר פשוט ללכת שמאלה (דרום מערבה) בדרך העפר, ולהמשיך כעשר דקות עד שנשקף למולנו, מעבר לוואדי, הכפר בתיר 7. הכפר התרחב ובתיו מפוזרים על ההר, אבל בחלק התחתון ניתן עדיין לראות את מערכת הטרסות המפוארת ומעליה, משמאל, את הגרעין העתיק של הכפר. בנקבת המעיין שם נמצאה כתובת חרוטה עם שמות הלגיונות השישי והאחד־עשר של הצבא הרומי, שכבשו את ביתר היהודית בימי מרד בר כוכבא. מי שרוצה לראות מקרוב את המערכת החקלאית העתיקה הזאת, כדאי שימהר, לפני שגדר ההפרדה המתוכננת תחתוך את הטרסות בסוללת הבטון שלה.

١٨ ألف دونم، من بينها ٢٠٠٠ دونم يتم ريّها بمياه الينابيع، جعلت من الولجة القرية الأكبر والأغنى في المحاصيل في منطقة القدس. إذا كان من الصعب تخيل كيف تبدو القرية المعلقة على ضلع الجبل فوق الينبوع والمدرجات الخضراء، من الممكن ببساطة متباعة السير الى اليسار (جنوب غرب) في طريق ترابية، والمشي لمدة حوالي ١٠ دقائق حتى تطل أمامنا، مقابل الوادي، قرية بتير 7. توسعت القرية وبيوتها منتشرة على الجبل، ولكن في الجهة السفلى لا زال بالإمكان رؤية نظام المدرجات الفاخرة ومن فوقها، من جهة اليسار، مركز البلدة القديم. في قلب الينبوع بالإمكان رؤية الأسماء المنقوشة للفيلقين الرومانيين السادس والحادي عشر، اللذان احتلا بيتار اليهودية في فترة ثورة باركوخبا. من يود أن يرى هذا النظام الزراعي عن قرب، من الأفضل أن يُسرع، قبل أن يقوم جدار الفصل المخطط بشق المدرجات بقطع الباطون.

מי שרוצה לראות מקרוב את המערכת החקלאית העתיקה הזאת, כדאי שימהר, לפני שגדר ההפרדה המתוכננת תחתוך את הטרסות בסוללת הבטון שלה.

גידולי הירקות של האיזור נודעו בכל הארץ, והרכבת שנבנתה בעמק בסוף המאה ה־19 אפשרה לחקלאים למכור את תוצרתם בשווקים של יפו ואפילו בחיפה. הרכבת, והפיתוח המואץ של סוף המאה, אפשרו לתושבי ולג'ה לעבור מבתי בוץ לבתי אבן נאים. אותו פיתוח גם הביא לעין כארם הסמוך את הכנסיות האירופיות, את עולי הרגל ואת כספם, וכך הדיח עין כארם את ולג'ה, אחרי מאות שנים של הגמוניה, ממעמד הכפר המאוכלס והעשיר של הרי ירושלים (ראו סיור בספר זה). אבל אם בעין כארם, בלפתא ובדיר יאסין הסמוכים כבר התחילו במאה העשרים להפוך חקלאות לנדל"ן, ורבים מבני הכפר מצאו את פרנסתם בירושלים, ולג'ה נותר כפר חקלאי כמעט לחלוטין, ופרנס את תושביו בכבוד מאדמתו – עד 1948.

محاصيل الخضروات في هذا المكان كانت معروفة في كل البلاد، والقطار الذي بني في السهل في القرن ألـ ١٩ مكن المزارعين من بيع محاصيلهم في أسواق يافا وحتى حيفا. القطار، والتطوير السريع حتى نهاية القرن السابق، مكن سكان الولجة الانتقال من بيوت الطين الى بيوت جميلة من حجر. نفس التطوير أتى بالكنائس الأوروبية إلى عين كارم القريبة، الحجاج وأموالهم، وهكذا أزاحت عين كارم الولجة، بعد مئات السنين من السيطرة ومن مكانتها الحصرية كقرية غنية على جبال القدس. ولكن في حين بدأت عملية بيع الأراضي في قرى عين كارم، ليفتا ودير ياسين في بداية القرن العشرين وكثيرون من أبناء القرى وجدوا مصدرا للمعيشة في القدس، بقيت الولجة قرية زراعية بشكل تام تقريبا، وشكلت الأرض مصدرا كريما لرزق أبناء القرية – حتى ١٩٤٨.

הקרבות באותה שנה התרחשו לא רחוק מכאן. כיבוש הכפר אלקסטל והטבח בדיר יאסין באפריל גרמו לבריחה מרבים מהכפרים באיזור, אבל בולג'ה החליטו רוב התושבים להישאר. מתנדבים של האחים המוסלמים, שהגיעו במהלך הקיץ ממצרים, וכן לוחמים פלסטינים ששהו בכפר הוסיפו לתחושת הביטחון. הכוחות היהודיים ריכזו את מאמציהם צפונה מכאן – בכפרים שלאורך הדרך הראשית לירושלים. באוקטובר, כשהניצחון הישראלי והעדיפות הישראלית בכוחות ובנשק כבר היו ידועים לכל, הוחלט לשלוח כוחות ישראליים גם לכאן, להרחיב את פרוזדור ירושלים דרומה. במשך 24 שעות היה הכפר ולג'ה נתון תחת אש מרגמות בלתי פוסקת של חטיבת עציוני. אלפיים תושבי הכפר, רובם ככולם, עזבו לפני שהחייל הישראלי הראשון נכנס לכאן. רבים ברחו מזרחה לבקעת הירדן, אחרים הגיעו עד עמאן.

حدثت المعارك في تلك السنة قريبا من هنا. احتلال قرية القسطل ومذبحة دير ياسين في نيسان دفعت الكثير إلى الفرار من قرى المنطقة، ولكن قرر غالبية سكان الولجة البقاء. متطوعو من الإخوان المسلمين، الذين قدموا من مصر في الصيف، ومحاربون فلسطينيون أضافوا إلى الشعور بالأمان. ركزت القوات اليهودية جهودها أكثر شمالا من هنا – في القرى الموجودة على الطريق الرئيسية إلى القدس. في تشرين الأول، حين صار الانتصار الإسرائيلي والتفوق الإسرائيلي في القوة والسلاح معروفا للجميع، تقرر إرسال قوات إسرائيلية إلى هنا، أيضا، لتوسيع مساحة القدس الجنوبية. قصفت وحدة «عصيوني» القرية لمدة ٢٤ ساعة دون توقف. ٢٠٠٠ من سكان القرية، كلهم تقريبا، غادروا قبل دخول الجندي الإسرائيلي الأول. كثيرون هربوا شرقا إلى غور الأردن، آخرون وصلوا حتى عمان.

من يود أن يرى هذا النظام الزراعي عن قرب، من الأفضل أن يُسرع، قبل أن يقوم جدار الفصل المخطط بشق المدرجات بقطع الباطون.

אותם כוחות שכבשו את ולג'ה כשלו בניסיונם לכבוש את בית ג'אלא, והוואדי הפך להיות הגבול. בהסכמי רודוס נקבע שפסי הרכבת יהיו בשטח ישראל, והגבול יעבור 50 מטרים דרומה להם. תושבי בתיר הסמוכה הגיעו עם השלטונות הישראליים להסכם לפיו יותר להם לחצות את פסי הרכבת ולהגיע לבית הספר ולאדמותיהם שבצד הישראלי, אבל לתושבי ולג'ה לא היה מזל כזה. רוב אדמות הכפר ורוב המעיינות אבדו, ורק האדמות שמדרום לנחל נותרו בשטח ירדן.

نفس القوات التي احتلت الولجة فشلت في محاولتها لاحتلال بيت جالا، وتحول الوادي إلى الحدود. في اتفاقية رودس تقرر أن تكون السكة الحديدية في الأراضي الإسرائيلية وأن ينتقل خط الحدود ٥٠م جنوبا. سكان بتير المجاورة توصلوا إلى اتفاق مع السلطات الإسرائيلية، يسمح بموجبه، لهم قطع خطوط السكة الحديدية من أجل الوصول إلى المدرسة والى أراضيهم في الجانب الإسرائيلي، ولكن الحظ لم يحالف سكان الولجة. فقد فقدوا غالبية أراضي القرية والينابيع، وفقط الأراضي جنوبي الوادي بقيت في الجانب الأردني.

גרעין הכפר הישן, שנדמה להם ממש כחלק מן ההר, שנבנה נדבך על נדבך משך מאות שנים, נהרס יחד עם המסגד, בית הקברות, בית הספר, והבתים החדשים יותר שמסביב.

مركز القرية القديم، والذي كان يبدو كجزء من الجبل، والذي بني قطعة بعد قطعة طوال مئات السنين، هدم مع المسجد، المقبرة، المدرسة والبيوت الجديدة المحيطة.

רובם של פליטי הכפר עברו לחיות במחנות פליטים בגדה, אבל כמה משפחות נשארו להיאחז באדמות הטרשים מעבר לוואדי, גרו בטרסות, במערות, בבתי בוץ מאולתרים. תושבי ולג'ה החדשה מכירים כולם את סיפורי ההיאחזות של ההורים והסבים: אימא היתה אוספת קוצים מהגבעות, קושרת חבילות יותר גדולות ממנה ולוקחת על הגב למכור בבית ג'אלא בגרוש וחצי. אבא ניסה להתפרנס מהאדמה שנשארה, הסתנן תוך סיכון חייו לעבד את האדמות שבצד האחר, או עבד אצל אנשי בית ג'אלא בבניין טרסות וקטיף. לא היה לו מקצוע – חקלאי בלי אדמה.

בשנים הראשונות הרבה היו מתגנבים בקיץ, חוצים את שדות המוקשים של הגבול על מנת לחזור ולעבד את אדמות השלחין שמעבר לוואדי. הישראלים ירו במי שתפסו, או לקחו אותם לכלא. הרבה מתו ככה, אבל חלק שרדו. היה מסוכן להסתנן – אבל בלי זה, בלי האדמות, לא היה מה לאכול.

غالبية سكان القرية انتقلوا للعيش في مخيمات للاجئين في الضفة، ولكن عدد من العائلات بقيت متمسكة بأراضي الصخر بعد الوادي، سكنوا المدرجات والمغر وبيوت طين عشوائية. سكان الولجة الجدد يعرفون القصص التي تصف تمسك الأهل والأجداد: «اعتادت أمي على جمع الأشواك من التلال، تربط حزم اكبر منها وتحملها على ظهرها لبيعها في بيت جالا بقرش ونصف. حاول أبي أن يعتاش من الأرض المتبقية، تسلل معرضا حياته للخطر من أجل فلاحة الأراضي في الجهة الأخرى، أو اشتغل عند أهالي بيت جالا في بناء المدرجات أو القطاف. لم تكن لديه مهنة – مزارع بلا ارض».

تسلل الكثيرون في السنوات الأولى في الصيف، عابرين حقول الألغام على الحدود لكي يعودوا إلى أراضيهم المروية ليفلحوها. أطلق الإسرائيليون النار على الذين قبضوا عليهم، أو أخذوهم إلى السجن. مات الكثيرون بهذه الطريقة، ولكن هنالك من بقي على قيد الحياة. التسلل كان خطرا – ولكن بلا هذا، بلا الأراضي، لم يكن طعام.

כולם חשבו שהמצב זמני, שעוד מעט וחוזרים לכפר. אולם בקיץ 1953 הפליטים הציצו מתוך המערות ומאחורי סלעים וחזו בכוחות חיל ההנדסה שהגיעו לפוצץ את בתי הכפר הישן. אחרי הפיצוץ נכנסו הבולדוזרים כדי לסיים את המלאכה. גרעין הכפר הישן, שנדמה להם ממש כחלק מן ההר, שנבנה נדבך על נדבך משך מאות שנים, נהרס יחד עם המסגד, בית הקברות, בית הספר, והבתים החדשים יותר שמסביב. מעתה והלאה המקום הזה הוא הכפר הישן, החרב – והמערות, ההיאחזות הזמנית שממול, הפכו להיות מרכז הכפר.

اعتقد الجميع أن الوضع مؤقت، وأنهم سيعودون إلى القرية في وقت لاحق قريب. ولكن في صيف ١٩٥٣ نظر اللاجئون من المغر ومن وراء الصخور ليروا سلاح الهندسة وقد اتى لتفجير بيوت القرية القديمة. بعد التفجير دخلت الجرافات لإنهاء المهمة. مركز القرية القديم، والذي كان يبدو كجزء من الجبل، والذي بني قطعة بعد قطعة طوال مئات السنين، هدم مع المسجد، المقبرة، المدرسة والبيوت الجديدة المحيطة. من هذه اللحظة أصبح هذا المكان القرية القديمة المهدمة – والمغر، المكان المؤقت، أصبحت مركز القرية.

עם הכיבוש הישראלי של 1967 הם כבר היו מוכנים לתפקידם החדש כחוטבי העצים ושואבי המים שלנו.

مع الاحتلال الإسرائيلي عام ١٩٦٧ كانوا مستعدين لوظيفتهم الجديدة عندنا كحطابين وسُقاة ماء.

רבים מגברי הכפר נסעו במהלך השנים לארצות ערב כדי להתפרנס, החקלאים היו לפועלים בשדות הנפט ובבניין במדינות המפרץ. עם הכיבוש הישראלי של 1967 הם כבר היו מוכנים לתפקידם החדש כחוטבי העצים ושואבי המים שלנו. הכסף מהעבודה בארצות ערב ובישראל הומר בבתי בטון ובכביש חדש לבית ג'אלא, שנסלל במימון התושבים.

سافر الكثير من رجال القرية على مر السنين للبلاد العربية ليعتاشوا، تحول المزارعون إلى عمال في حقول النفط والبناء في دول الخليج. مع الاحتلال الإسرائيلي عام ١٩٦٧ كانوا مستعدين لوظيفتهم الجديدة عند كحطابين وسُقاة ماء. المال الجديد من العمل في البلاد العربية وفي إسرائيل نقلهم إلى بيوت من باطون وشارع جديد إلى بيت جالا والذي عبد بتمويل من السكان.

מכאן, מדרך העפר, יש לנו תצפית יפה אל ולג'ה החדשה שעל הגבעות מעבר לוואדי. על ראש ההר, ראס בית ג'אלא, האנטנות הצבאיות ובתי ההרחבה ההולכת ונבנית של ההתנחלות הר גילה, שקמה על אדמות הכפר ב־1967. מתחת, גולשים על המדרונות, בתיו המפוזרים של הכפר, עומדים על המקומות שהיו פעם מערות ובתי בוץ, ומתחת להם טרסות חקלאיות. בין הבתים לבין הטרסות מפרידה ב־2011 צלקת, תוואי גדר ההפרדה ההולכת ונבנית.

من هنا، من الطريق الترابية، لدينا إطلالة جميلة على الولجة الجديدة الموجودة على التلال وراء الوادي. على قمة الجبل، راس بيت جالا، هنالك الأنتينات العسكرية والبيوت الإضافية التي تبنى لمستوطنة «هار جيلون» التي قامت على أراضي القرية عام ١٩٦٧. في الأسفل، تتواجد بيوت القرية المنتشرة على المنحدرات، موجودون في الأمكنة التي كانت سابقا مُغرا وبيوتا طينية، ومن تحتها مدرجات زراعية. ندبة من ٢٠١١ تفصل بين البيوت والمدرجات، مسار جدار الفصل الذي يتم بناؤه.

במפות הישראליות של אחרי 1967 ולג'ה החדשה לא הופיעה – המערות ובתי הבוץ לא זוהו בתצלומי האוויר כנראה. כך יצא שבמפקד האוכלוסין נרשמו תושבי הכפר כתושבי בית ג'אלא הסמוכה, למרות שהקו המוניציפלי החדש, שהרחיב את תחומי עיריית ירושלים אל תוך הגדה המערבית, כלל גם את החלק המזרחי של הכפר.

התושבים בקושי שמו לב לכל זה, הם חיו פחות או יותר בשקט עד שבשנת 1982 התחילו ההריסות: בצד אחד של הכפר - המנהל הצבאי, בצד האחר - עיריית ירושלים. אמרו שהבתים לא חוקיים. על פי המנהל הצבאי רק ואדי אחד, חלק קטן מן הכפר, הוא השטח המותר לבנייה – אותו שטח שהוגדר אחר כך במפות כשטח B. כל שאר הכפר – בנייה בלתי חוקית. נגד חלק גדול מהבתים עומד צו הריסה, וההריסות מתבצעות באורח שרירותי, אחת או שתיים בשנה, בלי אזהרה ובלי היגיון ברור. מאז 1982 הרס המנהל האזרחי כשלושים בתים בחלקו המערבי של הכפר, ועיריית ירושלים הרסה מספר דומה בצד המזרחי – שניהם כמובן בשטח הכבוש מ-1967, מעבר לקו הירוק.

في الخرائط الإسرائيلية بعد ١٩٦٧ لا تظهر الولجة الجديدة – لم يتم التعرف على المغر والبيوت الطينية كما يبدو في الصور الجوية. وهكذا تم تسجيل السكان في تعداد السكان كسكان بيت جالا المجاورة، رغم أن الخط البلدي الجديد والذي وسع منطقة نفوذ القدس إلى داخل الضفة الغربية، ضم القسم الشرقي للقرية.

لم يلاحظ السكان ذلك، وعاشوا بهدوء إلى حد ما إلى ان بدأت عمليات الهدم عام ١٩٨٢: في جهة معينة من القرية «الإدارة المدنية» (الإسرائيلية), ومن الجهة الأخرى، بلدية القدس. ادعوا أن البيوت غير قانونية. بحسب الإدارة العسكرية وادي واحد فقط، جزء صغير من القرية، هو المساحة المسموحة للبناء– نفس المساحة التي عرفت في الخرائط بالمنطقة B. كل ما تبقى من القرية – بناء غير قانوني. هنالك أمر بالهدم ضد قسم كبير من البيوت، وعمليات الهدم تتم بشكل عشوائي، واحدة او اثنتين في السنة، دون إنذار أو منطق واضح. منذ ١٩٨٢ هدمت الإدارة "المدنية" حوالي ٣٠ بيتا من الناحية الغربية للقرية، وبلدية القدس قامت بهدم عدد مماثل من الجهة الأخرى– المنطقتان بالطبع مناطق محتلة منذ ١٩٦٧، من الجهة الأخرى للخط الأخضر.

בשנות התשעים, עם חתימת הסכמי אוסלו, הוצב מחסום ביציאה היחידה מהכפר, שבו היו בודקים תעודות ועורכים חיפוש בכל תושב בכניסה וביציאה. כביש חדש, הכביש העוקף להר גילה, נבנה על אדמות הכפר, מפקיע אדמות וחוסם את הגישה לאדמות נוספות. אז גם החל משטר האישורים. מבחינת החוק הישראלי, החלק המערבי של הכפר – שכונת עין אלג'ויזה – כלול בעיר ירושלים, אבל תושביו רשומים כתושבי שטחים, כלומר הם נחשבים שוהים בלתי חוקיים בבתיהם. משמר הגבול היה מגיע בלילות לעצור אותם, רבים נעצרו ונקנסו.

في سنوات التسعين، ومع توقيع اتفاقيات أوسلو، وضع حاجز على المخرج الوحيد للقرية، كانوا يدققون به الهويات ويقومون بعمليات تفتيش على كل مواطن خارج او داخل. تم بناء شارع جديد، الشارع الالتفافي لجبل جيلو، على أراضي القرية، قائما بمصادرة الأراضي ومنع الوصول لأراض أخرى. وحينها بدأت سياسة التصاريح، أيضا. من ناحية القانون الإسرائيلي، القسم الغربي للقرية– حارة عين الجوزية – يتبع لبلدية القدس، ولكن سكانه مسجلون كمواطني الأراضي المحتلة، أي أنهم يعتبرون متسللين غير قانونيين في بيوتهم. حرس الحدود كان يأتي في الليل لاعتقالهم، الكثيرون اعتقلوا وتم تغريمهم.

من ناحية القانون الإسرائيلي، القسم الغربي للقرية– حارة عين الجوزية – يتبع لبلدية القدس، ولكن سكانه مسجلون كمواطني الأراضي المحتلة، أي أنهم يعتبرون متسللين غير قانونيين في بيوتهم.

מבחינתם של תושבי ולג'ה החדשה, הנכבה, שהחלה ב–1948, היא לא אירוע חד פעמי, אלא תהליך של דחיקה ונישול שנמשך עד היום: מתגלגל מאובדן הכפר ב–1948 להריסתו ב–1953, מהעוני והרעב של ההיאחזות באדמות הכפר הנותרות למחסום שהוצב בכניסה לכפר, למעצר התושבים כשוהים לא חוקיים בכפרם, להריסת בתיהם, וכעת לבניית גדר ההפרדה, שנבנית בצמוד לבתי הכפר ומאיימת להפריד את התושבים ממעט האדמות שנותרו להם – אדמות שמשמשות למרעה, לגידול זיתים, לכוורות דבורים, ולמעט הפרנסות שנותרו כעת כשאין עוד אישורים להיכנס ולעבוד בישראל.

من ناحية سكان الولجة الجديدة، النكبة، والتي بدأت في ١٩٤٨، ليست حدثا لمرة واحدة، وإنما سيرورة تهميش وسلب لا زالت مستمرة حتى اليوم: يبدأ من فقدان القرية في ١٩٤٨ وهدمها عام ١٩٥٣، الفقر والجوع الناتج من التمسك بأراضي القرية المتبقية إلى الحاجز على مدخل القرية، سجن السكان بتهمة المتسللين غير القانونيين، إلى هدم البيوت، والآن بناء جدار الفصل، والذي يبنى بمحاذاة البيوت ويهدد بفصل السكان عن الأراضي القليلة المتبقية – أرض تخدمهم كمراع، زراعة الزيتون، تربية خلايا النحل، ومصادر العيش القليلة المتبقية الآن في واقع لا يوجد به تصاريح دخول لغرض لعمل في إسرائيل.

מבחינת החוק הישראלי, החלק המערבי של הכפר – שכונת עין אלג'ויזה – כלול בעיר ירושלים, אבל תושביו רשומים כתושבי שטחים, כלומר הם נחשבים שוהים בלתי חוקיים בבתיהם.

ולג'ה החדשה

מכאן, מהתצפית, אפשר לחזור לרכב. מי שלא רוצה שוב לטפס דרך שרידי הכפר יכול לעקוף אותם על דרך העפר: עם הפנים לנוף פונים שמאלה, צפון־מזרחה, בצומת הדרכים פונים ימינה ויורדים אל בית הקפה, ליד המעיין. כשחוזרים לרכב, אפשר להמשיך עם הכביש באותו הכיוון (סימון שבילים שחור) עוד כמה מאות מטרים עד לצומת דרכים, שבו פונים ימינה (סימון כחול-שחור) ומייד שמאלה (סימון כחול) בדרך היורדת לבניין מוקף גדר – מתקן שאיבה של מקורות 8. מימיננו עוברים פסי הרכבת, ומתחת לבניין מקורות, מימין, יש פתח בגדר ומעבר תת־קרקעי שמשמש את המטיילים באיזור, כמו גם את הרועים של ולג'ה. מן הצד האחר של פסי הרכבת עץ תאנה גדול, ומאחוריו חפירה ארכיאולוגית – שרידי פסיפס שנחשפו כאן, הקשורים כנראה לכנסייה ולמנזר שהיו כאן בתקופה הביזנטית.

الولجة الجديدة

من هنا، من موقع المراقبة، من الممكن العودة بالسيارة. من لا يريد أن يصعد مجددا عن طريق بقايا القرية بإمكانه أن يسير في الطريق الترابية: مع وجهنا للمنظر نتجه يسارا، شمال شرق، في المفترق نتجه إلى اليمين وننزل إلى المقهى، بجانب الينبوع. عندما نعود للسيارة بالإمكان السفر على نفس الطريق بنفس الاتجاه (إشارة مسارات سوداء) بعض مئات الأمتار حتى مفترق الطرق، وهناك نتوجه إلى اليمين (إشارة مسارات سوداء) ومن ثم يسارا (إشارة زرقاء) إلى طريق تنزل إلى مبنى يحيطه سياج- منشأة سحب مياه لمكوروت 8. على اليمين تمر خطوط السكة الحديدية، وتحت مبنى مكوروت،على اليمين، هنالك فتحة في السياج وممر تحت الأرض يخدم المتنزهين في المنطقة، كما ويخدم الرعاة من الولجة. بجانب خط السكة الحديدية شجرة تين كبيرة، ومن الخلف حفريات أثرية – بقايا فسيفساء تم الكشف عنها هنا، كما يبدو بقايا لكنيسة ودير كان هنا في الفترة البيزنطية.

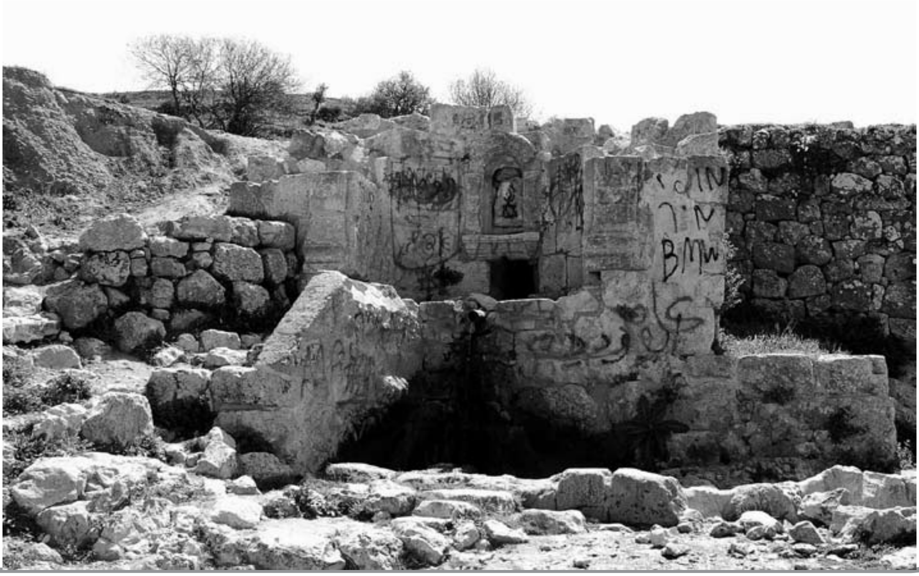

اذا كان هنالك خطر فهو مما سيفعلون عندما يصبحوا فقراء، عندما يختفي مصدر معيشتهم الزراعية المتبقية لهم مع المدى من حولهم».

חוצים את הנחל, פונים שמאלה (צפון מזרחה) וממשיכים כמאתיים מטר במקביל לכביש עד שמגיעים לדרך עפר שחוצה אותו. כאן חוצים לעין חניה – נקבה ובריכת מעיין מהגדולות באיזור 9. בקטע הזה, הכביש הוא הקו הירוק, ומעתה והלאה אנו מעבר לו, בשטח שסופח לעיר ירושלים ב-1967. מי המעיין זורמים דרך נקבה חצובה ויוצאים ממבנה נימפאון עתיק, כנראה גם הוא שריד של כנסייה ביזנטית. על פי המסורת הנוצרית, במעיין הזה הטביל פיליפוס, אחד השליחים, את הסריס האתיופי לנצרות. הכנסייה האתיופית רואה במאורע זה את הולדתה, ולעתים מגיעים לכאן עולי רגל אתיופים לטבילות המוניות.

نعبر الوادي، نتوجه يسارا (شمال شرق)، نواصل السير حوالي ٢٠٠م مقابل الشارع إلى أن نصل إلى طريق ترابية تقطعه. هنا نقطع إلى ينبوع حنيا- ينبوع وبركة ماء من الأكبر في المنطقة 9. في هذا المقطع، الشارع هو الخط الاخضر، ومن الآن وصاعدا نحن في الجهة الأخرى، في منطقة تم ضمها للقدس في ١٩٦٧. تجري المياه من ينبوع محفور وتخرج من مبنى قديم، كما يبدو بقايا كنيسة بيزنطية ايضا. بحسب التقليد المسيحي قام فيليفوس بتعميد أحد الرسل، الحارس الحبشي الأثيوبي مسيحيا. تعتبر الكنيسة الاثيوبية هذا الحدث بمثابة حدث ولادتها، ويصل أحيانا حجاج اثيوبيين إلى هنا لغطاس جماعي.

עין חניה. בקרוב תפריד הגדר את המעיין מן הכפר // عين حانية. قريبا سيفصل الجدار العين عن القرية

אפשר למצוא כאן מטיילים מירושלים ומההתנחלויות הסמוכות שמגיעים לטבול, לצד רועים מולג'ה עם צאן וחמורים. בדיוק 300 מטרים במעלה הגבעה מתחילים בתי ולג'ה החדשה. המעיין הסמוך לכפר יופרד ממנו בקרוב. נכון ל-2011, הגדר מתוכננת לעבור מעלינו, כמעט בצמוד לבתי הכפר.

من الممكن أن نجد هنا متنزهين من القدس ومن المستوطنات القريبة الذين يأتون للغطاس، إلى جانب رعاة من الولجة مع أغنام وحمير. ٣٠٠م بالضبط إلى أعلى التلة تبدأ بيوت الولجة الجديدة. سيتم فصل الينبوع المجاور للبلدة قريبا. صحيح لعام ٢٠١١، من المفروض أن يمر الجدار من فوقنا، بلصق المدرسة تقريبا.

גדר ההפרדה היא השלב האחרון, בינתיים, בנכבה של ולג'ה. מתוך 18 אלף הדונם של אדמות הכפר, 11 אלף אבדו ב-1948. מתוך שבעת אלפים הדונם הנותרים, רק 2,800 יישארו עכשיו כלואים יחד עם בתי הכפר, נגישים לתושבי ולג'ה ולעולם רק דרך כביש אחד, "שרוול" בלשון מתכנני הגדר, שיחבר אותם לבית ג'אלא.

جدار الفصل عبارة عن المرحلة الأخيرة، مؤقتا، في نكبة الولجة. من ١٨ الف دونما أراض للقرية، ١١ الف دونم ضاعت في ١٩٤٨. من بين السبعة آلاف دونم المتبقية، فقط ٢٨٠٠ ستبقى الآن مسجونة مع المدرسة، يُمكن الوصول اليها فقط عن طريق شارع ١، «كم» على لسان مخططي الجدار، والذي سيصلهم مع بيت جالا.

"אם יש סכנה היא הסכנה של מה יעשו כשיהיו רעבים, כשגם מעט הפרנסה החקלאית שנשארה להם תיעלם יחד עם המרחב שסביבם".

נכון לנובמבר 2011, תוואי הגדר ברובו כבר נחצב בהר, אך הגדר עצמה נבנתה רק בקטע העליון, בקטע שמפריד בין הכפר לבין בתי הר גילה ובצד המזרחי של הכפר. בניית הגדר כאן הופסקה למשך כמה חודשים בעקבות עתירות שונות נגד התוואי. בג"צ דחה את העתירה האחרונה באוקטובר 2011, וכעת הבנייה מתחדשת. "הגשנו את העתירות כדי שיהיה לנו תיעוד, מה היה שלנו ומה גנבו לנו", אומרת שירין אלאערג' מולג'ה. "הרבה שנים לא היתה פה גדר וגם לא היו בעיות", מוסיף אחמד אלברע'ות'י מהכפר. "אומרים שהגדר צריכה להיות צמודה לבתי הכפר ולא לכביש מסיבות ביטחוניות, כדי שלא יירו על הכביש. מתי ירו פה על הכביש? פה לא קורים דברים כאלה. אם יש סכנה היא הסכנה של מה יעשו כשיהיו רעבים, כשגם מעט הפרנסה החקלאית שנשארה להם תיעלם יחד עם המרחב שסביבם".

صحيح لتشرين أول ٢٠١١، مسار الجدار في غالبيته تم حفره في الجبل، ولكن الجدار نفسه بني فقط في القسم الأعلى، في المقطع الذي يفصل بين بيوت القرية وبيوت جبل جيلو وفي القسم الشرقي للقرية. عملية البناء توقفت هنا بسبب التماسات مختلفة ضد المسار. رفضت المحكمة العليا الالتماس الأخير في تشرين الاول ٢٠١١، والان عملية البناء تتجدد. «قدمنا الالتماسات لكي يكون لدينا توثيق، ما كان ملكنا وما سرق منا»، تقول شيرين العرج من الولجة. «لسنوات كثيرة لم يكن هنا جدار أو مشاكل»، يضيف أحمد البرغوثي من القرية: «يقولون على الجدار أن يكون ملاصقا لبيوت القرية وليس للشارع لأسباب أمنية، لكي لا يطلقوا النار باتجاه الشارع. متى سيطلقون النار باتجاه الشارع؟هنا لا تحدث مثل هذه الأمور. اذا كان هنالك خطر فهو مما سيفعلون عندما يصبحوا فقراء، عندما تختفي مصدر معيشتهم الزراعية المتبقية لهم مع المدى من حولهم».

نظّف بئر الماء القديمة وزرع أشجار زيتون وحوّل المغارة الصغيرة التي هنا إلى بيت.

ביקור בסוכה של עבד רבו 10

בעלי הרכבים יכולים לחזור מכאן למקום החניה ולנסוע הביתה, או לביקור אצל עבד רבו (תיאור הדרך – בהמשך). הולכי הרגל יעשו את דרכם במקביל לכביש כשלושה קילומטרים לעבר תחנת הרכבת וקניון מלחה (קניון ירושלים). ניתן ללכת את הדרך הזאת בצמוד לכביש ממש, אבל הרבה יותר נעים ללכת בחצי הגובה, בין בתי הכפר ותוואי הגדר לבין הכביש. מי שיעלה עוד מעט מעל למעיין ימצא דרך שעולה במתינות שמאלה. לאורך הדרך כרמי זיתים, טרסות עתיקות, שרידי כבשן סיד מרשים וסימני חפירות ארכיאולוגיות. בהמשך נעבור מעל תחנות השאיבה של מקורות, שיחד עם השנים השחונות אחראיות למיעוט הזרימה בעין חניה. בחצי הדרך מכאן למלחה, במקום שבו עומד (ב–2011) מחסום משמר הגבול, עולה דרך עפר תלולה מן הכביש דרומה (לבאים מן המעיין, ימינה). מי שיעלה בדרך הזאת כ–500 מטרים מן הכביש יראה משמאלו את הסוכה של עבד רבו. המחסום הוא השכן של עבד, מי שרוצים להימנע ממעבר

زيارة إلى خيمة عبد ربُه 10

بإمكان أصحاب السيارات أن يعودوا من هنا إلى موقف السيارات وأن يسافروا إلى البيت، أو زيارة عبد ربُّه (وصف المسار– لاحقا) على السائرين أن يمشوا بموازاة الشارع حوالي ٣ كم باتجاه محطة القطار ومجمع المالحة التجاري (مجمع القدس). من الممكن المشي بمحاذاة الشارع تماما. ولكن من الالطف السير بنصف القامة، بين بيوت القرية ومسار الجدار وبين الشارع. من يصعد قليلا إلى الأعلى سيجد طريقا تصعد باعتدال إلى اليسار. على طول الطريق كروم زيتون، مدرجات قديمة، آثار فرن لإنتاج الكلس وآثار حفريات أثرية. فيما بعد نمرّ فوق محطات الضخ التابعة لمكوروت، وهي المسؤولة مع السنوات قليلة المطر عن شح الماء في عين حنية. في منتصف الطريق من هنا إلى المالحية في المكان الذي ينشط فيه حاجز (٢٠١١) حرس الحدود، تصعد بشكل حاد طريق ترابية من الشارع جنوبا (للقادمين من العين، يمينا). مَن يصعد في هذه الطريق ٥٠٠ م من الشارع سيرى من يساره عريشة عبد ربُّه. الحاجز هو جار عبد، الراغبون في عدم المرور عبر الحاجز سيضطرون

במחסום יצטרכו לוותר על ביקור אצלו; אבל כדאי לעצור ולבקר כאן לפני שהולכים הביתה. הבאים ברכב יכולים להגיע לכאן בנסיעה דרך מלחה: ליד תחנת הרכבת פונים לכיוון עין יעל והר גילה, ממשיכים כקילומטר וחצי, ומייד אחרי המחסום מחנים את הרכב ועולים ברגל, או מטפסים איתו בדרך העפר התלולה עד לסוכה.

מדרגות עשויות אבנים לא מסותתות מובילות מן הכביש אל הסוכה, לאורך הדרך שיחי זעתר ומירמיה (מרווה). כשבאים לבקר כאן כדאי לעצור מחוץ לסוכה ולהגיד שלום. בדרך כלל עבד שמח לקבל אורחים, ולעתים קרובות תמצאו כאן מבקרים אחרים, מירושלים, מבית לחם ומכל העולם. מן הסוכה מובילה דלת קטנה חצובה באבן למערה שבה עבד ישן ומבשל. אין לו כאן חיבור לחשמל ולא למים, למרות שקו המים והחשמל להר גילה עוברים ממש בצמוד. בתוך המערה תנור עצים, כמה מזרונים, מדפים חצובים באבן עם כלי בית ובישול ותמונות של חברים, מוארים בעששית נפט.

التنازل عن زيارته، لكن من المفضّل التوقف ههنا للزيارة قبل الذهاب إلى البيت. القادمون في السيارة يستطيعون الوصول إلى هنا عبر طريق مالحة. بجانب محطة القطار نتجه إلى ناحية عين يعيل وهار جيلو، نواصل لمسافة كم ونصف ونوقف السيارات بعد الحاجز فورا ونصعد سيرا أو نصعد بالسيارة في طريق ترابية حادة إلى العريشة.

درجات من حجارة غير منحوتة تؤدي من الشارع إلى العريشة. على طول الطريق عروق الزعتر والميرمية. عندما تصلون هنا من المفضل أن تقفوا خارج العريشة وأن تطرحوا السلام. عادة عبد سعيد باستقبال الضيوف وقد تجدون عنده ضيوفا آخرين، من القدس، من بيت لحم ومن كل العالم. من العريشة تأخذكم فتحة صغيرة محفورة بالصخر إلى مغارة ينام فيها عبد ويطهو طعامه. وهو غير مرتبط بالكهرباء أو الماء رغم أن خطي الماء والكهرباء لجبل جيلو يمران قريبا من هنا. داخل المغارة موقد حطب، عدد من الفراش ورفوف محفورة في الصخر مع أدوات بيت وطهي وصور أصدقاء مضاءة بسراج على الكاز.

המערה של עבד. עיריית ירושלים הוציאה לה צו הריסה // مغارة عبد. أصدرت بلدية القدس أمر هدم بحقها

עבד ניקה את בור המים הישן, שתל עצי זית, והפך את המערה הקטנה שהיתה כאן לבית.

העברית של עבד לא מושלמת, אבל גם מי שלא מבין ערבית ימצא איתו בדרך כלל שפה משותפת. הוא נולד במחנה דהישה למשפחת פליטים מולג'ה. האדמה שנותרה בידי המשפחה לא היתה מושקית, ואי אפשר היה להתפרנס ממנה, אבל בני המשפחה הגיעו לכאן בחופשות כדי לבקר, לקטוף זעתר ולאסוף את הפירות מהעצים שנותרו. למרות שעבד נשוי ולו ילדים ונכדים בדהישה, במהלך השנים הוא מבלה כאן יותר ויותר, מחיה את הטרסות.

הוא ניקה את בור המים הישן, שתל עצי זית, והפך את המערה הקטנה שהיתה כאן לבית. לא פשוט לחיות כאן. פעם מילא ג'ריקנים במעיין, בעין חניה, אבל כשהזרימה נחלשה נפגעה גם איכות המים, ועכשיו הוא הולך בכיוון האחר, לברז שבמנזר כרמיזן. עיריית ירושלים הרסה את הבקתה שבנה לעצמו וגם את המכולה שהביא לכאן, וכעת מרחף צו הריסה על המערה. הרבה פעמים ניסה משמר הגבול למנוע ממנו להגיע לכאן ולפנות אותו, אבל עכשיו נראה שנוכחותו התקבלה.

اللغة العبرية التي يتحدثها ليست كاملة لكن من لا يعرف العربية يستطيع أن يجد مع عبد لغة مشتركة. ولد عبد في مخيم الدهيشة لعائلة فلسطينية من الولجة. الأرض التي بقيت في ملكية العائلة لم تكن مروية ولم يكن ممكنا العيش منها إلا أن أبناء العائلة جاؤوا إلى هنا في الصيف لتفقدها، لجمع الزعتر والثمار من الأشجار الباقية. على الرغم من كون عبد متزوجا ولديه أولاد وأحفاد في الدهيشة إلا أنه يقي هنا المزيد من الوقت من سنة لأخرى ويبعث الحياة من جديد في المدرجات.

نظّف بئر الماء القديمة وزرع أشجار زيتون وحوّل المغارة الصغيرة التي هنا إلى بيت. ليس من السهل العيش هنا. كان عبأ في السابق غالونات من ماء العين إلا أنه عندما قلّت الماء فيها تضررت جودة المياه وهو اليوم يذهب باتجاه آخر، إلى الحنفية في دير الكريميزان. كانت بلدية القدس قد هدمت العريشة التي بناها هنا وحاوية الماء التي أحضرها إلى المكان. والآن، يهدد المغارة أمر هدم. كثيرا ما حاول حرس الحدود أن يمنعه من الوصول إلى هنا أو إخلاءه لكن يبدو الآن أن حضوره صار مقبولا.

במחנה הפליטים, הוא אומר, אי אפשר לחיות: אין אוויר ואין שמיים, וכולם חיים בתוך כולם. כמה זמן אפשר להיות פליטים? הוא חזר לכאן ולא מתכוון לעזוב. החומה ההולכת ונבנית תפריד אותו מהמשפחה בדהישה וגם מהברז בכרמיזן. מה יעשה? הוא יסתדר, הוא אומר, תמיד הסתדר. יש משהו מדבק באופטימיות של עבד, ותמיד יש מי שמגיעים לכאן, שותים איתו קפה ועוזרים קצת בחוץ, לתקן קיר או לנטוע עץ. כשיושבים אצל עבד קל לפעמים לשכוח כמה קשה לחיות כאן. כיוון שקשה לצאת מכאן בלי לפחות לשתות כוס קפה או תה, כדאי להביא לפחות בקבוק מים להשאיר אצלו, כי כל פעם שהג'ריקנים מתרוקנים, הדרך למלא אותם ארוכה.

في مخيم اللاجئين يقول عبد لم يعد ممكنا العيش: لا هواء ولا سماء والجميع يعيشون في داخل الجميع. كم من الوقت يُمكن أن نكون لاجئين؟ لقد عاد إلى هنا ولا ينوي أن يرحل. جدار الفصل الذي يقوم هنا سيفصله عن أهله في الدهيشة ومن حنفية الماء في الدير. ماذا سيفعل؟ سيتدبر أمره، يقول، هناك شيء معدٍ في تفاؤل عبد، دائما هناك من يأتون إلى هنا ليشربوا القهوة معه ويساعدوه لتصليح جدار أو زراعة شجرة. عندما نجلس عند عبد ننسى أحيانا كم هي الحياة صعبة هنا. وبما أنه من الصعب الخروج من هنا بدون فنجان قهوة أو شاي على الأقلّ، من المستحسن أن تحضروا معكم زجاجة ماء لتركها عنده لأنه في كل مرة تفرغ فيها جالوناته فإن عليه أن يسير طريقا طويلا لملئها.

עבד (יושב מימין). מאחור: נוף למלחה // عبد (جالس إلى اليمين). من ورائه مشهد المالحة

אני יושב איתו ומספר על הרעיון שלי – לקחת אנשים לסיור על נכבה שלא נגמרה ב–1948, על הנכבה של אנשי ולג'ה, שנמשכת בשלבים עד היום. "אתה רוצה לשמוע על נכבה?", הוא אומר, "בוא לאימא שלי, למחנה הפליטים, תשמע את הסיפורים שלה, תראה איפה היא חיה. לאנשים האלה, אנשי ולג'ה החדשה, לא היתה בכלל נכבה. הם נשארו על אדמתם. את הנכבה האמיתית תראה בדהישה, שם תפגוש אנשים שאיבדו את הכול."

מכאן, הדרך קצרה למחסום שמתחת. קל לתפוס כאן טרמפים עם אנשי הר גילה הנוסעים לירושלים, או ללכת עשרים דקות לאורך הכביש לתחנת הרכבת.

أجلس معه وأحكي له عن فكرتي - أن أصطحب أناسا في جولة عن النكبة التي لم تنته في العام ١٩٤٨، عن نكبة أهل الولجة المستمرة إلى يومنا هذا. «تريد أن تسمع عن النكبة؟» - يقول - «تعال إلى والدتي، إلى مخيم اللاجئين لتسمع قصصها، وشاهد أين تعيش. لأهالي الولجة الجديدة لم تحدث نكبة بتاتا. هم ظلوا على أراضيهم. النكبة الحقيقية ستراها في الدهيشة، هناك ستلتقي أناسا فقدوا كل شيء».

من هنا، الطريق قصيرة إلى الحجاز تحتنا. من السهل هنا السفر في توصيلة من أهل جبل جيلو المسافرين إلى القدس أو السير على طول الشارع المؤدية إلى محطة القطار نحو عشرين دقيقة.

תודה לשירין אלאערג' ולאחמד אלברע'ות'י (אבו נדאל) על עזרתם בהכנת הסיור.

תודה מיוחדת לח'ליל אלאערג' שחזר איתי אל חורבות הכפר וחלק זיכרונות לא קלים.

شكرا لشيرين الأعرج وأحمد البرغوثي (أبو نضال) على مساعدتهما في تحضير المسار.

شكرا خاص لخليل الأعرج الذي عاد معي إلى أنقاض القرية وشاركني ذكريات ليست سهلة.

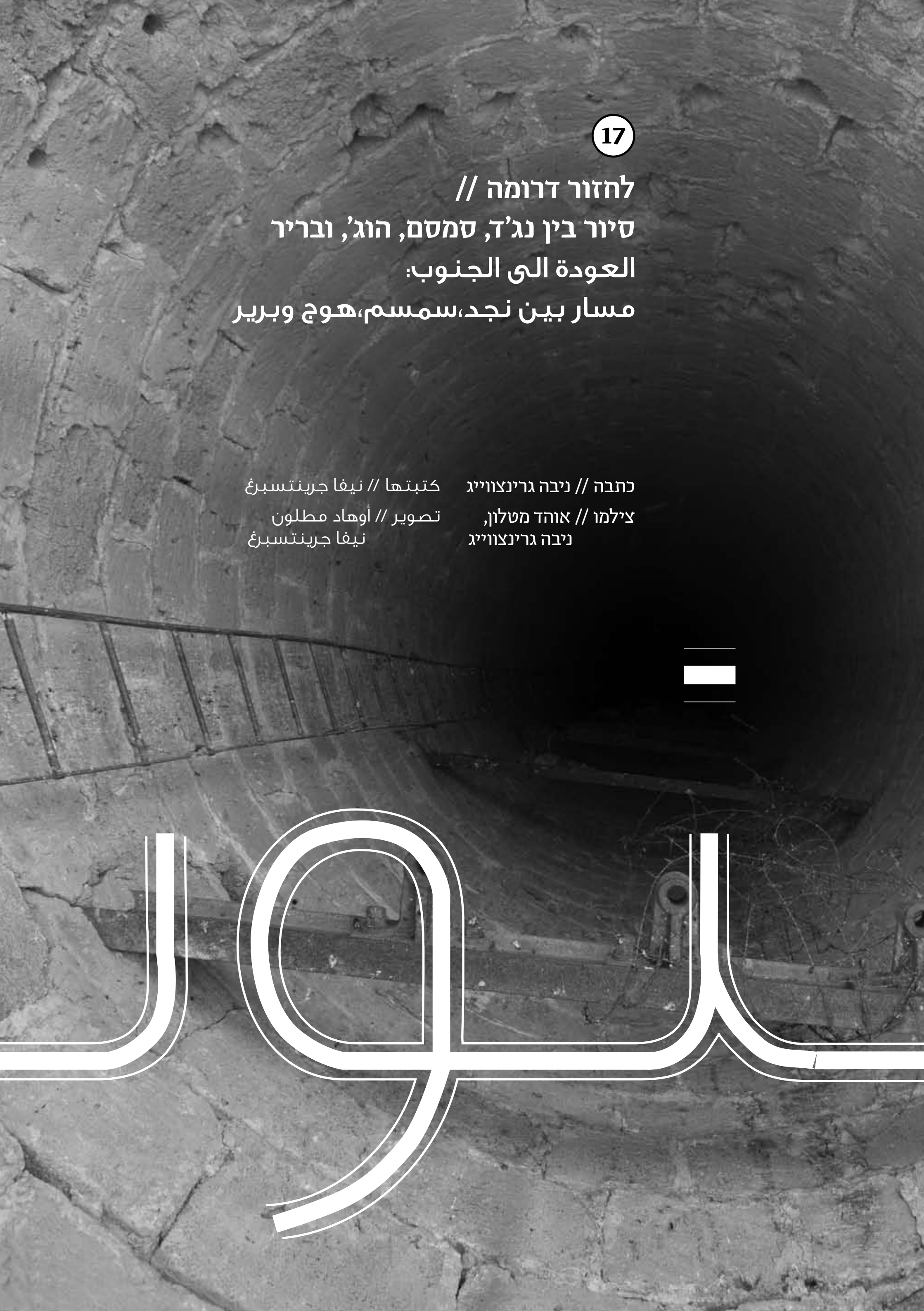

17

לחזור דרומה //
סיור בין נג'ד, סמסם, הוג', ובריר

العودة الى الجنوب:
مسار بين نجد،سمسم،هوج وبرير

כתבה // ניבה גרינצווייג
צילמו // אוהד מטלון,
ניבה גרינצווייג

كتبتها // نيفا جرينتسبرغ
تصوير // أوهاد مطلون
نيفا جرينتسبرغ

כמישהי שגדלה בדרום ולא גרה בו כבר שנים רבות, לחזור דרומה משמעו עבורי לחזור הביתה. גילוי מרחבים מוכרים ב"בית", שבעצם אינם מוכרים כלל, זו חוויה מכוננת, מרגשת ולא פשוטה כלל. ארבעת הכפרים שבסיור דומים זה לזה וגם שונים זה מזה, אך בכולם יש תחושה חזקה של נפקדות, אי נוכחות – ובמקביל, תחושה של נוכחות ושל קיום אמיתי. קשה שלא להתפעל ממיקומם של הכפרים, מהנוף הנשקף מהם, מתוואי השטח. קל ואפשרי לדמיין את החיים בהם ואת האנשים שגרו בהם, וגם את הגעגועים שלהם הביתה...

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול //

משולב – ברכב וברגל: בין הכפרים נוסעים ברכב, בתוך שטחי הכפרים הסיור אפשרי ברגל בלבד.

نوع المسار //

مدمج– سيرا على الأقدام وبالسيارة: بين القرى نسافر في السيارة، داخل القرى المسار ممكن فقط سيرا على الأقدام.

נקודת מוצא //

שרידי הכפר נג'ד, ליד קיבוץ אור הנר.

نقطة الانطلاق //

بقايا القرية نجد، بجانب الكيبوتس أور هنير.

נקודת סיום //

צומת חלץ (הכפר בריר)

نقطة النهاية //

مفترق حيلتس (قرية برير)

הגעה ברכב //

עולים על כביש מספר 34, המחבר בין צומת יד מרדכי לשדרות ונתיבות. מצפון ניתן להגיע לכביש דרך כביש מספר 4 (בצומת יד מרדכי), ומדרום דרך כביש מספר 25 (ליד נתיבות) או כביש מספר 232 (ליד שדרות). מכביש 34 פונים אל כביש הגישה לקיבוץ אור הנר. הפנייה היא לכביש ישן ולא ממסופר, צפונית לשדרות ודרומית לצומת יד מרדכי, והיא מסומנת בשלט שעליו כתוב "אור הנר, ברור חיל".

الوصول بالسيارة //

نسافر على شارع ٣٤، الموصل بين مفترق ياد مُردخاي وجادة نتيبوت. من الشمال بالإمكان الوصول إلى الشارع عن طريق شارع رقم ٤ (مفترق ياد مُردخاي)، ومن الجنوب عن طريق شارع ٢٥ (بجانب نتيبوت) أو شارع ٢٣٢ (بجانب سدروت). من شارع ٣٤ نتجه إلى الشارع المؤدّي إلى كيبوتس أور هنير. الشارع قديم وغير مرقم، شمالي سدروت وجنوبي مفترق ياد مردخاي، وهو يحمل اللافتة «أور هنير برور حايل».

كمن ولدتُ في الجنوب ولا تسكن هناك منذ سنوات كثيرة، العودة إلى الجنوب معناها العودة إلى البيت. اكتشاف مساحات معروفة في «البيت»، والتي في الحقيقة هي غير معروفة بالمرة، هي تجربة مصممة، مؤثرة وغير سهلة بالمرة. القرى الأربع في المسار تتشابه وتختلف فيما بينها، ولكن في جميعها هنالك شعور قوي بالغياب، عدم الحضور– وبالمقابل، شعور حضور ووجود حقيقي. من الصعب عدم الإعجاب بموقع القرى، بالمنظر المطلّ منها، من المدى المفتوح أمامها. من السهل والممكن تخيل الحياة التي كانت بها والسكان الذين عاشوا هنا، وحنينهم إلى بيوتهم، أيضا.

אחרי הפנייה נוסעים עם הכביש המפותל עד צומת T שבו פונים ימינה ונוסעים על דרך עפר, כשמשמאל גדר. ממשיכים לאורך הגדר כ־500 מטר, וחונים ליד שער הברזל.

بعد الالتفاف نسافر مع الطريق الملتوي حتى نصل إلى مفترق بشكل T نتوجه به إلى اليمين ونسافر على طريق ترابية، ومن على يسارنا جدار. نستمر على طول الجدار حوالي ٥٠٠م، ونوقف السيارة بجانب بوابة حديدية.

אורך המסלול //

כמה מאות מטרים בתוך שטחי הכפרים. 23 קילומטר סך הכול, כולל מרחק הנסיעה בין ארבעת הכפרים.

طول المسار //

بضع مئات الأمتار داخل القرى. ٢٣ كم، يشمل مسافة السفر بين الأربع.

משך המסלול //
4–3 שעות

مدة المسار //
٤–٣ ساعات.

דרגת קושי //
מסלול ברכב: קל

درجة الصعوبة //
المسار بالسيارة: سهل.

מקום למלא בו מים //

תחנת הדלק בצומת יד מרדכי, תחנת הדלק על כביש 232 בין ברור חיל לכוכב מיכאל, או תחנת דלק בעיר שדרות

مكان للتزود بالماء //

محطة الوقود في مفترق ياد مُردخاي، محطة الوقود على شارع ٢٣٢ بين برور حايل وكوخاب ميخائيل أو محطة الوقود في سدروت.

עונה ממומלצת //

סתיו, חורף ואביב – אוקטובר עד אפריל

موسم مفضّل //

الخريف، الشتاء والربيع – تشرين أول حتى نيسان.

נג'ד نجد // סִמְסִם سمسم

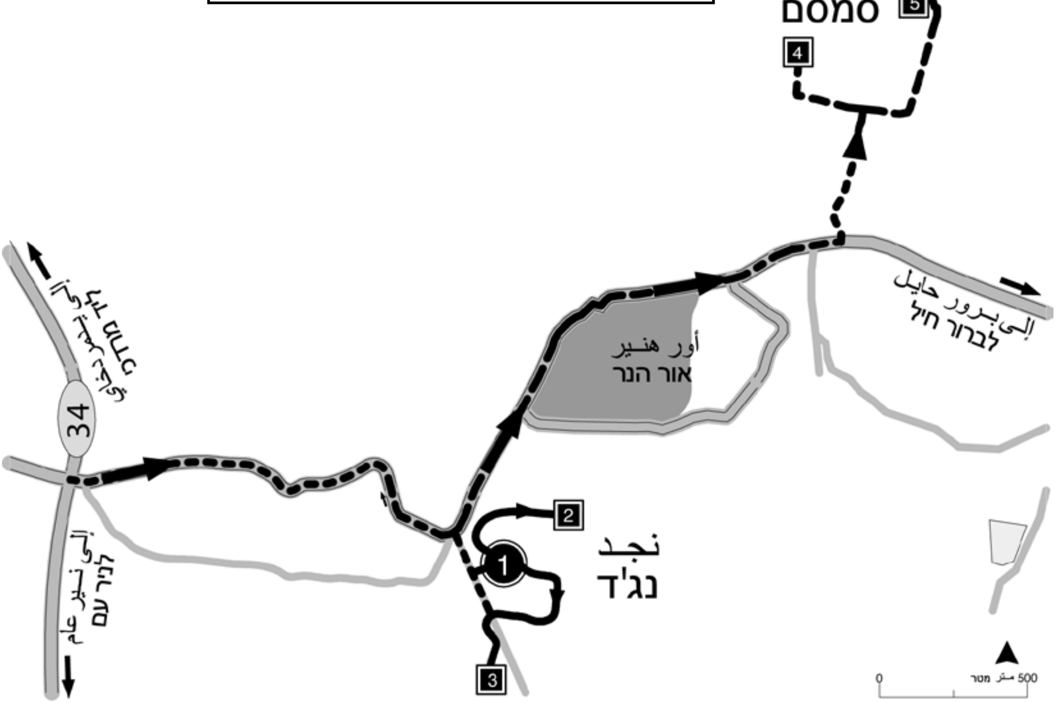

הוג' هوج

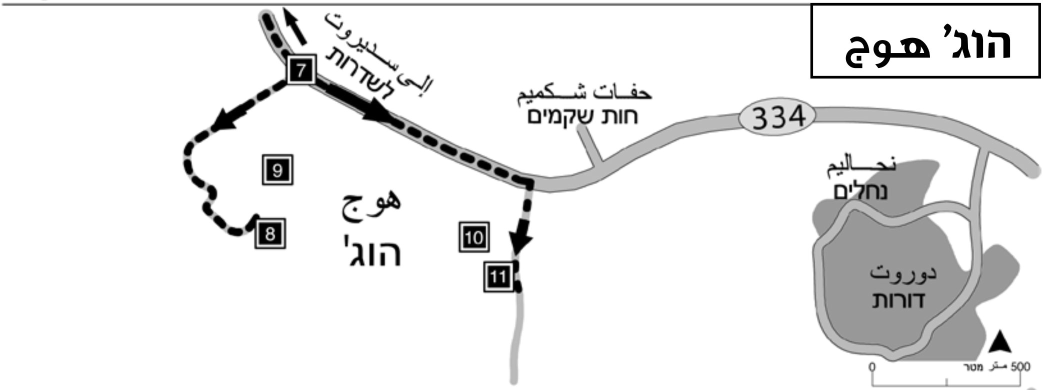

בריר برير

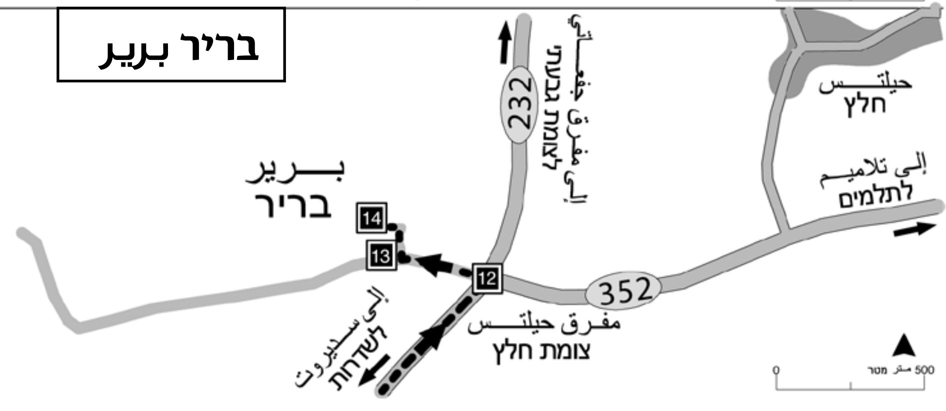

נג'ד نجد

מספר תושבים בשנת 1948 // 719	السكان في عام ١٩٤٨ // 719
מספר בתים בשנת 1931 // 139	عدد البيوت في العام ١٩٣١ // 139
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות וגידול בעלי חיים	مصادر المعيشة الاساسية حتى ١٩٤٨ // الزراعة وتربية الحيوانات
בתי ספר // לא היה	مدارس في القرية // لم يكن
אתרי דת // (לא ידוע)	مواقع دينية // [غير معروف]
תאריך כיבוש // ה-13 במאי 1948	تاريخ احتلاله // ١٣ أيار ١٩٤٨
היכן נמצאים הפליטים // בעיקר ברצועת עזה	أين يتواجد اللاجئون منها اليوم // في قطاع غزة بالأساس
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // קיבוץ אור הנר ושדרות	مستوطنات يهودية على أراضي القرية // كيبوتس أور هنير وسدروت
יישובים פלסטיניים קרובים // עזה, הוג', סמסם, ברייר	قرى فلسطينية قريبة // غزة، هوج، سمسم، برير
• בבית הקברות קיים קבר מוגבה שמיוחס לאדם חשוב, אלשיח' עפרג'.	* في المقبرة هنالك قبر مرتفع لرجل مهم يدعى الشيخ جعفر

סִמְסִם سمسم

מספר תושבים בשנת 1948 // 1,496	السكان في عام ١٩٤٨ // 1,496
מספר בתים בשנת 1931 // 341	عدد البيوت في العام ١٩٣١ // 341
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות	مصادر المعيشة الاساسية حتى ١٩٤٨ // الزراعة وتربية الحيوانات
בתי ספר // בית ספר יסודי (נהרס)	مدارس في القرية // مدرسة ابتدائية تم هدمها
אתרי דת // • מסגד, ובסמוך אליו קבר הנביא דניאל (אלנבי דאניאל) (נהרסו);	مواقع دينية // * مسجد وبجانبه قبر النبي دانيال (هُدما)
תאריך כיבוש // ה-13 במאי 1948	تاريخ احتلاله // ١٣ أيار ١٩٤٨
היכן נמצאים הפליטים // בעיקר ברצועת עזה, משפחות בודדות מתגוררות ברמלה ובטייבה.	أين يتواجد اللاجئون منها اليوم // في قطاع غزة بالأساس، عائلات قليلة تعيش في الطيبة ورملة
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // קיבוץ אור הנר ושדרות	مستوطنات يهودية على أراضي القرية // كيبوتس أور هنير وسدروت
יישובים פלסטיניים קרובים // עזה, הוג', נג'ד, ברייר.	قرى فلسطينية قريبة // غزة، هوج، نجد، برير

הוג' هوج

מספר תושבים בשנת 1948 // כ-940 (לפי הערכות)	السكان في عام ١٩٤٨ // حوالي ٩٤٠ (بحسب التقديرات)
מספר בתים בשנת 1931 // מעל 120	عدد البيوت في العام ١٩٣١ // أكثر من ١٢٠
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות	مصادر المعيشة الاساسية حتى ١٩٤٨ // الزراعة
בתי ספר // לא היה	مدارس في القرية // لم يكن
אתרי דת // (לא ידוע)	مواقع دينية // [غير معروف]
תאריך כיבוש // ה-13 במאי 1948	تاريخ احتلاله // ١٣ أيار ١٩٤٨
היכן נמצאים הפליטים // בעיקר ברצועת עזה	أين يتواجد اللاجئون منها اليوم // في قطاع غزة بالأساس
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // קיבוץ דורות, חוות השקמים וחווה פרטית לגידול כבשים	مستوطنات يهودية على أراضي القرية // كيبوتس دوروت، مزرعة هشكميم ومزرعة خاصة لتربية المواشي
יישובים פלסטיניים קרובים // עזה, בריר, סמסם, נג'ד, דימרה	قرى فلسطينية قريبة // غزة، برير،سمسم، نجد، ديمرا

בריר برير

מספר תושבים בשנת 1948 // 3,178	السكان في عام ١٩٤٨ // 3,178
מספר בתים בשנת 1931 // מעל 694	عدد البيوت في العام ١٩٣١ // أكثر من ٦٩٤
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות, גידול בעלי חיים ומסחר עם כפרים באיזור	مصادر المعيشة الاساسية حتى ١٩٤٨ // الزراعة، تربية الحيوانات والتجارة مع القرى المجاورة
בתי ספר // שני בתי ספר יסודיים – אחד לבנים ואחד לבנות (נהרסו)	مدارس في القرية // مدرستان ابتدائيتان– واحدة للبنات وأخرى للبنين
אתרי דת // • קבר נבי בריר; תל ברור (מהתקופה הרומית-ביזנטית); • ברור חיל הקדומה (מסוף ימי בית שני)	مواقع دينية // * قبر النبي برير، تل برور (من الفترة الرومانية – البيزنطية) * برور حايل القديمة (من أيام الهيكل الثاني)
תאריך כיבוש // ה-12-13 במאי 1948	تاريخ احتلاله // ١٢–١٣ أيار ١٩٤٨
היכן נמצאים הפליטים // בעיקר ברצועת עזה	أين يتواجد اللاجئون منها اليوم // في قطاع غزة بالأساس
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // קיבוץ ברור חיל והמושבים תלמים, חלץ, שדה דוד וזוהר. אדמות הכפר משמשות כאדמות חקלאיות עבור יישובים אחרים בנגב הדרומי.	مستوطنات يهودية على أراضي القرية // كيبوتس برور حايل والمستوطنات تلاميم، حيليتس، سديه دافيد وزوهر. تستعمل أراضي القرية كأراض زراعية للمستوطنات الأخرى في النقب الجنوبي.
יישובים פלסטיניים קרובים // עזה, הוג', סמסם, נג'ד	قرى فلسطينية قريبة // غزة،هوج ،سمسم، نجد

بعد المطر الأول، المنظر الذي يطل علينا على طول الطريق لقرية نجد هو منظر مدهش لتلال ناعمة وخضراء، أشجار قليلة وأزهار كثيرة.

אחרי גשם ראשון, הנוף הנשקף כל הדרך עד לכפר נג'ד הוא נוף פסטורלי של גבעות רכות וירוקות, עצים בודדים ופרחים רבים.

נג'ד

אחרי גשם ראשון, הנוף הנשקף כל הדרך עד לכפר נג'ד הוא נוף פסטורלי של גבעות רכות וירוקות, עצים בודדים ופרחים רבים. משמעות המילה "נג'ד" בערבית היא קרקע מוגבהת, וכפי שניתן להבין משמו הכפר מתפרש על שטח מישורי וגבעות נמוכות. עד 1948 היה הכפר חלק מנפת עזה, והוא נמצא 14 קילומטרים מצפון־מזרח לעיר עזה, העיר הגדולה בנפה. בשנת 1596 גרו בכפר 215 תושבים, וב־1945 מספר התושבים הגיע לכ־620, כולם מוסלמים. אדמות הכפר, כ־13,576 דונם, הקיפו אותו ושימשו לגידול הדרים, בננות ודגנים, במקביל לגידול בעלי חיים שונים. כ־495 דונם מאדמות הכפר נמכרו ליהודים לפני שנת 1945. ח'רבת נג'ד שכנה מדרום לכפר, ונמצאו בה יסודות אבן של בניינים קדומים, קברים ובורות מים.

نجد

بعد المطر الأول، المنظر الذي يطل علينا على طول الطريق لقرية نجد هو منظر مدهش لتلال ناعمة وخضراء، أشجار قليلة وأزهار كثيرة. نجد تعني أرض عالية، وكما نفهم من معنى فان القرية تمتد على مساحة مستوية وتلال منخفضة. حتى ١٩٤٨ كانت القرية جزء من قضاء غزة، تقع على بُعد ١٤ كم شمالي – شرق مدينة غزة، أكبر مدينة في القضاء. في عام ١٥٩٦ كان عدد السكان ٢١٥، وفي ١٩٤٥ وصل عدد السكان إلى ٦٢٠ نسمة، جميعهم مسلمون. أراضي القرية، حوالي ١٣٥٧٦ دونما، أحاطت بالقرية واستعملت لزراعة الحمضيات، الموز والحبوب، بالإضافة إلى تربية الحيوانات المختلفة. حوالي ٤٩٥ دونما من أراضي القرية بيعت لليهود حتى عام ١٩٤٥. خربة نجد كانت جنوبي القرية، ووجد بها أساسات من حجر لأبنية قديمة وقبور وآبار ماء.

שרידי הכפר נג'ד נמצאים מעבר לשער הברזל שלידו נתחיל את הסיור, ושהכתובת "שטח פרטי" מתנוססת מעליו. ראשית נטפס מעל שער הברזל – ואנחנו בכפר. בשטח הכפר אין שרידים רבים, אך הוא מדהים ביופיו. הצברים, עצי השיזף, שיחי האספרגוס והנוף שנפרש מכל עבר, בעיקר כשהכול ירוק ומלא פרחים, מאפשרים לדמיין את האנשים שחיו שם לפני יותר משישים שנה. כיוון שאין הרבה שרידים בנויים, כדאי להסתובב בשטח ולגלות אותם. שני השרידים היחידים שנותרו כמעט בשלמותם הם בריכת מים הרוסה ומבנה שלידו עץ דקל בודד. הבריכה מעניינת כי כאשר מסתובבים סביבה ניתן לראות את עומקה ואת התעלה הצמודה אליה. ניתן לדמיין כיצד שאבו ממנה מים לשתייה או השקו בעלי חיים.

آثار قرية نجد موجودة في الجهة المقابلة لبوابة الحديد التي سيبدأ مسارنا منها، والتي علقت عليها اللافتة «أرض خاصة». في البداية نتسلق البوابة الحديدية – ونصل إلى القرية. لا توجد آثار كثيرة للقرية، ولكنها جميلة جدا. الصبر، أشجار الخوخ، شجيرات الهليون والمنظر الذي يطلّ علينا من كل صوب، بالأخص حين يكون كل شيء أخضر ومليء بالأزهار، يمكننا تخيل الناس التي عاشت هنا منذ أكثر من ستين عاما. لأنه لا توجد الكثير من الآثار المبنية، محبذ التجول في المكان واكتشافها. الآثار الوحيدة المتبقية بأكملها هي بركة الماء المهدمة ومبنى تقف إلى جانبه شجرة نخيل وحيدة. البركة مثيرة للاهتمام لأنه حين نقوم بالالتفاف حولها من الممكن رؤية عمقها والقناة الملاصقة لها.

البركة مثيرة للاهتمام لأنه حين نقوم بالالتفاف حولها من الممكن رؤية عمقها والقناة الملاصقة لها.

ניתן לדמיין כיצד שאבו מהבריכה מים לשתייה או השקו בעלי חיים.

המבנה ליד עץ הדקל הבודד, הממוקם קרוב לגדר המקיפה את קיבוץ אור הנר, הרוס בחלקו ולא ברור למה שימש. אולי היתה זו טחנת הקמח של הכפר, שבה נהגו להשתמש גם תושבי הכפר סמסם, אולי המסגד של הכפר, או אולי בית גדול. לא הצלחתי למצוא מידע על המבנה באמצעים שעמדו לרשותי. חוץ משני שרידים אלה אפשר למצוא שרידים נוספים לא מעטים של מבנים בכפר, אולם מדובר רק ביסודות, ולא בבתים שלמים.

בנג'ד, בדומה לשאר הכפרים שנראה בסיור, לא היה חשמל. לתאורה השתמשו תושבי הכפר במנורות שמן או נפט קטנות, ובשנים האחרונות לקיום הכפר היו גם כמה מנורות לוקס, מנורות נפט גדולות ומשוכללות יותר. לחימום השתמשו התושבים בעצים. בכל בית היה טאבון לאפיית לחם ותבשילים.

من الممكن تخيل كيف سحبوا منها الماء للشرب أو لتقديم الماء للحيوانات. المبنى بجانب شجرة النخيل الوحيدة، الموجود على مقربة من الجدار المحيط بكيبوتس أور هنير، مهدّم وغير معروف استخدامه. لربما كان طاحونة قمح القرية، التي استعملها سكان قرية سمسم، أيضا، أو ربما مسجد القرية، أو بيت كبير. لم أتمكن من إيجاد معلومات عن المبنى بواسطة الوسائل التي كانت بحوزتي. بالإضافة إلى هذين المعلمين المتبقيين، بالإمكان إيجاد آثار ليست بقليلة لبنايات في القرية، ولكن الحديث هنا عن أساسات فقط، وليس عن بيوت كاملة.

في نجد، كما في القرى الأخرى التي سنراها في المسار، لم تكن هنالك كهرباء. استعمل سكان القرى قناديل الزيت أو النفط الصغيرة للإضاءة، وفي السنوات الأخيرة لوجود القرية كانت هنالك قناديل لوكس، أيضا، قناديل نفطية كبيرة وأكثر تطورا. للتدفئة استعمل السكان الحطب. في كل بيت كان هنالك طابون للطبخ والخبز.

לדברי ההיסטוריון הישראלי בני מוריס, גורשו תושבי הכפר ב–13 במאי 1948 בידי חטיבת הנגב של הפלמ"ח, שפעלה בתיאום עם חטיבת גבעתי. פעולות אלה נערכו במסגרת המבצע הצבאי שכונה "מבצע ברק", אשר במהלכו הותקפו הכפרים שמדרום וממערב לרמלה בידי שתי החטיבות. על אדמות הכפר הוקמה בשנת 1951 שדרות, ובקרבת מרכז הכפר הוקם ב–1957 קיבוץ אור–הנר. האדמות מסביב מעובדות בידי חקלאים ישראלים.

بحسب أقوال المؤرخ الإسرائيلي، بيني موريس، طردت وحدة «البلماح» في النقب سكان القرية في ١٣ أيار ١٩٤٨ بالتنسيق مع وحدة «جفعاتي». هذه العمليات كانت ضمن الحملة العسكرية التي عرفت «بحملة براك»، والتي قامت هاتان الوحدتان خلالها بمهاجمة القرى المتواجدة جنوبي غربي الرملة. أقيمت على أراضي القرية في عام ١٩٥١ سديروت، وعلى مقربة من مركز القرية أقيم كيبوتس أور هنير عام ١٩٥٧. يقوم مزارعون إسرائيليون بفلاحة الأراضي المحيطة.

סִמְסִם

נחזור אל הרכב שהשארנו מעבר לשער הברזל של הכפר נג'ד, וניסע לכיוון סמסם. הנסיעה מנג'ד לסמסם קצרה מאוד: משער הברזל נוסעים לכיוון קיבוץ אור הנר, בערך 800 מטרים. נכנסים לקיבוץ על כביש סלול ליד שכונה חדשה, וממשיכים עם הכביש לאורך גדר הקיבוץ. הגדר מצד שמאל, ולידה פסלים. ממשיכים עד לשער הכניסה לקיבוץ, ועוברים אותו. אחרי 500-400 מטרים פונים שמאלה לדרך עפר, במקום שבו מוצב שלט בצבע חום המפנה שמאלה לכיוון שמורת הטבע "חולות גברעם". ממשיכים עם דרך העפר ישר, ונצמדים אליה גם כאשר היא מתפתלת סביב שדות מעובדים (במקרה של גשם עדיף ללכת ברגל כדי לא להיתקע בבוץ).

سمسم

نعود إلى السيارة التي تركناها أمام البوابة الحديدية لقرية نجد، ونسافر باتجاه سمسم. السفر من نجد إلى سمسم قصير جدا: نسافر من البوابة الحديدية باتجاه كيبوتس أور هنير، حوالي ٨٠٠م. ندخل الكيبوتس على طريق معبد بجانب الحارة الجديدة، نواصل السفر على طول سياج الكيبوتس. سيكون السياج من جهة اليسار وبجانبه تماثيل. نسير إلى أن نصل بوابة الدخول للكيبوتس ونعبرها. بعد ٤٠٠–٥٠٠م نتّجه يسارا إلى طريق ترابية، حيث نجد هنالك لافتة باللون البني توجهنا إلى اليسار باتجاه المحمية الطبيعية «حولوت جفار عام». نواصل السير في الطريق الترابية ولا نتركها حتى عندما تلتف حول حقول مزروعة (في حالة نزول الأمطار من المفضل الذهاب على الأقدام خوفا من الوحل...)

בהגיעכם לצומת T פונים ימינה ומקיפים את השטח המעובד, עד שמגיעים לשער ברזל. לידו יש שלט הסבר על השמורה. ניתן לטפס על השער וכך להתחיל את הסיור בשרידי הכפר סמסם. לחילופין, ההרפתקנים יכולים לפנות בצומת T שמאלה, להקיף את השדה המעובד, ולהגיע לשרידי מבנה ליד גדר תיל. ניתן לעבור דרך גדר התיל כאשר אחד מחזיק לשני את החוטים מופרדים. בשטח פזורים בורות עמוקים או בארות, לכן כדאי להיזהר בזמן הסיור בשטח הכפר.

מקור השם סמסם בא מהמילה שומשום. פליטים מהכפר מספרים כי בתקופת השלטון העות'מני היה הכפר ידוע בגידול השומשום שלו והוא כלל אתר ארכיאולוגי בשם תל אלראס. בפי הצלבנים נודע הכפר כסמסם. צורת הכפר היתה עגולה, עם רחובות ישרים שיצאו ממרכזו, שבו ניצב המסגד.

عند وصولنا إلى مفترق T نتوجّه إلى اليمين ونلتف حول المساحة المزروعة، حتى نصل إلى بوابة حديدية. بجانب البوابة هنالك لافتة تشرح عن المحمية. من الممكن تسلق البوابة وهكذا نبدأ مسارنا في أنقاض قرية سمسم. بالمقابل، يستطيع المغامرون منا التوجه في المفترق يسارا، الالتفاف حول الحقل المزروع، والوصول الى بقايا مبنى بجانب سياج من الأسلاك الشائكة. من الممكن الدخول عبر السياج في حين يقوم كل واحد بفصل الأسلاك الشائكة للآخر. هنالك آبار عميقة منتشرة في المنطقة، ولهذا يجب توخي الحذر عند التجول في القرية.

مصدر الأسم سمسم هو نبتة السمسم. لاجئون من القرية يقولون أن القرية زمن الحكم العثماني كانت معروفة بزراعة السمسم، وكانت تضم موقعا أثريا أسمه تل الراس. الصليبيون عرفوا القرية باسم سمسم. شكل القرية كان دائريا،

צורת הכפר היתה עגולה, עם רחובות ישרים שיצאו ממרכזו, שבו ניצב המסגד.

شكل القرية كان دائريا، مع شوارع مستقيمة انطلقت من المركز، حيث كان المسجد.

חלקם השתמרו בשטח, וניתן לראותם בתצלומי אוויר של האיזור (שאותם אפשר למצוא למשל באתרי אינטרנט המציעים מפה מצולמת של תוואי שטח). ב-48' נמחה הכפר כמעט כליל, וכיום בקושי ניתן לזיהוי. עצי הברוש והשקמה המצויים באתר, שרידי בית הקברות, מבנה שהוקם סביב אחת מבארות הכפר ושרידים של בתים ומסגד, מעידים כי פעם היה פה כפר שוקק חיים.

על הגבעה שאל מול שער הברזל והשלט המעיד על כניסה לשמורת הטבע גברעם, נבנתה השכונה החדשה של הכפר, הרחק ממרכז הכפר הצפוף שהיה ממוקם על הגבעה משמאל, שעליה נותרו שרידי מבנה. שרידים של חלק מבתי השכונה החדשה ניתן לראות אם עוברים את השער וממשיכים לאורך כ-400 מטרים ישר לכיוון ראש הגבעה. ליד גבעה זו ישנם שרידים של באר מים ומשאבה. כאשר משוטטים בשטח הכפר הגדול, המתפרש לאורך ולרוחב השמורה, ניתן להבחין בערימות אבנים נוספות המפוזרות באיזור.

مع شوارع مستقيمة انطلقت من المركز، حيث كان المسجد. قسم منها لا زال موجودا، ومن الممكن أن نراها بصور جوية للمنطقة (والتي من الممكن أن نجدها مثلا في مواقع انترنيت لخرائط مصورة لحدود المنطقة). في ٤٨ تم محو القرية بشكل كامل تقريبا، ومن الصعب التعرف عليها اليوم. أشجار السرو والجميز الموجودة في المنطقة، بقايا المقبرة، المبنى الذي أقيم حول أحد الآبار وبقايا بيوت ومسجد، تشهد على أنه كانت هنا قرية مليئة بالحياة في يوم من الأيام.

على التلة مقابل البوابة الحديدية واللافتة التي تعلن الدخول إلى المحمية الطبيعية جفار عام، بنيت حارة القرية الجديدة، بعيدا عن مركز القرية المكتظ والتي كان موجودا على التلة من اليسار، والتي بقيت عليها آثار مبنى. من الممكن رؤية بقايا قسم من بيوت الحارة الجديدة في حال عبرنا البوابة ومشينا حوالي ٤٠٠م باتجاه التلة. بجانب هذه التلة هنالك بقايا بئر ماء ومضخة. عند التجوال في مساحة القرية الكبيرة، الممتدة على طول وعرض المحمية، من الممكن ملاحظة أكوام الحجارة المنتشرة في المنطقة.

כדי להגיע לבית הקברות של הכפר יש ללכת משער הברזל לכיוון דרום. בדרך עוברים בינות שיחי צבר שביניהם יש פתחים. במקום נותרו שרידי קברים בלבד, ולכן כדי לאתרם צריך לחפש היטב. כאשר יוצאים מבית הקברות נכנסים לשטחו של מרכז הכפר, שבו ניתן למצוא מספר שרידי מבנים, חלקם בתים. בין השאר נתקלים בקיר כמעט שלם, השייך לביתו של אבו דיאב, אחד מפליטי הכפר. כאשר ממשיכים בהליכה דרומה עוברים ליד עץ דקל שהיה ניצב במרכז הכפר. ליד עץ הדקל היה ממוקם ביתם של עת'מאן פדג'אללה ומשפחתו.

للوصول الى مقبرة القرية علينا السير من البوابة الحديدية إلى جهة الجنوب. على الطريق نمرّ بنباتات الصبار التي يوجد بينها فتحات. بقيت في المكان بقايا قبور فقط، ولذلك يجب البحث عنها جيدا لإيجادها. عند الخروج من المقبرة ندخل إلى مركز القرية، التي نجد فيه بعض بقايا المباني، بعضها بيوت. هنالك جدار شبه متكامل بين الأشياء المتبقية، والذي هو جزء من بيت أبو ذياب، أحد لاجئي القرية. عندما نستمر في المشي جنوبا نمرّ أمام شجرة نخيل في مركز القرية. بجانب شجرة النخيل كان بيت عثمان فرج الله وعائلته.

על כביש עפר שעבר קרוב לכפר עצר פעמיים ביום אוטובוס לעזה שהגיע מיאפא (יפו).

את מבנה האבן שהוקם על הגבעה סביב המעיין המרכזי של הכפר קל לזהות: הוא נמצא כקילומטר וחצי משמאל לשער הברזל, על קרקע מוגבהת, קרוב לגדר התיל המסמנת את גבולות שמורת הטבע. מרכז הכפר היה קרוב לשרידי המבנה הזה. ג'מאל אסמאעיל מחמד אבו עון, פליט מהכפר שחי היום בירדן במחנה פליטים חטין, מספר כי ליד הבאר היתה חצר ציבורית שבה נהגו צעירי הכפר להיפגש בערבים. סמוך למעיין, מצד שמאל אם עומדים מול פתח המבנה, צומח עץ על ערימת שרידים של קבר. לפי תושבי הכפר מדובר בקברו של נבי־דניאל – הנביא דניאל. לצד העץ יש גבעה של אבנים ואדמה, המסמנת את הריסות המסגד של הכפר סמסם. מסגד הכפר הכיל עד מאה אנשים בו זמנית. בחצר המסגד היה מקאם, מקום קדוש, שהוקדש לנביא דניאל.

من السهل التعرف على المبنى الحجري الذي اقيم على التلة حول النبع المركزي في القرية: يتواجد على بعد ١,٥ كم من البوابة الحديدية، على أرض عالية، بجانب سياج الأسلاك الشائكة والتي تؤشر على حدود المحمية الطبيعية. مركز القرية كان بالقرب من بقايا هذا المبنى. جمال إسماعيل محمد أبو عون، لاجئ من القرية يعيش في مخيم اللاجئين حطين في الأردن، يحدثنا أنه بجانب البئر كانت هنالك ساحة عمومية اعتاد شباب القرية الالتقاء فيها في الأماسي. قريبا من العين، على جهة اليسار، إذا وقفنا أمام باب المبنى، تنمو شجرة على كومة بقايا قبر. بحسب سكان القرية فانه قبر النبي دانيال. بجانب الشجرة هنالك تلة حجارة وتراب، التي تشير إلى حطام مسجد قرية سمسم. مسجد القرية اتسع لمائة شخص. في ساحة المسجد كان هنالك مقام، مكان مقدس، والذي خصص للنبي دانيال.

הכפר שכן באיזור שטוח מוקף גבעות, 15 קילומטרים מצפון־מזרח לעזה. על כביש עפר שעבר קרוב לכפר עצר פעמיים ביום אוטובוס לעזה שהגיע מיאפא (יפו). ג'מאל אבו עון מספר כי לכפר נהגו להגיע צוענים מדי כמה חודשים: הם היו חונים מחוץ לכפר, וכל ערב הופיעו בחצר המרכזית עם שירים, ריקודים, משחקים והופעות מצחיקות. אחר כך היו עוברים ומבקשים כסף. בנוסף, באחת מחנויות המכולת בסמסם היה מכשיר רדיו, הרדיו היחיד בכפר, שבו שמעו שירים ובעיקר חדשות.

הכפר סמסם נחלק לארבע שכונות לפי ארבע חמולות: אלכתרי, עזיז, זיאדה וסאלח. בשנת 1931 חיו בכפר 855 תושבים, שגרו ב־195 בתים שנבנו מלבני בוץ וקש. את רוב הבתים בנו תושבי הכפר בעצמם, כך מספרים הפליטים.

سكنت القرية في سهل تحيطه التلال، ١٥ كم شمالي – شرقي غزة. على شارع ترابي مرّ بالقرب من القرية توقف الباص القادم من يافا إلى غزة مرتين في اليوم. يقول جمال أبو عون أن الغجر اعتادوا القدوم إلى القرية على مدار عدة أشهر: كانوا يتمركزون خارج القرية، وفي كل مساء يقدمون عروض غناء ورقص، ألعاب وعروض ضاحكة في ساحة القرية. بعدها كانوا يطلبون المال. بالإضافة، كان هنالك جهاز راديو في إحدى دكاكين البقالة في سمسم، الراديو الوحيد في القرية، والذي استمعوا منه إلى الأغاني ونشرات الأخبار بالأخص.

كان في قرية سمسم أربع حارات بحسب العائلات الأربع: الختري، عزيز، زيادة وصالح. في سنة ١٩٣١ بلغ عدد سكان القرية ٨٥٥، عاشوا في ١٩٥ بيتا بنيت بحجارة من طين وقش.

على شارع ترابي مرّ بالقرب من القرية توقف الباص القادم من يافا إلى غزة مرتين في اليوم.

סמסם הוא כפר הולדתו של שיח' סלימאן עבד אלקאדר, אחד ממנהיגי המרד של שנת 1936 נגד הבריטים. ב־1945 מנה הכפר 1,360 תושבים, רובם מוסלמים. אדמותיו השתרעו אז על 16,797 דונם, מהם 3,386 דונם שנמכרו ליהודים, ושעליהם הוקם בשנת 1942 קיבוץ גברעם. עיקר פרנסת הכפר באה מחקלאות, שכללה דגנים, ירקות ופירות, כולל הדרים ומגידול בקר וצאן. רוב עצי הפרי היו מרוכזים מדרום־מערב לכפר, לשם הגיעו מי השיטפונות מהוואדיות הסמוכים. מקורות השקיה נוספים היו מי גשמים ושאיבה מבארות עמוקות בעומק 35–40 מטרים. בקצהו הדרומי של הכפר עובר נחל אלשקפאת הנשפך לתוך אל נחל אלחסי (הנקרא כיום נחל השקמה), שזורם מערבה אל הים התיכון. בחורפים, ג'מאל אבו עון ממשיך ומספר, זרמו בוואדי אלחסי מים רבים, שגובהם יכול היה להגיע אפילו עד גובהו של גמל בוגר.

غالبية البيوت بناها السكان أنفسهم، هكذا يخبرنا اللاجئون. سمسم هي القرية التي ولد فيها الشيخ سليمان عبد القادر، من قادة الثورة عام ١٩٣٦ ضد البريطانيين. في الأعوام ١٩٤٥ كان عدد السكان ١٣٦٠ غالبيتها مسلمون. بلغت مساحة أراضي القرية ١٦٧٩٧ دونما، منها ٣٣٨٦ دونما بيعت لليهود، ليقام عليها كيبوتس جفار عام في سنة ١٩٤٢. مصدر معيشة القرية الأساسي كان الزراعة، زراعة الحبوب، الخضار والفاكهة، الحمضيات وتربية البقر والغنم. غالبية أشجار الفاكهة كانت جنوبي–غربي القرية، إليها وصلت مياه الفيضانات من الأودية المجاورة. مصادر أخرى للريّ كانت مياه الأمطار والآبار العميقة بعمق ٣٥–٤٠م. من الجهة الجنوبية للقرية يمرّ وادي الشقفات والذي يصب في وادي الحسي (وادي هشكما اليوم) والذي يجري نحو الغرب، إلى البحر المتوسط. أطلق سكان القرية على الوادي الذي يمرّ بالقرية «وادي الحاسي». في الشتاء، قال جمال أبو عون، جرت مياه كثيرة في الوادي، ووصل علو الماء أحيانا لطول جمل بالغ.

בתקופת חריש או קציר עזרו בני הכפר זה לזה כדי לסיים את העבודות בזמן. פעם בשנה היה מגיע טרקטור לעזור בחריש, אך רוב הזמן עבדו איכרי הכפר עם מחרשות ידניות ובאמצעות איסוף ידני, נשים וגברים יחד. בכפר היו שני שוחטים שמכרו בשר. כל שבוע שחטו גמל או פרה ומכרו את בשרם. לעתים רחוקות שחטו כבשים.

במרכז הכפר, ליד המסגד, היה ניצב בית הספר שנוסד בשנת 1934, ושבאמצע שנות הארבעים של המאה ה-20 למדו בו 150 תלמידים. בבית הספר למדו אז עד כיתה ד', ותלמידים שביקשו להמשיך וללמוד עברו ללמוד בכפר בריר הסמוך. כעבור מספר שנים אפשר היה להמשיך וללמוד בבית הספר עד כיתה ה' אולם בשביל להמשיך ללימודים בתיכון היה צריך לנסוע עד עזה.

في فترة الحصاد أو الحراثة ساعد أبناء القرية بعضهم البعض لإنهاء العمل في الوقت. مرة في السنة كان يصل تراكتور للمساعدة في أعمال الحصاد، ولكن معظم الوقت عمل فلاحو القرية بمساعدة حصادات يدوية ولمّ يدوي، نساءً ورجالا. كان جزاران في القرية يبيعا اللحوم. في كل أسبوع ذبحوا جملا أو بقرة وباعا لحمها. أحيانا قليلة ذبحوا أغناما.

في مركز القرية، قرب المسجد، كانت هنالك مدرسة أقيمت عام ١٩٣٤، وتعلم فيها في أواسط الأربعينيات من القرن الماضي ١٥٠ تلميذا. تعلموا حتى الصف الرابع، ومن أراد متابعة تعليمه انتقل إلى قرية برير المجاورة. بعد سنوات عدة كان من الممكن الاستمرار في التعليم للصف الخامس ولكن للاستمرار في التعليم الثانوي كان على الطلاب الانتقال إلى غزة. تعلم الطلاب العربية، الحساب، القرآن، الجغرافيا،

تعلم الطلاب العربية، الحساب، القرآن، الجغرافيا، تاريخ وانجليزي في المدرسة.

בבית הספר למדו התלמידים ערבית, חשבון, קוראן, גאוגרפיה, היסטוריה ואנגלית.

בבית הספר למדו התלמידים ערבית, חשבון, קוראן, גאוגרפיה, היסטוריה ואנגלית. ג'מאל אבו עון מספר כי בבית הספר למדו בנים בלבד, ולצדם בת אחת – בת המורה. החל מ-1947 שימש בית הספר גם את ילדי הכפר נג'ד. הן מבית הספר והן מהמסגד לא נותר היום אף זכר חומרי: המסגד, בית הספר, מבנה הבאר והחצר שלידה פוצצו על ידי כוחות הפלמ"ח בזמן גירוש הכפר.

פליטי הכפר מספרים כי עד מלחמת 48' היחסים עם השכנים היהודים מקיבוץ גברעם היו טובים: רופא יהודי טיפל בחולים מהכפר, וחלק מתושבי הכפר עבדו כשומרים בקיבוץ. אולם כאשר היו תושבי הכפר נכנסים לרעות בשטח המעובד על ידי הקיבוץ, היו אנשי הקיבוץ מגרשים אותם; כך נורה בטעות אחד מאנשי הכפר. אנשי הקיבוץ לקחו את הפצוע לבית החולים, והביאו למוח'תאר הכפר כבשים כסולחה.

تاريخ وانجليزي في المدرسة. جمال ابو عون يقول ان الذكور فقط تعلموا في المدرسة، وإلى جانبهم فتاة واحدة – ابنة المدرّسة. من بداية عام ١٩٤٧ تعلم في المدرسة أولاد من نجد، أيضا. لم يبق أي اثر لا من المدرسة ولا من المسجد: المسجد، المدرسة، بئر الماء والساحة دمرت بقصف من قوات «البلماح» عند ترحيل القرية.

لاجئو القرية يقولون أنه حتى حرب ١٩٤٨ كانت العلاقات مع اليهود من كيبوتس جفار عام جيدة: طبيب يهودي عالج مرضى القرية وقسم من سكان القرية عمل في الحراسة في الكيبوتس. ولكن حين كان سكان القرية يدخلون إلى الأراضي المزروعة التابعة للكيبوتس كان سكان الكيبوتس يطردونهم، وهكذا أصيب أحد سكان القرية بالنار. سكان الكيبوتس أخذوا المصاب إلى المستشفى، وأحضروا أغناما للمختار من أجل عقد الصُلحة.

באחת מפשיטותיה צפונה, ממש לפני ה-15 במאי 1948, כבשה חטיבת הנגב של הפלמ"ח את סמסם וגירשה את תושביו. לפי בני מוריס, היה זה בעקבות כיבוש כפר בריר הסמוך. האדמות בסביבה מעובדות כיום בידי חקלאים ישראלים, ומרכז הכפר נמצא בשטח שמורת הכורכר גברעם.

في إحدى توغلاتها إلى الشمال، قبل ١٥ أيار ١٩٤٨، احتلت وحدة النقب التابعة لـ«البلماح» سمسم وطردت أهلها. بني موريس يقول ان ذلك حدث على أثر احتلال قرية البرير المجاورة. يقوم اليوم مزارعون إسرائيليون بزراعة الأراضي في المنطقة، ومركز القرية يقع في المحمية الطبيعية جفار عام.

// שרידי בית בסמסם וחלק מאדמות הכפר. כיום מעובדות על ידי יישובים בסביבה
بقايا بيت في سمسم وجزء من أراضي القرية. حاليا يفتلحها سكان البلدات المجاورة

הוג'

מהכפר הוג' כמעט לא נותרו שרידים, ואלה שנותרו סגורים בשטחים פרטיים ולא ניתן להגיע אליהם ברגל. הסיור בו ייעשה בעיקר באמצעות רכב, שממנו נשקיף על שטחי הכפר.

هوج

لم يبق من قرية هوج أي أثر تقريبا، وما بقي موجود في أراض خاصة لا يمكن الوصول إليه سيرا على الأقدام. المسار سيكون بواسطة السيارة، ومنها سنطل على أراضي القرية.

בעת הנסיעה בדרך העפר אפשר גם לראות עצי שקמה ושיחי צבר הגדלים בצדה המזרחי והמערבי של חוות הכבשים, במקום בו היה מרכז הכפר.

أثناء السفر على هذه الطريق الترابية بالإمكان رؤية أشجار الخوخ والصبار التي تنمو من الجهة الشرقية الغربية لمزرعة الأغنام، في المكان الذي تواجد فيه مركز القرية.

כדי להגיע להוג' יש לחזור לכביש המחבר בין קיבוץ אור הנר וכביש 232, אותו כביש שדרכו ירדנו לדרך העפר המובילה לכפר סמסם. כאשר מגיעים לכביש פונים שמאלה, ונוסעים עד צומת T. בצומת פונים ימינה לכביש 232, לכיוון שדרות. ממשיכים עם הכביש עד צומת איבים, בה פונים שמאלה לכביש 334. נוסעים בכביש בערך שני קילומטרים, עד שרואים מצד ימין חוות כבשים, וסביבה דרך עפר. כאשר מקיפים את החווה על דרך העפר, ניתן להבחין מצד שמאל בתוך החווה, במרכז השטח בו רועות הפרות והעזים, בבניין בטון מלבני נוטה לנפול. תפקידו הקודם לא ידוע לי, וכיום הוא משמש מחסן חקלאי. ניתן להבחין גם בשרידי שוקת לצדו של הבניין. אלה הם, כך אני משערת, שרידים של הכפר הוג'.

للوصول لهوج يجب العودة إلى الشارع الموصل بين كيبوتس أور هنير وشارع ٢٣٢، نفس الطريق الذي نزلنا منها إلى الطريق الترابية المؤدية إلى سمسم. عندما نصل الطريق نتوجه إلى اليسار، ونسافر حتى مفترق T. في المفترق نتوجه إلى اليمين شارع ٢٣٢، باتجاه سدروت. نستمر في الشارع حتى مفترق إيفيم، هناك نتجه يسارا لشارع ٣٣٤. نسافر حوالي ٢كم في الشارع، حتى نرى إلى اليمين مزرعة أغنام، وحولها شارع ترابي. حين نلتف حول المزرعة في الطريق الترابية، من الممكن أن نلاحظ من جهة اليسار داخل المزرعة، في مركز المنطقة التي ترعى فيها البقرات والماعز، مبنى مستطيلا من الباطون مائل على وشك السقوط. وظيفته السابقة غير واضحة، واليوم هو مخزن زراعي. من الممكن أن نرى بقايا حوض إلى جانب المبنى، أيضا. هذه، أفترض، هي بقايا قرية هوج.

חוזרים לכביש 334 ופונים בו ימינה, לכיוון קיבוץ דורות. אחרי בערך 900 מטר יורדים מהכביש ימינה לדרך עפר המובילה לתוך השדות. נסיעה בדרך זו מאפשרת תצפית מהגבעות אל אחד הוואדיות שתחמו את מרכז הכפר הוג'. בעת הנסיעה בדרך עפר זו אפשר גם לראות עצי שקמה ושיחי צבר הגדלים בצדה המזרחי והמערבי של חוות הכבשים, במקום בו היה מרכז הכפר. חוות השקמים, החווה שהקים ראש הממשלה לשעבר אריאל שרון, נמצאת בערך 200 מטר מנקודה זו, בצדו השני של הכביש. גם חוות השקמים יושבת על חלקים מהכפר הוג', אך לא ניתן להיכנס אליה ולא הצלחנו לברר אם יש שרידים ממשיים בתחומה.

نعود إلى الشارع ٣٣٤ ونتجه إلى اليمين، باتجاه كيبوتس دوروت. بعد حوالي ٩٠٠م ننزل من الشارع إلى اليمين إلى طريق ترابية تصل إلى الحقول. السفر في هذه الطريق يوصلنا إلى نقطة مراقبة من التلال إلى أحد الوديان التي أحاطت مركز قرية هوج. أثناء السفر على هذه الطريق الترابية بالإمكان رؤية أشجار الخوخ والصبار التي تنمو من الجهة الشرقية الغربية لمزرعة الأغنام، في المكان الذي تواجد فيه مركز القرية. مزرعة هشكميم، المزرعة التي أقامها أرئيل شارون، تبعد حوالي ٢٠٠م من هنا، من الجهة الأخرى للشارع. مزرعة هشكميم، أيضا، موجودة على أقسام من قرية هوج، ولكن لا يمكن الدخول أليها ولم ننجح بالاستفسار إذا ما كانت هنالك آثار في داخلها.

הכפר הוג׳ השתרע בין שתי גבעות שתחמו אותו ממערב וממזרח, כ-15 קילומטרים ממערב לעיר עזה. מסטפה ביי, מושל עזה ויאפא בין 1818 ל-1820, החליט ליישב את האיזור בתחילת המאה ה-19, והציע אדמה בחינם לכל מי שיחפוץ. הוא אפילו הקים תחנת משטרה לצורך קידום הביטחון ועל מנת לעודד תושבים מעזה לעבור למקום. חוקר התנ"ך האמריקאי אדוארד רובינסון ביקר בהוג׳ בשנת 1838, ולפי רישומיו חיו בכפר אז בין 200 ל-300 איש במבנים עשויים מבוץ. ב-1931 חיו בכפר 618 תושבים ב-118 בתים, וב-1945 עלה מספר התושבים ל-810, מוסלמים כולם.

امتدت القرية هوج بين تلال حدتها من الغرب ومن الشرق، ١٥كم غربي مدينة غزة. مصطفى باي، حاكم غزة ويافا من ١٨١٨ حتى ١٨٢٠، قرر توطين المنطقة في بداية القرن التاسع عشر، واقترح على كل من أراد، أرضا مجانية. وأقام مركزا للشرطة لضمان الأمن وتشجيع سكان من غزة للانتقال إلى هنا. باحث التوراة الأمريكي ادوارد روبينسون، زار هوج عام ١٨٣٨، وحسب كتاباته عاش في القرية ٢٠٠-٣٠٠ شخص في بنايات من طين. في ١٩٣١ عاش في القرية ٦١٨ مواطنا في ١١٨ بيتا، وفي ١٩٤٥ ازداد عدد السكان إلى ٨١٠، كلهم مسلمون.

في أيلول ١٩٤٨، إبان الهدنة، توجه أبناء القرية إلى دولة إسرائيل بطلب السماح لهم بالعودة. قسم عاد إلى القرية ولكنهم طردوا مرة أخرى إلى غزة.

בקרבת הכפר ניתן למצוא שפע של מי תהום. את המים לשימוש ביתי סיפקו תושבי הוג׳ לעצמם מבאר בעומק 70 מטרים בתוך הכפר. מבארות נוספים, שנמצאו בוואדיות הסמוכים, שאבו אנשי הוג׳ מים לצורכי חקלאות. תושבי הכפר גידלו דגנים, ענבים, תאנים, אפרסקים ושקדים. אדמות הכפר השתרעו על 21,988 דונם, מהם נמכרו 4,236 ליהודים לפני 1948. 230 יהודים התגוררו באותה עת באיזור האדמיניסטרטיבי שנקרא הוג׳, אולם ביישוב נפרד – קיבוץ דורות, שנבנה ב-1941.

חורבות הכפר הקדום הוג׳ה נמצאים בקרבת מקום, ליד האתר של חברת מקורות. יישוב זה התקיים מתקופת הברזל ועד התקופה הביזנטית. בתל הוג׳ה נותרו שרידים מעטים, כולל בית קברות מוסלמי מהתקופה הערבית הקדומה (מאמצע המאה ה-7 ועד סוף המאה ה-11), שלא הצלחנו לאתרו. יתכן שהשם הוג׳ הינו גרסה ערבית לשם הקדום אוגה, המוזכר במפת מידבא מהמאה ה-6 לספירה.

على مقربة من القرية من الممكن إيجاد مياه جوفية بوفرة. المياه للاستعمال البيتي وفرها سكان هوج من بئر بعمق ٧٠م داخل القرية. من الآبار الأخرى، الموجودة في الوديان المجاورة، سحب سكان القرية المياه للزراعة. زرع سكان القرية الحبوب، العنب، التين، الدراق واللوز. أراضي القرية امتدت على ٢١٩٨٨ دونما، بيع منها ٤٢٣٦ دونما لليهود قبل ١٩٤٨. ٢٣٠ يهوديا عاش في المنطقة هوج، في بلدة منفردة – كيبوتس دوروت، الذي بني عام ١٩٤١.

آثار القرية القديمة هوج موجودة بالقرب من هنا، بجانب موقع شركة مكوروت. وهي نقطة استيطان كانت قائمة من الفترة الحديدية وحتى الفترة البيزنطية، ومذكور في خريطة ميدبا تحت الاسم «هوجا». في تل هوج بقيت آثار قليلة، بما في ذلك مقبرة إسلامية من الفترة العربية القديمة (منتصف القرن السابع وحتى نهاية القرن الحادي عشر)، والتي لم ننجح بإيجادها. من الممكن أن يكون أسم هوج صيغة أخرى للاسم العربي القديم أوجا، المذكورة في خريطة ميدبا من القرن السادس للميلاد.

לפי בני מוריס, ב-1946 הסתירו תושבי הוג' אנשי "הגנה" שהתחמקו מסריקה בריטית. מוח'תאר הכפר ואחיו נרצחו בדצמבר 1947 בעזה בידי המון שהאשימם בשיתוף פעולה עם היהודים. במהלך פשיטה צפונה ב-31 במאי 1948, הורתה חטיבת הנגב של הצבא הישראלי לתושבי הוג' לעזוב את בתיהם. לפי מוריס גורשו תושבי הכפר מערבה, לכפר דימרה, ובתיהם נבזזו ופוצצו. תושבי קיבוצים באיזור, ניר עם ואחרים, ניסו להיחלץ להגנה על הכפר, ומחו נגד הפגיעה בבתיו, היות והיו ביחסים טובים עם הכפרים מהסביבה. הם פנו לבעלי תפקידים רשמיים בזמן מלחמת 1948 כדי למנוע את הגירוש של הכפרים באיזורם, אולם נאמר להם כי למרות שהחשיבו את הכפר הוג' כ"ידידותי", הדעה השלטת היתה כי אין לסמוך על אמינותו בקווי החזית עם הצבא המצרי.

بحسب بيني موريس، في ١٩٤٦ خبأ سكان هوج رجالا من «الهجانا» الذين هربوا من السلطات البريطانية. مختار القرية وأخوه قتلا عام ١٩٤٧ في غزة بتهمة التعاون مع اليهود. خلال غارة على الشمال في أيار ١٩٤٨، أمرت وحدة النقب للجيش الإسرائيلي سكان هوج بمغادرة بيوتهم. بحسب بيني موريس طرد سكان القرية غربا إلى قرية ضمرا، نُهبت بيوتهم وفجرت. سكان كيبوتسات في المنطقة، نير عام وغيرها، حاولوا مساعدة القرية واعترضوا على تدمير البيوت، حيث انه كانت لديهم علاقات جيدة مع القرى المجاورة. توجهوا إلى أصحاب وظائف رسمية خلال حرب ١٩٤٨ لمنع طرد سكان القرى من المنطقة، ولكن قيل لهم رغم ان قرية هوج اعتبرت قرية ودودة، أن الرأي المسيطر هو أنه لا يمكن الوثوق بهم في مواجهة مع الجيش المصري.

בספטמבר 1948, בעת ההפוגה במלחמה, פנו בני הכפר הגולים לישראל בבקשה להתיר את חזרתם. חלקם חזרו לכפר אולם גורשו שוב לעזה.

בספטמבר 1948, בעת ההפוגה במלחמה, פנו בני הכפר הגולים לישראל בבקשה להתיר את חזרתם. חלקם חזרו לכפר אולם גורשו שוב לעזה. עניינם נידון בקרב כמה אנשי רשויות ישראלים, והשר לענייני מיעוטים בכור שטרית המליץ להתיר את שיבתם – אם כי לא לכפרם אלא לנקודה בעומק השטח הישראלי. בסופו של דבר, עניינם נדחה בידי רשויות הצבא על בסיס של ביטחון או רצון להימנע מתקדים. קיבוץ דורות, אשר נוסד ב-1941 על אדמות שנרכשו מהכפר הוג', השתלט על יתר אדמות הכפר אחרי 1948.

في أيلول ١٩٤٨، إبان الهدنة، توجه أبناء القرية إلى دولة إسرائيل بطلب السماح لهم بالعودة. قسم عاد إلى القرية ولكنهم طردوا مرة أخرى إلى غزة. بحث مسئولون إسرائيليون والوزير لشؤون الأقليات، بخور شطريت، قضيتهم وأوصى بالسماح برجوعهم – ولكن ليس لقريتهم بل إلى منطقة في أعماق المساحة الإسرائيلية. في نهاية الأمر، تم رفض قضيتهم على يد سلطة الجيش بحجة الأمن أو لعدم خلق سابقة. كيبوتس دوروت الذي أقيم عام ١٩٤١ على أراض بيعت من هوج، استولى على بقية الأراضي بعد ١٩٤٨.

בריר

הכפר האחרון בסיור הוא הכפר הגדול מכולם, בריר. אחרי הביקור בכפר הוג', חוזרים על כביש 334 לכיוון שדרות, ופונים ימינה בצומת איבים לכביש 232. נוסעים על הכביש עד צומת חלץ. מול הפנייה ימינה לחלץ פונים שמאלה לדרך עפר, המובילה לתוך חורשת איקליפטוסים. מה שהיה פעם מרכז הכפר בריר הוא היום חורשה לפיקניקים ומדורות.

برير

القرية الأخيرة في المسار هي القرية الأكبر، برير. بعد زيارة قرية هوج، نعود إلى شارع ٣٣٤ باتجاه سدروت، ونتجه إلى اليمين في مفترق إيفيم وشارع ٢٣٢. نسافر حتى مفترق حيليتس. مقابل المنعطف إلى اليمين إلى حيليتس نتوجه إلى اليسار إلى طريق ترابية، توصّلنا إلى حرش شجر كينا. ما كان مركز القرية برير هو اليوم حرش للنزهات ومواقد النار.

المسارات الترابية التي يستخدمها الزائرون للتجول في الحرش هي المسارات الأصلية لمركز القرية.

שבילי העפר המשמשים היום לצורך שיטוט בחורשה הם השבילים המקוריים של מרכז הכפר.

לא הרבה נשאר מהכפר הגדול ושוקק החיים הזה, שנבנה על אתר ארכיאולוגי (היישוב בורירון מהתקופה הביזנטית). בערך במרכז החורשה יש שרידים של שני מבנים גדולים. השריד הראשון הוא ארבעה עמודים גבוהים, והשני – חלקים ממבנה שלידו באר. בין עצי האיקליפטוס אפשר לראות גלי אבנים רבים, המעידים על ההרס המכוון של בתי הכפר, שפעם מילאו את המקום. שבילי העפר המשמשים היום לצורך שיטוט בחורשה הם השבילים המקוריים של מרכז הכפר. בתמונת לווין אפשר לראות את החיבורים בין השבילים ואת החיבור שלהם למרכז הכפר, שם היו מבני הציבור.

لم يبق الكثير من القرية الكبيرة المليئة بالحياة، والتي أقيمت على موقع أثري (المستوطنة بوريرون من الفترة البيزنطية). في مركز الحرش تقريبا، هنالك بقايا لبنايتين كبيرتين. البقايا الأولى أربع عواميد طويلة، والثانية- بقايا مبنى إلى جواره بئر. بين أشجار الكينا من الممكن أن نرى أكوام حجارة كثيرة، تشهد على التدمير المقصود لبيوت القرية، والتي ملأت المكان في السابق. المسارات الترابية التي يستخدمها الزائرون للتجول في الحرش هي المسارات الأصلية لمركز القرية. في صور الأقمار الصناعية من الممكن أن نرى نقاط الوصل بين المسارات ونقطة وصلهم مع مركز القرية، هناك كانت المباني العمومية.

כאשר ביקר באיזור ב–1938 חוקר התנ"ך אדוארד רובינסון הוא תיאר את בריר ככפר מרכזי ומשגשג. תושבי הכפר התפרנסו בעיקר מחקלאות ומגידול בעלי חיים, הם גידלו דגנים, ירקות ומגוון פירות. בארות, בורות מים ומי תהום שימשו לחקלאות. מים לשימוש ביתי סופקו משלוש בארות בתוך הכפר, ונשאבו בעזרת גמלים ובאמצעות סאקיה, גלגל מים עם כדים – אלמנט מתקדם יחסית לשאר

عندما زار إدوارد روبنسون ،باحث التوراة، المنطقة وصف برير على أنها قرية مركزية ومزدهرة. اعتاش سكان القرية من الزراعة وتربية الحيوانات. زرعوا الحبوب والخضار وأنواعا من الفاكهة. آبار ومياه جوفية استعملت للزراعة. المياه للاستعمالات بيتية زودت من ٣ آبار داخل القرية وسحبت منها المياه بواسطة الجمال والساقيات، عجلة ماء مع جرار – طريقة متطورة نسبيا بالمقارنة مع باقي القرى

في ١٩٤٠ اكتشفت شركة نفط عراقية نفطا، حوالي كيلومتر شمالي برير فازدهر اقتصاد القرية.

בשנת 1940 גילתה חברת נפט עיראקית נפט כקילומטר צפונית לבריר וכלכלת הכפר קיבלה תאוצה.

הכפרים בסביבה. בשנת 1940 גילתה חברת נפט עיראקית נפט כקילומטר צפונית לבריר, וכלכלת הכפר קיבלה תאוצה. ב–1945 חיו בכפר כ–2,740 תושבים, כולם מוסלמים (לעומת 1,156 תושבים שחיו בכפר בשנת 1596). בכפר היו אז למעלה מ–414 בתים, רובם עשויים מלבני בוץ וקש. צורת הכפר היתה של חצי מעגל, ובמרכזו עמדו מסגד, מרפאה, טחנת קמח, בתי הספר וכיכר השוק.

في المنطقة. في ١٩٤٠ اكتشفت شركة نفط عراقية نفط حوالي كيلومتر شمالي برير فازدهر اقتصاد القرية. في ١٩٤٥ عاش في القرية ٢٧٤٠ مواطنا، جميعهم مسلمون (مقارنة مع ١١٥٦ مواطن عاش في القرية عام ١٥٩٦). كان هنالك أكثر من ٤١٤ بيتا في القرية غالبيتها من أحجار وطين وقش. كانت القرية على شكل نصف دائرة، وفي المركز مسجد، عيادة، طاحونة قمح، مدارس وساحة السوق.

שוק שבועי התקיים בכפר מדי יום רביעי, ומשך כפריים מהסביבה ובדווים. שני בתי הספר, אחד לבנים ואחד לבנות, נוסדו בכפר ב–1920. למדו בהם עד כיתה ז', ותלמידי התיכון נסעו ללמוד בעזה. בשנת 1947 למדו בבתי הספר של הכפר 241 תלמידות ותלמידים. שטחו הכולל של הכפר עמד על 46,184 דונם, מהם 618 נרכשו על ידי יהודים.

سوق أسبوعي جرى في كل يوم أربعاء وجذب قرويين وبدوا من المنطقة. مدرستان، واحدة للذكور وأخرى للإناث، أقيمتا في سنة ١٩٢٠. كان التعليم فيها حتى الصف السابع، بينما سافر طلاب الثانوية إلى غزة. في العام ١٩٤٧ تعلّم في مدرستي القرية ٢٤١ تلميذا وتلميذة. مساحة القرية كانت ٤٦١٨٤ دونما، ٦١٨ دونما منها بيعت لليهود.

ב-29 בינואר 1948 תקפו כוחות יהודים-ציונים את הכפר ונהדפו, כך נכתב בעיתון המקומי "פילסטין". ב-14 בפברואר עברה שיירה של יהודים חמושים ליד הכפר, וחילופי אש התפתחו בינה לבין מגני הכפר, שרובם היו תושביו. ב-20 באפריל 1948 הוקם קיבוץ ברור חיל על גבעה סמוכה לכפר. הוא הוקף גדר ומגדל שמירה הוצב בו. תושבי הכפר ניסו למנוע את התיישבותם של אנשי הקיבוץ ביום עלייתם לקרקע.

في كانون الثاني ١٩٤٨ هاجمت قوات يهودية – صهيونية القرية تمّ صدّها، هكذا كتب في الجريدة المحلية «فلسطين». في ١٤ شباط مرت قافلة يهودية مسلحة بجانب القرية ، وحدث تبادل لإطلاق النار بينهم وبين حراس القرية، غالبيتهم من سكان القرية. في ٢٠ نيسان ١٩٤٨ أقيم كيبوتس برور حايل على تلة قريبة من القرية. أحيط بسياج وبرج حراسة. حاول سكان القرية منع استيطان سكان الكيبوتس.

٥٥ شخصا بين رجل وامرأة وشيخ قتلوا قي المكان، وطرد باقي السكان واضطروا للهرب إلى غزة.

שלושה שבועות לאחר מכן, ב-13-12 במאי 1948, תקפו וכבשו את הכפר חטיבת הנגב וחטיבת גבעתי במסגרת "מבצע ברק" של הפלמ"ח. פליטים מהכפר ומכפרי הסביבה מעידים על טבח שעשו חיילי הפלמ"ח באנשי הכפר במסגרת כיבושו. 55 גברים, נשים וזקנים נרצחו במקום, ושאר התושבים גורשו ונאלצו לברוח לעזה. הידיעה על הטבח הגיעה לכפרים בסביבה, וגרמה לבהלה ולפינוי הנשים, הילדים והזקנים. את העדויות אפשר לשמוע ולראות באתר האינטרנט Palestine remembered.

ثلاث أسابيع بعدها، في ١٢–١٣ ايار ١٩٤٨، قامت وحدة النقب ووحدة «جفعاتي» بمهاجمة واحتلال القرية في حملة براك. لاجئون من القرية ومن قرى المنطقة يشهدون على مذبحة قام بها جنود «البلماح» ضد سكان القرية ابان احتلالها. ٥٥ شخصا بين رجل وامرأة وشيخ قتلوا قي المكان، وطرد باقي السكان واضطروا للهرب إلى غزة. الخبر عن المذبحة وصل للقرى المجاورة وأشاع حالة ذعر وهروب النساء والأطفال والشيوخ. من الممكن سماع الشهادات ورؤيتها في موقع Palestine remembered.

כשהסתובבתי בשבילי הכפר ובין העצים, היה קשה לי שלא לחשוב על אותם מתים, שנטבחו במקום ב-1948. הרוח הנושבת בין האיקליפטוסים נשמעת כלחישות אנשים. אולי הם, תושביו הנצחיים של הכפר, מנסים לספר את סיפורם וסיפור המקום לי ולכל המבקרים האחרים הבאים לנפוש בחורשה. גלי האבנים הרבים ותחושת הנפקדות החזקה שאופפת את המקום עוררה בי צמרמורת והרהורים. בכל כפר פלסטיני הרוס בו ביקרתי

حين تجولت في ممرات القرية بين الأشجار، كان من الصعب ألّا أفكر في أولئك الموتى، الذين ذبحوا هنا في ١٩٤٨. الريح التي تهب بين أشجار الكينا كأنها همسات بشر. ربما هم سكان القرية الأبديون، يحاولون سرد قصتهم وقصة المكان لي ولكل الزائرين الآخرين القادمين للتنزه في الحرش. أكوام الحجارة الكثيرة وشعور الغيبة القوي الذي يحيط بالمكان أثارت الرعشة بي والأفكار. في كل قرية فلسطينية زرتها الغياب حاضر ومحسوس– في

55 גברים, נשים וזקנים נרצחו במקום, ושאר התושבים גורשו ונאלצו לברוח לעזה.

מורגשת הנפקדות – אחרי הכול כולם הרוסים, ובכולם לא גרים אנשים יותר. אולם בבריר – אולי בגלל הגודל, אולי בגלל ההיסטוריה האלימה, אולי בגלל השבילים העתיקים שנותרו בשטח גם אחרי ששים שנה, ובעיקר בגלל העובדה שניסו להסתיר את המקום ואת ההיסטוריה שלו באמצעות חורשה נחמדה – בבריר הנפקדות נוכחת בעוצמה רבה.

نهاية الأمر جميعها مهدومة وجميعها لا يسكنها أحد بعد الآن. ولكن في برير – ربما بسبب الكبر، ربما بسبب التاريخ العنيف، ربما بسبب المسارات القديمة التي بقيت بعد ٦٠ عاما، وبالأساس لانهم حاولوا إخفاء المكان وتاريخه بواسطة حرش جميل – في برير، الغياب حاضر بقوة هائلة.

הסיור בבריר עורר בי מחשבות על הדרך שבה הוקמה מדינת ישראל, על חלקה של הציונות בחיים שלי, על ההיסטוריה ועל ההווה באיזור הזה, שבו אני מרגישה כל כך בבית. בריר עוררה בי מחשבות על האופן שבו העבר משפיע על העתיד, וגם תקווה: אולי אפשר לחיות פה אחרת?

المسار في برير ولّد بي أفكارا حول الطريقة التي تم بها إقامة دولة إسرائيل، حول وظيفة الصهيونية في حياتي، حول التاريخ والحاضر في هذه المنطقة، والتي أشعر فيها أنني في البيت. برير ولّدت بي أفكارا حول كيفية تأثير الماضي على المستقبل، وكذلك آمل: ربما بالإمكان العيش هنا بشكل مختلف.

// מקורות //

// المصادر //

זוכרות את סמסם, חוברת בהוצאת עמותת זוכרות.

ذاكرات سمسم: كراسة من إصدار جمعية «زوخروت».

Khalidi Walid (ed.) (1992), **All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948**, Institute of Palestine Studies: Washington D.C.

www.palestineremembered.com | www.zochrot.org

חורבות בית בסמסם, מבט לכיוון מרכז הכפר // أنقاض بيت في سمسم، منظر باتجاه مركز القرية

עץ רימון, שרידי בוסתן, נג'ד// عين ريمون، بقايا بستان، نجد

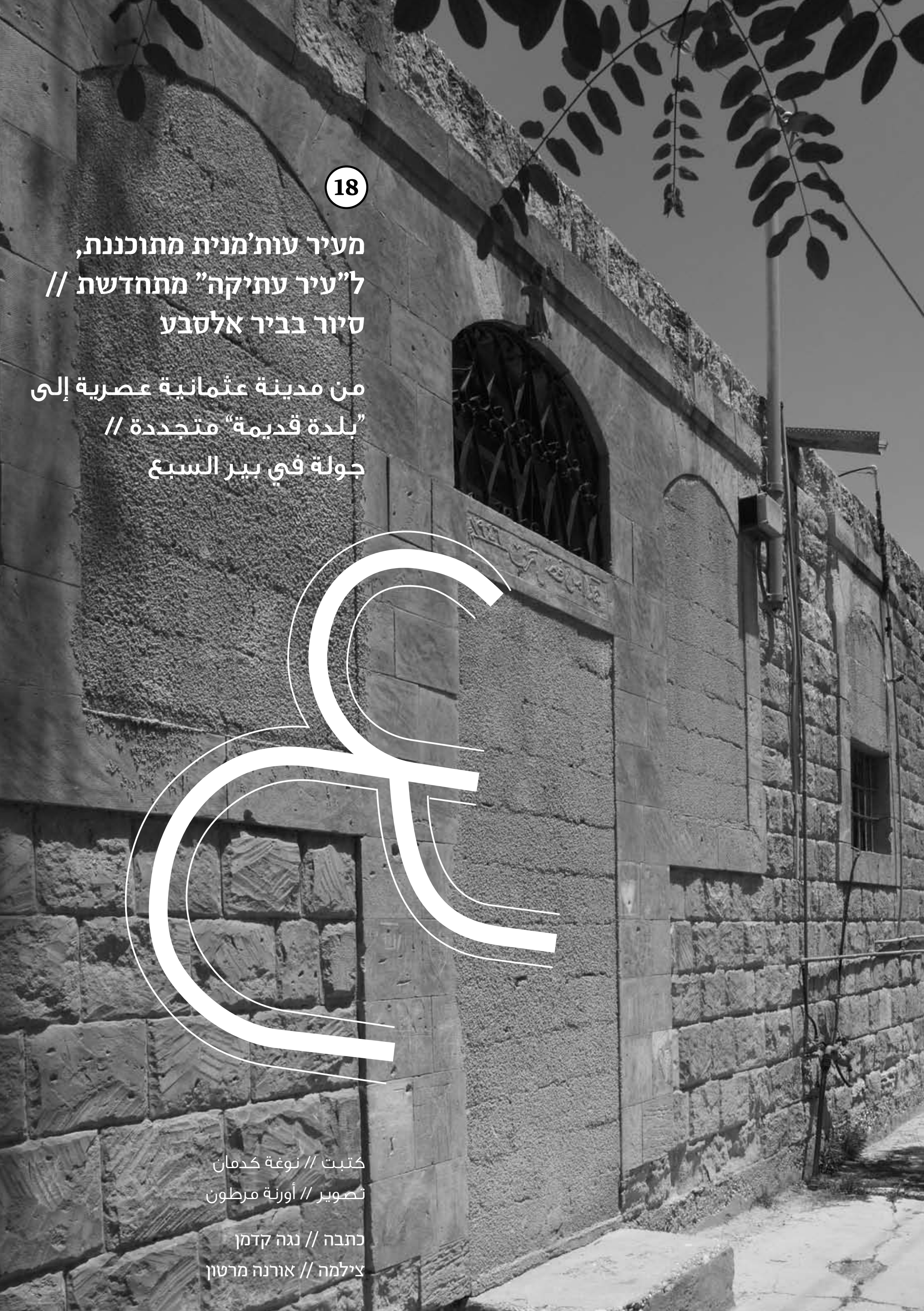

18

מעיר עות'מנית מתוכננת, ל"עיר עתיקה" מתחדשת // סיור בביר אלסבע

من مدينة عثمانية عصرية إلى "بلدة قديمة" متجددة // جولة في بير السبع

كتبت // نوغة كدمان

تصوير // أورنة مرطون

כתבה // נגה קדמן

צילמה // אורנה מרטון

באר שבע היא העיר היחידה בארץ שהוקמה בידי העות'מנים במהלך מאות שנות שלטונם כאן. מספר סיבות חברו להקמתה, בהן הרצון לשלוט בבדווים ולעיירם והשאיפה לחסום את ההתקדמות הצפויה של הבריטים ממצרים. העיר החדשה מוקמה באתר שהיה מיושב כבר לפני אלפי שנים, וקמה כעיר מודרנית ומתוכננת שרחובותיה כשתי וערב. כיום נותרו מאות מבנייני ביר אלסבע הערבית במה שמכונה "העיר העתיקה" של באר שבע הישראלית. "העיר העתיקה" היתה עם ייסודה המרכז המסחרי של העיר, ידעה עשרות שנים של הזנחה, ובשנים האחרונות רואה ניצנים של שיקום והתחדשות בנייניה ורחובותיה.

ביר אלסבע بير السبع

מספר תושבים בשנת 1945 // כ-5,570	عدد السكان في العام ١٩٤٥ // نحو . ٥,٥٧٠
מספר בתים בשנת 1931 // כ-545	عدد البيوت في العام ١٩٣١ // نحو . ٥٤٥
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // בעיקר מסחר, וכן מלאכה, טחינת קמח, פקידות ושירותים	مصادر المعيشة الأساسية حتى العام ١٩٤٨ // التجارة أساسا، الحرف، طواحين القمح، خدمات ووظائف
בתי ספר // שני בתי ספר ממשלתיים, לבנים ולבנות, וכמה בתי ספר פרטיים. כולם עד רמה של חטיבת ביניים.	مدارس في المدينة // مدرستان حكوميتان للبنين والبنات وعدد من المدارس الخاصة. كلها حتى الإعدادية.
אתרי דת // מסגד גדול ומסגד קטן, שתי כנסיות ובית קברות	مواقع دينية // المسجد الكبير والمسجد الصغير، كنيستان ومقبرة

תמונת שער: פתחים אטומים // صورة الغلاف: مداخل مسدودة

بير السبع هي المدينة الوحيدة في إسرائيل التي أقيمت بيد العثمانيين خلال حكمهم للبلاد. جُملة من الأسباب كانت في أساس إقامتها، من بينها الرغبة في السيطرة على البدو وتمدينهم والتطلّع إلى صدّ التقدم المرتقب للبريطانيين من مصر. المدينة الحديثة مقامة في موقع كان مسكونا قبل آلاف السنين وقد أقيمت وفق تخطيط برزت فيه الشوارع الواسعة جدا. اليوم، بقي هناك المئات من مباني بير السبع العربية فيما يُسمى «البلدة القديمة» لبئر السبع الإسرائيلية التي كانت عند تأسيسها المركز التجاري للمدينة، وقد تعرضت على مدار عقود للإهمال فيما تشهد في السنوات الأخيرة بعض مبادرات الترميم والتجديد لشوارعها وأبنيتها.

תאריך כיבוש // ה-21 באוקטובר 1948	تاريخ الاحتلال // ٢١ تشرين الأول ١٩٤٨
היכן נמצאים הפליטים // רובם ברצועת עזה או בירדן, וכעשירית מהם בגדה המערבית.	أين يتواجد اللاجئون اليوم // غالبيتهم في قطاع غزة أو الأردن، وحوالي عُشرهم في الضفة الغربية.
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // העיר באר שבע הישראלית	بلدات يهودية على أراضي بير السبع // مدينة بئر السبع الإسرائيلية.
יישובים פלסטיניים הרוסים קרובים // באיזור לא היו כפרי קבע לפני 1948, אך נעקרו ממנו קרוב ל-100,000 בדווים.	بلدات فلسطينية قريبة مهدومة // لم تكن في المنطقة قرى ثابتة قبل العام ١٩٤٨، إلا أنه هُجر منها نحو ١٠٠ ألف من البدو.

באר שבע بير السبع // ביר אלסבע بير السبع

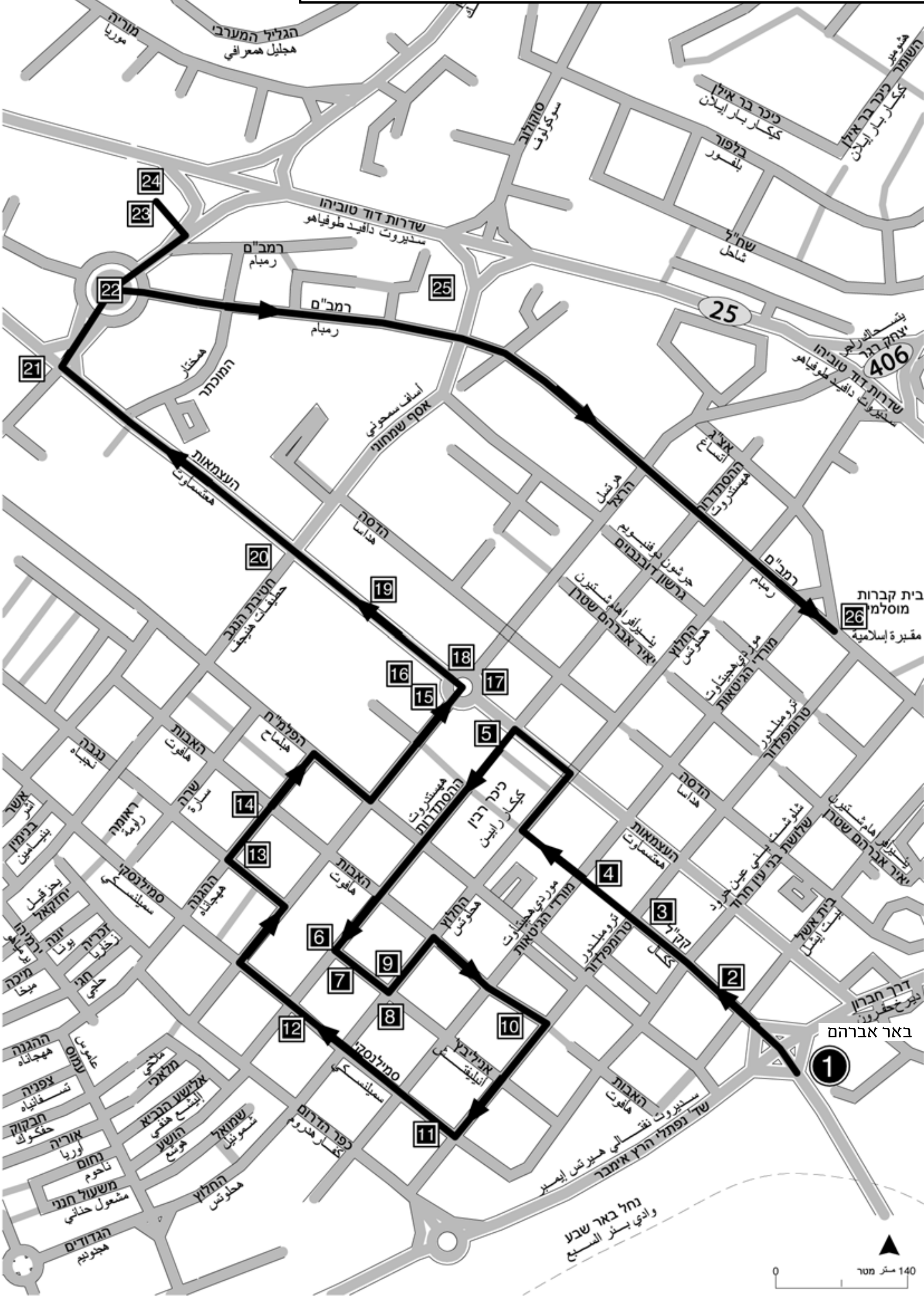

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול // רגלי	**نوع المسار //** سيرا على الأقدام
נקודת מוצא // מרכז המבקרים "באר אברהם", ברחוב דרך חברון 1 (פינת רחוב קק"ל) בבאר שבע	**نقطة الانطلاق //** مركز الزوار "بئير أبراهم"، في شارع ديرخ حبرون ١ (زاوية شارع "ككال") في بئر السبع
נקודת סיום // בית הקברות המוסלמי	**نقطة النهاية //** المقبرة الإسلامية

הגעה ברכב //

מהכניסה לבאר שבע מצפון ממשיכים בכביש הראשי (יצחק רגר); בצומת אלי כהן פונים שמאלה בשדרות דוד חכם; ברמזור הבא פונים ימינה לדרך חברון, וברמזור השני פונים שמאלה לחניה של מרכז המבקרים.

الوصول في السيارة //

من مدخل بئر السبع من الشمال نواصل في الشراع الرئيسي (يتسحاق ريجر)، في مفرق إيلي كوهن نتجه يسارا في سدروت دافيد حخام، في الشارة المرورية التالية نتجه يسارا إلى الموقف في مركز الزوار.

הגעה בתחבורה ציבורית //

אל התחנה המרכזית בבאר שבע מגיעים כל האוטובוסים הבין־עירוניים שנוסעים אל העיר, וסמוך לה נמצאת תחנת הרכבת "באר שבע מרכז". משם ניתן לקחת אוטובוס מקומי לדרך חברון (קווים רבים נוסעים לכיוון זה), או ללכת כרבע שעה: הולכים בשביל להולכי רגל בדרך אילת. חוצים את הכביש במעבר החציה המרומזר וממשיכים ברחוב בית אשל. ברחוב קק"ל פונים שמאלה וחוצים את הכביש אל מרכז המבקרים ברחוב דרך חברון.

الوصول بالمواصلات العامة //

كل الباصات الآتية إلى بئر السبع من خارجها تصل إلى المحطة المركزية التي توجد بجوارها محطة قطار بئر السبع مركاز.
من هنا يُمكن أخذ باص محلي إلى طريق حبرون (الكثير من الخطوط تسير إلى هذا الاتجاه) أو نسير حوالي ربع ساعة:
نسير في ممر للمشاة إلى شارع إيلات. نقطع الشارع في ممر المشاة حيث الشارة المرورية ونواصل في شارع بيت إيشل. في شارع "ككال" نتجه يسارا ونقطع الشارع إلى مركز الزوّار في طريق حبرون.

אורך המסלול // כ־4 קילומטרים	**طول المسار //** نحو ٤ كم
משך המסלול // כשלוש שעות	**مدة المسار //** حوالي ثلاث ساعات
דרגת קושי // קל	**درجة الصعوبة //** سهل
עונה ממומלצת // סתיו, חורף, אביב	**الموسم المفضل //** الخريف، الشتاء، الربيع

באר אברהם –
כור מחצבתה של באר שבע 1

שעות הפתיחה של מרכז המבקרים:
א'-ה': 16:00-8:00, ו': 12:00-8:00. דמי כניסה – 5 ש"ח. כדאי לקחת במקום מפת סיור רגלי בעיר העתיקה, שתקל על ההתמצאות בסיורנו.

بئر أبراهام -
مولد بئر السبع 1

ساعات افتتاح مركز الزوار:
الأحد - الخميس - ٨:٠٠ - ١٦:٠٠، الجُمعة - ٨:٠٠ - ١٢:٠٠ . رسوم الدخول ٥ شيكل. يفضّل التزود من هناك بخارطة لجولة سيرا على الأقدام للاستدلال بها.

على مدار مئات وربما آلاف السنين كانت هذه البئر مصدر المياه الأساسي لسكان المنطقة.

הבאר הקדומה המכונה באר אברהם היא הגדולה והשופעת במי תהום, מבין מאות בארות שבתחומי העיר באר שבע. במשך מאות או אלפי שנים היא היתה מקור המים העיקרי של תושבי האיזור, וניתן לראות את החריצים שחרצו בה חבלי הדליים במשך הזמן. לפי המסורת, כאן התרחש הסיפור המקראי של פגישתם של אברהם העברי ואבימלך הפלשתי, אשר יישבו את הריב שהתגלע ביניהם בדבר הבעלות על הבאר, נשבעו וכרתו ברית (בראשית כא, ל-לג). לפי אחת הגרסאות, אותן באר ושבועה הן מקור שמה של באר שבע, שהתגלגל בהמשך לביר אלסבע בערבית. בבאר שבע המקראית נולדו לאברהם, שנחשב לאב העברים והערבים, בנו יצחק משרה ובנו ישמעאל מהגר. את האחרונה שילח אברהם עם בנה, "ותתע במדבר באר שבע" (בראשית כא, יד).

יישוב מהתקופה הכלכוליתית קדם לבאר שבע המקראית, ואחריה היתה באר שבע מרכז צבאי ומנהלי באימפריה הרומית, ועיר מחוז נוצרית בימי הביזנטים. כנראה שבאר שבע חדלה מלהיות

البئر القديمة المسماة بئر أبراهام هي البئر الأكبر الغزيرة بالمياه الجوفية، من بين مئات الآبار في محيط مدينة بئر السبع. على مدار مئات وربما آلاف السنين كانت هذه البئر مصدر المياه الأساسي لسكان المنطقة. يُمكننا أن نرى الأخاديد التي حفرتها فيها حبال الدِلاء على مرّ الزمن. حسب الموروث، هنا حصلت القصة من «المِكراة» التي تتحدث عن لقاء إبراهيم العبري وأبيميلخ الفلستي، اللذين سوّيا النزاع بينهما بشأن الملكية على البئر، أقسما وتعاهدا (سفر بريشيت، ٢١، ٣٠، ٣٣). وحسب إحدى الروايات إن تلك البئر وذاك القسَم هما أصل تسمية المدينة «بئر السبع» - شيبع بالعبرية ومنها «نشباع» أقسم - الذي تدحرج إلى بئر السبع بالعربية. في بئر السبع حسب المِكراة وُلد لإبراهيم، الذي يُعتبر أب العبريين والعرب، ابنه يتسحاق من سارة وابنه إسماعيل من هاجر. الأخيرة أطلقها إبراهم مع ابنها «وتضيع في صحراء بئير شيبع» (بريشيت ٢١، ١٤).

بلدة من الحقبة الكلكوليتية سبقت في الموقع بئر السبع من المِكراة، بعدها تحولت بئر السبع إلى مركز عسكري وإداري في الإمبراطوية الرومانية

במשך מאות או אלפי שנים היתה הבאר מקור המים העיקרי של תושבי האיזור, וניתן לראות את החריצים שחרצו בה חבלי הדליים במשך הזמן.

מיושבת בעקבות הכיבוש הערבי במחצית המאה השביעית, אך גם לאחר מכן שימשו בארותיה את הבדווים שחיו באיזור, ושבטים רבים הקפידו לחנות במרחק שאינו עולה על יום נדודים ממנה.

בשנות הארבעים של המאה ה-19 התחזק שלטונם של העות'מנים בארץ, והבדווים, שנהגו במשך מאות שנים לערוך עסקאות חליפין עם יושבי הקבע במבואות הערים יפו ולוד, נדחקו דרומה והחלו להנהיג ימי שוק שבועיים במקומות שונים, בהם ליד בארות באר שבע. סוחרים מעזה ומהר חברון החלו להגיע לכאן על מנת לסחור עם הבדווים בבעלי חיים ובתבואות. בשנת 1897 בנה שיח' בדווי מבני אבן ואנטיליות מעל לשתי בארות, והמים נמכרו לתושבי הסביבה.

בסוף המאה ה-19 החליטו העות'מנים להקים בנגב מחוז חדש, כדי להגביר כוחם באיזור כמענה לאיום בריטי אפשרי מדרום, על מנת לשלוט בבדווים ולגבות מהם מסים, וכחלק ממדיניות כללית של הסולטן לחזק איזורי ספר מדבריים באימפריה.

ومدينة قضاء مسيحية زمن البيزنطيين. كما يبدو لم تعد بئر السبع مسكونة في أعقاب الاحتلال العربي في نصف القرن السابع، وبعد ذلك، أيضا، استعمل آبارها البدو الذين عاشوا في الجوار، واعتادت قبائل كثيرة أن نحط رحالها على بُعد يوم من الترحال من المدينة.

في سنوات الأربعين من القرن الـ ١٩ تعزز حكم العثمانيين في البلاد، والبدو الذين اعتادوا خلال مئات السنين عقد صفقات المقايضة مع السكان الدائمين في مشارف يافا واللد، تم إبعادهم جنوبا وبدأوا اعتماد أيام سوق في أماكن مختلفة ومن بينها آبار بئر السبع. تجار من غزة وجبل الخليل بدأوا يصلون إلى هنا لغرض الاتجار مع البدو بالبهائم والمحاصيل. في العام ١٨٩٧ بنى شيخ بدوي مبنيين من حجر فوق اثنين من الآبار وباع المياه لسكان المنطقة.

قرر العثمانيون في أواخر القرن الـ ١٩ إقامة قضاء جديد في النقب كتعزيز لقوتهم في المنطقة تحسبا من تهديد بريطاني محتمل من الجنوب،

באותה עת התקיים מאבק בין שבטי העזאזמה והתראבין בנגב. בני העזאזמה פנו לשלטונות הטורקיים בבקשה שיבואו לעזרתם. השלטון, שבלאו הכי ביקש להגביר את שליטתו באיזור, שלח לראשונה כוחות צבא לאיזור, אשר הפסיקו את המלחמות.

באותה עת כבר שימש אתר הבארות כאתר מסחרי פעיל. נראה שרצון הטורקים לגבות מסים עבור העסקאות שהתבצעו במקום היווה שיקול בהחלטתם להתבסס בדרום דווקא בבאר שבע. שיקולים נוספים היו המים הזמינים שסיפקו הבארות, מיקומן על צומת דרכים ראשיות, והיותו של המקום איזור גבול בין נחלות של שלושה שבטים בדווים – תראבין, עזאזמה ואלתיא, אשר שימש כנקודת ריכוז מסורתית של תושבי האיזור.

لغرض السيطرة على البدو وجباية الضرائب منهم، وكجزء من سياسة عامة للسلطان تعزيز المناطق الحدودية الصحراوية في الإمبراطورية. في ذلك الوقت دار صراع بين عشائر العزازمة وطرابين في النقب. توجّه أبناء العزازمة للسلطات التركية بطلب مساعدتهم. فأرسلت السلطات العثمانية التي أرادت تعميق سيطرتها في المنطقة لأول مرة قوات عسكرية أوقفت المعارك.

في ذلك الوقت كان موقع الآبار مركزا تجاريا فعالا. ويبدو أن رغبة الأتراك في جباية ضرائب من الصفقات التي عُقدت في الموقع شكل اعتبارا لقرارهم التمركز في الجنوب وبالذات في بئر السبع. اعتبار آخر كان توافر الماء التي وفّرتها الآبار وموقعها على مفرق طرق رئيسة وكون الموقع منطقة حدودية بين أراض ثلاث عشائر بدوية . طرابين والعزازمة

وتم تخطيط المدينة بمساعدة مخططين ألمان وعرب على نحو يكون فيها عشر شوارع طولية وتسع شوارع عرضية كما هو الحال مع تخطيط المدن في مواقع عديدة من العالم.

הנוכחות העות'מנית בבאר שבע התחילה ליד הבארות, עם הקמת תחנת משטרה בסמוך להן בשנת 1896. עוד בטרם הוקמו בנייני הממשל העות'מניים של באר שבע, התמקמו נציגי השלטון באוהלים שהעמידו לרשותם הבדווים לצד הבארות, וגבו מסים מבאי המקום.

באתר באר אברהם ניתן לראות סרטון בן עשר דקות, שמציג את הבאר כסמל לאחווה ולשלום. הסרטון מתאר את ההיסטוריה של באר שבע, תוך שהוא מזכיר עות'מנים, בריטים, עולים מארגנטינה וממרוקו, אך לא ערבים – אם כי ניתן לראות בו את השוק הבדווי של ימינו.

כשנצא ממתחם באר אברהם נראה מולנו את נחל באר שבע הרחב, טיילת שנבנתה לאורכו, וגשר בעל קשתות שתלוי מעליו, בצד גשר מודרני. הגשר המקושת נבנה בידי הטורקים בתקופת מלחמת העולם הראשונה עבור קו רכבת לסיני, והוא שימש עד שנות השישים, עת נפגע בשטפון וגשר חדש החליף אותו.

والتيا بحيث شكل نقطة تجمع تقليدية لسكان المنطقة. التواجد العثماني في بئر السبع بدأ عند الآبار مع إقامة محطة شرطة بجوارها في العام ١٨٩٦. وقبل أن تُقام مباني الحكم العثماني في بئر السبع أقام ممثلو السطة في خيام خصصها لهم البدو بجانب الآبار وجبوا الضرائب من الوافدين إلى الموقع.

في موقع بئر أبراهام يُمكن مشاهدة فيلم قصير من عشر دقائق يعرض البئر كرمز للأخوة والسلام. يستعرض الفيلم تاريخ بئر السبع من خلال الإشارة إلى العثمانيين والبريطانيين والمهاجرين من الأرجنتين والمغرب . لكن دون العرب . وإن كان يُمكن أن نشاهد فيه سوق البدو الحالية.

عندما نخرج من محيط بئر السبع سنجد قبالتنا وادي بئر السبع الواسع والممشى الذي أُقيم على طوله وجسرا بقناطر معلقا فوقه إلى جانب جسر حديث. الجسر ذو القناطر بناه الأتراك في فترة الحرب العالمية الأولى في إطار مدّ خط قطار إلى سيناء وقد استُعمل حتى الستينيات إلى أن تضرر من مياه السيول وحلّ محلّه جسر جديد.

על פי עדותו של לוחם פלמ"ח שהשתתף בכיבוש באר שבע באוקטובר 1948, במהלך הקרב ניצבו בסמוך לנחל באר שבע לוחמי פלמ"ח עם מקלעים, שתפקידם היה לחסום בריחה של חיילים מבאר שבע דרך הוואדי בעת כיבושה – ובפועל להרוג את מי שמנסה לעבור, מבלי לבדוק אם זהו אזרח או איש צבא.

حسب شهادة أحد مقاتلي منظمة «بلماح» ممن شاركوا في احتلال بئر السبع في تشرين الأول ١٩٤٨، استحكم في إطار المعركة بجانب وادي بئر السبع مقاتلون من المنظمة مزودين بمدافع رشاشة كانت مهمتهم منع هروب جنود من بئر السبع عبر الوادي خلال احتلالها . عمليا قتل كل من يحاول المرور دون التأكد من كونه مدنيا أو رجلا عسكريا.

2 טיול ברחוב הראשי – "רחוב עשרים המטרים"

2 جولة في الشارع الرئيس . «شارع العشرين مترا»

נחצה את "דרך חברון" לכיוון צפון מערב, ונפסע ברחוב קק"ל שבלב "העיר העתיקה". רחוב זה היה הרחוב הראשי של ביר אלסבע, אשר הוקמה בידי העות'מנים ב-1901 על 2,000 דונם שנרכשו

نقطع «ديرخ حبرون» باتجاه الشمال الغربي في شارع «ككال» وسط «البلدة القديمة». كان هذا الشارع المحور الرئيس لبير السبع التي أقامها العثمانيون العام ١٩٠١ على حوالي ٢٠٠٠ دونم ابتاعوها من البدو.

באמצעות אדריכלים ומהנדסים ערבים וגרמנים תוכננה העיר עם עשרה רחובות אורך ותשעה רחובות רוחב בתבנית שתי וערב, האופיינית לערים מתוכננות במקומות רבים בעולם.

מבדווים. באמצעות אדריכלים ומהנדסים ערבים וגרמנים תוכננה העיר עם עשרה רחובות אורך ותשעה רחובות רוחב בתבנית שתי וערב, האופיינית לערים מתוכננות במקומות רבים בעולם. רוחבו של הרחוב הראשי עמד על 20 מטרים, לעומת רוחב של 15 מטרים בשאר רחובות העיר, והוא כונה "רחוב עשרים המטרים". מפגשי הרחובות יצרו 60 ריבועים בני ארבעה דונם כל אחד, וכל ריבוע כזה חולק לארבעה מגרשים, שיועדו לבניית בתים. מבנה העיר היה שונה מאוד מהערים הערביות הטיפוסיות בארץ, אשר נבנו עם חומה, רחובות צרים ומפותלים ואיזור שוק.

وتم تخطيط المدينة بمساعدة مخططين ألمان وعرب على نحو يكون فيها عشر شوارع طولية وتسع شوارع عرضية كما هو الحال مع تخطيط المدن في مواقع عديدة من العالم. بلغ عرض الشارع الرئيسي نحو ٢٠ مترا مقابل ١٥ مترا في باقي شوارع المدينة ومن هنا تسميته «شارع العشرين مترا». تقاطعات الشوارع خلقت ٦٠ مربعا مساحة كل مربع منها أربعة دونمات وقد قسم كل مربع كهذا إلى أربع قسائم خصصت لإقامة المنازل. كان مبنى المدينة مختلفا عن المدن العربية التقليدية في البلاد التي تم بناؤها مع سور وشوارع ضيقة ومتعرجة ومنطقة للسوق.

אחת הסיבות שמופיעות בפרוטוקולים של המועצה הסולטנית באיסטנבול להקמת העיר והנפה ביר אלסבע היא הרצון לתרבת את הערבים, לכוונם לערוץ הציוויליזציה ולפתותם להתיישב באיזור. על מנת לעודד בדווים להתיישב בעיר חילקו להם העות'מנים מגרשים בחינם, בעודם גובים לירה טורקית לדונם מאחרים. שיח'ים בדווים מהסביבה עברו לגור בעיר על מנת להתקרב לנציגי

أحد أسباب إقامة مدينة بير السبع والقضاء كما وردت في محاضر المجلس السلطاني في استانبول هو الرغبة في تحضير المدن وتوجيهها إلى مسار التمدن وتطويرها للاستيطان في المنطقة. ولغرض تشجيع البدو على الاستيطان في المدينة وزعت الدولة العثمانية عليهم القسائم مجانا في حين جبت السلطات ليرة تركية من الآخرين. انتقل مشايخ البدو من المنطقة للسكن في المدينة

צילום אוויר של ביר א־סבע, 1945, צולם בידי חיל האוויר הבריטי. באדיבות סלמאן אבו סתה //
تصوير من الجو لبير السبع ١٩٤٥، تصوير سلاح الجو البريطاني، قدمها مشكورا سلمان أبو ستة

כיום נותרו בלב באר שבע הישראלית כ–350 מבנים מביר אלסבע, באיזור המכונה "העיר העתיקה" – למרות שתחילתו בראשית המאה ה–20.

השלטון, אולם שאר הבדווים לא שוכנעו להתגורר בעיר, ורובם של 300 התושבים שחיו בביר אלסבע כשנה לאחר הקמתה היו סוחרים מעזה ומהר חברון שסחרו עם בדווים. התושבים החדשים בנו בתים בני קומה אחת, מאבנים שנחצבו בסביבה או שנאספו מחורבות קדומות, כמו באר שבע הביזנטית, וכן מלבני חימר וקש. כיום נותרו בלב באר שבע הישראלית כ–350 מבנים מביר אלסבע, באיזור שמתפרש על כ–600 דונם, ומכונה "העיר העתיקה" – למרות שתחילתו בראשית המאה ה–20. ברחוב קק"ל נוכל לראות בחלק מהבתים את הקשתות של בתי ביר אלסבע מעל שלטי החנויות, חלקן מכוסות טיח.

נמשיך ברחוב קק"ל לכיוון רחוב טרומפלדור, ונעצור בפינת הרחובות. 3

ב–1906 חיו בביר אלסבע כ–800 תושבים, רובם הגדול מוסלמים. באותה עת התיישבו בעיר שני יהודים שהיגרו מרוסיה, גורדון ושיינדרוביץ, והקימו את טחנת הקמח הראשונה בעיר, בפינת

مقتربين بذلك من ممثلي السلطات، إلا أن بقية البدو لم يقتنعوا بالانتقال. وهكذا، فإن غالبية سكان المدينة ألـ ٣٠٠ الذين عاشوا في المدينة بعد سنة على إقامتها كانوا من التجار الذين أتوا من غزة وجبل الخليل وتاجروا مع البدو. بنى السكان بيوتا من طابق واحد من حجارة تم نحتها في المنطقة أو جُمعت من خرائب قديمة، مثل بئر السبع القديمة ومن طين وقش، أيضا. بقي في بئر شيبع الإسرائيلية نحو ٣٥٠ مبنى من بير السبع في منطقة تمتد على ٦٠٠ دونم وتسمى «البلدة القديمة» . على الرغم من أن مولدها كان بداية القرن العشرين. نستطيع أن نرى في شارع «ككال» في بعض البيوت قناطر بيوت بير السبع وراء لافتات الحوانيت تُغطي جزءا منها قِصارة الباطون.

نواصل السير في شارع «ككال» باتجاه شارع ترومبلدور، ونتوقف في زاوية الشوارع. 3

عاش في بير السبع حوالي ٨٠٠ نسمة غالبيتهم العظمى من المسلمين. وعاش في ذلك الوقت فيها رجلان يهوديان هاجرا إليها من روسيا، غوردون

הרחובות קק"ל וטרומפלדור של היום. בדווים מהסביבה הביאו לטחנה את תבואתם לטחינה, והיחסים בין הטוחנים ללקוחותיהם היו טובים. בתקופת מלחמת העולם הראשונה הגיעו כמה עשרות יהודים לביר אלסבע, ועבדו בה כבעלי מלאכה. הטחנה וחצרה שימשו מרכז לקהילה היהודית הקטנה וליהודים שעברו באיזור, כולל פועלים ומגויסים בכפייה לצבא הטורקי, ומאוחר יותר שוטרים יהודים במשטרת המנדט.

ב-1916 נפתח בחצר הטחנה בית כנסת. בתקופת השלטון הבריטי שימש גורדון כנציב הרשמי של הקהילה במוסדות השלטון. בתקופת המרד הערבי בשנת השלושים עזבו היהודים את העיר. לא ניתן כיום לראות במקום כל זכר לטחנה.

وشايندروفيتس اللذان أقاما في المدينة طاحونة القمح الأولى في زاوية شارعي «ككال» وترومبلدور حاليا. أحضر البدو من المنطقة محاصيلهم إلى المطحنة وكانت العلاقات مع أصحاب المطحنة جيدة. وصل إلى بير السبع في فترة الحرب العالمية الأولى بضع عشرات من اليهود وعملوا فيها كأصحاب حِرف. وشكلت باحة المطحنة مركزا للمجموعة اليهودية القليلة العدد ولليهود المارين في المنطقة بما في ذلك لعمال ومجنّدين عنوة في الجيش التركي، وفي وقت لاحق لشرطيين يهود في شرطة الانتداب. في العام ١٩١٦ فُتح في باحة المطحنة كنيس يهودي. في فترة الانتداب شغل غوردون منصب المندوب الرسمي للسكان اليهود في مؤسسات الحكم. في فترة التمرد العربي في الثلاثينيات رحل اليهود عن المدينة. ولا يُمكننا اليوم رؤية أي أثر للطاحونة.

بقي في بئر شيبع الإسرائيلية نحو ٣٥٠ مبنى من بير السبع في منطقة وتسمى «البلدة القديمة» . على الرغم من أن مولدها كان بداية القرن العشرين.

נמשיך ברחוב קק"ל – שהיה כאמור הרחוב הראשי של ביר אלסבע. החל ממפגשו עם רחוב טרומפלדור הוא מהווה מדרחוב, בו ניצבות חנויות ומסעדות.

כבר בעת תכנון העיר העות'מנית יועד רחוב זה לעסקים ולמסחר, ומשני צדיו הוקמו אז חנויות קטנות, בהן קנו בעיקר הבדווים מהסביבה. המסחר עמם היווה את פרנסתם העיקרית של תושבי היישוב. עם הקמת העיר הועתק לכאן השוק השבועי מאיזור הבארות, ומפה התפשט גם לרחובות סמוכים. לזקני הבדווים זכורים ימי השוק כאירוע המוני, בו התקיים מסחר מגוון בתבואה, בצאן ובבקר, בצמר, בחרבות ובסכינים. השוק של ביר אלסבע התפרסם גם בסיבי הדקל שנמכרו בו, ששימשו לייצור חבלים ומחצלות. שעורה שנקנתה בשוק שימשה לתעשיית הבירה באנגליה ובגרמניה. השוק ניקז אליו בני שבטים מסוריה, מעבר הירדן, מצפון סעודיה, מסיני וממצרים. לאחר ייסוד העיר פעל שוק הבהמות בסמוך לבית הקברות המוסלמי, באיזור שבו פועל כיום השוק של באר שבע.

نواصل السير من شارع «ككال» . الذي كان كما ذكرنا الشراع الرئيس لبير السبع.

ابتداء من التقائه بشارع ترومبلدور يتحول الشارع إلى مكان مفتوح فيه حوانيت ومطاعم. منذ تخطيط المدينة العثمانية تم تخصيص الشارع للأعمال والتجارة وأقيمت في حينه على جانبيه حوانيت صغيرة اشترى منها بالأساس البدو من المنطقة. التجارة معهم كانت مصدر المعيشة الأساسية لسكان المدينة. ومع إقامة المدينة تم نقل موقع السوق الأسبوعية من منطقة الآبار وتوسع إلى شوارع مجاورة. يتذكر كبار السن من البدو أيام السوق كحدث شعبي تم فيه الاتجار بالمحاصيل بالأغنام والأبقار والصوف والحراب والسكاكين. اشتهر سوق بير السبع بألياف النخيل التي بيعت فيه والتي استخدمت لصناعة الحبال والسلال. الشعير الذي تم اقتناؤه في السوق استُعمل لصناعة البيرة في إنجلترا وألمانيا. استقدمت السوق إليها أبناء العشائر من سورية والأردن وشمال السعودية وسيناء ومصر. وبعد إقامة المدينة عملت سوق البهائم بجوار المقبرة الإسلامية حيث تعمل اليوم

בנוסף למסחר, התפרנסו תושבי ביר אלסבע גם ממלאכה זעירה וממתן שירותים לבדווים, כמו עיבוד עורות, צביעת צמר ותיקון כלי עבודה, ואחרים עבדו בתחנת המשטרה ובמוסדות הממשלה העות'מניים. בהמשך קמו בעיר בנק בשם אלשואו, כמה טחנות קמח, נגריות ומוסכים. במעלה הרחוב היו חנויות מכולת, ובעלי מלאכה כגון חייטים, ספרים ואופים. בתקופת השלטון הבריטי, החל מ-1917, החלו להופיע ברחוב גם בתי קפה, מסעדות, בית מלון, וכן תחנת אוטובוסים לחברון ולעזה.

בשנות החמישים ייעדו מתכנני באר שבע הישראלית את העיר הטורקית למגורים בלבד, למרות המסורת המסחרית שנוצרה בה. עם הזמן, רוב התושבים החדשים נטשו אותה לטובת שכונות

إضافة للتجارة، اعتاش سكان بير السبع من الحِرف الصغيرة زمن تقديم الخدمات للبدو مثل تصنيع الجلود ودباغة الصوف وتصليح أدوات العمل، واشتغل آخرون في محطة الشرطة ومؤسسات الحكومة العثمانية. لاحقا أنشئ في المدينة بنك باسم الشوا وعدد من مطاحن القمح والمناجر والكراجات. في طلعة الطريق كانت هناك حوانيت بقالة ومشاغل حرفية مثل الخياطين والحلاقين والخبازين. في فترة الانتداب البريطاني ابتداء من العام ١٩١٧ بدأت تظهر في الشارع المقاهي والمطاعم والفنادق ومحطة باصات إلى غزة والخليل.

خصص المخططون الإسرائيليون في الستينيات المدينة التركية القديمة للسكن فقط على الرغم من التقاليد التجارية التي نشأت فيها. مع الوقت تركها معظم السكان الجدد. تركوها لصالح أحياء

הקומה העליונה היתה קומת מגורים אופיינית למשפחה ערבית עירונית אמידה, שבמרכזה אולם גדול ומרווח וסביבו חדרים. ניתן להבחין באבן החול המקומית הצהבהבה ששימשה להקמת מרבית בתי המגורים בעיר.

חדשות, ורחוב קק"ל והרחובות הסמוכים לו הפכו למרכז המסחר והעסקים של העיר. בתים רבים מבתי ביר אלסבע נהרסו, ובמקומם הוקמו פסאז'ים ומבני חנויות מודרניים. עם בניית הקניונים בבאר שבע בשנות התשעים ירד קרנו של המקום כאיזור מסחרי, והאווירה בו מאז מנומנמת משהו.

נמשיך ברחוב קק"ל ונעצור בבבית מספר 94, שבפינת רחוב מורדי הגטאות. **4**

בניין זה, בו שוכן כיום בית מרקחת "הנגב", היה אחד הבתים הפרטיים הדו־קומתיים היחידים בעיר הערבית. בקומת הקרקע היו שלוש חנויות, והקומה העליונה היתה קומת מגורים אופיינית למשפחה ערבית עירונית אמידה, שבמרכזה אולם גדול ומרווח וסביבו חדרים. בקומה העליונה ניתן להבחין באבן החול המקומית הצהבהבה ששימשה להקמת מרבית בתי המגורים בעיר. בשנת 1917 שימש הבניין כבית המלון הראשון בנגב, ולאחר כיבוש ביר אלסבע ב-1948 בידי ישראל הוקם בו בית מרקחת. שלט ענק חסר חן ניצב על הבניין

جديدة وتحول شارع «ككال» والشوارع المجاورة له إلى مركز المدينة للتجارة والأعمال. تم هدم الكثير من بيوت بير السبع وأقيمت مكانها ممرات ومبانٍ حديثة للحوانيت. ومع بناء المراكز التجارية في التسعينيات انحسرت مكانة الموقع كمنطقة تجارية وبقي النشاط فيها على نار هادئة بعض الشيء.

نواصل السير في شارع «ككال» ونتوقف في بيت رقم ٩٤، في زاوية شارع موردي هجيتؤوت. **4**

هذا المبنى حيث تقع اليوم صيدلية «هنيجب» كان البيت الخاص الوحيد المؤلف منطابقين في المدينة العربية. كان في الطابق الأول ثلاث حوانيت وكان الطابق الثاني طابقا للسكن نموذجيا لعائلة عربية مدينية ثريّة في وسطه قاعة كبيرة وحولها غرف. يُمكن أن نرى في الطابق العلوي حجرا رملية محلية التي استعملت لبناء غالبية المنازل في المدينة. في العام ١٩١٧ استُعمل المبنى كفندق هو الأول في النقب، وبعد احتلال إسرائيل لبير السبع في العام ١٩٤٨ أقيمت فيه الصيدلية. ثُبتت على المبنى الآن لافتة غير لائقة تغطي المبنى

كان في الطابق الأول ثلاث حوانيت وكان الطابق الثاني طابقا للسكن نموذجيا لعائلة عربية مدينية ثريّة في وسطه قاعة كبيرة وحولها غرف. يُمكن أن نرى في الطابق العلوي حجرا رملية محلية التي استعملت لبناء غالبية المنازل في المدينة.

כעת ומסתיר חלק מיופיו, תוך שהוא מפרסם את בית המרקחת.

עיר טורקית, עיר בריטית, עיר ישראלית

נפנה ימינה ברחוב החלוץ, ושמאלה ברחוב העצמאות. בפינת הרחובות נחלוף ליד מונומנט שמשחזר אנטיליה, מתקן לשאיבת מים. נגיע לכיכר רבין המרוצפת והמשופצת, שניצבת על רחוב ההסתדרות. מולנו נראה בניין דו־קומתי – בית אבו מדין. 5

השיח' פרח אבו מדין, בדווי משבט החנג'רה, כיהן כראש העיר הראשון של באר שבע בתקופת המנדט. הוא התגורר בבניין הגדול והמרשים שניצב בכיכר רבין מימיננו, והיה אחד הבדווים הבודדים שגרו אז בעיר. קודם לכן, בעת מלחמת העולם הראשונה, שימש אבו מדין כמורה דרך לכוחות הבריטיים

وجماليته من خلال الدعاية للصيدلية.

مدينة تركية، مدينة بريطانية، مدينة إسرائيلية

نتجه إلى اليمين في شارع هحلوتس ويسارا في شارع هعتسمؤوت. نمر بجانب مجسم يستعيد منشأة لضخ المياه. نصل إلى ساحة رابين المرصوفة والمرممة القائمة على شارع الهستدروت. قبالتنا يظهر بناء من طابقين - بيت أبو مدين. 5

الشيخ فرح أبو مدين، بدوي من عشيرة الحنجرة شغل منصب رئيس البلدية الأول لبئر السبع زمن الانتداب. وقد سكن في المبنى الكبير والمثير الموجود في ساحة رابين وكان أحد البدو القلائل الذين سكنوا المدينة. قبل ذلك، في فترة الحرب العالمية الأولى، عمل أبو مدين دليلا للطرق لدى القوات البريطانية

שכבשו את העיר מידי הטורקים. בקומה העליונה של הבית ניתן לראות חלונות גדולים ומקושתים, ובראשו שלט ענק דהוי שהכתוב בו מדבר על חבלי משיח הקרבים ובאים. אחרי הקמת באר שבע הישראלית עבר הבניין לידי ההסתדרות. כיום הוא נראה נטוש ברובו, ובקומת הקרקע שלו מצויות חנויות. הכיכר שבחזית הבניין שימשה בתקופת המנדט וגם בשנותיה הראשונות של באר שבע הישראלית כתחנת אוטובוסים מרכזית.

נפנה שמאלה בכיכר רבין ונלך ברחוב ההסתדרות. כשנחצה את רחוב האבות נראה מולנו מימין את "מרכז הצעירים" – מבנה גדול רב קשתות בו מתקיימים חוגים וסדנאות בתחום אומנויות הבמה לבני 13 עד 35. ברחוב ההסתדרות 22, פינת רחוב אנילביץ', נראה את "בית הנגבי". 6

הווילה שלפנינו הוקמה בשנות השלושים ושימשה למגוריה של משפחה נוצרית אמידה. היא נבנתה בסגנון שהחל רווח בבנייה הערבית במחצית השנייה של תקופת המנדט, עם שימוש בקווים

التي احتلت المدينة من أيدي الأتراك. يُمكن أن نرى في الطابق العلوي للبيت شبابيك كبيرة ذات أقواس وفوقه لافتة عملاقة باهتة تشير الكتابة فيها إلى ما هو وشيك. بعد إقامة بئر شيبع الإسرائيلية انتقل المبنى إلى أيدي الهستدروت. ويبدو اليوم مهجورا في غالبيته وفي طابقه الأرضي بعض الحوانيت. وكانت الساحة في واجهة المبنى استُعملت أيام الانتداب وفي الأيام الأولى لبئر شيبع الإسرائيلية محطة مركزية للباصات.

نتجه يسارا في ساحة رابين ونسير في شارع الهستدروت. عندما نقطع شارع هأبوت سنرى أمامنا إلى اليمين «مركاز هتسعيريم» . مبنى كبير له قناطر تقام فيه دورات وورش في مجال فنون المسرح لأبناء ١٣ وحتى ٣٥. في شارع الهستدروت ٢٢، زاوية أنيلبيتش، سنرى «بيت هنجبي». 6

أقيمت الفيلا التي أمامنا في الثلاثينيات واستُعملت لسكن عائلة مسيحية ثريّة. أقيمت على الطراز الذي بدأ ينتشر في العمارة العربية في النصف الثاني من فترة الانتداب القائمة على استعمال الخطوط

ישרים במקום בקשתות, וביציקת בטון לגגות, כפי שנעשה במרפסת הכניסה הגדולה. הכניסה מוליכה לאולם גדול, שממנו הסתעפו חדרי הבית. כיום שוכן בבית מרכז בשם "מטה מדבר", שכולל מסעדה ומרכז טיפולים ואירועים. אחרי כיבוש העיר בידי ישראל באוקטובר 1948 שימש הבית למגורי מיכאל הנגבי, המושל הצבאי של הנגב, ועל שמו מכונה כיום הבית.

כמה חודשים קודם לפני אותו כיבוש, ב-13 במאי 1948, יצאו הבריטים מביר אלסבע, שמנתה אז קרוב ל-6,000 תושבים ושהיתה אמורה להיכלל בתחומי המדינה הערבית לפי תוכנית החלוקה. כוח מצרי של 450 לוחמים התמקם בכמה מבנייני הציבור של העיר. בחודשים שלאחר מכן חששו התושבים הערבים מכיבוש עירם בידי ישראל, והתחילו לשלוח את ילדיהם למצרים ולחברון או לכפרים באיזור. גם אזרחיה האמידים של ביר אלסבע יצאו את עירם כבר שבועות או חודשים לפני כיבושה.

المستقيمة بدل القناطر وبسقوف من الباطون كما هو الحال في شرفة المدخل الكبيرة. يُفضي المدخل إلى القاعة الكبيرة التي تتفرع منها غرف المنزل. يقوم في المبنى الآن مركز باسم «مطيه مدبار» الذي يشتمل على مطعم ومركز علاجات ومناسبات. بعد احتلال المدينة بأيدي إسرائيل في تشرين الأول ١٩٤٨ استُعمل البيت لسكنى ميخائيل هنجبي الحاكم العسكري للنقب ولا يزال البيت يسمى باسمه.

قبل أشهر قليلة من الاحتلال، في ١٣ أيار ١٩٤٨، خرج البريطانيون من بير السبع التي عدّت في حينه نحو ٦٠٠٠ نسمة والتي كان يُفترض أن تكون ضمن الدولة العربية حسب قرار التقسيم. قوة مصرية من ٤٥٠ مقاتلا مترست في عدد من المباني العامة في المدينة. في الأشهر التي تلت ذلك خاف الأهالي العرب من احتلال مدينتهم بأيدي إسرائيل وبدأوا بإرسال أولادهم إلى مصر والخليل والقرى في المنطقة. كذلك فإن سكان بير السبع الأثرياء كانوا رحلوا عن المدينة قبل أسابيع من ذلك.

ב–15 באוקטובר 1948 החלו כוחות ישראליים לתקוף את העיר, במסגרת "מבצע יואב". על המבצע פיקד יגאל אלון, אשר לפי ההיסטוריון בני מוריס "בכל מבצעיו הקודמים לא הותיר אוכלוסייה ערבית באיזורים שכבש". בלילות הפציצו מטוסים ישראליים את העיר מהאוויר, במטרה להטיל אימה על יושביה. רוב תושבי העיר עזבו את בתיהם בעקבות ההפצצות, העמיסו את חפציהם על מכוניות או גמלים אם היו להם כאלה, או שהשאירו את רכושם בבתיהם, וברחו להרי חברון, לעזה או למצרים. לפי עדויות של פליטים, חיילים ישראלים ירו במי שניסה לחזור. ההפצצות הגיעו לשיאן בלילה שבין ה–19 וה–20 באוקטובר. כעבור יממה נכנסו כ–5,000 לוחמי פלמ"ח מחטיבת הנגב וניהלו קרב עם המצרים. הכוח המצרי נכנע ב–21 באוקטובר, והעיר נכבשה בידי ישראל.

في الـ ١٥ من تشرين الأول ١٩٤٨ بدأت قوات إسرائيلية بمهاجمة المدينة في إطار عملية يوآب. قاد العملية يغآل ألون الذي، وحسب المؤرّخ بيني موريس «في كل العمليات التي سبقت لم يترك سكانا عربا في المنطقة التي يحتلها». في الليالي قصفت الطائرات الإسرائيلية المدنية لغرض دبّ الذعر في قلوب سكانها. ترك غالبية سكان المدينة بيوتهم في أعقاب القصف، حمّلوا أغراضهم على سياراتهم أو جمالهم، في حال كان لديهم جمال، أو أنهم تركوا أملاكهم في بيوتهم وفرّوا إلى جبال الخليل وغزة ومصر. حسب شهادات اللاجئين أطلق جنود إسرائيليون النار على مَن حاول العودة. وصل القصف الجوي ذروته في الليلة بين ١٩ و ٢٠ تشرين الأول. بعد يوم تقريبا دخل المدينة نحو ٥٠٠٠ مقاتل من البلماح من لواء النقب وخاضوا معركة مع المصريين. استسلمت القوات المصرية يوم ٢١ تشرين الأول واحتلت إسرائيل المدينة بالكامل.

أدخل محتلّو المدينة كل مَن بقي فيها إلى معسكر اعتقال في باحة المسجد وساحة مركز الشرطة، وبعد أيام هجّروا المئات منهم غالبيتهم من النساء والأطفال إلى قطاع غزة.

כובשי העיר הכניסו את כל מי שנשאר בה למחנות מעצר בחצר המסגד ובחצר המשטרה, וכמה ימים לאחר מכן גירשו כמה מאות מהם, רובם נשים, ילדים וחולים, לרצועת עזה. צה"ל השאיר כמאה גברים בריאים בעיר, לעבודות כפייה בניקיון, בפינוי ובמלאכות אחרות, ואחר כך העבירם למחנה שבויים. הרכוש שהותירו אחריהם תושבי ביר אלסבע נבזז בידי חיילים.

أدخل محتلّو المدينة كل مَن بقي فيها إلى معسكر اعتقال في باحة المسجد وساحة مركز الشرطة، وبعد أيام هجّروا المئات منهم غالبيتهم من النساء والأطفال إلى قطاع غزة. أبقى «تساهل» على مئة من الرجال الأصحاء لأعمال تنظيف إجبارية في المدينة وأعمال إخلاء وأشغال أخرى ومن ثم نقلوهم إلى معسكر للأسرى. أما الممتلكات التي تركها سكان بير السبع وراءهم فقد نهبها الجنود.

"החזרת עטרה ליושנה" בעיר ה"עתיקה"

7 נפנה ברחוב אנילביץ', רחוב משופץ, עם מדרכות מרוצפות, עמודי תאורה חדשים ובתים ששומרו. הרחוב היה חלק מאיזור מגורים, שהתפתח בעיקר בשנות השלושים. ב-2009 החלה עיריית באר שבע לשקם את מתחם "העיר העתיקה" ולטפח אותו, מתוך חזון להפכו "למוקד מרכזי בעיר למגורים ולפעילות של צעירים וכמרכז תרבותי, כלכלי, תיירותי וחברתי". בתי ביר אלסבע הוכרזו כמבנים לשימור, והחל תהליך של שיקום ברחובות אנילביץ', סמילנסקי, טרומפלדור, האבות והרצל. התוכנית לפיתוח "העיר העתיקה" כוללת שיפור בתשתיות, שיפוץ והחלפת מדרכות, החלפת עמודי תאורה, הטמנת פחי אשפה, טיפוח גנים,

استعادة مجد البلدة «القديمة»

7 نتجه إلى شارع أنيلفيتش، شارع مرمّم مع ممرات مرصوفة وأعمدة إضاءة جديدة وبيوت تم الحفاظ عليها. كان الشارع جزءا من منطقة سكنى تطورت بالأساس في سنوات الثلاثينيات. في العام ٢٠٠٩، بدأت بلدية بئير سيبع بترميم محيط «البلدة القديمة» وتطويره في إطار التطلع إلى جعله «محورا أساسيا في المدينة للسكنى والفعاليات الشبابية وكمركز ثقافي اقتصادي سياحي واجتماعي». أعلنت بيوت بير السبع كبيوت للحفظ وبدأت عملية ترميم في شوارع أنيلفيتش وسميلنسكي وترومبلدور وهأبوت وهرتسل. خطة تطوير «البلدة القديمة» تتضمن تحسين البنية التحتية وترميم وتبديل الأرصفة وتبديل أعمدة الإضاءة وإخفاء حاويات النفايات

כובשי העיר הכניסו את כל מי שנשאר בה למחנות מעצר בחצר המסגד ובחצר המשטרה, וכמה ימים לאחר מכן גירשו כמה מאות מהם, רובם נשים, ילדים וחולים, לרצועת עזה.

פיתוח חיי תרבות ופנאי, עידוד וסיוע לעסקים. עד כה הושקעו בתוכנית השיקום כ-130 מיליוני ש"ח. במסגרת התוכנית משתפת עיריית באר שבע פעולה עם העמותות אור ואיילים, המשכנות צעירים וסטודנטים במקום. במקביל, אישרה הממשלה מתן מענק של 500 ש"ח בחודש עבור סיוע בשכר דירה לסטודנטים שיעברו להתגורר במתחם "העיר העתיקה" בבאר שבע. תמיר בן שחר, מנכ"ל חברת הייעוץ הכלכלי אשר מתכננת את שיקום "העיר העתיקה", מסר במאי 2009 לעיתון גלובס:

> הרעיון הוא בעצם להפוך את מרכזי הערים והערים העתיקות שלנו לכאלה שידמו לערים העתיקות שאנחנו מטיילים בהן באירופה כמו סיינה באיטליה, מרכז העיר בפירנצה או ברוז' בבלגיה. [...] בעבר הזנחנו את המקומות האלה, והיום אנחנו מנסים להחזיר עטרה ליושנה.

כיום ניתן לראות באיזור זה של העיר ה"עתיקה" תערובת של בתים משופצים, בתים מכוסים טיח, בתים בשיפוץ ובתים ריקים, שלידם מדרכות וכבישים מרוצפים, ברחובות שקטים ורדומים

وتطوير الحدائق وتطوير حياة ثقافية وترفيه ودعم المحلات والمصالح. استُثمر في الخطة حتى الآن نحو ١٣٠ مليون شيكل. في إطاؤ الخطة تتعاون بلدية بئر السبع مع جمعيتي أور وأياليم اللتين توطنان طلبة جامعات وأزواج شابة في المنطقة. بالمقابل، خصصت الحكومة منحة بقيمة ٥٠٠ شيكل شهريا كأجرة شقة لكل طالب ينتقل للسكن في محيط «البلدة اقديمة» في بئير شيبع. تمير بن شاحر مدير عام شركة الاستشارة الاقتصادية التي تخطط لترميم «البلدة القديمة» قال في أيار ٢٠٠٩ لصحيفة غلوبس:

> الفكرة هي في الأساس تحويل مراكز مدننا القديمة إلى مراكز تشبه تلك المدن التي نتجول فيها في أوروبا مثل سيينا في إيطاليا أو مركز مدينة فيرنسا أو بروج في بروكسل. [...] في الماضي أهملنا هذه الأماكن بينما اليوم نحاول استعادة ماضيها المجيد.

يُمكننا أن نرى اليوم في هذه المنطقة من المدينة القديمة خليطا من البيوت المرممة، بيوت مكسوة بالقصارة، بيوتا يتم ترميمها، وبيوتا خالية إلى جانبها أرصفة وشوارع مرصوفة في شوارع هادئة وساكنة تماما. إنها منطقة لم تتحول إلى صاخبة

למדי. זהו עדיין אינו האיזור התוסס שעומד מול עיניהם של מתכנני פיתוח "העיר העתיקה", אולם זהו איזור שקט ונעים לשוטטות.

8 ברחוב אנילביץ 21, פינת רחוב החלוץ, נגיע למרכז אמנויות נוער (הכניסה מרחוב אנילביץ').

מבנה זה אופייני לבית מגורים מהתקופה העות'מנית בביר אלסבע. בניגוד לבתים אחרים מסוגו, שרובם מצויים כיום בבעלות פרטית, ניתן לבקר בו. זה בית מסוג "דאר", אשר שימש כמקום מגורים לחמולה שלמה: עם רכישת החלקה היא הוקפה בחומה; אחר כך הוקם חדר מגורים באחת הפינות, ועם הזמן נוספו חדרים נוספים לאורך החומה עבור בנים שנישאו, כאשר כל חדר שימש לבית אב אחד, והבית הלך והתרחב עם המשפחה.

كما يتخيلها المسؤولون عن تطوير «البلدة القديمة» إلا إنه منطقة هادئة ومريحًا للتجوال فيه.

في شارع أنيلفيتش ٢١ زاوية شارع هحلوتس، نصل إلى مركز فنون الشبيبة حيث تقام دورات وورشات في مجال فنون المسرح (الدخول من شارع أنيلفتش). 8

يشكل هذا البيت أنموذجا لبيوت سكنية من الحقبة العثمانية في بير السبع. خلافا لبيوت أخرى من النوعية ذاتها، غالبيتها حاليا في ملكية خاصة، يُمكننا زيارته. إنه بيت من نوع «دار» استُعمل لسكنى حمولة كاملة: مع شراء قطعة الأرض تم إحاطتها بسور، بعدها أقيمت غرفة سكنية في إحدى الزوايا ومع الوقت تم إضافة غرف أخرى على طول السور للأبناء الذين تزوجوا، وهكذا شكلت كل غرفة سكنا

זה בית מסוג "דאר", אשר שימש כמקום מגורים לחמולה שלמה: עם רכישת החלקה היא הוקפה בחומה; אחר כך הוקם חדר מגורים באחת הפינות, ועם הזמן נוספו חדרים נוספים לאורך החומה עבור בנים שנישאו, כאשר כל חדר שימש לבית אב אחד, והבית הלך והתרחב עם המשפחה.

בסופו של דבר נוצרה חצר מוקפת בחדרים. החצר שימשה לעבודות בית ולמשחקי ילדים, ובמרכזה היה בור מים. בחצרות רבות היו מזרקה, עצים ושיחים. מבנה זה סיפק הגנה מרוחות, מסופות חול, מקרינת השמש וממבטים לא רצויים מהרחוב.

החלקה עליה שוכן הבית היתה מחוץ לאיזור הבנוי בתקופה הטורקית. בזמן מלחמת העולם הראשונה נבנה עליה מבנה צר וארוך, ששימש כנראה את הצבא הטורקי, ואחרי המלחמה נמכרה החלקה למשפחה ערבית. חלק מהמבנה הטורקי פורק בשנות העשרים וחלק אחר הוסב לחדרי מגורים. באמצע אותו עשור נהרסו החדרים הקדמיים, וחדרים אחרים נבנו משלושת צדי החצר. באותה תקופה הונחה הרצפה הצבעונית.

בשנת 1948, לאחר כיבוש העיר בידי ישראל, שימש המבנה את חטיבת הנגב, ובאביב 1949 נפתח בו בית תרבות של משרד החינוך, שבו התקיימו שיעורי עברית לעולים חדשים. ב-1953 נפתח כאן בית הספר התיכון הראשון בעיר, שעבר

لعائلة واحدة بحيث اتسع البيت وكبر مع العائلة. في النهاية نشأ هناك حوش مُحاطة بالغرف. استُعمل الحوش لأعمال البيت وألعاب الأطفال وفي مركزه بئر ماء. في كثير من باحات البيوت كانت هناك نوافير وأشجار وشجيرات. وفّر هذا الشكل من البناء الحماية من الريح ومن أشعة الشمس ومن نظرات غير مرغوب بها قد يرسلها المارة على الشارع.

قطعة الأرض التي يقوم البيت عليها كانت خارج المنطقة المبنية من العهد التركي. كان بُني عليها في فترة الحرب العالمية الأولى مبنى ضيق وطويل استعمله كما يبدو الجيش التركي ثم بيعت الأرض بعد الحرب لعائلة عربية. تم في العشرينيات تفكيك المبنى التركي بينما تم تحويل القسم الآخر لغرف سكنية. في الفترة ذاتها تم هدم الغرف الأمامية وأقيمت بدلها غرف أخرى من الجهات الثلاث للساحة. في تلك الفترة تم صبّ الأرضية الملونة.

في العام ١٩٤٨ وبعد احتلال المدينة بأيدي إسرائيل، استُعمل المبنى بأيدي لواء هنيجب، وفي ربيع ١٩٤٩ افتتحت فيه وزارة المعارف بيتا ثقافيا تعلّم فيه

إنه بيت من نوع «دار» استُعمل لسكنى حمولة كاملة: مع شراء قطعة الأرض تم إحاطتها بسور، بعدها أقيمت غرفة سكنية في إحدى الزوايا ومع الوقت تم إضافة غرف أخرى على طول السور للأبناء الذين تزوجوا، وهكذا شكلت كل غرفة سكنا لعائلة واحدة بحيث اتسع البيت وكبر مع العائلة.

לאחת השכונות החדשות כעבור כמה שנים. היום פועל בבניין מרכז אמנויות לנוער, בחסות מחלקת החינוך של עיריית באר שבע.

נחזור לרחוב החלוץ ונעצור ליד בית מספר 33 שמולנו, בפינת רחוב אנילביץ'. זהו כפר הסטודנטים של עמותת איילים. 9

עמותת איילים הוקמה ב-2002 על ידי יוצאי צבא, במטרה "לחזק את מפעל ההתיישבות והמעורבות החברתית בנגב ובגליל" תוך "חידוש רעיון הציונות". העמותה פועלת באמצעות הקמת "כפרי סטודנטים" בתוך יישובים בנגב ובגליל. כיום חיים כ-600 סטודנטים ב-12 כפרים כאלה. הם נותנים סיוע לימודי וחברתי לילדים במקום מגוריהם, ומקבלים מהעמותה מלגת לימודים ומגורים מוזלים.

القادمون اللغة العبرية. في العام ١٩٥٣ افتتح في الموقع المدرسة الثانوية الأولى في المدينة انتقلت في وقت لاحق إلى أحد الأحياء بعد مرور بضع سنوات. يعمل في الموقع اليوم مركز لفنون الشبيبة بإشراف قسم المعارف التابع لبلدية بئير شيبع.

نعود إلى شارع هحلوتس ونتوقف بجوار بيت ؤقم ٣٣ قبالتنا، زاوية شارع أنيلفتش. إنه قرية طلبة الجامعات التابع لجمعية أياليم. 9

أقيمت جمعية أياليم في العام ٢٠٠٢ بأيدي مسرحين من الخدمة العسكرية، لغرض «تقوية النشاط الاستيطاني والمشاركة الاجتماعية في النقب والجليل» من خلال «تجديد فكرة الصهيونية». تعمل الجمعية على إقامة «قرى للطلبة الجامعيين» داخل بلدات في النقب والجليل. واليوم يعيش نحو ٦٠٠ طالب في ١٢ قرية كهذه. يقدمون مساعدة تعليمية واجتماعية في مكان سكناهم ويتلقون من الجمعية بالمقابل منحة دراسية وسكنا مخفّضا.

במתחם שברחוב החלוץ שוכן כפר כזה, בו חיים מעל ל-70 סטודנטים. חזון העמותה בבאר שבע הוא "הפיכת העיר העתיקה [...] לעיר בה ישנה פעילות תרבות ענפה, יצרנות אומנותית, מודעות חברתית גבוהה ומנוף ליזמות צעירה". באמצעות הכפר מקדמת העמותה, לדבריה, "חידוש וכניסה של רוח צעירה לעיר העתיקה במטרה לממש את הפוטנציאל הגלום ברחובות העתיקים". בנוסף למגורי הסטודנטים, פועלים במקום בר ומועדון בו מתקיימים ארועי תרבות, בבית ערבי שחלקו מכוסה טיח וצמודים אליו מבנים ארעיים. עיריית באר שבע משתפת פעולה עם העמותה בתוכניתה למשוך צעירים להתגורר ב"עיר העתיקה".

נמשיך ברחוב החלוץ ונפנה ימינה ברחוב האבות. לפני פינת רחוב טרומפלדור נראה מימיננו ברחוב האבות 15 בית עם גג רעפים מבצבץ מעבר לחומת אבן. זהו בית המיסיון, שבו ניתן לבקר בימים ב'-ה' בשעות 17:00-19:00. 10

في شارع هحلوتس «قرية» كهذه يعيش فيها نحو ٧٠ طالبا. أما رؤيا الجمعية في بئر السبع فهي «تحويل البلدة القديمة]...[إلى بلدة تشهد نشاطا ثقافية متشعبا وإبداعا فنيا ووعيا اجتماعيا عاليا ورافعة للمبادرات الشبابية». تُحقق الجمعية بواسطة «قرية الطلاب» «تجديدا وضخ روح شبابية في البلدة القديمة لغرض استنفاذ الطاقات الكامنة في الشوارع القديمة». إضافة إلى سكنى الطلاب الجامعيين، تعمل في الموقع حانة وناد تقام فيهما أنشطة ثقافية وذلك في بيت عربي مكسوّ بالقِصارة وإلى جانبه بيوت مؤقتة. وتشترك بلدية بئير شيبع مع الجمعية في جهودها لجذب شبان للسكن في «البلدة القديمة».

نواصل سيرنا في شارع هحلوتس ونتجه إلى اليمين في شارع هأبوت. قبل زاوية شارع ترومبلدور نرى إلى اليمين في شارع هأبوب ١٥ بيتا مع سقف من القرميد يظهر من خلف سور حجري. بيت همسيون حيث نستطيع دخوله أيام الإثنين ـ الخميس في ساعات ١٧:٠٠ – ١٩:٠٠. 10

בית האבן הוקם עם ייסוד העיר, ובחורף 1903 כבר עמד על תלו. הבית נבנה על גבעה, סמוך לבארות שליד הנחל, וכאן נטה המושל הטורקי הראשון של הנגב את אוהלו טרם הקמת העיר – מקום ממנו יכול היה לפקח על העוברים ושבים ולשלוט על הבארות. לפי מסורת בדווית, תרם את האוהל השיח' הראשי של שבט העזאזמה, שתמך כאמור בנוכחות השלטון הטורקי במקום כדי שישמש לו בעל ברית במאבקיו נגד יריביו. הבית מעוצב בדומה למבני ציבור טורקיים בביר אלסבע – בנייה סימטרית עם שלוש קשתות בכניסה, כרכובי חלונות אירופיים וגג רעפים אדום. ככל הנראה גר בו קצין טורקי, אולי מפקד המשטרה.

ב-1911 שכר את הבית ארגון מיסיון אמריקאי פרוטסטנטי, שכעבור כשלוש שנים קנה אותו מהטורקים. בבית המיסיון נפתחה מרפאה, ששירתה את אוכלוסיית האיזור בחינם או במחיר סמלי. עקב סופות החול הרבות, לקו רבים מתושבי ביר אלסבע במחלות עיניים, ובעיקר במחלת הגרענת. המרפאה התמחתה בטיפול במחלות אלה.

أقيم بيت الحجر مع تأسيس المدينة، وفي خريف ١٩٠٣ كان هذا البيت قد أقيم. أقيم على تلة بجانب الآبار قرب الوادي حيث شدّ الوالي التركي الأول للمدينة خيمته قبل إنشاء المدينة ـ في موقع كان يستطيع أن يشرف منه على الذاهبين والآيبين والتحكم بالآبار. حسب التقاليد البدوية تبرع بالخيمة شيخ عشيرة العزازمة الذي أيد كما ذكرنا تواجد الحكم العثماني في المنطقة ليكون له حليفا في صراعه مع خصومه. البيت مصمم على طراز المباني العامة التركية في بير السبع ـ بناء متّسق مع ثلاث قناطر في المدخل وشبابيك أوروبية وسقف قرميد أحمر. كما يبدو عاش فيه ضابط تركي ربما قائد الشرطة.

في العام ١٩١١ استأجر البيت منظمة تبشيرية أمريكية بروتستانتية التي اقتنته من الأتراك بعد مضي ثلاث سنوات. فُتحت في البيت التبشيري هذا عيادة خدمت سكان المنطقة مجانا أو برسوم رمزية. في أعقاب العواصف الرملية الكثيرة أصيب العديد من سكان بير السبع بأمراض العيون خاصة مرض التراخوما. وقد تخصصت العيادة بعلاج هذه الأمراض.

בתקופת המנדט נהנה המיסיון שבעיר מתמיכת מושלי הנפה, וכמה מהם נהגו להתפלל בכנסייה שנבנתה מאחורי הבית ב-1921. בכנסייה מגדל פעמונים קטן, שניתן לראותו מעל לחומה. ליד הכנסייה נבנו שלוש כיתות, שבהן למדו ילדיהם של כ-200 הערבי הנוצרים שחיו בעיר. המיסיון פעל בעיר עד סוף תקופת המנדט. אחרי כיבוש ביר אלסבע בידי ישראל חזרה לבית המיסיון אלמנתו של אחד המיסיונרים שפעלו בו בשנות העשרים, והמשיכה לגור בו עד שנות השבעים. המתחם נמצא עדיין בבעלות הארגון הנוצרי.

נפנה ימינה ברחוב טרומפלדור, נלך בצד בתים משופצים ומעוצבים במגוון סגנונות, ונפנה ימינה ברחוב סמילנסקי.

تمتع البيت التبشيري في زمن الانتداب بدعم حكام اللواء واعتاد عدد منهم على الصلاة في الكنيسة التي أقيمت في فناء البيت في العام ١٩٢١. في الكنيسة برج أجراس صغير يُمكن رؤيته من فوق السور. بُنيت بجوار الكنيسة ثلاث غرف تعلّم فيها حوالي ٢٠٠ من أبناء العرب المسيحيين الذين عاشوا في المدينة. عمل البيت التبشيري في المدينة حتى نهاية فترة الانتداب. بعد احتلال بير السبع بأيدي إسرائيل عادت إلى البيت أرملة أحد المبشرين الذين عملوا فيه في العشرينيات وواصلت العيش فيه حتى السبعينيات. لا يزال البيت حتى الآن في ملكية المنظمة التبشيرية المسيحية.

نتجه يمينا في شارع ترومبلدور، نسير بجانب بيوت مرممة ومصممة بأساليب عدة، ونتجه يمينا في شارع سميلانسكي.

«بيت دروري»، البيت في شارع سميلانسكي ٣, أقيم في ١٩١٤، وكانت في باحته بئر ماء قديمة.

11 "בית דרורי", הבית שבסמילנסקי 3 (פינת רחוב טרומפלדור) הוקם ב-1914, ובחצרו היתה באר מים עתיקה. באחד המבנים שבחצר שובצה כותרת עמוד ביזנטית. לא נמצא מידע על הדיירים שהתגוררו בו עד 1948, למעט העובדה כי מייד לאחר מלחמת העולם הראשונה שוכנו בו לוחמים אוסטרלים מהצבא הבריטי, על מנת להגן על הכניסה לעיר מכיוון נחל באר שבע.

הדיירים היהודים הראשונים בבית זה אחרי 1948 החליטו לעצב אותו מחדש ולמחוק כל אלמנט טורקי שהיה בו: כל הקשתות, החלונות שקישרו בין החדרים וחלק מהדלתות נאטמו בלבנים ובבלוקים. הקירות כוסו בטיח – כולל הכותרת הביזנטית – ולא נשאר זכר לאבן הגיר האופיינית לביר אלסבע. על גג הבית הוקם בשנת 1950 מגדל מים, הקיים עד היום.

ב-1975 רכשו את הבית אילנה וגואל דרורי, שהחלו בתהליך של שחזור ושיקום צורתו המקורית. חלקים גדולים של הטיח הוסרו ונגלתה שכבת

11 «بيت دروري» [١١]، البيت في سميلانسكي ٣ (زاوية شارع ترومبلدور) أقيم في ١٩١٤، وكانت في باحته بئر ماء قديمة. تم في أحد البيوت في الساحة ترميم تاج عامود بيزنطي. لم نجد معلومات عن السكان الذين سكنوه حتى العام ١٩٤٨ سوى المعلومة أنه بعد الحرب العالمية الأولى مباشرة تم توطين مقاتلين أستراليين من الجيش البريطاني في هذا البيت لحماية مدخل المدينة من جهة وادي بئير شيبع.

السكان اليهود الأوائل في هذا البيت بعد العام ١٩٤٨ قرروا تصميمه من جديد ومحو كل مكوّن تركي فيه: كل الأقواس والشبابيك التي ربطت الغرف وجزء من الأبواب تم سدها بحجارة وبلوكات. تم تغطية الجدران بالقصارة - بما في ذلك التاج البيزنطي - ولم يبق أثر للحجارة الجيرية التي تتميز بها بير السبع. أقيم على سطح البين في العام ١٩٥٠ برج للمياه وهو قائم هناك إلى اليوم.

اقتنى البيت في العام ١٩٧٥ إيلانة وجوئيل دروري، الاذان بدأ عملية ترميم لاستعادة صورته الأصلية. أزيلت أقسام كبيرة من القصارة وبانت طبقة الحجارة، تم

האבן, קשתות נפתחו מחדש, חלונות מקשרים בין החדרים נפרצו, כותרת העמוד הביזנטי נחשפה, וסורגים מקוריים הוחזרו למקומם.

בשנות השישים והשבעים נעשה ניסיון ראשון להפוך חלק מהעיר ה"עתיקה" לאיזור של תרבות ובילויים, במסגרת יוזמתו של זכריה לירז (שיזם בהמשך גם את פסטיבל ערד) להפוך את רחוב סמילנסקי לקריית האמנים של באר שבע, בתמיכת ראש העיר. לירז רכש בית ברחוב ופתח בו גלריה, וכך עשו גם אמנים נוספים. במשך כעשור שימש הרחוב כמוקד תרבות ואמנות בעיר, אולם פעילות זו דעכה בעשורים שלאחר מכן. בתחילת שנות האלפיים נעשה ניסיון מחודש לשקם את האיזור ולהפכו למוקד תרבותי. כיום נהנה הרחוב מחזיתות בתים נקיות, מדרכות בריצוף ורדרד,

فتح القناطر من جديد، والشبابيك الواصلة بين الغرف أعيد فتحها، تك الكشف عن تاج العمود البيزنطي وأعيدت درابزسنات الحديد الأصلية إلى مكانها.

في الستينيات والسبعينيات جرت أول محاولة لتحويل جزء من «البلدة القديمة» إلى منطقة ثقافة وترفيه في إطار مبادرة زكريا ليراز (الذي بادر لاحقا إلى تنظيم مهرجان عراد) وتحويل شارع سميلانسكي إلى قرية للفنانين في بئر السبع بدعم من رئيس البلدية. كان ليراز اقتنى بيتا في الشارع وفتح فيه جاليري وهو ما فعله فنانون آخرون. وخلال عقد شكّل الشارع مركزا ثقافيا وفنيا في المدينة إلا أن النشاط في هذا المركز خفّ في العقود التالية. مع بداية الألفية الثالثة جرت محاولة أخرى لترميم المنطقة وتحويلها إلى مركز ثقافي. يتمتع الحي اليوم من واجهات بيوت نظيفة ومن أرصفة ببلاط مورّد، مقاعد

"בית דרורי", הבית שרחוב בסמילנסקי 3, הוקם ב-1914, ובחצרו היתה באר מים עתיקה. באחד המבנים שבחצר שובצה כותרת עמוד ביזנטית.

ספסלי רחוב ובתים משופצים, ושוכנים בו בתי קפה וברים ספורים. החל משנת 2006 מתקיים בו כל קיץ פסטיבל רחוב, שמתרחב כעת גם לרחובות סמוכים.

בהמשך רחוב סמילנסקי, בבית מספר 33, שוכנים
12 משרדי "אוהל המתנדבים הבדואי" - ארגון שקם בשנת 2003 ומרכז מאות מתנדבים בדווים ויהודים שמסייעים לילדים ולנוער במצוקה בכפרים הבדווים בנגב. בדצמבר 2011 הוצתו המשרדים לפנות בוקר, בפעם השנייה בתוך שלושה ימים. הדבר קרה מספר שעות לפני הפגנה גדולה נגד מדיניות הממשלה ליישב עשרות אלפי בדווים. למבנה ולציוד שבו נגרם נזק רב: תמונות נדירות שתיארו את ביר אלסבע לפני מאה שנים עלו בלהבות, כמו גם מחשבים, רהיטים, ציוד משרדי רב ועוד. אוהל המתנדבים שייך לאג'יק – המרכז היהודי-ערבי לשוויון, העצמה ושיתוף, אשר זוכה להתנגדות הן מצד גורמי ימין והן מצד גורמים בדווים מסורתיים, וההנחה בקרב ראשיו היא כי המצית נמנה על אחת מהקבוצות הללו.

طريق وبيوت مرمّمة فيها حانات وبعض المقاهي. يُقام في الموقع كل عام ومنذ العام ٢٠٠٦ مهرجان شوارع يتمدّد إلى الشوارع الأخرى.

في شارع سميلانسكي، في بيت رقم ٣٣، تقوم مكاتب «خيمة المتطوعين البدو». منظمة أقيمت
12 في العام ٢٠٠٣ ويركّز مئات المتطوعين البدو واليهود لمساعدة أولاد وشبيبة في ضائقة في القرى البدوية في النقب. في كانون الثاني ٢٠١١ تم إضرام النار في هذه المكاتب قبل الفجر للمرة الثانية خلال ثلاثة أيام. حصل ذلك قبل ساعات من مظاهرة كبرى ضد سياسات الحكومة في مجال توطين عشرات آلاف البدو. تسبب الحريق بأضرار جسيمة للمبنى وتجهيزاته؛ صور نادرة تصف بير السبع قبل مئة عام اشتعلت فيها النيران، كذلك الحواسيب والأثاث والتجهيزات المكتبية الكثيرة وغيرها. خيمة المتطوعين تابعة لمنظمة «أجيك» - المركز اليهودي - العربي للمساواة والتمكين والمشاركة الاجتماعية يعارضه أوساط اليمين المتطرف وجهات بدوية تقليدية وفرضية مسؤولي المنظمة أن عملية إضرام النار تمت بأيدي مّن هم محسوبون على إحدى هاتين الجهتين.

וילת האבן הוקמה בתקופת המנדט הבריטי בסגנון הליוואן, עם חדר מרכזי מרווח, שסביבו ששה חדרים נוספים. את הבית הקיפה חצר. במרפסת הכניסה המקורית היו שלוש קשתות, שבשנות החמישים נאטמו בבטון ויצרו חדר סגור נוסף.

נמשיך ברחוב סמילנסקי, ונפנה ימינה בסמטה קטנה בשם בן עדי, נטולת מדרכות ומזכירה את נחלאות שבירושלים. נגיע לרחוב נגבה, ומימיננו נראה את בניין מספר 3, שכתובת בערבית עדיין ניצבת מעל דלת הכניסה שלו. נפנה שמאלה ברחוב נגבה, וימינה ברחוב ההגנה. נמשיך עד בית מספר 30 ל"בית בלומפילד". 13

בבניין הגדול והמשופץ, בו נבנתה קומה נוספת מעל הקומה המקורית, ניתן לראות דגלים של "עמותת אור – חיים בנגב ובגליל". העמותה הוקמה בשנת 2002, וחזונה "להגשים את הציונות בת זמננו [...] באמצעות יישוב ופיתוח הנגב והגליל", שלאמונתה "יביאו לשיפור החוסן הלאומי של מדינת ישראל [...] וישפיעו באופן חיובי על החברה הישראלית בכללותה". התנועה מקימה יישובים חדשים, מיישבת גרעיני צעירים, ומסייעת למשפחות להתיישב בנגב ובגליל, וכן מקדמת התיישבות באיזורים אלה באמצעות לובי בכנסת. עיריית באר שבע משתפת פעולה עם העמותה בתוכניתה למשוך צעירים להתגורר ב"עיר העתיקה".

نواصل سيرنا في شارع سميلانسكي ونتجه يمينا في زقاق صغير باسم بن عادي بدون أرصفة وتذكرنا بحي نحلؤوت في القدس, نصل إلى شارع نجبا لنرى إلى يميننا بيت رقم ٣, الذي لا يزال عنوانه باللغة العربية ظاهرا فوق باب المدخل. نتجه يسارا في شارع نجبا ويمينا في شارع ههجناة. نواصل السير حتى بيت ٣٠ إلى «بيت بلومفيلد».

في المبنى الكبير والمرمّم حيث أقيم طابق إضافي فوق الطابق ألأصلي, يُمكن رؤية أعلام «جمعية أور ـ نعيش في الجليل والنقب». أقيمت الجمعية في العام ٢٠٠٢ ورؤاها «تحقيق الصهيونية الحقبة الراهنة]...[بواسطة توطين وتطوير النقب والجليل», اللذين من شأنهما حسب اعتقادها «يُفضي إلى تعزيز المناعة القومية لدولة إسرائيل]...[ويؤثران بشكل إيجابي على المجتمع الإسرائيلي برمّته». تُقيم الحركة تجمعات سكنية جديدة وتوطن عناصر شابة في بؤر استيطان وتساعد عائلات في الانتقل للسكن في النقب والجليل وتتطور الاستيطان في هذه المناطق من خلال عمل اللوبي في الكنيست. تتعاون بلدية بئير شيبع مع الجمعية في مشروعها

נמשיך מעט ונפנה שמאלה ברחוב האבות. בבית מספר 55 נמצא את "בית האמנים בנגב". 14 שעות הפתיחה: ב-ה' 10:00-13:30, 16:00-19:30, ו' 10:00-13:00, שבת 11:00-14:00.

וילת האבן הוקמה בתקופת המנדט הבריטי בסגנון הליוואן, עם חדר מרכזי מרווח, שסביבו ששה חדרים נוספים. את הבית הקיפה חצר. במרפסת הכניסה המקורית היו שלוש קשתות, שבשנות החמישים נאטמו בבטון ויצרו חדר סגור נוסף. במסגרת הכנת הבית לשימושו העכשווי כ"בית האמנים בנגב" נפתחה קשת אחת, ושאר הקשתות מצפות לתקציב שיחלץ אותן ממעטה הבטון. בשבעת חללי הבית מוצגות כעת יצירות אמנות ואומנות של אמנים שונים, מתושבי הנגב.

إقناع الشباب بالسكن في البلدة القديمة».

نواصل قليلا يسارا في شارع هأبوت. في بيت رقم ٥٥ نجد «بيت الفنانين في النقب» [١٤]. المركز مفتوح 14 ساعات: الَنين ـ الخميس ١٠:٠٠ – ١٣:٣٠ ومن ١٦:٠٠ – ١٩:٣٠، الجمعة ١٠:٠٠ – ١٣:٠٠ والسبت ١١:٠٠ – ١٤:٠٠.

الفيلا المبنية من الحجر في فترة الانتداب البريطاني على طراز «ليوان» مع غرفة مركزية واسعة وحولها ست غرف أخرى. أحاطت بالبيت ساحة. كان في شرفة المدخل الرئيسي ثلاث قناطر تم في الخمسينيات سدّها بالباطون لتتحول إلى غرفة إضافية. في إطار تحضير البيت للاستعمال كبيت للفنانين في النقب فُتحت قنطرة واحدة بينما تنتظر الأخريان الميزانيات لتخليصهما من غلاف الباطون. في الفضاءات السبعة للبيت تُعرض الآن أعمال فنية لفنانين مختلفين من سكان النقب.

الفيلا المبنية من الحجر في فترة الانتداب البريطاني على طراز «ليوان» مع غرفة مركزية واسعة وحولها ست غرف أخرى. أحاطت بالبيت ساحة. كان في شرفة المدخل الرئيسي ثلاث قناطر تم في الخمسينيات سدّها بالباطون لتتحول إلى غرفة إضافية.

בשנת 1935 שאפה הנהלת חברת "הכשרת היישוב", שרכשה כמה עשרות דונמים באיזור, לשפר את היחסים עם הבדווים. לשם כך הובא רופא יהודי לביר אלסבע, שהגיש לבדווים טיפול רפואי חינם. היה זה ד"ר ראובן מאיר, שעלה לארץ מגרמניה ועבד בבית חולים הדסה בירושלים. הכשרת היישוב שכרה את הבית שלפנינו עבורו ועבור אשתו, דוברת הערבית. שבוע אחרי פתיחת המרפאה כבר הגיעו אליו לטיפול 30-40 אנשים ביום. היחסים של ד"ר מאיר ואשתו עם הערבים תושבי העיר היו טובים, ומושל הנפה באותה תקופה, עארף אלעארף, נהג להתארח בביתם. ב-1936, לקראת פרוץ המרד הערבי, מספר ד"ר מאיר כי "האווירה בעיר היתה עוינת", וכי האנשים חדלו לבוא אל המרפאה. כמה ימים לפני פרוץ המרד עזבו הזוג מאיר את ביר אלסבע.

في العام ١٩٣٥ تطلعت إدارة شركة «هخشرات هيشوف»، التي اقتنت بضع عشرات الدونمات في المنطقة، إلى تحسين علاقاتها بالبدو. لهذا الغرض تم استقدام طبيب إلى بير السبع قدم خدماته مجانا للسكان البدو. كان هذا د. رؤوبين مئير الذي قدم إلى البلاد من ألمانيا وعمل في مستشفى هداسا في القدس. وقد استأجرت الشركة هذا البيت الذي أمامنا له ولزوجته التي كانت تُجيد العربية. بعد أسبوع فقط من فتح العيادة وصل إليه ٣٠–٤٠ شخصا في اليوم. علاقة د. مئير وزوجته بالعرب سكان المدينة كانت جيدة واعتاد حاكم اللواء في حينه عارف العارف أن يزورهما في بيتهما. في العام ١٩٣٦ ومع بدء الثورة العربية يقول د. مئير «أن الأجواء كانت عدائية»، وأن الناس توقفوا عن الحضور إلى عيادته. قبل أيام من اندلاع الثورة رحل د. مئير وزوجته عن المدينة.

מרכז השלטון העות'מני בעיר הדרומית

נחזור לרחוב ההגנה ונחצה אותו. נמשיך מעט ברחוב האבות ונפנה שמאלה ברחוב הרצל, כשמולנו מימין מרכז הצעירים. נחצה את רחוב הפלמ"ח, ונראה בו משמאלנו מצודת טיגארט בריטית. נמשיך ברחוב הרצל ונראה משמאלנו כניסה למתחם של משטרת ישראל, מול החלק העליון של מדרחוב רחוב קק"ל. בתוך המתחם ניתן לראות את בניין הסראיא העות'מני. נמשיך עוד קצת ברחוב הרצל וניכנס לגן אלנבי, הגן הציבורי שמשמאלנו. 15

مركز الحكم العثماني في المدينة الجنوبية

نعود إلى شارع ههجاناة ونقطعه. نواصل السيرة قليلا في شارع هأبوت ونتجه يسارا في شارع هرتسل، بينما إلى يميننا مركز الشبيبة. نقطع شارع هبلماح ونرى فيه على يسارنا برجا بريطانيا. نواصل السير في شارع هرتسل لنرى إلى يسارنا مدخل موقع شرطة إسرائيل، مقابل القسم الأعلى من ممشى شارع «ككال». يُمكننا أن نرى داخل الموقع بناية السرايا العثمانية. نواصل السير في شارع هرتسل وندخل حديقة أللنبي، الحديقة العامة إلى يسارنا. 15

מתכנני ביר אלסבע שילבו גני נוי, גני ירק ועצים בפינות רבות בעיר. בלב מרכז השלטון שלהם בביר אלסבע תכננו העות'מנים גן ציבורי, גן ג'מאל פאשה, שהשתרע על ריבוע בנייה שלם (4 דונם).

מתכנני ביר אלסבע שילבו גני נוי, גני ירק ועצים בפינות רבות בעיר. בלב מרכז השלטון שלהם בביר אלסבע תכננו העות'מנים גן ציבורי, גן ג'מאל פאשה, שהשתרע על ריבוע בנייה שלם (4 דונם). הגן סבל מליחוך צמחיו בפי עזים וכבשים ומהחום הכבד, אך עם השנים הפך למרשים ומטופח על רקע הסביבה המדברית. לעתים הורה המושל הטורקי להציב בגן חייל, שתפקידו היה לגרש עדרים ומלקטי עצים לבעירה. שם הגן ניתן לו ערב מלחמת העולם הראשונה, על שם מושלו העות'מני של מחוז סוריה, שכלל בזמנו גם את הארץ. בגן הוצב עמוד שיש שעליו נחקקו נצחונות הצבא הטורקי על הבריטים בקרבות עזה בתחילת 1917. אחר שכבשו את ביר אלסבע, הציבו הבריטים על העמוד פסל של גנרל אלנבי הבריטי שיצר הפסל אברהם מלינקוב. בשנת 1938, במהלך המרד הערבי, חיבלו ערבים בגן ובפסל. אחרי המרד הקימו הבריטים במקום אנדרטה חדשה לזכר אלנבי (שעדיין נמצאת במקום), נטעו עצים חדשים והקיפו את הגן בגדר אבן. את הגן, שכנראה ראה ימים יפים יותר, מתחזקת כיום עיריית באר שבע.

مخططو بير السبع دمجوا الحدائق العامة مع بساتين خضرة وأشجار في العديد من زوايا المدينة. في قلب مركز سلطتهم في بير السبع خطط العثمانيون حديقة عامة، حديقة جمال باشا، التي امتدت على مربّع كامل (٤ دونمات). وقد عانت الحديقة من جوع الماعز والأغنام التي التهمت أطراف أغصانها ومن الحرارة الشديدة إلا أنها تحولت مع الوقت إلى حديقة مثيرة ومُصانة جيدا في البيئة الصحراوية. أحيانا أمر الوالي التركي بوضع جندي في الحديقة لإبعاد القطعان وجامعي أخشاب الأشجار. أسم الحديقة أعطي لها عشية الحرب العالمية الأولى، على اسم الوالي العثماني على سورية التي ضمت في حينه أرض إسرائيل. وضع في الحديقة عمود حفرت عليه انتصارات الأتراك على البريطانيين في معارك غزة العام ١٩١٧. وبعد أن احتل البريطانيون بير السبع وضعوا على العمود تمثالا للجنرال أللنبي البريطاني من صنع المثّال أبراهام ملينكوب. في العام ١٩٣٨ وخلال الثورة العربية أضرّ العرب بالحديقة وبالتمثال. وبعد الثورة العربية أقام البريطانيون في المكان نصبا تذكاريا لجنرال اللنبي (لا يزال موجودا في الموقع)، غرسوا

מהכניסה לגן, ברחוב העצמאות, ניתן לראות היטב בניין גדול שצופה אל הגן מצפון־מערב, ולצדו אנטנה עצומה שמאפילה עליו. זהו בית הסראיא (=המנהל), ראשון המבנים בעיר, 16
אשר הטורקים החלו בהקמתו בשנת 1897 וחנכוהו ב־1903. לפני השלמת בנייתו ניהל המושל הטורקי (הקאימקאם) הראשון של הנפה החדשה את ענייניה מתוך מאהל, ואילו המושל השני כבר משל על נפת ביר אלסבע ועל תושביה הבדווים מבניין הסראיא. אחרי שקם הבניין גברה נהירתם של סוחרי עזה לביר אלסבע, משום שחשו ביטחון גובר לשהות במקום.

תכנונו של הבניין העביר מסר של ריחוק, סמכות ושליטה: הוא מוקם בנקודה הגבוהה בעיר, בראש גבעה הנראית היטב מכל מקום בסביבה,

أشجارا جديدة وأحاطوا الحديقة بسور حجري. كانت الحديقة شهدت في الماضي أياما أفضل، ويصونها اليوم بلدية بئير شيبع.

يُمكننا أن نرى من مدخل الحديقة في شارع هعتسمؤوت وبشكل واضح بناية كبيرة تطلّ على الحديقة من الشمال الغربي وإلى جانبه
هوائي عالٍ يغطيه. إنها السرايا (الحاكمية)، 16
أولى المباني في المدينة التي بدأ الأتراك بإنشائها في العام ١٨٩٧ ودشنوها في العام ١٩٠٣. قبل إنشاء البناية أدار الحاكم التركي (القائمقام) الأول للقضاء الجديد شؤون قضائه من خيمة، بينما مارس الحاكم الثاني للقضاء مهام منصبه حاكما على بير السبع وسكانها البدو من السرايا. بعد إقامة البناية تهافت التجار على بير السبع لأنهم شعروا بالأمان في البقاء في المكان.

مخططو بير السبع دمجوا الحدائق العامة مع بساتين خضرة وأشجار في العديد من زوايا المدينة. في قلب مركز سلطتهم في بير السبع خطط العثمانيون حديقة عامة، حديقة جمال باشا، التي امتدت على مربّع كامل (٤ دونمات).

ובצד הדרך הראשית מעזה, שהמשיכה לסביבות באר אברהם. זה היה המבנה היחיד בן קומתיים בשנותיה הראשונות של העיר ביר אלסבע. הבניין תוכנן במכוון כך שלא ישתלב בתוכנית הרחובות של העיר. בניגוד לבתים הפרטיים בעיר, שנבנו מחומרים מקומיים, בסגנון מסורתי עם קומה אחת וגג שטוח, נבנה בניין הסראיא ומבני ציבור אחרים בביר אלסבע עם שתי קומות, גג רעפים אדומים, ותוך שילוב חומרים שהובאו מחוץ לאיזור. האבן לבניית המבנה נלקחה ברובה מחורבות העיר הביזנטית של באר שבע, סותתה מחדש ועובדה בידי בעלי מקצוע שהובאו למקום. יתר חומרי הבנייה – כולל קורות העץ לגג הרעפים, הרעפים עצמם ואריחי הרצפה – הובאו ממרחק רב, בעזרת גמלים. סגנון הבנייה היה אופייני למבני הציבור הטורקיים באותה עת: חזית סימטרית, כניסה ראשית במרכז ואכסדרה חזיתית בעלת שלוש קשתות.

בבניין שכנו משרדי הממשל הטורקי: לשכת הקאימקאם, העירייה, בית המשפט, המשטרה,

تخطيط البناية في المدينة بثّ رسالة بُعد وسطوة وسلطة: أقيمت في أعلى نقطة في المدينة، في رأس تلة تُرى بوضوح من كل موقع في الجوار، إلى جانب الطريق الرئيسة من غزة التي أفضت إلى منطقة بئر إبراهيم. كانت البناية الوحيدة ذات طبقتين في السنوات الأولى لبير السبع. تم تخطيط السرايا بشكل لا تكون فيها مندمجة في خريطة شوارع المدينة. خلافا للبيوت الخاصة في المدينة التي بُنيت من مواد محلية وبطريقة تقليدية وطابق واحد وسطح مستوٍ، بُنيت السرايا ومباني عامة أخرى في بير السبع من طبقتين وسطح قرميد أحمر ومن خلال استعمال مواد استُقدمت من خارج المنطقة. الحجارة التي استُعملت في بناء السرايا أُخذت بغالبيتها من خرائب المدينة البيزنطية في بئير شيبع تم نحتها من جديد واشتغل عليها حرفيون تم استقدامهم إفلى المدينة. باقي مواد البناء ـ بما فيها العوارض الخشبية لسقف القرميد والقرميد نفسه وبلاط الأرضيات ـ أُحضرت من مسافات بعيدة بمساعدة الجمال. كان نمط البناء مألوفا في المباني العامة التركية في ذلك الوقت: واجهة متّسقة ومدخل رئيس وفضاء في الواجهة بثلاثة أقواس.

בית המשפט השרעי והטאבו. במבנים סמוכים נוסדו תחנת דואר, קסרקטין למעונות השוטרים וטלגרף. הממשל הטורקי המקומי ביקש לקרב אליו את הבדווים, ומינה רבים מחייליו, קציניו ושוטריו מקרבם. הוא שילב מנהיגים בדווים גם במועצות האיזוריות והעירוניות, והעניק להם טובות הנאה אישיות, כמו חינוך לילדי השיח'ים באיסטנבול. לאחר הכיבוש הבריטי המשיך הבניין לשמש בתפקידו, ואף נקבע בו בית משפט שבטי, שבו נשפטו הבדווים באופן רשמי לפי החוקים הנהוגים אצלם. הקסרקטין נעשה למטה הראשי של המשטרה הבריטית הרכובה בנגב, שסיירה בשטח על גבי סוסים וגמלים.

בשנות העשרים, תחת השלטון הבריטי, המשיכה העיר להתפתח. איזור המגורים התרחב, הותקנו

كانت في السرايا مكاتب الحكم التركي: مكتب القائمقام، البلدية، المحكمة، الشرطة، المحكمة الشرعية والطابو. في المباني المجاورة تم إقامة محطة بريد، نُزل لنوم الشرطيين وتلغراف. حاول الحكم التركي أن يقرّب منه البدو اختار من بينهم العديد من جنوده وضباطه وشرطييه. دمج قيادات من بين البدو في المجالس اللوائية والبلدية ومنحهم امتيازات شخصية مثل تعليم أبناء المشايخ في استنبول. بعد الاحتلال البريطاني استمرّت البناية القيام بمهماتها بل تم إنشاء محكمة عشائرية فيها حيث تمت محاكمة البدو وفق الأصول المرعية عندهم. وتحول نُزل الشرطيين إلى المقر الرئيسي للشرطة البريطانية الخيالة في النقب التي قامت بالدورية على ظهور الخيول والجِمال.

איזור המגורים התרחב, הותקנו פנסי רחוב שפועלים על נפט, נבנו שני בתי ספר חדשים, וכן נפתחו בית חולים קטן ומרפאה. רמת הפשיעה בעיר היתה נמוכה מאוד, וכך גם רמת האוריינות.

פנסי רחוב שפועלים על נפט, נבנו שני בתי ספר חדשים, וכן נפתחו בית חולים קטן ומרפאה. רמת הפשיעה בעיר היתה נמוכה מאוד, וכך גם רמת האוריינות. בשנת 1922 חיו בביר אלסבע למעלה מ–2,300 תושבים, רובם מוסלמים, מלבד 235 נוצרים, וכמאה יהודים. ב–1931 התגוררו בה קרוב ל–3,000 תושבים מוסלמים, למעט כ–150 נוצרים וכמה עשרות יהודים. היו אז בעיר 545 בתים מיושבים, כולם בבעלות ערבים. מסביב לעיר נטו בדווים רבים את אוהלם. רבים עזבו את העיר זמנית בשנות בצורת.

בספטמבר 1938, במהלך המרד הערבי נגד הבריטים, הציתו ערבים מהר חברון את בניין הממשל, וגג הרעפים שלו נשרף כליל. בעקבות זאת הקימו הבריטים את מצודת הטיגארט הגדולה והמבוצרת בצמוד לבניין הסראיא, ומיקמו בה את כל הפונקציות שהיו בבניין הסראיא, עליו יצקו גג בטון שטוח.

في العشرينيات وتحت الحكم البريطاني، استمرّ تطور المدينة ونموها. اتسعت منطقة السكن وتم تثبيت أعمدة إضاءة تعمل بالنفط وبُنيت مدرستان جديدتان وفُتح مشفى صغير وعيادة. كان مستوى الجريمة في المدينة متدنيا جدا، وهكذا أيضا معرفة القراءة والكتابة. عاش في بير السبع العام ١٩٢٢ أكثر من ٢٣٠٠ نسمة غالبيتهم من المسلمين ما عدا ٢٣٥ من المسيحيين ونحو مئة من اليهود. في العام ١٩٣١ سكن بير السبع نحو ٣٠٠٠ من المسلمين إضافة إلى نحو ١٥٠ من المسحيين وبضع عشرات من اليهود. وكان في المدينة يومها نحو ٥٤٥ بيتا مأهولا كلها بملكية عربية. وفي جوار المدينة نصب الكثير من البدو خيامهم. كثيرون تركوا المدينة بشكل مؤقت في فترات المحل.

في أيلول العام ١٩٣٨، وخلال الثورة العربية ضد البريطانيين أضرم عرب من جبل الخليل النار في بناية الحاكمية واحترق سقف القرميد فيها تماما. في أعقاب ذلك أقام البريطانيون القلعة الكبيرة المحصنة بجوار بناية السرايا وموضعوا فيه كل المكاتب التي احتوتها السرايا التي سقفوها بسطح مستوٍ.

במלחמת העולם השנייה היתה ביר אלסבע תחנה חשובה עבור הבריטים בין מצרים לבין הארץ. הם סללו מחדש דרכים באיזור ויזמו מפעלים רבים לטובת הצבא, מהם נהנו גם תושבי העיר: חפירת בארות חדשות, תעשיית קרח ודפוס ונטיעת עצים. העיר המדברית הרדומה זכתה לתנופת פיתוח בתקופה זו.

עם עזיבת הבריטים במאי 1948 נכנס הצבא המצרי לביר אלסבע ותפס את בניין הסראיא, שם התבצרו החיילים המצרים במהלך כיבוש העיר בידי ישראל באוקטובר 1948. בתום הקרב יצאו המצרים מהבניין כשהם נושאים דגל לבן לאות כניעה. סימני הקרב נראים עדיין על קירות הבניין . מאז כיבוש ביר אלסבע ועד היום משמש הבניין את מטה פיקוד דרום ואת משטרת ישראל.

في الحرب العالمية الثانية كانت بير السبع محطة هامة بالنسبة للبريطانيين بين مصر والبلاد. شقوا من جديد شوارع في المنطقة وبادروا إلى إقامة منشآت كثيرة لصالح الجيش استفاد منها سكان المنطقة: حفر آبار جديدة، صناعة الثلج والطباعة وغرس أشجار. وهكذا حظيت المدينة الصحراوية النائمة بانطلاقة تنموية في تلك الفترة.

مع رحيل البريطانيين في أيار ١٩٤٨ دخل الجيش المصري إلى بير االسبع واحتل مبنى السرايا حيث استحكم الجنود المصريون خلال احتلال المدينة بأيدي إسرائيل في تشرين الأول ١٩٤٨. مع نهاية المعركة خرج المصريون من المبنى وهم يحملون الرايات البيضاء دلالة الاستسلام. ولا تزال آثار المعركة على جدران المبنى. منذ احتلال بير السبع إلى اليوم يُستعمل المبنى كمقر قيادة المنطقة الجنوبية وشرطة إسرائيل.

اتسعت منطقة السكن وتم تثبيت أعمدة إضاءة تعمل بالنفط وبُنيت مدرستان جديدتان وفُتح مشفى صغير وعيادة. كان مستوى الجريمة في المدينة متدنيا جدا، وهكذا أيضا معرفة القراءة والكتابة.

נפנה ימינה ברחוב העצמאות, ונחצה את רחוב הרצל והעצמאות לצד השני של הכיכר שמולנו.

17 בבית המשופץ והמשומר שמולנו גר האינטלקטואל והפוליטיקאי הפלסטיני עארף אלעארף, ששימש כמושל נפת ביר אלסבע מטעם הבריטים בשנים 1929-1939. כדי למלא את תפקידו ביתר יעילות החל אלעארף, במקור מירושלים, ללמוד את מנהגי השבטים הבדווים וחוקיהם. הוא פרסם את ממצאיו במספר ספרים, אשר נחשבים עד היום לטקסטים קלאסיים לגבי ביר אלסבע והבדוים. אלעארף ידוע גם בזכות מחקרו ההיסטורי המקיף על הנכבה הפלסטינית, ויתכן שהוא זה שטבע את השימוש הראשוני במושג שמתייחס לפליטות ולנישול שגרמה ישראל לפלסטינים ב-1948. בשנת 1939 העבירו הבריטים את אלעארף להיות מושל נפת עזה, ואחרי 1948 הוא חזר לירושלים. בראשית שנות החמישים כיהן אלעארף כראש עיריית ירושלים המזרחית, לאחר מכן שימש כמנהל מוזיאון רוקפלר עד 1967, עת עקר לרמאללה, בה נפטר ב-1973.

نتّجه يمينا في شارع هعتسمؤوت ونقطع شارع هرتسل وهعتسمؤوت إلى الجهة المقابلة للساحة التي قبالتنا.

17 في البيت المشترك التي تم الحفاظ عليه عاش المثقف والسياسي الفلسطيني، عارف العارف، الذي شغل منصب حاكم قضاء بير السبع من طرف البريطانيين ١٩٢٩-١٩٣٩. لغرض القيام بمهامه بنجاعة أكبر بدأ العارف وهو من القدس بالأصل، تعلّم عادات العشائر البدوية وقوانينهم. ونشر استخلاصاته في العديد من الكتب تشكل إلى اليوم نصوصا كلاسيكية فيما يخص بير السبع والبدو. والعارف معروف أيضا بفضل بحثه التاريخي الشامل حول النكبة الفلسطينية، وكان الأول الذي نحت هذا المصطلح لوصف اللجوء والسلب اللذين أحدثتهما إسرائيل للفلسطينيين في العام ١٩٤٨. في العام ١٩٣٩ نقل البريطانيون العارف ليكون حاكما على قضاء غزة. وبعد العام ١٩٤٨ عاد إلى القدس. في بدايات الخمسينيات شغل منصب رئيس بلدية القدس الشرقية ومن ثم عمل مديرا لمتحف روكفلر حتى العام ١٩٦٧ السنة التي رحل

لغرض القيام بمهامه بنجاعة أكبر بدأ العارف وهو من القدس بالأصل، تعلّم عادات العشائر البدوية وقوانينهم. ونشر استخلاصاته في العديد من الكتب تشكل إلى اليوم نصوصا كلاسيكية فيما يخص بير السبع والبدو.

אלעארף בנה את ביתו הפרטי בביר אלסבע מאבן אדמדמה (מזי אחמר) שהובאה מאיזור ירושלים. מסגרות הפתחים והכרכובים בביתו בנויים מאבן לבנה, כמקובל בבתי הערבים האמידים בירושלים, ובחצרו מזרקה. אלעארף עבר להתגורר בבית בשנת 1938 ונהנה ממנו לזמן קצר בלבד. כשעזב אלעארף את ביר אלסבע ב–1939, הושכר ביתו לעובדי מנהל הנפה והמשטרה. ב–1948 התגורר כאן המפקד של הכוח הצבאי המצרי שישב בביר אלסבע בעת המלחמה, ולאחר הכיבוש הישראלי את העיר שימש הבית את משרדי הממשל הצבאי ששלט בעיר בשנתה הראשונה. לאחר מכן שימש הבית במשך מספר שנים כשק"ם (שירות קנטינות ומזנונים של משרד הביטחון), עד שבשנת 2003 נמכר לחברת הבניין האחים פרץ לוזון, אשר שיפצה ושימרה את הבית ושיכנה בו את משרדיה.

נחצה את רחוב הרצל ונחזור בצדו השני של רחוב העצמאות. נעמוד מול בית מספר 60, בית המושל, 18
שמשמש את מוזיאון הנגב לאמנות. המוזיאון סגור בימי א'. שעות פתיחה: ימים ב', ג' ו-ה' – 10:00

فيها إلى رام الله حيث توفي في العام ١٩٧٣.

بنى العارف بيته الخاص في بير السبع من حجر يشوبه احمرار (مزي أحمر) تم استقدامه من منطقة القدس. مداخل بيته والأطر مبنية من حجارة بيضاء كما هي العادة في بيوت الأثرياء في القدس وفي باحته نافورة.

انتقل العارف للعيش في هذا البيت العام ١٩٣٨ وتمتع به لفترة قصيرة فقط. عندما رحل العارف عن بير السبع تم تأجير بيته لموظفي إدارة القضاء والشرطة. في العام ١٩٤٨ سكن فيه قائد القوة المصرية الذي كان مقره بير السبع خلال الحربوبعد الاحتلال الإسرائيلي للمدينة تحول البيت إلى مكاتب الحاكم العسكري الذي حكم المدينة في سنتها الأولى. بعد ذلك استُعمل البيت كبناية لمتجر «الشيكم» التابع لوزارة الأمن إلى أن تم بيعه في العام ٢٠٠٣ لشركة بناء تابعة للأخوان بيرتس لوزون التي رممته وحوّلته إلى مكاتب لها.

עד 16:00; יום ד' – 12:00–19:00; ימים ו' ושבת – 10:00–14:00.

הבניין שמימינינו, שמולו גן ג'מאל פאשה, הוקם ב־1906 מול בניין הסראיא, בסגנון אופנייני למבני הציבור העות'מניים בעיר: בית בן קומתיים, עם אכסדרת כניסה בעלת שלוש קשתות בקומה התחתונה וגג רעפים. הקומה התחתונה של הבית שימשה כמקום אירוח רשמי ולקבלת ציבור, והעליונה היתה מעונם הפרטי של מושל נפת ביר אלסבע העות'מני ומשפחתו. על מנת לשמור על פרטיות המשפחה לא היה קשר בין הקומות, ולכל אחת מהן היתה כניסה נפרדת. הקומה העליונה כללה גם חדרי אמבטיה ושירותים, שנחשבו אז כמותרות.

نقطع شارع هرتسل ونعود من الجهة الثانية لشارع هعتسمؤوت. نقف قبالة بيت رقم ٦٠، بيت الحاكم العسكري، الذي يقوم فيه اليوم متحف النقب للفنون. المتحف مغلق أيام الأحد. ساعات الافتتاح: الإثنين والثلاثاء والخميس . ١٠:٠٠– ١٦:٠٠، أيام الأربعاء، ١٢:٠٠ – ١٩:٠٠، أيام الجمعة، ١٠:٠٠–١٤:٠٠. **18**

البناية التي على يميننا، الذي يطل على حديقة جمال باشا، أقيم في العام ١٩٠٦ قبالة السرايا على طراز المباني العامة التركية: بيت من طبقتين مع فضاء الواجهة القائم على ثلاثة أقواس في الطابق الأول وسقف من القرميد في الطابق الثاني. الطابق الأول من المبنى استُعمل كمضافة رسمية وساتقبال جمهور بينما الثاني كان مقرّ إقامة حاكم قضاء بير السبع العثمانية وعائلته. ولغرض الحفاظ على خصوصية العائلة لم يكن هناك وصل بين

כדי למלא את תפקידו ביתר יעילות החל אלעארף, במקור מירושלים, ללמוד את מנהגי השבטים הבדווים וחוקיהם. הוא פרסם את ממצאיו במספר ספרים, אשר נחשבים עד היום לטקסטים קלאסיים לגבי ביר אלסבע והבדוים.

אחרי הכיבוש הבריטי המשיך הבניין לשמש כמעונו של מושל הנפה, ואחרון דייריו בתפקיד זה היה אלעארף, אשר התגורר כאן בין השנים 1929 ו־1938, עד שעבר לביתו החדש שמעבר לרחוב. בהמשך שימש הבניין כבית ספר לבנות. לאחר כיבוש העיר בידי ישראל התמקם צה"ל בבניין, ובפברואר 1950, עם הקמת באר שבע הישראלית, שימש כבית העירייה הראשון, עד סוף שנות השבעים. לאחר מכן נפתח במקום האגף לאמנות של מוזיאון הנגב, שלפני כן שכן במסגד הגדול. בשנת 1998 הוגדר המבנה כנתון בסכנת התמוטטות ונסגר לקהל. לאחר עבודות שיפוץ ושיקום נפתח בתחילת 2004 מוזיאון הנגב לאמנות בבניין, ששמר על חלוקת החללים המקורית שלו, ובמבנה מודרני שנבנה בצמוד אליו.

נמשיך עוד קצת ברחוב העצמאות, עד לבניין המסגד הגדול (הג'אמע). **19**

הטורקים החלו בבניית המסגד בשנת 1897, וחנכו אותו ב־1903. בדווים השתתפו בהרמת תרומות

الطابقين، كان لكل طابق مدخل منفص. ضم الطابق الثاني غرف حمامات ومراحيض التي اعتُبرت في حينه من الكماليات.

بعد الاحتلال البريطاني ظلت البناية تُستعمل كمسكن حاكم القضاء، وكان آخر الساكنين فيه في هذا المنصب العارف الذي عاش هنا في السنوات بين ١٩٢٩ و ١٩٣٩ إلى أن انتقل إلى بيته الجديد عبر الشارع. لاحقا استُعمل المنزل كمدرسة للبنات. بعد احتلال المدينة بأيدي إسرائيل حلّ الجيش في المنزل وفي شباط ١٩٥٠ مع إقامة بئير شيبع الإسرائيلية استُعمل المنزل كمقر للبلدية الأولى إلى نهاية السبعينيات. بعد ذلك افتتح في الموقع قسم الفنون التابع لمتحف النقب وقبل ذلك كان في البناء المسجد الكبير. في العام ١٩٩٨ اعتبر البناء عُرضة لخطر الانيار وأغلق أمام الجمهور. بعد عملية ترميم وإصلاح افتُتح مطلع ٢٠٠٤ في البناية متحف النقب للفنون الذي حافظ على مبنى الفضاءات الداخلية كما هو وأضيف إليه مبنى حديث.

לבניית המסגד, ואף נטלו חלק פעיל בבנייה עצמה. לאחר פתיחת המסגד הכריז מושל הנפה על מכירת מגרשים לבנייה בעיר החדשה.

המסגד אינו משתלב בתוכנית העיר, אלא בנוי בזווית של 45 מעלות לרחוב, על מנת שיפנה לכיוון מכה. הוא נבנה על שטח גבוה, וצריחו נראה למרחוק. הוא עוצב על ידי אדריכל נוצרי מירושלים ונבנה מאבן שהובאה מחורבות חלוצה הנבטית על גבי גמלים. סגנונו אופייני למסגדים טורקיים מאותה תקופה – כיפה גדולה מעל מרחב גדול ומוצף אור, צריח דק שמסתיים בכיפה דמוית קונוס, ועיטור של מונוגרמה סולטנית. למסגד נבנה שער מפואר ומעוטר, שמשני צדיו הוצבו עמודי שיש, שנלקחו כנראה מחורבה ביזנטית בנגב. אבנים מעוטרות אחרות, שנלקחו מחורבות קדומות, שולבו גם הן

نواصل قليلا في شارع هعتسمؤوت، حتى بناية المسجد الكبير (الجامع). 19

بدأ الأتراك ببناء المسجد في لعام ١٨٩٧ ودشّنوه في العام ١٩٠٣. شارك البدو في جمع التبرعات لإقامة المسجد بل وشاركوا في عملية البناء. بعد فتح المسجد أعلن حاكم القضاء عن بيع قسائم أرض في المدينة الجديدة.

لا يندمج المسجد في مخطط المدينة إذ هو مبني بزاوية ٤٥ مع الشارع بقصد الاتجاه نحو مكة. أقيم المسجد في موقع مرتفع تُرى مئذنته من بعيد. صممه مهندس معماري مسيحي من القدس وبُني من حجارة استُقدمت من خرائب مدينة الأنباط على ظهور الجمال. أسلوبه معروف في المساجد التركية من تلك الفترة - قبة كبيرة فوق فضاء

חצר המסגד שימשה אחרי כיבוש ביר אלסבע בידי ישראל כמחנה מעצר לתושבים הערבים שנותרו בעיר, והמסגד חדל מלשמש ככזה. בין השנים 1948 ו–1953 הוא שימש כבית מעצר ושכן בו בית משפט השלום של באר שבע.

במבנה. המבנה המהודר נועד להמחיש את הקשר של הסולטן עם הבדווים המוסלמים בנגב, ולחזק את נאמנותם. מול המסגד נפתחו לחצר שלוש כיתות ללימודי הקוראן, שאחת מהן נועדה לילדי השיח'ים. מאחורי המסגד הוקם ב–1946 גן ציבורי, כמתנה מיהודי לסגן ראש העיר הערבי, שסייע ליהודים ברכישת קרקעות בנגב. כיום נמצא שם "גן רמז", ובו ניצבים פסלי חימר של אמנים שונים. חצר המסגד שימשה אחרי כיבוש ביר אלסבע בידי ישראל כמחנה מעצר לתושבים הערבים שנותרו בעיר, והמסגד חדל מלשמש ככזה. בין השנים 1948 ו–1953 הוא שימש כבית מעצר ושכן בו בית משפט השלום של באר שבע. ב–1953 נפתח במסגד מוזיאון הנגב, בו רוכזו מוצגי אמנות, ארכיאולוגיה והיסטוריה מבאר שבע ומהנגב. המוזיאון נטש את המבנה ב–1992 בשל מצבו הרעוע, וקרוב לעשרים שנים עמד המסגד שומם ומוזנח.

כיום ישראל אינה מאפשרת עריכת תפילות במסגד, למרות בקשות מצד מוסלמים תושבי הסביבה לעשות זאת. באוגוסט 2002 עתרו ארגון עדאלה,

واسع ومليء بالضوء، مئذنة نحيفة تنتهي بقبة تشبة المخروط ونقوش سلطانية. بُنيت للمسجد بوابة فاخرة ومزينة وضعت من جانبيها أعمدة من المرمر كما يبدو من خرائب بيزنطية. كما تم دمج حجارة منقوشة أخرى أخذت من الخرائب القديمة في البناء. قُصد بالبناء أن يُبرز العلاقة بين السلطان العثماني وبين السكان البدو المسلمين في النقب ولتعزيز إيمانهم. مقابل المسجد افتتحت ثلاث صفوف لتعليم القرآن خصصت إحداها لأبناء مشايخ العشائر. أقيمت خلف المسجد في العام ١٩٤٦ حديقة عامة كهدية من أحد اليهود لنائب رئيس البلدية العربي الذي ساعد اليهود على شراء أراض في النقب. تقع هناك اليوم حديقة ريمز حيث تماثيل من الطين لفناني مختلفين.

استُعملت باحة المسجد بعد احتلال بير السبع بأيدي إسرائيل كمعسكر اعتقال للسكان العرب الذين بقوا في المدينة وتوقف المسجد عن كونه كذلك. بين العام ١٩٤٨ و - ١٩٥٣ استُعمل المسجد كمعتقل وكان فيه مقرّ محكمة الصلح في بئير شيبع. في العام ١٩٥٣ افتتح في المكان متحف

استُعملت باحة المسجد بعد احتلال بير السبع بأيدي إسرائيل كمعسكر اعتقال للسكان العرب الذين بقوا في المدينة وتوقف المسجد عن كونه كذلك. بين العام ١٩٤٨ و ـ ١٩٥٣ استُعمل المسجد كمعتقل وكان فيه مقرّ محكمة الصلح في بئير شيبع.

האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדווים בישראל והוועד המוסלמי בנגב לבג"ץ נגד עיריית באר שבע, בקריאה לאפשר למוסלמים להתפלל במסגד, ולבטל את ההכרזה עליו כמוזיאון. ועדה בין־משרדית שהוקמה לבדיקת הנושא – בה לא נכלל אף נציג של האוכלוסייה המוסלמית – המליצה ב–2004 להותיר על כנו את ייעודו של המסגד כמוזיאון, אך לקחת בחשבון את ההיסטוריה ואת הארכיטקטורה של המבנה. בעקבות המלצות אלה, הציע בית המשפט ב–2005 כי מבנה המסגד ישמש כמרכז תרבותי–חברתי – אך לא כמקום תפילה – עבור האוכלוסייה המוסלמית בבאר שבע. העותרים קיבלו את ההצעה, אולם העירייה התנגדה לה. בית המשפט הציע הפעם כי במסגד ייפתח מוזיאון שיוקדש לנושאים הקשורים לאסלאם. העירייה טענה כי העתירה היא פוליטית–לאומנית, וכי לפי משטרת ישראל הפעלת המסגד תיצור חיכוך בין האוכלוסייה המוסלמית לאוכלוסייה היהודית ו"תשבש את מהלך החיים התקין בעיר העתיקה". היא גרסה כי אין צורך ממשי במסגד פעיל בבאר שבע, ואף לא במוזיאון מסוג זה.

النقب حيث عرضت فيه أعمال فنية ومكتشفات أثرية وتاريخية من بئير شيبع والنقب. ترك المتحف البناية في العام ١٩٩٢ بسبب وضعها المزري وظل المسجد مهملا ومتروكا قرابة عشرين عاما.

اليوم، لا تتيح إسرائيل إجراء الصلوات في المسجد على الرغم من طلبات متكررة من مسلمي المنطقة بهذا الخصوص. في آب ٢٠٠٢ التمس مركز عدالة وجمعية المؤازرة والدفاع عن حقوق البدو في إسرائيل واللجنة الإسلامية في النقب إلى المحكمة العليا ضد بلدية بئير شيبع بطلب السماح للمسلمين بالصلاة في المسجد وإلغاء إعلانه متحفا. أوصت لجنة وزارية لفحص الموضوع ـ لم يكن فيها أي ممثل عن المسلمين ـ في العام ٢٠٠٤ الإبقاء على المسجد كمتحف مع مراعاة تاريخ البناء ومعماريته. في أعقاب هذه التوصيات اقترحت المحكمة في العام ٢٠٠٥ أن يكون المسجد مركزا ثقافيا ـ اجتماعيا ـ لكن ليس مكان لصلاة ـ للسكان المسلمين في بير السبع. قبل الملتمسون الاقتراح بينما عارضته البلدية. واقترحت المحكمة أن يُخصص قسم من المتحف لمواضيع تتصل بالإسلام. ادعت البلدية

שנים ארוכות לאחר הגשת העתירה, פסק בג"ץ ביוני 2011 כי במבנה אכן יוקם מוזיאון, אך זה יוקדש לתרבות האסלאם ועמי המזרח, "על פי שיקול דעתם המקצועי של מנהלי המוזיאון ובהתייעצות עם העותרים". הוא הוסיף כי זכותם של העותרים לפנות לוועדות התכנון ולדרוש שינוי ייעוד של המבנה ממוזיאון למקום תפילה. בפסק הדין מתחו השופטים ביקורת על עמדתה של עיריית באר שבע לפיה פתיחת המסגד תוביל לאלימות, ועל התעלמותה מההיסטוריה של מבנה המסגד, וממשמעותו עבור הציבור המוסלמי.

בנובמבר 2011 נפתחה התערוכה הראשונה במוזיאון המחודש שבמבנה המשופץ והמשוקם של המסגד הגדול – תערוכת צילומים של תולדות באר שבע מ-1900 ועד היום.

أن الالتماس سياسي ويعكس تشددا قوميا وأنه حسب شرطة إسرائيل سيكون في فتح المسجد ما يثير التوتر بين السكان المسلمين واليهود في المدينة و«يشوش سير الحياة السوية في البلدة القديمة». وأصرت أنه ليس هناك حاجة حقيقية لمسجد في بئير شيبع ولا إلى متحف كهذا.

بعد سنوات طويلة من تقديم الالتماس قررت المحكمة العليا في حزيران ٢٠١١ أن يُقام في البناية متحف على أن يُخصص للثقافة الإسلامية ولشعوب الشرق «بموجب وجهة النظر المهنية للمشرفين على المتحف وباستشارة الملتمسين». وأضافت المحكمة أن حق الملتمسين أن يتوجهوا إلى لجنة التخطيط لطلب تغيير الغرض من البناية من متحف إلى مكان للصلاة. وفي القرار انتقد القضاة موقف بلدية بئير شيبع الذي ادعى أن فتح

لم يتم خلال الإعداد للمعرض التشاور مع الملتمسين ولم تُذكر كلمة إسلام في برنامج المعرض ولو مرة واحدة.

בהכנת התערוכה לא נעשתה כל התייעצות עם העותרים, ובתוכנייה המוקדשת לתערוכה לא מוזכרת המילה "אסלאם" אפילו פעם אחת.

נמשיך ברחוב העצמאות, נחצה אותו ונחצה את רחוב שמחוני / חטיבת הנגב.

בפינת הרחובות נמצא מבנה העובר שיפוצים, אשר שימש כבית ספר לילדי הבדווים. 20 השלטון העות'מני הקים ב-1914 בפאתי העיר בית ספר חקלאי במתכונת פנימייה לילדי הבדווים מהעיר ומשבטים שכנים, בשאיפה להפוך אותם מנוודים לעובדי אדמה. תוכנית הבניין וממדיו דומים מאד לאלה של בניין הסראיא, וצורתו אופיינית לבנייני הציבור הטורקיים בעיר: בניין סימטרי דו־קומתי, גג רעפים, אכסדרה בת שלוש קשתות וכן הלאה.

נראה שהטורקים לא זכו להפעיל את הבניין כבית ספר, כי עם השלמת בנייתו פרצה מלחמת העולם הראשונה. בתקופת המלחמה מוקמו בביר אלסבע המפקדה הטורקית, שירותי אספקה ותעבורה,

المسجد سيُفضي إلى العنف و لتجاهلها تاريخ بناية المسجد ومعنى ذلك بالنسبة لجمهور المسلمين.

في نوفمبر ٢٠١١ افتتح المعرض الأول في المتحف المرمم في بناية المسجد الكبير ـ معرض صور عن تاريخ بير السبع من العام ١٩٠٠ حتى الآن. لم يتم خلال الإعداد للمعرض التشاور مع الملتمسين ولم تُذكر كلمة إسلام في برنامج المعرض ولو مرة واحدة.

نواصل في شارع هعتسمؤوت، نقطعه ونقطع شارع سمحوني/حطيبات هنيغب. في زاوية الشارعين يُوجد مبنى تحت الترميمات كان استُعمل مدرسة لأولاد البدو. 20

أقامت السلطات العثمانية في العام ١٩١٤ في ضواحي المدينة مدرسة زراعية وفق نظام الداخلية لأبناء البدو من المدينة والعشائر المختلفة بهدف تحويلهم من بدو رحّل إلى مزارعين. كان مخطط البناء ومقاييسه مشابهة جدا لمبنى السرايا وشكله معروف في المباني العامة التركية في المدينة: بناية متّسقة من طابقين، سطح قرميد

ובתי מלאכה לשירות הצבא, ובסביבותיה חנו ריכוזי צבא גדולים. כל אלה נזקקו לבית חולים צבאי מרכזי, ומבנה בית הספר הוסב לבית חולים של הסהר האדום. חולים החלו נוהרים אליו – רובם לא פצועי מלחמה, אלא חולים במגפות שפרצו בצבא הטורקי. הבניין הגדול נתמלא במאושפזים עד אפס מקום, ורבים הושכבו בצפיפות על הרצפה.

בשנת 1917, עם כינון השלטון הבריטי, החל הבניין לשמש כבית ספר רגיל לבנים ולבנות. הבנים למדו בקומת הקרקע והבנות בקומה השנייה. כשגדל מספר התלמידים הועברו הבנות למבנה האחורי, המוארך.

ב-1932 עארף אלעארף, מושל נפת ביר אלסבע אז, החזיר את הבניין לייעודו המקורי, כבית

مدخل من ثلاثة أقواس وما إلى ذلك.

يبدو أن البدو لم يحظوا بتفعيل البناية كمدرسة إذا مع النتهاء من البناء اندلعت الحرب العالمية الأولى. وفي تلك الحرب كانت في بير السبع مقر القيادة التركية وخدمات التموين والنقل وورش خدماتية للجيش. وخيّمت في منطقة المدينة قوات كبيرة من الجيش وتحوّل مبنى المدرسة إلى مشفى للهلال الحمر. بدأ المرضى يتوافدون عليه . غالبيتهم ليسوا من جرحى الحرب وإنما مرضى بأوبئة طالت الجيش التركي. امتلأ المبنى أكثر من طاقته بالمرضى واضطر المسؤولون أن يستقبلوهم على الأرضيات.

في العام ١٩١٧، مع إعلان السيادة البريطانية تحول المبنى إلى مدرسة عادية للبنين والبنات. تعلّم

בהכנת התערוכה לא נעשתה כל התייעצות עם העותרים, ובתוכנייה המוקדשת לתערוכה לא מוזכרת המילה "אסלאם" אפילו פעם אחת.

ספר חקלאי בתנאי פנימייה לילדים בדווים. לפי הסידור החדש, גרו הילדים בקומה התחתונה ולמדו בעליונה, ובחצר שמאחורי הבניין גידלו ירקות. לבית הספר התקבלו בעיקר בני שיח'ים, או בני בדווים אמידים.

בשלהי תקופת המנדט, כשלמדו בבניין כ-400 ילדים, נעשה המקום צפוף. הבנות הועברו לבניין חדש בשכנות, בו שוכן היום בית הספר "מצדה", וחלק מהבנים הועברו לבניין שמשמש כיום כבית ספר "בארי", ברחוב רמב"ם של היום. בית הספר, כמו גם כמה בתי ספר פרטיים שהיו בעיר, לימד עד רמה של חטיבת ביניים. אלה שהמשיכו בלימודים נסעו לבית ספר תיכון בעזה, המרוחקת מכאן כארבעים קילומטרים.

הצבא המצרי, עם כניסתו לעיר במאי 1948, השתמש לצרכיו בבנייני בית הספר. בתום הקרבות ולאחר הכיבוש הישראלי הוצב בבניין מטה פיקוד דרום של צה"ל, וב-1949 מוקמו בו בית החייל ולשכת קצין העיר. כעבור שלושים שנה פינה

الأولاد في الطابق الأرضي والبنات في الطابق الثاني. عندما ازداد عدد البنات تم نقلهن إلى البناية الخلفية الطولية. أعاد عارف العارف حاكم قضاء بير السبع في حينه البناية إلى غايتها الأصلية كمدرسة زراعية بشروط داخلية لأبناء البدو. وحسب الترتيب الجديد سكن الطلبة في الطابق الأول وتعلموا في الثاني وزرعوا في الساحة الخلفية الخضار. قُبل للمدرسة في الغالب أبناء مشايخ العشائر أو أبناء الميسورين.

في نهايات الانتداب عندما درس في البناية حو ٤٠٠ طالب تحول المكان إلى مكتظّ. تم نقل البنات إلى بناية مجاورة حيث تقوم اليوم مدرسة «متسادة»، ونُقل قسم من الأولاد إلى ما تقوم فيه اليوم مدرسة «بئيري» في شارع رمبام اليوم. المدرسة كبعض المدارس الخاصة التي عملت في المدينة، درّس بمستوى مدرسة إعدادية. أما الذين واصلوا التعليم فقد انتقلوا إلى غزة مسافة ٤٠ كيلومتر.

استعمل الجيش المصري المدرسة لأغراضه عند دخوله المدينة في أيار ١٩٤٨. بعد انتهاء المعارك واحتلال إسرائيل للمدينة أقيم في المدرسة مقرّ

צה"ל את המבנה, אשר עבר לרשות עיריית באר שבע כשהוא ריק ומוזנח. כיום מתבצעים במקום שיפוצים, ואמור להיפתח בו פארק מדע לנוער, בשם "מדערום".

القيادة الجنوبية وفي العام ١٩٤٩ تحول إلى مقرّ ذابط المدينة وبيت الجندي. أخلى الجيش المبنلى بعد نحو ثلاثين عاما وانتقل إلى أيدي بلدية بئير شيبع وهو خال ومهمل. تجري في الموقع اليوم ترميمات تمهيدا لفتح بارك علوم للشبيبة «مدعروم».

في نهاية تشرين الأول ١٩١٧ احتلت بير السبع قوات بريطانية كان بينها خيالة أستراليون ونيوزيلنديون. من هنا واصل البريطانيون احتلال البلاد كلها.

קברים בריטיים, רכבת עות'מנית, שכונות ישראליות

נמשיך ברחוב העצמאות, כשאנו עוזבים את העיר העות'מנית. הכביש נעשה רחב יותר, ובצדיו בניינים רבי קומות. נחצה את רחוב הרצפלד, נמשיך קצת, ונראה משמאלנו את הכניסה לבית הקברות הבריטי. **21**

בסוף אוקטובר 1917 כבשו את ביר אלסבע כוחות בריטיים, עמם נמנו בעיקר פרשים אוסטרלים וניו זילנדים. מכאן המשיכו הבריטים לכבוש את הארץ

قبور بريطانية وقطار عثماني وأحياء إسرائيلية

نواصل في شارع هعتسمؤوت تاركين وراءنا المدينة العثمانية. تحول الشارع إلى أوسع وعلى جانبيه مباني عالية كثيرة الطوابق، نقطع شارع هيرتسفيلد ونواصل قليلا لنرى إلى يسارنا المقبرة البريطانية.

في نهاية تشرين الأول ١٩١٧ احتل بير السبع قوات بريطانية كان بينها خيالة أستراليون ونيوزيلنديون. من هنا واصل البريطانيون احتلال البلاد كلها. بعد

כולה. אחרי המלחמה החליטו הבריטים לרכז בביר אלסבע את חללי תשעת בתי הקברות הארעיים שלהם בנגב, לצד 139 חללים שכבר היו קבורים כאן. זה היה אחד מבתי הקברות הגדולים בארץ, ונטמנו בו כעשירית מחללי הצבא הבריטי בארץ, 1,239 במספר, כחמישית מהם בריטים, והיתר בעיקר אוסטרלים וניו זילנדים. רובם לא נהרגו בעת כיבוש ביר אלסבע, אלא נפלו בקרבות אחרים בדרום.

עיריית ביר אלסבע תרמה את הקרקע לבית הקברות בסביבות שנת 1920, והעבודה להקמתו נמסרה למשרד לעבודות ציבוריות ובניין של הסתדרות העובדים העבריים, שהוקמה באותה שנה (משרד שהפך שנה אחר כך לחברת סולל בונה, בבעלות ההסתדרות). בטקסט שמופיע באתר

الحرب قرر البريطانيون تركيز قتلاهم المدفونين في تسع مقابر مؤقتة في مدينة بير السبع إلى جانب ١٣٩ قتيلا كانوا مدفونين في هذه المقبرة. كان هذا من بين المقابر الكبيرة في البلاد دفن فيها نحو عُشر قتلى الجيش البريطاني في البلاد ـ ١٢٣٩ جنديا خمسهم من البريطانيين والباقي من الأستراليين والنيوزيلنديين. غالبيتهم لم يُقتلوا في احتلال بير السبع وإنما في معارك أخرى وقعت في منطقة الجنوب.

تبرعت بلدية بير السبع بأرض للمقبرة حوالي العام ١٩٢٠ وأعطي تنفيذ العمل لدائرة الأعمال العامة التابعة لنقابة العاملين العبريين وأقيمت المقبرة في العام ذاته (مكتب تحول لاحقا إلى شركة سوليل بونيه بملكية الهستدروت). في نص وارد في موقع وزارة المعارف يتم التأكيد على أن العمال

בסוף אוקטובר 1917 כבשו את ביר אלסבע כוחות בריטיים, עמם נמנו בעיקר פרשים אוסטרלים וניו זילנדים. מכאן המשיכו הבריטים לכבוש את הארץ כולה.

האינטרנט של משרד החינוך מודגש כי העובדים הקפידו על עבודה עברית ככל האפשר, ולשם כך הזמינו לריצוף רחבת התפילה אבן ירושלמית אשר נחצבה בידי יהודים, רכשו עצים ממשתלה יהודית, שכרו גנן יהודי לטפחם, ומינו מהנדס יהודי לפקח על הבנייה. בסוף 1922 הסתיימה העבודה, ובית הקברות נחנך בטקס חגיגי במרץ 1923 בהשתתפות הנציב הבריטי העליון הרברט סמואל.

כמו בכל בתי הקברות הצבאיים הבריטיים, חיילים מכל הדרגות והמקומות נקברו כאן עם מצבות במתכונת אחידה, ובית הקברות מעוצב בצורת גינה אנגלית, עם משטחי דשא, שבילים, פרחים ועצים. מאחורי בית הקברות נמצא בית קברות נוצרי קטן, בו קבורים ערבים נוצרים תחת מצבות שעליהן כתובות בערבית.

נחזור לצומת רחובות העצמאות-הרצפלד, נחצה את רחוב העצמאות ונלך ברחוב עלי דיויס. נגיע לכיכר רמב"ם – כיכר דשא גדולה שעץ זית עתיק במרכזה. **22**

تشددوا في أن يكون العمل عبريا بقدر ما ممكن ولذلك طلبوا لرصف باحة الصلاة حجرا من القدس تم نحتها بأيدي يهود واشتروا الأشتال من مشتلى يهودية واستأجروا بستنجيا يهوديا لصيانتها وعينوا مهندسا يهوديا للإشراف على أعمال البناء. في نهاية العام ١٩٢٢ انتهى العمل وتم تدشين المقبرة في مراسيم احتفالية في أيار ١٩٢٣ بمشاركة المندوب السامي البريطاني هيربرت صموئيل.

كما في كل المقابر العسكرية البريطانية فقد دُفن في مقبرة بير السبع جنود من كل الرتب والأماكن مع شواهد من نمط موحّد بينما المقبرة مصممة كحديقة بريطانية مع مساحات من العشب الأخضر والممرات والورود والأشجار. خلف المقبرة مقبرة أخرى مسيحية صغيرة دفن فيها عرب مسيحيون وكتب على شواهد قبورهم بالعربية.

نعود إلى مفرق الطريقين هعتسمؤوت ـ هرتسفلد، نقطع شارع هعتسمؤوت ونسير في شارع علي ديفيس. نصل إلى ساحة رمبام ـ ساحة واسعة من العشب ووسطها شجرة زيتون قديمة. **22**

אנו נמצאים כעת באיזור של בניינים חדשים, שנבנו בפאתי שכונה שהוקמה בשנות החמישים עבור עולים חדשים. אחרי כיבושה בידי ישראל, הופקד על באר שבע מושל צבאי. 17 משפחות העולים הראשונות נכנסו לעיר בפברואר 1949, ובהמשך השנה התיישבו כ-1,500 תושבים חדשים בעיר – חיילים משוחררים, משוחררי מחנות בקפריסין וותיקים בעלי תפקידים. הם השתכנו בבתים ערביים ובמעברה סמוכה והחלו בשיקום החנויות המרוקנות שברחוב הראשי. הבדווים בסביבה שבאו לרכוש את מצרכיהם היו גורם כלכלי חשוב בהתפתחות העיר היהודית.

כמו ביר אלסבע העות'מנית, גם בניית באר שבע הישראלית התבססה על תכנון ממסדי ולא על התפתחות אורגנית. שכונותיה החדשות נבנו בשנות

نحن موجودون الآن في منطقة عمارات حديثة، أقيمت في ضواحي حي أنشئ في الخمسينيات لصالح قادمين جدد. بعد احتلال إسرائيل للمدينة عين عليها حاكم عسكري. أول ١٧ عائلة من المهاجرين دخلت المدينة في شباط ١٩٤٩ ولحقهم في السنة ذاتها نحو ١٥٠٠ من السكان الجدد - جنود مسرحون والمحررون من معسكرات قبرص وقدامى أصحاب مناصب. سكنوا في بيوت عربية وفي معبراة مؤقتة وبدأوا بترميم الحوانيت في الشارع الرئيس. أما البدو الذين قدموا لشراء المعروضات فكانوا قوة اقتصادية هامة في تطور المدينة.

كما بير السبع العثمانية كذلك بئير شيبع الإسرائيلية تأسست على تخطيط مؤسساتي وليس على تطور عضوي. تم بناء الأحياء الجديدة في الخمسينيات على مسافة من المدينة العربية

كما بير السبع العثمانية كذلك بئير شيبع الإسرائيلية تأسست على تخطيط مؤسساتي وليس على تطور عضوي. تم بناء الأحياء الجديدة في الخمسينيات على مسافة من المدينة العربية وبدون علاقة بها.

החמישים בריחוק מן העיר הערבית ובלי קשר אליה. הן תוכננו כשכונות גנים, עם מרכז מסחרי בכל שכונה ודרכים ראשיות ביניהן, והפכו לשכונות מבודדות, שביניהן שטחים שוממים. באמצע שנות השישים גובשה תוכנית מתאר חדשה לעיר, שביקשה הפעם לבסס את זיקת השכונות ל"עיר העתיקה", אשר היתה מרכז החיים והמסחר גם בבאר שבע הישראלית באותה עת.

כיום חיים בבאר שבע קרוב ל-200 אלף תושבים. לפי ארגון עדאלה, 5,000 מהם מוסלמים. כ-170 אלף בדווים שחיים בסביבה מקבלים שירותים בעיר, כפי שהיה גם בימי ביר אלסבע.

23 נמשיך ברחוב עלי דיויס מעבר לכיכר, ובפינת שדרות טוביהו נראה מולנו את תחנת הרכבת הישנה.

במלחמת העולם הראשונה נערכו הטורקים ובני בריתם הגרמנים לחיזוק המרחב הדרומי, כנגד סכנת כיבושה מדרום של הארץ בידי הבריטים, שישבו במצרים. בה בעת הם ייעדו את ביר

وبدون علاقة بها. تم تخطيطها كأحياء حدائق مع مركز تجاري في كل حي وشوارع رئيسية بينها تحولت مع الوقت إلى أحياء معزولة تفصل بينها مساحات قاحلة. في أواسط الستينيات تم وضع خارطة هيكلية جديدة للمدينة حاولت هذه المرة ترسيخ الرابط بين الأحياء و«البلدة القديمة» التي كانت مركز الحياة والتجارة في بئير شيبع الإسرائيلية في الوقت ذاته.

يعيش في بئير شيبع اليوم نحو ٢٠٠ ألف نسمة. حسب مركز عدالة ٥٠٠٠ منهم مسلمون. نحو ١٧٠ ألفا من البدو الذين يسكنون حول المدينة يحصلون فيها على خدماتهم كما كان في عهد مدينة بير السبع.

نواصل في شارع علي ديفيس عبر الساحة وفي زاوية سدروت طوبياهو نرى قبالتنا محطة القطار القديمة. 23

في الحرب العالمية الأولى استعد الأتراك وحلفاؤهم من الألمان لتعزيز المنطقة الجنوبية درءا لخطر

אלסבע להיות נקודת מוצא לכיבוש תעלת סואץ מהבריטים, הציבו בעיר ובסביבתה אלפי חיילים ובנו בה מפקדה ובניינים לצורכי הצבא. כדי להקל על התנועה ועל האספקה לחזית הדרום סללו הטורקים מסילת ברזל לביר אלסבע ודרומה ממנה. הם גם שיפרו את מערכת הכבישים בעיר והפכו אותה ליישוב הראשון בארץ שהואר בתאורה חשמלית. העיר זכתה לתנופת פיתוח בתקופה זו, ונהרו אליה מאות אנשים שביקשו למצוא עבודה במפעלים הצבאיים. אחרים גויסו בכפייה והוצבו בביר אלסבע. בעיר התרכזו מהנדסים, קבלנים, בעלי מלאכה ופועלים, ובאותה עת חיו בביר אלסבע יותר מאלף תושבים.

הרכבת הראשונה הגיעה לעיר באוקטובר 1915, כשהיא מעוטרת בדגלי טורקיה, בסרטי משי

احتلال البلاد من الجنوب بأيدي البريطانيين الذين كانوا في حينه في مصر. بل أرادوا تحويل بير السبع إلى موقع ينطلقون منه للسيطرة على قناة السويس من البريطانيين فحشدوا في المدينة وقضائها آلاف الجنود وبنوا فيها مقر القيادة وبنايات لتصرف الجيش. لغرض التسهيل على حركة النقل والتزويد للجبهة مدّ الأتراك سكة حديد إلى بير السبع وجنوبها. حسنوا كذلك شبكة الشوارع في المدينة وحوّلوها إلى المدينة الأولى في البلاد التي أضيئت بالكهرباء. حظيت المدينة بطفرة تنمية وإعمار في هذه الفترة وتوافد إليها المئات ممن أملوا بإيجاد عمل في الورش العسكرية. الآخرون تم تجنيدهم قسرا وحُشدوا في بير السبع. تركز في المدينة مهندسون ومقاولون وأصحاب حرف وعمال وعاش في المدينة يومها أكثر من ألف نسمة.

כמו ביר אלסבע העות'מנית, גם בניית באר שבע הישראלית התבססה על תכנון ממסדי ולא על התפתחות אורגנית. שכונותיה החדשות נבנו בשנות החמישים בריחוק מן העיר הערבית ובלי קשר אליה.

ובפרחים, ועל הקטר התנוססה כתובת בטורקית ובגרמנית: "מצרימה!". ברכבת זו הגיעו מושל המחוז העות'מני ג'מאל פאשה ופמלייתו, בכירים בצבא העות'מני והקונסולים של גרמניה ואוסטריה. הרכבת שימשה את הטורקים במשך שנתיים כעורק אספקה כמעט יחיד לאיזור. הבריטים, שכבשו את העיר ב־1917, חנכו שנה לאחר מכן קו רכבת בין ביר אלסבע לרפיח, ומאז יצאו מהעיר רכבות מערבה לכיוון רפיח, דרומה לכיוון ניצנה וצפונה לכיוון יפו וירושלים. בשנת 1919 נעקרו הפסים הטורקיים, וביר אלסבע נותרה מחוברת במסילת ברזל רק עם רפיח. הקו לא היה רווחי, ובגלל מיעוט המשתמשים בו החלה הרכבת מגיעה לעיר רק פעם בשבוע, ביום השוק. ב־1927 נסגר הקו והמסילה פורקה, כמו גם כמה ממבני התחנה.

כיום כולל מתחם תחנת הרכבת שלושה מבני אבן: מבנה התחנה עצמה, בית מנהל התחנה, ומבנה קטן נוסף ששימש כמחסן. בקומת הקרקע שבמבנה התחנה היו חדרים למנוחת נהגי הקטרים, חדר המתנה לנוסעים ואולם, ובקומה העליונה

وصل القطار الأول إلى المدينة في تشرين الأول ١٩١٥ مزينا بأعلام الإمبراطورية العثمانية وبأشرطة حريرية وورود وظهر على القاطرة شعار «إلى مصر». وصل على متن هذا القطار الوالي جمال باشا وحاشيته وكبار ضباط الجيش وقناصل ألمانيا والنمسا. استعمل الأتراك القطار كواسطة تموين وحيدة في المنطقة لمدة سنتين. البريطانيون الذين احتلوا المدينة في العام ١٩١٧ دشنوا بعد سنة على دخولهم خط سكة حديد من بير السبع إلى رفح ومن يومها خرج القطار من المدينة غربا نحو رفح وجنوبا نحو نيتسانة وشمالا إلى يافا والقدس. في العم ١٩١٩ تم اقتلاع الخط العثماني وظلت المدينة موصولة بالسكة إلى رفح فقط. لم يكن الخط مربحا بسبب قلة المستخدمين فبدأ القطار يصل إلى بير السبع مرة في الأسبوع يوم انعقاد السوق. في العام ١٩٢٧ تم تفكيك خط السكة وبعض منشئت المحطة.

تشمل منشأة محطة القطار اليوم ثلاثة مبانٍ: مبنى المحطة ذاتها، بيت مدير المحطة، ومبنىً آخر صغيرا استُعمل مخزنا. في الطابق الأرضي من مبنى المحطة كانت غرف استراحة للسائقين

שכנו משרדי התחנה. קרוב לגג ניתן עדיין לראות טבלאות אבן הנושאות את הכתובת "ביר אלסבע" בערבית. עם השבתת פעילות הרכבת בביר אלסבע עבר מבנה התחנה שיפוץ יסודי בידי הבריטים, ומתחילת שנות הארבעים שימש כמעונם הרשמי של מושלי הנפה ושל פקידים אחרים במנהלת המנדט. עם הפינוי הבריטי וכניסת המצרים לעיר הפך המבנה למפקדה של גדוד מצרי, ולאחר כיבוש העיר על ידי ישראל שימש את צה"ל לאורך כמעט שלושים שנה. בין השנים 1975 ו-1998 פעלה בבניין סדנת נייר וגלריה.

בית מנהל התחנה שימש את מנהל תחנת הרכבת הטורקית, ועם הכיבוש הבריטי הפך לבית מגורים לפקידי השלטון. אחרי הכיבוש הישראלי שימש את צה"ל, ולאחר מכן את החברה להגנת הטבע.

وغرفة انتظار للمسافرين وقاعة بينما استُعمل الطابق العلوي كمكاتب للمحطة. قريبا من السقف لا يزال هناك بلاطات تحمل أسم بير السبع بالعربية. مع تعطيل نشاط المحطة خضع المبنى إلى ترميم جذري بأيدي البريطانيين واستعمل المبنى منذ بدايات الربعينيات كمقر رسمي لحكام القضاء وموظفين آخرين في إدارة الانتداب البريطاني. مع إخلاء المدينة بأيدي البريطانيين ودخول المصريين إلى المدينة تحول المبنى إلى مقر للواء المصري وبعد أن تم احتلال المدينة بأيدي الجيش الإسرائيلي استعمل الجيش المبنى قرابة ثيثين عاما. بين العام ١٩٧٥ و - ١٩٩٨ عملت في الموقع ورشة ورق وصالة عرض.

بيت مدير المحطة كان مقرا لمدير المحطة التركي ومع الاحتلال البريطاني تحول إلى مكان مبيت

يُمكننا أن نرى في المقبرة شواهد كثيرة وأكوام حجارة ويظهر لنا أيضا الإهمال الذي تعاني منه وغياب الصيانة. خلال احتلال بير السبع في العام ١٩٤٨ اقتحم لواء النقب المدينة عبر المقبرة.

כיום מבני התחנה נטושים, והמתחם כולו סובל מהזנחה.

24 ניגש לאנדרטת החייל הטורקי, שניצבת בהמשך רחוב עלי דיוויס, בסמוך לתחנה, ליד המפגש עם שדרות טוביהו.

בשנת 1990 הגישה ממשלת טורקיה לממשלת ישראל בקשה להכרה רשמית בקורבנות מלחמת העולם הראשונה בארץ, באמצעות אנדרטאות. זאת על רקע הסכם של מדינת ישראל עם מצרים שלפיו הוקמו אנדרטאות של הצבא המצרי בשטח ישראל. בעקבות זאת הציבו עיריית באר שבע וטורקיה במקום ב-2002 אנדרטה לזכר 298 חיילי הצבא הטורקי שנהרגו בביר אלסבע במהלך מלחמת העולם הראשונה. ליד האנדרטה מתנוססים דגלי טורקיה וישראל, מתוקף חוק שחוקק בכנסת לשימור אתרי מורשת טורקיים, כממשיכי התרבות והמורשת העות'מנית. בסמוך הוצב פסל של מסטפה כמאל אטאטורק, מייסד הרפובליקה של טורקיה ונשיאה הראשון, שעליו

لموظفي السلطات. بعد الاحتلال الإسرائيلي وضع تحت تصرف الجيش الإسرائيلي ومن ثم شركة حماية الطبيعة. اليوم يقف الموقع خاليا ويعاني من الإهمال.

24 نتوجه إلى نصب الجندي التركي، الموجود في تتمة شارع علي ديفيس بجوار المحطة، بجانب التقاطع مع سدروت طوبياهو.

قدمت الحكومة التركية في العام ١٩٩٠ إلى الحكومة الإسرائيلية طلبا للاعتراف رسميا بقتلى معارك الحرب العالمية الأولى في البلاد بواسطة نُصب تذكارية. هذا على خلفية الاتفاق بين دولة إسرائيل ومصر أقيمت بموجبه نَصب تذكارية كهذه للجنود المصريين في الأراضي الإسرائيلية. في أعقاب ذلك بنت بلدية بئير شيبع والسلطات التركية في الموقع في العام ٢٠٠٢ نصبا لذكرى ٢٩٨ جنديا تركيا قتلوا في بير السبع خلال الحرب العالمية الأولى. ترتفع على النصب أعلام تركيا وإسرائيل بموجب قانون سنّ في الكنيست للحفاظ على مواقع أثرية تركية باعتبارهم مكملي الثقافة والموروث العثمانيْين. وضع قريبا من النُصب

כיתוב עם אמרתו: "שלום בבית, שלום בעולם".

نحזור לכיכר רמב"ם ונפנה שמאלה ברחוב רמב"ם. נלך ברחוב רמב"ם בצד שיכוני בלוקים מסוף שנות השבעים, שליד אחד מהם (מס' 56) ניצב מגדל מים. 25

המגדל הגבוה והרחב נבנה מאבן בידי הטורקים בשנת 1915, על מנת לספק מים למנועי הקיטור של הרכבות אשר החלו להגיע לעיר באותה עת. בקומה התחתונה של המגדל פעלו המשאבות, ובקומתו השנייה – בולטים מעל גג המגדל – היו שני דוודים גליליים מברזל, שבהם נאגרו המים. בשאיבת המים לדוודים עבדו עובדי כפייה יהודים. מגדל המים נקבע במקום שבו הסתעפה מסילה צדדית, שאפשרה למלא במים את הקטרים.

تمثال لمصطفى كمال أتارتورك مؤسس الجمهورية التركية ورئيسها الأول كتب عليه مقولته: «سلام في البيت، سلام في العالم».

نعود إلى ساحة «رمبام» ونتجه يسارا في شارع رمبام. نسير في شارع رمبام من جهة عمارات السكن من نهاية السبعينيات إلى جانب إحداها (رقم ٥٦) موجود خزان مياه. 25

الخزان العالي والواسع أقيم بايدي الأتراك في العام ١٩١٥ لغرض تزويد محركات القطار الذي بدأ بالوصول إلى المدينة في ذلك الوقت. في الطابق الأول من الخزان عملت المضخات وفي الطابق الثاني . تظهر واضحة فوق سطح الخزان . كان هناك مرجلان أسطوانيان من حديد حيث تم تخزين الماء. قام بضخ الماء إلى المرجلين عمال سخرة يهود. أقيم

בבית הקברות ניתן לראות מצבות רבות וגלי אבנים, וניכר כי המקום מוזנח, מלוכלך ולא מתוחזק. בעת כיבוש ביר אלסבע ב-1948 פרצה חטיבת הנגב לעיר דרך בית הקברות.

במלחמת העולם הראשונה ניסו הבריטים להפציץ את מגדל המים מהאוויר אך לא גרמו לו נזק ממשי, ולאחר שכבשו את העיר הוא שימש גם את קטריהם, עד סגירתה של תחנת הרכבת ב-1927. לאחר כיבוש ביר אלסבע בידי ישראל שימש מגדל המים את באר שבע הישראלית בשנותיה הראשונות. מעבר לכביש ניצב בית ספר בארי, במבנה ששימש כבית ספר לבדווים בשלהי תקופת המנדט.

לאחר כ-500 מטרים, בפינת רחוב אצ"ג, נראה משמאלנו את מתחם בית הקברות המוסלמי. 26

בית הקברות שוכן באיזור נרחב ומגודר, אסור לכניסה, שבצדו האחד "העיר העתיקה", ובצדו השני הכביש הראשי שמוביל מבאר שבע דרומה וצפונה. מעבר לכביש ניצבים התחנה המרכזית וקניון הנגב, הקניון הראשון בבאר שבע, שנפתח בשנת 1990 ותרם לדעיכתה של העיר ה"עתיקה" כאיזור מסחרי. בבית הקברות ניתן לראות מצבות רבות וגלי אבנים, וניכר כי המקום מוזנח, מלוכלך

الخزان في موقع مرتفع حيث افترق خط سكة جانبي أتاح تعبئة القاطرات بالمياه.

في الحرب العالمية الأولى حاول البريطانيون أن يقصفوا خزان المياه من الجو لكنهم لم يسببوا له أضرارا تُذكر، وبعد أن احتلوا المدينة استُعمل الخزان لتشغيل قطاراتهم إلى أن تم إغلاق المحطة في العام ١٩٢٧. بعد احتلال بير السبع بأيدي إسرائيل استُعمل الخزان لخدمة بئير شيبع الإسرائيلية في سنواتها الأولى. عبر الشارع تقع مدرسة بئيري في مبنى استُعمل مدرسة للبدو في نهايات فترة الانتداب.

بعد نحو ٥٠٠ متر في زاوية شارع «أتساغ» على يسارنا نرى موقع المقبرة الإسلامية . 26

تقع المقبرة في منطقو واسعة ومسيجة ممنوع الدخول إليها، في جهة منها البلدة القديمة وفي جهتها الثانية الشارع الرئيسي الذي يؤدي إلى الشمال وإلى الجنوب من بئير شيبع. عبر الشارع تقع المحطة المركزية وومركز تجاري هنيجب الأول

ולא מתוחזק. בעת כיבוש ביר אלסבע ב-1948 פרצה חטיבת הנגב לעיר דרך בית הקברות.

מכאן ניתן לחזור לרחוב דרך אילת, הגובל בבית הקברות, ולתחנה המרכזית של באר שבע הסמוכה אליה.

في بئير شيبع وأقيم في العام ١٩٩٠ وساهم في أفول نجم البلدة القديمة. يُمكننا أن نرى في المقبرة شواهد كثيرة وأكوام حجارة ويظهر لنا أيضا الإهمال الذي تعاني منه وغياب الصيانة. خلال احتلال بير السبع في العام ١٩٤٨ اقتحم لواء النقب المدينة عبر المقبرة.

من هنا يُمكننا أن نعود إلى شارع ديرخ إيلات المحاذي للمقبرة وإلى المحطة المركزية لبئر السبع المجاورة للمقبرة.

// מקורות //

בג"ץ 7311/02, האגודה לתמיכה והגנה על זכויות הבדווים בישראל ואח' נגד עיריית באר שבע ואח', פס"ד מיום 22 ביוני 2011.

זוכרות את ביר אלסבע, חוברת בהוצאת עמותת זוכרות

ביגר גדעון ושילר אלי (1991), **באר שבע ואתריה**, אריאל.

גרדוס יהודה ומאיר גליצנשטיין אסתר (2008), **באר שבע: מטרופולין בהתוותות.**

וילנאי זאב (1982), **באר שבע – עיר אבות ובנים**, אריאל.

טל-קריספין הילה וגל-פאר אילן (1986), **באר שבע העיר העתיקה 1900–1948**, החברה להגנת הטבע.

מוריס בני (1991), **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947–1949**, עם עובד: תל אביב.

עארף אל עארף (תרצ"ז), **תולדות באר שבע ושבטיה, מערבית: מ. קפליוק**, תל־אביב: דפוס שושני.

קרסל גדעון ובן רוד יוסף (1995), "השוק הבדווי - אבן הפינה לייסוד באר שבע", קתדרה 77, עמ' 39-66.

// المصادر //

محكمة عدل عليا ٧٣١١/٠٢، جمعية الدفاع عن حقوق البدو في إسرائيل وآخرون ضد بلدية بئير شيبع وآخرين، قرار حكم من يوم ٢٢ حزيران ٢٠١١.

ذاكرات بير السبع, كراسة من إصدار جمعية «زوخروت».

بئير شيبع ومعالمها، إصدار أرئيل، أيار ١٩٩١.

بئير شيبع متروبولين في صيروة، يهودا غردوس وإستير جليتسنشطاين، ٢٠٠٨.

بئير شيبع ـ مدينة الآباء والأبناء، زئيف فيلناي، الطبعة الثانية، ١٩٨٢

بئير شيبع المدينة القديمة ١٩٠٠–١٩٤٨، هيلاة طال ـ كريسبين وإيلان جال ـ فئير، الشركة لحماية الطبيعة، ١٩٨٦.

موريس بيني (١٩٩١), **ولادة مشكلة اللاجئين الفلسطينيين, ١٩٤٧ – ١٩٤٩**, عام عوفيد: تل أبيب.

عارف العارف، **تاريخ بير السبع وعشائرها، من العربية: م. كابليوك**، تل أبيب: مطبعة شوشاني،

سوق البدو ـ حجر الزاوية لتأسيس بئير شيبع، جدعون كرسل ويوسف بن ـ رود، كاتدرة، ٧٧ تشرين الأول ١٩٩٥، ص ٣٩–٦٦.

www.drory.net/shimur | www.ayalim.org.il | www.or1.org.il | www.b7omanim.com

"איך אומרים נכבה בעברית?" – שאלה זו היא בראש מעייניה של עמותת זוכרות. השאלה "איך כותבים נכבה בערבית?" מעולם לא נשאלה בבית הספר היסודי "אבן סינא" בו למדתי בטייבה. למעשה, המילה מעולם לא הוזכרה בספרי הלימוד שלי. תוכניות הלימוד של משרד החינוך הישראלי, החל מכיתה א' ועד לבגרות, כלל אינן מכירות בנכבה. על כן נאלצתי לגלות את משמעות המילה בכוחות עצמי, במקום אחר, מחוץ לספרי ההסטוריה הישראליים.

גם בבית לא שמעתי את שמעה של הנכבה. לא זכור לי ששמעתי אותה בחיק משפחתי ילידת פלסטין. ככלות הכל, אבי נולד רק שנתיים לפני הנכבה, ואמי באה לעולם שש שנים אחריה. אך גם סבותיי וסביי הקשישים ואחיו הגדולים של אבי – כולם ניצולי נכבה – לא השמיעוה מעולם. ובכל זאת, כשהם דיברו על מאורעות העבר, הייתי שומעת כמה ביטויים חוזרים ונשנים: "אז ב-48'", "כשבאו היהודים" ו"כשהערבים איבדו את פלסטין". כך למדתי לזהות את ההיסטוריה עם הביטויים הללו, שהיוו לא פעם אקדמה לסיפורים קטועים על קרבות, ביזה, עקירה, מעשי טבח, בגידות, תבוסות, עוולות, השפלה, גלות, פרידות ושכול.

אמל אקעיק /
על "אומרים ישנה ארץ":
לא סוף דבר

מאנגלית // עמי אשר

הביטויים "אז ב-48'", "כשבאו היהודים" ו"כשהערבים איבדו את פלסטין" שימשו את הוריי גם כשניסו להסביר לי את ההבדל בין יאזור לאזור. בכל יום חמישי אחר הצהריים, אבי היה נוסע לאיזור התעשייה של יאזור כדי לקנות חלקי חילוף וציוד למוסכו. הנסיעה דרומה היתה תירוץ לחגוג אחר כך על גלידה ביאפא (יפו) הסמוכה. "אבל אני לא רואה את יאזור!", צעקתי פעם אחת כשאבי הכריז על הגעתנו. היתה זו נסיעתי הראשונה. "בשלט בעברית כתוב אזור!", המשכתי לצעוק מהמושב האחורי בעודי מצביעה לעבר השלט שקידם את פנינו בכניסה ליישוב. "אז, ב-48', כשהיהודים באו והערבים איבדו את פלסטין, אז השתנה הכל. אפילו שמות היישובים השתנו", פסקו הוריי מבלי להכביר מילים.

הייתי אז רק בת שמונה. נשארתי ישובה דקות ארוכות. גופי ניסה להתמודד עם דילמה קיומית: כיצד אני יכולה להימצא בשני מקומות שונים בו־זמנית? על פי עדותם המילולית של הוריי בערבית, נמצאתי ביאזור. לפי השלט בעברית, נמצאתי באזור. כיצד אוכל ליישב את חוסר ההתאמה הזה בין שתי השפות השמיות ונקודות המבט ההיסטוריות והגיאוגרפיות השונות שהן מבטאות? אחוזת חרדה הרהרה בת השמונה בשאלות אלה בעודה משתוקקת לגלידה אמריקאית.

השאלות הללו צצו שוב ב-2004, אם כי בעוצמה חזקה בהרבה, כשחוויתי על בשרי את ההתמודדות עם הטאבו סביב הנכבה באקדמיה הישראלית. באותה

"كيف تقول نكبة باللغة العبريّة؟" هو سؤال يظهر في بيان رسالة زوخروت. "كيف تكتب كلمة نكبة باللغة العربية؟" هو السؤال الّذي لم يُسأل قط في اختبارات الإملاء في مدرسة ابن سينا الابتدائيّة في مدينة الطّيبة. في الواقع، لم أسمع في حياتي ذكرًا لهذه الكلمة في كتب التدريس المدرسيّة. كانت دراستي، من الصّف الأول وحتّى المرحلة الثانويّة، محكومة ومصادق عليها من قبل وزارة التربية والتعليم الاسرائيليّة، ولم تعترف بالنكبة. لذا تُركت كي أتعلم معنى الكلمة بقواي الذاتيّة ; في مكان آخر، بعيدًا عن كتب تدريس التاريخ الإسرائيلية.

لم تكن النّكبة موجودة حتّى في الداخل. لا أذكر أنّي سمعت الكلمة في أسرتي الفلسطينيّة. فوالدي وُلد قبل النكبة بعامَين، وجاءت والدتي إلى العالم بعدها بستّ سنوات. لكنّ جدّي وجدّتي المسنّين، وأشقّاء والدي الّذين يكبرونه سنًا كانوا جميعًا من الناجين من النكبة، وهم كذلك لم يتلفّظوا بها.

لكنّهم عندما تحدّثوا عن أشياء مضى عليها الزّمن، كنتُ أسمعهم يردّدون عبارات نحو: "في الـ ١٩٤٨"،"لما اجوا اليهود"، و"لما ضَيعوا العرب فلسطين".

أمل إقعيق /
خاتمة (ليست بخاتمة)
لـ"حكاية بلد": كتاب الدّليل السياحيّ

الترجمة من الانجليزية
إلى العربية // الطيب غنايم

وهكذا، تعلمت أن أربط التاريخ بهذه التعابير، والتي غالبا ما تبعتها قصص لم تكتمل عن أحداث الحرب، والسرقات، والتهجير، والمجازر، والخيانة، والهزيمة، والظلم، والذل، والمنفى، الانفصال والخسارة.

"في الـ ١٩٤٨"،"لما اجوا اليهود"، و"لما ضَيعوا العرب فلسطين"، هي عبارات ذُكرت أيضًا أثناء محاولات الشرح التي قام بها والدي ووالدتي في طفولتي، عن الفرق بين يازور وآزور. ظهيرة كلّ يوم خميس، كان يذهب والدي إلى منطقة يازور الصّناعيّة ليشتري قطع غيار ومعدّات لورشته الميكانيكيّة. مسألة الانضمام إليه للمهمّة الأسبوعية في الصيف ٨أصبحت تقليدا عائليا. كانت الرحلة إلى الجنوب ذريعة للاستمتاع بالآيس كريم اللذيذ في يافا القريبة، بعد الانتهاء من المهمّة. "لكني لا أرى يازور"! هتفتُ في ظهيرة يوم من أيام الخميس عندما أعلن والدي عن وصولنا.

كانت تلك رحلتي الأولى. "اللافتة في العبرية تقول آزور"، وواصلتُ الصراخ من المقعد الخلفي وأنا أشير إلى اللافتة التي ترحب بقدومنا إلى المدينة. " في الـ ١٩٤٨ لما اجوا اليهود وضيّعت العرب فلسطين تغير كل شيء، حتى أسماء الأماكن"، وختم والديّ الكلام دون الخوض في تفاصيل أكثر عن هذا التغيير.

كان عمري ثماني سنوات وقتها. بقيت في المقعد الخلفيّ لبضع دقائق. وكان جسدي يحاول إدراك معضلة وجودية: كيف يمكنني أن أكون في مكانين مختلفين في نفس الوقت؟ وفقا لشهادة والديّ الشفهيّة في اللغة العربية،

עת שקדתי על סיום התזה שלי לתואר שני בחוג לאנגלית באוניברסיטת תל־אביב. פרק אחד בתזה, שנושאה היה שירה ערבית-אמריקאית עכשווית, הוקדש לשירה פלסטינית-אמריקאית. אחד השירים שניתחתי היה שירה של ליסה סהיר מג'אג' "אחרי חמישים שנה / אבנים בחומה לא גמורה". השיר מהווה ייצוג חזותי של הטבח בדיר יאסין ב-9 באפריל 1948. הוא נכתב ביום השנה החמישים לטבח ולנכבה. מנחותיי לתזה, שתיהן ישראליות יהודיות, הביעו התנגדות חריפה לפרשנות שנתתי לשיר. הן דרשו שאתייחס גם לנקודת המבט הציונית על מנת למקם את הטבח בהקשרו ההיסטורי. הן גם ביקשו ממני להסביר למה כוונתי במלה "נכבה". הוספתי הערות שוליים כדי לעמוד בדרישותיהן, הערות בהן הסתמכתי על היסטוריון ישראלי יהודי מהזרם המרכזי. סיימתי את חוק לימודי במועד.

שירה של מג'אג' היווה ציון דרך חשוב בהתמודדותי האישית והאינטלקטואלית עם הנכבה כחוקרת וסופרת פלסטינית. ראשית, השיר מתאר מאורעות ומראות מהנכבה שנעדרו לגמרי מספרי ההיסטוריה אותם למדתי בבתי הספר הישראליים. שנית, הוא לימד אותי לקרוא ולכתוב נכבה באנגלית – שפה זרה בעבורי, אך שפת אם למשוררת הפלסטינית הגולה שחיברה אותו. לבסוף, הוא עזר לי להבין שהנכבה אינה מאורע חד־פעמי שהתרחש לפני יותר משני דורות. הנכבה, כך למדתי, היא מאורע מתמשך של מחיקה, כיבוש ונישול. הדיבור על הנכבה מחייב פעולת תרגום מורכבת שכוללת תנועה הלוך־ושוב בין נרטיבים, זיכרונות, שפות, זמנים ומרחבים.

הכתיבה על הנכבה מחייבת תרגום מעברית, ולרוב מדובר בתרגום הנרטיב הציוני השליט השזור לבלתי־הפרד בהיסטוריה הרשמית של מדינת הלאום הישראלית. בד בבד, מחייבת הכתיבה על הנכבה גם תרגום מערבית של הנרטיב הפלסטיני, או ליתר דיוק, סיפורם של ילידי פלסטין שנותרו בפלסטין ההיסטורית. נרטיב זה חוצה את הקו הירוק. הכתיבה על הנכבה אף מחייבת תרגום – מאנגלית ומשפות אחרות – של זיכרונות פלסטין ההיסטורית, בכתב או בעל־פה, של הפליטים הפלסטינים וצאצאיהם הפזורים ברחבי הגולה. הכתיבה על הנכבה כרוכה בניווט בין שיחים מתחרים ומצטלבים על עבר אסור, נישול, הכחשה, צומוד,[1] התרפקות ושיבה. הכתיבה על הנכבה מהווה אפוא מאמץ שחוצה תקופות, לאומים ואיזורים. אומרים ישנה ארץ מנסה לכתוב את הנכבה ברוח זו, ועל כן גם מצליח.

*   *   *   *   *

[1] "היצמדות" – היאחזותם העיקשת של הפלסטינים באדמתם תוך התנגדות לא-אלימה. המתר'

كنت في يازور. وفقا للافتة المطبوعة باللغة العبرية، كنت في آزور. كيف يمكن حل هذا الخلاف بين العربية والعبرية، وتصورهما المختلف للتاريخ والجغرافيا؟ تأملت في هذه الأسئلة بقلق بنت في الثامنة من عمرها تتلهّف لتذوّق الأيس كريم اللولبيّ.

عادت هذه الأسئلة لتطفو على السطح، ولكن بحدة أكبر، في عام ٢٠٠٤ بينما كنت أجابه بشكل مباشر المحرمات حول النكبة في الأوساط الأكاديمية الإسرائيلية. كنت في مراحل إنهاء أطروحة الماجستير حول الشعر العربي الأميركي المعاصر في قسم اللغة الانجليزية في جامعة تل أبيب. وخصص فصل واحد للشعر الفلسطيني–الأمريكيّ. من بين القصائد التي تمّ تحليلها كانت للشاعرة ليسا سهير مجاج وعنوانها "خمسون عاما على / أحجار على جدار لم يكتمل" (١٩٩٩). القصيدة عبارة عن تمثيل بصريّ للمجزرة التي وقعت في دير ياسين في ٩ نيسان، ١٩٤٨. وقد كتبت في ذكرى المجزرة ووفي الذكرى الخمسين للنكبة. واعترض كل من المُرشدتين اليهوديّتين–الإسرائيليتين بشدّة على قراءتي للقصيدة. طَالَبَتَا بإدراج المنظور الصهيوني لتأطير تاريخ المجزرة الفعلية. كما طلبتا مني أن أشرح ما أعنيه بكلمة نكبة. أضفتُ الحواشي السفليّة تلبية لمطالبهن لمطالبهم مستخدمةً مراجع لمؤرخ يهودي إسرائيلي معترف به. وَتَخَرَّجْتُ في الوقت المُحَدَّد.

شكلت قصيدة مجاج علامة فارقة في تعاطيّ الشخصيّ والفكريّ مع النكبة كطالبة وكاتبة فلسطينية–أصلانيّة. أولا، تصوّر القصيدة أحداثًا وصورًا من النكبة التي كانت غائبة تماما عن كتب التاريخ التي تعلمت فيها في المدارس الإسرائيلية. ثانيًا، علّمتني القراءة والكتابة عن النكبة باللغة الإنجليزية، وهي لغة أجنبية بالنسبة لي، فيما هي اللغة الأم لشاعرة فلسطينية في المنفى كتبت عن النكبة. أخيرا، جعلتني أدرك أن النكبة ليست حدثا وقع مرة واحدة وقع منذ أكثر من نصف قرن. النكبة، كما تعلّمت، هي حدث متواصل لعمليّة المحو، والاحتلال، والطرد. الحديث عن النكبة هو الانخراط في عمل معقد للترجمة التي تشمل الحركة ذهابًا وإيابًا بين الروايات والذكريات، واللغات والأزمنة والجغرافيات.

الكتابة عن النكبة هي ترجمة من العبرية، وعلى الأرجح، عن الرواية الصهيونية السّائدة التي تتشابك مع التاريخ الرسمي للدولة القوميّة الاسرائيليّة. الكتابة عن النّكبة هي ترجمة عن العربيّة لرواية الفلسطينيين الأصلانيين الذين بقوا في فلسطين التاريخية. هذه الرواية تمتد عبر ما يسمى بالخطّ الأخضر. الكتابة عن النكبة هي ترجمة من اللغات الانجليزية وغيرها من الذكريات النصية والشفوية من فلسطين التاريخية يتذكّرها الفلسطينيون وذريتهم، أولئك المنتشرين في المنفى في جميع أنحاء العالم. الكتابة عن النكبة هي التنقل عبر خطابات صراعيّة وتقاطعيّة للماضي المحرّم، والانتزاع، والنّكران، والصّمود، والحنين إلى الماضي، والعودة. الكتابة عن النكبة هي عبر تاريخية، المسعى عبر–قوميّة وعبر الإقليمية. "حكاية بلد": كتاب الدّليل السياحيّ أحدث ما نشرته جمعيّة زوخروت، وهو محاولة ناجحة للكتابة عن النكبة ضمن هذا النموذج.

*   *   *   *   *

מדריך הסיורים אומרים ישנה ארץ חובק תריסר ומחצה סיורים דו־לשוניים בהריסות שכונותיה וכפריה של פלסטין. הספר מזמין את הקורא להלך בשבילי הנכבה מהכפר אלזיב (אכזיב) בצפון ועד ביר אלסבע (באר שבע) בדרום. כל סיור מתחיל ברשימת פרטים מועילים: תחבורה, משך, עונות מומלצות, רמת קושי ומפת המסלול. בכמה סיורים ניתן גם מידע על תולדות האתרים, כולל אומדנים של מספרי התושבים, הבתים, בתי הספר ואתרי הפולחן ששכנו בהם לפני חורבנם הפתאומי ב־1948 או מחיקתם ההדרגתית בשלביה המאוחרים יותר של הנכבה. כמה סיורים אף ממפים את האתרים הללו ביחס לנישול ולהתנחלות, הן במרחב והן בזמן.

בסיור של ראמז עיד ומיכאלה כפיר בכפרים ענאן ועילבון, לדוגמא, כפר ענאן החרב מסומן מרחבית על המפה ביחס לכפרים פלסטינים הרוסים סמוכים, כגון סרפנד וחוקוק. הסיור גם ממפה את כפר ענאן על ציר הזמן ביחס ליישובים היהודיים שהוקמו על חורבותיו: כפר חנניה, ענבר ומורן. מיפוי רב־ממדי זה משקף את רובדי ההתרחשויות בכפר ענאן. יתרה מכך, מדובר במחווה כפולה של הכרה ומודעות כלפי שתי אוכלוסיות קוראים שונות: אלה המכירים מקרוב את מפת החורבן לעומת אלה המודעים רק לרובדה המאוחר ביותר. על כן מחייב הסיור תפעול בו־זמני של שני מנגנונים הכרתיים: זה המשמש את אנשי העבר הרחוק, וזה המשמש את בני ההווה. החורבות הרומאיות מסביב לכפר, בית העלמין בו קבורים קדושיו, המערות הקדומות ששימשו כמחסנים וכדירים ועדויות תושביו הפלסטינים לפני 1948 – כל אלה חושפים שכבה קדומה יותר בעברו של הכפר. הפריבילגיה של גישה להריסות כפר ענאן, ממנה נהנים הן עיד (המחבר) והן כפיר (הצלמת) כאזרחים ישראלים, פותחת בפני הקוראים צוהר המאפשר להם להביט בעבר זה מבעד להווה.

אומרים ישנה ארץ הוא טקסט רב־סוגתי. כמה מהסיורים הולכים בעקבות נרטיב היסטורי כרונולוגי. הם מספרים את סיפור הכפרים החרבים בצורה לינארית. רבים מהסיורים כתובים בלשון הגיגית יותר. הם מעלים מן האוב את נופי הטבע, ובמיוחד את שיחי הצבר ואת עצי הזית, התאנה והרימון, כדי שיספרו אלה את קורות הפלסטינים שהתגוררו סביבם. עדות הטבע משמשת עדות מכרעת לנכבה בכפרים ההרוסים. עצים ואבנים מתוארים כציוני דרך המעידים על הבתים בהם גרו התושבים, ועל אלה בהם קיימה הקהילה את טקסיה המיוחדים. הם גם ממפים את המקומות בהם נפלו פלסטינים חלל, בהם פסעו נשים וטף בנתיבים שכפו עליהם חילות היהודים והבריטים – נתיבים שהיו ראשית גלותם.

כמה סיורים, לעומתם, שוזרים פואטיקה של זיכרון בסיפור המעשה. סיורה של רחל לאה ג'ונס בעין חוד הישנה והחדשה וסיורה של נורמה מוסי בשכונת אלמנשיה מהווים דוגמאות מובהקות לסוגה זו. בסיורים אלה מנהלות הכותבות דו־שיח עם הקוראים. הן מבקשות מהם לדמיין עבר פלסטיני. הקוראים מתבקשים, פשוטו כמשמעו, להיכנס לנעלי הפלסטינים שהתגוררו ביישובים אלה בטרם נכבה. טיול דמיוני זה מחייב הפעלה קיצונית של החושים, או ליתר דיוק, התגלגלות של נשמת הקורא אל תוך גופו של פלסטיני אלמוני מן העבר. זיכרונות מוגשמים אלה הופכים לדרך לראות ולדעת: לראות את פלסטין מבעד לעיניים פלסטיניות. ההתנחלות בגופו של פלסטיני פירושה לחוות

حكاية بلد: كتاب الدّليل السياحيّ كتاب يقدم ١٨ جولة ثنائية اللغة على أنقاض القرى والأحياء الفلسطينية المدمّرة. يدعو الكتاب القارئ لتتبع مسار خطي معيّن للنكبة. تبدأ الجولة مع القرية الساحلية الزيب في الشمال وتنتهي في مدينة بئر السبع ذات الطراز المعماريّ العثماني في الجنوب. تبدأ كل جولة بقائمة من التفاصيل اللوجستية حول وسائل النقل، والمدة الزمنية، وعدد الزيارات الموصى بها، درجتها في سلّم المستويات المتوقّعة للصعوبة، وخريطة بصرية للمسار. تضيف بعض الجولات المعلومات حول تاريخ هذه المواقع، بما في ذلك تقديرات حول عدد السكان والبيوت والمدارس والمواقع الدينية التي كانت فيها قبل تدميرها مباشرة في عام ١٩٤٨ أو محوها تدريجيا في السنوات التي تلت النكبة. ترسم عدّة جولات مواقعها عموديا وأفقيا بالنّسبة إلى السلب والاستيطان.على سبيل المثال، في الجولة التي قام بها رامز عيد وميخائيلا كفير لكفر عنان وعيلبون، فإنّ القرية المدمّرة كفر عنان تقع أفقيا على الخريطة نسبةً لقربها من القرى الفلسطينية المدمّرة الأخرى ، مثل صرفند و حكوك. تُموضع الجولة أيضًا كفر عنان عموديًا نسبةً مع ما تم بناؤه على قمة أنقاضه. وهي تسرد المستوطنات اليهودية من كفار حنانيا، عنبار، وموران. يعكس هذا التعيين متعدد الأبعاد الطبقات التي مرّت بها كفر عنان. علاوة على ذلك، هي لفتة مزدوجة من الاعتراف والوعي بوجود شريحتين مختلفتين من القراء: أولئك الذين لديهم معرفة وثيقة بالخريطة المدمّرة مقابل أولئك الذين هم على دراية فقط بالطبقة الحالية. وبالتالي، فإن جولة لكفر عنان تتطلب تفعيلا متزامنًا لنوعين من الاستدلال المعرفي: النوع الأول على يد أولئك القادمين من الماضي الغائب، والأخرى على يد أولئك المتواجدين في الحاضر الراهن. الآثار الرومانية في جميع أنحاء القرية، ومقبرة الأنبياء المقدسين فيها، والكهوف القديمة المستخدمة للتخزين ومأوى للدواجن، والشهادات الشفوية من سكانها العرب قبل عام ١٩٤٨ تكشف عن طبقة أقدم لتاريخ كفر عنان.

الامتياز بالوصول إلى أنقاض كفر عنان والذي يتمَتع به كلا من رامز عيد (كاتب)، وميخائيلا كفير (مصورة) مواطنَان إسرائيليان، وأفترض ذلك، يسمح للقراء بنظرة من الحاضر على القرية.

حكاية بلد هو نصّ متعدد الأنواع. بعض الجولات تتبع بنية رواية ذات تسلسل تاريخي زمني. هي تروي قصة عن القرى المدمرة بشكل خطي. هناك جولات عديدة أكثر تعبيرا. وتستحضر المناظر الطبيعية، وخاصة الزيتون والتين والصبر، فضلاً عن بساتين الرّمان، لسرد القصص عن حياة الفلسطينيين الذين يعيشون في محيطهم. كما تَمَّ استحضار الطبيعة كشاهد أخير على نكبة القرى التي دُمِّرَت. ويرد وصف الأشجار والأحجار والمعالم التي تشير إلى أماكن سكن المجتمع في الحياة اليومية، حيث أقيمت الطقوس الخاصة. ويرد وصفها أيضًا على أنها نقاط سقطت فيها جثث فلسطينية، وحيث الأطفال والنساء الفلسطينيون ساروا في مسارات أَقْصَتْهَا القوات اليهودية المسلحة، والجنود البريطانيون. وكانت هذه المسارات بداية الطريق إلى المنفى.

في جولات عدة، مع ذلك، يتم تضمين الرواية بشعريّة الذاكرة. جولة راحيل ليئة جونس لـ"عين حوض" (القديمة والجديدة) و "عين هود" وجولة نورما موسي للمنشية هي نصوص نموذجيّة. في هذه الجولات، يدخل الرّواة في محادثة حواريّة مع القرّاء. يطلبون منهم أن يتخَيلوا الماضي الفلسطيني. يُطلب من

את אובדנו, את התרפקותו ואת חלומו לשוב לארצו. בנרטיב של מוסי, תרגיל הזיכרון הוא רב־דורי. הסיור מוקדש לבתה עמליה. כילדה יהודיה הפוסעת ברחובות אלמנשיה ההיסטורית, עמליה מתבקשת לדמיין ילדים פלסטינים בני גילה שנהגו לשחק בחצרות. היא גם מתבקשת לדמיין את הכאב שחוו לאחר שהופרדו בכוח מנדנדותיהם ומצעצועיהם. יתר על כן, עמליה מתבקשת לרוץ בזיכרונה קדימה אל העתיד ולדמיין את שיבת צאצאי אותם ילדים.

בשני הטקסטים, אזכור העבר הפלסטיני והוקרתו הם בבחינת הצהרה היסטורית של הכרה יהודית בנכבה ובזכויות הפלסטינים. אזכור העבר הפלסטיני והוקרתו מבטאים גם מחויבות מוסרית יהודית לצדק ולפיוס. מגמה זו ניכרת במיוחד בביקורת הצינית שמותחת ג'ונס על קהילת האמנים היהודים בעין הוד. ג'ונס תוקפת את ניכוס חורבות עין חוד במטרה לקדם את מה שהיא מגדירה "תיירות ילידית". לדידה של ג'ונס, האמנים לא רק הפקיעו את הזיכרון הפלסטיני במסווה של שימור, אלא גם הפרו את כללי הטעם הטוב והרגישות האסתטית. בסיורה של ניבה גרינצווייג בכפרי הדרום נג'ד, סמסם, הוג' ובריר, תחושת ההעדר שחווה המספרת על גופה ממש בלכתה בין החורבות והאבנים מתגלגלת לכדי ביקורת עצמית נוקבת על משמעות הציונות. בתום הסיור, מודה גרינצווייג כי "ההעדר הנוכח והמוחשי כל כך" מאלץ אותה להתמודד עם שאלות חדשות על אופן הקמתה של מדינת ישראל, על תפקיד הציונות בחייה, ועל משמעות תחושתה כבת־בית בחלק זה של העולם. בחיפושה אחר תשובות אפשריות לשאלות קיומיות אלה, היא תולה את תקוותה בעתיד, המציע פתרונות בדמות אורחות חיים חלופיים.

הסיורים שהוזכרו לעיל מעידים על כך שמנקודת ראות ישראלית-יהודית, היציאה לסיור בהדרכת אומרים ישנה ארץ יכולה להיות חוויה רגשית מסעירה. ביסודו של דבר, סיור נכבה כרוך בדמיון ביקורתי כמו גם בבחינת כליות: מה הקשר שלי לזהותי הלאומית? היא גם כרוכה בנקיטת עמדות אתיות ומוסרית כלפי העבר והעתיד. אם כך הדבר, הרי שראוי לשאול כמה ישראלים יהודים מוכנים להקדיש יום מחייהם לסיור נכבה? כמה מהם מוכנים להשקיע את המאמץ הנפשי, החברתי והשכלי הכרוך בכך דווקא בשבת? במילים אחרות, מה גודלו של קהל המטיילים אליו מכוון הספר?

אין זה מקרה שלא התייחסתי בדבריי האחרונים לקהל הפלסטיני של אומרים ישנה ארץ. בפתיח לספר, ביקש ממני תומר גרדי להסביר מדוע פרשו כמה מהפלסטינים מהעבודה המשותפת על הספר. כיוון שאינני מכירה אישית את משתתפי הפרויקט ואיני יודעת מה הניעם להשתתף מלכתחילה, קשה לי לתת תשובה. יחד עם זאת, איני סבורה שאומרים ישנה ארץ חייב להיות פרויקט דו־לאומי. הנכבה היא טראומה לאומית פלסטינית. לעומת זאת, הספר שבידיכם משקף ניסיון כן של פעילים ישראלים יהודים להכיר בטראומה זו. לפיכך, פועלים כאן שני אופני זיכרון נבדלים. הם אינם מוציאים זה את זה, גם אם הם כרוכים בצורות וביעדי אזכור שונים.

פלסטינים רבים מייחלים לגאולה בגן העדן שאבד להם. לעומתם, יהודים רבים בישראל מייחלים להתפייסות עם הנכבה כמאורע מכונן שאפשר את קיום

القراء-أدبيًا- تقمّص الفلسطينيين الذين كانوا يعيشون في هذه القرى حتى النكبة. تتطلّب الرحلة الخيالية تفعيلا حادًا للحواس، وتحديدًا، تناسخًا روحيًا ليسكنوا أجسادًا فلسطينية مجهولة من الماضي. تصبح هذه الذكريات المتجسّدة وسيلة للرؤية والمعرفة: أن نرى فلسطين بعيون فلسطينية. للدخول في جسد فلسطيني لاجىء معناه أن تعيش خسارته أو خسارتها والحنين إلى الماضي وحلم العودة.

في رواية موسي، تمرين الذاكرة هو تمرين تواصل أجيال. هذه الجولة موجّهة إلى ابنة موسي، عمالية. كونها طفلة يهودية في جولة تاريخية إلى المنشية، طُلب من عماليا تصوير الأطفال الفلسطينيين من سنها الذين اعتادوا على اللعب في الملعب. وطُلب منها أيضا أن تتخيل الألم الذي تحملوه بعد أن تم فصلهم بالقوة عن أرجوحاتهم وممتلكاتهم. علاوة على ذلك، طُلب من عمالية أن تسرع في ذاكرتها نحو المستقبل لتتخيل عودة أحفاد أولئك الأطفال.

في كلا النّصّين، استدعاء وتكريم الذاكرة الفلسطينية هما تأكيد على الاعتراف التاريخي اليهودي بحقوق النكبة والفلسطينيين. استدعاء وتكريم الذاكرة الفلسطينية هما أيضا تعبير عن التزام أخلاقي يهودي للعدالة والمصالحة. هذا الاتجاه واضح بشكل خاص في نقد ساخر لِجونز لمجتمع الفنانين اليهود في "عين هودِ". تنتقد جونز الاستيلاء على أنقاض عين حوض لتعزيز ما وصفته بـ "السِّيَاحَة الأَصلانيّة".

بالنسبة لجونز فإنّ الفنانين لم يستولوا فقط على الذاكرة الفلسطينية تحت ذريعة الحفاظ عليها، ولكنهم أيضًا انتهكوا قواعد الذوق السليم والإحساس الجماليّ. في جولة نيفا جرينسبرج في العودة الى الجنوب الى قرى نجد، سمسم، هوج و برير، يتحوّل المعنى العميق للغياب الذي تعيشه الراوية بين الأنقاض والحجارة إلى فحص ذاتي لمعنى الصهيونية. في نهاية الجولة، تعترف جرينسبرج أنه بسبب "حضور الغياب الملموس"، تواجه أسئلة جديدة حول الطرق التي نشأت فيها إسرائيل، ودور الصهيونية في حياتها، ومعنى الشعور بالانتماء في هذا الجزء من العالم. في التفكير في حلول ممكنة لهذه الأسئلة الوجودية، قالت إنها تأمل في المستقبل، حيث تظهر طرق مختلفة للعيش كنوع من أنواع الحلول.

الجولات المذكورة أعلاه تشير إلى أنه من وجهة النظر الاسرائيلية اليهودية، فإنّ أخذ جولة في أعقاب التعليمات التوجيهية من "حكاية بلد" قد تكون تجربة عاطفية شديدة. في الأساس، تشتمل جولة النكبة على خيال نقديّ، وكذلك على الفحص الذاتيّ لعلاقة المرء بهويّته أو هويّتها القوميّة. كما تستلزم اتخاذ مواقف أخلاقية تجاه الماضي والمستقبل. إذا كان هذا هو الحال، ينبغي للمرء أن يسأل بعد ذلك: كم عدد اليهود والإسرائيليين الّذين هم على استعداد لأخذ يوم عطلة والذهاب في جولة نكبة؟ كم فردًا منهم على استعداد لإجراء مثل هذا العمل النفسي والعقلي يوم السبت؟ وبعبارة أخرى، كم هو عدد جمهور "حكاية بلد"؟

ومن الجدير بالذكر أنني لم أذكر في هذه الأسئلة الجمهور الفلسطيني لـ"حكاية بلد". في التقديم، طلب مني تومر غاردي أن أشرح انسحاب بعض

מדינתם בתור שכזו. כמה יהודים אף מנסים להשלים עם הנכבה כדי לשים קץ לכיבוש המתמשך של אדמות הפלסטינים ולהפרת זכויותיהם כבני אדם. אולי יש לפלסטינים וליהודים הישראלים פוליטיקה שונה של זיכרון סביב הנכבה. יתר על כן: בהתחשב בעובדה ש"חוק הנכבה" החדש (שאושר בכנסת במרץ 2011) מטיל סנקציות על מוסדות ציבור בעוון כל התייחסות לכיבושה הישראלי של פלסטין ב–1948 כאל "נכבה" – הממד הפוליטי של זכר הנכבה מתעצם, כיוון שהמונח קיבל משמעות משפטית. אין להתעלם אפוא מהפער בין הפלסטינים שזיכרונם הטראומטי הוצא אל מחוץ לחוק, לבין ישראלים יהודים הנאבקים במדינה במטרה לתת לגיטימציה לאותו זיכרון ממש.

אחד היתרונות העיקריים של אומרים ישנה ארץ הוא השימוש שהוא עושה בארכיון אלטרנטיבי הטרוגני. המידע בסיורים לקוח ממקורות מקובלים, כולל ההיסטוריוגרפיה הפוסט־ציונית וספרי היסטוריה פלסטיניים קנוניים. ארכיון זה גם נותן מעמד מועדף למקורות פחות ידועים בכל האמור בנקודת ראותם של הנכבשים. הוא כולל אתרי אינטרנט של ארגוני פליטים פלסטיניים ועדויות פליטים שבעל־פה, שכמה מהן לוקטו במיוחד לצורך ספר זה. הוא גם מצטט ממצאים שהתפרסמו בתזות לתואר שני שנכתבו באחרונה בידי חוקרים ישראלים יהודים צעירים. כמה סיורים אף כוללים תיאורים היסטוריים המתבססים על מחקרים אתנוגרפיים על שינויים דמוגרפיים וארכיטקטוניים בכפרים הפלסטיניים החרבים. זאת ועוד, כמה סיורים מספקים מידע על מיקומם האפשרי של הפליטים בימינו. ארכיון מרובה אתרים זה משקף ניסיון לספק נקודת מבט גיאוגרפית והיסטורית מקיפה יותר על הנכבה. בה בעת, הוא גם ממחיש את טבעה הפסיפסי, המרובד.

אחד מחסרונות הספר הוא תרגום הסיורים לערבית. רוב הסיורים נכתבו במקור בעברית בטרם תורגמו לערבית. אף שהתרגום נכון לשונית, הרי שהמשלב בערבית גבוה ולעתים לא אידיומטי. כמה פסקאות משחזרות את מבנה המשפטים בעברית, מה שגורם לכתיבה להישמע מנוכרת. ולמרות זאת, אני מוצאת קסם רב באקט זה של הזרה. בקראו את הסיורים בערבית, דובר ערבית כשפת אם יבין עד מהרה שהוא קורא זיכרון עברי של הנכבה. זיכרון זה ניגש אל הטקסט ממקום אחר. הוא פוסע, אמנם בעקבות הנכבה, אך בשביל אחר. הוא משקף את העובדה שתודעה אחרת מעורבת בכתיבת הנכבה. ושכאן, בספר זה, נפער הסדק בחומה.

المشاركين الفلسطينيين من العمل التّعاوني في "حكاية بلد". لأني لا أعرف الأشخاص الذين شاركوا في المشروع والدوافع لمشاركتهم في المقام الأول، لا أستطيع أن أشرح انسحابهم. ومع ذلك، لا أرى سببا لكَون "حكاية بلد" مشروعا ثنائي القومية. النكبة هي صدمة قومية فلسطينية. تعكس "حكاية بلد" محاولة حقيقية من قبل النشطاء اليهود الاسرائيليين للاعتراف بهذه الصدمة. وبالتالي، هناك وضعان جليّان للذاكرة، يحكمهما التّوتّر، يعملان هنا. قد لا يستبعدان أحدهما الآخر، على الرغم من أنهما ينطويان على أشكال وأهداف مختلفة من إحياء الذكرى. قد يسعى الفلسطينيون إلى الخلاص في فردوسهم المفقودة. من ناحية أخرى، قد يسعى اليهود الإسرائيليون للمصالحة مع النكبة كحدث تأسيسي سمح بوجود دولتهم. قد يحاول البعض حتى تقبّلها لوضع حد لهذا الاحتلال المستمر للأراضي الفلسطينية وانتهاك حقوق الإنسان. قد يمتلك الفلسطينيون والاسرائيليون سياستين مختلفتين من الذاكرة حول النكبة. علاوة على ذلك، ومع الأخذ في الاعتبار قانون النكبة الجديد (الصادر في آذار ٢٠١١)، والذي يعاقب المؤسّسات العامّة على أي إشارة إلى الاحتلال الإسرائيلي لفلسطين عام ١٩٤٨ كنكبة، تتكثّف السياسات حول ذكرى النكبة في الوقت الذي يأخذ فيه المصطلح بُعْدًا "قانونيّا". لا يمكن تجاهل الفجوة بين الفلسطينيين المحظور عليهم ذاكرة الصدمة، وبين واليهود الإسرائيليين الذين يحاربون الدّولة لإضفاء الشّرعية على هذه الذّكريات.

أحد أهم مزايا "حكاية بلد" هو استخدامه الأرشيف البديل غير المتجانس. المعلومات الواردة في الجولات مستمدّة من الموارد التّقليديّة، بما في ذلك مؤرّخي مرحلة ما بعد الصّهيونيّة والكتب التّاريخيّة الفلسطينيّة. يمنح الأرشيف أيضا امتيازا للموارد الأقل معرفة مع احترام وجهات النظر للمهمّش التّابع (من منظور التبعيّة). وهو يشير الى مواقع على الانترنت لمنظّمات اللاجئين الفلسطينيين والشّهادات الشّفويّة من قبل اللاجئين الفلسطينيين، والعديد منهم تمّ الاتّصال بهم على وجه التّحديد لغرض الكتاب. ويشير أيضًا إلى النتائج التي ظهرت في رسائل الماجستير الحديثة التي تم نشرها من قبل باحثين يهود-اسرائيليين ناشئة. بعض الجولات تشمل حتى الأوصاف التّاريخية التي أعقبت المشاهدات الإثنوغرافية للتغيرات الديموغرافية والعمرانية في القرى الفلسطينية التي دُمِّرَت. جولات عديدة تقدّم معلومات حول الأمكنة الحالية للاجئين. هذا الأرشيف متعدّد المواقع يدلّ على محاولة لتقديم وجهة نظر أكثر شموليّة للنظرة الجغرافيّة والتاريخيّة للنكبة. كما أنه يوضح طبيعتها المجزّأة.

مع ذلك، أحد مساوئ "حكاية بلد" هو ترجمة الجولات إلى اللغة العربيّة. غالبية الجولات كانت مكتوبة أصلا في اللغة العبرية قبل أن يتم ترجمتها إلى اللغة العربيّة. على الرغم من أن الترجمة سليمة لغويّا، الا أن تسجيلها في اللغة العربيّة ثقيل وأحيانًا غير اصطلاحي. بعض الفقرات تكرّر بنية الجمل في العبرية، والتي تجعل الرّواية تبدو غريبة. مع ذلك، أجد أن هذا التّغريب مقنع. وقارئ هذه الجولات في اللغة العربية، وهو قارئ لغته العربيّة هي لغة الأم، سرعان ما يدرك أنه أو أنها تقرأ الذاكرة العبرية للنكبة. هذه الذاكرة لديها نقطة دخول مختلفة إلى النص. هي تتبع طريقًا مختلفا في الحديث عن النكبة. فهي تعكس مشاركة وعي مختلف في الكتابة عن النكبة. وهنا، في "حكاية بلد"، (في هذا العدد الجديد من" سِدق") نشهد ولادة صدعٍ آخر في الجدار.

רשימות ملاحظات